

Régészeti kutatások Magyarországon

2011–2014

Archaeological Investigations in Hungary

2011–2014

Régészeti kutatások Magyarországon
2011–2014

Archaeological Investigations in Hungary
2011–2014

Budapest, 2016

Régészeti kutatások Magyarországon 2011–2014
Archaeological Investigations in Hungary 2011–2014
 Budapest, 2016

Az első borítón:

Honfoglalás kori ezüstkorong, 10. század, Csengele, Gyarmati-tanya
 Csongrád megye

Front cover:

Gold disk, dated to the Hungarian Conquest period, 10th century, Csengele, Gyarmati-tanya
Csongrád county

A hátsó borító:

Honfoglalás kori tarsolylemez, 10. század, Bugyi-Felsővány, Pest megye

Back cover:

Purse plate, dated to the Hungarian Conquest period, 10th century, Bugyi-Felsővány, Pest county

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

A szerkesztőbizottság tagjai:

Editorial board:

Ilon Gábor, Kisfaludi Júlia, Wollák Katalin

Szerkesztő: Kvassay Judit

Edited by: Judit Kvassay

Fordítás: Seleanu Magdalena

Translated by Seleanu Magdalena

© Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ és Magyar Nemzeti Múzeum
 2016

Felelős kiadó: Sárváry István

ISSN 1587-978X

Megjelent 36,75 (A/5 ív) terjedelemben.

Készült az AbiPrint Kft. nyomdájában.

Tartalom • Contents

Nagy Gergely:

Sorkikápolna, Dombi-dűlő (Kavicsbánya) újkőkori pattintott kőleleteiről.....5
The Neolithic chipped stone implements from Sorkikápolna, Dombi-dűlő (Kavicsbánya) 10

Kalli András – K. Tutkovics Eszter:

Középső neolitikus és szarmata település Bükkábrány határában 18
A Middle Neolithic and Sarmatian settlement on the outskirts of Bükkábrány 23

Herendi Orsolya – Sóskuti Kornél:

Réz-, bronz-, római, Árpád-kori településnyomok és temetkezések Makó, Járandóról30
Copper Age, Bronze Age, Roman period and Árpadian Age settlements and burials at Makó, Járandó 36

Melis Eszter:

Középső bronzkori, csontvázas rítusú temetkezés Győr-Ménfőcsanak, Széles-földekről.....51
Middle Bronze Age inhumation burials at Győr-Ménfőcsanak, Széles-földek 62

Sóskuti Kornél:

Középső bronzkori, szarmata, avar-, Árpád-kori településnyomok,
 valamint szarmata és avar kori temetkezések Makó, Dáli-ugarról 76
*Middle Bronze Age, Sarmatian, Avar and Árpadian Age settlements
 and Sarmatian and Avar period burials at Makó, Dáli-ugar 84*

Czifra Szabolcs:

Szkíta kori település a Nyírségben: Nyírparasznya, III. forduló97
A Scythian period settlement in the Nyírség region: Nyírparasznya, III. forduló 103

Hornok Péter – Tóth Gábor:

Újabb adatok La Tène-kori sírkerületek hazai előfordulásához Kelta temetőrészlet Hegyfalu határában 120
*New data on the square-ditched graves of the La Tène period in Hungary
 A Celtic cemetery on the outskirts of Hegyfalu 125*

Márton András – Gauthier, Estelle:

Kelta lándzsahegyek Márokról.....135
A Celtic spearheads from Márok 136

Simmer Lívia:

Római kori lakóház és törökkori palánkvár Zalalövön 139
A Roman Age house and an Ottoman period palisaded fort at Zalalövő 143

Szvath Márton:

Árpád-kori település Veszprém, Geleméren.....153
An Árpadian Age settlement at Veszprém, Gelemér 176

Kiss Csaba:

Leégett Árpád-kori lakóházak Magy, Kauzsay-tanya lelőhelyről.....204
Burnt Árpadian Age houses at Magy, Kauzsay-tanya 215

Gáti Csilla – Nagy Balázs – Kárpáti Gábor:

Előzetes jelentés a pécsváradi vár 2013. évi feltárásáról231
Preliminary report on the excavation of Pécsvárad Castle 236

Mordovin Maxim:

Előzetes jelentés a Pápa, Fő téren végzett megelőző feltárások második és harmadik üteméről244
Preliminary report on the third phase of the pre-development excavation at Pápa, Fő Square 253

Nagy Szabolcs Balázs:

A visontai Szent Kereszt felmagasztalása templom 2013. évi feltárása270
Excavation of the Church of the Holy Cross in 2013 277

Feld István:

Régészeti kutatások a solymári várban, 2001–2013292
Archaeological excavations in Solymár Castle, 2001–2013 303

Miklós Zsuzsa:

Légirégészeti kutatások 2011-ben316
Aerial archaeological research in 2011 318

Szabó Máté:

Légirégészeti kutatások Magyarországon 2011-ben323
Aerial archaeological research in Hungary in 2011 327

Nagy Gergely

Sorkikápolna, Dombi-dűlő (Kavicsbánya) újkőkori pattintott kőleleteiről (Előzetes jelentés)

Kulcsszavak: leletközlés, előzetes jelentés; Sorkikápolna, Dombi-dűlő (Kavicsbánya), Vas megye; újkőkori, kora rézkor?, dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája, lengyeli kultúra; kőeszköz, pattintott kő, statisztika

2014. július 14. és 31. között Sorkikápolna, Dombi-dűlő I–IV., egymással összefüggő lelőhelyeken (korábbi önálló nyilvántartási azonosító számuk: 41977, 41978, 41979, 31980, összevont számuk: 68835), a falutól D-i irányba, a Sorok-patak teraszán (1. kép) végeztünk feltárást. A területen található, újabban nyitott kavicsbánya bővítéséhez kapcsolódó humuszosítás miatt vált szükségessé a kutatás. Először régészeti megfigyelést végeztünk, majd az első néhány objektum felbukkanása után minősített szakfelügyeletként folytattuk a munkát. Az előkerült leletanyag feldolgozása folyamatban van, ezért itt és most csak egy előzetes jelentést adunk közre.¹

A lelőhelyen 2002 és 2003-ban Ilon Gábor² végzett terepbejárást. 2003-ban Farkas Csilla végzett feltárást a lelőhelytől kb. 300 m-rel D-re, Sorkifalud határában, a Tsz régi kavicsbányájának területén,³ amelynek során egy újkőkori település részletét tárta fel. 2005-ben pedig egy új – a most is kutatott – bányatelek kialakítását előkészítendő a múzeum Régészeti osztálya készített Ilon Gábor vezetésével örökségvédelmi hatástanulmányt. 2013-ban bányaudvar tervezett bővítéséhez kapcsolódóan Hornok Péter végzett terepbejárást.⁴ A fenti tevékenységek több korszak leletanyagát eredményezték, úgymint: újkőkori, réz- és bronzkori, La Tène, római valamint Árpád-kori.

2013-ban a terepbejárást követően Hornok Péter szondázást is vezetett a lelőhelyen. Ekkor a felszínről késő Árpád-kori és neolitikus kerámiatöredékeket és egy római pénzérmét gyűjtöttek. A szondázó

feltárást az általunk is kutatott területen és attól Ny-ra végezték 13500 m²-en, ahol 15 m-enként 1,6 m széles árkokat mélyítettek a holocén humusz és a sárga altalaj határáig. A 27 szondából 9 volt régészeti érintett, amelyekben 24 régészeti jelenség került elő. A régészeti érintett szondák két pontban helyezkedtek el, a szondázott felület É-i oldala mentén, egymástól elkülönülve. A 2014-es feltárást ezek közül a keleti sűrűsödésen zajlott (1. kép).

Mivel az árkokkal kutatott terület É-i oldalán kerültek elő régészeti jelenségek, csak a lelőhely D-i határa azonosított. K-i határa az objektumok ritkulása alapján valószínűleg közel esik a szondázás K-i határához. Ny-i irányba az utolsó régészeti érintett szonda után még egy steril kutatóárokot mélyítettek, tehát valószínűleg itt se terjed sokkal tovább a lelőhely. A terepbejárások alapján É-i irányba biztosan folytatódik a lelőhely, szerencsére a bánya számára kisajátított terület ide nem terjed ki, ezért nem fenyegeti az elpusztítás.

A szondázás emlékműve már restaurált. Ebből két edényt tudtak teljes egészében összeállítani (2. kép 1–2.), de újkőkori idol és agyagkanalak is előkerültek.

A területet sötétszürke humusz borítja, ami alatt homokos altalaj, majd egy átmeneti kőzetlisztes, agyaglencsés réteg után vastag, több mint 3 m vastag vörös kavicsréteg található. Ez alatt már csak szürke agyagos homok fekszik. A bányaművelés során a vastag vörös kavicsréteg kitermelése a cél, amelyet útpítéskor alkalmaznak. A bányászat során először a kavicsréteg fölötti rétegeket távolítják el, amely a régészeti jelenségeket is tartalmazza.

2014-ben már ez első négyzetmétereken sötét, paticsos betöltésű objektumokat találtunk. Ezek bontását azonnal megkezdtek, és a megfigyeléssel párhuzamosan végezték. Amíg lehetett, a kavics kitermelését nem állítottuk le. Egy hét után azonban a bányaudvar terjeszkedése az ásatók testi épségét és a feltárást jelenségeit is veszélyeztette kezdte (3. kép), ezért a művelést az általunk kutatott területen

¹ Ez úton szeretném megköszönni Ilon Gábornak azt a rengeteg segítséget, amivel hozzájárult a munka elkészüléséhez. Továbbá köszönöm Anders Alexandra igen hasznos lektori észrevételeit, valamint az ásatáson részt vevő technikusoknak, hogy tapasztalataikkal, ötleteikkel segítettek a feltárást.

² Savaria Múzeum Régészeti Adattára Ltsz. RA 1528-03, 1635-03.

³ SM RA 1593-03, 1993-06.

⁴ SM RA 3387-13.

a szombathelyi Járási Örökségvédelmi Hivatal bevonásával beszüntettük. Ezután minősített szakfelügyelet keretében folytattuk az ásatást. Az első két objektumot bontásuk és dokumentálásuk után még megengedtük elbontani. Emiatt a teljes feltárás területe egy időben sose volt megfigyelhető, és jelenleg is jogi vita zajlik a beruházóval a megkutatott terület méretéről. Ami biztosan állítható (és a Régészeti osztály saját méréseivel is igazolható), hogy az objektumok nagyjából egy 50×50 m-es felületen helyezkedtek el. Valójában azonban ennél nagyobb területet humusztunk le, és kutattunk meg, ennek kiterjedése az alapja a jogi vitának. Emiatt nem szerepel a kutatott terület határa a mellékelt térképeken.

2014-ben a feltárás területétől (1. kép) É-ra fekvő mezőgazdasági művelés alatt álló területről egy csiszolt kőbalta töredéket, néhány római kori, és valószínűleg kelta kerámiatöredéket, valamint sok pattintott kőeszközt és pattintékot gyűjtöttünk be. A humusztolás során szórványosan egy hengeres testű, miniatűr füles edénykét (2. kép 3.) találtunk a lengyeli kultúra gömbös testű, bütyökfülekkel és vörös pasztózus festéssel⁵ díszített edénytöredékeivel együtt. A fülek általában fölfele hegyesedőek (2. kép 4.). Sajnos a legtöbb töredék feltáráskor még látható vörös festés maradványa a kiemeléskor vagy mosáskor elpusztult. A károsodások a kőanyagot sem kímélték. A kemény agyagos talaj miatt a bontóeszközök rendszeresen roncsolták a pattintékokat. Szerencsére ezek csak mikroretus-mikrocsorbulás szintű sérüléseket okoztak.

Az előkerült jelenségek nagy része különféle méretű gödör, valamint két kemence, a hozzájuk tartozó hamuzógödörrel. A felszíni leletekkel ellentétben az ásatás objektumaiból csak három korszak leletei kerültek elő: újkőkori (DVK és lengyeli kultúra), kora rézkor (lengyeli kultúra?) és Árpád-kor. Az 5. és a 7. objektumból a lengyeli kultúra jellegzetes edénytöredékei mellett három kerámiatöredék már valószínűleg a kultúra kora rézkori fázisában készülhetett (2. kép 5–6.).⁶ Az obszidiánok ugyanebből a két objektumból kerültek elő. A középkori jelenségek nagyjából a kutatott terület ÉNy-i, míg az őskoriak a DK-i felében

helyezkedtek el (4. kép 1. és 2.).

Ha a néhány véletlenül bekeveredett anyagtól eltekintünk, az 1. és 6. objektumok a DVK, a 2. 10. és 16. objektumok a lengyeli kultúra, a 3., 4., 11., 13., 14., 15., 17. és 23–24. objektumok az Árpád-kor leletanyagát tartalmazták. A 12. objektum kora nem dönthető el. A 14. objektum valószínűleg őskori. Az 5. és a 7. objektumnak már valószínűleg a kora rézkorba átnyúló kerámiaanyaga egybevág az obszidiánok nagyarányú jelenlétével ebben a jelenségben. Az edénytöredékek segítségével nem csak a gödrök datálhatóak, de a pattintott kőanyagon belül is el lehet különíteni két vagy három csoportot: DVK, lengyeli kultúra és a kora rézkori. Mivel ezekben a csoportokban statisztikailag értelmezhető mennyiségű pattinték van, statisztikai módszerekkel vizsgálhatóak, összehasonlíthatóak.

A feltárás során minden objektumból gyűjtöttünk talajmintát. Ahol rétegeket tudtunk megfigyelni, ott külön a rétegeket is megmintáztuk. A sárga altalaj és a kavicsréteg határán lévő agyaglencséből is gyűjtöttünk nyersanyagot. A lelőhely durvakerámiájának soványítása erősen hasonlít ezeknek az agyaglencséknek a kavics-durvahomok tartalmára. E mintákat természettudományos vizsgálatokra szánjuk.

Az objektumok között tehát két kemence, és a hozzájuk tartozó hamuzógödör van, nagy (2 m fölötti átmérőjű) és közepes méretű (1 m körüli átmérőjű) gödrök, valamint néhány kontextus nélküli cölöplyuk. Az ásatás során a 7. objektumból már humusztaláskor is kerültek elő obszidián szilánkok, melyeket a bontás során továbbiak követtek. Az obszidián ilyen gyakori előkerülése arra sarkallt minket, hogy betöltését külön gyűjtöttük, majd beszállítottuk az osztály telephelyére (Szombathely, Pásztor u. 2.), ahol leiszapoltuk. Így összesen 2 darab obszidiánt találtunk bontáskor, és 9 darabot az iszapaláskor. Tehát a 7. objektumból 11 darab, az 5. objektumból 1 darab, továbbá 4 darab szórvány obszidiánt találtunk, vagyis a 473 pattintott kőből összesen 16 darab készült obszidiánból (3,4%). Sajnos az idő rövidege miatt ugyanezt a többi jelenség esetében már nem tudtuk elvégezni. Az iszapalásnak köszönhetően ebből a jelenségből az összes szabad szemmel látható leletet be tudtuk gyűjteni, és a szitán fennakadt üledékből is külön tettünk el mintát. Ezért a 7. objektum nagy eltérést mutat a többi objektum anyagával összehasonlítva pl. a kőeszközök vonatkozásában. Ugyanis méretmegoszlása és nyersanyag-összetétele is más. A nyersanyag-összetételbeli eltérés már

⁵ Hasonlókat a megyéből csak a góri Kápolnadombról (Tóth 2006), a szombathelyi Oladi platóról (ILON 2007, 103–107, Kat. no. 34–38., MIHALY et al 2007) és Séből (KALICZ 1998; KÁROLYI 2011) közölték.

⁶ Ez úton is köszönöm Ilon Gábor, Nagy Marcella és Tokai Zita Mária segítségét a leletanyag meghatározásában.

humusztaláskor feltűnt, mert a felszínén két darab obszidiánt is találtunk. Az iszapalásból származókkal együtt összesen 9 darab obszidiánpattintékot tartalmazott.⁷ Ezek többsége néhány mm-es szilánk, retuspattinték. A leletanyag feldolgozása jelenleg is folyamatban van, objektumszámok szerint haladva történik a kőanyag leírása, adatfelvétele, és leltározása.

Az eddig feldolgozott első hat jelenség közül a 3. és 4. objektumokban csak másodlagos helyzetű darabok voltak. A többi négy objektum viszont DVK, lengyeli és valószínűleg kora rézkori kerámiát is tartalmaztak. Az 1. és 6. objektumokból vonaldíszes anyag, a 2. objektumból lengyeli, az 5. objektumból a sok lengyeli kerámia mellett egy kora rézkorinak vélt töredék került elő. Ezek közül választottuk ki azt a három, mely reprezentatív anyagot biztosít egy előzetes bemutatáshoz: 2. objektum DVK, 55 db; 5. objektum kora rézkori, 51 db; 6. objektum lengyeli kultúra, 60 db.

A lelőhelyről a 2013. évi szondázás és a mi 2014. évi feltárásunk és terepbejárásunk során összesen több mint 500 darab pattintékot gyűjtöttünk. A 2014. évi ásatáson a 25 régészeti jelenség közül 14-ben voltak kőeszközök, ám néhány esetben a középkori jelenségekbe is bekeveredtek. Eredeti helyzetüként értelmezhető az 1., 2., 5., 6., 7., és 10. objektumok kőanyaga. Az alábbi táblázatban a régészeti jelenségeket a bennük található kerámialeletek alapján datáltam, és rendeltem hozzájuk a bennük talált kőeszközök mennyiségét:

Objektum száma	Kor	Kőeszközök db. száma
1	DVK	12
6	DVK	60
2	lengyeli kultúra	55
10	lengyeli kultúra	32
16	lengyeli kultúra	1
5	lengyeli és rézkori	51
7	lengyeli és rézkori	79
3	Árpád-kor	0
4	Árpád-kor	3
8	Árpád-kor	5
11	Árpád-kor	1
13	Árpád-kor	1
14	Árpád-kor	0
15	Árpád-kor	4
17	Árpád-kor	0
22	Árpád-kor	0
23	Árpád-kor	0
9	meghatározhatatlan	10
12	meghatározhatatlan	2
18	meghatározhatatlan	0
19	meghatározhatatlan	0
21	meghatározhatatlan	0
20	megszüntetett objektum	

A régészeti jelenségek kora és a bennük talált kőeszközök száma

Eddig az 1–6. objektumok anyagát dolgoztam fel, ami a teljes kőanyag negyedét teszi ki. Ezek közül néhány a Savaria Múzeum *Változó kultúrák a változó tájban* című állandó kiállításában is bemutatásra kerül.

A feldolgozás során adatbázis építés és szöveges leírás készül, majd e rekordok beillesztésével készül el a gyűjtemény leltára is. Az adatbázisba kétféle változót veszek fel: skaláris változókat (három kiterjedés, talonvastagság), valamint kategorikus változókat (nyersanyag-típus, felület, polaritás, ütő típusa, keresztmetszet, talon típusa és megnevezése). A rövid leírásban kerülnek rögzítésre azok az adatok, egyedi sajátosságok, megfigyelések, amelyek egyik változóban sem jelennek meg. Az adatfelvételhez digitális tolómérőt és nagyítót használok. Ezután a darabokat nyersanyag-

⁷ KÁROLYI 2004, 20.

változatok szerint válogatom, a későbbi refitting-kutatás számra. Eddig a válogatás során csak négy illeszkedő darabot találtam, egy-egy penge disztális és bázikus töredékeit. A válogatás során azonban nem nyersanyagoként választom szét az anyagot, hanem megkülönböztetem az akár egy típuson belüli változatokat is. Ezért a csoportokat nem a nyersanyagok neve szerint, hanem sorszám szerint azonosítom.

A lelőhelyről származó kőanyag nagy része különféle radiolarit-változatokból áll: májbarna, okkersárga, de megjelenik többféle szürke árnyalatú is. Elvéve nagy távolságból származó nyersanyagok is feltűnnek: egy-két hidrokvarcit, és néhány üveges obszidián. A radiolaritok egy részén megfigyelhetők fekete csíkok, erek. Az azonosíthatóak között Sümeg–mogorósdombi, Szentgál–tűzköveshegyi darabok vannak. A teveli tűzkő is többféle színárnyalatban és mintázatban képviselt. Az obszidián üveges, tömött, Kárpáti II. típus.⁸

A nyersanyag-változatokat a feldolgozás során hét fő csoportba soroltam be, melyeket az átmenetes darabok alapján hoztam létre. Mindazonáltal lehetséges, hogy ezek között is vannak átfedések: néhány kovás mészkéregből készült darabon sárga, májvörös kovaanyag, vagy fekete csíkok figyelhetők meg. De ugyancsak lehetséges, hogy egy csoporton belül több geológiai forrás hasonló anyaga keveredik. Ennek ellenére ezeket a porcelanit anyagú szilánkokat külön csoportként hagytam meg, a besorolási bizonytalanságok, és pattintási szempontból azonos tulajdonságaik miatt. Az így létrehozott csoportok az alábbiak: a májvörös, az okkersárga, a szürke (teveli), a szentgáli, a mészkéreg, az obszidián és egyéb (pl.: egy számomra ismeretlen narancssárga színű szilánk, hidrokvarcit, stb.).

A vizsgált 164 darab között leggyakoribb a májvörös bakonyi radiolarit. Hasonlóan a legtöbb Vas megyei lelőhelyhez, a három objektum anyagában is 55,5%-ot tesznek ki. A második leggyakoribb nyersanyag a teveli kova (19,5%), ami szintén jellemző a megyére⁹ (6. kép 1.).

Sok pattinték hordozza az eredeti kéreg egy részét, vagy ebből a kovásodott mészkéregből, porcelanitból van, de a gumó eredeti külső felülete nélkül. Ez jelzi, hogy a köveket gumó formában,

vagy annak töredékeként hozták a településre. Ilyenből egy félbetört teveli tűzkőgumót találtunk a 2. objektumban. A nyersanyagforrások távolsága miatt az anyag minden részét igyekeztek felhasználni. Ezt mutatják a magkövek is, melyek a legtöbb esetben igen kisméretűek és többször változtatták a kiaknázás módját.

A kőeszközkészítés alapja a lamella-készítés. Ezeket a kisméretű pengéket preparált és sima leütési felszínű, unipoláris kiaknázású magkövekről választották le (5. kép 1.). Ugyanakkor ezekről a darabokról nem körkörösön választották le a pengéket-lamellákat, mint Szombathely, Parkerdei lakópark lelőhelyen,¹⁰ hanem csupán egyik oldalukról. Több magkövön megfigyelhető, hogy 2–3 leválási felszín is volt rajtuk. Vagyis ha az egyik felszín kimerült, elforgatták a magkővet, és egy újabb felületen folytatták a debitázst¹¹ (szilánkolást¹²). A magkövek leütési felszínét gyakran preparálták, de nagyobb méretű széles szilánkokkal a leválási felszín is többször megújították, melyeket a lamellákhoz hasonlóan a leütési felszínből ütöttek le. Néhány esetben tablet segítségével a leütési felszín is megújították.

A lamellákból retusálással készítették eszközöket: fűrőt, nyílhegyet, hüvelykköröm vakarót (5. kép 2.). A sarlóbetéteket nem retusálták. A fényképen látható darabon (5. kép 3.) fekete ragasztómaradványok is fennmaradtak, ami néhány egyéb kőeszközön is megfigyelhető. A rajtuk lévő sarlófény alapján ferdén, fűrészfogszerűen helyezték őket foglalatba, hogy csak az egyik sarkuk lógjon ki. A kovásodott mészkéreg felhasználását mutatja az egyik ilyen anyagú penge, amin sarlófény is van, tehát nem csak a leválási felszín és vezetőbordák kialakítása miatt ütötték le, hanem supportként (a kész eszköz előgyártmánya¹³) is használták. Ugyanakkor a retusált eszközök alacsony aránya (a vizsgált objektumokból mindössze 3 db), és a technológiai szilánkok túlsúlya is selyteti, hogy a lelőhely inkább műhelyként funkcionált. Valószínűleg a telepre érkező nyersanyagot itt használták fel.

A következőkben néhány, már elvégzett statisztikai hipotézisvizsgálat eredményét mutatom be. Ezek mindegyike nullhipotézisből indul ki, amit a kapott szignifikanciaszint alapján lehet eldönteni, hogy

¹⁰ SZILASI 2009, 233.

¹¹ HOLLÓ et al 2002, 99.

¹² SIMÁN 2000, 9, 24.

¹³ HOLLÓ et al 2002, 100.

helyesek-e. Ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy a nullhipotézishez képest (pl. két minta azonos sokaságból származását) mennyi véletlenszerű eltérést engedünk meg. Az ipar nagyon szűk határt szab ennek a véletlenszerűségnek, ezért általában 0,001 szignifikanciaszintig fogadják el a nullhipotézist. Az őskori pattintott kőanyagok esetében azonban rengeteg a régészetben ismert véletlenszerűség. Ezért én a 0,05 szignifikanciaszintet használok, és eltekintek a kisméretű változásoktól (0,001 és 0,05 között).

A különböző díszkerámiákkal jellemzett objektumok kőanyagát összehasonlítva érdekes eredményekre jutunk. Nyersanyag-összetételük alapján a 2. és 5. – többségükben lengyeli kultúra – objektumok kerámiaanyaga nem különbözik egymástól, csupán egy-két valószínűleg kora rézkori darab miatt különböztetem meg őket. Ugyanakkor a kőanyag alapján sincs nagy különbség a kettő között. Ezt vizsgálva a χ^2 próbát használtam, mely két kategórikus változó kapcsolatát mutatja meg, jelen esetben az objektumok és a nyersanyagfajták kapcsolatát. Ám a 2. és 5. objektumok között nem mutat szignifikáns eltérést: a szignifikanciaszint 0,233 (7. kép 1.). Ezzel szemben a két, DVK töredékeket tartalmazó, 1. és 6. objektum között jelentős különbségeket mutat ugyanez a próba (7. kép 2., szignifikanciaszint: <0,001). A két kultúra nyersanyag-összetétele közti különbséget grafikonon ábrázolva (6. kép 2.) figyelhető meg, hogy ugyan már a DVK is ismerte a májvörös radiolariton kívüli nyersanyagokat, de ezek aránya a későbbi neolitikus lengyeli kultúrában nő meg, és jelennek meg más, távolabbi kőzetek, pl. a Kárpáti II. obszidián.

A mért adatokat (hosszúság, szélesség, vastagság stb.) t-próbával lehet összehasonlítani. Ennek alapfeltétele, hogy a minták szórásai azonosak legyenek, ezért előtte egy ezt vizsgáló f-próbát is elvégeztem, ennek eredményeit a 7. kép 3. és 4. táblázatok első két oszlopai mutatják. Eszerint mind a DVK, mind a lengyeli kultúra objektumainak összehasonlítása lehetséges, mert az f-próbák nem mutatnak eltérést (szignifikanciáik >0,05, kivéve a lengyeli objektumok talonszélesség adatai). A darabok méretei alapján éppen fordított eredményt kapunk. A kétmintás t-próba alapján a DVK objektumok anyagának mért adatai nem különböznek egymástól (7. kép 3.). Míg a nyersanyagaik alapján hasonló 2. és 5. objektumoknál a három fő kiterjedés különbözik és a talonvastagság azonos (7. kép 4.). A két kultúra

két-két objektuma együtt összehasonlítva (7. kép 5.) viszont erős eltérést mutat minden vizsgálható értékben (a talonszélességek a szórások különbsége miatt itt sem vizsgálható).

Asorkikápolnai Dombi-dűlőn feltárt lelőhelyrészlet most bemutatott köleleteinek elemzése az egykori települések jelentőségét sejtetik és a lelőhely további kutatásának sikerét vetítik előre. A több hektáros, nagy kiterjedésű és teljes lelőhely eddig megkutatott felületeinek most előzetesen bemutatott része csupán egy kiragadott szelete, ám a kőeszközök vizsgálata terén máris elegendő előzetes információval szolgált a neolitikumi kőpattintásról.

Eszerint főképp különféle radiolaritokat használtak, ugyanakkor a későbbi újkőkorban már megismerték a távolabbi, Bükk-hegységi, zempléni nyersanyagokat, és a májvörös radiolarit dominanciája gyengült. A köveket nyers, vagy egy-két leválasztással kipróbált formában hozták a lelőhelyre, ahol helyben állították elő eszközeiket. Igyekeztek minnél hatékonyabban felhasználni a rendelkezésre álló kőanyagot, ezért több leválási¹⁴ felszínnel, az 1 centiméternél kisebb lamelláig kimerítették a magköveket. Retusált eszközeik alapján főként mezőgazdasággal foglalkozhattak, ehhez használták a kovabetétes sarlókat, de a háziipari kézművesség eszközei is jelen vannak: vakarók és fűrők formájában. A retusált eszközök mellett sok a nyers vágóélű penge-lamella.

Ugyanakkor az anyagban rejlő lehetőségek a komplex feldolgozás lehetőségét rejtik, pl. használati-nyom vizsgálat a retusált eszközökön és sarlóbetéteken, a refitting kutatása, valamint a technológiai feldolgozás. A két neolitikus (DVK és lengyeli) fázisnak köszönhetően a lelőhelyen a pattintás technológiájának időbeli változásai is megfigyelhetők.

⁸ FARAGÓ 2011, 34; KÁROLYI 2004, 17.

⁹ FARAGÓ–ILON 2015, 91.; SZILASI 2009, 232, TÓTH 2006, 320.

¹⁴ HOLLÓ et al 2004, 62.

Gergely Nagy

**The Neolithic chipped stone implements from Sorkikápolna,
Dombi-dűlő (Kavicsbánya)
(Preliminary report)**

Keywords: *find assemblage, preliminary report; Sorkikápolna, Dombi-dűlő (Kavicsbánya), County Vas; Neolithic, Early Copper Age (?), Transdanubian Linearbandkeramik, Lengyel culture; lithic implements, chipped stone, statistics*

The Dombi-dűlő (Kavicsbánya [gravel quarry]) site lies in the central region of County Vas, roughly 12 km south of Szombathely, on a small hillock by the Polányi árok [ditch] near the Soros Stream (Fig. 1). Four sites had earlier been identified and registered in this area, which were later registered as a single site (id. no. 68835). Since the location is highly suitable for human settlement, we collected the finds of several periods and archaeological cultures during the field surveys preceding the excavation.¹¹

The investigation of the site was necessitated by a gravel quarry opened in the site's area. The site was investigated, although with interruptions, by several researchers between 2002 and 2014, whenever the quarry was enlarged.²⁻⁴² The find assemblage described and discussed here was discovered during the sounding excavation in 2013, when several trenches were opened in the area where future quarrying operations were planned. In addition to the surface finds, some of these trenches indicated the presence of various archaeological features, and in summer 2014, we first monitored the site and then proceeded to excavate the area after the first archaeological phenomena were detected.

Although the surface finds could be assigned to several different periods, only Neolithic and medieval features came to light after the removal of the humus topsoil. We identified a total of twenty-three features, roughly one-half of which dated from the Middle Ages, the rest were prehistoric. The ornamented pottery recovered from the prehistoric features could be assigned to three periods: the Middle Neolithic (Transdanubian Linearbandkeramik, TLBK), the Late Neolithic (Lengyel culture) and, probably, the Early Copper Age phase of the Lengyel culture,³⁶ the latter represented by a handful of decorated pottery sherds (Fig. 2. 5–6), while the other finds from these features differed little from the Late Neolithic finds of the Lengyel culture. Two features yielded finds of the TLBK, while two features each contained finds of the Late Neolithic and probably the Early Copper Age phase of the Lengyel culture.

Described and discussed here are the chipped stone implements assessed in 2015. One of my goals was to present a representative sample of the prehistoric lithic finds and I therefore selected the material with a view to including pieces from at least one feature of each group represented by ornamented fine wares. The entire lithic material is made up of over five hundred pieces, including the finds from the 2014 excavation season, the unstratified surface finds collected during the excavation,⁵ as well as the pieces from the 2013 field survey and the soundings. Discussed and described here are 164 pieces of the entire material.

The three most frequent rock types are liver-brown and ochre yellow Bakony radiolarite and Tevel flint (Fig. 6. 1),⁹ each of which is represented by several variants. In terms of their number, translucent, glassy obsidian is more frequent compared to the other Neolithic sites in County Vas: sixteen pieces in the entire

material,⁷⁻⁸ although their majority is microdebris. In addition to obsidian, a few pieces of limnosilicites (limnoquartzites) can be assigned to the category of long-distance raw materials. Countless flakes were made from the cortex of the raw materials. However, these include not only decortication flakes, but also blades and a few retouched tools, reflecting the economical use of the raw materials. The relatively high number of cortical pieces, the frequent utilisation of the silicified cortex, the frequency of cores (Fig. 5. 1) and a flint nodule broken in two suggest that the settlement's occupants maintained close ties with the raw material sources.

The tools and implements include several sickle inserts bearing sickle gloss (Fig. 5. 3), thumbnail scrapers (Fig. 5. 2) and borers; the assemblage is dominated by unretouched blades, which were either used in this form (as sickle inserts or cutting tools) or were intended for subsequent processing.

I performed the comparison of the group that can most likely be dated to the Early Copper Age using statistical methods. I compared the raw material composition and the population size data, and I examined the raw material distribution using the chi-square test. I found that, similarly to the greater part of the pottery, there was no significant difference between the Late Neolithic and the Early Copper Age phase of the Lengyel culture, while the TLBK differed in the more frequent use of liver-brown radiolarite (Fig. 6. 2). Long-distance raw materials such as obsidian appeared in the later cultures, indicating a break in the previous dominance of liver-brown radiolarite and contact with more distant regions.

I examined the sizes of the lithic tools and implements with the t-test. This test assumes an identical distribution of the compared populations, which I first verified with an f-test. The results were exactly the opposite compared to the previous one: the test indicated a difference between the Late Neolithic and the Early Copper Age phase of the Lengyel culture, and a negligible difference between the TLBK and the Lengyel culture, meaning that the lithic legacy of the Late Neolithic phase of the Lengyel culture was a much higher number of larger chipped stone implements than of the Early Copper Age phase, one possible explanation being the effort to utilise as efficiently as possible the raw materials acquired with greater investment from more distant sources (Fig. 7. 5).

The assessment of the lithic finds is currently still in progress and involves the enlargement of the tabulated datasets published here, which I will also use for inventorying the finds. The lithic assemblage is highly suitable for performing a wide range of analyses. I plan to conduct a refitting analysis after separating the finds according to raw material variants; the visible traces of wear noted on several retouched pieces call for a more detailed microscopic examination of use-wear traces. Some pieces bear the remnants of a black adhesive substance whose future examination will undoubtedly yield interesting results.

¹¹ I am greatly indebted to Gábor Ilon for his unfailing support, without which this study would hardly have been written. I am also grateful to Alexandra Anders for her insightful comments on the draft version of this study. Many thanks are due to the technicians participating in the excavation for their creative ideas, born out of previous experience, that contributed to the success of the excavation.

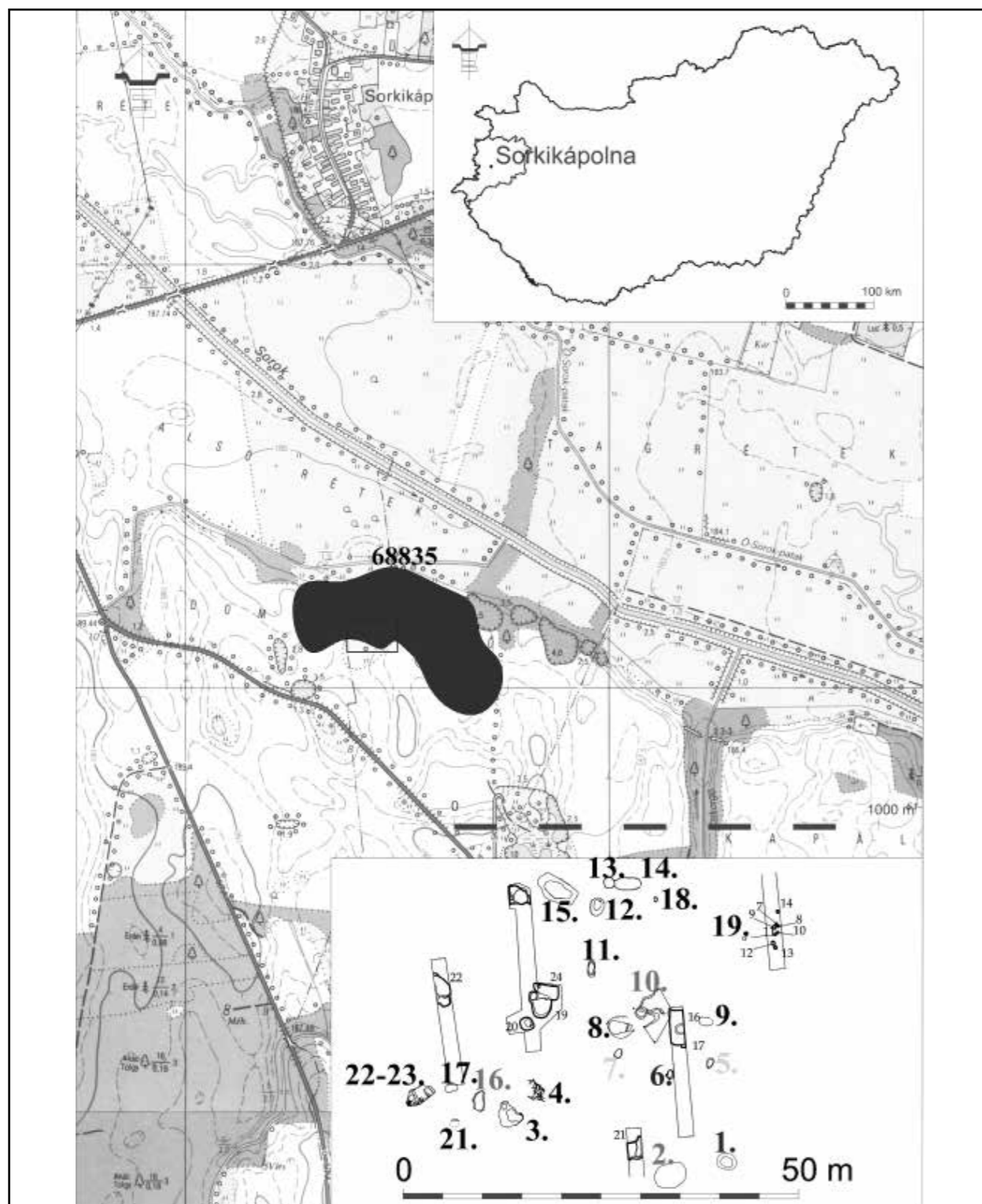
² The footnote texts can be found in the Hungarian study.

³⁶ I would here like to thank Gábor Ilon, Marcella Nagy and Zita Mária Tokai for their help in the assessment of the find material.

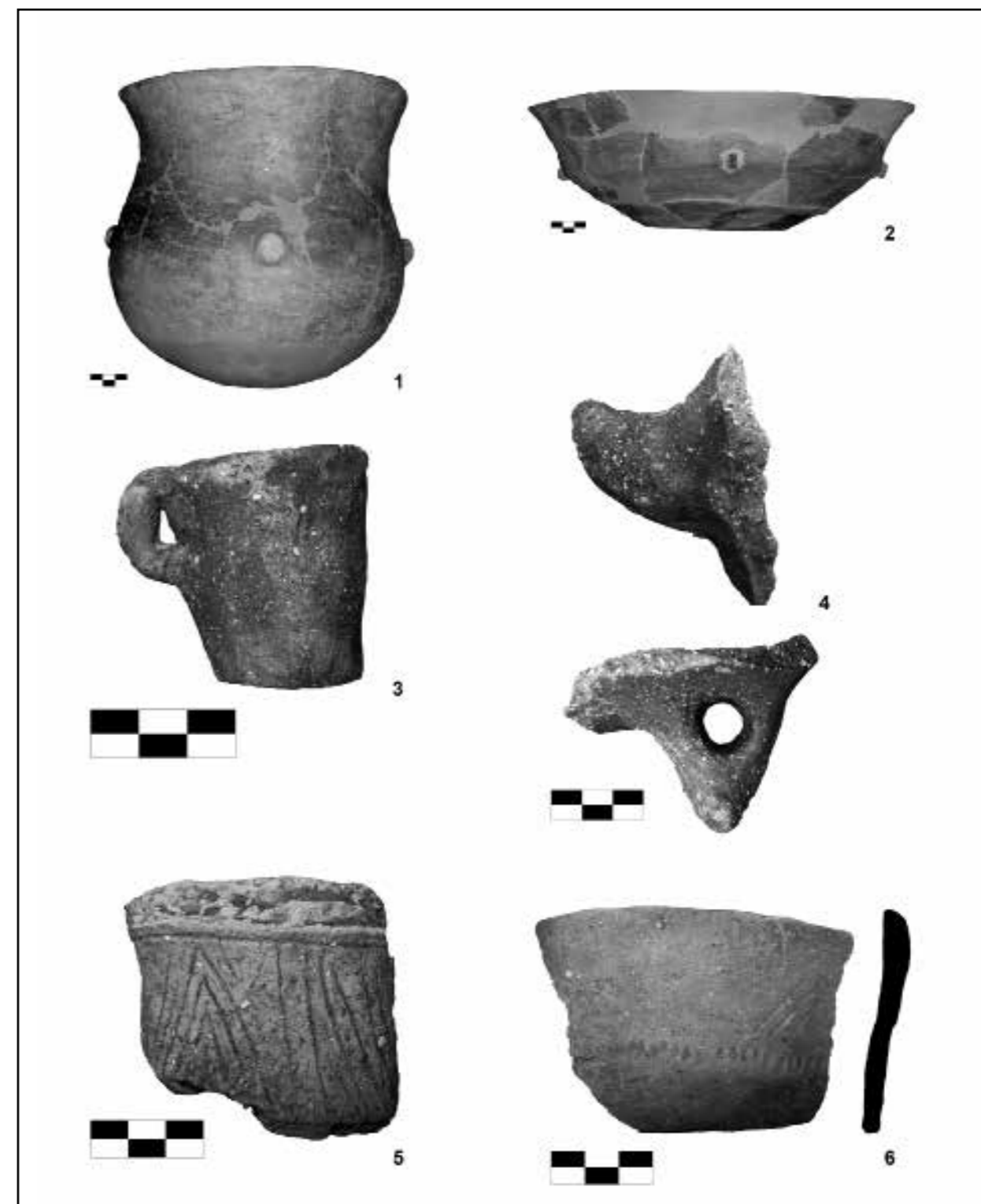
Irodalom • References

- FARAGÓ 2011 FARAGÓ N.: Kőeszközök használata a neolitikumban. Verwendung der Steingeräte in Neolithikum. In: Farkas Cs. (Szerk. / Red.) *Időcsiga*. Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában. Kiállítási katalógus. *Zeitschnecke*. Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte vom Komitat Vas. Ausstellungskatalog. Őskorunk 3. Szombathely, 2011. 33–40.
- FARAGÓ–ILON 2015 FARAGÓ N.–ILON G.: Szeleste-Szentkúti-dűlő pattintott kőleletei. *Savaria* 37 (2015) 75–110.
- HOLLÓ ET AL 2002 HOLLÓ ZS.–LENGYEL GY.–MESTER ZS.: Egy pattintott kőeszköz elkészítése: rendszer és technika. Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz II. Preparing a chipped tool: system and technic. Hungarian terminology for technological analyses II. *Ősrégészeti Levelek–Praehistoric Newsletter* 4 (2002) 98–104.
- HOLLÓ ET AL 2004 HOLLÓ ZS.–LENGYEL GY.–MESTER ZS.–SZOLYÁK P.: Egy pattintott kőeszköz vizsgálata: Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz III. Analysis of a chipped stone implement. Hungarian terminology for technological analyses III. *Ősrégészeti Levelek–Praehistoric Newsletter* 6 (2004) 62–80.
- ILON 2007 ILON G.: Késő neolitikum: Lengyel kultúra. Spätneolithikum: Lengyel-Kultur. Late Neolithic: Lengyel-culture. In: Ilon G. (Szerk. / Red. / Ed.) *SZÁZSZORSZÉPEK*. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon. *DIE WUNDERSCHÖNEN. Menschendarstellung im urzeitlichen Westungarn*. WONDERFUL. Human representations in prehistoric Western Hungary. Szombathely, 2007. 100–113.
- KALICZ 1998 KALICZ, N.: *Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns*. Archaeolingua, Ser. Minor 10. Budapest, 1998.
- KÁROLYI 2004 KÁROLYI M.: *NAPSZÜLÖTTEK*. Savaria földjének őskori kultúrái a rómaiak előtt. Ancient cultures of Savaria before the romans. Szombathely, 2004.
- KÁROLYI 2011 KÁROLYI M.: A Sé–Malomi-dűlői neolitikus település festett kerámiájának díszítési rendszerei. The ornamenting systems on painted pottery in the neolithic settlement at the Sé–Malomi slope. *Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 34/1 (2011) 123–172.

- MIHÁLY ET ALII. 2007 MIHÁLY J.–KOMLÓSI V.–MINK J.–TÓTH A.–TÓTH ZS.–ILON G.: A Szombathely–Oladi plató ásatásból származó festékanyagok és festett kerámiák rezgési spektroszkópiai vizsgálata. Vibrational spectroscopic study of pigment raw materials and painted ceramics excavated at Szombathely–Oladi plató, Hungary. In: Ilon G. (Szerk. / Red. / Ed.) *SZÁZSZORSZÉPEK*. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon. *DIE WUNDERSCHÖNEN. Menschendarstellung im urzeitlichen Westungarn*. WONDERFUL. Human representations in prehistoric Western Hungary. Szombathely, 2007. 268–273.
- SIMÁN 2000 SIMÁN K.: Az ősköri kőeszköz gyártása és szakkifejezései – Manufacture of Palaeolithic stone tools and the technical terms. *Folia Archaeologica* 48 (2000) 7–26.
- SZILASI 2009 SZILASI A. B.: techno-tipológiai megfigyelések a Szombathely, parkerdei lakópark őskori telepének pattintott kőleletein. Előzetes jelentés a 276. objektum pattintott kőeszközeiről. Techno-typological evaluation of the chipped stone implements from the prehistoric settlement at Szombathely – Parkerdő Apartment Complex. Preliminary report on the chipped stone implements from Feature 276. In: Bende L.–Lőrinczy G. (Szerk. / Eds.) *Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján*. Szentes, 2009. 231–237.
- TÓTH 2006 TÓTH ZS.: Késő neolitikus település részlete Gőr–Kápolnadombon. Spätneolithische Siedlungsreste in Gőr–Kápolnadomb. *Westungarn. Savaria, A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 30 (2006) 301–359.

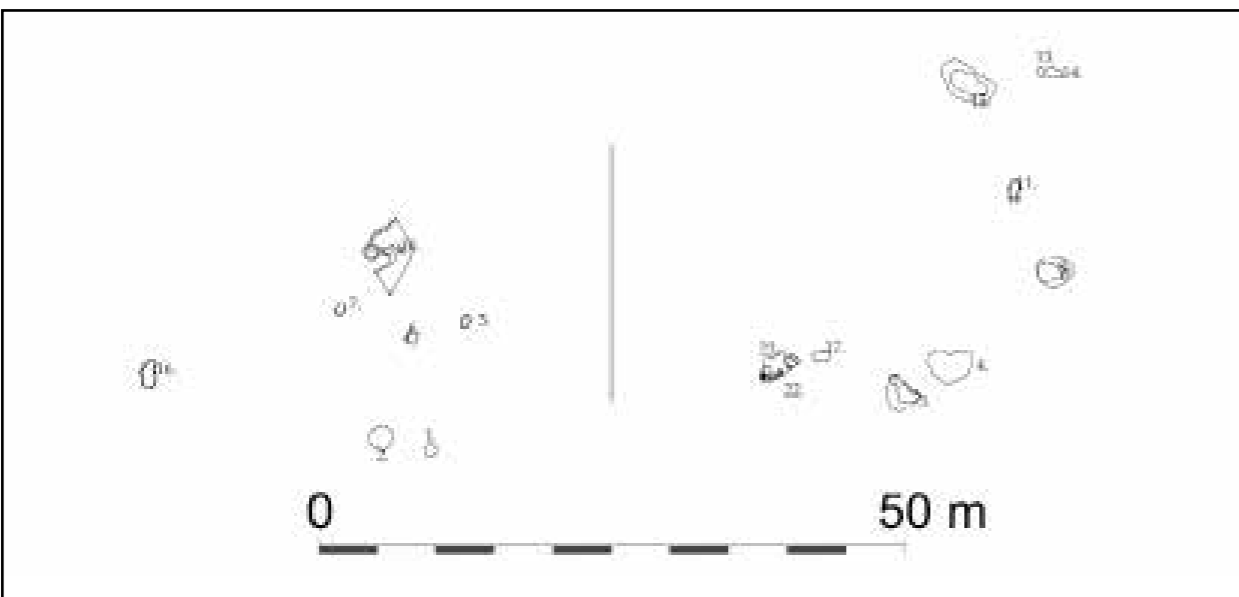
1. kép: Sorkikápolna, Dombi-dűlő elhelyezkedése és a feltárási felszín (Lukács Gábor munkája)
 Fig. 1: Location of Sorkikápolna, Dombi-dűlő and the investigated area (made by Gábor Lukács)

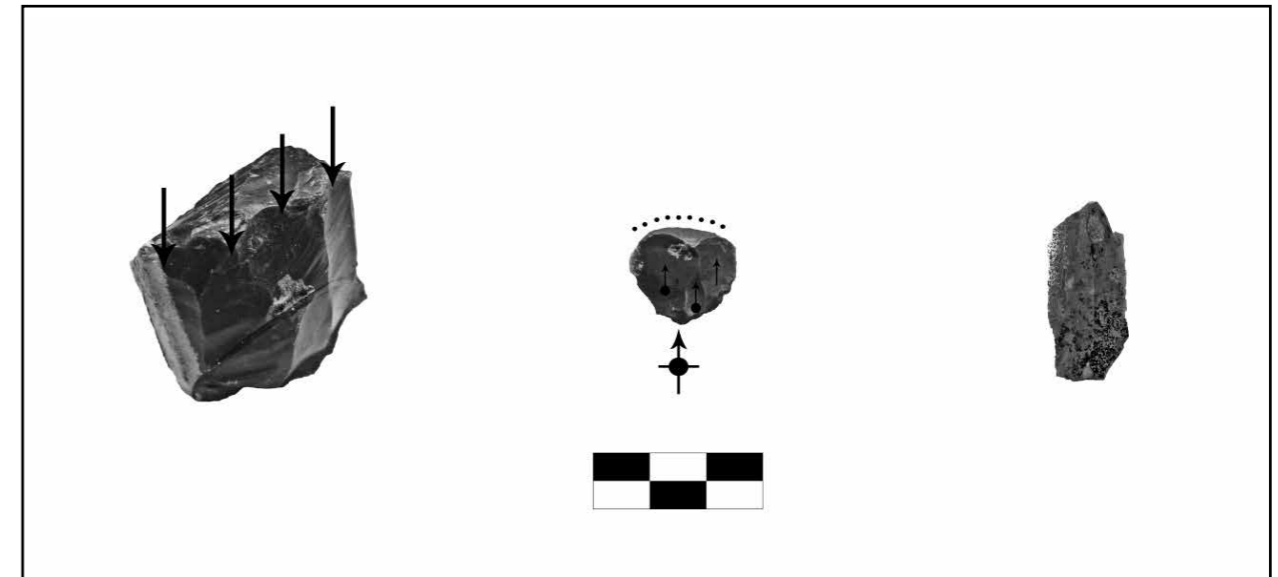
2. kép: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. Kerámialeletek: 1. kiegészített fazék a 2013. évi szondázásból; 2. tál a 2013. évi szondázásból; 3. szórvány miniatűr csésze; 4. a lengyeli kultúra fölhúzott füle a 2. objektumból; 5. rézkori csótalpas tál töredéke az 5. objektumból; 6. díszített rézkori edény töredéke a 7. objektumból
 Fig. 2: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. Pottery finds. 1. Restored pot from the 2013 sounding; 2. bowl from the 2013 sounding; 3. stray find of a miniature cup; 4. pointed lug handle of the Lengyel culture from Feature 2; 5. fragment of a Copper Age pedestalled bowl from Feature 5; 6. fragment of an ornamented Copper Age vessel from Feature 7

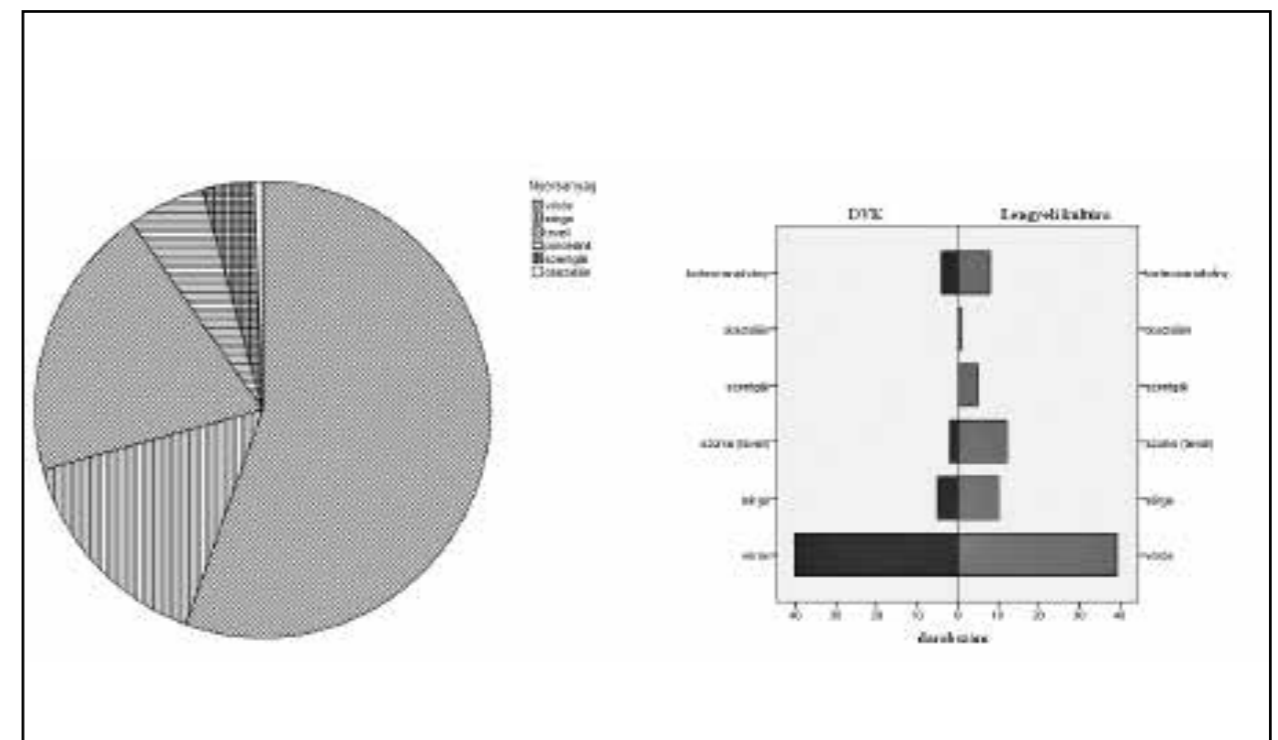
3. kép: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. A 2. objektum bontása életveszélyes körülmények között
 Fig. 3: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. Excavation of Feature 2 under extremely dangerous conditions

4. kép: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. Az objektumok korok szerinti szóródása a 2014. évi feltáráson: 1. őskori objektumok; 2. középkori objektumok
 Fig. 4: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. Distribution of features uncovered during the 2014 season according to archaeological periods. 1. Prehistoric features; 2. medieval features

5. kép: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. Köleletek: 1. unipoláris radiolarit lamellamagkő (szórvány); 2. radiolarit hüvelykujjvakaró a 2. objektumból; 3. sarlófényes, ragasztómaradványos sarlóbetét a 2. objektumból
 Fig. 5: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. Lithic finds. 1. Unipolar radiolarite lamellar core (unstratified); 2. radiolarite thumbnail scraper from Feature 2; 3. sickle insert with sickle gloss bearing some adhesive substance from Feature 2

6. kép: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. A nyersanyag-összetétel vizsgálata: 1. a vizsgált objektumok nyersanyag-összetétele; 2. a két kultúra nyersanyag-összetétele
 Fig. 6: Sorkikápolna, Dombi-dűlő. Raw material composition of the assemblage. 1. Raw material composition of the analysed features; 2. raw material composition of the lithics of the two cultures

Kalli András – K. Tutkovics Eszter

Középső neolitikus és szarmata település Bükkábrány határában (Előzetes jelentés a Bükkábrány, Bánya VII. [Vasúti-dűlő] lelőhely 2011-ben végzett régészeti feltárásairól)

Kulcsszavak: megelőző feltárás, előzetes jelentés; Bükkábrány, Bánya VII., Borsod-Abaúj-Zemplén megye; középső neolitikum, AVK I, Szatmár-csoport, településszerkezet, római császársor

Bükkábrány, Bánya VII. (Vasúti-dűlő) lelőhelyet (lelőhely azonosító: 55321) a bányabővítéshez tartozó terepbejárásokon azonosították a Herman Ottó Múzeum régészei 2006-ban a Mátrai Erőmű Zrt. lignitbányájának területén, Bükkábrány községtől DK-re, mintegy 2 km-re (1. kép). Maga a lelőhely egy, a környezetéből kissé kimagasodó ÉK–DNy-i irányú, alacsony vonulaton helyezkedik el, amely merőleges a közelben lévő Csincse-patak folyására. Az ásatás 2011. júniusától 2011. decemberéig tartott, amelynek során közel 3 hektáron került feltárára egy középső neolitikum időszakához tartozó AVK I és egy római császársori, szarmata településrészlet (2. kép).¹

Az ásatási felszín területét egy, a bánya által létesített csorga² vágja ketté egy általunk K-inek, illetve Ny-inak nevezett területre. Tekintve, hogy az ásatási felszín nem fedte le a terepbejárás meghatározott lelőhely területét, a feltárás során folyamatosan bővítettük a felszínt az indokolt irányokba.

Annak ellenére, hogy a feltárási munkálatok még a 2012. évben is tovább folytatódtak, a lelőhely ismertetését jellege miatt mégis fontosnak tartottuk egy előzetes közlés formájában, amelyben a hangsúlyt a település szerkezetének bemutatására helyeztük.³

A neolitikus település

A település szerkezete (3. kép)

A feltárás eredményei alapján a bükkábrányi VII. lelőhelyen a DNy–ÉK-i irányban, lineárisan húzódó települést ÉNy-ról szabálytalan alakú, többnyire nagyméretű, kevés leletanyagot szolgáltató gödörkomplexumok kísérik. Ezekről DK-re található az ÉNy–DK-i irányú, nagyméretű, igen sekély, hosszanti gödrök (Längsgrube). Ezek között, de azoktól DK-i irányban eltolva kerültek elő a házakat jelző cölöphelyek, szintén ÉK–DNy-i irányú sort alkotva. A cölöphelyektől DK-re, DK–ÉNy-i tájolású csontvázas zsugorított temetkezéseket tártunk fel. A temetkezéseket DK-ről egy objektumtól részben mentes, nagyjából 50 m széles üres sáv kíséri, melynek közepén két kutat tártunk fel. Ettől a sávtól DK-re az előbb vázolt településszerkezet tükrözve jelenik meg, ugyancsak cölöphelyekkel, hosszanti gödrökkel és egyéb gödrökkel, gödörkomplexumokkal. Ennek a zónának az érdekessége, hogy az itt feltárt két temetkezés hosszanti gödrökből került elő.

A Bükkábrány, Bánya VII. lelőhelyen feltárt AVK I települést a tudatos térrendezés emeli ki a korszak egyéb települései közül. Ennek bizonyítéka, hogy a különböző objektumtípusok – gödörkomplexum, hosszanti gödör, cölöphelyek és temetkezések –

alkotta egységek mindig ebben a szigorú rendben ismétlődnek. A fentebb említett középső, részben objektummentes sávban található két kút pedig a település tengelyeként értelmezhető azáltal, hogy két oldalukon megtükrözve jelennek meg a települési egységek, még inkább bizonyítva a tudatos térhasználatot.

Gödörkomplexumok

A településszerkezet széleit szabálytalan alakú, többnyire nagyméretű és viszonylag nagy mélységű gödörkomplexumok alkották. Ezek rendszertelenül egymásba ázott gödrökből álltak össze, melyekből szegényes leletanyag került elő: kisméretű, díszítetlen kerámiatöredékek, kis mennyiségű állatcsont. Érdekesség, hogy a neolitikus településről származó őrlőkő töredékek túlnyomó többsége ezekből származik.

Hosszanti gödrök

A gödörkomplexumoktól DK-re elhelyezkedő, ÉNy–DK-i tengelyű hosszanti gödrök már a humusz–szubhumuszban kezdődtek, ugyanakkor a legtöbb esetben rendkívül sekélyek voltak. Ezek egy része hosszúkas alakú, nagyméretű, egyenetlen aljú, esetenként rendkívül hosszú, összefüggő gödör volt. Előfordultak ÉNy–DK-i irányban egymás mellé ázott, szabálytalan vagy kerek alakú és változó méretű gödrök formájában is. Négy esetben ívelt oldalú, viszonylag egyenes aljú, nagyméretű, hosszú, szabályos piskóta alakban tártuk fel ezeket az objektumokat. A hosszanti gödrök egységes betöltéssel rendelkeztek.⁴ Némelyikben égett házomladékot találtunk rengeteg kisebb-nagyobb vessző- és áglyenyomatos paticsdarabbal, nagy mennyiségű kerámiatöredéket, vagy nagyméretű hombáredények összeálló töredékeit az objektumok bizonyos részein felhalmozva. A hosszanti gödrökből előkerült tekintélyes mennyiségű és gazdag leletanyag teszi ki a neolitikus település leletmennyiségének döntő többségét.

Cölöplyukak, házak

A cölöplyukak hármast csoportokba rendeződve a hosszanti gödrök közötti zónában, de azoktól DK-i irányban eltolva kerültek elő. A lelőhely érdekessége, hogy szinte kivétel nélkül csak az épületek oromfalát alkotó első oszlopsort lehetett

megfigyelni. Ezek a településszerkezet DNy–ÉK-i irányát kiadó sort alkotnak, jelezve az egykori házak ÉNy–DK-i tájolását. Többször megfigyeltük, hogy az oromfalat alkotó három cölöplyuk közül a középső látványosan mélyebb és valamivel nagyobb volt a szélső cölöplyukaknál. Magyarázható ez azzal, hogy a külső cölöpök a külső falat, míg a középsők a tetőt tartották.⁵ Kevés esetben kerültek elő egyazon épület belső, a hosszanti gödrökhöz közelebb eső cölöplyukai. Ezek mindegyikére jellemző, hogy jóval sekélyebbek és kisebb méretűek voltak az oromfalat alkotó cölöplyukakhoz képest. Ezek alapján csupán annyi rekonstruálható bizonyossággal, hogy a cölöpből álló négyzetes szerkezetű házak rövid oldalukon három cölöpből álltak. Egyetlen esetben lehetett dokumentálni, hogy egy épületnek öt cölöplyukból álló sor alkotta az oromfalat. A VII. lelőhelyhez közeli Bükkábrány, Bánya II. lelőhelyen azonos korú teleprészlet feltárása során a cölöplyukak egy esetben 4×3-as, egy másik esetben pedig 7×3-as szerkezetet adtak ki.⁶ A hasonló korú gubakúti településen szintén 4×3 szerkezetben elhelyezkedő cölöplyukak kerültek elő.⁷ In situ házomladék nem került elő, bár több cölöplyukban találtunk leégett paticsomladékot.

Temetkezések

A cölöphelyek jelezte házaktól DK-re, összesen tizenkilenc melléklet nélküli, zsugorított pózban, bal oldalukra fektetett, DK–ÉNy-i tájolású csontvázas temetkezést tártunk fel.⁸ A csontok rendkívül rossz megtartásúak, a vázak pedig a legtöbb esetben erősen hiányosak voltak. A temetkezések túlnyomó többsége (tizenkettő) – ahogya a 3. kép kiemelt részén látható – a település egy zónájában összpontosultak, egy kisebb csoportban. Ettől a csoporttól elkülönülve további öt magányos temetkezést tártunk fel. A települési struktúra tengelytől DK-re húzódó, csorgától K-re található részének érdekessége, hogy az itt feltárt temetkezések hosszanti gödrökből kerültek elő. Egy esetben beszélhetünk szabályos temetkezésről: DK–ÉNy-i tájolással, zsugorított

¹ A feltáráson részt vett Galkó József régésztechnikus. Ezúton is szeretnénk megköszönni dr. Csengeri Piroskának a feltáráson és a cikk megírása során nyújtott segítségét, illetve Füzesi Andrásnak a lelőhely térinformatikai feldolgozását. A lektori véleményért és segítségért dr. Anders Alexandrának tartozunk köszönettel.

² A csorgák a bányagödör vízvezetését szolgáló keskeny árkok, amelyek a szivattyúzott talajvizet hivatottak elvezetni.

³ A kézirat lezárásakor (2011) csupán még a 2011. évi megfigyeléseket összegeztük. A 2012-ben befejezett feltárás eredményeinek ismertetése egy későbbi munka célkitűzése lesz. 2012-ben és 2013-ban további, erre a korszakra keltezhető településeket tártunk fel. A Bükkábrány, Bánya XI/A lelőhelyen teljes egészében sikerült feltárni a települést, kiegészítve további adatokkal az erre a területre jellemző, és a VII. lelőhelyen is megfigyelt szerkezetet.

⁴ Ugyanez volt megfigyelhető Füzesabony, Gubakúton: DOMBORÓCZKI 1997, 21.

⁵ Hasonló megállapítás Gubakút kapcsán: DOMBORÓCZKI 1999, 15–47.

⁶ SELJÁN–VERES 2008, 5–28.

⁷ DOMBORÓCZKI 1997, 21.

⁸ A Mezőkövesd-Mocsolyáson és Füzesabony-Gubakúton feltárt temetkezésekben az elhunytakat szintén a bal oldalukra zsugorították. KALICZ–KOÓS 1997, 30. A neolitikus temetkezések összefoglalása: KALICZ–KOÓS 2000, 45–76. és DOMBORÓCZKI 1997, 22.

pózban, ugyancsak bal oldalára fektetett gyermek vázára bukkantunk egy hosszúkás alakú hosszanti gödör ÉNy-i részén. Egy másik, szintén hosszúkás alakú hosszanti gödörből pedig egy fiatal egyén felső teste került elő hasára fordítva, a gödör DNy-i részén Ny–K-i irányban.

A VII. lelőhelyen feltárt sírok száma az eddig megismert hasonló korszakú és típusú lelőhelyek között az egyik legmagasabb. Mezőkövesd, Mocsolyás 25,⁹ Füzesabony-Gubakúton 13,¹⁰ Tiszalúc, Sarkadon pedig 9¹¹ temetkezést tártak fel.

Kutak

A cölöplyuktól és a temetkezésektől DK-re húzódó objektumoktól mentes, nagyjából 50 m. széles üres sáv közepén két kutat tártunk fel.¹² A kerek, felső részükön tölcseresen szűkülő, alsó harmadukban hengeres alakú, egységesen 7,5 m mély kutakból nagy mennyiségű házomladék, kisebb és egész nagy lenyomatos, illetve egyszerű paticsdarabok kerültek elő, de csak feltűnően kevés, leginkább durva házi kerámia.

Tűzhelyek

Különböző gödrökhöz kapcsolódva nagyon rossz állapotú tűzhelyeket is feltártunk. Ezek nagyjából kerek, vöröses színű, átégett paticsos foltként, szerencsés esetben vörös „gyűrű” övezte, átégett paticsos foltként jelentkeztek. A tűzhelyek nyílhattak gödörkomplexumokba, hosszanti gödrök házaktól távolabbi végébe, vagy a hosszanti gödrökhöz hasonlóan gazdag leletanyagot szolgáltató kisebb méretű, kerek, sekély gödrökbe; egyszóval mindig a házaktól távol helyezkedtek el.

A települési képet kiegészítik a fenti kategóriák egyikébe sem sorolható egyéb objektumok. A hosszanti gödröktől elkülönülve, kisebb méretű, szabálytalan vagy kerek alakú, sekély, gazdag leletanyaggal rendelkező gödrök kerültek elő; a gödörkomplexumok zónájában pedig ugyancsak kisebb méretű, sekély, szegényes leletanyagú, kerek-ovális gödrök.¹³

Leletanyag

A lelőhelyen feltárt kerámiaanyag az AVK korai, a Szatmár-csoport időszakába sorolható mind készítési technikája, formakincse és díszítése tekintetében.¹⁴ A leggyakoribb soványítóanyag a pelyva. A többnyire jól kiégetett töredékek színe a világosbarnától a feketéig terjed, de nagyszámban kerültek elő foltosra égetett darabok is. A felületkezelésben a durvítás, simítás és a polírozás is előfordul.

Az edényformák között megjelennek ívelt oldalú, négyszögletesedő testű vagy fordított csónakúp alakú tálak; ívelt oldalú, gömbös testű vagy széles szájú fazekak; hengeres nyakú, gömböstemű edények; alacsony nyakú palackok; hengeres, kónikus, négyszögletesedő csőtálpak; szűrőedények, csészék, poharak; durva kiképzésű miniatűr edények; tagolt perem és lekerekített vagy lapos aljkiképzés.

A díszítésben megjelennek egy vonalból álló, egyenes, párhuzamos vagy ívelt bekarcolt vonaldíszek, de előfordul meander vagy zezug vonal is; körömcspéses, ujbenyomkodás, plasztikus bütykök, rövid bevagdosások akár a teljes edényfelületen, Schlickwurf-díszítés. Festésre utaló nyomokat csak nagyon kevés esetben és csak nagyon elmosódottan találtunk.

A szintén figyelemre méltóan nagy mennyiségű kőanyagon belül különböző nyersanyagokból készült pattintott és csiszolt kőszközöket (vakarók, kaparók, pengék, kőbalták, vésők), ezek töredékeit, félkész példányait, pattintási hulladékot, magköveket különíthettünk el.

Az állati csontból készült eszközök között vannak ép eszközök (pl. árák, spatulák) és félkész darabok is. Egy csontdarabon például a félbehagyott átfúrás nyomát figyelhetjük meg.

Az állatsont anyagon belül dominált a szarvasmarha, de találtunk kiskérődző csontokat, sőt teknőspáncélt is.

A szintén a hosszanti gödrökből előkerült agyagplasztika figyelemreméltó mind a kiképzés változatosságát, mind darabszámát tekintve. A megközelítőleg 50 darab antropomorf töredéken belül dominálnak a letört és eltérő módon kialakított fejtöredékek. A legtöbb esetben fordított háromszög alakú fejek kerültek elő bekarcolt szem- és szájbrázolással, alkalmanként jobb oldalukon

bony,Szikszói-Berek lelőhelyeken: DOMBORÓCZKI 2001, 67–94.

¹⁴ A bükkábrányi kerámiaanyag párhuzamaihoz: KALICZ–MAKKAY 1977, 22–23.; ORAVEC 1997, 93–111.; KOVÁCS 2007, 19–38.

átfúrás nyomával. A különböző fejeken több esetben bekarcolással kialakított hájbrázolást lehetett megfigyelni. Nagy számban kerültek elő eltérő kiképzésű lapos vagy hengeres törzstöredékek is esetenként a háton, vagy a hasi részen bekarcolásokkal, mellábrázolással, letört vagy ép karokkal, lábakkal, ülő vagy álló helyzetben. Lábtöredékeket is találtunk, amelyek lábfején a lábujjakat bekarcolásokkal érzékeltették. Csupán két szobrocska került elő viszonylag ép állapotban.

Az agyagplasztikák sorát gazdagítják még állatszobrocskák („kentaurok”) legtöbbször letört lábakkal és fejjel, háromszög alakú fejet formázó edénydíszek vagy abban végződő edényfogók, miniatűr edénykék, változatos alakú és méretű agyaggyöngyök, állatfog alakú csüngők. Az agyagból készült használati tárgyak között különböző méretű kanalak és kanáltöredékek említhetők. Az agyagplasztika általános jellemzője a szándékos vagy véletlen törött jelleg. A feltárás legkülönlegesebb lelete is ehhez a leletcsoporthoz tartozik: egy szarvasmarha protoméval díszített edény oldaltöredéke.

A Bükkábrány, Bánya VII. lelőhelyen feltárt neolitikus településrészlet további adalékul szolgál Északkelet-Magyarország középső neolitikumának megismeréséhez, főként a korszak településszerkezetéről és a hitvilágról rendelkezésre álló ismereteinket gazdagítva.¹⁵

A szarmata településrészlet (4. kép)

A lelőhelyen feltárt objektumoknak csupán kisebbik hányada, 95 tartozott a szarmata település részletéhez. Ezek az objektumok kizárólag a csorgától Ny-ra eső területen helyezkedtek el annak ellenére, hogy a terepbejárásokon és a humuszolás megkezdése előtt a K-i részről is lettek szarmata cserepek gyűjtve. A telepjelenségek túlnyomó részét méhkas alakú tároló, illetve hulladék gödrök alkották, ezeken felül csupán két házat lehetett a korszakhoz kapcsolni. A szarmata objektumok több csoportban helyezkedtek el a lelőhelyen, több esetben a neolitikus agyagkitermelő gödrökbe voltak beleásva, így sokszor számottevőbb volt az őskori kerámia mennyisége a császárkori rétegekben.

Az említett objektumcsoportok nemcsak elhelyezkedésük szempontjából különíthetők el,

ugyanis leletanyaguk is szervesen eltér egymástól. Az egyik ilyen csoporthoz tartozik a lelőhely ÉNy-i részén magányosan elhelyezkedő, nagyon sekély ház. Ennek alakja majdnem szabályos téglalap volt kissé lekerekített sarkokkal, cölöpszerkezetre utaló nyomok viszont nem kerültek elő és leletanyaga is igen szegényesnek mondható. A ház körül több irányban is megkutattuk a területet, azonban újabb objektumok nem jelentkeztek a közelében. Ettől D-re egy másik csoport részeként, sokkal távolabb került elő egy teljesen más típusú ház. Ennek alakja jóval hosszúkásabb, É-i sarka pedig erősen lecsapott volt, továbbá öt cölöppel volt megerősítve. A cölöphelyek szerkezete és elrendezése alapján a háznak legalább két periódusát lehet megállapítani: az egyik középső cölöplyukon belül két további lemélyülést is megfigyeltünk, ezen felül pedig szenes réteget dokumentáltunk több esetben is. A szarmata cserepeken kívül az objektum betöltéséből néhány darab gyöngy is előkerült. A házat – a csoport részeként – szorosan tároló gödrök vették körül két oldalról. Ezekhez ÉK-i irányból kapcsolódott egy újabb csoport, amely félkörívesen fogott közre egy teljesen üres területet. Ezek a tároló gödrök igen közel helyezkedtek el egymáshoz, mélységük változó volt, azonban leletanyaguk szintén szegényesnek bizonyult. A csorga melletti részen egy újabb, nagyszámú objektumot tartalmazó gödör csoport került azonosításra. Leletanyagáról elmondható, hogy a gyér kerámiamennyiség mellett nagyszámú állatsont és kézzel formált kerámia került innen elő. A két utóbbi csoport között elszórtan újabb objektumok voltak találhatóak két részletben. A lelőhely DNy-i területén egészen más jellegű gödrök helyezkedtek el két külön csoportot alkotva. Ezek leletanyaga jóval gazdagabb volt az előzőekhez képest, ugyanis a nagyszámú állatsonton felül rengeteg kerámia került elő a szenes-hamus betöltésben, főként a D-i gödrökben.

⁹ KALICZ - KOÓS 1997, 30.

¹⁰ DOMBORÓCZKI 1997, 22.

¹¹ ORAVEC 1996, 51–62.

¹² A neolitikus és a szarmata telepeknek helyet adó kis dombháttól DNy-ra, annak lábánál is előkerült egy neolitikus kút.

¹³ A bükkábrányi településszerkezethez hasonló séma volt megfigyelhető Heves megyében, igaz csupán részletekben és nem mindig egybefüggő felszínen Füzesabony, Gubakút mellett Kompolt, Kigyósér, Mezőszemere, Kismari-Fenek és Füzes-

¹⁵ Jelen kézirat lezárása után, 2014-ben jelent meg a fentebb többször hivatkozott Mezőkövesd – Mocsolyás középső neolitikus települését feldolgozó monográfia: KALICZ–KOÓS 2014.

A feltárt szarmata település kis mérete és szegényes leletanyaga ellenére is lényeges információkkal bír a terület császárkori kutatásait illetően, ugyanis a következő években feltárandó, további e korszakhoz tartozó lelőhelyek eredményeivel együtt a térség mikrorégiós kutatása válik lehetővé.

Megemlítendő továbbá, hogy a VII. lelőhelytől nem messze, Bükkábrány és Csincse községek között húzódik a Csörsz-árok külső vonala,¹⁶ illetve ettől kissé D-re Mezőkeresztes és Igrici között a belső vonal is.¹⁷ A bánya területén a közeli jövőben bekövetkező feltárások egyikén feltehetően alkalmunk nyílik egy szakaszon a Csörsz É-i vonalának átvágására, így az árok és a közelében elhelyezkedő települések kronológiai viszonyának tisztázására is.¹⁸

¹⁶ GARAM–PATAY–SOPRONI 2003, 155; Karte 14.

¹⁷ GARAM–PATAY–SOPRONI 2003, 157; Karte 15.

¹⁸ Jelen kézirat elkészülte óta, 2015 júniusáig összesen 13 szelvényt nyitottunk meg a Csörsz-árok területén, továbbá három nagyméretű szarmata temetőt és öt települést tártunk fel.

András Kalli–Eszter K. Tutkovics

A Middle Neolithic and Sarmatian settlement on the outskirts of Bükkábrány (Preliminary report of the excavations at the Bükkábrány, Bánya VII [Vasúti-dűlő] site in 2011)

Keywords: pre-development excavation, preliminary report; Bükkábrány, Bánya VII, County Bor-sod-Abaúj-Zemplén; Middle Neolithic, ALBK I, Szatmár group, settlement layout, Roman Imperial period

The site (id. no. 55321) lying some 2 km from Bükkábrány was identified in the area of the lignite mine operated by the Mátra Power Plant by the archaeologists of the Herman Ottó Museum in Miskolc in 2006 (Fig. 1). Finds of the Middle Neolithic Alföld Linearbandkeramik I (ALBK) and of the Sarmatian period were collected on the north-east to south-west oriented ridge rising above the surrounding land. A roughly three hectares large area was archaeologically investigated between June 16 and November 30, 2011, and between July 2 and 11, 2012, in the course of which we uncovered an ALBK I settlement and a Sarmatian settlement of the Roman Imperial period (Fig. 2).^{1–3}

By continuously enlarging the excavated area, we uncovered some five hundred archaeological features, whose majority could be assigned to the extensive ALBK I settlement. We were able to reconstruct the settlement's layout and spatial patterning (Fig. 3).

We found that the linear settlement extending in a roughly south-west to north-east direction was flanked by large pit complexes of irregular form containing few finds in the north-west, and that the shallow north-west to south-east oriented longpits (Längsgrube) lay to their south-west.⁴ The post-holes outlining the houses lay among these longpits and formed rows similarly oriented north-east to south-west, although with a slight shift to the south-east.^{5–7} We uncovered several south-east to north-west oriented crouched inhumation burials south-east of the post-holes. Lying south-east of the burials was a roughly 50 m wide zone that was virtually devoid of any features except for two wells in its central area. We found an inverted sequence of the same spatial pattern with post-holes, longpits and other pits and pit complexes described in the above south-east of this zone. Interestingly enough, the two burials in this settlement area had been deposited in longpits.^{8–11}

The ALBK I settlement uncovered at the Bükkábrány, Bánya VII site stands out from among the period's other settlements by its apparently pre-planned spatial patterning, as shown by the consistent sequence and patterning of the units made up of various feature types – pits complexes, longpits, post-holes and burials – which invariably follow this strict order. The two wells¹² found in the zone devoid of other features can be interpreted as marking the settlement's axis since the settlement's units were mirrored on their two sides, underpinning the predetermined and organised use of space.¹³

In terms of their manufacturing techniques, form and ornamentation, the pottery finds from the site can be assigned to the early ALBK, to the Szatmár group.^{14–15} Pottery was generally tempered with chaff. Surface treatments included coarsening, smoothing and polishing. Vessel forms range from bowls with gently curving sides, bowls with a more angular shape, conical bowls and globular bowls with gently curving sides to wide-mouthed pots, globular vessels with cylindrical neck, short-necked flasks, cylindrical and conical pedestals, strainers, cups, mugs and miniature vessels with coarsened surface.

Ornamental patterns include linear designs of one or more parallel straight or curved lines as well as meanders and zig-zag lines, pinched and fingertip impressed patterns, applied knobs, short grooves that sometimes cover the entire vessel surface and Schlickwurf barbotine. Very few traces of vessel painting were found in the ceramic material.

The large lithic assemblage is made up of chipped and polished stone tools and implements (scrapers,

blades, stone axes and chisels), their fragments, semi-finished pieces, debitage and cores of a wide range of raw materials.

The clay figurines recovered from the longpits are noteworthy in terms of both their astonishingly rich formal variety and their number. The fragments of the roughly fifty human figurines are dominated by head fragments representing several different types. Most are triangular in shape, with the eyes and the mouth indicated by incisions, and they are occasionally perforated on the right side. Coiffure was sometimes depicted with incisions on various head fragments. Only two of the figurines brought to light had survived in a relatively intact condition.

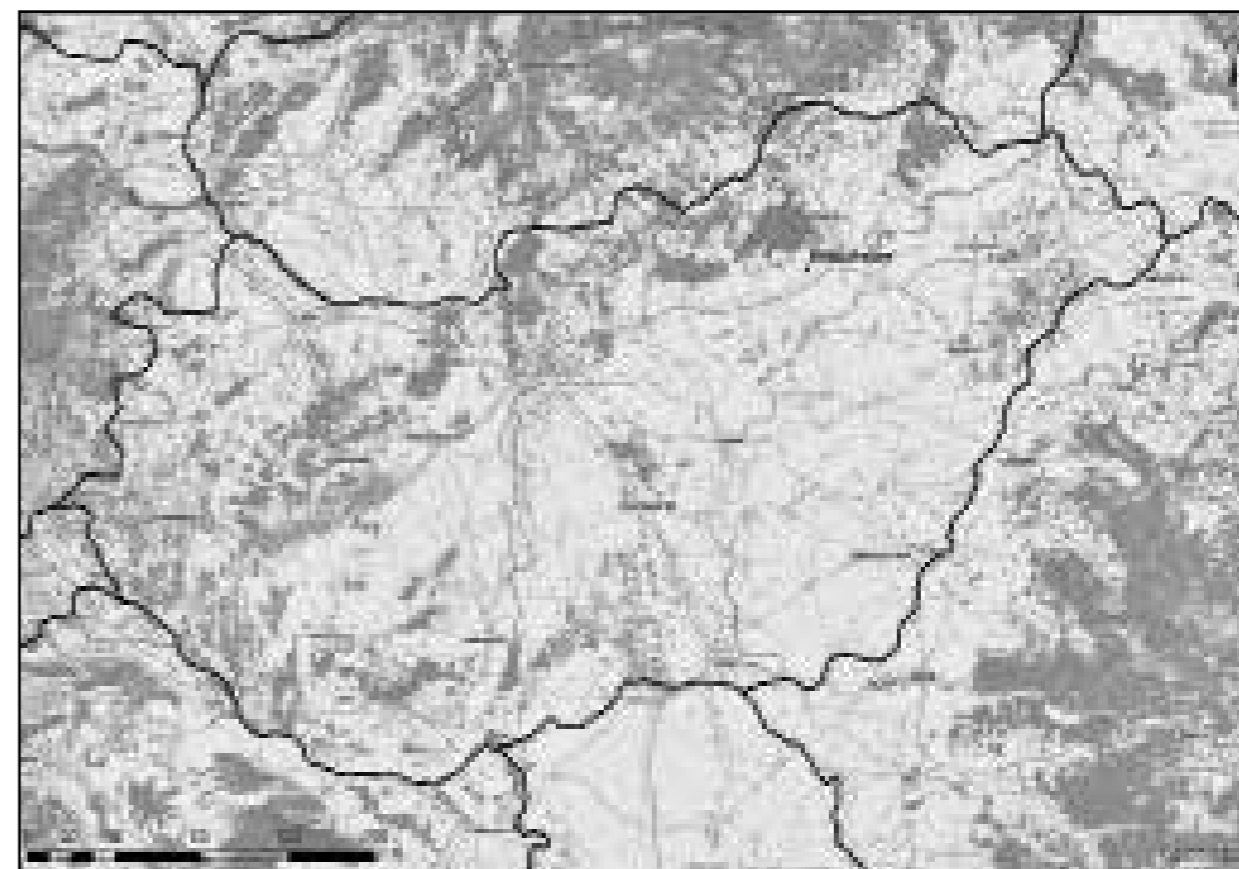
The corpus of figurines includes also the animal figurines (“centaurs”), whose head and feet often broke off, and triangular heads applied to vessels as well as vessel handles terminating in animal heads. Other clay finds range from miniature vessels to animal tooth-shaped pendants and clay beads of diverse shapes and sizes. The clay spoons of various sizes and their fragments can be assigned to the utilitarian objects made of clay, as can the vessel fragment decorated with a cattle protome, one of the most remarkable finds from the site.

A smaller number of features, ninety-five in all, represented the site’s Sarmatian occupation (*Fig. 4*). Most of the excavated settlement features were beehive-shaped storage or refuse pits; aside from these, two houses could be dated to this period. The Sarmatian features formed clusters and they were sometimes dug into the Neolithic loam pits, and in these cases, prehistoric pottery often dominated the ceramic material recovered from the layers of the Roman Imperial period. These clusters could be distinguished in view of their location as well as their finds. A solitary, rather shallow house with oblong groundplan lacking a timber framework in the site’s north-western portion was part of one of these feature clusters. Lying to its south, as part of another cluster, was a longish house with rounded corners on the northern side, which had been reinforced with five timber posts. Entirely different types of pits forming two clusters lay in the site’s south-western part. A much richer assemblage of finds compared to above was recovered from these pits: in addition to the high number of animal bones, their ashy-sooty fill yielded a substantial number of vessel fragments. Despite its small size and modest finds, the Sarmatian settlement provides important information for the period’s Roman Imperial period scholarship: together with the finds and findings of the period’s other sites, whose excavation is planned during the next years, it will contribute to the micro-region-level research of the broader area.^{16–17}

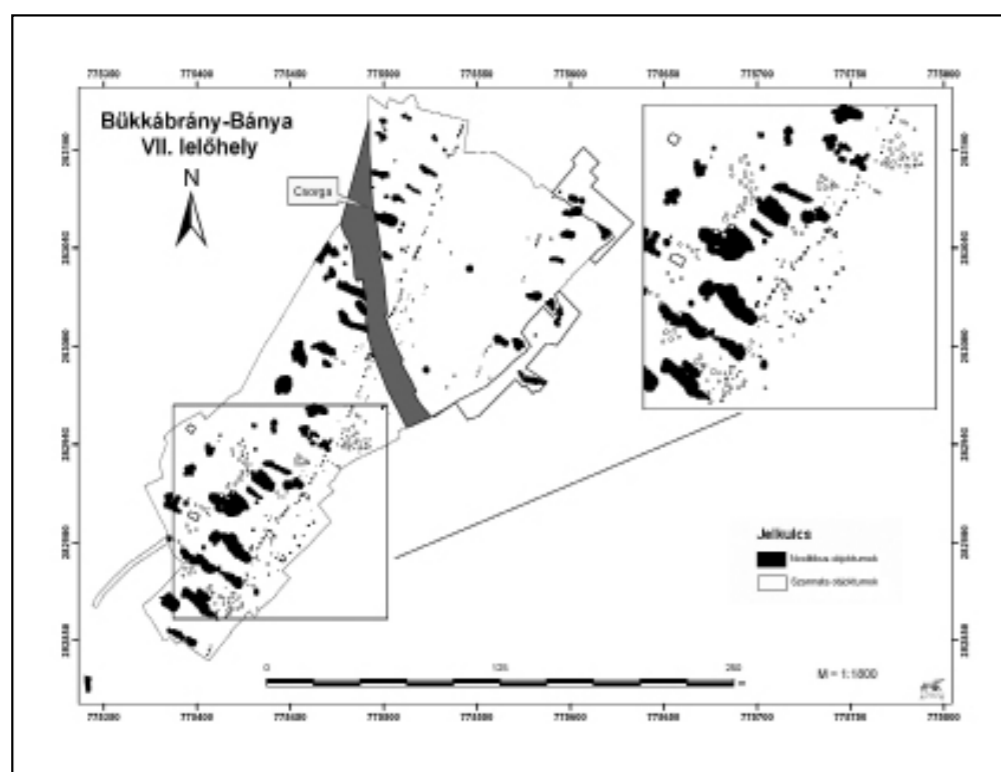
Irodalom • *References*

- DOMBORÓCZKI 1997 DOMBORÓCZKI L.: Füzesabony-Gubakút. Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből. In: Raczkó P., Kovács T., Anders A. (szerk.) *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway.* Budapest, 1997. 19–27.
- DOMBORÓCZKI 1999 DOMBORÓCZKI L.: Az újkőkori idősebb szakasza ÉK-Magyarországon a Heves megyei régészeti leletek fényében. The older phase of the Neolithic in North-eastern Hungary in the light of archaeological finds from Heves County. In: *Early farmers in Europe, Valencia 1999*, 15–47.
- DOMBORÓCZKI 2001 DOMBORÓCZKI L.: Településszerkezeti sajátosságok a középső neolitikum időszakából, Heves megye területéről. Characteristics of Settlement Patterns in the Middle Phase of the New Stone Age from the Area of Heves County. In: Dani J. et al (szerk.) *ΜΩΜΟΣ I. Fiala Óskoros Kutatók I. Összejövetelének konferenciakötete.* Debrecen, 2001, 67–94.
- GARAM ET AL 2003 GARAM, É.,–PATAY, P.,–SOPRONI, S.: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. *Régészeti Füzetek Ser. II. No. 23.* Budapest, 2003.
- KALICZ–KOÓS 1997 KALICZ N.–KOÓS J.: Mezőkövesd-Mocsolyás. Újkőkori telep és temetkezések a Kr. e. VI. évezredből. In: Raczkó P., Kovács T., Anders A. (szerk.) *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway.* Budapest, 1997. 28–33.
- KALICZ–KOÓS 2000 KALICZ N.–KOÓS J.: Település a legkorábbi újkőkori sírokkal Északkelet-Magyarországról. Eine Siedlung mit ältestneolithischen Gräbern in Nordostungarn. *HOMÉ XXXIX (2000)* 45–76.
- KALICZ–KOÓS 2014 KALICZ N.–KOÓS J.: Mezőkövesd-Mocsolyás. A neolitikus Szatmár-csoport (AVK I) települése és temetője a Kr. e. 6. évezred második feléből. Mezőkövesd-Mocsolyás. A brief overview of the Szatmár group (ALBK 1) in the light of the excavations and the assessment of the site and its finds. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 9. Miskolc, 2014.
- KALICZ–MAKKAY 1977 KALICZ, N.–MAKKAY, J.: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *StudArch VII (1977)* 22–23.
- KOVÁCS 2007 KOVÁCS K.: A tiszaszőlős-aszóparti középső neolitikus település legkorábbi időszakának vizsgálata a kronológiai és a kulturális kapcsolatok tükrében. The earliest occupation period of the Middle Neolithic settlement at Tiszaszőlős-Aszópart in the light of its chronological and cultural connections. *ŐsrégLev 8–9 (2007)* 19–38.

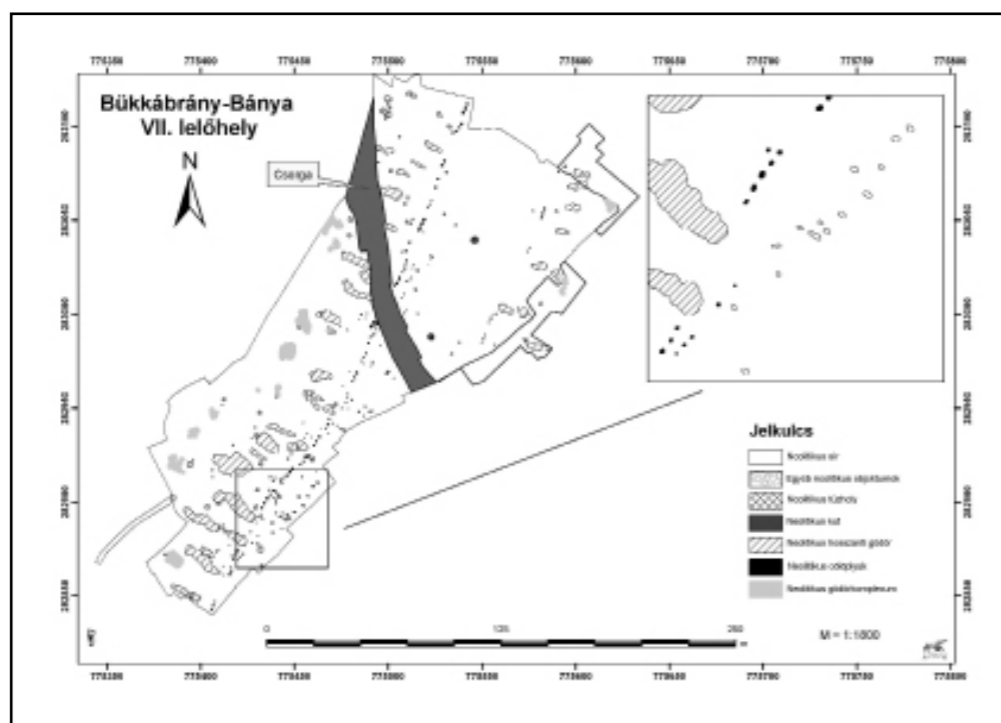
- ORAVECZ 1996 ORAVECZ, H.: Neolithic burials at Tiszalúc-Sarkad data to the burial practices of the Alföld Linear Pottery Culture. *FolArch* XLV (1996) 51–62.
- ORAVECZ 1997 ORAVECZ, H.: Alföld Linear Pottery finds from Tiszalúc-Sarkad. *FolArch* XLVI (1997) 93–111.
- SELJÁN–VERES 2008 SELJÁN É.–VERES J.: Újabb lelőhelyek az Alföldi Vonaldíszes Kerámia kultúrájának korai időszakából Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. New early Alföld Linear Pottery sites in County Borsod-Abaúj-Zemplén. *HOMÉ* XLVII (2008) 5–28.

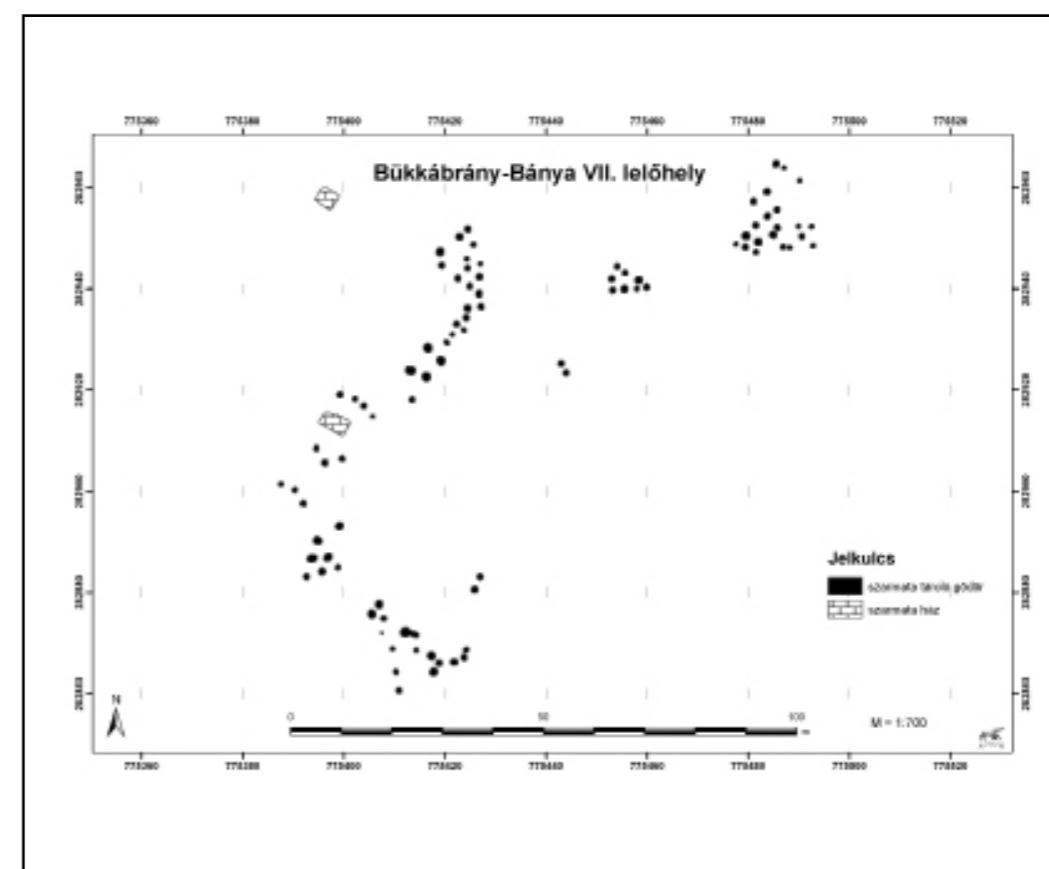
1. kép: Bükkábrány, Vasúti-dűlő VII. lelőhely elhelyezkedése
Fig. 1: Location of the Bükkábrány, Vasúti-dűlő VII site

2. kép: Bükkábrány, Vasúti-dűlő VII. Az objektumok korok szerinti szóródása a lelőhely 2011. évi feltárásán
 Fig. 2: Bükkábrány, Vasúti-dűlő VII. Distribution of the features excavated in 2011 according to archaeological periods

3. kép: Bükkábrány, Vasúti-dűlő VII. A neolitikus település szerkezete
 Fig. 3: Bükkábrány, Vasúti-dűlő VII. Layout and spatial organisation of the Neolithic settlement

4. kép: Bükkábrány, Vasúti-dűlő VII. A szarmata település szerkezete
 Fig. 4: Bükkábrány, Vasúti-dűlő VII. Layout of Sarmatian settlement

Herendi Orsolya – Sóskuti Kornél

Réz-, bronz-, római, Árpád-kori településnyomok és temetkezések Makó, Járandórol.

(Előzetes jelentés az M43, 37., HT 40. lelőhelyen végzett régészeti feltárásokról)

Kulcsszavak: megelőző feltárás, előzetes jelentés; Makó, Járandó, Csongrád megye; rézkor, bronzkor; Makó- és Szőreg-Perjámos kultúra; szarmata, Árpád-kor; település, temetkezések

A Makótól ÉNy-i irányban elhelyezkedő, magasparkokkal és meanderekkel tagolt Járandó határrészben (1. kép 1.) több alkalommal folytak régészeti munkálatok. A lelőhely regisztrálása és első topográfiai felmérése 1973-ban, a Szegedi Tudomány Egyetem Régészeti Tanszéke által végzett terepbejárások alkalmával történt.¹ A Makó, Járandó (nyilvántartási szám: 52731) lelőhely jelenleg ismert és nyilvántartott elhelyezkedésének és kiterjedésének pontosítása többszöri terepbejárás és feltárási munkák során történt. Felszíni kutatások folytak egyrészt az M43-as autópálya nyomvonalának bejárása során 2005-ben² és 2009-ben,³ másrészt a nyomvonalról D-re fekvő magyar-román, valamint a Nabucco gázszállító vezeték építését megelőző előkészítő munkálatok során 2003-ban⁴ és 2009–2010-ben.⁵ A lelőhely területén több alkalommal zajlottak régészeti feltárások.⁶ A lelőhely jelenlegi kiterjedésének meghatározása ezen munkálatok során több, korábbi lelőhelypoligon összevonásával valósulhatott meg.

A jelen tanulmányban ismertetett feltárásokat 2012–2013 folyamán az M43-as autópálya Makó – országhatár közötti szakaszának építése tette szükségessé. A lelőhelyet középső részén a főpályatest 60 m szélességben, teljes hosszában, illetve erre merőlegesen a királyhegyesi út kiváltását szolgáló felüljáró és terelőút területe érintette, ezek mérete **86464** m² volt. A próbafeltárások 2012. október 10-én kezdődtek el, melyek fő

célja a lelőhely fedettségének felmérése volt. A munkálatok korlátozott pénzügyi kereteire való tekintettel szükségessé vált meghatározni azokat a beruházással érintett lelőhelyrészeket, amelyek feltárása mindenképpen indokolt. A próbafeltárás során negatívnak bizonyult lelőhelyrészekre csak korlátozott mértékben vagy egyáltalán nem történt meg a teljes felület humuszolása. Ezek a területeken az építkezés során folyamatos szakfelügyelet zajlott. Megelőző feltárás elvégzése összesen **73924** m² nagyságú területen vált szükségessé.

A próbafeltárások után október 16-án kezdődött a felületnyitás és az előkerülő régészeti jelenségek feltárása. Az időjárási viszonyok 2012-ben a terepi munkavégzést december 7-ig tették lehetővé. 2013 során március és október között több szakaszban folytak a feltárások. A lelőhelyen a terepi munkálatok befejezésére, a kezdéshez hasonlóan, október 10-én került sor.

Mivel a teljes leletanyag restaurálása, elsődleges feldolgozása a feltárás befejezése óta nem valósult meg, a lelőhely teljes publikálása belátható időn belül nem várható. Jelen tanulmány célja, hogy a szakmai hasznosulás érdekében röviden bemutassa a feltáráson tapasztaltakat.

A több korszakú lelőhelyen a két szezonban végzett munkálatok során 1315 jelenség feltárására került sor (1. kép 2.). Ezek jelentős része a terepbejárás során diagnosztizált őskori, római kori és Árpád kori településhez tartozott, de előkerültek eddig ismeretlen őskori, szarmata és Árpád-kori temetőrészek is.

Az őskor időszakából kora rézkori és kora, valamint középső bronzkori településjelenségeket és temetkezéseket lehetett dokumentálni.⁷ A lelőhely

K-i részén őskori településjelenségek szóróványosan végig előfordultak. További megtelepedési nyomok a felüljáró É-i nyomvonalszakaszán, egy morfológiailag enyhén kiemelkedő területen, a Száraz-ér partján kerültek elő.

A kora rézkori települést néhány gödör, valamint intenzív leletanyag mennyiségű szolgáltató talajréteg jellemezte. A lelőhely K-i oldalának középső részén, a barna agyagos altalajon a gépi munkálatok során tapasztalható leletkoncentráció területén többszöri újranyesés ellenére sem rajzolódott ki beásás foltja. A leletek sűrűsödése adta rétegsor bontását mindaddig végeztük, amíg a tárgyak előfordultak. Ez hozzávetőlegesen egy 80–100 m² nagyságú felület volt. Az eltávolított talajréteg 20–30 cm vastagságot érte el. A nagymennyiségű kerámiatöredék mellett néhány egész edény, valamint egy 20 cm hosszú pattintott kovapenge is előkerült. A rézkori településnyomokhoz kapcsolható különféle tárolóvermek mellett figyelemreméltó egy kora rézkori jelenség, melyben két elkülönülő egységben összesen hat, egymásba pakolt edényt helyeztek el (195. obj, 475. snr; 2. kép 1–3.). Az egyik együttesben négy, a másikban kettő edény szerepelt (különböző méretűek és típusúak) (2. kép 2–3.).

A bronzkori (Makó- és Szőreg-Perjámos-kultúra) településnyomok és temetkezések nagyobb területen szóródva helyezkedtek el. Megtalálhatóak voltak a nyomvonal K-i és középső szakaszán, továbbá az egyik lehajtó területén, a lelőhely É-i részén. Elhelyezkedésükről megállapítható, hogy a korabeli vízjárta mélyedéshez közelebb fekvő területeket részesítették előnyben a közösségek. Valamennyi feltárt településjelenség gödör volt. Ezek között több olyan is előfordult, amely az altalajban erőteljes elváltozást nem hagyott, csak a humuszolt felszínen található edénytöredékek körvonalazták jelenlétét. Ezek formája csak a betöltésében található leletanyag bontásával rajzolódott ki. A jelenségekből nagyobb mennyiségű kerámiatöredék került elő, az egyik gödör betöltésében jelentős mennyiségű halcsont volt.

A lelőhely É-i részén, a Száraz-ér partján, a településjelenségek között feltártunk három, a Perjámos-kultúrához sorolható zsurorított temetkezést (3. kép 1.). Mindegyik arccal K-nek nézett, a férfi sír É–D, a női temetkezések pedig D–É tájolásúak voltak (3. kép 2–3.). Viseletükhöz tartoztak a nyak körüli

mészkögyöngyök, valamint egy bronz huzalkarperec (3. kép 2.). Mellékletként az egyik női sírba két füles bögrét és egy csonttűt helyeztek (3. kép 3.).

A lelőhely területén a következő megtelepedési időszak a római kor volt. A lelőhely feltáráskijelölt K-i részén és a Száraz-ér magasparkjához tartozó ÉK-i területen egy 2–3. századi szarmata település nyomai kerültek elő. A településnyomoktól Ny-ra két, szintén erre az időszakra és egy későbbi, 4–5. századra keltezhető, családi sírcsoportokból álló temetőrészetet lehetett feltárni. Ezek közül az egyik 2–3. századi a Királyhegyesre vezető műúttól K-re helyezkedett el (5. kép 2.), a másik sírcsoport a királyhegyesi úttól Ny-ra (5. kép 3.), míg a késői temetkezések egy területileg is elkülönülő részen, az É-i felüljáró nyomvonala alatti szakaszon voltak (5. kép 1.).

A településen legnagyobb számban méhkas alakú tárolóvermek fordultak elő. Ezek mellett több szabadtéri kemence és füstölő is feltárássra került. A földbemélyített kemencék között voltak egyszerűbben megépített és gondosabban kivitelezettek is. Az egyik jobb technikai kivitelű jelenség sütőfelületébe kerámiaréteget tapasztottak. A füstölők közül az egyiket egy korábban használt kemence átalakításával képezték ki. A sütőfelületet kettévágták, és a kemence hátsó részéből a föld alatt folytatódó hosszú kürtöt vájták. A kürtő kemence felőli vége hosszan átégett, ez volt a tüzelőtér, a füstölőtérnek pedig egy ovális gödröt ástak ki.

A terménytároló vermek között több mérettartomány volt elkülöníthető. Megtalálhatóak a sekélyebb és a nagy, méhkas formájú jelenségek egyaránt. A méhkas alakú vermek esetében többször megfigyelhető volt, hogy használatuk előtt kiégették azokat, erre az oldalukon foltokban megfigyelhető égésnyomok utaltak.

Néhány objektumban, a szarmata településeknél szokványosnak mondható, kutyacsontvázakat bontottunk ki. Viszonylag ritkább, de nem analógia nélküli jelenségként említhető, hogy az egyik gödörből egy emberi felkarcsont került elő (305. obj, 1307. snr), egy másik nagyméretű gödör betöltéséből pedig egy teljes csontváz (917. snr, 538 obj; 4. kép 1.). Hasonló jelenségek ismertek többek között Kompoltról; Tiszaföldvár, Téglagyár;⁸ Tiszavasvári, Városföldje, Jegyzőtag;⁹ Szegvár,

¹ HORVÁTH 1973; TROGMAYER 1993, 126.

² SZALONTAI 2006, 273.

³ FEKETE 2010, 275.

⁴ BENDE 2003, 249.

⁵ PARDITKA 2012, 282–283.

⁶ PL.: GULYÁS 2010, 270; PÓPITY 2010, 272. Ezekon kívül az autópálya építéséhez kapcsolódóan a lelőhely különböző részein 2010–2013 között több alkalommal végeztek a Móra Ferenc Múzeum munkatársai régészeti tevékenységet (megelőző feltárás, szakfelügyelet).

⁷ Az autópálya építéséhez kapcsolódó 2005-ös terepbejárások alkalmával előkerült neolitik korú megmaradt leletek el-

képzelték, hogy a rézkor vagy bronzkor időszakához sorolhatók.

⁸ VADAY 1997.

⁹ ISTVÁNOVITS 1999, 176–178.

Oromdülő,¹⁰ vagy éppen a közelben elhelyezkedő M43, 40. lelőhelyekről egyaránt.¹¹

A leletanyagot főként az állatsontok és kerámiatöredékek alkották. A kerámiák között a szokványosnak mondható szarmata kézzel formált és korongolt edények mellett néhány terra sigillata és amforatöredék (pl.: 28. obj, 38. snr; 305. obj, 1307. snr) is előfordult. A római edények jelenléte a Makó környéki település széles körben kiterjedő kapcsolatrendszeréhez szolgált bizonyítékot.

A lelőhelyen végzett szarmata kézműves tevékenységek közül a bronzöntés említhető meg. A tevékenység végzésének csekély nyoma az 595. objektumból (1010. snr) előkerült olvasztótégely formájában található meg (4. kép 2.). Az enyhén háromszögesező szájú, kúpos aljú, kicsi, salakosra olvadt szerkezetű edényében bronzot olvasztottak, melyet jól bizonyít a belső felületén maradt néhány bronzrög.

A 2–3. századi település pontos szerkezeti felépítése nem ismert, de minden bizonnyal a Száraz-ér magaslati szolgált megfelelő telepítő tényezővel a szarmata lakosság számára. A felszíni leletszóródás és néhány feltárt jelenség alapján feltételezhető, hogy egy kisebb, 4–5. századi, tanya-jellegű település folytatódik a nyomvonalról É-ra, a Száraz-ér partján. A lelőhelyen talált késő római bronzérmek, továbbá az egyik temetőrészlet is elképzelhető, hogy ehhez a településrészhez köthető.

A nyomvonalal érintett lelőhelyrészen előkerült temetőrészletek egymástól távolabb, geomorfológiailag is elkülönülő kiemelkedéseken helyezkedtek el. A feltárt 157 temetkezés jelentős része egyszerű aknasír volt, de a közösségek 32 kiemelkedőbb tagjának sírját árokkeretelés övezte. Árokkeretes sírok az eltérő időrendi horizontoktól függetlenül, eltérő arányban mind a három temetőrészletben előfordultak. A késői időszakra keltezhető É-i temetőrészletben mindösszesen egy körárok fordult elő (5. kép 1.).

A határoló árkok a legtöbb esetben kör alakúak voltak (5. kép 1–3.), de a 117. objektum (365–366. snr) esetében előfordult szögletes kerítőárkok (6. kép 2.), valamint a 119. objektumnál (368–370. snr) a sír hosszanti oldalával párhuzamosan elhelyezkedő határoló árok is (6. kép 1.). A szögletes kerítőárkok viszonylag ritkák, de az Alföld nagyobb területén megfigyelhetők. Előfordult, többek között,

Tiszavasvári, Városföldje, Jegyzőtag;¹² Endrőd, Szujókereszt;¹³ Kiskunmajsa, Bodoglár, Égető-rét¹⁴ és Kiskundorozsma, Nagyszék II.¹⁵ lelőhelyeken. A szintén ritkán előforduló határoló árok figyelhető meg Tápiószéle, Pedagógusilletmény földek,¹⁶ valamint a közelben feltárt, Makó, Dáli-ugar, M43, 40. lelőhelyen¹⁷ egyaránt.

Néhány árok betöltéséből kézzel formált fazekak töredékei kerültek elő. Ezek elképzelhető, hogy a halotti szertartás során végzett tevékenység emlékeiként értelmezhetőek.¹⁸ Hasonló jelenség volt megfigyelhető többek között Lajosmizse–Kónya-major lelőhelyen feltárt temetőrészlet 1. és 13. sírjait kerítő árkokban.¹⁹

A feltárt temetőrészletekben eltérő méretű aknasírok voltak megfigyelhetőek. Egy-egy sírcsoporton belül előfordult a széles és hosszú (7. kép 1.), továbbá a hosszú és keskeny formájú sírgödör egyaránt (7. kép 4.). A legsekélyebb temetkezések a humuszréteg aljáig megásott sírok voltak, a legmélyebbek a nyesett felszíntől mintegy 70–80 cm-re mélyedtek le.

A sírokban több esetben megfigyelhető volt koporsó vagy sír építmény közvetlen vagy közvetett nyoma. Közvetlen nyomként említhetőek a temetkezések betöltésében foltként jelentkezett, korhadás okozta elváltozások, közvetett nyomként azok az esetek tekinthetőek, amelyeknél az eredeti helyzetben maradt váz fekvése feltételezi a szűk, kötött tartást eredményező koporsó jelenlétének hiányát. Ehhez jó példa a 45. objektum (58. snr), melynél a bolygatatlan helyzetben maradt vázrészlet tartása erősen nyitott (7. kép 1.). Ennél a temetkezésnél pontosan megfigyelni ugyan nem lehetett, de a sírgödör széles és hosszú mérete miatt, illetve a rövidebbik oldalak tövében halvány kontúrral látható elváltozások alapján feltételezhető valamilyen egyéb sír építmény jelenléte.

Az elhunytakat rendszerint hanyatt fekvő, nyújtott testtartásban temették el, de ezek mellett rendellenes módon fektetett vázak is előfordultak (4. kép 4–5.). Ezek közül két eset, a nyomvonal K-i részén előkerült temetőrészletből, érdemel említést. Az egyik a sírsorokhoz igazodó aknasír volt, melyben

¹² ISTVÁNOVITS 1990, 2. kép.

¹³ VADAY–SZÓKE 1983, 26. kép.

¹⁴ DEÁK 2010, 247.

¹⁵ SZALONTAI–TÓTH 2000, 7. kép 2.

¹⁶ DINNYÉS 1980, 6. ábra; KULCSÁR 1998, 26a kép.

¹⁷ SÓSKUTI 2016.

¹⁸ KULCSÁR 1998, 39.

¹⁹ KULCSÁR 1998, 129–130.

a váz enyhén kicsavart testtartásban a hasán feküdt, olyan formán, mintha a sírgödörbe lökték volna (71. obj, 92. snr; 4. kép 4.). A másik rendellenes eset egy rablott női temetkezést határoló körárokba került elő (215. obj, 684. snr). Az árok K-i oldalában egy zsugorított testhelyzetben elföldelt csontváz volt (215. obj, 831. snr; 4. kép 5.). A rendellenes helyzetbe fektetett elhunytak pozíciója az Alföldi temetőkben előforduló változatokkal mutat hasonlóságot.²⁰

Nemek és korcsoportok tekintetében megállapítható, hogy mindhárom sírcsoportban kerültek elő férfi és női temetkezések. Arányaikban ugyan eltértek, de az *Infans* I-től kezdődően a *maturus* korú egyedekig megfigyelhetőek voltak az életkorcsoportok.²¹

A temetkezések jelentős részét kirabolták. Ennek ellenére majdnem mindegyik sír tartalmazott valamilyen tárgyi emléket.

A női temetkezésekben előkerült ékszerek között a fülbevalók, karperecek, *torques*ek, fibulák, valamint a különféle anyag-összetételű és formai variációjú gyöngyök szerepeltek legnagyobb mennyiségben (7. kép 2–3., 5–6.). A gyöngyök esetében két alapvető nyersanyag volt elkülöníthető, az üveg és a kő. Kövek közül előfordultak a féldrágakő borostyánok és karneolok, továbbá a kisebb értéket képviselő kalcedonok és fehér kőgyöngyök. Az üvegyöngyök között a színes gömbölyű, nyomott gömbös vagy hasáb alakú tucatárúnak számító darabok mellett előfordult néhány különlegesebb, nagyobb méretű, folytatott díszű vagy inkrusztált darab is. Előkerülési helyüket tekintve a nyak, mellkas, csuklók, derék és a bokák környékén voltak megfigyelhetőek. Említésre méltó az egyik női temetkezésből származó három csüngő (45. obj, 58. snr; 7. kép 2.). Az állatjárat bolygatta sírban eredetileg valószínűleg a nyakláncra volt felfűzve három kerek medál, melyeknek fedlapját arany lemezzel borították. A legtöbb temetkezésben megtalálható volt a fibula. Az ezüstből és bronzból készült példányok változatos formai képet mutattak. Egyaránt megtalálhatóak az egyszerű felépítésű, alá és oldalt hajlított lábú darabok, illetve a bonyolultabb kivitelű, lemezes szerkezetű példányok (7. kép 2., 5.). Különlegesebb darabként egy ritkán előforduló, római gyártmányú, réz alapú ötvözetből öntött, madár alakú ruhakapcsoló tű említhető (45. obj, 58. snr). A nyomvonal Ny-i részén található egyik

női sírban három fibula szerepelt: egy térdfibula mellett egy emailbetétes, pelta alakú és egy lemezes szerkezetű korongfibula feküdt (338. obj, 166. snr; 7. kép 4–5.). Valószínűleg mind a három római gyártmány, és a mellettük előkerült gyöngyökkel együtt alkották a felsőruházat díszét. Említésre méltó az É-i temetőrészlet egyik sírjából (637. obj, 1085. snr) származó, eredetileg kerek (?), drótrátékkal díszített, közepén üvegbetétes, arany fedlappos, késői típusú, lemezes fibula. Hasonló technikával készült darabok több lelőhelyről származnak.²² A korábbi szakirodalomból ismert példányok és az elmúlt évek nagyberuházásait megelőző feltárások során újonnan előkerült leletek alapján (pl.: Ófölsdeák, Ürmös, M43, 9. lh.²³) a Körös–Maros közén a tárgytípusnak egy intenzívebb előfordulása tapasztalható. A Járandón feltárt temetkezések karikaékszerei közül a hurkos-kampós záródású fülbevalók, *torques*ek és a huzalból vagy lemezből készített nyitott végű bronz vagy vas karperecek említhetőek.

A férfi sírok megmaradt leletei meglehetősen egyszerű képet mutatnak. Viseleti elemek közül néhány fibula mellett az öv összekapcsolására szolgáló vascsatok említhetőek. A sírba helyezett mellékletek közül jellegzetes lelet volt az edény, valamint a vaskés, továbbá a feltárt temetőrészletekben 13 férfisírból került elő római ezüstpénz. Az esetek jelentős részében a temetkezések bolygatottak voltak, azonban a derék tájékáról előkerült éremletek minden esetben *in situ* helyzetben szerepeltek. Minden bizonnyal az övre erősített erszényben (?) lehettek. Négy körárok temetkezésbe lándzsát helyeztek a halott mellé. Ezen temetkezések mindegyike a lelőhely Ny-i részén feltárt, 2–3. századi csoportban helyezkedett el. A temetkezéseket kirabolták, de a lándzsahegyek valamennyi esetben eredeti helyzetben maradtak. A fegyvert a testtel párhuzamosan, hegygel a fej felé helyezték el (8. kép 3–5.). A 350. objektumszámú (282. snr) temetkezésből előkerült darab közel 45 cm hosszúságú hegyével (kb. penge h.: 35 cm, köpű h.: 10 cm) kiemelkedően nagyméretűnek tekinthető (8. kép 3, 5.).

Szokatlan módon, a nyomvonal K-i oldalán feltárt, szögletes kerítőárkokkal körülvett férfitemetkezés elkerülte a sírrablók figyelmét (117. obj, 365. snr; 6. kép 2.; 8. kép 1–2.). A koporsóban eltemetett

²⁰ KULCSÁR 1998, 32–34.

²¹ Az antropológiai anyag feldolgozását dr. Paja László végezte. Munkájáért fogadjuk köszönetünket!

²² VADAY 1994, Tab 7.; SCHWARCZ 2012, 65–66.

²³ SÓSKUTI 2010, 22–23.

¹⁰ ISTVÁNOVITS et al 2005, 70, 23. kép 1.

¹¹ SÓSKUTI 2016.

férfi egy szarmata típusú, réz alapú ötvözetből készült csattal és szíjvéggel felszerelt övet viselt, melynek bal oldalára helyezték az erszényét (?), amiben egy érmet, egy vas tárgyat (ár, csiholó?) és két tűzkövet tartott (8. kép 2.).

Szarmata típusú, feltételezhetően ezüst csatok egy másik temetkezésből is előkerültek (165. obj, 426. snr). A rablott férfisír alsó lábszárai eredeti helyzetben maradtak, a lábbeli felerősítésére szolgáló szíjakat látták el csattal és szíjvéggel.

Férfi és női temetkezések esetében is általános volt a lábához helyezett edénymelléklet. Kettő temetkezésben két kerámiaedény is volt, egy további sír esetében faedény vas vereteit lehetett megfigyelni. Az edények mellett említésre méltó az egyik női temetkezésben a lábához helyezett bronz veretes ládika (77. obj, 98. snr), míg egy másikban egy bronz tükör (637. obj, 1085. snr).

A beruházással érintett nyomvonalszakasz teljes területén megfigyelhetőek voltak egy szórt szerkezetű Árpád-kori település maradványai. A földbemélyített épületnyomok, tárolóvermek, szabadtéri kemencék kisebb csoportokban összpontosultak, a köztük lévő területet kerítő és vízvezető árok rendszere tagolta (1. kép 1.). A település egyaránt megtalálható volt a főpályatest K-i és Ny-i részén, továbbá az ezt keresztező felüljáró D-i és É-i szakaszán egészen a lelőhelyet É-ről határoló Száraz-ér partjáig. D-i irányban a telep kiterjedése csak a terepbejárási adatok alapján ismert.

A feltárás során a nyomvonalszakaszban mintegy 25–30, félig földbemélyített épületnyom került elő. Az általánosan megfigyelhető forma a négyzet vagy téglalap alaprajzú, sátozott épület volt. Oldalukba gyakran vájtak kisebb-nagyobb kemencéket, padlójukba több esetben munkagödrök mélyedtek (9. kép 1.). Az épületek közül az egyik legérdekesebb jelenség egy, a korabeli járósinttől, mintegy 1,5 m mélységbe leásott, téglalap alakú verem volt, melyet a D-i, rövidebbik oldalról nyíló bejáraton lehetett megközelíteni (274. obj, 673. snr; 9. kép 4.). A ház belső oldalát deszkával bélelheték, melyre az oldalak tövében végigfutó alapárok utalt. A földbemélyített verem oldalában megfigyelt árok nem egyedülálló jelenség. Hasonló épület került elő Tiszaszigetről, ahol egy borona szerkezetű épület nyomaként volt értelmezhető.²⁴ A mérete, formája és szerkezete alapján feltételezhető, hogy a makói épület is hasonló felépítésű volt. A helység fűtésére az egyik sarkában

téglából épített kemence szolgált (9. kép 2–4.).

Az előkerült kemencék között a feltérési munkálatok során három fő típus volt elkülöníthető. Az egyik az általánosan előforduló, földbe vájt szabadtéri vagy épületek sarkába elhelyezett sütő-főző kemence, a másik a fentebb említett, téglából épített kemence, míg a harmadik az ún. aknakemence. Az első típus az egész lelőhelyen megtalálható volt, az egyik leghosszabban használt összetett kemencebokor a lelőhely K-i oldalán került elő (175. obj, 438–443., 647–654., 675., 834–839. snr; 10. kép 2.). A nagyméretű, szabálytalan foltként jelentkező objektum használatának legalább négy periódusát lehetett elkülöníteni a megújítások alapján. A kemencebokorban kilenc, nagyméretű (100–120 cm átmérőjű), különálló sütőfelületet lehetett kibontani. Boltozata egynek sem maradt meg épségben, a sütőfelületekbe majdnem minden esetben kerámiát tapasztottak. A kemencék második fő típusát egyetlen jelenség képviselte (274. obj, 674. snr; 9. kép 2–4.). A nyomvonal közepső szakaszán előkerült, fentebb említett, borona szerkezetű, földbemélyített épület DNy-i sarkából egy téglából épített kemence került elő. Boltozata nem maradt meg, oldalából viszont kibontható volt egy 6–7 téglasorban megmaradt, álló falazat. Oldalait szorosan az épület falát képező fa szerkezethez illeszthették. Az épület közepe felé eső oldala nyitott volt, ez képezte a száját. A belső felületét vékonyan sátozták le, gyengén égett át. A megmaradt falak fölött található törmelékanyag alapján eredetileg magasabb lehetett a kemence, azonban a boltozat kialakításának formájára utaló nyom nem volt megfigyelhető. A kemencék harmadik, ritka típusát képezte az aknakemence (10. kép 1.). Ezekből mindösszesen kettő került elő a lelőhely K-i részén (130. obj, 382–383. snr; 157. obj, 415–416. snr). A hosszúka alakú, lejáratos gödör közepső részén kialakított kerek, széles aknában raktak tüzet, melyet az erőteljesen átégett oldalfalakon lehetett megfigyelni. Az aljában a tűz egyáltalán nem hagyott nyomot.

A településrészleten előkerült, kisszámú leletanyag túlnyomó részét az állatcsontok képezik, melyek mellett a jellegzetes bogrács-, és fazéktöredékek is előfordulnak. A leletanyagban több fenékbélyeges fazéktöredék is szerepel. Ezek mellett említést érdemel néhány éremlelet, mely a feltérást nyomom követő műszeres leletfelderítés során került elő.

A lelőhely DK-i oldalán létesítendő terelőút nyomvonalán, közvetlenül a Száraz-ér egyik meanderének magaspártján feltártunk egy

temetőrészletet is (11. kép 1–2.). Az utolsó telepobjektumtól kb. 20 m-re kezdődtek a sűrűn egymás mellé ásott, esetenként egymást felülretegző, rendkívül sekély mélységű sírok sorai (11. kép 2–3.). A temetőt É felől, a telep irányából egy mély, ÉNy–DK irányú árok határolta (578. obj, 987. snr). A tervezett nyomvonalszakasz 69, többségében DNy–ÉK tájolású temetkezést érintett. A 4–5 sorban elhelyezett temetkezések hanyatt fekvő, nyújtott vázas sírok voltak. Az esetenként egymásra ásott síroknál megfigyelhető volt, hogy a megtalált csontokat egy kisebb halomba összerendezve a későbbi temetkezés mellett hagyták (11. kép 3–4.). A csontvázak mellől legnagyobb számban S-végű hajkarikák kerültek elő, de előfordultak a korszakban szokványos huzalfülbevalók, lemezes gyűrűk, apró gyöngyökből álló nyakláncok egyaránt. A közösség minden pogány szokástól nem mentes hitvilágába enged bepillantást nyerni a 14 temetkezésből előkerült éremlelet. A kisméretű, előzetesen a 12. század elejére, első felére keltezhető ezüstérmék a temető időrendi besorolásához szolgáltatnak értékes adatokat.

A szóban forgó temetőrészlet feltételezhetően a részben feltárt Árpád-kori településhez tartozhatott. A feltevést több dolog látszik igazolni. Egyrészt az egymáshoz közeli, de egymástól mégis elkülönült elhelyezkedésük, másrészt, hogy a településobjektumokhoz köthető, felszíni szórványként előkerült leletek között található egy, különlegesen jó megtartású Kálmán dénár, melyhez hasonló darabok a sírok mellékleteiként kerültek elő.

Az Árpád-kori temető közelében a második katonai felmérés térképe egy halmot jelez. A helyszínen ez jelenleg már nem található meg. A szakirodalmi adatok alapján a halom (Vágott-halom) jelentős részét elhordták, melynek során embercsontok kerültek elő. A helyszínen Bálint Alajos végzett régészeti kutatást, melynek során Árpád-kori sírokat tárt fel.²⁵ A földterület jelenlegi tulajdonosának elmondása alapján a feltárt temetőrészlettől DK-re még az 1980-as években is látszódott egy enyhe domborulat.

A sűrűn elhelyezkedő sírok, valamint a felszínen gyűjtött kevés kő-, és Árpád-kori téglatöredék alapján minden bizonnyal egy templom köré voltak rendezve a temetkezések. Az eddigi adatgyűjtés során egyértelmű információ nem utalt a templom létezésére, azonban feltételezhető, hogy egy egyházi épület ezen a magaslaton állhatott. Mivel a halmot mára már teljesen elhordták, csekély az esélye, hogy maradványaiból épített emlékek kerüljenek elő.

A feltárással párhuzamosan a lelőhelyen szisztematikus műszeres fémlelet-felderítés is zajlott.²⁶ A fémleletek között több – a terepbejárás során ismertté vált – korszak emlékei megtalálhatóak. A római kori leletek közül, többek között, említést érdemel néhány késő római kisbronz érme, fibula és huzalkarperec töredéke. Az előkerült leletek között különlegesnek számít egy 5. század második felére, 6. század elejére keltezhető gepida, ún. Kreisaugenfibel töredéke (4. kép 3.). A jellegzetesen gepida temetőkből előforduló tárgytípus feltételezhetően egy használat során sérült és elveszett tárgy lehet.

A feltárás munkatársai és a tanulmány illusztrációinak készítői voltak: Bedő Valér, Bernáth László, Bottyán Katinka, Kazsóki Ágnes, Kiss László Levente, Kovács Sándor, Kulcsár Kornél, Molnár Zsolt, Nagy Norbert, Nagy Norbert Nándor, Pál Róbert, Pásztor István, Pungor Krisztián, Ritly Jenő, Szabados György, Zsiga Zsolt régésztechnikusok. Bene Zsuzsanna, Bóka Gergő, Cséki Andrea, Eke István, Herendi Orsolya, Schilling László, Skriba Péter, Sósuti Kornél, Szakos Éva régészek.

A geodéziai munkálatokat az MNM–NÖK Geodéziai csoportja végezte el. Munkájukért fogadják hálás köszönetünket!

²⁴ FODOR 1994, 2. kép 1.

²⁵ TROGMAYER 1993, 142.

²⁶ A fémkeresős vizsgálatokat Bacskai István végezte, munkáját ez úton is köszönjük.

Orsolya Herendi–Kornél Sóskuti

Copper Age, Bronze Age, Roman period and Árpáadian Age settlements and burials at Makó, Járándó (Preliminary report on the excavations at the M43, 37, HT 40 site)

Keywords: pre-development excavation, preliminary report; Makó, Járándó, County Csongrád; Copper Age, Bronze Age, Makó and Szőreg-Perjámos cultures; Sarmatian, Árpáadian Age; settlement, burials

Archaeological investigations have been conducted on several occasions north-west of Makó, in the area known as Járándó (Fig. 1. 1).^{1-5*6} In 2012–2013, we conducted a pre-development excavation of a site (id. no. 52731) on the planned track of the M43 Motorway, in the course of which we uncovered 1315 archaeological features over the 73,924 m² large investigated area (Fig. 1. 2). Their overwhelming majority could be associated with the prehistoric,⁷ Roman period and Árpáadian Age settlement; additionally, we also excavated prehistoric, Sarmatian and Árpáadian Age cemetery sections.

The Early Copper Age occupation was represented by a few pits and a layer yielding a substantial number of finds. In addition to the high number of pottery fragments, we found a few intact vessels and a 20 cm long chipped flint blade. Two stacks of vessels, made up of six vessels in all, with the vessels placed into each other can be mentioned among the more remarkable finds (Fig. 2. 1–3).

The settlement remains and burials of the Bronze Age occupation (Makó and Szőreg-Perjámos cultures) were scattered over a larger area. Three crouched burials of the Perjámos culture came to light on the bank of the Száraz Stream (Fig. 3. 1). All three were deposited with the face towards the east: the male burial was north to south oriented, the female burials had a south to north orientation (Fig. 3. 2–3). Their costume accessories included a strand of limestone beads worn around the neck and a bronze wire bracelet. Two handled mugs and a bone needle were deposited in one of the female burials.

The remains of a 2nd–3rd century Sarmatian settlement were found in the eastern and north-eastern part of the site. Most of the excavated features were beehive-shaped storage pits. We also uncovered several open-air ovens and smoking pits. The finds recovered from these features were predominantly animal bones and pottery, the latter also included a few terra sigillata and amphora fragments. Bronzeworking was one of the crafts practiced on this Sarmatian settlement as shown by the crucible from Feature 595 (Fig. 4. 2). We found a human skeleton in a deviant body position in the fill of one pit (Fig. 4. 1), while a human upper arm bone came to light from another.⁸⁻¹¹

Three spatially discrete cemetery sections were found west of the settlement remains (Fig. 5. 1–3). Two of these dated from the 2nd–3rd centuries, the third from the 4th–5th centuries. Most of the 157 excavated graves were simple shaft graves (Fig. 7. 1, 4). The communities' thirty-two most prominent members were interred in graves ringed by a ditch (Fig. 5. 1–3), although in one case, the grave was enclosed by a rectangular ditch (Fig. 6. 2),¹²⁻¹⁷ while a ditch running parallel to the long side of the grave was found beside Feature 119 (Fig. 6. 1). The fill of some ditches yielded fragments of hand-thrown pots.¹⁸⁻¹⁹ The shaft graves in the excavated cemetery sections varied in terms of their size and form. Long and wide (Fig. 7. 1) and long and narrow grave pits (Fig. 7. 4) were both attested among the grave clusters. Traces of coffins or funerary structures could be documented in several graves. While the deceased were generally interred in an extended position on their back, some were deposited in a deviant position (Fig. 4. 4–5);²⁰ in one case, the deceased was laid to rest in a slightly distorted position on the belly (Fig. 4. 4), while in another, the deceased was buried in a crouched position in the ditch enclosing a grave (Fig. 4. 5). All three grave clusters included male and female burials of different age groups.²¹ Most burials had been plundered.

The jewellery items recovered from the female burials were dominated by earrings, torcs, brooches, penannular bracelets of wire or sheet metal, and a wide variety of beads made of different material and of different shapes (Fig. 7. 2–3, 5–6). Regarding their position in the burials, beads generally lay in the region of the neck, the chest, the wrists, the waist and the ankles. Three pendants recovered from a female burial

were covered with gold foil (Fig. 7. 2). The silver and bronze fibula brooches include both simpler pieces with bent or returned foot and more elegant plate brooches (Fig. 7. 2, 5). One of the more remarkable pieces is a cast Roman brooch in the form of a bird. One female burial yielded three fibula brooches: a knee brooch, a pelta-shaped brooch with enamel inlay and a disc-shaped plate brooch (Fig. 7. 4–5). It seems likely that all three were Roman products and were costume adornments together with the beads found alongside them. Another noteworthy fibula brooch was brought to light from a burial in the northern cemetery section: a gilded plate brooch of the late type ornamented with applied wire decoration and glass inlay in the centre.²²⁻²³ Other outstanding finds from the female burials are a bronze mirror and a small chest with bronze mounts placed at the feet.

Men were interred with much simpler grave goods. Their costume accessories were fibula brooches and iron buckles for fastening the belt. Their typical grave goods were iron knives. Roman silver coins were found *in situ* in the region of the waist in thirteen male burials. A lance was placed beside the deceased in four graves ringed by a ditch dating from the 2nd–3rd century. Although these graves had been plundered, the lance heads lay in their original position by the head (Fig. 8. 3–5). The burials with weapons all lay in the 2nd–3rd century grave cluster uncovered in the site's western part. The burial of the man in the grave enclosed by a rectangular ditch was un plundered (Fig. 6. 2; Fig. 8. 1–2). The man interred in a coffin wore a belt with a Sarmatian-type buckle and strap-end. A purse (?) containing an iron implement, perhaps an awl or a strike-a-light, and two flints was suspended from the belt on the left side (Fig. 8. 2).

The male and female burials both contained pottery, usually placed by the feet.

The remains of a dispersed Árpáadian Age settlement could be noted along the entire section of the investigated area of the planned motorway track. The remains of sunken buildings, storage pits and open-air ovens formed smaller clusters, with the area between them containing enclosure and drainage ditches (Fig. 1. 2). One of the most noteworthy structures was a deep rectangular pit (Fig. 9. 4) whose sides were lined with planks, at least judging from the bedding trench extending along its sides.²⁴ A brick oven was built in one of the corners. The uncovered ovens can be assigned to three main types: ovens sunk into the ground, brick ovens and shaft ovens. The oven cluster of complex structure, used for the longest period of time, can be assigned to the first group (Fig. 10. 2). The second type was represented by the brick oven in the south-western corner of a log house-like structure (Fig. 9. 2–4), while there were two shaft ovens, a type that is rarely encountered (Fig. 10. 1). The few finds recovered from these features were dominated by animal bones, alongside which we found typical cauldron and pot fragments. Mention must be made of a few coin finds that were discovered during the metal detecting survey.

Another cemetery section was uncovered in the site's south-eastern part, on the high buff overlooking the Száraz Stream (Fig. 11. 1–2). The rows of densely spaced, often superimposed, shallow burials lay some 20 m from the outermost settlement features (Fig. 11. 2).²⁵ A north-west to south-east oriented ditch bounded the cemetery in the north towards the settlement. The deceased were interred in an extended position on their back in the sixty-nine south-west to north-east oriented burials. In the case of superimposed burials, the bones of the earlier grave were arranged in a heap beside the new one (Fig. 11. 4). The grave goods were made up of S-terminalled lockrings, finger-rings and necklaces strung of small beads. Fourteen burials yielded silver coins that were assigned to the beginning or the first half of the 12th century. This cemetery section can probably be associated with the partially excavated Árpáadian Age settlement.

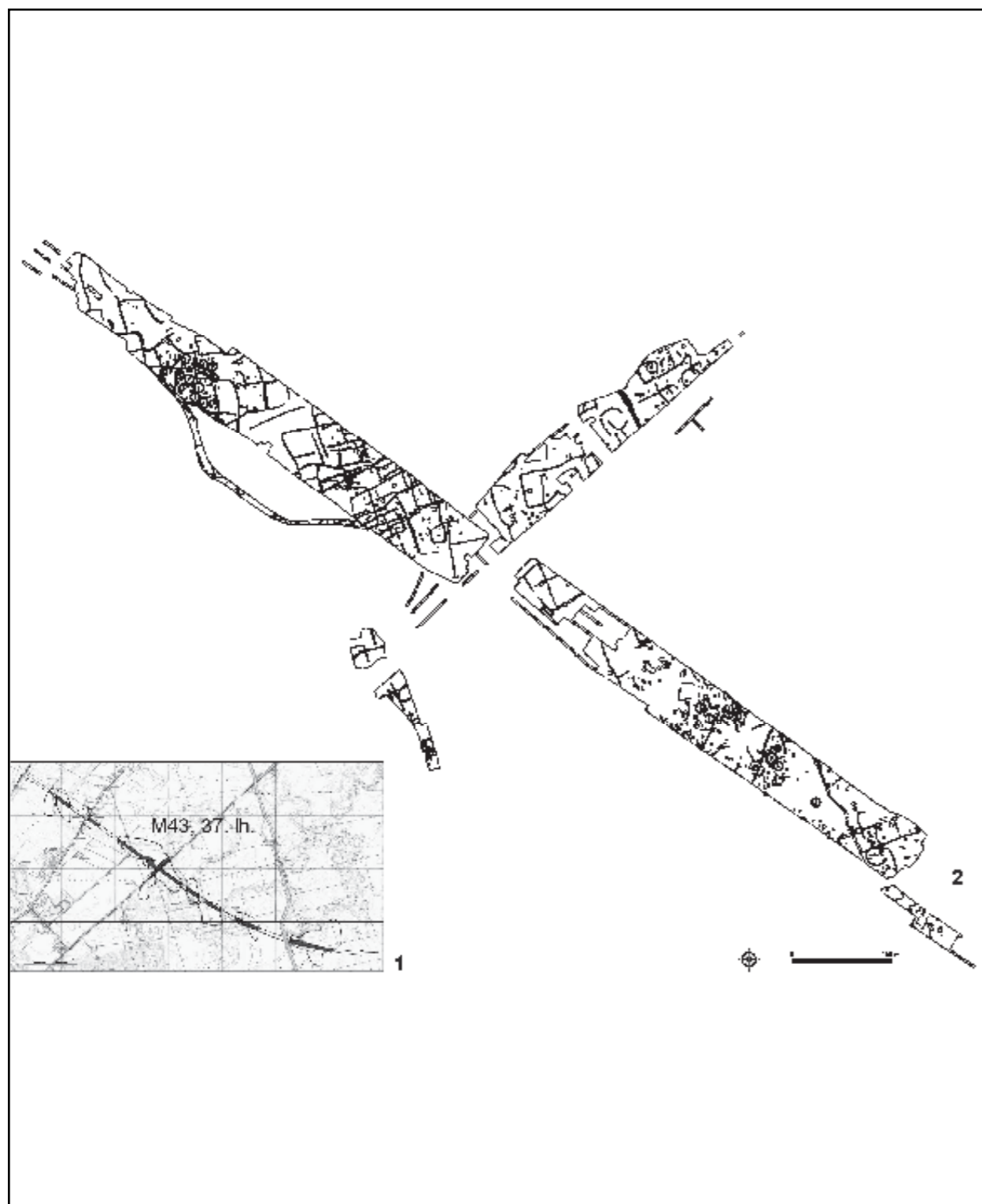
The multi-layered cemetery section and the few building material fragments found on the surface suggest that the graves had lain in a churchyard. The ecclesiastic building had probably stood on the small hill that appears on the map of the Second Military Ordnance Survey, but has since been ploughed away. The hill was called Vágott-halom.

A systematic metal detecting survey was conducted on the site.²⁶ One of the exceptional finds discovered in this manner was the fragment of a Gepidic brooch of the *Kreisaugenfibel* type dating from the later 5th–early 6th century (Fig. 4. 3).

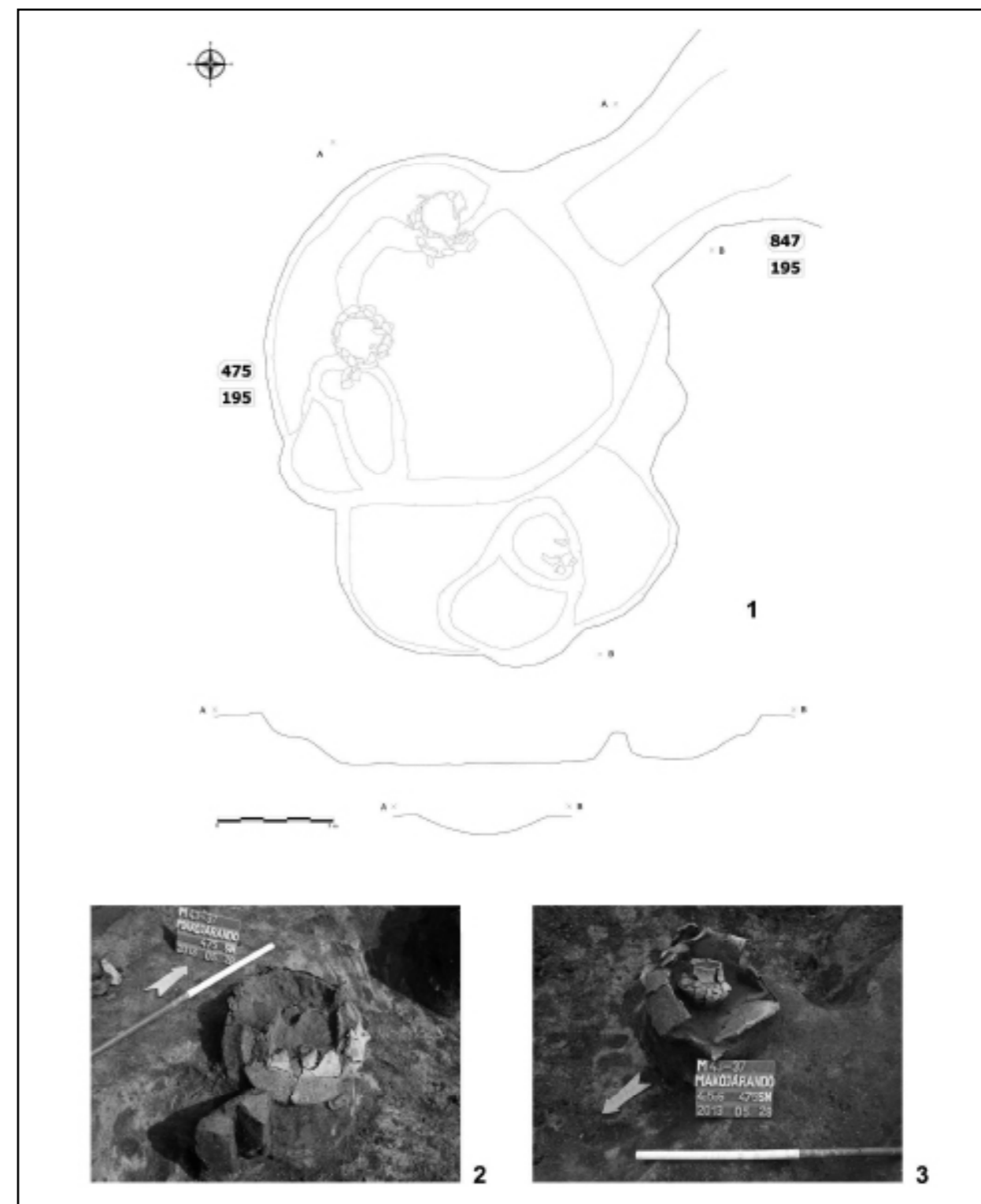
Irodalom • References

- BENDE 2003 BENDE L.: Makó határa. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2003. Archaeological Investigation in Hungary 2003. Budapest 2004, 249.
- DEÁK 2010 DEÁK A.: Kiskunmajsa, Bodoglár. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigation in Hungary 2009. Budapest 2010, 246–247.
- DINNYÉS 1980 DINNYÉS I.: II–III. századi szarmata sírok Tápiószelén. Sarmatische Gräber aus dem 2–3. Jahrhundert von Tápiószele. Studia Comitatus 9 (1980) 187–234.
- FEKETE 2010 FEKETE Cs.: Makó határa. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigation in Hungary 2009. Budapest 2010, 274–275.
- FODOR 1994 FODOR I.: Árpád-kori boronaház nyomai Tiszaszigeten. Die Spuren eines Gebäudes mit Blockwerkgerüst aus der Árpádenzeit in Tiszasziget. In: Lőrinczy G. (Szerk.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 421–438.
- GULYÁS 2010 GULYÁS Gy.: Makó, Járandó. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigation in Hungary 2009. Budapest 2010, 270.
- HORVÁTH 1973 HORVÁTH F.: Makó északkeleti határának településtörténeti képe az őskortól a középkorig. Szeged, 1973. Kézirat.
- ISTVÁNOVITS 1990 ISTVÁNOVITS E.: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei – 2-3. századi sírok Tiszavasváriból. The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region – 2nd – 3rd century burials in Tiszavasvári. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XXVII–XXIX. 1984–1986 (1990) 83–133.
- ISTVÁNOVITS 1999 ISTVÁNOVITS E.: Tiszavasvári–Városföldje, Jegyzőtag. A settlement of the 5th century (Hunkori település maradványai Tiszavasváriban, a Városföldjén). A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XLI (1999) 173–254.
- ISTVÁNOVITS ET AL 2005 ISTVÁNOVITS E.–LŐRINCZY G.–PINTYE G.: A szegvár-oromdűlői császárkori telep (Die frühkaiserzeitliche Siedlung von Szegvár–Oromdűlő). Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica XI (2005) 51–114.
- KULCSÁR 1998 KULCSÁR V.: A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian Basin. Múzeumi Füzetek 49 (1998)
- PARDITKA 2012 PARDITKA Gy.: Makó határa. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2010. Archaeological Investigation in Hungary 2010. Budapest 2012, 282–283.

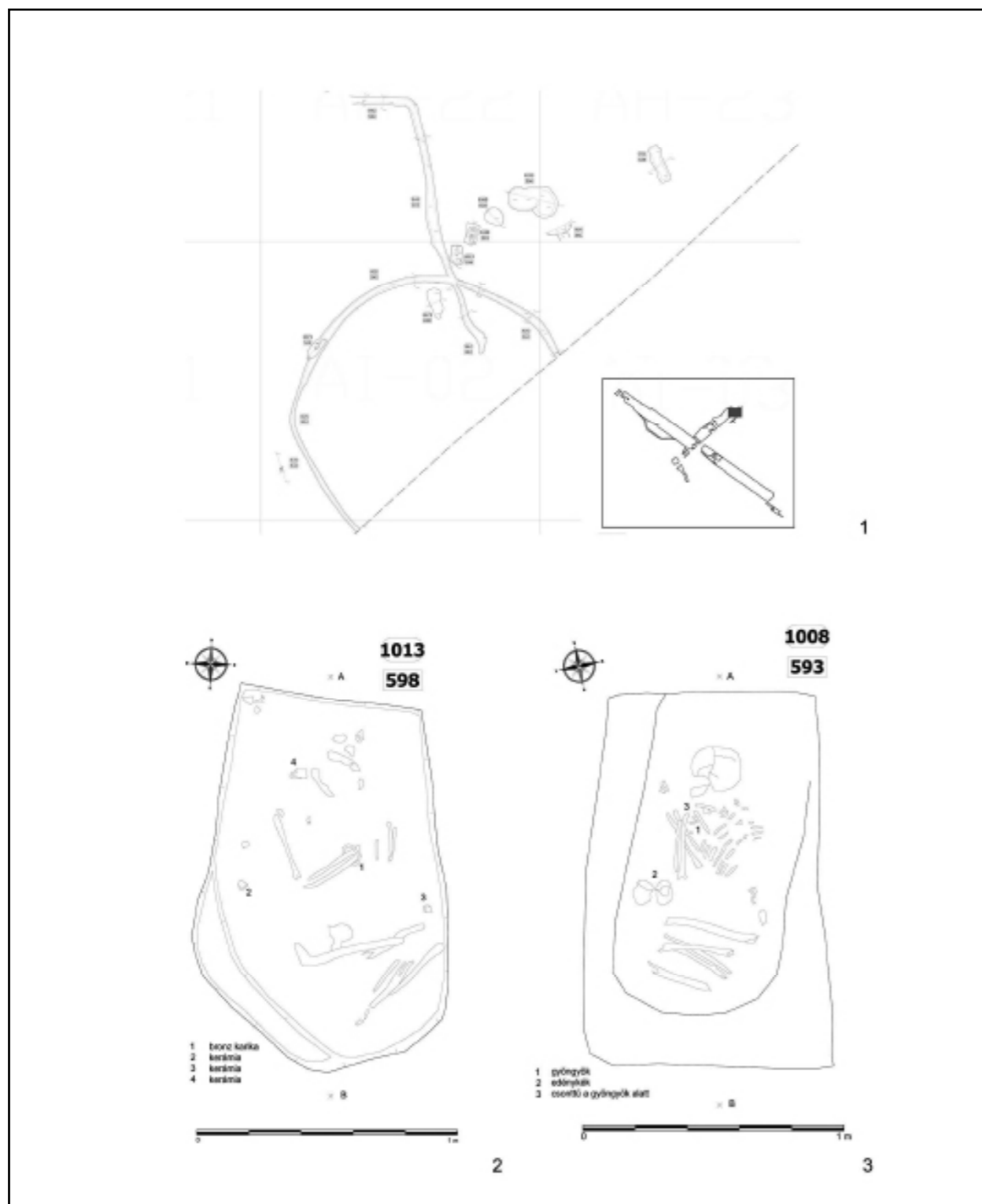
- PÓPITY 2010 PÓPITY D.: Makó, Paku E.-tanya. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigation in Hungary 2009. Budapest 2010, 272.
- SCHWARCZ 2012 SCHWARCZ D.: Szarmata fémművesség a Tisza-földvár–téglagyári temető 84. sírjában található ékszerek tükrében. In: Bíró Sz.–Tomka P. (Szerk.) Hadak útján. A népvándorlások kutatásainak XIX. konferenciája. Tanulmányok 3. Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr 2011 (2012) 71–81.
- SÓSKUTI 2010 SÓSKUTI K.: Késő szarmata temetők és kora népvándorlás kori sírok Óföldsé-ÜRMÖS I. lelőhelyen. In: Balogh Cs. (Szerk.) Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autótú és a Makót elkerülő út nyomvonalán. Szeged 2010, 22–23.
- SÓSKUTI 2016 SÓSKUTI K.: Középső bronzkori-, szarmata, avar- és Árpád-kori településnyomok, valamint szarmata és avar kori temetkezések Makó, Dáli-ugarról. Előzetes jelentés az M43, 40., HT 43. lelőhelyen végzett régészeti feltáráról. In: Ilon G.–Kvassay J. (Szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2011–2014. Archaeological Investigation in Hungary 2011–2014. Budapest 2016, ...–.....
- SZALONTAI 2006 SZALONTAI Cs.: Makó határa. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2005. Archaeological Investigation in Hungary 2005. Budapest 2006, 270–273.
- SZALONTAI–TÓTH 2000 SZALONTAI Cs.–TÓTH K.: Előzetes jelentés a Szeged-Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temetőfeltáráról. (Vorbericht über die sarmatenzeitlichen Siedlungs- und Gräberfeldfreilegungen in der Gemarkung von Szeged-Kiskundorozsma). In: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. (Szerk.) Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája. Szeged, 2000. 59–78.
- TROGMAYER 1993 TROGMAYER O.: Makó körzetének őstörténete (Történelmi vázlat). In: Blazovich L. (Szerk.) Makó története a kezdetektől 1849-ig. (Makó monográfiája 4.). Makó, 1993. 118–145.
- VADAY 1994 VADAY A.: Late Sarmatian graves and their connections within the Great Hungarian Plain. — Neskorosarmatské hroby a ich vzťahy v rámci Veľkej uhorskej nížiny. Slovenská Archeológia XLII-1 (1994) 105–124.
- VADAY 1997 VADAY A.: Atipikus szarmata telepjelenségek Kompolt, Kistéri-tanya 15. lelőhelyen. (Eine atypische sarmatische Siedlungerscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri-Gehöft 15) Agraria 33 (1997) 77–107.
- VADAY–SZŐKE 1983 H. VADAY A.–SZŐKE B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd–Szujókeresztén. — Sarmatischen Gräberfeld und Gepidisches Grab in Endrőd–Szujókereszt. Communicationes Archaeologica Hungariae (1983) 79–132.

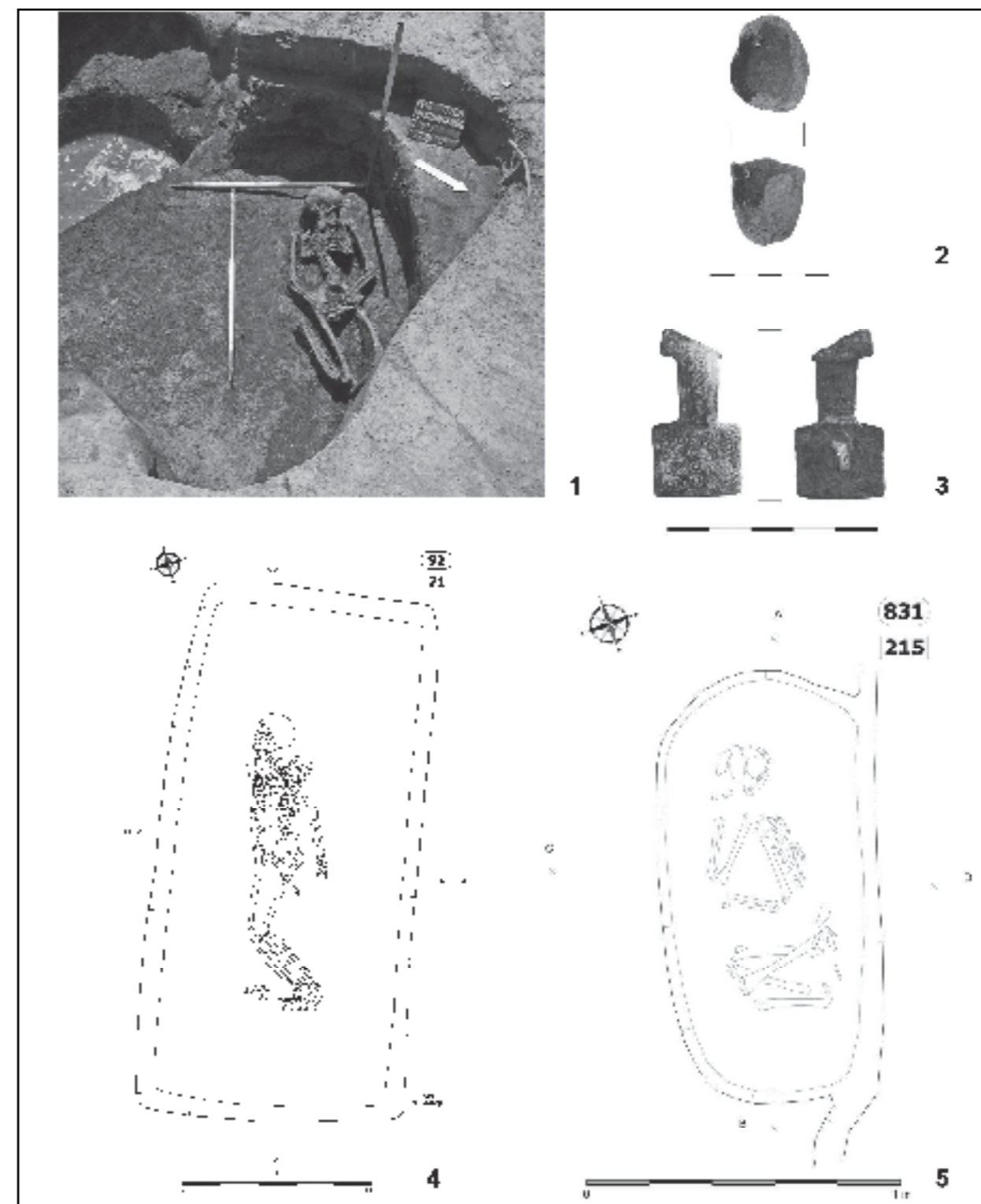
1. kép: Makó, Járandó. 1 A lelőhely elhelyezkedése a nyomvonalon. 2. A feltárt lelőhelyrész összesítő térképe
 Fig. 1: Makó, Járandó. 1. Location of the site on the planned motorway track; 2. plan of the site's excavated area

2. kép: Makó, Járandó, rézkori jelenség és leletek. 1. A 195. gödör; 2–3. A gödörből előkerült edények bontás közben
 Fig. 2: Makó, Járandó, Copper Age features and finds. 1. Pit 195; 2–3. vessels in the pit during excavation

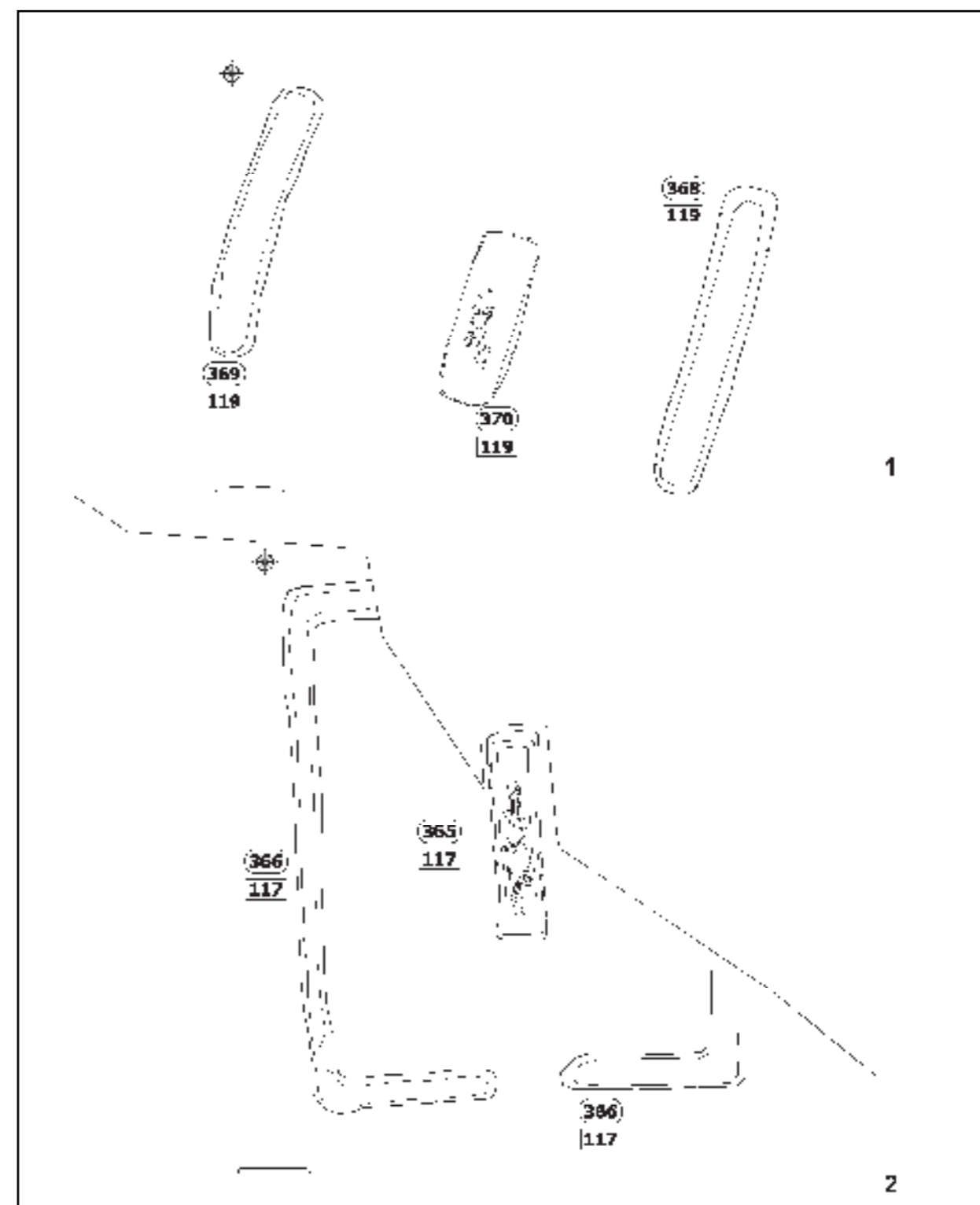
3. kép: Makó, Járándó, bronzkori jelenségek. 1. Az É-i nyomvonalszakaszon feltárt objektumok összesítő térképe; 2. Az 598. temetkezés; 3. Az 593. temetkezés
Fig. 3: Makó, Járándó, Bronze Age features. 1. Plan of the features excavated in the northern part of the planned motorway track; 2. Grave 598; 3. Grave 593

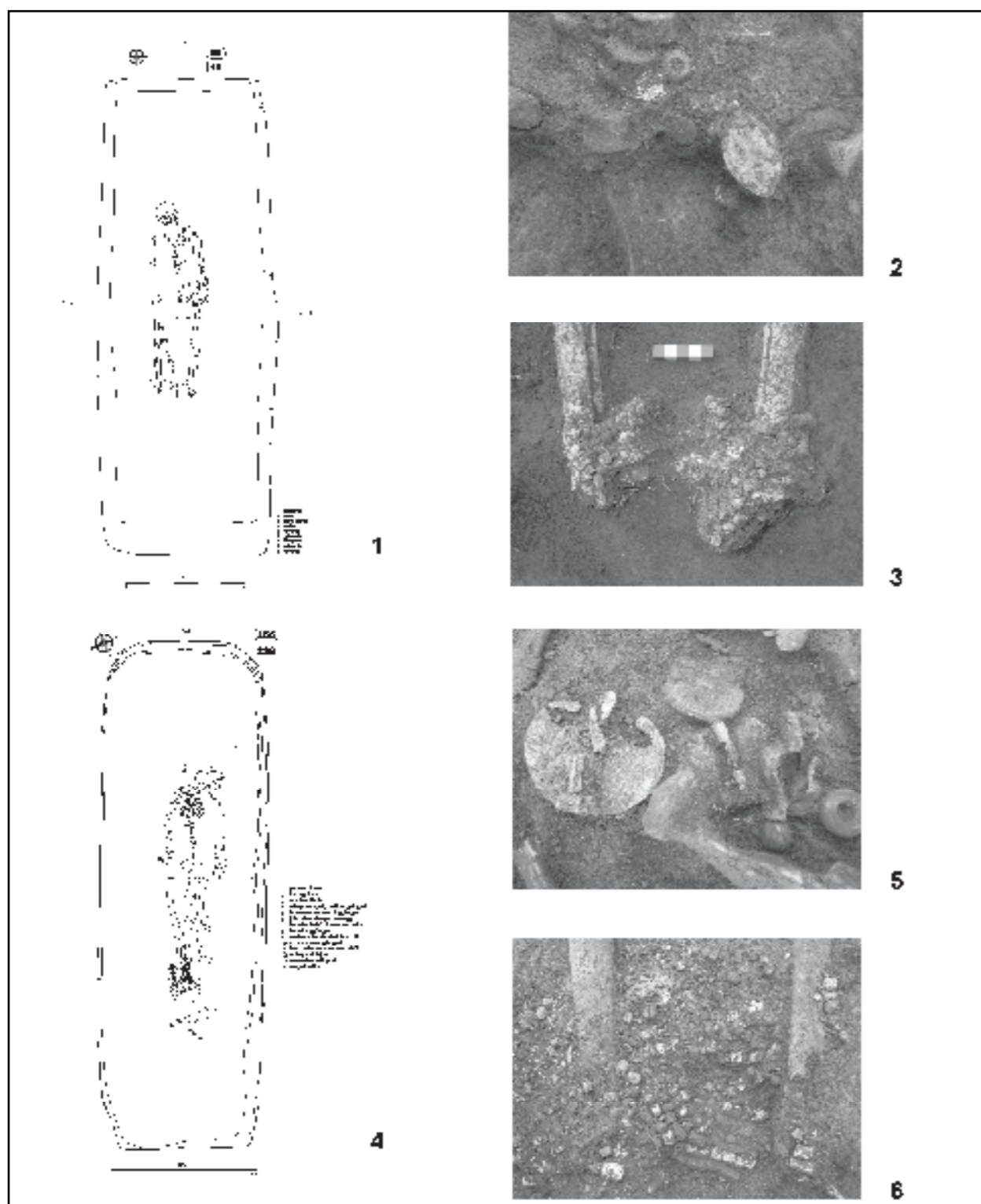
4. kép: Makó, Járándó, szarmata jelenségek és leletek. 1. Emberi maradvány az 538. gödörből; 2. Bronzolvasztó tégely az 595. objektumból; 3. Szórvány fibulatöredékek; 4. A 71. rendellenes temetkezés; 5. A 215. körárok K-i oldalán előkerült rendellenes temetkezés
Fig. 4: Makó, Járándó, Sarmatian features and finds. 1. Human remains in Pit 538; 2. crucible for bronze smelting from Feature 595; 3. unstratified fibula brooch fragments; 4. Grave 71, a deviant burial; 5. deviant burial by the eastern side of Ditch 215, a circular enclosure

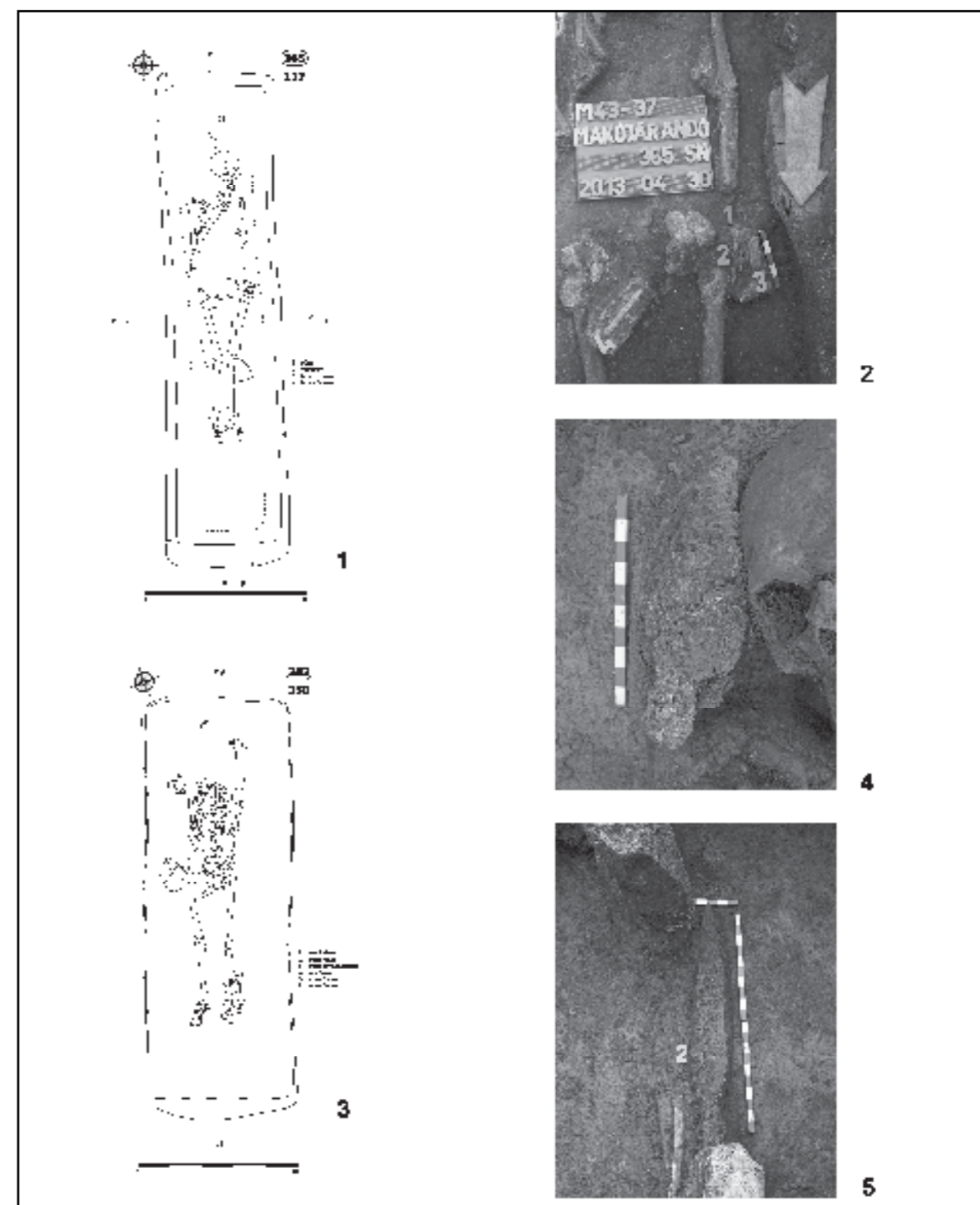
5. kép: Makó, Járándó, szarmata temetkezések. 1. A nyomvonal É-i részén feltárt késői temetőrészlet; 2. A nyomvonal K-i oldalán feltárt 2–3. századi temetőrészlet; 3. A nyomvonal Ny-i részén feltárt 2–3. századi temetőrészlet
 Fig. 5: Makó, Járándó, Sarmatian burials. 1. The late cemetery section in the northern part of the planned motorway track; 2. the 2nd–3rd century cemetery section uncovered on the eastern side of the planned motorway track; 3. the 2nd–3rd century cemetery section uncovered on the western side of the planned motorway track

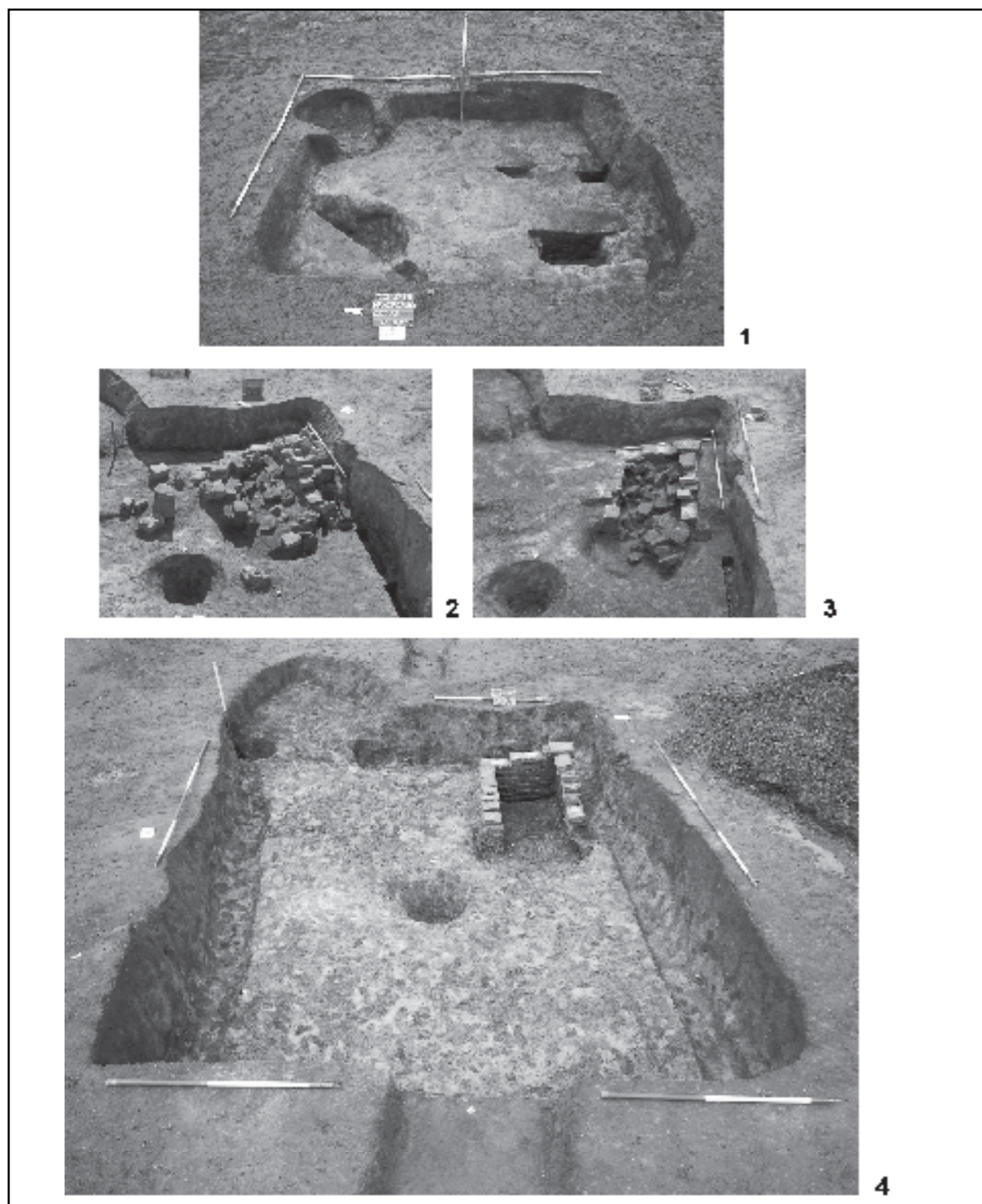
6. kép: Makó, Járándó, szarmata temetkezések. 1. A határolóárokcal jelölt 119. sír; 2. A szögletes kerítőárokcal körbevett 117. sír
 Fig. 6: Makó, Járándó, Sarmatian burials. 1. Grave 119 with the parallel ditch; 2. Grave 117, enclosed by a rectangular ditch

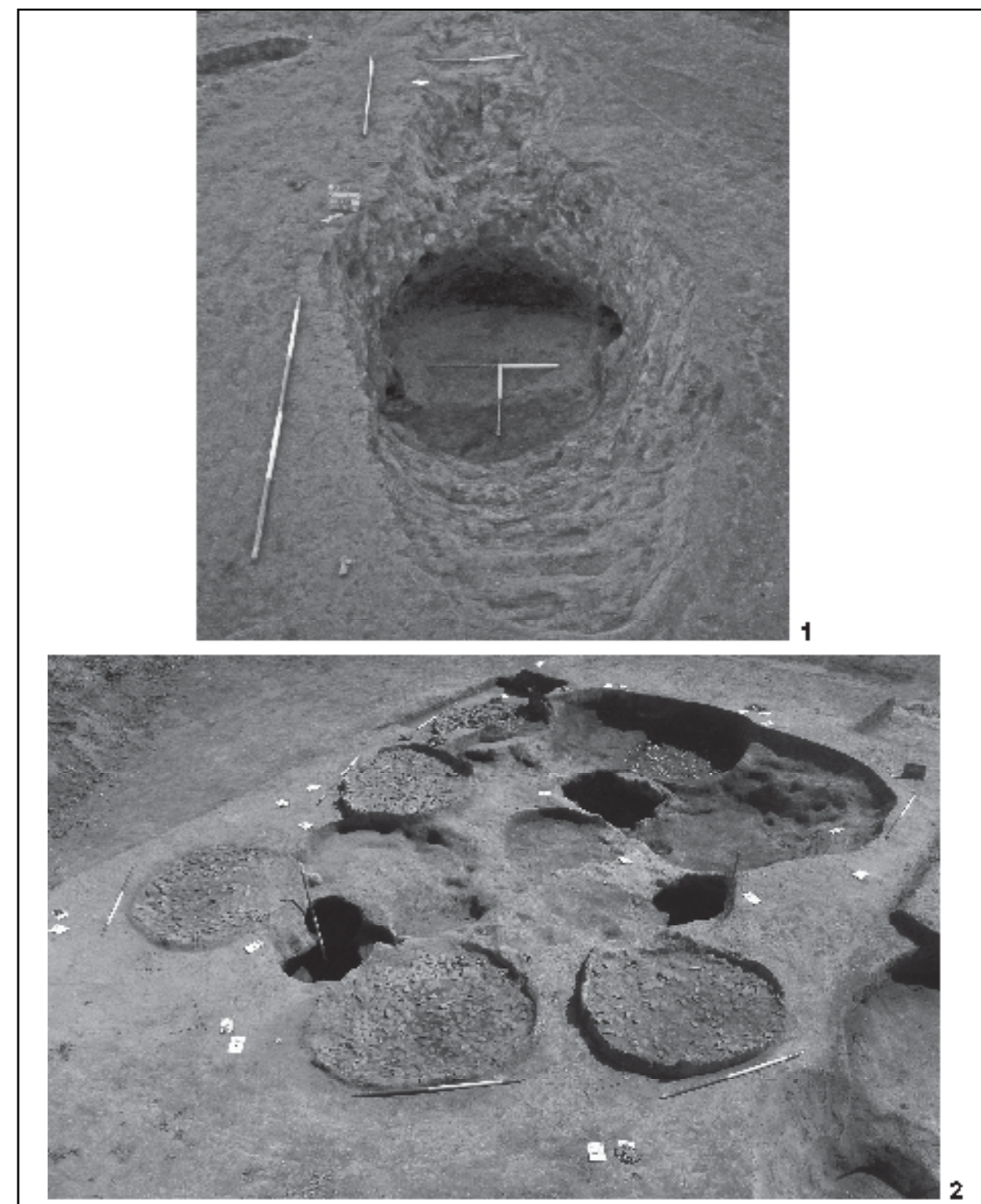
7. kép: Makó, Járándó, szarmata temetkezések és leleteik. 1. A 45. sír; 2. Fibula és csüngők a 45. sírből; 3. Üveggyöngyök a 123. női temetkezés bokái körül; 4. A 338. sír; 5. Fibulák a 338. sírből; 6. Üveg- és kőgyöngyök a 338. temetkezés bokái körül
 Fig. 7: Makó, Járándó, Sarmatian burials and their finds. 1. Grave 45; 2. fibula brooch and pendants from Grave 45; 3. glass beads around the ankles in Grave 123, a female burial; 4. Grave 338; 5. fibula brooches from Grave 338; 6. glass and stone beads around the ankles in Grave 338

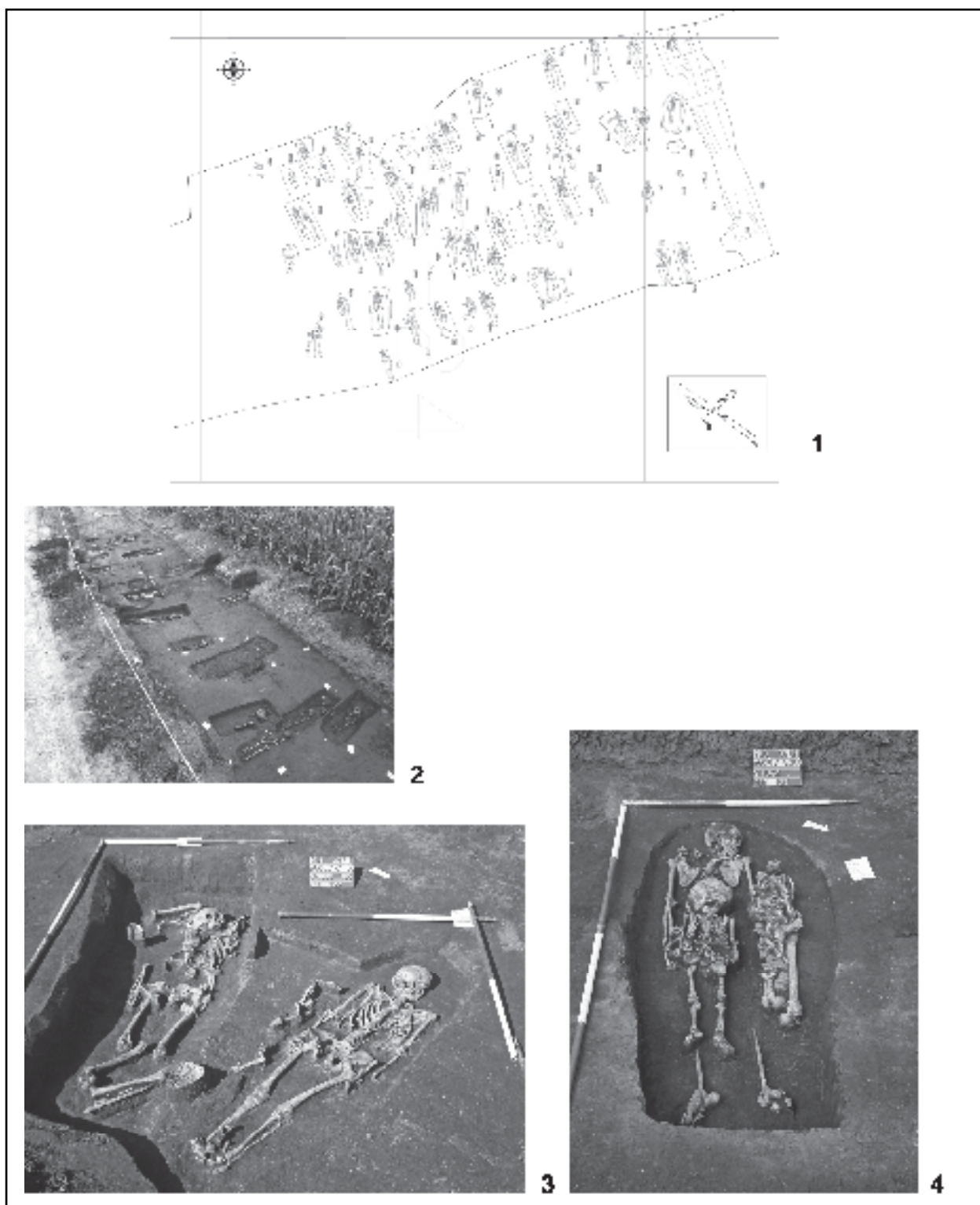
8. kép: Makó, Járándó, szarmata temetkezések és leleteik. 1. A 117. sír; 2. A 117. sír leletei; 3. A 350. sír; 4. Lándzsahegy a 357. sírből; 5. Lándzsahegy a 350. sírből
 Fig. 8: Makó, Járándó, Sarmatian burials and their finds. 1. Grave 117; 2. finds from Grave 117; 3. Grave 350; 4. lance head from Grave 357; 5. lance head from Grave 350

9. kép: Makó, Járandó, Árpád-kori telepjelenségek. 1. A 383. földbemélyített épület; 2–3. A 274. épületben feltárt téglából épített kemence; 4. A 274. földbemélyített épület
 Fig. 9: Makó, Járandó, Árpadian Age settlement features. 1. House 383, a sunken building; 2–3. the brick oven uncovered in House 274; 4. House 274, a sunken building

10. kép: Makó, Járandó, Árpád-kori telepjelenségek. 1. A 130. aknakemence; 2. A 175. kemencebokor
 Fig. 10: Makó, Járandó, Árpadian Age settlement features. 1. Oven 130, a shaft oven; 2. Oven complex 175

11. kép: Makó, Járandó, Árpád-kori temetőrészlet. 1. A nyomvonal D-i részén feltárt temetőrészlet összesítő térképe; 2. A temetőrészlet feltárás közben; 3. Az 576. és a 608. sír; 4. A 611. sír
 Fig. 11: Makó, Járandó, Árpadian Age cemetery section. 1. Plan of the cemetery uncovered in the southern part of the planned motorway track; 2. the cemetery during excavation; 3. Graves 576 and 608; 4. Grave 611

Melis Eszter

Középső bronzkori, csontvázás rítusú temetkezés Győr-Ménfőcsanak, Széles-földekről

Kulcsszavak: leletközlés, relatív kronológiai helyzet és kulturális kapcsolatok; Győr-Ménfőcsanak, Széles-földek, Győr-Moson-Sopron megye; középső bronzkor, Aunjetitz-kultúra; csontvázás sír, bronztőr

Bevezetés

Győr-Ménfőcsanak, Széles-földek (lelőhely azonosító: 34305) a Kisalföldön, Győrtől 6 km-re DNy-ra, közigazgatásilag a megyeszékhelyhez tartozó Ménfőcsanak településrész határában helyezkedik el (1. kép 1–2.). A lelőhelytől jelenleg ÉNy fele kanyarodó Holt-Marcál (Öreg-Rába) nevű folyószakasz alakította ki a Szeles-dombnak nevezett, a szabályozás előtt Ny és ÉK felől mocsaras ártéri réteggel határolt hordalékkúpot. Az ásások tanúsága szerint a 83-as sz. főút közelében római kori út vezetett, feltételezhetően az őskorban is itt volt a Rába és a mocsarak között D felé vezető egyetlen járható útvonal a nedvesebb időszakokban.¹ E nagy kiterjedésű (kb. 150 ha), sok korszakos (neolitikum, réz-, bronz- és vaskor, kelta, római, avar, Árpád-kor), 2004 óta Széles-földeknek nevezett lelőhely-komplexumnak a 83-as sz. főút és a Gyirmótra, ill. az Achilles parkba vezető út által határolt részén, tervezett bevásárlóközpont helyén végeztünk megelőző feltárást a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ munkatársaival (ásatásvezető: Ilon Gábor, munkatársak: Eke István, Horváth Ciprián, Melis Eszter, Szvath Márton) 2009-től 2011-ig (1. kép 2.).

Feltételezhetően a ma Eperföldeknek nevezett területen, a 2009–2011. évi ásati területtől DNy-ra, Kolonics János birtokán, 1877-ben került elő egy gazdag, kora bronzkor végi sír: tekercselt pálcikás, mészbetétes díszű urnával és bögrével, két bronz kartekerccsel, két bronzspirállal, továbbá egy kisebb és nagyobb nyakpereccel.² Valószínűleg e sír helyétől nem messze Egry Ildikó 2005–2006-ban végzett próbafeltárása során 3 zsugorított csontvázás kora vagy középső bronzkori temetkezés került elő, hüvelyes fejű aranytűvel, a hatvani kultúrához

sorolható függesztődénnyel és kis csuporral. Az ásató az 1877-ben előkerült temetkezéshez hasonlóan a kisapostagi kultúrához tartozónak határozta meg az újabb sírokat; azonban rítusuk és mellékleteik elemzése a hatvani, Gáta-Wieselburg- és Aunjetitz-kultúrával fennálló kapcsolatokra utal.³

Az M1 autópálya Győrt elkerülő szakaszának és csomóponti lehajtóinak feltárást (Szeles-dűlő/Széles-földek, 1990–1992) a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája klasszikus és koszideri periódusára keltezhető 78 hamvasztásos sírja került elő.⁴ E temető nyomai 83-as sz. főút Ménfőcsanakot elkerülő új nyomvonalán (1993–1994. Vaday Andrea ásata, 59 sír) és annak mindkét oldalán (1996. Szeles II. gázvezeték, kb. 20 sír; 1995–1998. Ménfőcsanak, Bevásárlóközpont [Metro áruház], 12 sír) folytatódta, így ez a középső bronzkori, kerámiastílus alapján azonosított művelődés egyik legnagyobb sírszáma (kb. 160 sír) eddig ismert temetője.⁵ A 83-as sz. főút nyomvonalán még a tokodi csoport egy kettős, zsugorított csontvázás temetkezését (12. sír) tárták fel.⁶ A korai halomsíros kultúra 7 zsugorított csontvázás sírja a 83-as sz. főúttól K-re, a „Savanyítóknak” nevezett lelőhelyrészen (1995–1998-as terület DK-i része) került elő, az Uzsoki András által 1967-ben feltárt, hamvasztásos, álzsinórdíszes edénymelléklettel ellátott temetkezés közelében.⁷ Kora és középső bronzkori (kisapostagi és dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája) telepnyomok az ásati jelentések alapján a 2003-ban kutatót „Burkusföldeknek” nevezett lelőhelyrész kivételével az M1 autópályától az „Eperföldekig” előkerültek, ezek idő- és térbeli hely-

¹ FIGLER 1996, 10.

² Győri Főgimnáziumi Értesítő 1876–77, 101.; MITHAY 1941, 6, III. tábla 1–7.

³ EGRY 2007, 30–31, 5. kép; MELIS 2011, 189.; MELIS in press

⁴ NÉMETH et al. 1993; TOMKA 1994, 380., 4. ábra; FIGLER 1996, 10–11.

⁵ VADAY 1997a, 222; VADAY 1997b, 11.; EGRY et al. 1997, 72–73.; KISS 2004, 243–266.

⁶ KISS et al. 2011

⁷ KOVÁCS 1997; EGRY 2004

zete még pontosításra szorul.⁸ Ahogyan a viszonylag nagy sírszámú dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájának temetője és a körülötte elhelyezkedő a rövid közlemények alapján ismert, kora és középső bronzkori kisebb sírcsoportoké is.

A 2009–2011-es ásatási terület ÉNy-i, alacsonyabban fekvő részén a kisapostagi kultúra 9 hamvasztásos temetkezése került napvilágra.⁹ Az M1 autópályához, így a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája temetőjéhez közelebb eső K-i területen középső bronzkori, zsugorított csontvázas rítusú sírcsoport (6 sír) került elő (1. kép 2.). Jelen cikkben e sírcsoport leletekben leggazdagabb és kulturális kapcsolatok szempontjából legérdekesebb, 10695. stratigráfiai számú temetkezését mutatom be részletesebben; a 6 sír rövid közlése 2015-ben Szlovákiában, angol nyelven jelent meg.¹⁰

A 10695. str. számú sír leírása (2. kép 1–2.)

A sírgödör méretei: 210 × 180 cm, Mé: 85 cm
Tájolás: D–É (180–0°)

A 9145. str. számú földbemélyített római épület alatt jelentkezett a bolygatott sírgödör. A sírban egy jobb oldalra fektetett, 4–6 év közötti gyermek¹¹ közepes megtartású váza feküdt, arccal K felé fordítva. Bal karja és bordáinak nagy része hiányzott, jobb alkarcsontja a hát mögött, ferdén felfelé helyezkedett el. Medencéje és egyik lába hiányzott, a másik láb jobb oldalon, közel nyújtott helyzetben volt.

Mellékletek:

1. Az arc előtt bronztör, hegye felfelé mutat. Középbordás, törött, enyhén lekerekített markolatlapú, két nagyobb külső és két kisebb belső (összesen négy) szegeccsel. H: 10,2 cm, Sz: 3,7 cm, V: 0,4 cm, S: 32 g (Nysz. 1.34305.10695.3.) (3. kép 1.)

2. Félig az arckoponya alatt ütőkő, ovális kavics élén használati nyommal, szürke kvarcitból.¹² H: 10 cm, Sz: 6,4 cm, M: 3 cm. S: 285,34 g (Nysz. 1.34305.10695.6.) (3. kép 5.)

3. A deréktáji csigolyák alatt, a medence helyén

ütőkő, kavics, használati nyommal, sárgásbarna kortexes kvarcitból. H: 8,5 cm, Sz: 6,7 cm, M: 5,5 cm. S: 494,17 g (Nysz. 1.34305.10695.7.) (3. kép 6.)

4. A bal térdnél pödrott végű, kissé nyomott ovális alakú, bronz *karperec* ráhúzva az 5. sz. mellékletre. Átm: 5–5,8 cm, V: 0,5 cm, S: 18 g (Nysz. 1.34305.10695.4.) (2. kép 3., 3. kép 2.)

5. A bal térdnél elhelyezkedő szürkésbarna, foltos, homokos és kerámiazúzalékos soványítású, gömbös testű, összeszűkülő szájú, legömbölyített aljú edényke. Pá: 2 cm, M: 3 cm, Sz: 4,5 cm, Fv: 0,4 cm (Nysz. 1.34305.10695.1.) (3. kép 3.)

6. A bal láb alatt elhelyezkedő barna, sötétszürke foltos, homokos és kerámiazúzalékos soványítású, eredetileg fényezett felszínű, vízszintesen levágott peremű, gömbszelet alakú, enyhén profilált aljú, lapos tál, vállán egy kis szalagfűl csonkja látható. Pá: 19,5 cm, Fá: 6,5 cm, M: 4,5 cm, Fv: 0,6 cm (Nysz. 1.34305.10695.2.) (3. kép 4.)

7. A homlokán narancsos földfesték, limonitos homokkő darab. H: 4,3 cm, Sz: 3,4 cm, M: 0,8 cm. S: 12,35 g (Nysz. 1.34305.10695.8.) (2. kép 4.)

8. Részben a bordák alatt narancsos földfesték, limonitos homokkő darab. H: 2,4 cm, Sz: 2,2 cm, M: 1,2 cm. S: 3,88 g (Nysz. 1.34305.10695.9.) (2. kép 5.)

A sírgödör betöltéséből még egy kis bronztöredék (Nysz. 1.34305.10695.5.) került elő.

A sírra ástott 9145. str. számú római kori épület anyagából a néhány gyermek karcsonton kívül, a sírhoz tartozhattak:

– Kívül sötétbarna, belül sötétszürke, homokos és kerámiazúzalékos soványítású, fényezett felszínű, kihajló peremű, hosszú, ívelt nyakú, éles hastörésű, csonkakúpos aljú, egyfűlű *bögge* töredékei, a nyak alsó részéből induló, has törésvonalára támaszkodó kerek szalagfüllel. Pá: 11 cm, M: 9 cm, Fv: 0,4 cm (Nysz. 1.34305.9145.1.) (4. kép 1.)

– Kívül barna, belül sötétszürke, homokos és kerámiazúzalékos soványítású, mindkét oldalán fényezett felszínű, erősen kihajló, ferdén levágott *peremtöredék*. Pá: 12 cm, M: 4,6 cm, Fv: 0,4 cm (Nysz. 1.34305.9145.2.) (4. kép 2.)

– Világosbarna, homokos és kerámiazúzalékos soványítású, belül fényezett, kívül elsimított felszínű, legömbölyített, behúzott kis *peremtöredék*. Pá: 11 cm, M: 2,5 cm, Fv: 0,7 cm (Nysz. 1.34305.9145.3.) (4. kép 3.)

– Kívül világosbarna, belül barnászürke foltos, homokos és kerámiazúzalékos soványítású, belül fényezett felszínű, kívül elsimított felszínű, kívül apró benyomkodás-sorokkal (vsz. zsinég lenyomat) díszített *töredék*. M: 6 cm, Sz: 6 cm, Fv: 0,9 cm

(Nysz. 1.34305.9145.4.) (4. kép 4.)

– Kívül világosbarna, szürke, foltos, belül barnászürke, homokos és kerámiazúzalékos soványítású, kívül-belül fényezett felszínű, ívelt nyakú, nyomott gömbhasú *bögge* oldaltöredéke. M: 5,5 cm, Sz: 4,4 cm, Fv: 0,4 cm (Nysz. 1.34305.9145.5.) (4. kép 5.)

Ezekon kívül 6 db sima, vastag falú oldaltöredék (Nysz. 1.34305.9145.6–9.)

A temetkezési szokás elemzése

A lelőhelyen feltárt hat sír ovális formájú csoportban helyezkedett el, a 9147, 9146, 10695. str. számú temetkezések egy sorban (1. kép 3.). A sírok tájolása nem egységes. A leggyakoribb, négy sír esetében a DNy–ÉK-i irányítás: férfi (9146. str. számú), női (9148, 9150. str. számú) és gyermek sírjánál (9147. str. számú) is előfordul. Egy gyermek temetkezésénél (10696. str. számú) ezzel ellentétes, ÉK–DNy-i tájolás volt megfigyelhető. A most vizsgált 10695. str. számú sír eltemetette a többitől eltérő tengelyű, fejfel D-nek fektették, arca K fele tekintett.

Általánosságban elmondható, hogy a magyarországi középső bronzkor feltárt sírjai körében a hamvasztásos temetkezési rítus tűnik gyakoribbnak, de mind regionálisan, mind időben kimutathatók különbségek. Jelen dolgozatban a környező területek RB A időszakra (magyarországi kora bronzkor 2–középső bronzkor 2) datálható temetkezési körében megfigyelhető főbb tendenciák rövid áttekintésére van lehetőség.¹³

A vatyai és hatvani kultúrán kívül a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájában is csaknem kizárólagos a halottak elhamvasztása.¹⁴ A néhány lelőhelyen előforduló korhasztásos rítusú sírok (közöletlenek: Balatonyörök, Kövesmező; Vörs, Battyáni disznólegelő; Veszprém, Papvásártér) feltehetően kiemelt társadalmi státuszú eltemetettek sírjai lehettek, amelyre a bennük előkerült tör és arany hajkarika utalnak.¹⁵ A bevezetőben említett mintegy 160 síros, ménfőcsanakai, a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája temetőjében is urnás és szórt hamvasztásos rítusú sírok kerültek elő – egy korábbi, az edénymellékletek alapján a tokodi csoporthoz sorolt zsugorított csontvázas rítusú temet-

kezés kivételével. A Kisalföldön Ny fele a Répce vidékéig megjelenő, a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája előzményének tekinthető kisapostagi kultúrában, elsősorban a dél-dunántúli bonyhádi temető megfigyelései alapján valószínű, hogy a korhasztásos rítust fokozatosan váltja fel a hamvasztásos temetkezési szokás a középső bronzkor elejére.¹⁶ A már említett, Ménfőcsanak, Kolonics-tagon talált sír mellékletei alapján a kisapostagi kultúra klasszikus vagy kései fázisára keltezhető, leírása és a győri múzeumban őrzött bronzpatinás embercsontok tanúsága szerint csontvázas rítusú volt.¹⁷

A mai Északnyugat-Magyarország területén a kora bronzkor végére és a középső bronzkorra datálható, főként a Rába–Répce vidékétől Ny-ra megjelenő Gáta–Wieselburg-kultúrában a csontvázas temetkezési rítus tekinthető általánosnak.¹⁸ A Kárpát-medence K-i felében az Ottomány-, a Gyulavarsánd-, továbbá ÉK-en a Füzesabony-, DK-en a Maros-kultúrában ugyan többnyire a csontvázas temetkezési rítus a meghatározó a vizsgált időszakban,¹⁹ az újabb kutatások eredményeként azonban jelentős számban hamvasztásos sírokat is ismerünk Battonya, Vörös Október Tsz és Békés, Jégvermi-kert lelőhelyeken.²⁰ Röviden kitekintve a környező országok közép-európai kora bronzkorára (Kr. e. 2300–1550) a zsugorított csontvázas temetkezés tekinthető általánosnak: a zsinórdíszes kerámia utódkultúráinak (Chlopi-ce-Veselé- és Nitra/Nyitra-kultúra) körében K–Ny-i tájolóssal,²¹ míg a harang alakú edények kultúrája hagyományára a sírok É–D tengelye jellemző.²² Ez utóbbit követik elsősorban a proto-Aunjetitz- és Aunjetitz-kultúra csontvázas sírjai a cseh- és morvaországi, valamint ausztriai területeken,²³ azonban a dél-morvaországi és szlovákiai térségben a Nitra/Nyitra-kultúra hatására megfigyelhető eltérés a sí-

¹⁶ SZABÓ 2010, 102–107., 2. tábla, 4. tábla; KISS 2012a, 228–229.

¹⁷ Győri Főgimnáziumi Értesítő 1876–77, 101.; MITHAY 1941, 6, III. tábla 1–7.

¹⁸ NEUGEBAUER-MARESCH-NEUGEBAUER 2001, 237–243.; REITER 2008, 121–123., Abb. 123., Abb. 124.; KRENN-LEEB 2011, 18–21.

¹⁹ BONA 1975, 125, 148–149., Verbreitungskarte II; O'SHEA 1996, 149–150.; REITER 2008, 121–123., Abb. 123., Abb. 126.

²⁰ SZABÓ 1999.; DUFFY et al. 2014.

²¹ NEUGEBAUER-MARESCH-NEUGEBAUER 2001, 233., 243.; PRIMAS 1977, 27., 28.; TOČIK 1979.

²² STUHLÍK 2001, 221., 229.; REITER 2008, 7–8.

²³ PRIMAS 1977, 33–35., 42, Abb. 17; LORENCOVÁ et al. 1987, 241–242., Obr. 42–43; PODBORSKÝ et al. 1993, 245., Obr. 149; NEUGEBAUER-MARESCH-NEUGEBAUER 2001, 237.; LAUERMANN 2003, Abb. 219.

⁸ NÉMETH et al. 1993; TOMKA 1994, 380, 4. ábra; FIGLER 1996, 10–11; EGRY et al. 1997, 72–73; EGRY 2007; MELIS 2011.

⁹ A mellékletekben leggazdagabb 8464. str. számú kisapostagi sír bemutatása a Magyar Régészet on-line folyóiratban magyarul és angolul is olvasható (MELIS 2013). A 2009–2011-ben feltárt bronzkori sírok embertani anyagának közlése régészeti összefoglalóval jelenleg megjelenés alatt (TÓTH et al. in press).

¹⁰ MELIS 2015

¹¹ Az antropológiai meghatározásért Tóth Gábornak tartozom köszönettel.

¹² A kőanyag meghatározását T. Biró Katalin végezte, adatait ezúton is köszönöm.

¹³ PRIMAS 1977, Beilage 2; LAUERMANN 2003, 504.; REITER 2008, 121–123, Abb. 125–126.

¹⁴ SØRENSEN et al 2009, 69., Fig. 10.; KISS 2012a, 225–247.; FISCHL et al. 2013, 362.

¹⁵ REITER 2008, 121–124., Abb. 123., Abb. 125.; KISS 2012a, 255., 271–272., Fig. 78., Pl. 68, 4.

rok K–Ny-i tájolása felé.²⁴ Így Délnyugat-Szlovákiában, az Aunjetitz-kultúra peremterületén lévő, korábban „Hurbanovo-típusúnak” nevezett temetőben az ÉK–DNy-i tájolás a leggyakoribb, amely mellett előfordultak É–D tengelyű sírgödrök is.²⁵ A Duna középső folyásától D-re, Alsó-Ausztria nagy sírszámú Franzhauseni és Gemeinlebarni temetői alapján, az Unterwölbing- majd a Böheimkirchen-kultúrában a férfiakat fejjel É-nak, a nőket fejjel D-nek temették.²⁶

A ménfőcsanaki sírsoport 4 sírja (9146, 9147, 9148, 9150. str. számú) a Gáta-Wieselburg-kultúrában mindkét nemre jellemző DNy–ÉK-i irányítást²⁷ követi. A vizsgált 10695. str. számú sírhoz hasonló É–D tengelyű sírok előfordulnak e kultúra körében a hainburgi temetőben, Wulkaprodersdorfban/Vulkapordányban, Mörbischben/Ferőmeggyesen, Oggauban/Okában, továbbá Szelesten és jellemzőek a prellenkircheneri 55 sír között.²⁸

A nők baloldali, a férfiak jobboldali fektetése a magyarországi középső rézkor után a zsinórdíszes kerámia kultúrájában jelent meg újra; ugyanakkor a harang alakú edények kultúrájában éppen a férfiakat fektették a bal oldalukra.²⁹ Ez utóbbi hagyományt (férfiak bal, nők jobb oldalon) követték – de nem kizárólagosan – a Gáta-Wieselburg-kultúra hainburg–teichtali, továbbá az Unterwölbing-kultúra és Böheimkirchen-csoport Franzhauseni, valamint Gemeinlebarni temetőiben.³⁰ Az Aunjetitz-kultúrakomplexum hagyománya szerint mindkét nem elhunytait jobb oldalukon helyezték a sírba. A későbbiekben a Nitra/Nyitra-kultúra hatására terjedt el a férfiak jobboldali, nők baloldali sírba helyezésének szokása, a komplexum DK-i csoportjában, ahogy az Jelšovce/Nyitraegerszeg 616 síros temetőjében megfigyelhető.³¹ A Věteřov–Maďarovce/Magyarád körben is a

nemek differenciált fektetése a jellemző.³²

A ménfőcsanaki sírsoportban bal oldalán csak egy gyermeket (9147. str. számú) helyeztek sírba, míg a jobb oldalukon – ill. legalább a koponya jobb oldalára fordítva – egy férfi (9146. str. számú), két nő (9148, 9150. str. számú) és két gyermek (10695, 10696. str. számú) nyugszanak (bár az 9148, 9150. str. számú csontvázak sírbeli elhelyezkedése meglehetősen különleges). Összességében a 10695. str. számú sír, mind a tájolás (D–É) és a fektetés (a mellékletek alapján fiú, a jobb oldalán), mind pedig a K-re fordított tekintet szempontjából az Aunjetitz-kultúrára visszavezethető temetkezési rítushoz áll a legközelebb.

A temetkezés mellékleteinek párhuzamai

Gömbös edényke (2. kép 3., 3. kép 3.)

A bal térd mellett, egy ráhúzott bronz karpereccel feltárt nyomott gömbalakú edényke magasabb, egyenes aljú változatát az 9150. str. számú női sírban találtuk meg. Az edénytípus az Aunjetitz-kultúra DNy-i régiójában elterjedt „gömbölyű”, más néven „bombaalakú” edénytípusnak felel meg.³³ A magyarországi közölt leletanyagban a típus egy nyúlánkbabb variánsát találhatjuk a Gáta-Wieselburg-kultúra szakonyi temetőjében.³⁴ Morvaországban, Těšetice–Vinohrady temetőjéből tállal előkerült, a ménfőcsanakihoz nagyon hasonló edénykét az Aunjetitz-kultúra klasszikus szakaszának végére (RB A2) keltezték.³⁵ Ausztria területén, a Dunától É-ra sírokban fordultak elő gömbös edénykéik, például Fels am Wagram, Unterhautzenthal és Zwiggendorf lelőhelyen.³⁶ A jelšovcei/nyitraegerszegi temető tipológiája alapján a ménfőcsanaki sírből előkerült darab a gömbölyű aljú, díszített és díszítetlen változatban is ismert és az Aunjetitz–Maďarovce/Magyarád átmeneti fázisra (RB A2b) keltezett B1 változathoz sorolható.³⁷ Ezen kívül Szlovákiában az Aunjetitz-kultúra korábban ún. „Hurbanovo-csoportként” emlegetett temetőiben jellemzőek füles variánsai, sok esetben kóni-

kus, vízszintesen levágott peremű tállal egy sírban.³⁸ Előkerültek példányai a klasszikus Maďarovce/Magyarád-kultúra telepein is.³⁹

A gömbös edénykéik tehát jól keltezhetőek a ménfőcsanakihoz hasonló, Szlovákia és Morvaország területéről ismert darabok alapján a közép-európai kora bronzkor második felére, pontosabban az RB A2b periódusra.⁴⁰ A szakirodalom régebbi álláspontja szerint lámpásként szolgálhattak, azonban a ménfőcsanaki 9150. str. számú sírből előkerült darab betöltéséből étel- vagy gabonamaradványok származnak.⁴¹

Tál (3. kép 4.)

A megmaradt alsó lábszár alatt előkerült, vízszintesen levágott peremű, lapos tálforma, időnként megvastagított, vagy bütykökkel ellátott peremmel gyakran fordul elő gömbös edénykéikkel egy sírban az Aunjetitz-kultúra DK-i peremterületén lévő, fentebb említett szlovákiai temetőkben.⁴² Morvaországban a hasonló, gömbölyű alakú, peremükön bütykös és bütyök nélküli tálak a klasszikus Aunjetitz-kultúrától, a Věteřov-csoportig előfordulnak.⁴³ Ausztria területén a korábbi Aunjetitz korú darabok közt gyakoriak az alacsony, oldalukon füles, vízszintesen levágott peremű, a ménfőcsanakihoz hasonló tálak a Dunától É-ra lévő temetőkben és telepeken egyaránt.⁴⁴ Waidendorf–Buhuberg magaslati telepén a ménfőcsanaki egyfülű csészéhez (4. kép 1.) hasonló Aunjetitz stílusú edényekkel és alacsonyabb, Věteřov jellegű variánsokkal egy objektumból származik egy vízszintesen levágott peremű, egyfülű tál, és a forma még a Věteřov-kultúra Böheimkirchen-csoportjában is megtalálható.⁴⁵ A

Gáta-Wieselburg-kultúrában gömbölyű alakú tálak perem alatt átfűrt és füles változata is előfordult, általában kevésbé határozott aljkiképzéssel, Ménfőcsanakhoz legközelebb a szakonyi 3. sírből.⁴⁶

Ugyan az ausztriai és szlovákiai párhuzamok a tálat leginkább a közép-európai kora bronzkor második szakaszára (RB A2) keltezik, e forma datáló értéke alacsonyabb, mivel már harang alakú edények kultúrájában megjelent és a Věteřov–Maďarovce/Magyarád körben is továbbélt.⁴⁷

Bögrék

A 9145. str. számú római kori épület betöltéséből előkerült, valószínűleg a sírhoz tartozó füles bögre töredéke (4. kép 1.) az Aunjetitz-kultúra klasszikus bögrétípusát reprezentálja. Martin Bartelheim tipológiája szerint a hosszú ívelt nyakú, alacsonyan ülő, éles hastörésű A1.2 típusba tartozik, amely elsősorban Csehországtól D-re (Morvaország, Alsó-Ausztria) terjedt el, míg Közép-Németországban és Lengyelországban csak néhány példánya került elő.⁴⁸ A délnyugat-szlovákiai Aunjetitz korú temetőkben is gyakori típus, de általában a ménfőcsanakitól eltérő profillal: peremátmérőjük nagyobb, mint a *hasátmérőjük*, fülük pedig kisebb.⁴⁹ A jelšovcei temetőben, a 200. sírban előkerült omphalosos és egyenes aljú Aunjetitz stílusú *bögrék* az Aunjetitz–Maďarovce/Magyarád átmeneti fázishoz sorolhatók.⁵⁰ A ménfőcsanakihoz jobban hasonlító profilú, *körülbelül egyenlő perem-* és *hasátmérőjű*, hastörésükön kicsúcsosodó darabok nagyobb számban morvaországi, klasszikus Aunjetitz korú *sírokból*,⁵¹ valamint ausztriai telepekről⁵² és *temetőkből*⁵³ kerültek elő.

²⁴ ONDRAČEK 1962, 84–85.; PRIMAS 1977, 30–31.; PODBORSKÝ et al. 1993, 244., Obr. 148; STUHLÍK–STUHLÍKOVÁ 1996, 134.; Abb. 4, F; 7, A, C; FURMÁNEK et al. 1999, 48.; BÁTORA 2000, 538.

²⁵ TOČÍK 1979, Abb. 150, Abb. 167; FURMÁNEK et al. 1999, 39–40.

²⁶ PRIMAS 1977, 44.; NEUGEBAUER–MAREŠCH–NEUGEBAUER 2001, 239.

²⁷ PRIMAS 1977, 40.; NEUGEBAUER–MAREŠCH–NEUGEBAUER 2001, 237.; KRENN–LEEB 2011, 20.

²⁸ BÓNA 1975, 237–238.; SAUER 2004, 98.; NAGY–FIGLER 2009, 261., 5. ábra, 6. ábra; KRENN–LEEB 2011, 20.

²⁹ PRIMAS 1977, 76–77.

³⁰ NEUGEBAUER–MAREŠCH–NEUGEBAUER 2001, 239–243.; KRENN–LEEB 2011, 20.

³¹ STUHLÍK–STUHLÍKOVÁ 1996, 161.; NEUGEBAUER–MAREŠCH–NEUGEBAUER 2001, 237.; BÁTORA 2000, 534–538.

³² STUHLÍK 1992, 20.; NEUGEBAUER–MAREŠCH–NEUGEBAUER 2001, 43.; BÁTORA 2000, 478–489.

³³ STUHLÍK–STUHLÍKOVÁ 1996, 143–147., Abb. 17,7; LAUERMANN 2003, 595.

³⁴ ILON 1996, 4. tábla 7.

³⁵ LORENCOVÁ et al. 1987, 83–85., Obr. 38b, 3.

³⁶ LAUERMANN 2003, 51–54., 105–107., 352–360., 595., Abb. 28, 58, Abb. 29, 23, Abb. 49, 23, Abb. 163, 89–91.

³⁷ BÁTORA 2000, 383., Abb. 626, 67, B1, Taf. 10, 7, Taf. 52, 25, Taf. 56, 12.

³⁸ DUŠEK 1969, 18., 25., Taf. I, 12, Taf. III, 1, 17, Taf. IV, 7, Taf. V, 4, Taf. VII, 5, Taf. VIII, 3, Taf. X, 11; TOČÍK 1979, Taf. 66, 7, Taf. 67, 14, 17.

³⁹ TOČÍK 1964, Abb. 32, 12; BÁTORA 2000, 384.

⁴⁰ LORENCOVÁ et al. 1987, 83–85., Obr. 38b, 3; BÁTORA 2000, 383.

⁴¹ TIHELKA 1960, 56.; BÁTORA 2000, 385. A ménfőcsanaki földminták archaeobotanikai elemzését Kenéz Árpádnak ezúton is köszönöm.

⁴² DUŠEK 1969, 17–19., 22., 25., 30–31., Taf. III, 16, Taf. IV, 11, Taf. V, 5, Taf. VII, 6, Taf. VIII, 1, Taf. X, 8; TOČÍK 1979, Taf. 66, 7, Taf. 67, 14, 17; BÁTORA 2000, 383.

⁴³ STUHLÍK 1992, Abb. 13,2; PODBORSKÝ et al. 1993, 254., 269, Obr. 157, 12, Obr. 167, 9; NEUGEBAUER 1994, Abb. 55a, 15, 55b, 12, 62b, 9.

⁴⁴ LAUERMANN 2003, 147–149., 323, Abb. 70, 10, Abb. 71, 32; Abb. 148, 3–4.

⁴⁵ NEUGEBAUER 1977, 70, Abb. 8, E-38; LAUERMANN 2003, 370–374., Abb. 172, 41.

⁴⁶ LEEB 1987, Abb. 4, E-1; NEUGEBAUER 1994, Abb. 25, E-13; 30, 12; ILON 1996, 25., 5. tábla, 10.

⁴⁷ NEUGEBAUER 1977, 70., Abb. 8, E-38; PODBORSKÝ et al. 1993, 254., 269, Obr. 157, 12, Obr. 167, 9; BÁTORA 2000, 397.; LAUERMANN 2003, 593–594.

⁴⁸ BARTELHEIM 1998, 15–16., Taf. 38, A1.2, Karte 1, Karte 88.

⁴⁹ DUŠEK 1969, Taf. I, 7, 13, Taf. IV, 3, Taf. V, 3, 9, Taf. VI, 4–6, Taf. VII, 2, 9, 11, Taf. X, 14; TOČÍK 1979, Taf. 66, 22, 24, Taf. 67, 10, Taf. 68, 9, Taf. 70, 7, Taf. 72, 8, 10, 17–18.

⁵⁰ BÁTORA 2000, 374–375., Abb. 628.

⁵¹ Rebešovice: ONDRAČEK 1962, Obr. 48, 11, Obr. 49, 10, Obr. 51, 4, 10; Tešetice–Vinohrady: LORENCOVÁ et al. 1987, 242.; Tab. XXXIV, 10, 19; PODBORSKÝ et al. 1993, 255., Obr. 158, 1.

⁵² Grossweikersdorf 4, telep: LAUERMANN 2003, 105–107.; Abb. 49, 26; Waidendorf 5, Buhuberg magaslati telep: LAUERMANN 2003, 370–374.; Abb. 172, 45.

⁵³ Rösschitz (153/1) sír: LAUERMANN 2003, 290–291., Abb. 132, 11; Roggendorf 4, 6: LAUERMANN 2003, 294–298., Abb. 136, 41, Abb. 137, 15; Unterhautzenthal 1: 40 sír: LAUERMANN 2003, 352–360., Abb. 163, 56.

Az újabb kutatás a has- és peremátmérő arányának és alj kiképzésének nem kronológiai jelentőséget tulajdonít, hanem az eltérő formák inkább helyi változatokra utalhatnak.⁵⁴ Morvaországban időnként fiatalabb Věteřov korú telepeken is előfordulnak a klasszikus Aunjetitz stílusú bögrék.⁵⁵ A Gáta-Wieselburg-kultúra köréből ismereteim szerint egy klasszikus Aunjetitz bögre közölt, amelyet importként írtak le a hainburgi temető edényei között.⁵⁶ A ménfőcsanaki darab tehát az Aunjetitz-kultúra Morvaországban és Ausztriában klasszikus időszaktól elterjedt bögre típusát reprezentálja, amely meglehetősen hosszú életű lehetett, így a közép-európai kora bronzkor második szakaszának elejére és végére (RB A2a–b) egyaránt keltezhető. A 4. kép 2. ábráján látható perem hasonló típusú, szűkebb nyakú bögréhez tartozhat.

A 4. ábra 5. képen látható öblösödő hasú, enyhén szűkülő nyakú bögre töredékét a jelšovcei temetőben elkülönített fületlen bögrétípus fokozatosan szűkülő nyakú, nyomott gömbhasú darabjával rokoníthatjuk, amelyet a többi változat kísérelétei alapján az Aunjetitz-Maďarovce/Magyarád átmeneti fázisra kelteztek.⁵⁷ Cseh- és Morvaország területén hasonló kónikus nyakú, széles hasú edények profillát és bütökkel ellátott vállú variánsai fordulnak elő az Aunjetitz-kultúrában.⁵⁸

Durva kerámia

A 10695. str. számú sírra ásott 9145. str. számú római épület betöltéséből előkerült bronzkori, durva kerámiatöredékek közül a 4. kép 4. ábráján látható darabra szeretném még felhívni a figyelmet, amelyen 3–4 sorban, kissé szabálytalanul, zsinég lenyomata látható. Hasonló, szabálytalanabb benyomkodásokat a 2009–2011-es ásatás középső bronzkori telepanyagának feldolgozása során eddig összesen 9 edénytöredéken tudtam megfigyelni. Ménfőcsanak–Bevásárlóközpont (1995–1998) korábbi feltárásai során (1. kép 2.), késő kisapostagi–korai mészbetétes fázisú gödrökből kerültek elő ívelt, szabálytalan benyomkodásokkal durvított töredékek, amelyeken

két esetben látszott zsinég összefüggő lenyomata.⁵⁹ Egyes zsinégdarabok szabályosabb benyomkodásának párhuzamait a hatvani kultúra szlovákiai településein találtam meg.⁶⁰ A tokodi csoport Komárom-Esztergom megyei lelőhelyeinek között anyagában zsinégek sűrű egymás mellé nyomkodására van példa.⁶¹ Gyakoribb e felületkezelés szabálytalanabb, időnként seprűzéssel kombinált változata a hatvani kultúra mai Szlovákia területén található lelőhelyein és a Maďarovce/Magyarád korú települési rétegekben.⁶² A régebbi szlovák szakirodalom feltételezése szerint a házi kerámián előforduló, lapos, szabálytalan gödröcskékből álló „Wabieren, Wabenzier” elnevezésű durvítást, növényi rost kötegek benyomkodásával hozhatták létre.⁶³

A fentebb említett párhuzamok alapján, ezen a töredéken látható RB A1 végétől a hatvani kultúra ÉNy-i területén megjelenő felületkezelés a RB A2-ben is fennmaradt, és a tokodi csoportban, valamint az Aunjetitz-kultúra délnyugat-szlovákiai területén is elterjedt.⁶⁴

Bronztör (3. kép 1.)

A sírban talált enyhén lekerekített markolatlemezű, középbordás, 4 nitszeges bronztörhöz hasonló formájú alabárdpenge ismert ugyan Gainsdorfból,⁶⁵ a ménfőcsanaki pengét azonban a restaurálás előtt a markolaton megfigyelhető famaradványok alapján a fa nyelezésű török közé sorolhatjuk. A középbordás, háromszög alakú, három-öt szegecses bronztörök a közép-Duna-vidéki kora bronzkor alapformái közé tartoznak. Franzhausen II. temetőjének, Gemeinlebern III. fázisú sírjaiból került elő hasonló formájú három és négy nitszeges tör.⁶⁶ Egy szintén ausztriai, ernstbrunnerwaldi példány esetében figyelhető meg a különböző méretű szegecses használata.⁶⁷ A Gáta-Wieselburg-kultúra hainburg–teichtali temetőjéből egy közel egyenes markolatlemezű, négy szegecslyukas, középbordás darab közölt,⁶⁸ míg a

kultúra Magyarország területéről (Gáta, Hegyeshalom, Zsenyke) ismert törei formájukban, a szegecslyukas számában hasonlóak a ménfőcsanakihoz, középbordájuk azonban hiányzik.⁶⁹ A vatyai kultúra II. fázisában jellemzőek az egyenes oldalú, hosszabb középbordás török, a markolatlap ívelt kiképzésével, amelyek közül egy peregi darab hasonlít leginkább a ménfőcsanakihoz.⁷⁰ A dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájához köthető szomódi és mosdós–pusztasárkánytői török lekerekített markolatlapú, középbordás pengék.⁷¹

A szlovákiai bronztörök közt a középborda, a lekerekített markolatlap a „Hurbanovo-típusú” török jellemzője, amelyek a Nitra/Nyitra-Aunjetitz fázisig elterjedtek a Nitra/Nyitra folyó alsó folyása és a Duna között található temetőkben.⁷² Formájában, a nitszeges számában és elhelyezkedésében a ménfőcsanakihoz egyező tör Sládkovičovo/Diószeg Aunjetitz-Maďarovce fázisú sírjából került elő.⁷³

A dél-bajorországi kora bronzkori fémtárgyak tipológiája szerint a rombusz átmetset a közép-európai kora bronzkor fejlettebb szakaszában (RB A2) jelent meg: az itteni típusok közül a malchingit említhetjük legközelebbi, bár keskenyebb pengéjű párhuzamként.⁷⁴ Inken Vogt felosztásában a ménfőcsanaki tör a „Serie A3”-ba sorolható, amelyek közt a már említett malchingi és franzhauseni darabokon kívül, két Gemeinlebern F temetőjéből származó és egy budapesti példány található.⁷⁵ Ez a típus RB A2b/A3 (FD III) fázisban, a magyarországi középső bronzkor második szakaszának megfelelő időszakban, Dél-Németországtól, Cseh- és Morvaországon át, Észak-Ausztria, ill. Szlovákia területéig fordult elő.⁷⁶

A vizsgált penge hegye letört, ami nem ritkaság a sírokból előkerült török körében: a Nitra/Nyitra-kultúrában előforduló nagy számuk alapján feltételezték, hogy szándékosan törött, így „halott” tárgyak kerültek a sírba.⁷⁷ A Nitra/Nyitra-kultúránál későbbi sírokból is ismertek törött pengék Nesvady/Naszvad, va-

lamint például Sládkovičovo/Diószeg temetőjéből.⁷⁸ A szlovákiai kora bronzkori temetők áttekintése során csak a sírok 1–3%-ában találtak bronztört.⁷⁹ Kiemelkedő számban (41 sírból 9-ben) kerültek elő bronztörök Morvaországban Těšetice–Vinohrady klasszikus és klasszikus utáni Aunjetitz temetőjében, általában férfi és fiú sírokból, valamint egy női sírból.⁸⁰ Ezen kívül néhány esetben ismertek női sírokból törpégek: Vel’ky Grobról/Magyargurabról egy bolygatott, a tájolása alapján női sírból, míg Jelšovce temetőjében két antropológiailag meghatározott, Maďarovce/Magyarád korú női sírból van adat törőről.⁸¹

Pödrött végű karperec (2. kép 3., 3. kép 2.)

A közölt sírban nem a viseleti helyén, hanem a térdnél lévő gömbös edénykére ráhúzva került elő egy viszonylag masszív pödrött végű bronz karperec (2. kép 3., 3. kép 2.). Az 10696. str. számú, szintén a sírcsoporthoz tartozó gyereksírból két vékonyabb darab származik. A 2009–2011-es ásatás során a kisapostagi kultúra sírcsoportjának két urnasírjában (6250, 8521. str. számú) találtuk meg egy-egy pödrött végű bronz nyakperec töredékét, valamint az 1877-ben Ménfőcsanak, Kolonics-tágon előkerült temetkezés tartalmazott egy kisebb és egy nagyobb méretű bronz nyakperecet.⁸²

Az 5–5,8 cm átmérőjű 10695. str. számú sírból származó darab a közép-Duna-vidéki kora bronzkorban (RB A1–RB A2) széles körben elterjedt „Ösenhalsring” típus kicsinyített mása.⁸³ A kisebb méretű, pödrött végű karikák viszonylag ritkák az áttekintett közép-európai leletanyagban: Franzhausen I. temetőjében egy 3,8 cm átmérőjű példány került elő.⁸⁴ Csehországban két Aunjetitz korú lelőhelyről ismert karperecnek meghajlított 3–5 cm átmérőjű, egy vagy másfél menetes „Ösenhalsring”, amely Nähermemmingen típusú karikák közé sorolható és a Felső-Duna vidéken a kora bronzkor korai, míg Csehországban a kései szakaszában terjedt el.⁸⁵ A Langquaid-i depó és linz–wegscheidi sír jó pár-

⁵⁹ MELIS 2011, 184–185., 4. tábla

⁶⁰ NEŠPOROVÁ 1969, Obr. 10, 11–12, Tab. VI, 1; TOČÍK 1961, Abb. 10, 7; TOČÍK 1981, Tab. XIII, 4, Obr. 35, 11.

⁶¹ TORMA 1972, 31. t. 12, 13; VADÁSZ 2001, 2. t. 5.

⁶² NEŠPOROVÁ 1969, Tab. V, 5; TOČÍK 1961, Abb. 10, 5, 8; TOČÍK 1981, Tab. XVII, 6, 8, 9, Tab. XXXIII, 17, 19, 20, Obr. 21, 10, Obr. 28, 11, Obr. 35, 4, 7, 8, 13, Obr. 44, 7, Obr. 45, 1, 11, 13, 14.

⁶³ NEŠPOROVÁ 1969, 387.

⁶⁴ FURMÁNEK et al. 1999, 39.

⁶⁵ LAUERMANN 2003, 63–64., Abb. 35, 12.

⁶⁶ NEUGEBAUER 1994, Abb. 47, 8, 11.

⁶⁷ VOGT 2004, Taf. 3, 147.

⁶⁸ SCHUBERT 1973, Taf. 13, 4; NEUGEBAUER 1994, Abb. 28, 4.

⁶⁹ BÓNA 1975, Taf. 275, 3; NAGY 2013, 103., Taf. 14, 5, Taf. 30, 5.

⁷⁰ BÓNA 1975, Taf. 23., 11.

⁷¹ MOZSOLICS 1967, Taf. 23, 2; VOGT 2004, Taf. 3, 467.

⁷² VLADÁR 1974, 32–34., Taf. 3, 72–73., Taf. 4, 78.

⁷³ VLADÁR 1974, 36., Taf. 4, 86.; TOČÍK 1979, 182., Taf. LXXII, 7.

⁷⁴ SCHUBERT 1973, 73., Chronologietabelle; RUCKDESCHEL 1978, 82., 84., Abb. 3, 12.

⁷⁵ VOGT 2004, 24., 53–54., Taf. 1, 89, 168, 187, 188, 372.

⁷⁶ BÁTORA 2000, Abb. 690, Abb. 692; KISS 2002, Abb. 8.

⁷⁷ BÁTORA 2009, 259.

⁷⁸ DUŠEK 1969, Abb. 1, 7, Taf. II, 5; VLADÁR 1974, Taf. 4, 87.

⁷⁹ BÁTORA 2000, 313., 398.; NOVOTNÁ 2001, 321.; BÁTORA 2009, 221.

⁸⁰ LORENCOVÁ et al. 1987, 130., 241.

⁸¹ BÁTORA 2000, 489.; NOVOTNÁ 2001, 319.

⁸² Győri Főgimnáziumi Értesítő 1876–77, 101.; MITHAY 1941, 6., III. tábla 4, 7.

⁸³ BARTELHEIM 1998, 57., Taf. 45, R.1, Karte 49, Karte 139.

⁸⁴ NEUGEBAUER–MAREŠCH–NEUGEBAUER 1997, 425., Taf. 561, Verf. 732, 1.

⁸⁵ RUCKDESCHEL 1978, 161.; BARTELHEIM 1998, 63–64., Taf. 46, S8, Karte 57, Karte 147.

⁵⁴ BÁTORA 2000, 374–376., Abb. 626, 58, A1–A2; LAUERMANN 2003, 587–588.

⁵⁵ TIHELKA 1960, Obr. 11, 8a, Obr. 14, 6, Obr. 25, 10; STUHLÍK 1992, Abb. 14, 4; BÁTORA 2000, 37.

⁵⁶ NEUGEBAUER 1994, Abb. 30, 1.

⁵⁷ BÁTORA 2000, 382., Abb. 626, 64B, Taf. 21, 1, Taf. 60, 5.

⁵⁸ PODBORSKÝ et al. 1993, Obr. 157, 22; NEUGEBAUER 1994, Abb. 55b, 22; BARTELHEIM 1998, 29., Taf. 41, H2.1, Karte 23, Karte 106.

huzamai, és a gömbfejű tú (*Kugelkopfnadel*) alapján a RB A2 második felére keltezhető.⁸⁶

Ütőkövek (3. kép 5–6.)

A vizsgált sír 2. és 3. számú melléklete T. Biró Katalin meghatározása szerint kvarcitból készült ütőkő. Ilyen kőeszközök a lelőhely más bronzkori jelenségeiből is előkerültek, többek között késő kispastagi (tokodi) korú telepkontextusban (7450. str. számú gödör). Általánosan elterjedt őskori típusok, kőeszközkészítésre, mozsártörőként, kezdetleges kalapásként – például a Budapest-Farkasrét, denevér-völgyi budai szarukő bányában kovagumók szétverésére – használhatták őket.⁸⁷ A ménfőcsanaki kvarcitkavics eszközök nyersanyaga könnyen hozzáférhető folyami hordalék, a közösség mobilitása szempontjából információt nem hordoz.⁸⁸

Sírokból előkerült ütőkövek ismertek az Aunjetitz-kultúrából, mind Morvaország (Velké Pavovice, Brno–Slavkov), mind Ausztria (Unterhautzenhal) területéről.⁸⁹ Jelšovce négy Aunjetitz-Maďarovce/Magyarád átmeneti fázisú sírjában került elő ütőkő; a temető többi fázisára nem jellemző ez az eszköztípus.⁹⁰ Dunaújváros, Duna-dűlő sírjainak közlésében a Vatyá II. fázisú sírokban találtak két formázott kavicsot, amelyek ábrájuk alapján a ménfőcsanaki ütőkövekre hasonlítanak.⁹¹ A dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája temetőinek kőeszközanyaga sajnos csak kis mértékben közzét: Mosonszentmiklós, Jánosházapusztán egy sírből (72. sír) előkerült lekerekített élű, kockaalakú követ felső őrlőkőként használhatták.⁹²

Földfesték (2. kép 4–5.)

A sírban találtak két, kis narancsos színű limonitos homokkő töredék földfestékként szolgálhatott. A magyarországi középső bronzkorban telepekről ismertek festékmaradványok és főként alsó őrlőköveken megmaradt festéknyomok a vatyai kultúra tell-településeiről.⁹³ Különösen nagy számban, 91

db őrlőkő közül 31 db-on, szabad szemmel is látható festéknyomokat (25 esetben vörös okkerét) lehetett megfigyelni Bölcske–Vörösgyír feldolgozott kőanyagában.⁹⁴ A dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája Kaposvár–61. út 1. lelőhelyen előkerült telepének kőanyagában egy őrlőlap-edény felületén figyeltek meg piros festéknyomokat, valamint egy másik jelenségből okkerrög került elő.⁹⁵

Értékelés

Relatív kronológiai helyzet és kulturális kapcsolatok

A sírban előkerült kerámia tárgyak többnyire az Aunjetitz-kultúra klasszikus időszakában megjelenő és a kései fázisban, ill. Věteřov-Maďarovce/Magyarád-kultúrkörben továbbélő, morvaországi–szlovákiai–alsó-ausztriai csoportban elterjedt edénytípusok közé tartoznak. Az edénymelléletek alapján a sír a közép-európai kora bronzkor második szakaszára (RB A2) keltezhető. A bronztört Gemeinlebern III. és Schubert-féle 4. fázisú párhuzamai Ausztriából és Szlovákiából az RB A2b periódusra, a magyarországi középső bronzkor második szakaszára datálják.⁹⁶ Az RB A2a–b váltása a magyarországi bronzkori kronológiában a középső bronzkor 1–2 átmenetének, a tokodi csoport végének, a korai dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája és a vatyai kultúra I/II. fázisának feleltethető meg.⁹⁷

Érdeemes egy kis kiterőt tenni e középső bronzkori sír, ill. a sírcsoport időrendi helyzetére a ménfőcsanaki sok-korszakos lelőhelyen belül. A 10695. str. számú sír a Kolonics-tagról⁹⁸ származó és az újabb ásatásokon feltárt kispastagi korú sírok (ld. bevezetés) utánra keltezhető, és időben megelőzi a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája temetőjének eddig feldolgozott részeit,⁹⁹ valamint az Egry Ildikó és Kovács Tibor által Ménfőcsanakról közölt korai halomsíros, RB B1-re keltezett temetkezéseket.¹⁰⁰ A temetkezések közül a 83-as sz. főút ásatásai során feltárt tokodi csontvázas sír, valamint Ménfőcsanak–Eperföldek lelőhelyéről ismert három csontvázas, bronzkori sír kapcsolatai (hatvani, Gáta-Wi-

eselburg-, Aunjetitz-kultúra) és datálása állnak hozzá a legközelebb.¹⁰¹ A Ménfőcsanak–Bevásárlóközpont területén előkerült késő kispastagi-korai mészbetétes fázisú, tokodi jelleget is mutató telep-részlet valamivel idősebb lehet.¹⁰² A 2009–2011-es feltárás kora és középső bronzkori leletanyagának feldolgozása során a kispastagi és mészbetétes kerámia kultúrája telepjelenségeinek túlsúlyát tapasztaltuk, azonban a közzölt csontvázas, középső bronzkori temetkezésekhez hasonló kapcsolatokat mutató, többségében késő Aunjetitz – korai Věteřov jellegű kerámianyagot tartalmazó hat gödör és egy épület nyomai is előkerültek.¹⁰³

Abszolút kronológia (1. táblázat)

A 10695. str. számú sír embercsontjának AMS-mérése a debreceni MTA ATOMKI HEKAL laboratóriumában készült (DeA-1744.1.1, 3496 ± 26 BP), amelynek kalibrált, 1 σ adata alapján 1880–1772 cal BC közé keltezhető (1. táblázat).¹⁰⁴ Ez részben átfedésben van a kispastagi kultúra eddig publikált viszonylag kései adataival (Balatonöszöd, Temetői-dűlő; Ménfőcsanak, Széles-földek; Szentgál, Mecsek-hegy Kö-lik barlang, ld. 1. táblázat). Vörs, máriaasszonyiszigeti település öt, kispastagi időszakra keltezett, többségében faszén-minta hagyományos radiokarbon mérésének kalibrált adatai meglehetősen hosszú, 2016–1626 cal BC közti időszakot ölelnek fel.¹⁰⁵ A Gáta-Wieselburg-kultúra zsennyei temetőjéből közzölt négy radiokarbon adat összességében 1905–1644 cal BC közti időszakot

eredményezett.¹⁰⁶ Ennél fiatalabb idősakra utalnak a Neusiedl am See/Nezsideren feltárt halomsír másodlagos temetkezésének adatai, azonban temetkezésben előkerült tálforma meglehetősen általános: a Gáta-Wieselburg- és a halomsíros kultúra leletanyagában egyaránt előfordul (1. táblázat 9. sor).¹⁰⁷

Ugyanakkor a ménfőcsanaki 10695 str. számú sír radiokarbon adata a Nagydém, középréppusztai, középső és késő bronzkor átmenetére keltezhető korai halomsíros temetkezés nem AMS mérésből származó dátumaival is átfedésben van (1. táblázat, 10. sor).¹⁰⁸ A ménfőcsanaki lelőhelyen feltárt halomsíros korszakba sorolt „áldozati gödör” két radiokarbon adata már 150–200 évvel későbbi (1. táblázat, 11. sor).¹⁰⁹

A kis számú és jelenleg még számos kérdést hordozó dunántúli kora és középső bronzkori radiokarbon adatok¹¹⁰ mellett érdemes röviden kitekinteni a környező területekre. A Dunától K-re az ismert bronzkori tell-települések, 1990-es évek elején készült, nem AMS alapú, radiokarbon méréssorozatában a ménfőcsanaki adat leginkább a koszideri, késő hatvani, késő ottományi rétegek (Tószeg; Jászdózsza; Polgár, Kenderföld; Berettyóújfalu, Herpály) dátumaival mutat átfedést, azonban összevetésük a sokszor hiányzó kontextus, és a gyakran tág időintervallumok miatt problematikus.¹¹¹ A vatyai kultúra Százhalombatta, Földvár és Kakucs, Balladomb településéről újabb közzétett 10, ill. 12 mintából álló méréssorozata alapján az 1900/1800–1800/1700 BC közti időszakban leginkább a Vatyá II/III periódus adatai szóródnak.¹¹² Ezek alapján a ménfőcsanaki temetkezés a tell-települések klasszikus időszakával, a magyarországi középső bronzkor 2. időszakával párhuzamosítható.

Szlovákiában a párhuzamok kapcsán többször említett jelšovcei/nyitraegerszegi temető 14 sírből készült 14C adata alapján az aunjetitzi típusú mellékletekkel eltemetett sírokat 1850–1730 cal BC

⁸⁶ RUCKDESCHER 1978, 153., 154., 157., Abb. 13, 6

⁸⁷ HORVÁTH 2004, 46.

⁸⁸ T. Biró Katalin meghatározása. FARKAS-PETŐ et al. 2004, 1–2. táblázat.

⁸⁹ STUHLÍKOVÁ 1996, 160., Abb. 11, 8; LAUERMANN 2003, 352–360., Abb. 163, 113; HORÁKOVÁ-ENDEROVÁ-ŠTROF 2000, Tab. 12, 2; Tab. 27, 18.

⁹⁰ BÁTORA 2000, 440., Abb. 655, 101, Taf. 1, 3, 13, Taf. 49, 5, Taf. 53, 9.

⁹¹ VICZE 2011, 118., Pl. 123, 6, Pl. 143, 7.

⁹² UZSOKI 1963, 84., 21. t. 3.

⁹³ FARKAS-PETŐ et al. 2004, 122–123.; HORVÁTH 2004, 91–99.

⁹⁴ HORVÁTH et al. 2000, 194–196., 216–217.; HORVÁTH 2004, 71–81.

⁹⁵ HORVÁTH 2004a., 109–110.

⁹⁶ SCHUBERT 1973, Chronologietabelle

⁹⁷ BÁTORA 2000, Abb. 692; KISS 2002, Abb. 8; KISS 2012b, Fig. 3.; FISCHL et al. 2015, 503–523.; Fig. 1b

⁹⁸ MITHAY 1941, 6.; III. t. 1–7.

⁹⁹ KISS et al. 2011

¹⁰⁰ KOVÁCS 1997, 297.; 300; EGRY 2004, 122.; 133.

¹⁰¹ EGRY 2007, 30–31.; 5. kép; KISS et al. 2011; MELIS in press

¹⁰² MELIS 2011

¹⁰³ MELIS 2014, 37–69.

¹⁰⁴ A mérés módszereiről és a laboratóriumról bővebben: MOLNÁR et al. 2013, 665–676. A radiokarbon adatok kalibrációját Kulcsár Gabriella az OxCal v4.2.4 programmal (BRONK RAMSEY 2009) az IntCal13 (REIMER et al. 2013) kalibrációs görbe alapján végezte. Segítségét ezúton is köszönöm. A szövegben szereplő adatok 1σ (68,2%) valószínűség alapján szerepelnek. A sírcsoportról 2015-ben Szlovákiában megjelent közleményben a program korábbi verziójával (OxCal 4.2.1) IntCal 09 görbe alapján kalibrált 1σ adat publikált (1890–1770 cal BC; MELIS 2015, 350., 5.j.; Fig. 2).

¹⁰⁵ Az adatok részletes közlése rövidesen, a jelen tanulmány megjelenésével közel egy időben várható (KISS et al. in press), ugyanitt a Dél-Dunántúlról a Bonyhád, biogáz-üzemi temető két kispastagi sírjából és Balatonkeresztúr, Réti-dűlő kora bronzkori „tömegsírből” származó AMS adat is megjelenik. Ezért a ménfőcsanaki sír kapcsán elsősorban az észak-dunántúli, kora bronzkor vége és késő bronzkor eleje közti időszak publikált radiokarbon adatainak összegzését tartottuk szem előtt.

¹⁰⁶ Újra kalibrált adat 1. táblázat 5–8. sor, ld. 103. j. NAGY 2013, 110–114.; Abb. 3–6.

¹⁰⁷ RUTTKAY 2002, 150.; Abb. 7.

¹⁰⁸ ILON 1998–1999, 253.

¹⁰⁹ ILON 2014, 38; Abb. 5.

¹¹⁰ Az elmúlt időszakban több kutatás keretében folyamatban vannak új radiokarbon mérések: FISCHL et al. 2013; FISCHL et al. 2015; továbbá az OTKA 108597. számú projektje és az MTA BTK Régészeti Intézet Lendület Mobilitás kutatási program keretében (kutatócsoport-vezető: Kiss Viktória), bővebben <http://ri.btk.mta.hu/hu/lendulet-kutancsoport>.

¹¹¹ RACZKY et al. 1992, 42–47.; FISCHL et al. 2013, 357.; Fig. 6.

¹¹² FISCHL et al. 2013, 357.; JAEGER–KULCSÁR 2013, 302–313.; Table 1; Fig. 19; Fig. 22.

közti időszakra lehetett datálni, ugyanakkor a Nitra/Nyitra-kultúra sírjainak adataival nagy mértékű átfedést mutat ez az időszak.¹¹³ A vráblei/verebélyi erődített bronzkori település árkaiból származó fúrásminták makrobotanikai maradványainak újabban publikált 29 AMS dátuma alapján a hatvani és Aunjetitz-kultúra átmenetét 1900 cal BC körüli időszakra, az Aunjetitz periódus végét jelző réteget 1770 cal BC-re keltezték.¹¹⁴ Újabb mérésorozatok alapján az Aunjetitz-kultúra a mai Morvaország területén 2050/2000–1750/1700 cal BC közti időszakot foglalja magában, az idősebb és fiatalabb Aunjetitz időszak váltása 1850±60 cal BC-re tehető.¹¹⁵

Az Aunjetitz- és Unterwölbing-kultúrából Ausztriából 2500–1650 cal BC (2200–1870 cal BC) közti radiokarbon adatok származnak régebbi, nem AMS mérésekből.¹¹⁶ Morvaország területén hosszú, 1950/1900–1500 cal BC közti időszakot fednek le a Věteřov-kultúra újabb dátumai, amelyek laboronként jelentős eltéréseket mutatnak.¹¹⁷ Nyugat-Magyarországon, Pölöske térségében Juhász Imola által készített környezetrekonstrukció során a talajfúrás-minták radiokarbon dátumai szerint a Kr. e. 1890–1520 közötti időszakban a pollenadatok erdőirtást és fejlett mezőgazdaságot jeleztek, ami a Věteřov-kultúra keltezésének feleltethető meg.¹¹⁸

E rövid áttekintés után látható, hogy a 10695. str. számú sír radiokarbon adata leginkább a morvaországi, ill. ausztriai fiatalabb Aunjetitz-kultúra és a legkorábbi Věteřov-kultúra, valamint a Gáta-Wieselburg-kultúra zsennyei temetőjének dátumaihoz áll közel.

Összegzés

A fémmellékletek gyakorisága (a sírcsoportban 6 sírból 4-ben előfordultak bronz/nemesfém tárgyak) alapján egy gazdag kis közösség, család, ill. háztartás temetkezéseit ismerhettük meg Ménfőcsanakon. A környező nagyobb bronzkori temetőkhöz hasonlóan a gyermekek mellé több, értékes mellékletet (2 tömör bronztárgy, nemesfém) helyeztek, örökölhető gazdagságukat, státuszukat így fejezhette ki a közösség.¹¹⁹ A vizsgált sírba eltemetett 4–6 éves gyermek a bronztör alapján fiú lehetett. Általában a kora és középső bronzkorban e kisebb méretű szűrőfegyvereknek rangjelző funkciót tulajdoníthatunk – ennek részletesebb vizsgálata külön tanulmány témáját képezhetné –, ugyanis a közösség felső rétegének férfi és fiútagjait temették el tör és balta kombinációjával, vagy csak törrel.¹²⁰ A gyerek és női sírokban elhelyezett bronzpengék az eltemetett harcos réteghez/csoporthoz való tartozását szimbolizálhatják.¹²¹

Eddigi ismereteink szerint a ménfőcsanaki 10695. str. számú sír temetkezési rítusa és anyagi kultúrája a Rába alsó folyásától K-re különlegesnek tekinthető a középső bronzkorban.¹²² Az egykori Rába ág K-i partján fekvő temetkezés, ill. sírcsoportba temetett egyének dél-morvaországi, ausztriai és délnyugat-szlovákiai területekkel megfigyelhető kulturális kapcsolatának útvonala a Duna és Morva folyók lehettek.¹²³ Származását további összehasonlító antropológiai, geokémiai (izotópos),¹²⁴ valamint archeogenetikai vizsgálatok támaszthatják alá.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném megköszönni T. Biró Katalinnak a kövek vizsgálatát, Tóth Gábornak az ember-tani anyag, Nagy Gábornak az állatcsont, továbbá Sümegi Pálnak a dentáliumgyöngyök meghatározását. A kerámiaanyag restaurálásáért és a fémtárgyak XRF vizsgálatáért Döbröntey-David Szilviát és az Archeolore Kft. munkatársait illeti köszönet. A tárgyrajzokat Binder Hajnalkának, a térképek, digitalizált rajzok elkészítését Eke Istvánnak és Kovács Zoltánnak köszönöm. Ezen kívül köszönöm Ilon Gábor ásatásvezető régésznek munkámhoz nyújtott támogatását, továbbá, hogy a leletanyagot publikálásra átengedte. A radiokarbon adatok kalibrációjáért és az összevetésükhöz nyújtott hasznos tanácsokért Kulcsár Gabriellának tartozom köszönettel.

¹¹³ GÖRSDORF 2000, 568–569.

¹¹⁴ SCHLÜTZ–BITTMANN 2016, doi:10.1017/RDC.2015.17, 10, Fig. 2.

¹¹⁵ PEŠKA 2012, 305.; Abb. 7

¹¹⁶ STADLER 1995, 210–224.

¹¹⁷ PEŠKA 2012, 305.; Abb. 7; 8

¹¹⁸ KVASSAY et al. 2004, 139.; 144., 27.j.

¹¹⁹ SOSNA 2009, 131–132., 134–135.; NAGY 2013, 116.; KISS 2012a, 254.

¹²⁰ NOVOTNÁ 2001, 321.

¹²¹ BÁTORA 2000, 489–490.

¹²² KISS 2012b, Fig. 1.2; NAGY 2013, Abb. 1.

¹²³ KISS 2011, 225–226., Fig. 2.2.

¹²⁴ KRENN-LEEB 2011, 24–25.

Eszter Melis

Middle Bronze Age inhumation burials at Győr-Ménfőcsanak, Széles-földek

Keywords: *find report, relative chronology and cultural contacts; Győr-Ménfőcsanak, Széles-földek, County Győr-Moson-Sopron; Middle Bronze Age, Aunjetitz culture; inhumation burial, bronze dagger*

The Győr-Ménfőcsanak, Széles-földek site (id. no. 34305) lies in the Little Hungarian Plain, 6 km south-west of Győr, on the outskirts of Ménfőcsanak that is administratively part of the county seat (*Fig. 1. 1–2*). The alluvial cone known as Szeles-domb, bounded by waterlogged floodplain meadows to its west and north-east before the river regulations, was deposited by the Holt-Marcál (Óreg-Rába) River that currently flows north-west of the site. Traces of Neolithic, Copper Age, Bronze Age, Celtic, Roman Age, Avar and Árpadian Age occupation have been identified on this extensive, roughly 150 ha large site complex known as Széles-földek since 2004. Between 2009 and 2011, we conducted a pre-development excavation in the area of a planned shopping centre, in the area bounded by Road 83 and the roads leading to Gyirmót and the Achilles Part (*Fig. 1. 2*), with the specialists of the National Heritage Protection Centre of the Hungarian National Museum (excavation director: Gábor Ilon, colleagues: István Eke, Ciprián Horváth, Márton Szvath and the present author). A group of six crouched inhumation burials of the Middle Bronze Age was uncovered in the archaeologically investigated area's eastern part, lying closer to the M1 Motorway. Although cremation was the norm east of the Répce River in north-western Transdanubia at the close of the Early Bronze Age and during the Middle Bronze Age (Kisapostag culture and Transdanubian Encrusted Pottery culture), these inhumation burials will no doubt contribute to a better understanding of the finer details of regional and chronological differences. Described and discussed here is Grave 10695, the most lavishly furnished burial among the Ménfőcsanak graves (*Figs 2–4*). The detailed assessment was made possible, among others, by the analyses performed by Katalin T. Biró (lithics), Szilvia Döbröntey-David (conservation, XRF analysis) and Gábor Tóth (anthropological assessment). The overview of the main cultural trajectories of the neighbouring regions during the RBr A period (corresponding to the Hungarian Early Bronze Age 2–Middle Bronze Age 2) revealed that the burial rite of the 4–6-year-old child shares most similarities with the funerary practices that can be derived from the traditions of the Aunjetitz culture regarding orientation (south to north), body placement (on the right side, a boy, judging from the grave goods) and the head turned to the east.

The parallels to the pottery finds associated with the burial (a globular vessel, a bowl and mugs) can be assigned to the ceramic wares that appeared during the classical phase of the Aunjetitz culture and survived into the culture's late phase, and were also popular in the Moravian-Slovakian-Lower Austrian group of the Věteřov-Maďarovce/Magyarád complex. The grave pottery dates the burial to the second phase of the Central European Early Bronze Age (RBr A2). The counterparts to the bronze dagger from Gemeinlebern III and Schubert's Phase 4 in Austria and Slovakia indicate a date in the RBr A2 phase, corresponding to the Hungarian Early Bronze Age 2.⁹⁶ The analogies to the bronze bracelet with rolled terminals likewise indicate a date in the RBr A2. On the testimony of the current evidence, the RBr A2a–A2b transition corresponds to the Middle Bronze Age 1–2 transition, the end of the Tokod group, the early Transdanubian Encrusted Pottery culture and Phase I/II of the Vátya culture.⁹⁷

A brief detour on the relative chronological position of this Middle Bronze Age burial and the entire

grave group within this multi-period site at Ménfőcsanak seems in order at this point. Grave 10695 post-dates the Kisapostag burials found in 1877 in an area known as Kolonics-tag⁹⁸ and the Kisapostag graves uncovered during the 2009–2011 excavations. At the same time, it pre-dates the already assessed sections of the cemetery of the Transdanubian Encrusted Pottery culture uncovered on the planned track of Road 83 in 1993–1994,⁹⁹ as well as the early Tumulus burials dated to the RBr B1 period uncovered by Ildikó Egry and Tibor Kovács at Ménfőcsanak, Savanyító.¹⁰⁰ The inhumation burial of the Tokod culture found during the excavations on Road 83 and three Bronze Age inhumation burials from Ménfőcsanak, Eperföldek (2005–2006) are closest both in terms of cultural contacts (Hatvan, Gáta-Wieselburg and Aunjetitz cultures) and their date.¹⁰¹ The late Kisapostag-early Encrusted Pottery settlement section coloured by Tokod elements investigated at Ménfőcsanak, Bevásárlóközpont between 1995 and 1998 is probably slightly earlier.¹⁰² Even though the assessment of the Early and Middle Bronze Age material from the 2009–2011 excavations indicated a preponderance of the settlement features of the Kisapostag and Encrusted Pottery cultures, there were also six pits and a building yielding mostly late Aunjetitz-early Věteřov-type pottery¹⁰³ that reflected similar cultural contacts as the Middle Bronze Age burial published here.

The AMS dating of a human bone sample from Grave 10695 in the HEKAL laboratory of the Institute of Nuclear Research of the Hungarian Academy of Sciences gave a date of 3496±26 BP (Sample DeA-1744.1.1), whose calibrated (1σ) date is 1880–1772 cal BC. *Table 1* shows the currently available radiocarbon dates for the period between the close of the Early Bronze Age and the onset of the Late Bronze Age for northern Transdanubia and the adjacent areas.¹⁰⁴ The date of the Ménfőcsanak burial partly overlaps with the relatively late dates of the Kisapostag culture and the four dates for the Zsennye cemetery of the Gáta-Wieselburg culture.¹⁰⁶ At the same time, the date of the early Tumulus burial of Nagydém, Középrépaszta, assigned to the transition period between the Middle and the Late Bronze Age, also falls into this period (although this date does not come from an AMS measurement). The radiocarbon dates for the Vátya settlements at Százhalombatta, Földvár and Kakucs, Balladomb, based on ten and twelve samples, respectively, indicate that the Vátya II/III period falls between 1900/1800–1800/1700 BC.¹¹² In terms of absolute chronology, the Ménfőcsanak settlement can be correlated with the classical period of the tell settlements, with the Hungarian Middle Bronze Age 2. A review of the dates for the south-eastern distribution of the Aunjetitz complex (Slovakia, Austria and the Czech lands) indicated that the radiocarbon date for Grave 10695 is closest to the dates of the later Aunjetitz culture and the earliest Věteřov culture in Austria and Moravia.

The abundance of metal finds in the burials (four of the six graves yielded bronze or precious metal articles) suggest that the members of a small wealthy community, family or household had been buried in the Ménfőcsanak graves. Similarly to the area's larger Bronze Age cemeteries, the child burials contained several valuable grave goods (such as two solid bronze artefacts, precious metals), an expression of their inherited wealth and status.¹¹⁹ Judging from the bronze dagger, the child interred in the grave was a 4–6-year-old boy. Smaller cutting weapons generally functioned as an emblem of rank in the Early and Middle Bronze Age since only the men and boys of a community's higher echelons were buried with the combination of a dagger and an axe or solely with a dagger.¹²⁰ The bronze blades placed in child and female burials probably symbolised their membership in the warrior group.¹²¹

The current evidence indicates that Grave 10695 of Ménfőcsanak is quite unique in terms of its burial rite and grave goods in the Middle Bronze Age of the region east of the lower reaches of the Rába River.¹²² The route of the cultural contacts between the burial and the grave group lying on the eastern bank of a former Rába channel and the southern Moravian, Austrian and south-west Slovakian regions probably led along the Danube and Morva Rivers.¹²³ The ancestry of the deceased can be confirmed by future comparative anthropological, geochemical (isotope)¹²⁴ and archaeogenetic analyses.

¹ The footnote texts can be found in the Hungarian study.

Irodalom • References

- BARTELHEIM 1998 BARTELHEIM, M.: Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen. UPA 46. Bonn, 1998.
- BÁTORA 2000 BÁTORA, J.: Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei – Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken. PAS 16. Kiel, 2000.
- BÁTORA 2009 BÁTORA, J.: Hroby s dýkami na pohrebisku zo staršej doby bronzovej v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi. Gräber mit Dolchen auf dem frühbronzezeitlichen Gräberfeld in Ludanice-Mýtna Nová Ves. Slovenská Archeológia 57 (2009) 221–260.
- BÓNA 1975 BÓNA I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Archaeologia Hungarica 49. Budapest, 1975.
- BRONK RAMSEY 2009 BRONK RAMSEY, C.: Dealing with outliers and offsets in radiocarbon dating. Radiocarbon, 51 (3) (2009), 1023–1045.
- DUFFY et al. 2014 DUFFY, P. R.–PARDITKA GY.–GIBLIN, J. I.–PAJA L.–SALISBURY, R. B.: Temetkezési szokások kutatása a Körös-völgyben. Discovering Mortuary Practices in the Körös River Basin, Hungary. In: Magyar Régészet, 2014 ősz, http://www.magyarregeszeti.hu/wp-content/uploads/2014/10/duffy_H14O.pdf– Hungarian Archaeology E-Journal 2014 Autumn, http://www.hungarianarchaeology.hu/wp-content/uploads/2014/11/eng_duffy_14O.pdf
- DUŠEK 1969 DUŠEK, M.: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Archaeologica Slovaca Catalogi 4. Bratislava, 1969.
- EGRY 2004 EGRY I.: Halomsíros temető Győr–Ménfőcsanak–Bevásárlóközpont területén – Cemetery of Tumulus Culture in the Territory of the Shopping Centre of Győr–Ménfőcsanak. In: Ilon G. (Szerk.) ΜΩΜΟΣ III. Őskoros kutatók III. összejelentésének konferenciakötete: Halottkultusz és temetkezés, Szombathely – Bozsok 2002. okt. 7–9. Szombathely, 2004. 121–137.
- EGRY 2007 EGRY I.: Előzetes beszámoló a Győr – Ménfőcsanak, Eperföldeken végzett megelőző feltárásokról (2005–2006). Preliminary report on the investment-led excavation at Győr–Ménfőcsanak, Eperföldek (2005 – 2006). Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 – Archaeological Investigation in Hungary 2006. (2007) 27–52.
- EGRY et al. 1997 EGRY I., T. – SZÖNYI E. – TOMKA P.: Győr – Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont. Régészeti Füzetek, Ser. I. No.49. (1997) 72–73.

- FARKAS-PETŐ et al. 2004 FARKAS-PETŐ A. – HORVÁTH T. – KOZÁK M.: Fejér megye középső bronzkori földvárainak kőanyaga. Régészeti és petrográfiai feldolgozás. 1. rész. In: Nagy E. Gy. et al. (Szerk.) ΜΩΜΟΣ II. Őskoros kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen, 2004. 113–135.
- FIGLER 1996 FIGLER A.: Adatok Győr környékének bronzkorához. Bronzkori kultúrák Győr környékén. Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr. Bronzezeitliche Kulturen in der Umgebung von Győr. Pápai Múzeumi Értesítő 6. (1996) 7–29.
- FISCHL et al. 2013 P. FISCHL K. – KISS V. – KULCSÁR G. – SZEVEÉNYI V.: Transformations in the Carpathian Basin around 1600 B.C. In: Meller, H. – Bertemes, F. – Bork, H.-R. – Risch, R. (szerk.) 1600 - Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs?: 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale). Halle (Saale), 2013, 355–371.
- FISCHL et al. 2015 P. FISCHL K. – KISS V. – KULCSÁR G. – SZEVEÉNYI V.: Old and new narratives for the Carpathian Basin around 2200 BC. In: Meller, H. – Arz, W.H. – Jung, R. – Risch, R. (szerk.): 2200 BC – A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world? 7th Archaeological Conference of Central Germany. October 23–26, 2014 in Halle (Saale). Halle (Saale), 2015, 503–523.
- FURMÁNEK et al. 1999 FURMÁNEK, V. – VELIAČIK, L. – VLADÁR, J.: Die Bronzezeit im slowakischen Raum. PAS 15. Rahden/West, 1999.
- GÖRSDORF 2000 GÖRSDORF, J.: Interpretation der Datierungsergebnisse von Menschenknochen aus dem Gräberfeld Jelšovce. In: BÁTORA 2000.
- HORÁLKOVÁ ET AL 2000 HORÁLKOVÁ-ENDEROVÁ, P.–ŠTROF, A.: Pohřebiště a sídliště kultury únětické ze Slavkova u Brna, okr. Vyškov. Gräberfeld und Siedlung der Aunjetitzer Kultur in Slavkov u Brna (Austerlitz), Bez. Vyškov. Pravěk – Supplementum 6. (2000)
- HORVÁTH 2004 HORVÁTH T.: A vatyai kultúra településeinek kőanyaga – Komplex régészeti és petrográfiai feldolgozás. Ph. D. disszertáció, ELTE Régészeti Intézet, Budapest, 2004.
- HORVÁTH 2004a HORVÁTH T.: Előzetes jelentés a Kaposvár-61. út 1. lelőhely középső bronzkori településének kőanyagáról. In: Nagy E. Gy. et al. (Szerk.) ΜΩΜΟΣ II. Őskoros kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen, 2004.
- HORVÁTH et al. 2000 HORVÁTH T.–KOZÁK M.–PETŐ A.: Újabb adatok a középső bronzkor kőiparához: Bölcske-Vörösgyír tell-település kőanyagának komplex feldolgozása. Neue Angaben über die Steinverarbeitung in der mittleren Bronzezeit: Die Aufarbeitung des Komplexes des Steinmaterials der bronzezeitlichen Hügelsiedlung von Bölcske-Vörösgyír (petrographisch-archäologisch). Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 7. (2000)
- HORVÁTH-KULCSÁR 2012a HORVÁTH T.–KULCSÁR G.: A kora bronzkori településrész. In: Horváth T. (ed.): *Balatonöszöd-Temetői-dűlő őskori településrészei. A középső rézkori, késő rézkori és kora bronzkori települések*. Budapest 2012, 751–780. <http://real.mtak.hu/2959/> [online]

- HORVÁTH–KULCSÁR 2012b HORVÁTH T.–KULCSÁR G.: Ismeretlen rendeltetésű kerámia tölsér a kora bronzkori Somogyvár–Vinkovci-kultúrából, Balatonöszöd-Temetői dűlő lelőhelyen. A ceramic funnel of unknown function of the Early Bronze Age Somogyvár–Vinkovci culture from Balatonöszöd-Temetői dűlő. *Ősrégészeti Levelek* 12 (2010 [2012]) 69–83.
- ILON 1991 ILON G.: A Szentgál Mecsek–Hegyi Kő–Lik barlang régészeti emlékei – Előzetes jelentés. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2 (1991) 83–96.
- ILON 1996 ILON G.: Régészeti adatok Csepreg és vidéke őstörténetéhez. In: Dénes J. (Szerk.) Tanulmányok Csepreg történetéből. Csepreg, 1996. 6–43.
- ILON 1998–1999 ILON G.: A bronzkori halomsíros kultúra temetkezései Nagydém–Középrépusztán és a hegykői edénydepot. Die Bestattungen der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Nagydém–Középrépuszta und das Gefäßdepot von Hegykő. *Savaria* 24/3 (1998–1999) 239–276.
- ILON 2014 ILON, G.: Opfergrube der Hügelgräberkultur in der Gemarkung von Ménfőcsanak. Spiralornament auf einem Tonfries eines Gebäudes. *ActaArchHung* 65. 5–42
- JAEGER–KULCSÁR 2013 JAEGER, M.–KULCSÁR, G.: Kakucs-Balla-domb. A Case Study in the Absolute and Relative Chronology of the Vatia Culture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64 (2013), 302–313.
- KISS 2002 KISS, V.: Anknüpfungspunkte zwischen Mitteleuropa und Transdanubien in der mittleren Bronzezeit. *Antaeus* 25. (2002) 477–511.
- KISS 2004 KISS V.: Megfigyelések a mészbetétes kerámia kultúrája temetkezési szokásairól és társadalmáról. Observations on the funerary rites and the society of the Transdanubian Encrusted Pottery Culture. In: Ilon G. (Szerk.) ΜΩΜΟΣ III. Őskoros kutatók III. összjövételének konferenciakötete: Halottkultusz és temetkezés. Szombathely, 2004. 243–266.
- KISS 2011 KISS, V.: The role of the Danube in the Early and Middle Bronze Age of the Carpathian Basin. In: Kovács Gy., Kulcsár G. (ed.) Ten Thousand Years along the Middle Danube – Life and Early Communities from Prehistory to History. *Varia Archaeologica Hungarica* 26. Budapest, 2011, 211–239.
- KISS 2012a KISS, V.: Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary. *Varia Archaeologica Hungarica* 27. Budapest, 2012.
- KISS 2012b KISS V.: Central European and Southeastern Alpine Influences upon Western Transdanubia's Early and Middle Bronze Age. In: Anreiter, P. et al. (ed.) Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage – Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday. Budapest, 2012. 321–335.

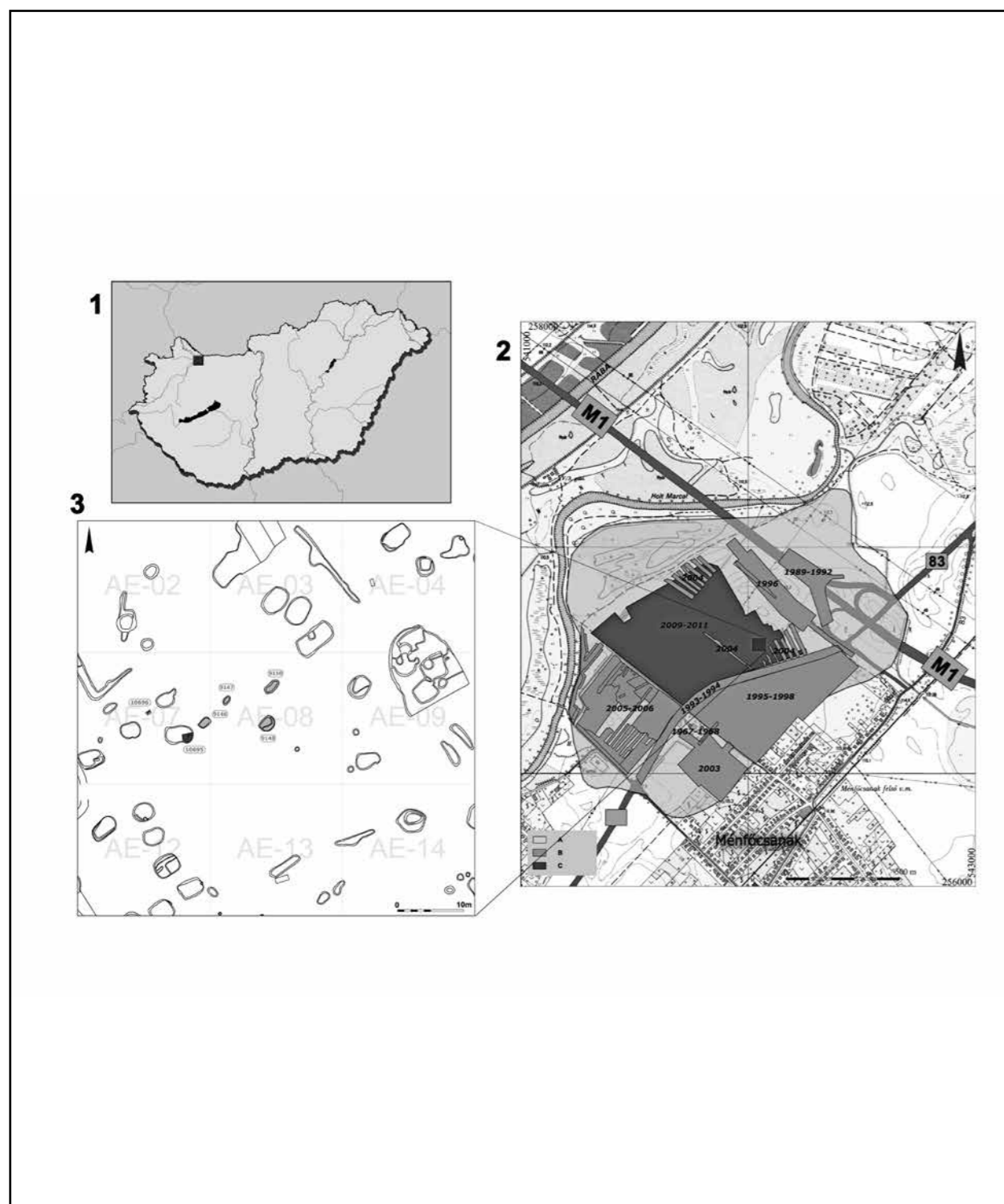
- KISS et al. 2011 KISS V.–VADAY A.–FÁBIÁN SZ.: Ménfőcsanak–83. út sok-korszakos lelőhelyének feldolgozása . Analysis of the multi-period site of Ménfőcsanak road n. 83. OTKA jelentés. [online] (Frissítve 2009. március 31./Last updated 31st March 2011) Elérés/Available at: <<http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=930&num=47072>> [Látogatva 2013. január 5. /Accessed on 5th Januar 2013]
- KISS et al. in press KISS, V.–FÁBIÁN, SZ.–HAJDU, T.–KÖHLER, K.–KULCSÁR, G.–MAJOR, I.–SZABÓ, G.: Contributions to the relative and absolute chronology of the Early and Middle Bronze Age in western Hungary based on the radiocarbon dating of human bone. In: Németh, E. R.–Rezi, B. (eds.): Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2–4 October 2014, Cluj-Napoca, 2015 (in press)
- KOVÁCS 1997 KOVÁCS, T.: Das Grab von Ménfőcsanak. Ein Beitrag zu transdanubischen Denkmälern der Vorhügelgräberzeit. In: Dobiat, C., Leidorf, K. (Hrsg.): Χρόνος – Festschrift für Bernhard Hänsel. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. *Studia honoraria*, 1, Espelkamp, 1997. 297–301.
- KRENN-LEEB 2011 KRENN-LEEB, A.: Zwischen Buckliger Welt und Kleinen Karpaten – Die Lebenswelt der Wieselburg-Kultur. *Archäologie Österreichs* 22. (2011) 11–26.
- KVASSAY et al. 2004 KVASSAY J.–KISS V.–BONDÁR M.: Őskori és középkori település emlékei Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza lelőhelyen. Prähistorische und mittelalterliche Siedlungsreste von Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza. *Zalai Múzeum* 13. (2004)
- LAUERMANN 2003 LAUERMANN, E.: Studien zur Aunjetitz-Kultur im nördlichen Niederösterreich 1-2. UPA 99. Bonn, 2003.
- LEEB 1987 LEEB, A. : Überblick über Chorologie, Typologie und Chronologie der Wieselburgerkultur. 100 Jahre Forschungsstand. In: Hicke, W. (Hrsg.) Hügel- und Flachgräber der Frühbronzezeit aus Jois und Oggau. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 75. Eisenstadt, 1987.
- LORENCOVÁ et al. 1987 LORENCOVÁ, A.–BENEŠ, J.–PODBORSKÝ, V.: Das Aunjetitzer Gräberfeld in Těšetice–„Vinohrady”. *Těšetice-Kyjovice* 3. Brno, 1987.
- MELIS 2011 MELIS E.: Adatok a Tokod-csoport nyugati elterjedéséhez. Some comments on the western diffusion of the Tokod-Group. *Arrabona* 49. (2011) 179–200.
- MELIS 2013 MELIS E.: Adalékok a kora bronzkori viselethez egy Ménfőcsanak-Széles-földeken feltárt hamvasztásos sír alapján. Data on Early Bronze Age Apparel on the Basis of a Cremation Grave Excavated at Ménfőcsanak-Széles-földek. In: *Magyar Régészet*, 2013 ősz http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2013/10/Melis_130.pdf – Hungarian Archaeology, E-Journal 2013 Autumn http://www.hungarianarchaeology.hu/wp-content/uploads/2013/10/eng_Melis_130.pdf

- MELIS 2014 MELIS E.: A ménfőcsanaki középső bronzkori település nyugati típusú leletgyűjtései. The western-type assemblages from the Middle Bronze Age settlement at Ménfőcsanak. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 2014.
- MELIS 2015 MELIS, E.: Inhumation burials from the Early Bronze Age in Győr – Ménfőcsanak. In: J. Batora – P. Tóth (ed.) *Ked' bronz vystriedal med'.* Zborník príspevkov z XXIII. medzinárodného sympózia „Staršia doba bronzová v Čechách, na Morave a na Slovensku“ Levice 8.–11. októbra 2013. *Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes Tomus XVIII.* Bratislava – Nitra, 2015. 339–354.
- MELIS in press MELIS, E.: Some problems on the research of the Middle Bronze Age in North-western Transdanubia. *Az Északnyugat-Dunántúl középső bronzkorának néhány kutatási problémájáról.* In: Kiss, V.–Kulcsár, G.–V. Szabó, G.–Váczi, G. (Szerk.) *State of the Hungarian Bronze Age research. A bronzkor kutatásának helyzete Magyarországon.* Budapest, in press.
- MITHAY 1941 MITHAY S.: *Bronzkori kultúrák Győr környékén.* Győr, 1941.
- MOLNÁR et al. 2013 MOLNÁR, M.–JANOVICS, R.–MAJOR, I.–ORSOVSZKI, J.–GÖNCZI, R.–VERES, M.–LEONARD, A. G.–CASTLE, S. M.–LANGE, T. E.–WACKER, L.–HAJDAS, I.–JULL, A. J. T.: Status report of the new AMS C-14 sample preparation lab. of the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies, Debrecen, Hungary. *Radiocarbon* 55 (2013)
- MOZSOLICS 1967 MOZSOLICS, A.: *Bronzfundedes Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás.* Budapest, 1967.
- NAGY 2013 NAGY, M.: Der südlichste Fundort der Gáta-Wieselburg-Kultur in Zsenye-Kavicsbánya/Schottergrube, Komitat Vas, Westungarn. *Savaria Pars Archaeologica* 36. (2013) 75–173.
- NAGY–FIGLER 2009, NAGY M.–FIGLER A.: *Dentaliumékszerek a Gáta-Wieselburg kultúra temetkezéseiben. Dentalium jewellery in the burials of the Gáta-Wieselburg culture.* In: Ilon G. (Szerk.) *ΜΩΜΟΣ VI. Óskoros kutatók VI. összejelentelének konferenciakötete – Nyersanyagok és kereskedelem, Kőszeg, 2009. március 19–21. Szombathely, 2009.*
- NEŠPOROVÁ 1969 NEŠPOROVÁ, T.: K problematike hatvanskej kultúry na južnom Slovensku. *Zur Problematik der Hatvan-Kultur in der Südwestslowakei.* *Slovenská Archeológia* 17. (1969) 370–402.
- NEUGEBAUER 1977 NEUGEBAUER, J.-W. 1977. *Böheimkirchen – Monographie des namengebenden Fundortes Böheimkirchengruppe der Věteřovkultur.* *Archaeologia Austriaca* 61/62. (1977) 31–207.
- NEUGEBAUER 1994 NEUGEBAUER, J.-W.: *Bronzezeit in Ostösterreich.* St. Pölten – Wien, 1994.
- NEUGEBAUER ET AL 2001 NEUGEBAUER-MARESCH, C.–NEUGEBAUER, J.-W.: *Zu den Bestattungssitten der endneolithischen Becherkulturen und der Frühbronzezeit Ostösterreichs – zum Forschungsstand.* In: Lippert, A. et al. (Hrsg.) *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa.* *Internationale Archäologie* 2. Rahden/Westf., 2001. 231–244.

- NÉMETH et al. 1993 NÉMETH G.–T. SZÓNYI E.–TAKÁCS M.–TOMKA P.: Győr-Ménfőcsanak, Szeles-dűlő M1. *Régészeti Füzetek, Ser. I. No.45.* (1993) 12–14.
- NOVOTNÁ 2001 NOVOTNÁ, M.: *Angriffs- und Symbolwaffen der älteren Bronzezeit in der Slowakei.* In: Lippert, A. et al. (Hrsg.) *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa.* *Internationale Archäologie* 2. Rahden/Westf., 2001. 317–323.
- ONDRÁČEK 1962 ONDRÁČEK, J.: *Únětické pohřebiště u Rebešovic na Moravě. Aunjetitzer Gräberfeld bei Rebešovice in Mähren.* *Sborník česlovenské společnosti archeologické* 1962. 5–93.
- O'SHEA 1996 O'SHEA, J.: *Villagers of the Maros. A portrait of an Early Bronze Age Society.* New York, 1996.
- PEŠKA 2012 PEŠKA, J.: *Beispiele der absoluten Chronologie der Frühbronzezeit in Mähren und ihrer Verknüpfungen mit der Ägäis.* In: Kujovský, R., Mitáš, V. (ed.) *Václav Furmánek a doba bronzová – Zborník k sedemdesiatym narodeninám.* *Archaeologica Slovaca Monographiae* 13. Nitra, 2012, 297–314.
- PODBORSKÝ et al. 1993 PODBORSKÝ, V.–ČIZMÁŘ, M.–DVOŘÁK, P.–ERHART, A.–JANÁK, V.–MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ, A.–NEKVASIL, J.–ONDRÁČEK, J.–PAVELČÍK, J.–SALAŠ, M.–STUHLÍK, S.–STUHLÍKOVÁ, J.–ŠEBELA, L. ŠMÍD, M.–STROF, A.–TEJRAL, J.–VALOCH, K.: *Pravěké Dějiny Moravy.* Brno 1993.
- PRIMAS 1977 PRIMAS, M.: *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und frühen Bronzezeit.* *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 58. (1977) 4–106.
- RACZKY et al. 1992 RACZKY, P.–HERTELENDI, E.–HORVÁTH, F.: *Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn.* In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.* Frankfurt am Main, 1992.
- REIMER et al. 2013 REIMER, P. J.–BARD, E.–BAYLISS, A.–WARREN BECK, J.–BLACKWELL, P. G.–BRONK RAMSEY, CH.–GROOTES, P. M.–GUILDERSON, T. P.–HAFLIDASON, H.–HAJDAS, I.–HATTÉ, CHR.–HEATON, T. J.–HOFFMANN, D. L.–HOGG, A. G.–HUGHEN, K. A.–KAISER, K. F.–KROMER, B.–MANNING, S. W.–NIU, M.–REIMER, R. W.–RICHARDS, D. A. –SCOTT, E. M.–SOUTHON, J. R.–STAFF, R. A.–TURNER, CHR. S. M.–VAN DER PLICHT, J.: *IntCal13 and Marine 13 radiocarbon age calibration curves 0–50,000 years cal BP.* *Radiocarbon* 55 (2013) 1869–1887.
- REITER 2008 REITER, V.: *Die frühbronzezeitlichen Brandbestattungen von Franzhausen II und Ratzersdorf im Unteren Traisental.* *Schriftliche Arbeit zum Erlangen der 1. Diplomprüfung am Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien.* 2008.
- RUCKDESCHEL 1978 RUCKDESCHEL, W.: *Die frühbronzezeitliche Gräber Südbayerns – Ein Beitrag zur Kenntnis der Straubinger Kultur.* Bonn, 1978.
- RUTTKAY 2002 Ruttkay, E.: *Das endneolithische Hügelgrab von Neusiedl am See, Burgenland: zweite Vorlage, Teil 1., Die Fazies Neusiedl. Egy későneolitikus halomsír Nezsiderböl (Neusiedl am See, Burgenland).* *Budapest Régiségei* 36 (2002) – *In memoriam Rózsa Kalicz-Schreiber (1929–2001),* 145–170.

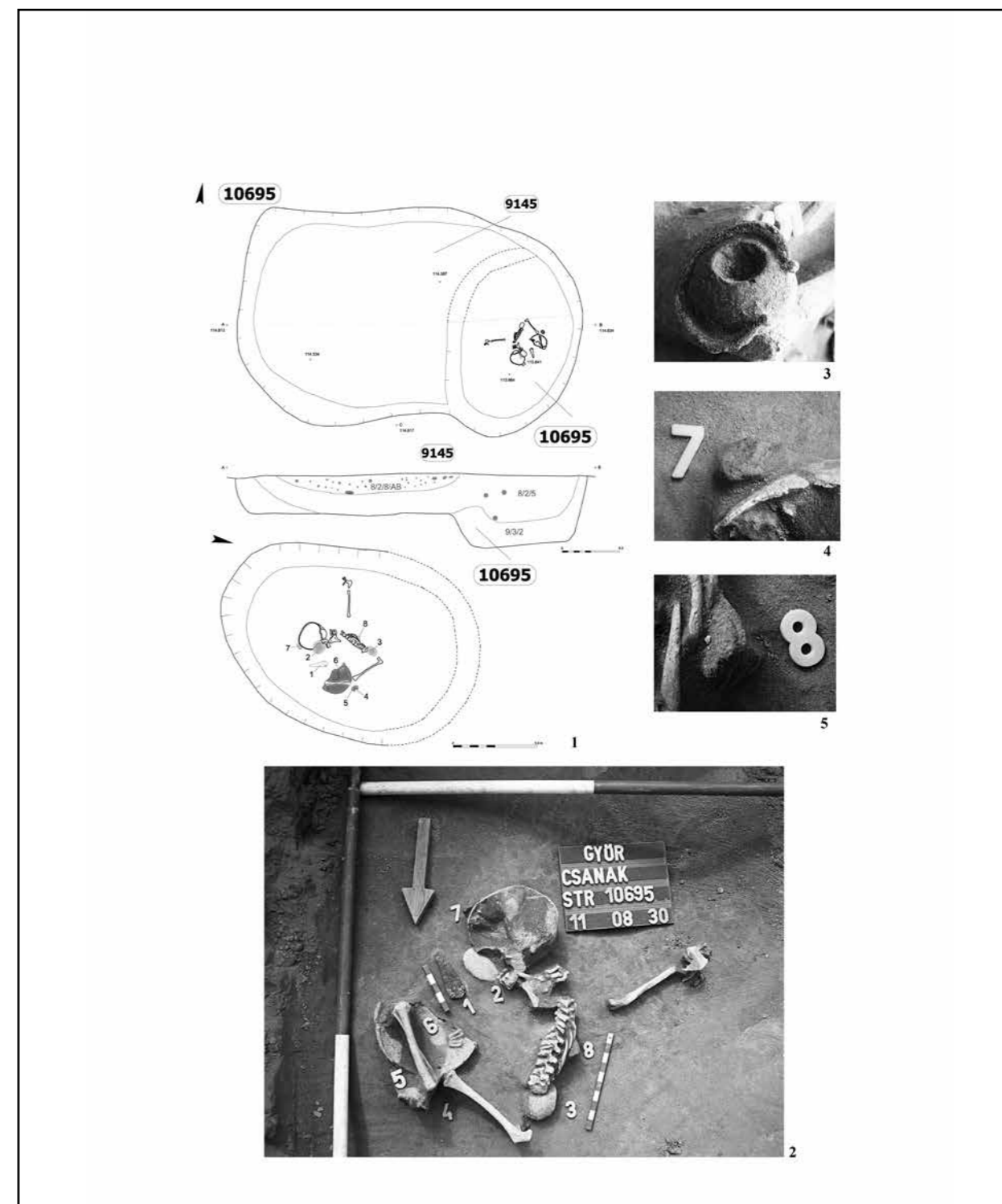
- SAUER 2004 SAUER, P.: A6 Nordost Autobahn – Fundstelle Prellenkirchen. In: WegZeiten – Archäologie und Straßenbau. Fundberichte aus Österreich Materialhefte A, Sonderheft 1, Wien, 2004.
- SCHLÜTZ–BITTMANN 2016 SCHLÜTZ, F.–BITTMANN, F.: Dating Archaeological Cultures by Their Moats? A Case Study from the Early Bronze Age Settlement Fidvár near Vrábľa, SW Slovakia. Radiocarbon, Available on CJO 2016.
- SCHUBERT 1973 SCHUBERT, E.: Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 54. (1973) 1–105.
- SOSNA 2009 SOSNA, D.: Social Differentiation in the Late Copper Age and the Early Bronze Age in South Moravia (Czech Republic). British Archaeological Reports, International Series 1994. Oxford: Archaeopress, 2009.
- SØRENSEN ET AL 2009 SØRENSEN, M. L. S.–REBAY-SALISBURY, K. Landscapes of the Body: Burials of the Middle Bronze Age in Hungary. European Journal of Archaeology Vol. 11(1) 2009.
- STADLER 1995 STADLER, P.: Ein Beitrag zur Absolutchronologie des Neolithikums in Ostösterreich aufgrund der C14 Daten. In: Neugebauer, J.-W. (hrsg.) *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. St. Pölten, 1995.
- STADLER 2002 STADLER, P.: 14C-Datierung der beiden Bestattungen aus dem Hügelgrab von Neusiedl am See, Bgld. Budapest Régiségei 36 (2002) – In memoriam Rózsa Kalicz-Schreiber (1929–2001), 171–174.
- STUHLÍK 1992 STUHLÍK, S.: Die Věteřov-Gruppe und die Entstehung der Hügelgräberkultur in Mähren. Prähistorische Zeitschrift 67. (1992) 15–42.
- STUHLÍK 2001 STUHLÍK, S.: Die Besiedlung Ostmährens durch die Aunjetitzer Kultur und den epischurkeramischen Komplex zu Beginn der Bronzezeit. The settlement of Eastern Moravia by the Únětice culture and the Epi-corded Ware complex at the beginning of the Bronze Age. In: Lippert, A. et al. (Hrsg.) *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa*. Internationale Archäologie 2. Rahden/Westf., 2001.
- STUHLÍK ET AL 1996 STUHLÍK, S.–STUHLÍKOVÁ, J.: Aunjetitzer Gräberfeld in Velké Pavlovice, Südmähren. Prähistorische Zeitschrift 71. (1996) 125–169.
- SZABÓ 1999 SZABÓ, J. J.: Früh- und Mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya. Inventaria Praehistorica Hungariae VIII. Budapest, 1999.
- SZABÓ 2010 SZABÓ G.: A Dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának kialakulása és belső időrendje a Bonyhádon feltárt temetőrészlet tükrében. Ausgestaltung der Kultur und innere Zeitordnung des Volkes der inkrustierten Gefäße vom Transdanubien – im Spiegel des in Bonyhád freigelegten Friedhofteiles. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 32. (2010) 101–128.
- TIHELKA 1960 TIHELKA, K.: Moravský Věteřovský typ. Der mährische Veterov (Wieterschauer) Typus. *Památky Archeologické* 51. (1960) 27–135.
- TOČÍK 1961 TOČÍK, A.: Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit. Bratislava, 1961.

- TOČÍK 1964 TOČÍK, A.: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Befestigte bronzezeitliche Ansiedlung in Veselé. *Archaeologica Slovaca Fontes* 5. Bratislava, 1964.
- TOČÍK 1979 TOČÍK, A.: Výchapy-Opatovce – a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Výchapy-Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Materialia Archaeologica Slovaca* 1. Nitra, 1979.
- TOČÍK 1981 TOČÍK, A.: 1981: Malé Kosihy, Osada zo strasej doby bronzovej. Malé Kosihy, altbronzezeitliche Siedlung. *Materialia Archaeologica Slovaca* 4. Nitra, 1981.
- TOMKA 1994 Tomka P.: Az M1 autópálya Győrt elkerülő szakaszának régészeti feltárásai. Közlekedéscsúszás és Mélyépítéstudományi Szemle XLIV/9. (1994) 378–384.
- TORMA 1972 TORMA, I.: Die frühbronzezeitliche befestigte Siedlung in Tokod-Leshegy. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts* 3. (1972)
- TÓTH et al. in press TÓTH G.–MELIS E.–ILON G.: A ménfőcsanakai feltárás (2009–2011) bronzkori leletanyagának embertani és azokkal összefüggő régészeti eredményei. In: Csécs T.–Takács M. (szerk.) *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Arrabon, Győr, in press
- UZSOKI 1963 UZSOKI A.: Bronzkori temető Mosonszentmiklós–Jánosházapusztán. Bronzezeitliches Gräberfeld in Mosonszentmiklós–Jánosházapuszta. *Arrabona* 5. (1963)
- VADAY 1997a VADAY A.: Ménfőcsanak – 83-as út. *Archaeológiai Értesítő* 123–124 (1996–1997) 222.
- VADAY 1997b VADAY A.: Győr–Ménfőcsanak. *Régészeti Füzetek, Ser. I. No.48.* (1997) 11.
- VADÁSZ 2001 VADÁSZ É.: Az észak-dunántúli mészbetétes kerámia Esztergomi alcsoportjának települése Dunaalmás–Foktorokban. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 8. (2001)
- VICZE 2011 VICZE, M.: Bronze Age Cemetery at Dunaújváros–Duna-dűlő. *Dissertationes Pannonicae Ser. IV, Vol. 1*, Budapest, 2011.
- VLADÁR 1974 VLADÁR, J.: Die Dolche in der Slowakei. *Prähistorische Bronzefunde* VI/3. München, 1974.
- VOGT 2004 VOGT, I.: Der Übergang von der frühen zur mittleren Bronzezeit in Mittel- und Nordeuropa unter besonderer Berücksichtigung der Griffplattenklingen. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* Band 79. Bonn, 2004.

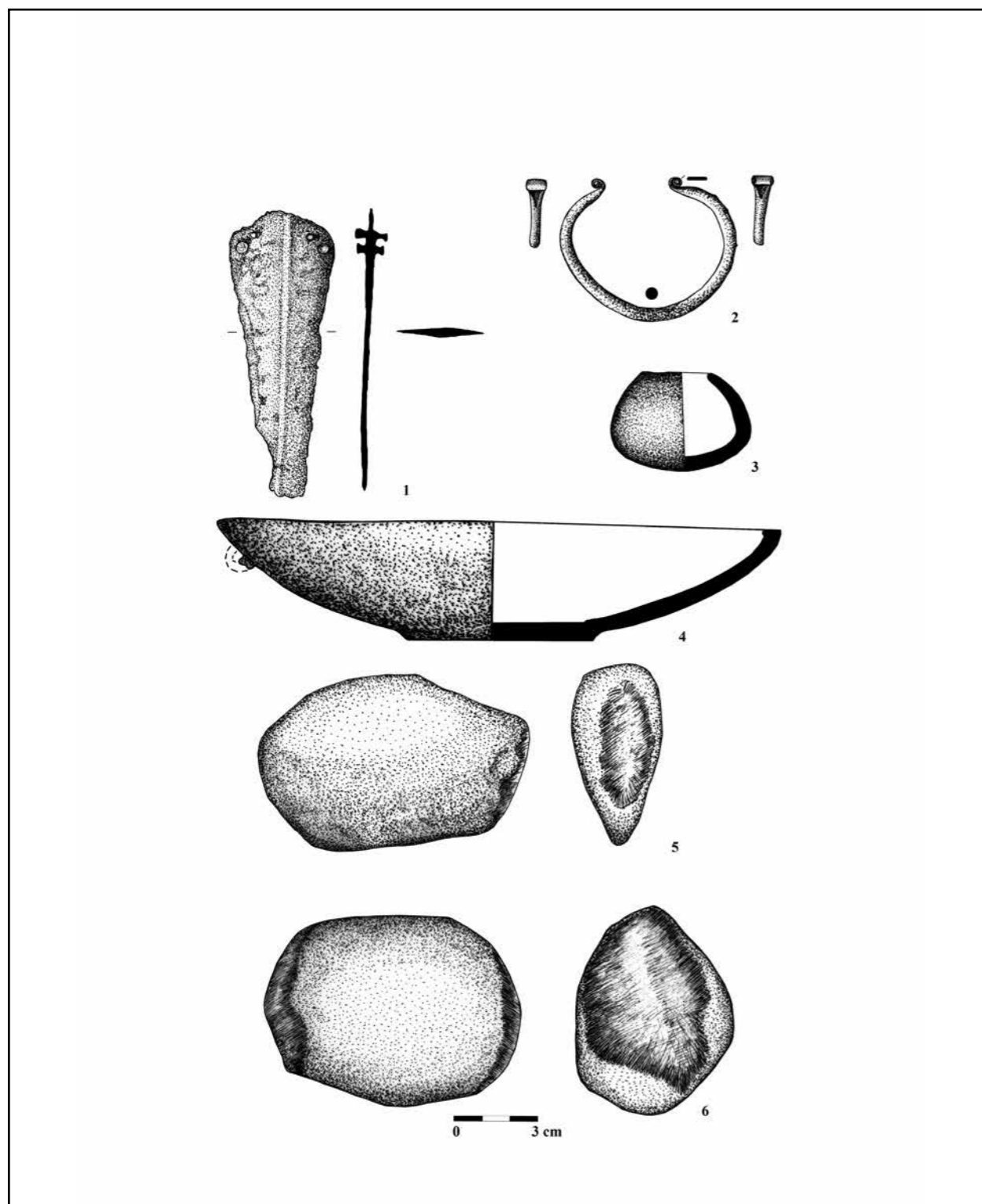
1. kép: Ménfőcsanak, Széles-földek. 1. Ménfőcsanak elhelyezkedése Magyarország térképén; 2. Ménfőcsanak, Széles-földek. A lelőhely és a feltárások helye 1:10 000 topográfiai térképen. Jelmagyarázat: A. A régészeti lelőhely minimális kiterjedése; B. A korábbi, környező nagyobb felületű ásatások területei; C. A 2009–2011-ben feltárt terület. 3. Összesítő részlet a 10695. str.számú sír (sötétszürke) elhelyezkedésével (Készítette: Eke István)

Fig. 1: Ménfőcsanak, Széles-földek. 1. Location of Ménfőcsanak; 2. Ménfőcsanak, Széles-földek. The site and the excavated locations on a 1:10,000 topographic map (key: A. minimal extent of the archaeological site; B. location of the previous large-scale excavations; C. area investigated in 2009–2011); 3. detail of the site plan showing the location of Grave 10695 (dark grey) (drawing: István Eke)

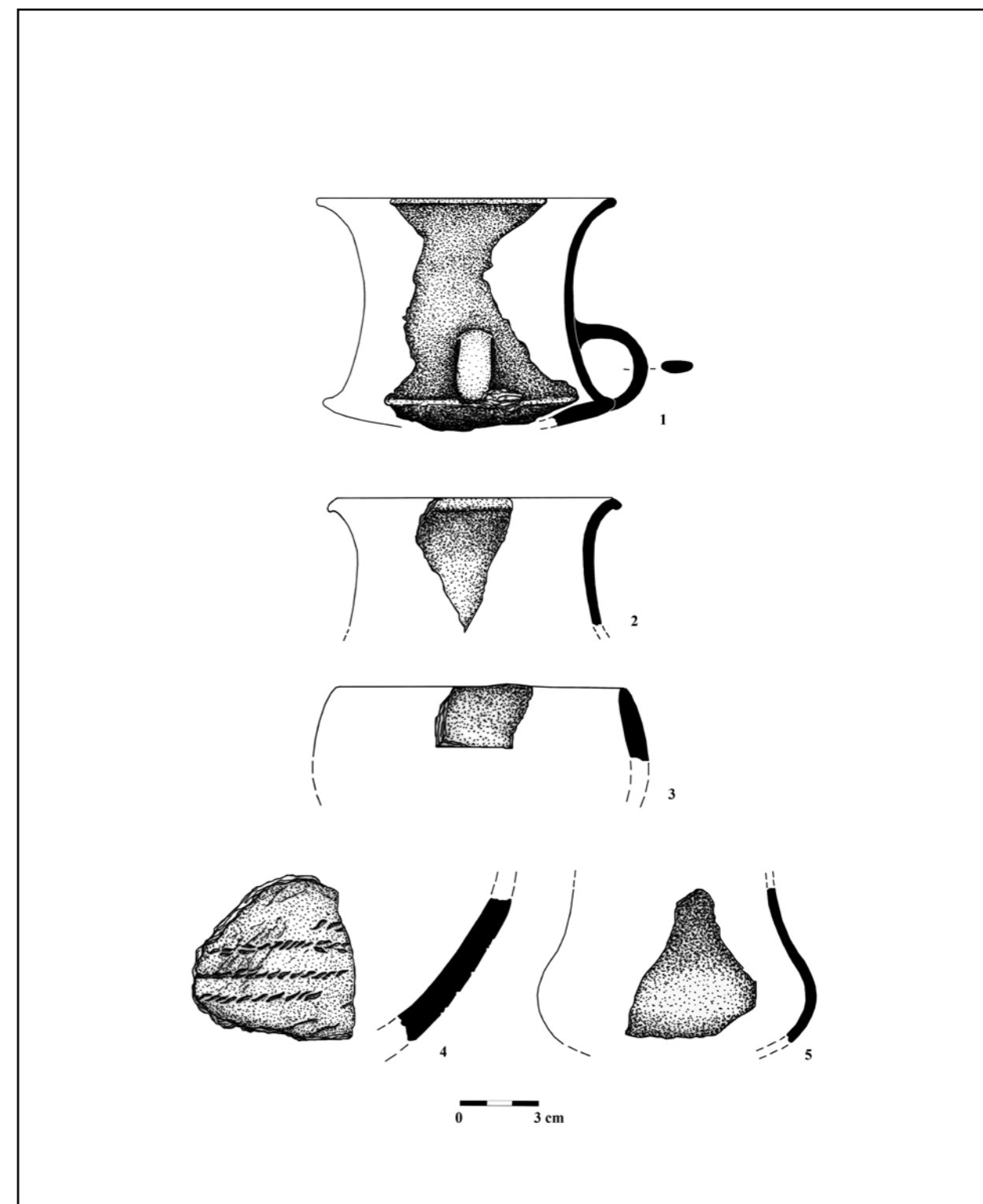
2. kép: Ménfőcsanak, Széles-földek. 1. A 10695. str. számú sír és 9145. str. számú épület terepi rajzai. Jelmagyarázat: 1. bronztőr, 2–3. ütőkő, 4. bronz karperec, 5. edényke, 6. tál, 7–8. földfesték, 8/2/8/AB szürkésbarna, közepesen tömör, homokos humusz faszénnel és paticcsal, 8/2/5 szürkésbarna, közepesen tömör, humuszos homok paticcsal, 9/3/2 sárga, laza homok (Készítette: Eke István Skriba Pál terepi rajza alapján) 2. A 10695. str. számú sír terepi fotója. 3. a 4. és 5. sz. melléklet részletfotója. 4–5. a 7 és 8. sz. melléklet részletfotója (Fotó: Halász Ferenc)

Fig. 2: Ménfőcsanak, Széles-földek. 1. Plan of Grave 10695 and Building 9145 (key: 1. bronze dagger, 2–3. pounding stones, 4. bronze bracelet, 5. small vessel, 6. bowl, 7–8. earth pigment, 8/2/8/AB: greyish-brown, medium compact, sandy humus with charcoal and burnt daub, 8/2/5: greyish-brown, medium compact sand mixed with humus, 9/3/2: loose yellow sand; drawing: István Eke, based on the field plan of Pál Skriba); 2. photo of Grave 10695. 3. photo of grave goods 4 and 5; 4–5. photo of grave goods 7 and 8 (photo: Ferenc Halász)

3. kép: Ménfőcsanak, Széles-földek. A 10695. str. számú sír mellékletei: 1–2. bronz, 3–4. kerámia, 5–6. kő (Rajz: Binder Hajnalka)

Fig. 3: Ménfőcsanak, Széles-földek. Grave goods of Grave 10695. 1–2. Bronze objects, 3–4. pottery, 5–6. lithics (drawing: Hajnalka Binder)

4. kép: Ménfőcsanak, Széles-földek. 1–5. A 9145. str. számú épület betöltéséből a sírhoz tartozó edénytöredékek (Rajz: Binder Hajnalka)

Fig. 4: Ménfőcsanak, Széles-földek. 1–5. Vessel fragments from the fill of House 9145 associated with the grave (drawing: Hajnalka Binder)

Sóskuti Kornél

Középső bronzkori, szarmata, avar-, Árpád-kori településnyomok, valamint szarmata és avar kori temetkezések Makó, Dáli-ugarról (Előzetes jelentés az M43, 40., HT 43. lelőhelyen végzett régészeti feltárásról)

Kulcsszavak: megelőző feltárás, előzetes jelentés; Makó, Dáli-ugar, Csongrád megye; bronzkor, szarmata, avar, Árpád-kor; település, temetkezés

A lelőhely (nyilvántartási szám: 52735) a Száraz-ér partján, a Makó és Csanádpalota közötti műúttól É-ra, mintegy 1 km távolságra található, a kanyargós meder É-i oldalán elhelyezkedő magasparton. A településnyom 1973-ban, a Szegedi Tudomány Egyetem Régészeti Tanszéke által végzett topográfiai munkálatok alkalmával vált ismertté.¹ Területén újabb kutatásokra az M43 autópálya építését megelőzően 2005-ben² és 2009-ben³ zajlott terepbejárások során került sor. Ekkor őskori, szarmata, avar és Árpád-kori edénytöredékek kerültek elő. A 2005-ös topográfiai munkálatokhoz képest a 2009-es terepbejárás során K-i és Ny-i irányokból egyaránt kisebb lelőhely-kiterjedés volt diagnosztizálható. A lelőhelyen végzett próba- és megelőző feltárást az útépitéshez kapcsolódó munkálatok tették szükségessé. A tervezett nyomvonal mintegy 60 m. szélességben teljes hosszában érintette a lelőhelyet.

Mivel a leletanyag restaurálása és elsődleges feldolgozása a feltárás befejezése óta nem kezdődött meg, a lelőhely teljes publikálása belátható időn belül nem várható. Jelen tanulmány célja, hogy a szakmai hasznosulás érdekében röviden bemutassa a feltáráson tapasztaltakat.

A feltárási munkálatok megkezdése előtt a nyomvonalal érintett lelőhelyszakasz egy részén geofizikai felmérés készült.⁴ Eredményként a felszíni vizsgálatokból ismert, laza szerkezetben elhelyezkedő településnyomokat, továbbá egy eddig ismeretlen körárkos temető részletét lehetett azonosítani.

A feltárási munkálatok kivitelezése több lépcsőben történt. 2013. során a lelőhely K-i felét és Ny-i

végét állt módunkban feltárni. A hosszasan elhúzó, rendőrségi feljelentéssel záródó kisajátítási eljárások lezárulása után 2014 tavaszán és nyarán sor kerülhetett a lelőhely középső részén – egy fokhagyma föld alatt – fekvő jelenségek feltárára.

A megelőző feltárást összesen 33754 m² területen végeztük el. A humuszréteg vastagsága változó volt, a magasabb térszinteken 25–30 cm, míg a mélyebb területeken 70–80 cm-t is elérte. A munkálatok kezdetén elvégzett próbafeltárás során a kutatóárok megnyitását egészen addig végeztük, míg településnyomok jelentek meg a nyomvonalban. Az így megfigyelt lelőhely-kiterjedés a 2005-ös terepbejárás alkalmával diagnosztizált mérettel állt összhangban.

A feltárt 656 bontási egység több korszak emlékeit magában foglalta. Jelentős része településnyomokhoz kapcsolódó beásás volt, míg kisebb részét egy 3–4. századi szarmata temetőrészlet képezte.

Talajtani adottságok miatt a régészeti jelenségek az altalajtól sok esetben nehezen különültek el. Az őskori objektumok többnyire egyértelmű fölt nélkül jelentek meg, a szarmata jelenségek azonosítására legtöbb esetben a sárga, lösziszapos altalaj volt alkalmas.

Középső bronzkori településnyomok főként a feltárt lelőhelyrészlet Ny-i és középső részén jelentek meg, elhelyezkedésük szórványos képet mutatott. Az objektumok között főként eltérő formájú és méretű gödrök domináltak. Előkerült több olyan jelenség is, amelynél a humuszolás során régészeti leletek (kerámia, bronz) fordultak elő a mélyebben fekvő, altalajhoz közeli talajrétegben, bármiféle elváltozás nyoma nélkül. Az alapos vizsgálatok ellenére a lentebbi szinten jelentkező altalajban már nem okoztak semmiféle elváltozást. A feltárt jelenségekből előkerült, viszonylag kisszámú leletanyag közül az állatsont és a kerámia mellett említésre érdemes egy kőbalta töredéke, illetve egy bronztű.

A megnyitott terület K-i és Ny-i oldalán egy-egy római kori szarmata település részletei helyezkedtek el. A kettő közötti, mintegy 150–200 m-es szakaszon szarmata temetőrészlet sírjai és a temetkezéseket keretelő árkok voltak (1. kép). A két lelő-

helyrészen előkerült, egységesnek tűnő leletanyaggal reprezentált jelenségek minden bizonnyal eltérő időrendi fázishoz tartozó településhez tartozhattak. A szűkebb térségre jellemző sűrű szarmata településhálózatot jól példázza a nyomvonal Ny-i folytatásában található, néhány km-en belül elhelyezkedő M43, 36., 37., 38. és a 39. lelőhelyek láncolata (1. kép), továbbá az autópályától D-i irányba vezető magyar–román gázvezeték nyomvonalán megfigyelt lelőhelyek sora.⁵

A lelőhely K-i oldalán előkerült jelenségek viszonylag egyenletes, közepes intenzitású eloszlásban jelentek meg. Funkcionális besorolásuk alapján e településrészre összetett területhasználat volt jellemző. A mezőgazdasági terménytároló vermek, földbemélyített épületek mellett a háziipari tevékenységre jellemző edényégető kemencék is megtalálhatóak voltak. Ezzel szemben a lelőhely Ny-i részén feltárt jelenségek között mindösszesen tárolóvermek és egy szabadtéri kemence fordult elő. Ezek a K-i és Ny-i oldalon található településrészek eltérő használatát mutatják.

A szarmata település jelenségei közül a változatos méretű és formájú tárolóvermek voltak a dominánsak. A sekély, hengeres gödröktől elkezdve a nagy, méhkas alakú, kiégetett falú vermekig minden forma és méret megtalálható volt.

A kerek szájnylású gödrök mellett említést érdemel egy speciális, késő szarmata településekre jellemző objektumtípus, mely feltételezhetően szintén valamilyen tároló funkcióval rendelkezett (3. kép 1., 3.). Általános jellegzetessége, hogy a legtöbb esetben téglalap alakú, földbemélyített épülethez hasonló fölttel jelentkezik, de általában bontása során kiderül, hogy mélysége alapján eltér azoktól. A Dáli-ugar lelőhelyen feltárt, ilyen téglalap alakú, meredek oldalalú jelenségek humuszolt felszíntől számított mélysége több esetben elérte a 100–130 cm-t. Eredeti mélységük ez alapján a korabeli járósinttől számítva 1,5–2 m lehetett. A jelenségek a geofizikai felmérésen is jól látható anomáliákat okoztak (3. kép 2.). A lelőhelyen feltárt ilyen gödrök egyikében sem lehetett lejáratra, padlóra, esetleg tüzelőberendezésre utaló nyomot megfigyelni. A jelenségek feltételezhetően pincéhez hasonló tároló funkcióval rendelkeztek. Hasonló objektumok említhetőek Tiszaföldvár, tégl-

gyár;⁶ Szeged-Kiskundorozsma, Daruhalom III.;⁷ Kiskundorozsma, Nagyszék II.,⁸ lelőhelyekről, de előfordulása Dél-Alföldön kívüli területekről szintén említhető a Berettyóújfalú, Nagybócs-dűlőben feltárt jelenség alapján.⁹

A tárológödrök betöltése legtöbb esetben mesterségesen, hamuval és hulladék-anyaggal történt. A betöltésekben szereplő, gyakran 30–40 cm vastag, laza állagú, hamus-paticsos rétegekről elképzelhető, hogy nem egy leégett település takarítása során keletkezett planírozási nyomok voltak. Ezek a rétegek viszonylag kevés alkalommal tartalmaztak olyan jellegű kerámiaanyagot, amely esetlegesen egy tűzvész során elpusztult együttes részét képezhetett volna. Ezzel szemben a településrészleten több olyan ipari tevékenység – közvetlen vagy közvetett – bizonyítéka előkerült, mely nagy mennyiségű fa eltüzelését tette szükségessé. Elképzelhető, hogy a korábbi funkciójukat veszített jelenségek feltöltésére, felhasználták ezt a nagy mennyiségben keletkező salakanyagot.

A nyomvonal által érintett településrészleten feltárt jelenségek sorát több szabadtéri kemence és füstölőbokor színesítette. A szabadtéri kemencék viszonylag egyszerű kivitelű, földbevált létesítmények voltak. A legtöbb esetben munkagödröket külön erre a célra létesítették, kialakításukhoz mindössze néhány esetben használtak fel korábbi tárolóvermet. A sütőfelületük legtöbb alkalommal csak egyszerű sározás volt és a korszakban megszokott kerámia réteg csak kevés esetben került elő alóluk.

A viszonylag alacsony számban előkerült füstölők közül egy, több időszakban használt, három kürtös létesítmény említhető meg. A jelenség első két fázisánál korábbi tárolóvermeket használtak fel a kürtök létesítésére. Ezek eredeti funkciójának felhagyása után újabbat létesítettek. Ezeknek füstölőterét már külön, erre a célra kellett megásni. Formájuk téglalap alakú volt. Említést érdemel egy rendkívül keskeny és hosszú, erősen átégett oldalú földbevált kürtő. Ez a lelőhely K-i végében található egyik edényégető kemence (208. snr) tüzelőnyílása mellett indult és a kemence égetőtere mellett, mintegy méternyi távolságra vezetett a szabad felszínre. Pontos funkciója nem ismert. El-

¹ HORVÁTH 1973; TROGMAYER 1993, 126.

² SZALONTAI 2006, 271

³ FEKETE 2010, 275

⁴ A felmérési munkálatokat az Archaeodata 1998 Bt. végezte. Field Sync Method: RTK GPS, Base Station: Sokkia GR52700ISX, Rover: Trimble R5, Antenna: Trimble Zephyr; Probe Number: 8, Type: FGM650B, Data logger: Sensys MX, Data acquisition: MonMx, Frequency: 20 Hz. Munkájukért ezúton is fogadják köszönetemet!

⁶ VADAY ANDREA szíves szóbeli közlése. Az információért fogadja köszönetemet!

⁷ MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2006, 315

⁸ SZALONTAI–WILHELM 2006, 316

⁹ DANI et al. 2006, 13

⁵ DEÁK 2010, 266; FÜKÖH 2010, 267; GULYÁS 2010, 267; PÓPITY 2010, 266

képzelt, hogy a kemence üzemelésekor volt rá szükség, de lehet, hogy csak az edényégetés során keletkező füst hasznosítására létesítették.

A feltárt lelőhely K-i szakaszán kiemelten magas a földbemélyített épületek száma. Ezek a geofizikai felmérésen halványan, vagy egyáltalán nem rajzolódott ki (2. kép 2–3.). A kicsi, humusztól felülettől 20–30 cm mélységű, 4–5 m² alapterületű, objektumok pusztulása természetes lehetett, melyet a homogén, kevés leletanyagot tartalmazó, humuszos betöltődés jelzett. A legtöbb épületnyom alján vékony padlóréteg volt, melyet szabálytalan alakzatban elhelyezkedő karólyukak tagoltak (pl. 102., 163. snr). A tetőszerkezet tartására az épület közepén elhelyezkedő ágasfa szolgálhatott, melyet a padlószint alá mélyedő egy-egy cölöplyuk jelzett (2. kép 1.). Tüzelőberendezés nyomát egy esetben sem lehetett megfigyelni.

Szintén a lelőhely K-i oldalán, a szarmata településnyomok szélén került elő egy nagyobb földbemélyített jelenség foltja, melynek különlegessége az volt, hogy K-i és É-i oldalában – egy-egy, eltérő időrendi fázisban – edényégető kemencét alakítottak ki (5. kép 1–5.). A geofizikai felmérés során erőteljes anomáliával jelentkezett az objektumok nyoma (5. kép 4.). A jelenség K-i oldalán található, sekély mélységbe megásott kemence (209. snr) előtérgödörként egy korábbi épületet használtak fel. A sekély mélysége miatt csak a tüzelőtér alsó része és a vastag rostély töredékei maradtak meg (5. kép 1.). A kemence felsőbb részeinek pusztulása részben a használata során, illetve a későbbi mezőgazdasági munkálatok alkalmával történhetett.

A gödörkomplexum É-i oldalába létesített kemence (208. snr) mélyebb talajrétegekbe került, fűtőnyílását egy mély, szabálytalan alakú, a korábbi kemence előteréhez részben kapcsolódó nagy gödörből indítva alakították ki (5. kép 2–3., 5.). A viszonylag szűk szájnyílás a föld alatt kiszélesedett és ennek a tetejébe építették meg a rostélyt, melyet a tüzelőtérben középen egy hosszanti gerinc támasztott alá. A 20–25 cm vastag rostélyt egy vízszintesen elhelyezett ágak és vékonyabb vesszők fonatából álló vázra építették föl. Oldalfaluk erősen átégett, színük a szájánál vörös, belső részükön szürke volt. Mindkét jelenség a La Tène típusú kemencék körébe tartozik. A településen végzett fazekas tevékenységre a jelenségeken kívül egyéb leletanyag vagy objektum nem utalt. Sem a jelenség közelében sem tágabb körzetében nem került elő olyan kerámia, mely az edényművesség során gyakran előforduló rontott példányok közé volna sorolható.

A település és a környéken élt szarmata lakosság gazdasági berendezkedéséről tanúskodik ez, valamint a közeli lelőhelyeken, hasonló korú településeken szintén megfigyelt ilyen jelenségek sora. Az autópálya építés során feltárt M43 38. és 36. lelőhelyeken a szokványos településobjektumok mellett szintén előfordult egy vagy kettő edényégető kemence.¹⁰ Ezek valószínűleg nem nagyobb ipari termelésre szolgáló létesítmények voltak, hanem a település lakosságának ellátására dolgozó kisebb műhelyek lehettek.

A kézműves tevékenység közvetett bizonyítékként említhetőek azok a leletek, melyek a szarmata település K-i szélén korábban felhagyott tárolóvermek betöltéséből kerültek elő (112., 233. snr). A tárolóveremből (112. snr) és az összetett szerkezetű gödörkomplexumból álló jelenségcsoport (231–233. snr) a geofizikai felmérések során erős jelet mutatott. A betöltésből előkerült, első ránézésre szabálytalan, gyengén átégett paticsdaraboknak tűnő tárgy töredékek néhány jellegzetes szerkezeti és formai jegyek alapján minden bizonnyal fűvókanyílással ellátott mellfalazatok voltak (6. kép 3–5.). A töredékes állapotú darabok gyengén átégett anyagának jellegzetessége, hogy egyik felülete a magas hőhatás következtében néhány mm. vastagságban üvegesre olvadt és megfolyósodott. Formai jellegzetességként említhető, a néhány cm nagyságú, az üvegesre olvadt felület irányába szűkülő, hengeres keresztmetszetű fűvókanyílás (6. kép 5.). A fém (vagy esetleg üveg?) megmunkálásához köthető tárgyak Makó, Dáli-ugar lelőhely esetében töredékesen kerültek elő. Az Óföldreák, Ürmös lelőhelyen előkerült leletek alapján a négyzetes formára kialakított mellfalazatok, feltételezhetően föld felszíne fölé emelkedő kohók nyílásának lezárására használták.¹¹ Hasonló fűvókanyílásos mellfalazat töredékek ismertek Gyoma, 133. lelőhelyről.¹² Fémolvadékok vagy öntöttégylek a makói lelőhelyről ugyan nem kerültek elő, de feltételezhető, hogy az itt élő lakosság tisztában volt a fém (bronz, ólom, vas?) megmunkálásának technológiájával.

Ezek alapján a település gazdasági struktúrájából előzetesen annyi látható, hogy egy lakóköznyezetben megtalálhatóak a mezőgazdasági szerephez köthető jelenségek és leletek, továbbá a többféle kézműves tevékenység (fazekas, fémműves) ellátásához szükséges objektumok. Arról nincs kézzel

¹⁰ BENE–BENEDEK előkészületben

¹¹ SÓSKUTI 2013, 512

¹² VADAY 1996, Fig. 182 7, 9

fogható információ, hogy a valaha itt élt lakosság körében tapasztalható volt-e a feladatok differenciált megosztása vagy mindenki egyaránt foglalkozott a mezőgazdasági munkálatokkal és a háziipari tevékenységekkel egyaránt.

A már felhagyott településobjektumok között feltűnő – a korszakban szokványosnak mondható, de ritka – jelenségként említhetőek meg az emberi maradványok. A Dáli-ugaron feltárt településrészletről minimum hat jelenségből került elő hét emberi váz vagy váz részlet. Emberi maradványok egyaránt származnak a nyomvonalszakasz K-i és Ny-i szélén feltárt objektumokból. A településjelenségek között néhány gödör betöltésében mindösszesen csak egy-egy töredékes embercsont maradvány volt (koponyatöredék, állkapocsdarab), más jelenségekben teljes emberi vázmaradványok kerültek feltárára (pl. 20., 215., 531. snr). A töredékes vázrészek előfordulása könnyen volna magyarázható a közelben található temető rablási folyamata alkalmával elszóródott leletekként, de a feltételezés kétséges, hiszen a jelenségek legalább 100–150 m távolságra voltak a síroktól. A részleges emberi maradványok településeken történő előfordulása nem kizárólagosan erre a korszakra és lelőhelyre vonatkozó sajátosság. A Berettyóújfalun, Nagyboács-dűlőben feltárt jelenségek között a szkíta és szarmata településobjektumok betöltéséből szintén kerültek elő töredékes emberi vázmaradványok.¹³ A feltárók nem szakrális események emlékeként értékelték a jelenséget.

A feltárt jelenségek közül négy alkalommal került elő teljes vagy feltételezhetően eredetileg teljes váz. Ezek közül egy kicsavart helyzetű felsőtest részlet (gerinc, fél mellkas, kar, medencék) maradt az egyik gödör betöltésének felső szintjén (20. snr; 4. kép 4.). A felsőbb rétegekben fekvő többi vázrész valószínűleg a mezőgazdasági munkálatok alkalmával semmisülhetett meg. Két másik gyermekváz teljes egészében megvolt, de a bontás során a kicsi töredékes vázrész részben kimozdultak. Az egyik egy füstölő tüzelőterében (156. snr) a másik egy nagyméretű, földbemélyített tárolóhelység középső betöltési rétegébe került elföldelésre (106., 215. snr; 4. kép 6.). Utóbbi valószínűleg egy kislány lehetett, mert nyakának környékéről néhány üvegyöngy került elő. Az emberi maradványokat tartalmazó jelenségek közül a legkülönlegesebb a lelőhely Ny-i oldalán helyezkedett el. A geofizikai felmérésen is látható egyik nagyméretű, átégett ol-

dalú, méhkas alakú verem (531. snr; 4. kép 1–2.) betöltésének alsó harmadából két temetkezés került elő. Egy fiatal korú lányt (654. snr) és egy felnőtt nőt (653. snr) teljes ruházatban, felékszerezve helyeztek a gödörbe. A lányt szabályosan, hanyatt, nyújtott testtartásban, DNy–ÉK tájolással fektették, míg a felnőtt nő esetében a rendezetlenül álló végtagsontok valamint ÉK–DNy irányú tájolása rendellenes földbehelyezésről tanúskodtak. Mivel egy rétegen voltak, elképzelhető, hogy elsőként a lányt tették a gödörbe, majd helyhiány miatt a gödör szűk szájnyílásán keresztül csak enyhén rendezetlen tartásba lehetett elhelyezni a felnőtt testét. A fiatal lánynak egy három szálból álló borostyán nyakéke valamint gyöngycsüngős vasfibulája volt (4. kép 3.), a felnőtt a fülbevalóján, torquesén kívül gyöngyözött alsóruhával rendelkezett. A rendezett testtartás és ékszerrel viselet miatt feltételezhető, hogy a jelenség temetkezésként értelmezhető, háttérben valamilyen szakralitás állhatott.

A fentebbiekhez hasonló településeken előforduló emberi maradványok a 2. századtól kezdve (pl. Szegvár, Oromdülő¹⁴) a legkésőbbi időszakig megtalálhatóak az alföldi szállásterületek egészén (Kompolt, Kistér; Tiszaföldvár, Téglagyár¹⁵). Az eddigi vizsgálatok alapján a 4–5. századi településeken magasabb számban fordulnak elő, mint a korábbi korábbi lelőhelyein.

A településrészleten előkerült leletek túlnyomó többségét a kerámia töredékek és állatcsontok alkották. A kerámialeletek között feltűnően alacsony volt a római leletek száma, melyek közül mindösszesen néhány jelenség betöltéséből előkerült amforatöredék (pl. 209. snr) vagy mázas kerámia említhető. A szarmata edények között a kézzel formált, kézi korongon és gyorskorongon készült edények ugyan eltérő arányban, de egyaránt előfordultak. A fazekak, tárolóedények, tálak, korsók, gömbös testű, felsőfüles és hordó alakú edények mellett említésre méltó egy vörös festésű, bepecsételt díszítésű tál töredéke (155. snr). Viszonylag kisebb számban kerültek elő kő, fém vagy egyéb leletek. Ezek közül üvegpohár töredéke (91. snr), néhány fibula és egy Aurelianus bronzérme (19. snr) érdemel említést. Az egyik gödör betöltéséből előkerült érme a település keltezését nagy biztonsággal teszi Dacia provincia feladására, azaz a 3. század utáni időszakra.

A kutatott nyomvonalszakaszon a római kor idő-

¹³ DANI et al. 2006, 12–13.

¹⁴ ISTVÁNOVITS–LÖRINCZY–PINTYE 2005, 70, 23. kép 1

¹⁵ VADAY 1997

szakából egy szarmata temetőrészlet 78 sírja is előkerült. A feltárt temetőrészletben hozzávetőlegesen 4 sorban elhelyezkedő sírok közül több mint 20 fölé halmot emelhettek, melyek ugyan nem maradtak meg, de a temetkezéseket körülvevő árkok jól mutatták valamikori jelenlétüket. A körárkok egy része a geofizikai felméréseken is látható volt (1. kép). A feltárás során azonban kiderült, hogy ezek mennyisége a többszöröse a műszeres kutatás során diagnosztizáltaknak. A körárkok és határoló árkok átmérője változó volt. Az átmérő 8–15 m között, a mélység az 5–60 cm között váltakozott. Sekély mivoltuk okán több árokból csak részben maradt altalajba mélyedő elváltozás.

A sírok jelölésére a körárkokon kívül (7. kép 2–3.) több esetben ún. határoló árkokat létesítettek (402–404. snr; 7. kép 1.). Ezek a sír hosszanti oldalával párhuzamosan futó, egyenes vonalvezetésű árok szakaszok voltak, az altalajba sekély lemélyedő nyomot hagytak. Hasonló, viszonylag ritkán előforduló árokkeretelés figyelhető meg Tápiószéle, Pedagógusilletmény földek lelőhelyen,¹⁶ valamint a közelben feltárt, Makó, Járandó, M43 37. lelőhelyen¹⁷ egyaránt.

A sírok jelentős részét kirabolták, megfigyelhető volt a teljes és részleges rablás egyaránt. Több esetben a betöltésben csak egy-két töredékes vázcsont és kevés leletanyag maradt, de volt olyan eset, ahol a vázrészek közel fele eredeti helyzetben került elő. A 635. snr számú temetkezést a sírrablók valamiféle gyűjtőhelyként kezelhették, mert minimum három különböző koponya töredéke volt betöltésében (8. kép 3.). Ezek valószínűleg a szomszédos, bolygatott temetkezésekből kerülhettek ide.

A temetkezések mindegyike aknasír volt. Mélységük és alapterületük között jelentős különbségek mutatkoztak. A legsekélyebb sírok az altalaj szintjét sem érték el, a legmélyebb temetkezések a humuszolt felszíntől mintegy 80–90 cm-ig haladtak le. Az alapterületük tekintetében a legkisebbek természetesen a gyermeksírok voltak, azonban a felnőtt temetkezések között is eltérő formai és méretbeli variációk voltak megfigyelhetőek. A hosszú és viszonylag keskeny sírgödrök mellett megtalálhatóak voltak a hosszú és széles, szabályos téglalap alakú gödrök egyaránt. A sírgödrök közül 9 m² nagyságú méretével kiemelkedő volt a 69. snr számú temetkezés (9. kép 3.). Az eredetileg koporsóba vagy egyéb

fa szerkezetű építménnyel (?) eltemetett férfi sírját kirabolták, ezért a gödör kiemelkedő nagyságú méretének okára a megfigyelhető rítuselemek és megmaradt leletanyag nem szolgáltatott pontos információt. A kevés megmaradt vázcsont között két állkapocs töredéke volt, amely felveti annak lehetőségét, hogy a temetőben – nem egyedülálló módon – esetleg ez is kettős temetkezés lehetett.

A feltárt temetőrészletben a kettős sírok több formai variációja megfigyelhető volt. A temetőrészlet másik nagyméretű sírgödrében eredetileg kettő váz nyugodott (80., 220. snr; 8. kép 4.). Egy gazdagon felékszerezett, lemezes fibulákkal, nyakláncsal, karláncsal, *pixisekkel*, gyöngyös övvel és gyöngygyel kivarrt alsó ruhában eltemetett nő (8. kép 1–2.), valamint egy férfi. Az utóbbit kirabolták (8. kép 4.), de az erőteljes bolygatás ellenére megmaradt mellette egy mellékletül szánt korongolt edény valamint egy germán típusú vas sarkantyú. Hasonló kettős temetkezés az alföldi *barbarikum* területéről Abony, 39.¹⁸ illetve Kiskunfélegyháza¹⁹ lelőhelyekről ismert. A kettőssírok egy másik változatában némi rendellenesség volt tapasztalható. A D–É tájolású 463. snr számú fősírt eredetileg kirabolták, a megmaradt vázrészek jórészt töredékesen maradtak a gödrében. Bontás során ezek tetejében É–D tájossal egy felhúzott lábú, részben kicsavart testhelyzetű, *in situ* pozícióban fekvő csontváz került elő (9. kép 1.). Rétegtani helyzetükből adódóan minden bizonnyal hasonló korból származhatnak nem későbbi, utólagos egymásra temetkezéstről lehet szó. A feltárás során megfigyeltek alapján a kicsavart testhelyzetben fekvő csontvázal kapcsolatosan munkahipotézisként felmerült annak lehetősége, hogy esetleg a sír bolygatásának alkalmával valamilyen véletlen szerencsétlenség során a gödörben maradt egyénről lehet szó. Ennek bizonyítására más adat nem áll rendelkezésre.

A rablások ellenére megállapítható, hogy a temetőben mindenféle korcsoport és mindkét nem temetkezései előfordultak. A gyermeksírok esetében gyakori jelenség volt, hogy a csontok teljes mértékben felszívódtak és mindösszesen a sír formája, mérete és az esetleg megmaradt leletek jelezték a temetkezést (pl. 400. snr). A temetőrészlet antropológiai feldolgozása nem készült el, de a leletanyag alapján megállapítható nemek megoszlása a temető K-i oldalán érdekes képet mutat. Itt ugyanis a női sírok

száma jóval magasabb volt, mint a férfiaké.

A feltárt temetkezésekben a rablások ellenére, szinte valamennyi esetben maradt melléklet. Ezek egyik része a viselethez tartozott, a másik a túlvilági létre szánt tárgyakból állt.

Az ékszerek között a fülbevalók, karperecek, *torquesek*, fibulák, valamint a női sírokban a különféle anyagösszetételű és formai variációjú gyöngyök szerepeltek legnagyobb mennyiségben. Esetükben két alapvető nyersanyag volt elkülöníthető: az egyik az üveg, a másik a kő. Kövek közül előfordultak a féldrágakő borostyánok és karneolok továbbá a kisebb értéket képviselő kalcedonok és fehér kőgyöngyök. Az üveggyöngyök között a színes gömbölyű, nyomott gömbös vagy hasáb alakú tuca-tárunak minősülő darabok mellett előfordult néhány különlegesebb folytatott díszű, inkrusztált vagy *millefiori* darab is. A fém ékszerek jelentős része bronzból vagy ezüsből készült, zöldes patinájuk alapján mindenképpen valamilyen réz alapú ötvözetből. A fülbevalók között az egyszerű, hurkos-kampós darabok mellett említhető egy sokszögletű karneolrátes darab. A feltárt sírokból ismert ruhakapcsoló tűk vasból, bronzból és feltételezhetően néhány esetben ezüsből készültek. A tárgyak közül magas technikai fejlettséget igénylő darabok voltak az összetett felépítésű lemezes szerkezetű példányok (pl. 71., 74., 80., 566. snr). A női temetkezésekben előforduló darabok valamennyi esetben rendkívül töredékesen maradtak meg. Mindössze a 80. snr számú sírból előkerült, ovális alaplemező darab sorolható a jobb megtartású példányok közé (8. kép 1.).

Az eszközelemek között általános volt az edény és a vaskés. A női sírokban az orsó, esetenként kampós végű orsószárral (pl. 80. snr). Viszonylag kevés volt az éremmelléklettel ellátott sírok száma. Különleges, a Dél-Alföld területén páratlan leletként említhető az egyik női temetkezés betöltéséből előkerült töredékes állapotú birkanyíró olló. A császárkori germán leletanyagban gyakran felbukkanó eszköz a szűkebb földrajzi környezetben csak településről ismert²⁰ (Szeged-Algyő, MOL 1). Szarmata temetkezésekben történő előfordulása nem egyedülálló. Példaként említhető a Tiszalök, rázompusztai temetkezés,²¹ vagy az Ófehértó, Almezői-dűlőben (M3, 253. lh.) feltárt 246. sír.²² Minden bizonnyal a közösség fegyveres csoportjához tartozhatott a 471. snr számú, árokke-

retes sírba eltemetett férfi. Kirabolt temetkezésében egy hosszú, széles pengéjű, hozzávetőlegesen 200 cm nyélhosszúságú lándzsa (9. kép 2.) maradt meg. A lelet azért is különleges, mert felületén a vas korróziója konzerválta annak a textilnek a lenyomatát, amelybe becsavarhatták (?). A 220. snr számú, részben bolygatott férfisir ritka mellékleteként említhető a bal saroktól előkerült vassarkantyú.

A feltárt temetőrészlet az előkerült emailos, lemezes szerkezetű fibulák valamint a gyöngykészletek alapján a 3. század végére 4. század elejére keltezhető.

A lelőhely Ny-i oldalán a mély fekvésű Száraz-ér medréhez közel, illetve részben abból a mélyedésből avar településjelenségek kerültek elő. A kisebb tanyaszerű telepet néhány négyzetes formájú, földbemélyített épületnyom, szabadtéri kemence és tárolóverem jellemezte.

A meglepedési periódusban tapasztalható szárazabb klimatikus körülményeket jól példázza a 377., 397–398. snr számú jelenségek esete. A gépi munkálatok során a terület legmélyebb, korabeli mederként értelmezhető részén egy szögletesedő, nagyméretű jelenség feltárta magát. Elhelyezkedése alapján, a bontás megkezdése előtt az volt feltételezhető, hogy egy kút lehet. Ezzel szemben a feltárásakor az oldalában, a humuszolt felszíntől, mintegy 30–50 cm mélységben három földbevált kemence került elő. A kemence előtérőgödör teljes kibontása a magas talajvízszint miatt nem volt megvalósítható. A jelenség előkerülése arra enged következtetni, hogy használata idején a talajvízszint jóval alacsonyabb volt, mint napjainkban. Hasonló jelenség volt tapasztalható a Dáli-ugar közvetlen szomszédságában, Ny-i irányban elhelyezkedő, M43 39. számú lelőhelyen. Mintegy néhányszáz méternyi távolságban szintén a mélyedésben helyezkedtek el a korszak településnyomai.²³

A településrészlet földbemélyített épületei eltérő szerkezetűek voltak, bizonyos esetekben a tetőt a két egymással szemben elhelyezett ágasfa tartotta, más esetben csak egy cölöphely utalt a tetőszerkezet kialakítására. Két esetben az épületben nem volt cölöplyuk. A feltárás során látott, egymástól eltérő jelenségek feltételezhetően funkcionális különbségeket is jelölhetnek. Az épületek padlóját gyengén sározták le, melynek nyoma csak részleteiben és csak néhány esetben maradt meg. Érdekességként említhető a 369. snr épület, ahol a padlószint alá mélyülő, néhány nagyobb karólyuk oldalán átégés-nyomot lehetett megfigyelni.

¹⁶ DINNYÉS 1980, 6. ábra; KULCSÁR 1998, 26a kép

¹⁷ HERENDI-SÓSKUTI 2016

¹⁸ GULYÁS 2011, 133, 13. tábla

¹⁹ KULCSÁR 1998, 31

²⁰ Deák Andrea szóbeli közlése.

²¹ MÉRI 2001, 121, 5. kép 27, 8. kép 9

²² Cséki Andrea szíves szóbeli közlése.

²³ Pópity Dániel szíves szóbeli közlése.

Az épületek mellett egy másik, nagyobb számban előforduló jelenség volt a szabadtéri kemence. Ezen objektumok közös jellemzője, hogy a szájnnyílásuk a legtöbb esetben a környék mély része felé, hozzávetőlegesen, D-i, DNy-i irányba nyílt. Az elhelyezésükben minden bizonnyal tudatos településrendezési folyamatok játszottak szerepet. Kialakításuk alapján két típust lehetett megkülönböztetni. Az egyik, amelyet kifejezetten erre a célra, önállóan létesítettek. A másik esetében egy korábban más funkciót betöltő jelenséget (pl. épület) használtak fel a sütő-főző kemence kialakításához. Az előbbi típusnál az előtérgödör általában lekerekített sarkú téglalap volt és a tüzelőtér az É-i rövidebbik oldalába lett bevájva. Azoknál, ahol korábbi jelenséget használtak fel másodlagosan, ott is megfigyelhető volt, hogy valamennyi alkalommal az épület É-i vagy ÉK-i oldalát részesítették előnyben.

A mélyedésben megtelepedett avarok ritkás szerkezetű településének használati idejére vonatkozóan sok információ nem áll rendelkezésre. Az előkerült kismennyiségű leletanyagban főként kézzel formált fazekak és sütőharangok töredékei voltak. Az egyik épület betöltéséből egy szürke, korongolt edényoldal is előkerült, amely azonban nem elképzelhetetlen, hogy a közeli szarmata telepről származó szórványként értékelhető.

A lelőhely egyetlen, biztosan avarokhoz köthető emberi vázmaradványa egy magányos sír volt, mely a nyomvonal Ny-i végében került feltárára (648. snr; 9. kép 4.). A koponyája és néhány végtagsontja a korábbi területhasználat és a gépi munkálatok következtében nagyrészt elpusztult. Sírgödörre utaló beásás feltárással nem volt észlelhető. A korábbi dűlőút nyomvonala alatt megtalált, hanyatt, nyújtott testtartásban, sekély mélységbe eltemetett halottat Ny–K-i irányba tájolták. Egy bronzcsaton, valamint a bal alkarja mellé elhelyezett, líra alakú, tűzgyújtáshoz szükséges csíholón és kován kívül más melléklete nem volt. A temetkezés minden bizonnyal a töle K-re, vagy Ny-i irányban (M43, 39. lelőhely) feltárt avar településnyomok egyikéhez kapcsolható.

Árpád-kori településnyomok a beruházással érintett lelőhelyszakasz közepének É-i részén, illetve a Ny-i szakasz D-i harmadában egyaránt megfigyelhetők voltak. Ezeken a részeken geofizikai mérés vagy nem volt lehetséges vagy nem mutatott jelentősebb anomáliát. A szórványosan, kis mennyiségben előkerült jelenségek egymástól viszonylag nagy távolságra két csoportban helyezkedtek el. A betöltésükből előkerült csekély mennyiségű leletanyag eltérő képet mutatott. Ennek alapján feltételezhető,

hogy a két csoport eltérő időrendi fázishoz sorolható.

A lelőhelyrész közepén mindösszesen néhány Árpád-kori épület, gödör és árok helyezkedett el. Ezeket a félig földbemélyített, négyszögletes, egymáshoz közel, részben hasonló orientációval megasott jelenségeket feltételezhetően egy periódusban használták. Az épületek tetőszerkezetét kettő ágasfa tartotta, a padlószint sárosott volt és néhány esetben oldalukból kicsi, vájt kemence is előkerült. A feltárt jelenségek közül minden bizonnyal funkcionális eltérését jelölnék a 6. snr lesárosott padlóján, rendszertelenül elhelyezkedő kicsi karólyukak.

Az Árpád-kori település kerek szájnnyílású, változó mélységű tárolóvermeit részben a korábbi szarmata sírokra ásták rá. Különlegesebbnek az egyik méhkas alakú gödör mondható, mert betöltését szinte kizárólag világosszürke, laza állagú hamu képezte (367. snr). A nyomvonal ezen szakaszán néhány árokrészlet is előkerült. Szélességük, mélységük eltérő volt. Szögletes vonalvezetése alapján mindösszesen az egyikről feltételezhető, hogy valamiféle kerítőárok lehetett. A jelenségek egy részéből nem került elő leletanyag, de elhelyezkedésük alapján valószínűsíthető, hogy nem a szarmata, hanem az Árpád-kori településhez tartoztak. A feltárási terület ezen a részén ugyanis csak bronzkori és Árpád-kori településnyomok, valamint a szarmata temető sírjai és körárkai helyezkedtek el.

A feltárt lelőhelyrész Ny-i oldalán jelentkező Árpád-kori településrészlet mindössze néhány objektumból állt. Említésre egy, a geofizikai felmérésen is azonosítható, félig földbemélyített épületnyom (449–450. snr) érdemes (2. kép 3–4.). A közel 10 m² nagyságú, hozzávetőlegesen K–Ny főtengelyű épület tetőszerkezetét a két oldal tövébe elhelyezett ágasfák tartották. Tüzelésre utaló nyomok a jelenség padlójának közepén, illetve a K-i oldalfal É-i részén előkerült kicsi, földbevájó kemencében is megfigyelhetők voltak.

A lelőhelyen végzett műszeres leletfelderítés során néhány fémtárgy került elő, darabszámuk a több rétegben átvizsgált felületek ellenére csekélynek mondható.²⁴ Ezek közül a római kori fibula és éremlelet mellett egy 10. századi, szív alakú, növényi ornamentikával díszített ezüst övveret (6. kép 1.) említhető meg.

²⁴ A fémkeresős vizsgálatokat Bacskai István végezte, munkáját ez úton is köszönöm!

A feltárási munkatársai és a tanulmány illusztrációinak elkészítői voltak: Bedő Valér, Bottyán Katinka, Kulcsár Kornél, Molnár Zsolt, Pál Róbert, Szabados György régésztechnikusok. Bene Zsuzsanna, Eke István, Sós-kuti Kornél régészek.

A geodéziai munkálatokat az MNM NÖK Geodéziai csoportja végezte el. Munkájukért fogadják hálás köszönetemet!

Kornél Sóskuti

Middle Bronze Age, Sarmatian, Avar and Árpáadian Age settlements and Sarmatian and Avar period burials at Makó, Dáli-ugar (Preliminary report of the excavations at Site M43, 40, HT 43)

Keywords: pre-development excavation, preliminary report; Makó, Dáli-ugar, County Csongrád; Bronze Age, Sarmatian period, Avar period, Árpáadian Age; settlement, cemetery

The site (id. no. 52735) is located on the bank of the Száraz Stream, roughly 1 km north of the Makó–Csanádpalota road.^{1–3*} The trial excavation and the pre-development excavation conducted on the site in 2013–2014 were necessitated by the construction work on the M43 Motorway. We uncovered a total of 656 features over a 33,754 m² large area (Fig. 1).

Before beginning the excavation proper, we conducted a geophysical survey over the site's area falling into the planned motorway track,⁴ which indicated loose, dispersed settlement remains and a previously unidentified cemetery section ringed by a ditch.

Dispersed remains of the Middle Bronze Age occupation, mostly pits, were found in the western and middle part of the excavated area. A stone axe and the fragment of a bronze pin can be highlighted from among the small number of finds recovered from the excavated features.

Parts of a Sarmatian settlement of the Roman Age lay on the eastern and western part of the excavated area. In-between the two lay a roughly 150–200 m long area with the graves of a Sarmatian cemetery and the ditches enclosing the burials (Fig. 1). Even though the features uncovered in the two locations yielded more or less identical finds, they probably represent different chronological phases of occupation. The dense Sarmatian settlement network is reflected in the chain of sites (Sites M43, 36, 37, 38 and 39) lying within a few kilometres along the planned motorway track's western continuation (Fig. 1).⁵

The settlement features were dominated by pits and storage pits, but we also uncovered several open-air ovens and smoking pits. The number of 4–5 m² large buildings with a single post-hole was remarkably high in the site's eastern section – interestingly enough, these could not be detected or were barely detectable during the geophysical survey (Fig. 2. 2–3). Mention must be made of a feature type that is typical for late Sarmatian settlements, which probably functioned as a storage facility (Fig. 3. 1, 3). They are generally rectangular and have a depth of 1–1.5 m. They generally show up as a clear anomaly during the geophysical survey (Fig. 3. 2). There were no traces of an entrance, a floor or a heating installation, suggesting that they had functioned as cellar-like storage facilities.^{7–9} The features uncovered in the excavated settlement section included several open-air ovens and clusters of smoking pits. Two pottery kilns were found on the site's eastern side, at the edge of the Sarmatian settlement features (Fig. 5. 1–5),¹⁰ both of which were indicated by strong anomalies during the geophysical survey (Fig. 5. 4). The breast wall fragments with openings for tuyères (Fig. 6. 3–5) recovered from the fill of a pit provide additional evidence for craft activities (possibly metal- or glassworking) practiced on the settlement.^{11–12}

Most of the finds brought to light on the settlement were pottery fragments and animal bones. The number of Roman wares in the ceramic inventory was strikingly low: amphora fragments (e.g. Snr 209) and a glazed vessel fragment were recovered from the fill a few features only. The proportion of lithic, metal and other finds was also relatively low. The fragment of a glass cup (Snr. 91), a few fibula brooches and a bronze coin of Aurelian (Snr 19) can be highlighted among the latter.

Six features of the settlement section investigated at Dáli-ugar yielded seven complete or incomplete human skeletons. These were recovered from features located at the excavated area's eastern and western end alike. Some of the pits lying among the settlement features contained but a single broken human bone (such as a skull or a mandible fragment), while complete skeletons were recovered from others (e.g. Snr 20, 215 and 531).^{13–15}

Seventy-eight graves of a Sarmatian cemetery came to light in the investigated area of the planned motorway track. The graves were arranged in roughly four rows and about twenty originally had a mound raised over them, indicated by the ditches with a diameter of 8–15 m enclosing them. Some of these circular ditches were detected during the geophysical survey (Fig. 1). As it turned out during the excavation, the number of ditches was much higher than indicated by the survey. In addition to the circular ditches (Fig. 7. 2–3), some graves were marked with so-called bounding ditches (Snr 402–404; Fig. 7. 1).^{16–17} Most of the graves had been plundered. Grave Snr 635 appears to have been used as a kind of dump by the grave looters because it contained skull fragments from at least three different individuals in its fill (Fig. 8. 3). The depth and size of the shaft graves varied. Grave Snr 69 stood out by its 9 m² large area (Fig. 9. 3). Several formal variants of double graves were documented in the excavated cemetery section.^{18–19} The other large grave pit contained the double burial of a man and a woman (Snr 80 and 220; Fig. 8. 1–4). Some irregularities could be noted in one variant of the double graves. Grave Snr 463, the south to north oriented main burial had been plundered and most of the surviving skeletal elements were broken. While excavating this grave, we found the *in situ* skeleton of an individual who had been deposited with a partially twisted body and drawn-up legs (Fig. 9. 1). All age groups and both sexes were represented among the burials. The proportion of female burials was higher in the eastern part of the cemetery. We often found that the skeletal elements had entirely perished in the child burials.

Jewellery articles included earrings, bracelets, torcs, fibula brooches and, in the female burials, a great variety of beads of all shapes and sizes made from different materials (stone and glass). The fibula brooches from the burials were made of iron, bronze and, in a few cases, probably of silver.

Vessels and iron knives as well as spindles were the most frequent utilitarian objects deposited in the female burials. Relatively few coins were deposited. The broken sheep shears recovered from the fill of a female burial is a remarkable and formerly unencountered artefact in the southern Hungarian Plain.^{20–22} Grave Snr 471, a male burial, contained a lance head, while an iron spur, a rare find, lay by the left ankle in Grave Snr 220, a partially disturbed male burial. The enamelled and plate fibula brooches as well as the beads date the excavated cemetery section to the close of the 3rd and the onset of the 4th century.

Avar settlement features were uncovered in the depression on the site's western side.²³ The small, farmstead-like settlement was made up of a few square sunken buildings, an open-air oven and a storage pit. The sunken buildings had different structures (with one or two post-holes). Open-air ovens represent the other frequent settlement feature type aside from buildings. These were usually aligned with their mouth towards the settlement.

The single burial that could be securely associated with the Avars was a solitary grave that lay at the western end of the excavated area (Snr 648; Fig. 9. 4). The deceased was laid on the back in an extended position and aligned west to east in the shallow grave. The grave goods were a bronze buckle, a lyre-shaped strike-a-light beside the left lower arm and a flint.

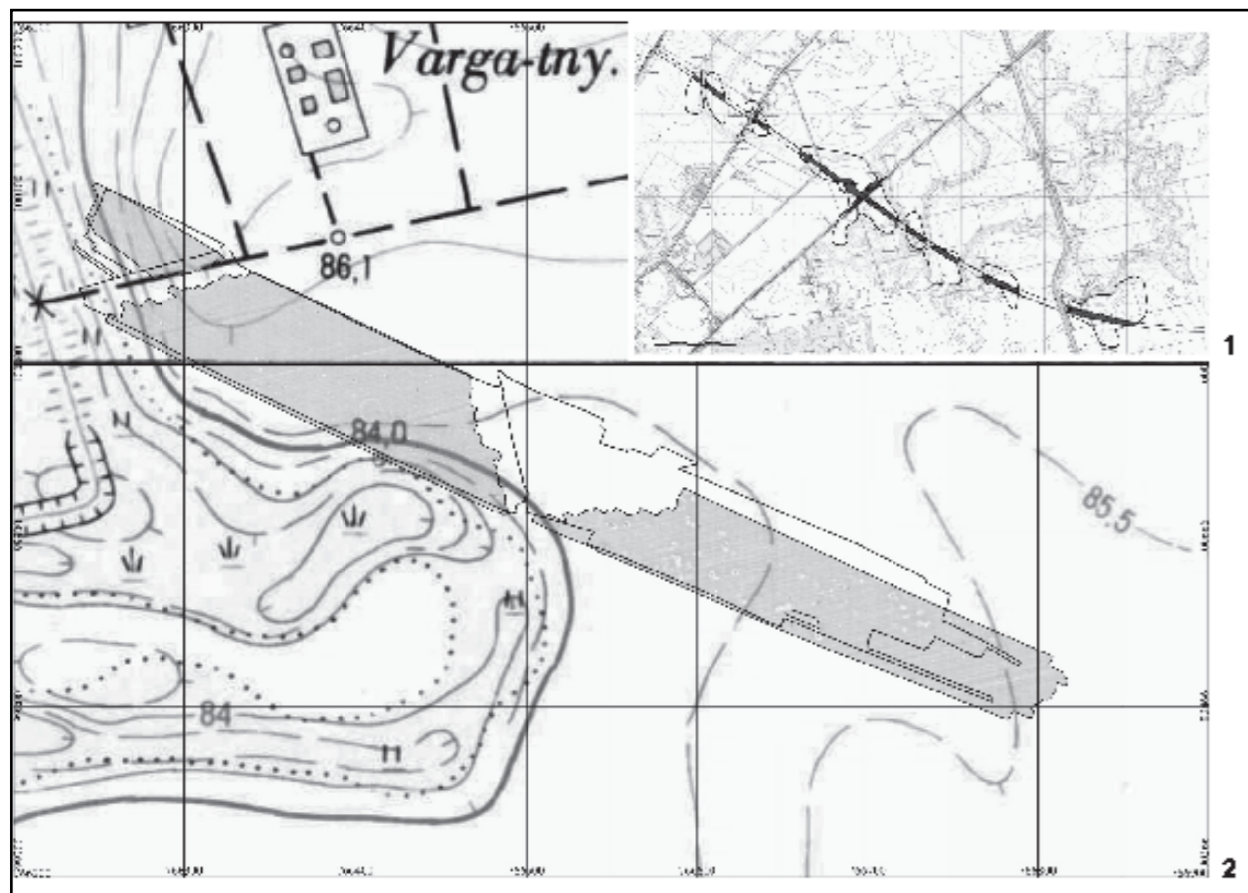
Traces of the early Árpáadian Age occupation were found in the northern part of the excavated area's middle part and in the southern third of the western part. The few settlement features formed two clusters lying quite far from each other. A few early Árpáadian Age buildings, pits and ditches were uncovered in the site's middle part. A pair of forked ridge posts supported the roof of the rectangular sunken houses erected beside each other, most of which had a similar alignment. Their floor was plastered with clay and a small oven was recessed into the wall in some. The scatter of small stake-holes on the plastered floor of House Snr 6 probably marked some functional difference between the excavated features. The storage pits with round openings of different depths were in part dug over the earlier Sarmatian burials. One of the beehive-shaped pits was more unusual in that its fill was almost exclusively made up of light grey, loose ash (Snr 367). The early Árpáadian Age settlement section investigated on the site's western side comprised a few features only, one of which was a 10 m² large sunken building (Snr 449–450) whose presence was detected during the geophysical survey (Fig. 2. 3–4).

A few metal finds were discovered during the metal detector survey²⁴ (fibula brooches, coins and a 10th century belt mount); their number is very low despite the systematic survey of the area.

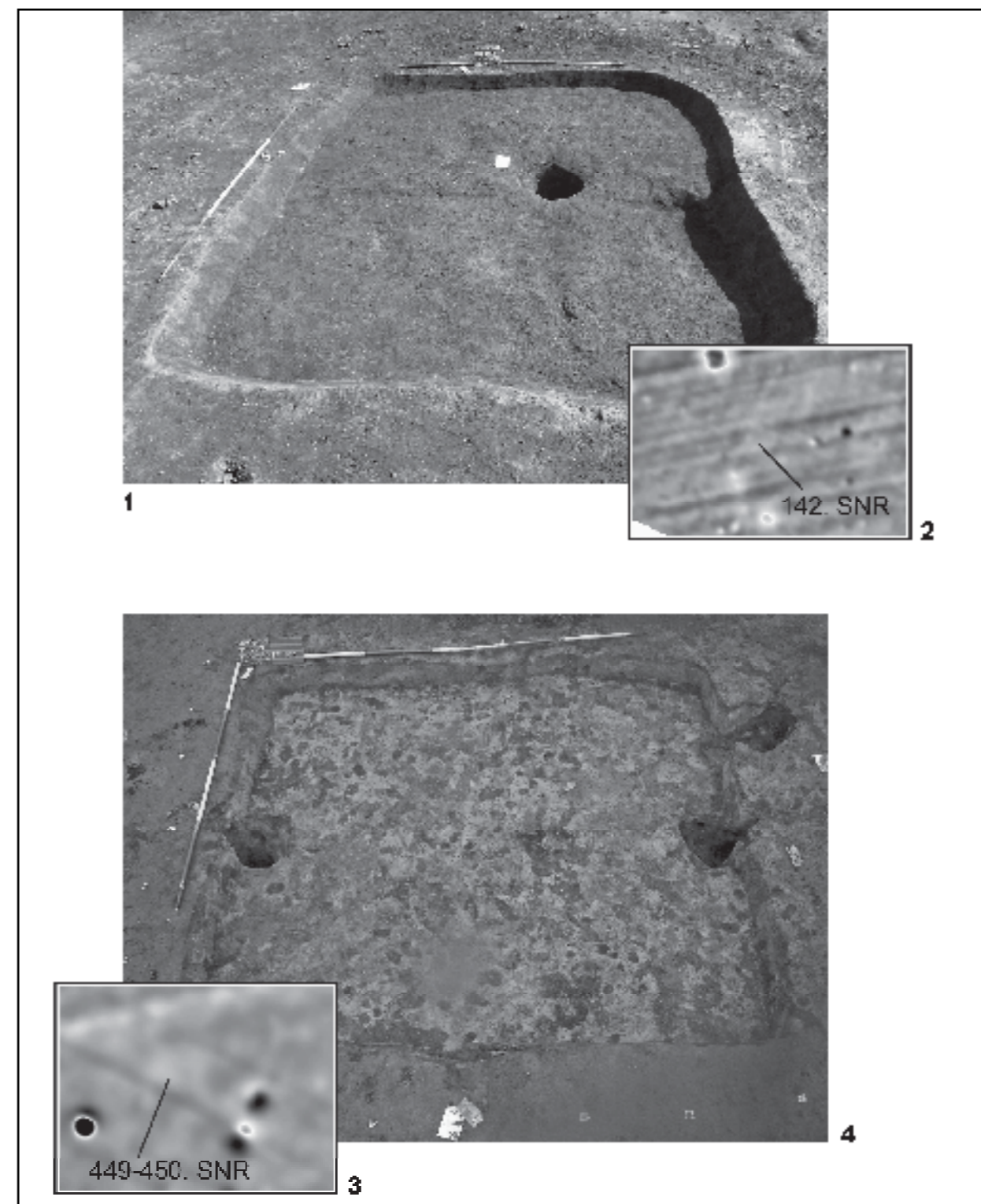
Irodalom • References

- BENE – BENEDEK BENE ZS.–BENEDEK A.: Szarmata edényégető kemencék az M43 autópálya nyomvonalán. Sarmatian pottery kilns on the trace of the M43 Highway. In: Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Előkészületben.
- DANI et.al. 2006 DANI J.–SZILÁGYI K. A.–SZELEKOVSKY M.–CZIFRA SZ.–KISJUHÁSZ V.: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásról (Preliminary report of the excavations preceding investment at the Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő site in 2004–2005). In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2005. – Archaeological Investigation in Hungary 2005, Budapest 2006, 5–31.
- DEÁK 2010 DEÁK A.: Kiskunmajsa, Bodoglár. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigation in Hungary 2009. Budapest 2010, 246–247.
- DINNYÉS 1980 DINNYÉS I.: II–III. századi szarmata sírok Tápiószelén. Sarmatische Gräber aus dem 2–3. Jahrhundert von Tápiószele. *Studia Comitantensia* 9 (1980) 187–234.
- FEKETE 2010 FEKETE CS.: Makó határa. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigation in Hungary 2009. Budapest 2010, 274–275.
- FÜKÖH 2010 FÜKÖH D.: Makó, Dáli-ugar VII. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. – Archaeological Investigation in Hungary 2009. Budapest 2010, 267.
- GULYÁS 2010 GULYÁS GY.: Makó, Dáli-ugar. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigation in Hungary 2009. Budapest 2010, 267.
- GULYÁS 2011 GULYÁS GY.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitantensia* 31 (2011) 125–253.
- HERENDI–SÓSKUTI 2016 HERENDI O.–SÓSKUTI K.: Réz-, bronz-, római és Árpád-kori településnyomok és temetkezések Makó, Járandórról (Előzetes jelentés az M43, 37., HT 40. lelőhelyen végzett régészeti feltárássokról. In: Ilon G.–Kvassay J. (Szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2011–2014. Archaeological Investigation in Hungary 2011–2014. Budapest 2016, ...–.....
- HORVÁTH 1973 HORVÁTH F.: Makó északkeleti határának településtörténeti képe az őskortól a középkorig. Szeged, 1973. Kézirat.
- ISTVÁNOVITS et al 2005 ISTVÁNOVITS E.–LŐRINCZY G.–PINTYE G.: A szegvár-oromdűlői császárkori telep (Die frühkaiserzeitliche Siedlung von Szegvár–Oromdűlő). Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* XI (2005) 51–114.

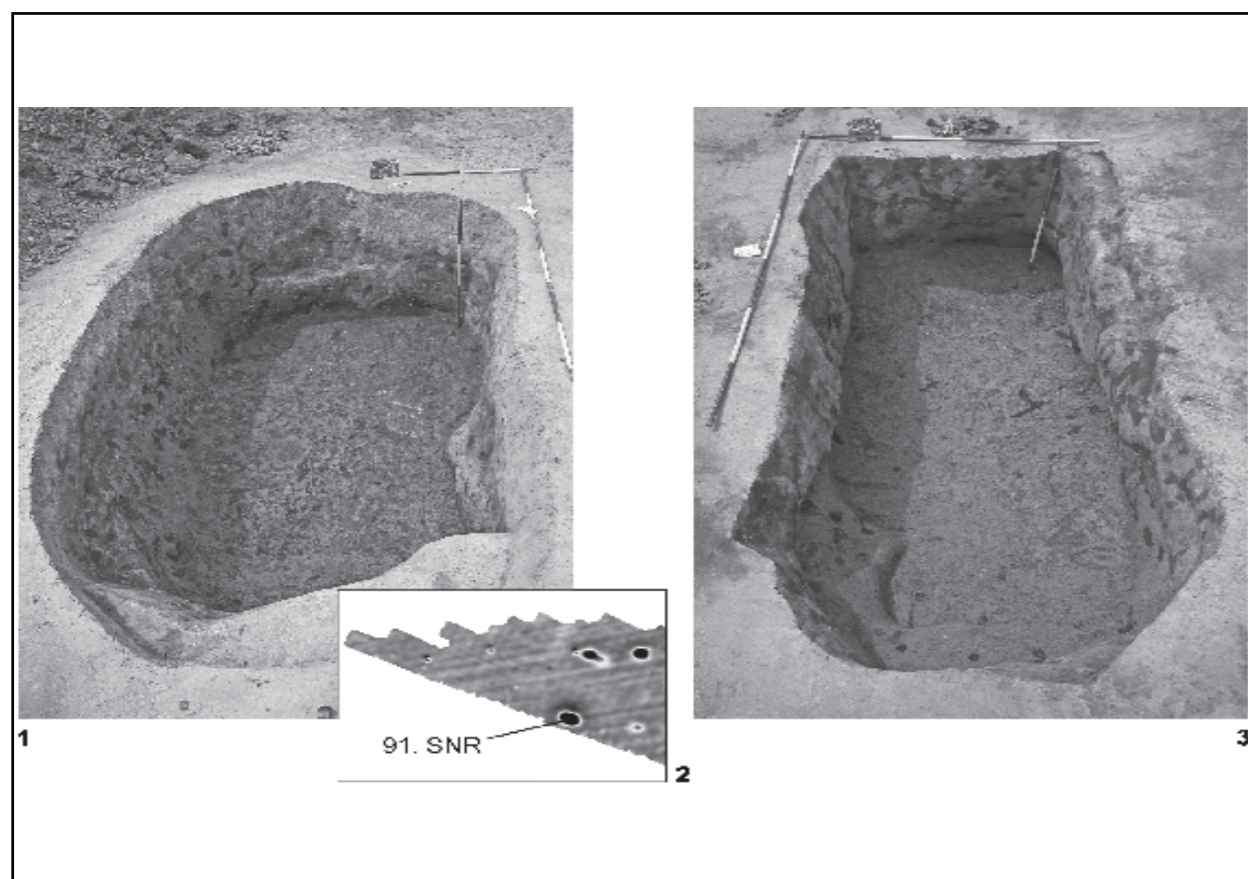
- KULCSÁR 1998 KULCSÁR V.: A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian Basin. *Múzeumi Füzetek* 49 (1998)
- MÉRI 2001 MÉRI I.: Hunkori leletek Tiszalök–Rázompusztáról. *Hunnenzeitliche Funde von Tiszalök–Rázompusztá. – Communicationes Archaeologica Hungariae* (2000) 109–122.
- MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2006 MÉSZÁROS P.–SÓSKUTI K.: Szeged–Kiskundorozsma, Daruhalom-dűlő. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2005. – Archaeological Investigation in Hungary 2005. Budapest 2006, 315–316.
- PÓPITY 2010 PÓPITY D.: Makó, Dáli-ugar M43-42. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigation in Hungary 2009. Budapest 2010, 266.
- SÓSKUTI 2013 SÓSKUTI K.: Szórvány fémleletek az Óföldrak–Ürmösön (M43, 9–10. lelőhely) feltárt késő szarmata településrészletről. Metal stray finds from the Late Sarmatian settlement part investigated at Óföldrak–Ürmös (Motorway M43, Site 9–10). A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve LX (2013) 499–522.
- SZALONTAI 2006 SZALONTAI CS.: Makó határa. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2005. Archaeological Investigation in Hungary 2005. Budapest 2006, 270–273.
- SZALONTAI–WILHELM 2006 SZALONTAI CS.–SZ. WILHELM G.: Szeged–Kiskundorozsma, Nagyszék II. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2005. – Archaeological Investigation in Hungary 2005. Budapest 2006., 316.
- TROGMAYER 1993 TROGMAYER O.: Makó körzetének őstörténete (Történelmi vázlat). In: Blazovich L. (Szerk.) Makó története a kezdetektől 1849-ig. (Makó monográfiája 4.). Makó, 1993. 118–145.
- VADAY 1996 VADAY, A.: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: Bökönyi, S. ed. Cultural and Landscape Changes in South East Hungary II. Prehistoric, Roman Period Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion). *Archaeolingua*, Budapest, 51–305.
- VADAY 1997 VADAY A.: Atipikus szarmata telepjelenségek Kompolt, Kistéri-tanya 15. lelőhelyen. (Eine atypische sarmatische Siedlungerscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri-Gehöft 15) *Agria* 33 (1997) 77–107.

1. kép: Makó, Dáli-ugar. 1. Az M43 autópálya Makótól ÉK-re található nyomvonalszakasza az érintett lelőhelyekkel; 2. A lelőhelyen végzett geofizikai felmérés eredményei
 Fig. 1: Makó, Dáli-ugar. 1. The sites along the M43 Motorway section north-east of Makó; 2. results of the site's geophysical survey

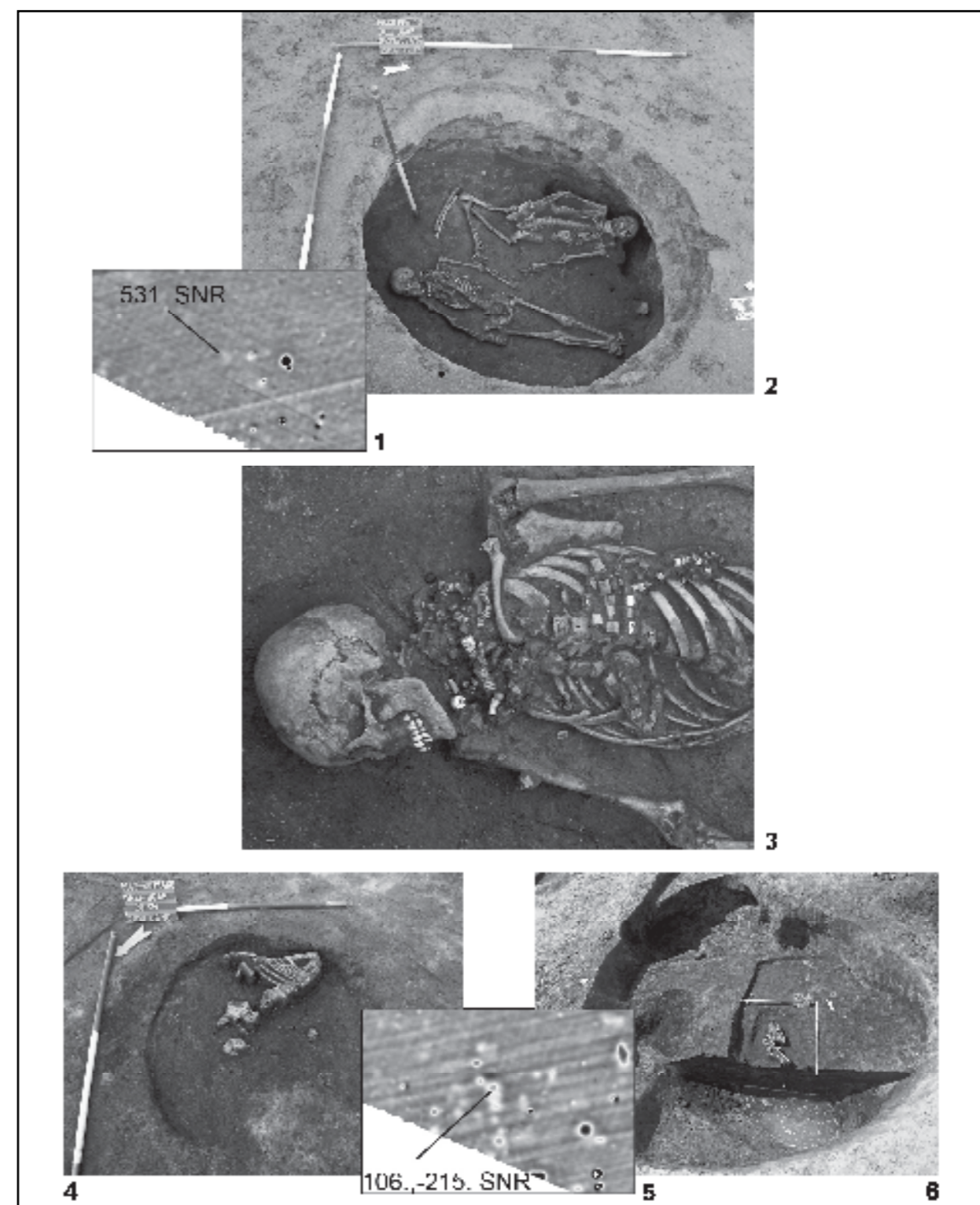

2. kép: Makó, Dáli-ugar. 1–2. A 142. szarmata épület és a geofizikai felmérésen látható anomáliája; 3–4. A 449–450. Árpád-kori épület geofizikai felmérésen látható anomáliája és a feltárt jelenség
 Fig. 2: Makó, Dáli-ugar. 1–2. House Snr 142 dating to the Sarmatian period and its anomaly detected during the geophysical survey; 3–4. House Snr 449–450 dating to the Árpadian Age and its anomaly during the geophysical survey

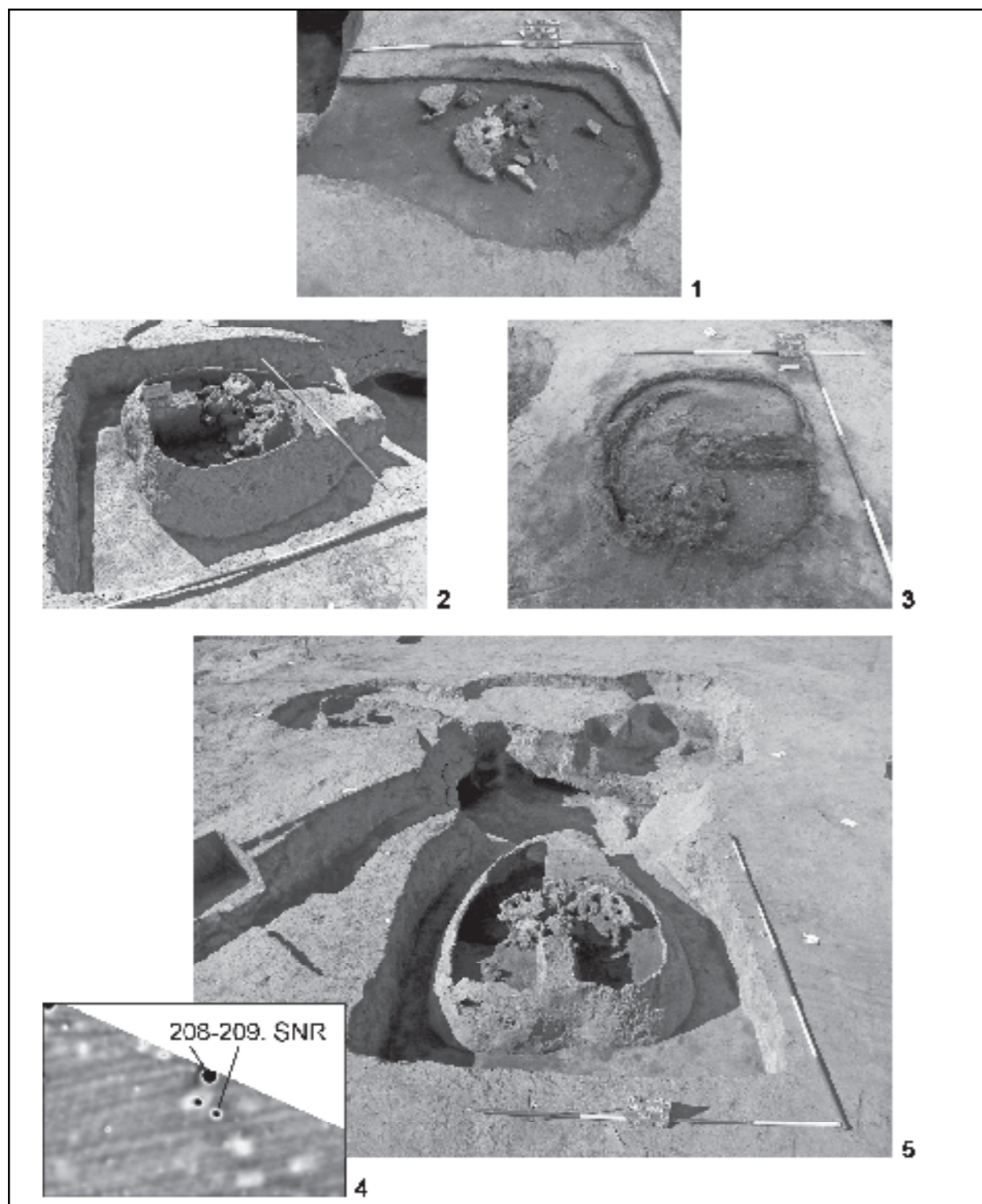
3. kép: Makó, Dáli-ugar. Szarmata földbemélyített tárolóhelyiségek. 1–2. A 91. snr geofizikai felmérésen látható jele és a feltárt jelenség; 3. A 114. snr

Fig. 3: Makó, Dáli-ugar. Sunken storage facilities of the Sarmatian period. 1–2. Anomaly of Feature Snr 91 detected during the geophysical survey and the excavated feature; 3. Feature Snr 114

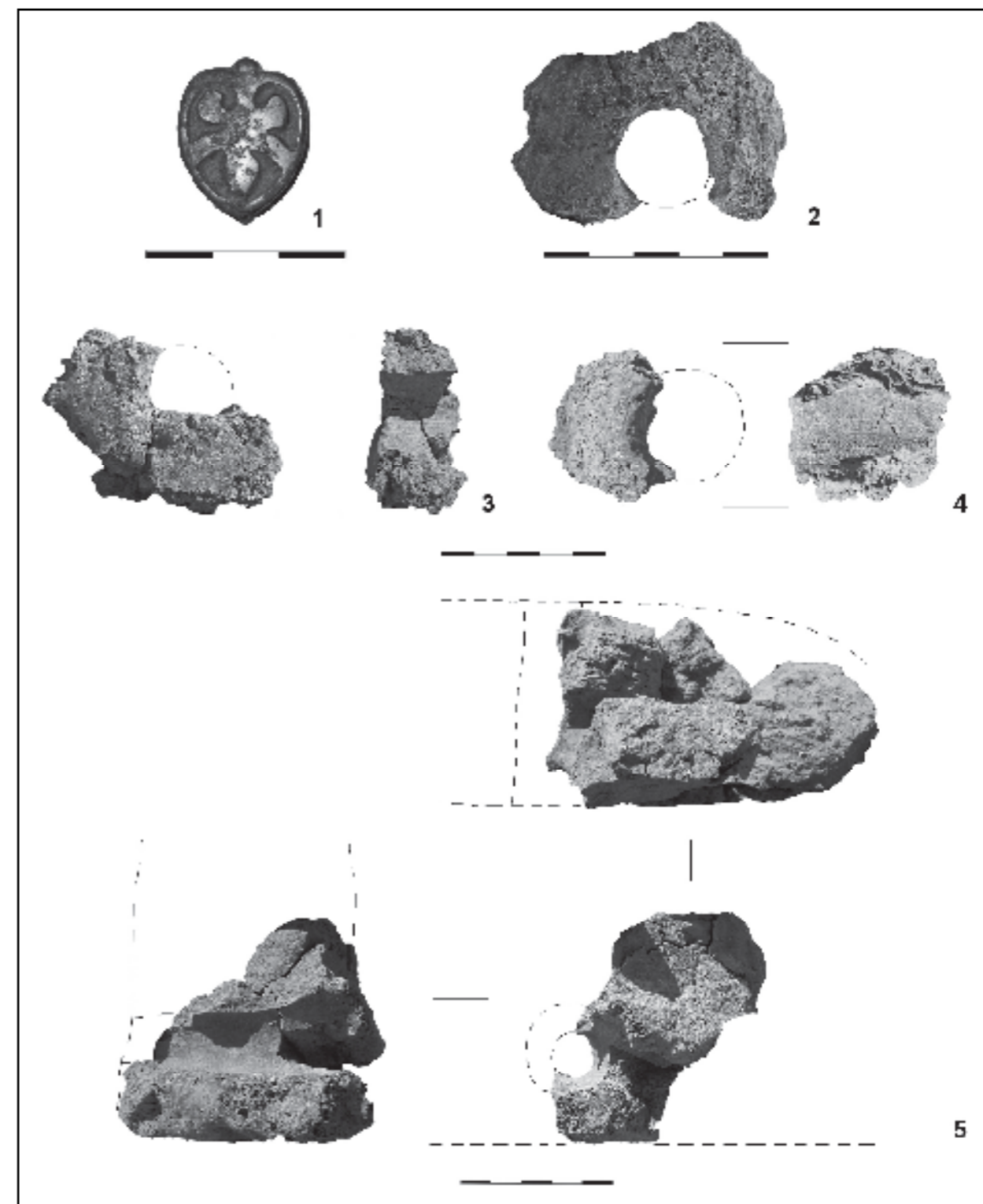

4. kép: Makó, Dáli-ugar. Szarmata jelenségek. 1–2. Az 531. snr geofizikai felmérésen látható jele és a feltárt gödör; 3. A 654. temetkezés részlete a mellkasán és nyakán előkerült ékszerekkel; 4. A 20. jelenségben feltárt vázrészletek; 5–6. A 106. snr geofizikai felmérésen látható jele és a feltárás során betöltéséből előkerült 215. snr számú gyermekcsontváz

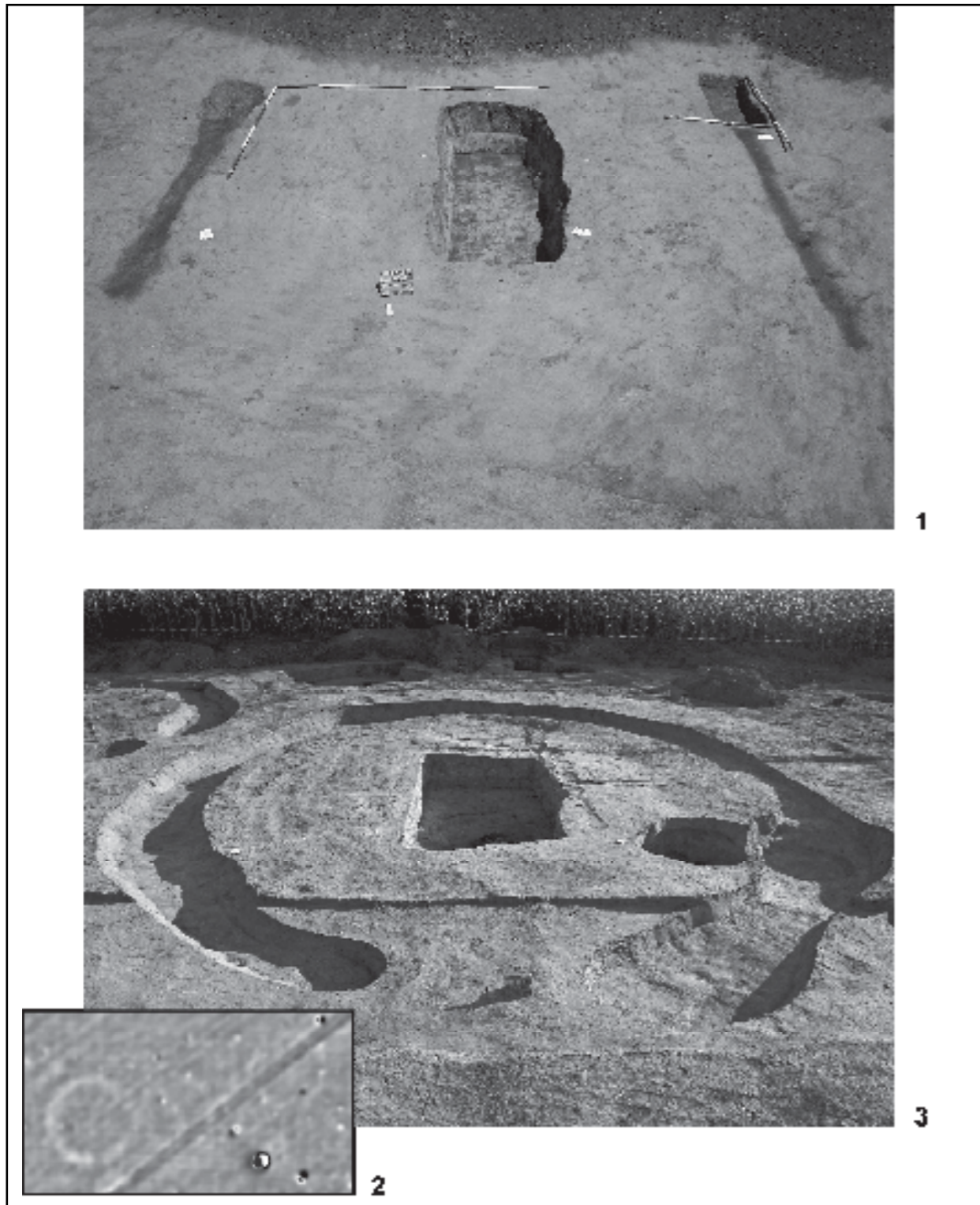
Fig. 4: Makó, Dáli-ugar. Sarmatian features. 1–2. Anomaly of Feature Snr 531 detected during the geophysical survey and the excavated pit; 3. detail of Grave Snr 654 with the jewellery around the neck and on the chest; 4. the human remains found in Feature Snr 20; 5–6. the anomaly of Feature Snr 106 detected during the geophysical survey and Grave Snr 215, a child burial, found in its fill during its excavation

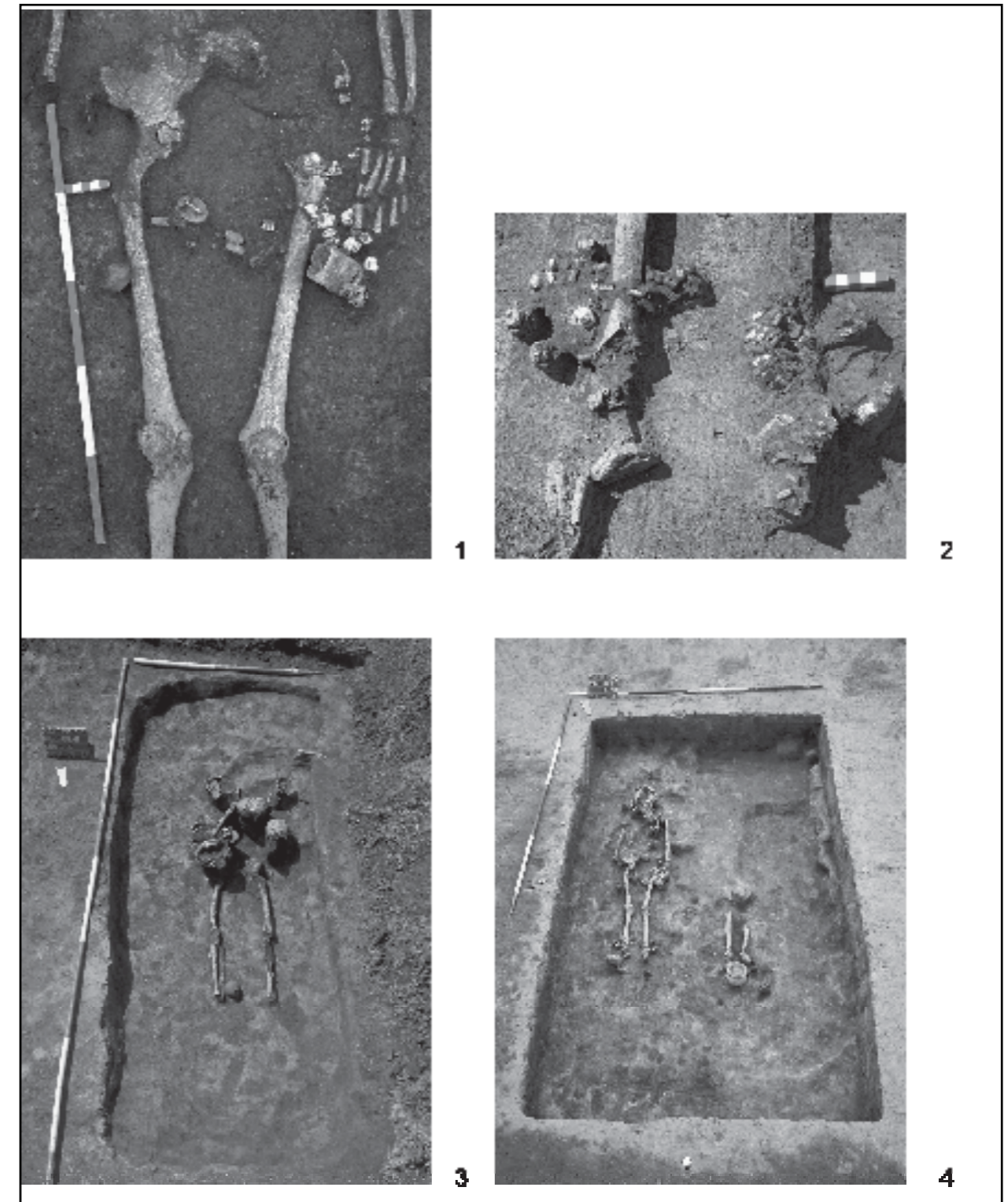
5. kép: Makó, Dáli-ugar. Szarmata edényégető kemence. 1–3, 5. A 209. snr bontás közben; 4. A 209. snr-ről készült geofizikai felmérés jelei
 Fig. 5: Makó, Dáli-ugar. Sarmatian pottery kiln. 1–3, 5. Feature Snr 209 during its excavation; 4. the anomaly of Feature Snr 209 detected during the geophysical survey

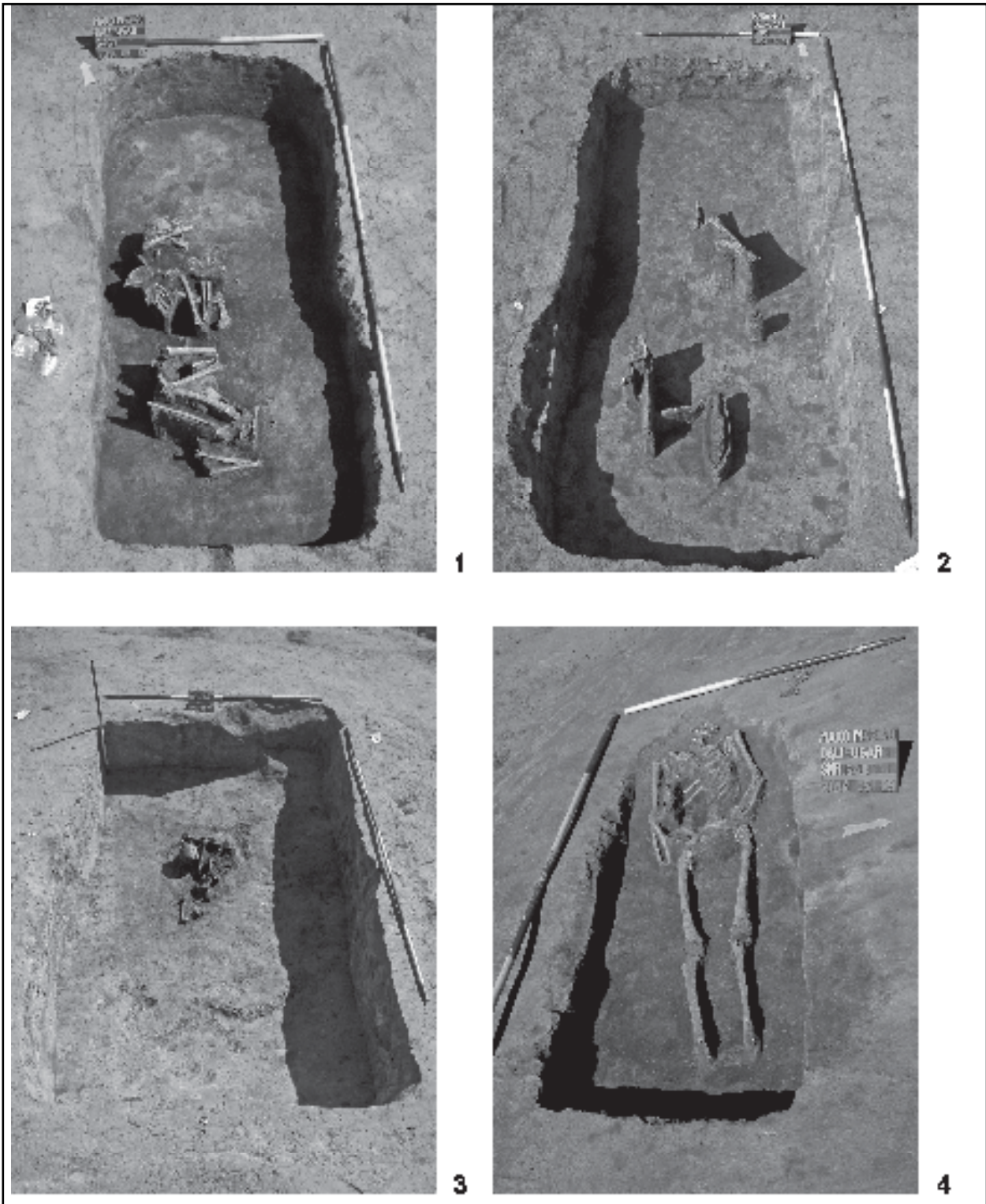
6. kép: Makó, Dáli-ugar. 1. Műszeres leletfelderítés során előkerült honfoglalás kori veret; 2–5. Fúvókanyílásos kohó mellfalzatok töredékei a 366. szarmata gödörből
 Fig. 6: Makó, Dáli-ugar. 1. Conquest period mount found during the metal detector survey; 2–5. fragments of the breast wall of a furnace with openings for tuyeres from Feature Snr 366, a Sarmatian pit

7. kép: Makó, Dáli-ugor. Szarmata temetkezések. 1. A 402–404. határolóárkos temetkezés; 2. A geofizikai vizsgálatok során láthatóvá vált körárkos temetkezések; 3. A 69–70. árokkeretes sír
 Fig. 7: Makó, Dáli-ugor. Sarmatian burials. 1. Grave Snr 402–404 with a bounding ditch; 2. burials ringed by a ditch detected during the geophysical survey; 3. Grave Snr 69–70, a burial enclosed by a rectangular ditch

8. kép: Makó, Dáli-ugor. Szarmata temetkezések. 1–2, 4. A 80. és 220. kettős temetkezés és a 80. mellett előkerült leletek; 3. A 635. rablott, több koponyát tartalmazó temetkezés
 Fig. 8: Makó, Dáli-ugor. Sarmatian burials. 1–2, 4. Double burials Snr 80 and 220, and the grave goods found beside burial Snr 80

9. kép: Makó, Dáli-ugor. Szarmata és avar temetkezések. 1. A 463. kettős sír; 2. A 461. lándzsamelléklettel ellátott temetkezés; 3. A 69. kiemelkedően nagy sírgödörrel rendelkező rablott temetkezés; 4. A 648. avar temetkezés
 Fig. 9: Makó, Dáli-ugor. Sarmatian and Avar burials. 1. Double burial Snr 463; 2. Grave Snr 461 with the lance head; 3. Grave Snr 69, a plundered burial with a remarkably large grave pit; 4. Grave Snr 648, an Avar burial

Czifra Szabolcs

Szkíta kori település a Nyírségben: Nyírparasznya, III. forduló (Előzetes jelentés)

Kulcsszavak: megelőző feltárás, előzetes jelentés; Nyírparasznya, III. forduló, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye; kora vaskor, szkíta kor, Alföld/Vekerzug-csoport; település, kör alaprajzú építmények, kerámia

1. A lelőhely bemutatása

A Nyírparasznya belterületétől É-i irányban, egy mocsaras-vizenyős mélyedésben, illetve az ún. Veres-vermet elválasztó kiemelkedésen fekvő lelőhelyet (azonosító: 34849) a nyíregyházi Jósa András Múzeum régészei azonosították. Az M3 autópálya építéséhez kapcsolódó megelőző régészeti feltárást 2009. október 28. és 2010. június 10. között a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, illetve annak átalakulása után a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központjának keretében Berecz Barbara vezette.¹ Ekkor összesen 118 objektum került elő a feltárt 12384 m²-en, amelyek túlnyomó többsége a szkíta korra keltezhető (1. kép). Két gödörben a halomsíros kultúra leletanyaga volt, tizenhét objektumot leletanyaga alapján nem lehet keltezni, hét beásás pedig recens jelenségnek bizonyult. 2011-ben újabb kutatás folyt a már feltárt terület É-i részének folytatásában, aminek révén 6060 m²-en további 37 régészeti jelenség került elő. Ezek az objektumok, mind az elhelyezkedésük, mind pedig a jellegük és leletanyaguk alapján, jól illeszkednek a 2009–2010. évi ásatások során megtalált vaskori településrészlethez. Noha a leletanyag feldolgozása még folyamatban van, a feltárás eredményeinek teljes körű közlése előtt fontosnak tartom a telep néhány, különösen jellemző vagy érdekes objektumának és leletanyagának bemutatását.

A most bemutatásra kerülő lelőhely a Nagyalföld ÉK-i részén található rendkívül speciális geomorfológiájú tájegységében, a Nyírség K-i részén található. A nagyjából 5000 km² nagyságú Nyírséget É-ről a Bodrogtó és a Rétköz, K-ről a Beregi- és a Szatmári-sík, D-ről az Érmellék és a Berettyó-síkja, Ny-ről pedig a Hajdúság és a Hajdúhát határolja. Ez a terület átlagosan 20–50 m magasán emelkedik a Tiszántúl síkja fölé és felszínének kialakításában a folyók (Tisza és Szamos) valamint a szél játszották

a legnagyobb szerepet. A folyók hordalékkúpokat és elhagyott medreik mentén vastag üledéket raktak le, a hordalékkúpok anyagából pedig a szél homokot halmozott fel. Ezáltal a Nyírség É-i részén a szélbarázdák, deflációs mélyedések, garmadák, maradékgerincek, a délebbi területeken pedig a parabolabuckák jellemzőek. Egészen az 1800-as évek közepéig a domborzati viszonyok sajátosságai miatt a terület legnagyobb része lefolyástalan volt és így a csapadékos időkben a homokdombok közötti mélyedésekben összegyűlt a víz.²

2. Településszerkezeti megfigyelések

A térség domborzati adottságainak ismeretében nem meglepő, hogy a vaskori település egy, a környezetéből kiemelkedő, és ezért állandó szárazulatnak tekinthető, kisebb földhátan jött létre. A nyírparasznyai vaskori település nyílt jellege és szört szerkezete az Alföld szkíta kori falusias jellegű településeinek általános ismérveit hordozza. A feltárási terület középső sávjában jelentkeztek a legsűrűbben a települési objektumok, míg ettől É-i és D-i irányban távolodva egyre kevesebb került elő. A D-i részen húzott kutatóárkokban régészeti jelenséget már egyáltalán nem figyeltek meg. A telepobjektumok sűrűsödése az egykori település belső szerveződésére enged következtetni, ám az egyes települési egységek körülhatárolása nem könnyű feladat. Míg más lelőhelyeken a négyszögletes alaprajzú veremházak körül sűrűsödő egyéb gazdasági rendeltetésű objektumok alkotják a többé-kevésbé körülhatárolható háztartási egységeket,³ addig Nyírparasznyán éppen a települési sejtek központjaiként értelmezhető négyszögletes alaprajzú struktúrák hiányoznak. Ellenben meglepően sok kör vagy ovális alaprajzú, földbe ásott alapú, többszlopos objektum került elő, amelyeknek egyelőre kevés analógiája ismert

¹ BEREZ 2012, 13.

² SÜMEGI et al. 2004.

³ CHOCHOROWSKI 1985, 133; CZIFRA 2006, 173.

a korszakból. A nyírparasznyai vaskori település-részleten e többoszlopos struktúrák jelentős hányada egy szűk területre koncentrálnak került elő (pl. 18/20. és 20/24. objektumok közvetlen közelében található a 19/23. és 32/60. jelenségek). Ugyanakkor arra is van példa, hogy egy ilyen többoszlopos objektum 20 méteres zónájában csak kör vagy ovális alakú gödröket találunk, amelyek között több a hengeres oldalfalú, mint a méhkas alakú verem. A kutak meghatározása nem teljesen egyértelmű, mert mélységük nem éri el a 3 m-t. A fentiekén kívül még egy tűzhelyet lehetett a vaskori településhez kötni.

Különleges alaprajzuk miatt az alábbiakban néhány kör alaprajzú struktúrát részletesebben is bemutatok, leletanyagukból pedig reprezentatív válogatást nyújtok. A töredékek többsége kézzel formált edényhez tartozott, az ettől eltérő készítési technikát külön megemlítem.

OBNR 18/SNR 22. gödör: kissé ovális alaprajzú, enyhén rézsús oldalfalú, mély, egyenes aljú gödör, amelynek betöltését homok alkotta. Valószínűleg teljesen elkülönül a melléte feltárt OBNR 20/SNR 24. struktúrától. Átm=225 cm, Mé=160 cm. A jelenség körvonalát követő 8 oszlophely közül 6 (SNR 201–206) minden bizonnyal ide sorolható. Nagy valószínűséggel még az SNR 207 jelű oszlophely tartozott ehhez a szerkezethez, míg az SNR 215. számú oszlophely a közeli OBNR 20/SNR 24. jelenség szerkezeti elemeként azonosítható. Az oszlophelyek átmérője 20–40 cm közötti, míg mélységük jellemzően 10–20 cm közötti (2. kép). Az objektum felső kevert szürkésfekete, illetve az alsóbb részén már szürkésbarna homok alkotta betöltéséből 7 hordó alakú fazék, 1 behúzott peremű tál, 1 bikónikus bögre, 3 alj és 27 jellegtelen oldaltöredék mellett egy picit vassalak töredék került nyilvántartásba (1.34849.22.1–40.) (3. kép 1–3).

OBNR 19/SNR 23. épület: nagyméretű, ovális alaprajzú, rézsús oldalfalú, K-i oldalán szinte padkás kialakítású, nem túl mély, kissé egyenetlen aljú épület. Középső részén két 50×40 cm átmérőjű, sekély oszlophely volt (SNR 43–44). Az oldalfal mentén 11 oszlophelyet tártak fel, amelyek átlagosan 30 cm átmérőjűek és 12–25 cm közötti mélységűek voltak. Az épület méretei: H=515 cm, Szé=410 cm, Mé=35–40 cm. Tájolás: É–D (kicsi eltéréssel Ny-i irányba) (4. kép). Az alapgödör szürkésfekete színű, kevert paticsos-homokos betöltéséből 30 különböző díszítésű, hordó alakú fazék; 2 bikónikus fazék; 5 behúzott peremű tál; 2 kihajló peremű tál; 2 fedő; 1 szűrőedény; 3 fültöredék; 23 aljtöredék; 3 után-

korongolt, 78 jellegtelen oldaltöredék; 1 miniatűr edényke és 1 orsógomb mellett egy örlőkő töredéke; egy obszidián kaparó, valamint négy hólyagos szerkezetű salakdarabka került nyilvántartásba (1.34849.23.1–173.) (5. kép).

OBNR 20/SNR 24. épület: nagyméretű, ovális alakú, enyhén rézsús oldalfalú, viszonylag sekély, kissé egyenetlen aljú épület. H=380 cm, Szé=350 cm, Mé=60 cm. Körvonalához 7 oszlophely igazodik (SNR 208–214) és feltételeken még ide tartozhat az SNR 215 számú oszlophely. Ezek átlagos átmérője 30–50 cm, míg mélységük 15–40 cm között változik (2. kép). Az épület betöltéséből 20 hordó alakú fazék; 4 közelebből nem meghatározható típusú, fazékszerű edény; 8 behúzott peremű tál; 3 kihajló peremű tál; 1 csúcsos peremű tál; 1 függeszthető(?) edény; 3 aljtöredék; 1 miniatűr fazék; 3 korongolt bögre; 1 jellegtelen korongolt oldaltöredék és 35 jellegtelen oldaltöredék mellett 1–1 fenő- és örlőkő, valamint 2 tapasztástöredék került nyilvántartásba (1.34849.24.1–84.) (3. kép 4–10).

OBNR 32/SNR 60. épület: nagyméretű, kissé ovális alakú, rézsús oldalú, mély, egyenes aljú épület. Középső részén egy ovális alakú lemélyedést észleltek, ami a dokumentációban nem kapott külön azonosító számot. H=520 cm, Szé=450 cm, Mé=75–80 cm, tájolás=É–D (kicsi eltéréssel Ny-i irányba) (6. kép). Az épület-alapgödör betöltésének felső részét szürkésfekete homok alkotta, míg alatta egy lényegesen vastagabb, paticsszemcsékkel kevert, sárga homokfoltokkal tarkított, szürke homokréteg húzódtott. Pontosabb rétegtani megfigyelés nélkül az alapgödörből került nyilvántartásba 24 különböző díszítésű, hordó alakú fazék; 5 díszítetlen és két bütykös, bikónikus fazék; 13 behúzott peremű tál; 4 kihajló peremű tál; 2 tölcseres peremű tál; 1 csúcsos peremű tál; 1 lapos tál; 1 fedő; 1 fül; 1 csésze; 10 aljtöredék; 121 jellegtelen oldaltöredék; 1 grafitos töredék; 8 utánkorongolt töredék; 8 korongolt, bikónikus korszó/bögre, valamint 1 korongolt, behúzott peremű tál mellett 1 orsógomb; 2 tapasztástöredék; 2 salakrög; 1 örlőkő töredéke; 1 vastú és 1 bronztű, illetve egy lapos csonteszköz (1.34849.60.1–132.) (7. kép).

OBNR 62/SNR 93. épület: kerek, rézsús-lépcsőzetes oldalfalú, sekély, kissé egyenetlen aljú épület. H=420 cm, Szé=400 cm, Mé=85 cm. 8 oszlophely bontottak ki az alapgödör oldalfala mellett. Ezek átlagos átmérője 40–60 cm, míg mélységük rendszerint 15–25 cm (8. kép). Az alapgödör szürke kovárányos rétegekkel felosztott kevert, szürke homokos betöltéséből 32 változatos díszítésű, hordó alakú fazék; 9 közelebből egyelőre nem meg-

határozható formájú fazékszerű edény; 8 behúzott peremű tál; 2 csúcsos peremű tál; 1 csésze; 1 szűrő; 1 fültöredék; 2 karcolt díszítésű edénytöredék; 4 aljtöredék; 38 jellegtelen oldaltöredék, valamint 1 korongolt bögre és 2 korongolt, jellegtelen oldaltöredék mellett 2 orsógomb és 1 salak töredéke került nyilvántartásba (1.34849.93.1–104.) (9. kép).

Ezek a kör alaprajzú, több oszlopos épületek rendszerint 3–5 m átmérőjűek (pl. OBNR 9/SNR 13, OBNR 19/SNR 23, OBNR 20/SNR 24. és OBNR 62/SNR 93. objektumok – 2.2–3., 4. és 8. kép), ugyanakkor több kisebb, mintegy 1,5 m átmérőjű, megegyező alaprajzú objektumot is feltártak a lelőhelyen (pl. OBNR 18/SNR 22. – 2. kép 1., 3). Bár több helyről adnak hírt szkíta korra keltezhető, kerek épületekről, szerkezetileg hasonló alaprajzot eddig csak Szolnok, Zagyvapartról közöltek,⁴ amelyet egyelőre közöletlen leletanyaga miatt csak feltételeken keltezhetünk a szkíta korra. A kör alaprajzú vaskori jelenségeink további analógiái a sztyepp és erdős-sztyepp térségének egykorú régészeti kultúráiból ismertek.⁵ Az erdős-sztyepp vidékén természetesen megtalálhatók a leásás körvonalához igazodó oszlophelyekkel bíró kör alaprajzú struktúrák, ugyanakkor némiképp gyakrabban kerülnek elő másféle cölöplyuk elrendezéssel jellemezhető vagy oszlophely nélküli kör alaprajzú objektumok.⁶ Ez utóbbi, nagyméretű, oszlophely nélküli alaprajzi forma lelőhelyünkön is megtalálható (6. kép), bár elképzelhető, hogy az alapgödör közepén azonosított enyhe lemélyülés valójában a középső oszlophelyet jelzi. A Nyírparasznyán előkerült kör alaprajzú objektumok esetében nem zárható ki, hogy ezen építmények egy része lakófunkcióval rendelkezett. Ugyanakkor az objektumok többségéből hiányzik a tapasztott padló és a tűzhely, ami megkérdőjelezi a fenti tetszetős hipotézist. Egyöntetű véleménye a kelet-európai kutatóknak, hogy a kör alaprajzú épületek idegen építészeti tradíciót képviselnek a szkíta milióban, eredetüket azonban eltérő módon ítélik meg. A témával foglalkozó legújabb összegzés a Kárpát-medence DK-i perifériájának késő bronzkori-kora vaskori kultúráiban véli felfedezni az erdős-sztyepp vidék szkíta kori kör alap-

rajzú épületeinek előzményeit.⁷ Ezt a megállapítást azzal egészíthetjük ki, hogy hasonló kör alaprajzú építmények a Kárpát-medence több késő bronzkori településén is előkerültek (pl. Doboz; Esztergom, Helemba-sziget; Mošorin/Mozsor, Feudvar (SRB); Köröm, Kápolna-domb).⁸ Ezen épületek funkciója azonban erősen kérdéses, hiszen a Kárpát-medence K-i felében és annak külső peremterületein a földfelszínre épült, négyszögletes alaprajzú objektumokat azonosítják a késő bronzkor lakóépületeiként, míg a sztyepp egykorú településein a veremházak dominálnak.⁹ Jelenlegi ismereteink szerint a Kárpát-medencében csak a kora vaskortól válnak a falusias jellegű települések arculatának meghatározó elemeivé a négyszögletes alaprajzú veremházak.¹⁰

3. A leletanyag értékelése

A leletanyag többségét a kerámiatöredékek alkotják, amelyek tipológiai besorolását nehezíti töredettségük; ép edények, illetve teljes profilok elenyésző számban kerültek elő. A kerámiáspektrum zömmel a szkíta kori Alföld/Vekerzug-csoport jól ismert alaptípusaiból (bikónikus, hordó és virágcserep alakú fazekak, behúzott peremű tálok és perem fölé húzott fülű bögrék) áll,¹¹ amelyek a régészeti kultúra szinte minden lelőhelyén megtalálhatók. Így szükségtelennek éreztem a bemutatott edénytípusok minden egyes párhuzamát megemlíteni. Ehelyett nagyobb hangsúly került egy általános, bár kétség kívül elnagyolt, vázlatos kép megalkotására, amelyben az Alföld-csoport kerámia repertoárja regionális léptékű kapcsolatrendszere bontakozik ki. A Kárpát-medence K-i felének kora vaskori régészeti kultúráinak fazekas hagyományaiban megfogható azonosságok talán legfőbb oka a helyi késő bronzkori tradíciókban keresendő.¹²

Nyírparasznyai településrészletünk relatív gazdag kerámia leletanyagát egyértelműen a hordó alakú fazekak uralják. A kézzel formált, hordó alakú fazekak a Kárpát-medence minden kora vaskori régészeti kultúrájában előfordulnak. Noha ismertek egyszerű, díszítetlen példányok, az Alföld-csoport emlékanyagában, lényegesen gyakrabban találko-

⁷ KASHUBA–LEVITSKI 2012, 573–582.

⁸ D. MATÚZ 1997, 214., 7. kép; POLGÁR 2003, 68–81., 3. kép/ Fig. 3.; MEDOVIĆ 1991, 144–151. Taf. 47:2; V. SZABÓ 2004, 138–139, 7. kép; B. HELLEBRANDT 2015, 199–212. Abb. 4–6.

⁹ V. SZABÓ 2004, 140–141.

¹⁰ CZIFRA 2006, 173.

¹¹ PÁRDUCZ 1940, 91; BOTTYÁN 1955, 13.

¹² KEMENCZEI 2009, 96–97.

⁴ CSEH 1999, 82–83., 1. kép/ Fig. 1.

⁵ SOLOVYOV 2010, 291–303., Fig. 188; SMIRNOVA/СМИРHOBA 1996, Ris. 3; SMIRNOVA/СМИРHOBA 1998, 77–121., Ris. 3, 8.

⁶ SMIRNOVA/СМИРHOBA 2001, 59–73.; SMIRNOVA/СМИРHOBA 2004, 409–429., Ris. 7.

zunk a fazekak különféle bütykökkel, bordákkal és benyomkodásokkal, vagy ezek valamilyen kombinációjával díszített változataival.¹³ Nyírparasznyán a benyomkodással tagolt szalagbordával díszített hordó alakú fazekak igen nagy számban találhatóak meg (3. kép 1., 6–7. és 5. kép 1–2.), míg a hasonlóképpen díszített, virágcserep alakú fazekakból lényegesen kevesebb került elő (3. kép 4–5.; 5. kép 3. és 9. kép 1.). A benyomkodásokkal tagolt bordával díszített fazék a késő bronzkorból is jól ismert,¹⁴ a vaskorban pedig a Kárpát-medence szkíta arculatú kultúráin¹⁵ kívül a Bosut-¹⁶ és a Hallstatt-kultúra házi kerámia együtteseiben,¹⁷ valamint az erdős-sztyepp vidékén¹⁸ is az egyik leggyakoribb edénytípus. Nagyobb számban a Ha D időszaktól kezdődően jelenik meg a településeken a hordó alakú fazékforma,¹⁹ amely még a La Tène-kori leletanyagban is fellelhető.²⁰ Emellett Nyírparasznyán megtalálhatóak még a kúpos és lapos bütykökkel, benyomott bütykökkel, valamint az egyszerű benyomkodott pontsorról díszített fazekak (5. kép 4.; 7. kép 1., 5.; 9. kép 2–3.). Az egymással szemben, vízszintesen elhelyezett fülű, függeszthető (?) edények (3. kép 9. és 9. kép 5.) és a formailag hasonló, ám átfűrt bütyökfüllel rendelkező kerámiák ellenben nagyon ritkák.

Kézzel formált és korongolt edénytöredékek egyaránt jelen vannak a leletanyagban, utóbbiak a nyilvántartásba vett 3815 kerámiatárgy között 8,1%-os részarányt képviselnek. Meglepő, hogy a korongolt edények aránya meg sem közelíti a temetőanyagokban azonosított kerámia eloszlási mintát.²¹ Nagyságrendileg megegyező kerámiaanyag vizsgálata alapján a Bódva menti Čečevojce/Cséc (SK) vaskori településén a korongolt kerámia részaránya mindössze 2,1% volt.²² Hasonló anomáliát érzekeltünk Nagytarcsa kapcsán is,²³ azonban ott mindössze 304 tétel került nyilvántartásba, ami az adatok statisztikai értékeléséhez nem nyújtott kellő alapot. Új adataink fényében valószínű, hogy a temetkezési mellékletként előkerült agyagedények minőségi összetétele

nem az egykori mindennapi élet viszonyait tükrözi. Korongolt technikával rendszerint a finomabb kidolgozású, feltehetően étkezési célokra használt bögrék, korsók és tálak készültek (3. kép 8. és 7. kép 6.), míg a kizárólag kézi technikával készült fazekak elsődleges szerepe az élelemtárolás, illetve az ételek elkészítése lehetett. Az igényesebb technikai kivitel, a körültekintőbb soványítás és a magasabb kiégetési hőmérséklet közötti összefüggéseket már petrográfiai vizsgálatokkal is alá tudjuk támasztani.²⁴

Lelőhelyünkről a megszokottnál nagyobb számban ismertek a korong alakú fedők, kihajló és csúcsos peremű tálak, felületükön sűrűn átluggatott szűrőedények, valamint a kakastaréjszerűen csipkézett fülű csészék. A fedők korábbi hiánya gyaníthatóan a kutatás hiányossága: korszakunkból eddig jórészt csak a temetőket publikálták és a használati kerámia bizonyos típusai magától értetődő módon nem kerültek be a sírokba. Sőt a temetőfeltárások tapasztalatai alapján az egyszerű behúzott peremű tálakat gyakran használták fedőként,²⁵ aminek fényében a fedők tömeges megjelenésére a szkíta kori településeken a későbbiekben sem számíthatunk. Korong alakú fedőink (5. kép 12–13.) párhuzamai az Alföld-csoport több településéről ismertek (pl. Cămin/Kálmánd (RO); Čečevojce/Cséc (SK); Mezőkövesd, Mocsolyás és Polgár, Homok-dűlő).²⁶ A hasonló korongfedők használata a szkíta-hallstatt kevert anyagokban,²⁷ a Kárpátalja-csoportban,²⁸ valamint a kelta emléktárolókban²⁹ egyaránt kimutatható. Mint ismeretes, az Alföld-csoport domináns táltípusai a késő bronzkori formákból levezethető behúzott peremű tálak³⁰ (3. kép 3.; 5. kép 6.; 7. kép 7., 9., 11.), ezért volt oly meglepő, hogy Nyírparasznyán a kézzel formált tálak egy része enyhén vagy erőteljesebben kihajló peremű (5. kép 7–9.). Bár az Alföld-csoport emléktárolókban meglehetősen ritkán tűnnek fel a formailag hasonló tálak,³¹ a Bug partján feltárt szkíta kori erődített településen, Nemirovon (UKR), viszonylag gyakoriak.³² A

Gáva-kultúra edényformáinak alapján³³ a kihajló peremű tálak ugyancsak a késő bronzkori fazekas hagyományokra vezethetők vissza.³⁴ Nem újdonság a lelőhelyünkön talált (3. kép 10. és 9. kép 7–8.) csúcsos peremű tálak szkíta kori jelenléte, amelyek előzményeit szintén a késő bronzkorban kereshetjük.³⁵ Ezen tálforma használata a Kárpát-medencében egészen a kelta időszakig kimutatható.³⁶ A kérdéskör részletesebb elemzése nélkül jelen pillanatban úgy tűnik, hogy korszakunkban a Felső-Tisza-vidéken, az Érmelléken, a Bódva és a Hernád folyók völgyében találkozunk gyakrabban ezzel az edénytípussal. A tálak most bemutatott egyszerű, szimmetrikusan elhelyezett négy csúccsal, illetve a páros, M alakú csúcsokkal díszített változataitól némiképp eltérő formai variánsok a Hallstatt-kultúrában is fellelhetők.³⁷ Rendkívül érdekes a kakastaréjszerűen csipkézett fülű csészetöredék (9. kép 9.)³⁸, amelynek párhuzamait az Alföld szkíta kori emlékeiből eddig csak Alsótelekes, Dolinkáról és Dédestapolcsány, Verebce-tetőről közölték.³⁹ Ennek a széles szájú, kihajló peremű csészének a formai előzményeit a késő bronzkori Gáva-kultúra leletanyagában fedezhetjük fel, míg kora vaskori megfelelőit rendszerint a Kr. e. 7. sz. harmadik negyedétől a 6. sz. közepéig kelteznek.⁴⁰ A csészék elsődleges elterjedési területként korábban a Kárpátalja/Kustánfalvi-csoportot jelölte meg a kutatás, míg alföldi megjelenésüket a Kárpátalja-csoport erős kulturális hatásával magyarázta.⁴¹ Azonban a nyírparasznyai csészék petrográfiai vizsgálata lokális előállítást sugall, míg a kevés rendelkezésre álló közlés áttekintése egyértelművé teszi, hogy a sokat hivatkozott kusanovicei/Kuštanovice/Kustánfalva (UKR) temető 3. halomsírnak kerámia repertoárjához tartozó edény formája és fülkialakítása jelentősen eltér a fentebb tárgyalt csészéktől. Mivel a kakastaréjszerűen csipkézett fülű csészék legkarakterisztikusabb képviselőit az Északi-középhegység peremterületeiről közölték, nem

szerecsés a továbbiakban is a Kárpátalja-csoport-hoz kapcsolni ezt a csészeformát, hiszen kialakulása nagy valószínűséggel a Kárpát-medence K-i felének helyi késő bronzkori hagyományainak vaskori továbbélésével magyarázható.⁴²

Korszakunkban ritkán bukkannak fel a felületükön sűrűn átluggatott edények (9. kép 10.), amelyek rendeltetéséről megoszlanak a vélemények, ám feltehetően szűrők lehettek.⁴³ A lelőhelyünkön több formai variánsban (gömbös, bikónikus, bekarcolt és árktolt díszű, valamint gerezdelt) fellelt orsó-gombok (10. kép 1–3.) többsége a nők által végzett szövés-fonás mindennapos kellékei lehettek, egyes példányokat azonban gombként is használhattak.⁴⁴ Miniatur edények (10. kép 4.), valamint apró öntőkanalak (10. kép 5.) viszonylag ritkán jelennek meg az Alföld-csoport-hoz köthető településeken és temetkezésekben, és funkciójuk sem teljesen tisztázott.⁴⁵ Lelőhelyünk fémleletekben szegény, a szkíta korból mindössze egy, a korszakban gyakori,⁴⁶ díszítetlen vaskarperec (10. kép 6.), valamint egy bronzkarperec, egy bronztű, a periódus lelőhelyein ugyancsak rendszeresen előforduló kör keresztmetszetű vastű (?) és néhány apró, kör átmetszetű, talán egykoron tűként vagy árktént használt vastárgy említhető (10. kép 7.). A tűkkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy viseletük nem terjedt el általánosan az Alföldön.⁴⁷

A telepobjektumokban több őrlő- és fenőkö töredék, valamint kevés salak volt, amelyek vizsgálata folyamatban van. A településrészlet nagyságához képest nem túl nagy mennyiségű állatcsont anyag kiértékelését megnehezíti a csontok töredezettsége és rendkívül rossz megtartása, ami részben a környezeti tényezők hatásának tudható be. A zoológiai anyag előzetes vizsgálata alapján egyértelműnek tűnik a szarvasmarhák és kiskérődzők dominanciája. A leletanyagban lényegesen kevesebb a ló- és sertéscsont, emellett elenyésző számban tűnnek fel kutya- és vadállatmaradványok.

¹³ CHOCHOROWSKI 1985, 36–39; KOZUBOVÁ 2013, 145–150.

¹⁴ KEMENCZEI 1984, 68.

¹⁵ CHOCHOROWSKI 1985, 38–39; POPOVICH 1997, 88.

¹⁶ POPOVIČ 1981, 28; VASIĆ 1987, 540–541.

¹⁷ KOVAČEVIĆ 2008, 56.

¹⁸ GANINA 1984, 71.

¹⁹ PATEK 1984, 67.

²⁰ SZABÓ et al. 2007, 239.

²¹ CHOCHOROWSKI 1985, 48–49; CHOCHOROWSKI 1996, 116.

²² MIROŠSAYOVÁ 1994, 44.

²³ CZIFRA et al. 2012, 236.

²⁴ CZIFRA et al. 2012, 246–247.

²⁵ KEMENCZEI 2009, 97.

²⁶ NÉMETI 1984, Fig. 5:9.; KALICZ–KOÓS 1998, Abb. 10:2.; VERES 2003, 5. kép 6. és 6. kép 3.

²⁷ Lásd pl. MIROŠSAYOVÁ 1987, 122; ROMSAUER 1993, 19–20, Tab. I:15, 20, 22; Tab. X:4, 18, 23, 29; Tab. XI:2; Tab. XII:24, 28, 31.

²⁸ POPOVICH 1997, Pl. XV:10–11, 13.

²⁹ SZABÓ et al. 2007, 240, Fig. 46.

³⁰ CHOCHOROWSKI 1985, 32.

³¹ KEMENCZEI 2009, 97.

³² SMIRNOVA 1997, 630, Abb. 7.

³³ KEMENCZEI 1984, 67–78.

³⁴ LENGYEL 1960, 64; SMIRNOVA 1997, 635–636; KEMENCZEI 2009, 97.

³⁵ LENGYEL 1960, 64; CHOCHOROWSKI 1985, 34; KEMENCZEI 2009, 97.

³⁶ NÉMETI 1988, Fig. 11:4.

³⁷ NÉMETI 1982, 119; STEGMANN-RAJTÁR 2002, 199.

³⁸ CZIFRA et al. 2015, Fig. 2:1, Fig. 3:1.

³⁹ PATAY 1961, VIII. t. 3; PATAY–B. KISS 2002, 23. ábra 2. és 24. ábra; CZAJLIK et al. 2014, 4, Fig. 6.

⁴⁰ PATAY–B. KISS 2002, 128–129; KASHUBA et al. 2012, 103–106.

⁴¹ NÉMETI 1982, 119; POPOVICH 1997, 140; STEGMANN-RAJTÁR 2002, 199; CZAJLIK et al. 2014, 4.

⁴² CZIFRA et al. 2015, 77.

⁴³ ISTVÁNOVITS 1997, 76.; CSEH 2001, 90.; GYUCHA 2002, 62.

⁴⁴ BOTTYÁN 1955; CHOCHOROWSKI 1985, 78–79; KEMENCZEI 2009, 93; KOZUBOVÁ 2013, 122–128.

⁴⁵ KEMENCZEI 2009, 100; KOZUBOVÁ 2013, 156–158.

⁴⁶ CHOCHOROWSKI 1985, 57–61; KEMENCZEI 2009, 84.

⁴⁷ CHOCHOROWSKI 1985, 66–68; KEMENCZEI 2009, 71–72; KOZUBOVÁ 2013, 71–72.

4. Keltezés

Jól datálható fémtárgyak hiányában a település keltezése alkalmával a használati kerámiára kell támaszkodnunk, ami a vaskori házi kerámia egyes típusainak rendkívül hosszú élete miatt igen nehéz feladat.

A széles szájú, kihajló peremű, esetenként kakastaréjszerűen csipkézett fülű csészék az alsótelekesi és dédestapolcsányi temetőekben azok legkorábbi, korongolt áru nélküli fázisához köthetők.⁴⁸ Nyírparasznyán ugyanakkor minden esetben korongolt kerámiával együtt jelentkeztek ezek a csészék.⁴⁹ Az újabb vizsgálatok alapján a korongolt edények legkorábbi megjelenése az Alföldön nagy valószínűséggel a Kr. e. 7. sz. végére–6. sz. elejére tehető,⁵⁰ a Kr. e. 6. században pedig már a korongolt áru helyi gyártásával számolhatunk.⁵¹ A nehezebben keltezhető edénytípusok is ezt a horizontot jelölik ki a település korai szakaszaként. Egyértelműen elkülöníthetők ugyanis a leletanyagban az archaikus formai bélyegeket mutató edények; a késő bronzkori előképektől eltérő formai, felületkezelési és díszítésbeli megoldások azonban a fazekas tradíciók átalakulását sejtetik. Így településünk semmiképpen sem keltezhető az Alföld-csoport legkorábbi időszakára, összességében azonban jól beleilleszthető az Érmelléktől az Északi-középhegységig húzódó, tágabban értelmezhető Felső-Tisza-vidéki területbe, ahol a szkíta korban még jól érzékelhetőek a késő bronzkori hagyományok.⁵²

További fogódzót jelentenek a lelőhely benyomkodott pontsorrall, illetve benyomkodással tagolt hosszú bütykökkel díszített, hordó alakú fazekai. Ezek a díszítések sporadikusan már a Ha D időszak kezdetén megjelennek, nagyobb számban azonban a Ha D2 fázistól terjednek el, ami elsősorban a kelet-szlovákiai lelőhelyek anyagával támasztható alá.⁵³ A hasonló benyomkodott pontsorok, illetve a bütykökkel kombinált benyomkodott díszítés még a későbbi, kelta településeken is megtalálható.⁵⁴ A bemutatott korongolt edénytípusok közül ugyan többet is (3. kép 8. és 7. kép 6.) készítettek a La Tène időszakban,⁵⁵ de a jellegzetes kelta edények hiányoznak a nyilvántartásba vett leletanyagból. Mindezek alapján a Nyírparasznya határában feltárt település legkorábban a Kr. e. 6. sz. közepén vagy még inkább a második felében jöhetett létre és – a kelta ízlést tükröző edények hiánya alapján – a Kr. e. 4. sz. közepe előtt elnéptelenedett. A leletanyag statisztikai vizsgálata természetesen tovább finomíthatja majd ezt a kronológiát.

Köszönetnyilvánítás

Hálás köszönettel tartozom Berecz Barbarának a leletanyag közlésének átengedéséért. Külön köszönöm Kazsóki Ágnesnek a kitűnő tárgyrajzok elkészítését, Romankovics Szilviának a felszín- és metszetrajzokon végzett digitális utómunkálatokat, továbbá Csoóri Zsuzsannának az állatesontok vizsgálatát.

⁴⁸ PATAY–B. KISS 2002, 128–129; CZAJLIK et al. 2014, 4.

⁴⁹ CZIFRA et al. 2015, 73.

⁵⁰ PATAY–B. KISS 2002, 130; KEMENCZEI 2009, 105.

⁵¹ Lásd összefoglalóan CZIFRA et al. 2012.

⁵² CZIFRA et al. 2015, 77.

⁵³ MIROŠAYOVÁ 1987, 118.

⁵⁴ SZABÓ et al. 2007, 239.

⁵⁵ Lásd pl. SZABÓ et al. 2007, 244, fig. 47., II/5, 1. típus és II/7, 1. típus.

Szabolcs Czifra

A Scythian period settlement in the Nyírség region: Nyírparasznya, III. forduló (Preliminary report)

Keywords: *pre-development excavation, preliminary report; Nyírparasznya, III. forduló, County Szabolcs-Szatmár-Bereg; Early Iron Age, Scythian period, Alföld/Vekerzug group; settlement, round buildings, pottery*

The site (id. no. 34849) in the Nyírség region, a region with a special geomorphology located in the north-eastern part of the Hungarian Plain, was investigated between 2009 and 2011, prior to the construction of the M3 Motorway. A total of 155 archaeological features, whose overwhelming majority can be dated to the Early Iron Age, were identified over the 18,444 m² large excavated area (Fig. 1).^{1–21}

The dispersed layout of the unfortified Iron Age settlement at Nyírparasznya resembles the other rural settlements of the Scythian period in the Hungarian Plain.³ However, the rectangular structures usually marking the centres of the settlement nuclei were lacking; instead, we found a surprisingly high number of sunken oval or round features with multiple posts, to which few analogies are known from the period.

The circular buildings generally have a diameter of 3–5 m (e.g. Features OBNR 9/SNR 13, OBNR 19/SNR 23, OBNR 20/SNR 24 and OBNR 62/SNR 93; Figs 2, 4, 8); at the same time, several smaller structures with a similar groundplan were also uncovered (e.g. Feature OBNR 18/SNR 22; Fig. 2). Although similar round buildings dating from the Scythian period have been reported from several sites, a comparable groundplan has so far only been published from Szolnok, Zagyvart; however, in the lack of published finds, this site can only be dated to the Scythian period tentatively. Other analogies to circular features are known from the contemporaneous archaeological cultures of the steppe and the forested steppe.^{5–6} While round structures with post-holes conforming to the outline of the sunken feature can be found in the forested steppe region too, round features with a different post-hole arrangement or without post-holes are more frequent.

While most Eastern European researchers agree that buildings with a circular groundplan represent an intrusive tradition in the Scythian cultural milieu, they differ on the possible origins of these buildings. A recent overview devoted to this problem argued that the forerunners of the Scythian period round buildings should be sought in the Late Bronze Age–Early Iron Age cultures on the south-eastern fringes of the Carpathian Basin.⁷ To which we may add that comparable round buildings have been uncovered on several Late Bronze Age settlements in the Carpathian Basin (e.g. Doboz; Esztergom, Helemba-sziget; Mošorin/Mozsor, Feudvar in Serbia; Köröm, Kápolna-domb).⁸ The function of these buildings remains strongly controversial since rectangular, above-ground buildings are generally identified as the residential buildings of the Late Bronze Age in the eastern half and on the fringes of the Carpathian Basin, while sunken houses predominate on the contemporaneous settlements on the steppe.⁹ The current evidence indicates that rectangular sunken buildings only became the dominant element of rural villagescapes from the Early Iron Age onward in the Carpathian Basin.¹⁰

The finds are dominated by pottery sherds (Figs 3, 5, 7, 9, 10. 1–5), whose typological assignation is encumbered by their fragmented condition and the negligible number of intact vessels and complete vessel profiles. The ceramic inventory is predominantly made up of the basic types of the Alföld/Vekerzug group of the Scythian period (biconical, barrel- and flower pot-shaped pots, bowls with indrawn rim and mugs with high-drawn handles),¹¹ which occur on all sites of this archaeological culture. The pottery of the

¹ The footnote texts can be found in the Hungarian study.

Nyírparasznya settlement is visibly dominated by barrel- and flower pot-shaped pots, which were current in every Early Iron Age culture of the Carpathian Basin. Although plain, simple variants are also known, the pieces of the Alföld group were often adorned with various knobs, ribs and impressed motifs, as well as their combinations.^{12–20}

Hand-thrown and wheel-turned vessels both occur, the latter representing 8.1% of the 3815 inventoried pottery finds, a proportion conforming to the ratio on other settlements. Curiously enough, the proportion of wheel-turned pottery does not even approximate the pottery distribution ratios noted in cemeteries.^{21–23} It would appear that wheel-made pottery production was reserved for finer wares, for the mugs, jugs and bowls used for food consumption.²⁴

Certain vessel types such as disc-shaped vessel lids, bowls with outturned and peaked rim, strainers and cups occur in greater number than usual on this site. The earlier apparent lack of lids can probably be ascribed to the shortcomings of research: mostly the period's cemeteries have been published and certain types of utilitarian domestic pottery were quite obviously not deposited in burials.^{25–29}

We know that the most common bowl types of the Alföld group were the bowls with indrawn rim that can be derived from Late Bronze Age forms,³⁰ explaining our surprise when we found that a part of the hand-thrown bowls from Nyírparasznya had a gently or more emphatically outturned rim, occasionally with a pair or two pairs of symmetrically set knobs on the rim. Bowls with outturned and peaked rim can both be traced to Late Bronze Age traditions, and their parallels also occur in the forested steppe belt.^{31–36} Even without a detailed analysis of this issue, it would appear that bowl variants with a peaked rim were more common in the Upper Tisza region.³⁷ One remarkable fragment comes from a cup with scalloped handle recalling a rooster's crest, whose contemporaneous analogies are currently only known from Alsótelekes, Dolinka and Dédestapolcsány, Verebce-tető. The formal precursor of this wide-mouthed cup with outturned rim can be sought in the pottery of the Late Bronze Age Gáva culture, while its Early Iron Age counterparts are generally dated to the period from the third quarter of the 7th century to the mid-6th century BC. Its appearance can probably be attributed to the survival of local Late Bronze Age traditions into the Iron Age in the eastern half of the Carpathian Basin.^{38–42}

Strainers and miniature vessels are fairly rare in this period (*Fig. 10. 4*), as are small ladles.^{43–44} The majority of the spindle whorls coming in many forms (spherical, biconical and segmented) decorated with incised and grooved patterns; *Fig. 10. 1–3*) were no doubt the everyday accessories of spinning and weaving performed by women.⁴⁵ Although few metal finds were recovered (*Fig. 10. 6–7*),^{46–47} several grindstones and whetstones were brought to light from the features alongside a few lumps of slag. The animal bone sample was not particularly large compared to the size of the settlement; its preliminary assessment indicated a dominance of cattle and small ruminants. Horse and pig bones are considerably fewer in number, while the remains of dog and wild species are negligible.

In the lack of well-datable metal finds, we can only take the domestic pottery as our springboard, which is no easy task owing to the long use of certain Iron Age ceramic types. Although wide-mouthed cups with outturned rim and rooster's crest-like scalloped handles are generally assigned to the earliest phase of the Scythian period in the Hungarian Plain,⁴⁸ these cups were always found in association with wheel-turned pottery at Nyírparasznya.⁴⁹ Given the date of the appearance of wheel-turned wares,^{50–51} the settlement's early occupation can be dated to the late 7th–early 6th century BC. This date is not at variance with the presence of more archaic vessel types, whose form, surface treatment and decoration differ from their Late Bronze Age predecessors. Thus, the settlement cannot be dated to the earlier phase of the Alföld group, but it can be fitted into the broader Upper Tisza region extending from the Érmellék region to the Northern Mountain Range, where Late Bronze Age traditions persisted into the Scythian period.⁵² The barrel-shaped pots decorated with impressed dots or long, impressed knobs provide another chronological anchor: this decoration appeared sporadically at the onset of the Ha D period, but became truly widespread from the Ha D2 phase, and survived up to the Celtic period, when it is attested on settlements.^{53–54} Although several types of the wheel-turned ceramics were also produced during the La Tène period,⁵⁵ typical Celtic vessels are lacking among the pottery finds. In the light of the above, the settlement investigated on the outskirts of Nyírparasznya was probably established in the mid-6th or later 6th century BC and was abandoned sometime before the mid-4th century BC. The statistical assessment of the find material will probably modify this broad chronology.

Irodalom • References

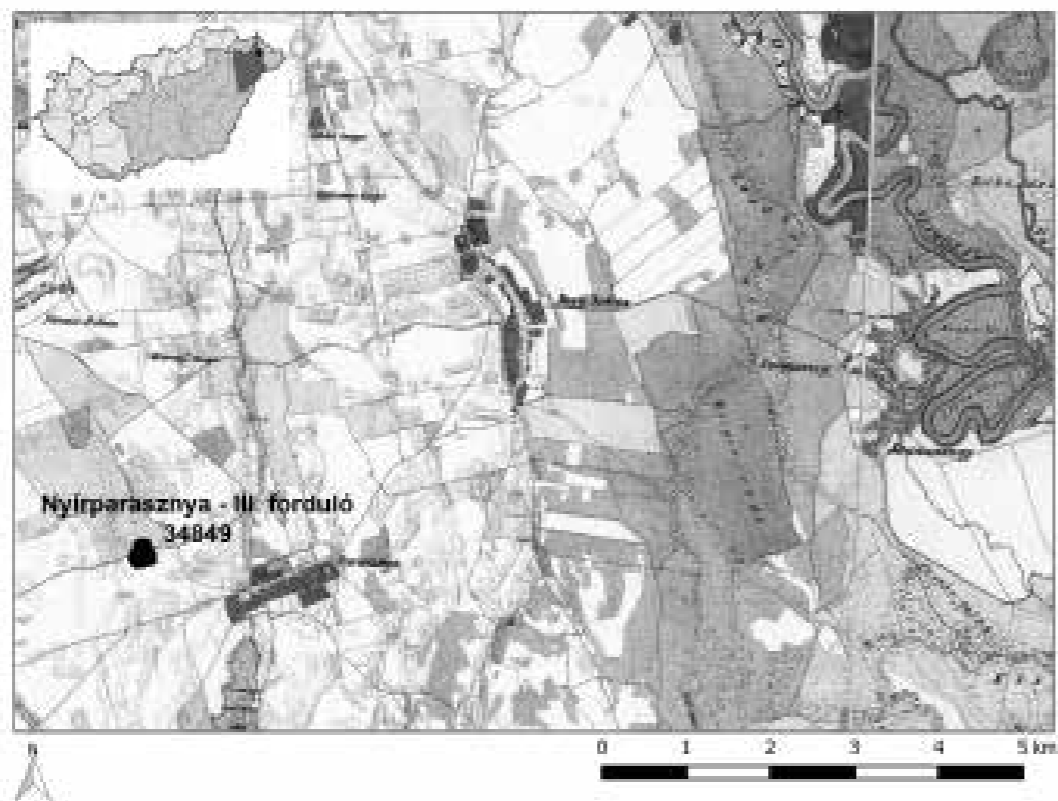
- BERECZ 2012 BERECZ B.: Nyírparasznya – III. forduló (Szabolcs–Szatmár–Bereg megye, 66., 187. lelőhely). In: Kvassay, J. (szerk./ed.) Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól/Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations. Budapest 2012, 13.
- B. HELLEBRANDT 2015 B. HELLEBRANDT, M.: Die Häuser der Gáva-kultur auf dem Fundort Köröm–Kápolna-domb (Ungarn). In: Szatmári, I. (Hrsg.) An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag. Budapest, 2015, 199–212.
- BOTTYÁN 1955 BOTTYÁN, Á.: Szkíták a magyar Alföldön [Scythians on the Great Hungarian plain]. Régészeti Füzetek 1. Budapest, 1955.
- CHOCHOROWSKI 1985 CHOCHOROWSKI, J.: Die Vekerzug-Kultur. Charakterik der Funde. Prace Archeologiczne 36. Warszawa–Kraków, 1985.
- CHOCHOROWSKI 1996 CHOCHOROWSKI, J.: Problem recepcji elementów kultury antycznej (greckiej) w kotlinie Karpackiej w VI w. p.n.e. Na marginesie dyskusji o genezie tzw. szarej ceramiki toczonyj (Problem der Rezeption der Elemente der antiken (griechischen) Kultur im Karpatenbecken im 6. Jh.v.u.Z. (Ein Diskussionsbeitrag zur Genese der sog. grauen Drehscheibenkeramik)). In: Chochorowski, J. (red.) Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziętolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim (Probleme der Bronze- und frühen Eisenzeit in Mitteleuropa. Festschrift für Marek Gedl zum 60. Geburtstag und zum 40. Jahrestag der wissenschaftlichen Tätigkeit an der Jagiellonen-Universität). Kraków 1996, 115–144.
- CSEH 1999 CSEH J.: Szkíta telepobjektum alaprajzának és felépítményének rekonstrukciós lehetőségei (Szolnok-Zagyvart) [Possible reconstructions of the ground plan and superstructure of a Scythian period settlement feature (Szolnok-Zagyvart)]. Ősrégészeti Levelek/Prehistoric newsletter 1 (1999)
- CSEH 2001 CSEH J.: Szkíta földművelők-állattartók településeinek régészeti nyomai a Zagyva mentén (településtörténeti kutatások Szolnok határában 1986–1990 között) [Archaeological traces of scythian farmers-livestock breeders along the river Zagyva (settlement history researches in outskirts of Szolnok between 1986–1990)]. In: Havassy P. (szerk./Hrsg.) Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene). Gyulai katalógusok 10. Gyula 2001, 79–94.

- CZAJLIK et al. 2014 CZAJLIK, Z.–REMÉNYI, L.–TÓTH, F. M.: Új topográfiai eredmények a dédestapolcsányi Verebce-tető kutatásában II. – New topographical results from the research of Verebce-tető at Dédestapolcsány II. Magyar Régészet/Hungarian Archaeology 2014 (ősz/autumn) 1–9.
- CZIFRA 2006 CZIFRA SZ.: Megjegyzések a szkíta kori Alföld-csoport veremházainak kérdéséhez Bemerkungen zur Frage der Grubenhäuser der skythenzeitlichen Alföld-Gruppe). Archaeológiai Értesítő 131. (2006) 169–178.
- CZIFRA et al. 2012 CZIFRA SZ.–KREITER A.–SZÉLES É.–TÓTH M.–VIKTORIK O.: Kora vaskori korongolt kerámia a Kárpát-medencében (Early Iron Age wheel-turned pottery in the Carpathian Basin). Archeometriai Műhely 2011/3. (2012) 235–249. [online] Elérhető/Available at <http://www.ace.hu/am/> [Látogatva 2015. május 24./Accessed 24 May 2015]
- CZIFRA et al. 2015 CZIFRA, SZ.–KREITER, A.–PÁNCZÉL, P.: Typology versus petrography: analysis of unique Scythian Age cups from Nyírparasznya (Hungary). In: Szatmári, I. (Red.): An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei am 75. Geburtstag. Budapest, 2015. 67–80.
- D. MATÚZ 1997 D. MATÚZ E.: Késő bronzkori és kora vaskori háztípusok és rekonstrukciós kísérletek (Spätbronzezeitliche und früheisenzeitliche Häusertypen und ihre Rekonstruktionsversuche). BudRég XXXI. (1997) 211–227.
- GANINA 1984 GANINA/Ганина, О. Д.: Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся [Early Scythian age settlement near village Zalessye]. Археологія/Arheologija (Kiev) 47 (1984) 68–79.
- GYUCHA 2002 GYUCHA A.: Újabb szkíta kori telepnyomok Békés megyéből (Later Scythian Age settlement vestiges from Békés County). BMMK 23. (2002) 59–88.
- ISTVÁNOVITS 1997 ISTVÁNOVITS E.: Nyíregyháza–Manda-bokor. Kora vaskori település a Kr.e. VI–IV. századból [Nyíregyháza–Manda-bokor. Early Iron Age settlement from the VI–IV. BC.]. In: Raczky, P., Kovács, T., Anders, A. (szerk./eds.) Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Path into the past. Rescue excavations on the M3 motorway). Budapest 1997, 75–80.
- KALICZ–KOÓS 1998 KALICZ, N.–KOÓS, J.: Siedlungsfunde der Früheisenzeit aus Nordostungarn. In: Hänsel, B.–Machnik, J. (Hrsg.) Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v.Chr.). Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12. München, 1998, 423–436.
- KASHUBA–LEVITSKI 2012 KASHUBA, M.–LEVITSKI, O.: The Hallstatt house-building techniques of the Carpathian-Danube region and the emergence of circular pit-houses in the Early Scythian period in North-West Pontic. In: Blajer, W. (red.) Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicate. Kraków, 2012, 573–582.

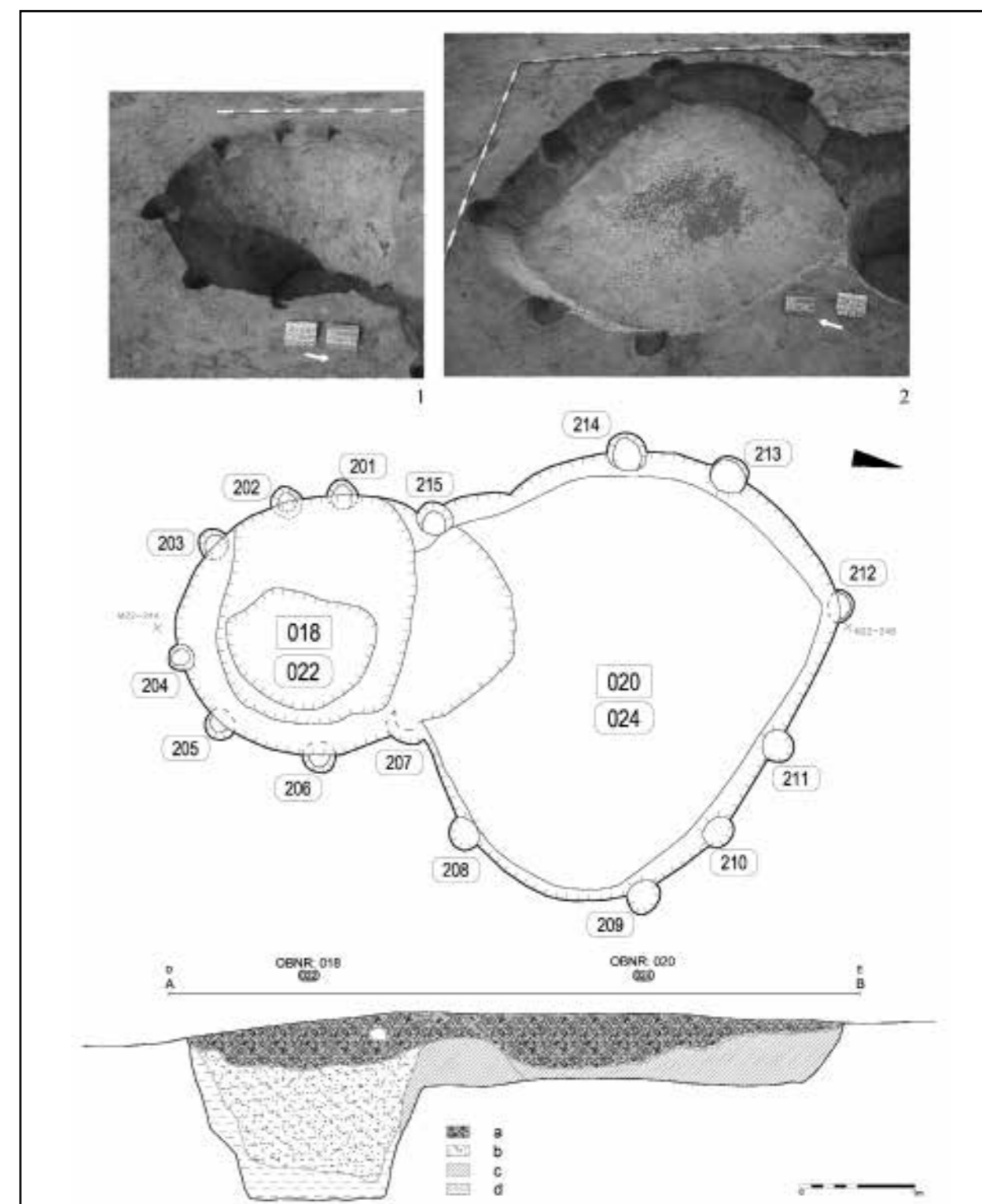
- KASHUBA et al. 2012 KASHUBA, M.–LEVITSKI, O.–DARAGAN, M.: Research on early grey wheel-thrown pottery (mid 7th to 6th century B.C.) in the barbarian milieu of the Eastern Carpathian region. In: Kern, A.–Koch, J. K.–Balzer, I.–Fries-Knoblach, J.–Kowarik, K.–Later, C.–Ramsel, P. C.–Trebsche, P.–Wiethold, J. (Hrsg.) Technologieentwicklung und –transfer in der Hallstatt- und Latènezeit. Langenweisbach 2012, 103–107.
- KEMENCZEI 1984 Kemenczei, T.: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Archaeologia Hungarica, Series Nova, LI. Budapest, 1984.
- KEMENCZEI 2009 KEMENCZEI, T.: Studien zu den Denkmälern skythisch Geprägter Alföld Gruppe. IPH XII. Budapest, 2009.
- KOVAČEVIĆ 2008 KOVAČEVIĆ, S.: Osvrt na strukturu i keramičku proizvodnju kasnohalštatskog naselja u Zbelavi kod Varaždina (A look at the structure and ceramic production of the late Hallstatt settlement in Zbelava near Varaždin). Prilozi 25 (2008) 47–80.
- KOZUBOVÁ 2013 KOZUBOVÁ, A.: Pohrebiská Vekerzugeskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku (Die Gräberfelder der Vekerzug-Kultur in Chotín in der Südwestslowakei). Bratislava, 2013.
- LENGYEL 1960 LENGYEL, I.: Beiträge zur Ursprungsfrage der Kuštanovice-Kultur. FolArch XII. (1960) 61–69.
- MEDOVIĆ 1991 MEDOVIĆ, P.: Die Eisenzeitliche Besiedlung und ihre Funde. In: Hänsel, B. – Medovic, P.: Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mosorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990. BRGK 72. (1991) [1992] 144–151.
- MIROŠŠAYOVÁ 1987 MIROŠŠAYOVÁ, E.: Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej (Settlement of East Slovakia in the Hallstatt Period). SIA XXXV-1. (1987) 107–164.
- MIROŠŠAYOVÁ 1994 MIROŠŠAYOVÁ, E.: Sídliisko z neskorej doby halštatskej v Čečejevciach (Späthallstattzeitliche Siedlung in Čečejevce). SIA XLII-1. (1994) 37–68.
- NÉMETHI 1982 NÉMETHI, J.: Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău. Dacia XXVI. (1982) 115–144.
- NÉMETHI 1984 NÉMETHI, J.: Contribuții la istoricul hallstattului țirziu din Nord-Vestul României în limina noilor descoperiri arheologice. Beiträge zur Geschichte der späten Hallstattzeit im Nordwesten Rumâniens im Lichte der neuen archäologischen Entdeckungen. Acta MP VIII (1984) 129–146.
- NÉMETHI 1988 NÉMETHI J.: Necropola Latène de la Pișcolț, jud. Satu Mare I. (Das latènezeitliche Gräberfeld von Pișcolț, Kr. Satu Mare I.). Thraco-Dacica IX/1-2. (1988) 49–73.
- PATAY 1961 PATAY P.: Az alsótelekesi vaskori temető (Cimetière de l'âge du fer à Alsótelekes). FolArch XIII. (1960) 27–50.
- PATAY–B. KISS 2002 PATAY P.–B. KISS Zs.: Az Alsótelekes–dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai (az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei) (Die Unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Alsótelekes–Dolinka (Die Ergebnisse der Freilegungen der Jahre 1962 und 1964)). FolArch XLIX-L. (2001–2002) [2002] 79–141.

- PATEK 1984 PATEK, E.: Die Nordosttransdanubische Hallstattgruppe: ein Überblick. *MittArchInst* 12–13. (1982–1983) [1984] 59–84.
- PÁRDU CZ 1940 PÁRDU CZ M.: Bronz-, szkíta-, La Tène- és germánkori temető Hódmezővásárhely–Kishomokon (Ein Gräberfeld in Hódmezővásárhely–Kishomok aus der Bronze-, Skythen-, La Tène- und Germanenzeit). *Dolg XVI* (1940) 79–99.
- POLGÁR 2003 POLGÁR P.: Késő bronzkori település Esztergom–Helemba-szigeten (Late Bronze Age settlement at Esztergom–Helemba-sziget). *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric newsletter* 5 (2003) 68–81.
- POPOVICH 1997 POPOVICH, I.: Periodization and chronology of Kushtanovica type site in the Transcarpathian region. *JAMÉ XXXVII–XXXVIII*. (1995–1996) [1997] 77–114.
- POPOVIČ 1981 POPOVIČ, D.: Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu (Die Keramik der älteren Eisenzeit in Syrmien). *Fontes Archaeologiae Iugoslaviae*, IV. Beograd 1981.
- ROMSAUER 1993 ROMSAUER, P.: Nové nálezy Vekeřzugeskej skupiny z Nitry (Neufunde der Vekeřzug-Gruppe aus Nitra). *SIA XLI-1*. (1993) 5–39.
- SMIRNOVA/СМИРНОВА 1996 SMIRNOVA/СМИРНОВА, Г. И.: Немировское городище – общая характеристика памятника VIII–VI вв. до н.э. (The Nemirovskoye site of ancient settlement: a general description of monument) *Археология (Киев)* 4. (1996), Ris. 3;
- SMIRNOVA 1997 SMIRNOVA, G. I.: Skythische kannelierte Keramik im Waldsteppengebiet des nördlichen Pontus und ihre Beziehungen zum hallstattzeitlichen Donau-Karpaten-Raum. In: Becker, C.–Dunkelmann, M.–L.–Metzner-Nebelsick, C.–Peter-Röcher, H.–Roeder, M.–Teržan, B. (Hrsg.) *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Internationale Archäologie – Studia honoraria*. Espelkamp, 1997. 627–636.
- SMIRNOVA/СМИРНОВА 1998 SMIRNOVA/СМИРНОВА, Г. И.: Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике (A Scythian settlement in Nemirov hill-fort: general information about the monument). *МАИЕТ/МАИЭТ VI*. (1998) 77–121. Ris. 3, 8.
- SMIRNOVA/СМИРНОВА 2001 SMIRNOVA/СМИРНОВА, Г. И.: Заключительный сезон работ на раннескифском поселении у с. Долиняны [Final excavation season on the Early Scythian Age settlement in the village Dolinyany]. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа (Санкт-Петербург)* 35. (2001) 59–73.
- SMIRNOVA/СМИРНОВА 2004 SMIRNOVA/СМИРНОВА, Г. И.: Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века (To the studies of the West-Podolian group of the monuments of the Archaic Scythian period in the forest-steppe Scythia). In: Chochorowski, J. (red./ed.) *Kimmerowie, scytowie, sarmaci. Księga poświęcona pamięci Tadeusza Sulimirskiego/ Cimmerians, Scythians, Sarmatians. In memory of professor Tadeus Sulimirski*. Kraków, 2004, 409–429.

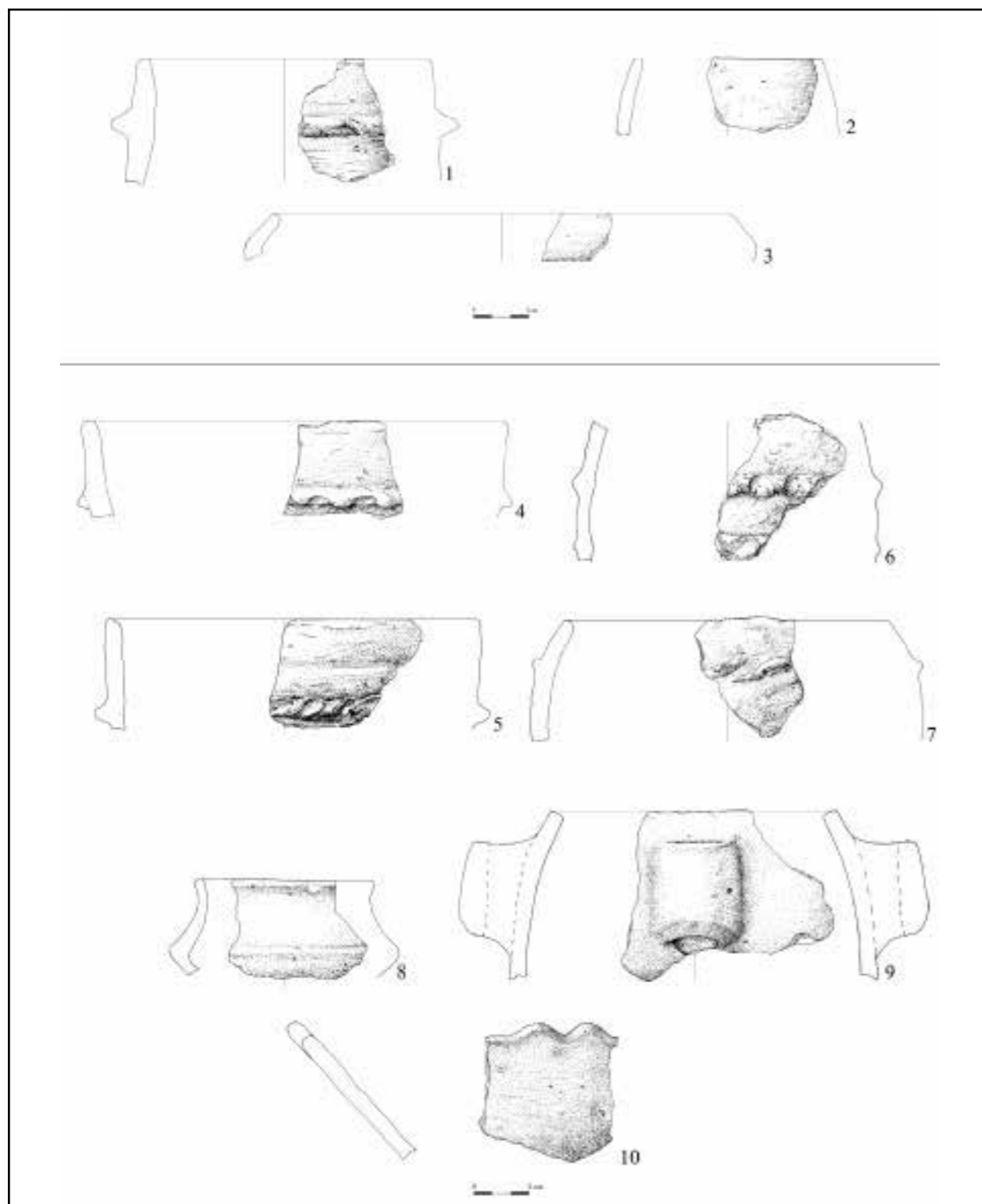
- SOLOVYOV 2010 SOLOVYOV, S. L. Greeks and indigenous population in Berezan (Borysthenes). In: Tréziny, H. (ed.) *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noir. Actes des rencontres du programme européen Ramses² (2006-2008)*. Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine, 3. Paris–Marseille, 2010. 291–303
- STEGMANN-RAJTÁR 2002 STEGMANN-RAJTÁR, S.: Keramika ako kritérium regionálneho členenia kultúrnej oblasti tvar a výzdoba hrobovej keramiky v severovýchodnomhálštatskom kultúrnom okruhu (Keramik als Kriterium für die Regionale Gliederung eines Kulturgebietes. Zur Form und Verzierung von Grabkeramik im Nordöstlichen Hallstattkulturkreis). *ŠtZ* 35. (2002) 193–202.
- SÜMEGI et al. 2004 SÜMEGI, P.–TIMÁR, GY.–GULYÁS, S.–JUHÁSZ, I.: The study area. In: Sümegi, P.–Gulyás, A. (eds.) *The Geohistory of Bátorliget marshland. An Example for the Reconstruction of Late Quaternary Environmental Changes and Past Human Impact from the Northeastern Part of the Carpathian Basin*. *Archaeolingua, Series Maior* 16. Budapest, 2004. 29–32.
- SZABÓ et al. 2007 SZABÓ, M.–TANKÓ, K.–SZABÓ, D. 2007. La mobilier céramique. In: Szabó, M. (dir.) *L'Habitat de l'époque de La Tène*, Sajópetri–Hosszú dűlő. Budapest 2007, 229–252.
- VASIĆ 1987 VASIĆ, R.: Bosutska grupa [The Bosut group]. In: Gabrovec, S. (red.) *Praistorija jugoslovenskih zemalja V. Željezno doba*. Sarajevo 1987, 536–554.
- VERES 2003 VERES J.: Szkítakori település Polgár határában (Scythian settlement on the outskirts of Polgár). *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric newsletter* 5 (2003) 83–93.
- V. SZABÓ 2004 V. SZABÓ G.: Ház, település és településszerkezet a késő bronzkori (BD, HA, HB periódus) Tisza-vidéken (Houses, Settlements and Settlement Structures in the Tisza Region of the Late Bronze Age (Periods BD, HA, HB)). In: Nagy E. Gy.–Dani J.–Hajdú Zs. (szerk.) *ΜΩΜΟΣ II. Óskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete*. Debrecen, 2004, 137–170.

1. kép: Nyírparasznya, III. forduló. A lelőhely és környezete a második katonai felmérésen
 Fig. 1: Nyírparasznya, III. forduló. The site and its environment on the map of the Second Military Ordnance Survey

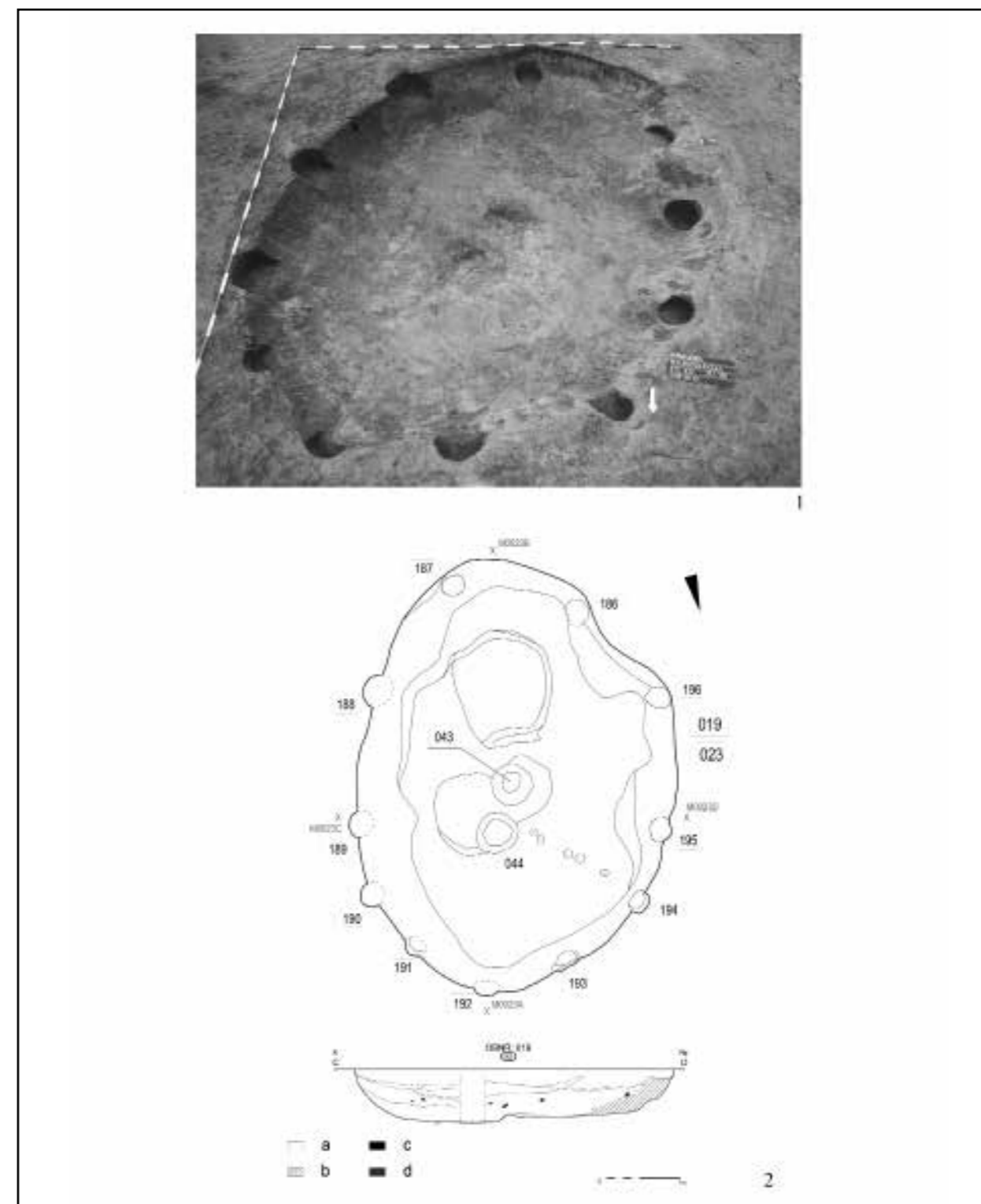

2. kép: Nyírparasznya, III. forduló. 1–2. Az OBNR 18/SNR 22. és az OBNR 20/SNR 24. épületek bontás utáni állapota; 3. A két jelenség alap- és metszetrajza
 Jelkulcs: a. kevert szürkésfekete homok; b. kevert szürkésbarna homok; c. sárgásbarna homok; d. sárgásfekete homok
 Fig. 2: Nyírparasznya, III. forduló. 1–2. Buildings OBNR 18/SNR 22 and OBNR 20/SNR 24 after excavation; 3. groundplan and section of the two features
 Key: a. mixed greyish-black sand; b. mixed greyish-brown sand; c. yellowish-brown sand; d. yellowish-black sand

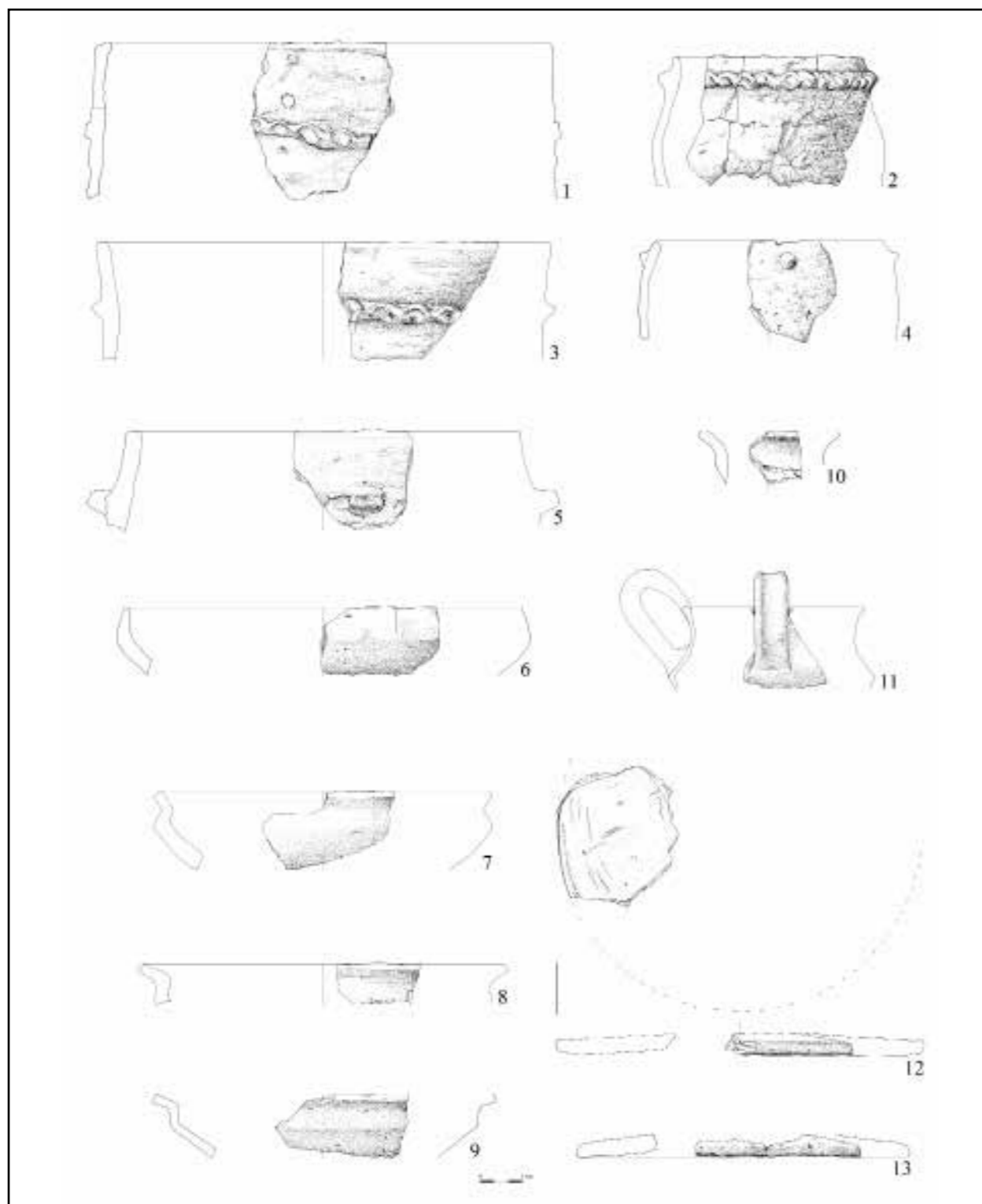
3. kép: Nyírparasznya, III. forduló. Válogatás az OBNR 18/SNR 22. és az OBNR 20/SNR 24. épületek kerámiaanyagából.

Fig. 3: Nyírparasznya, III. forduló. Selection of the pottery finds from Buildings OBNR 18/SNR 22 and OBNR 20/SNR 24

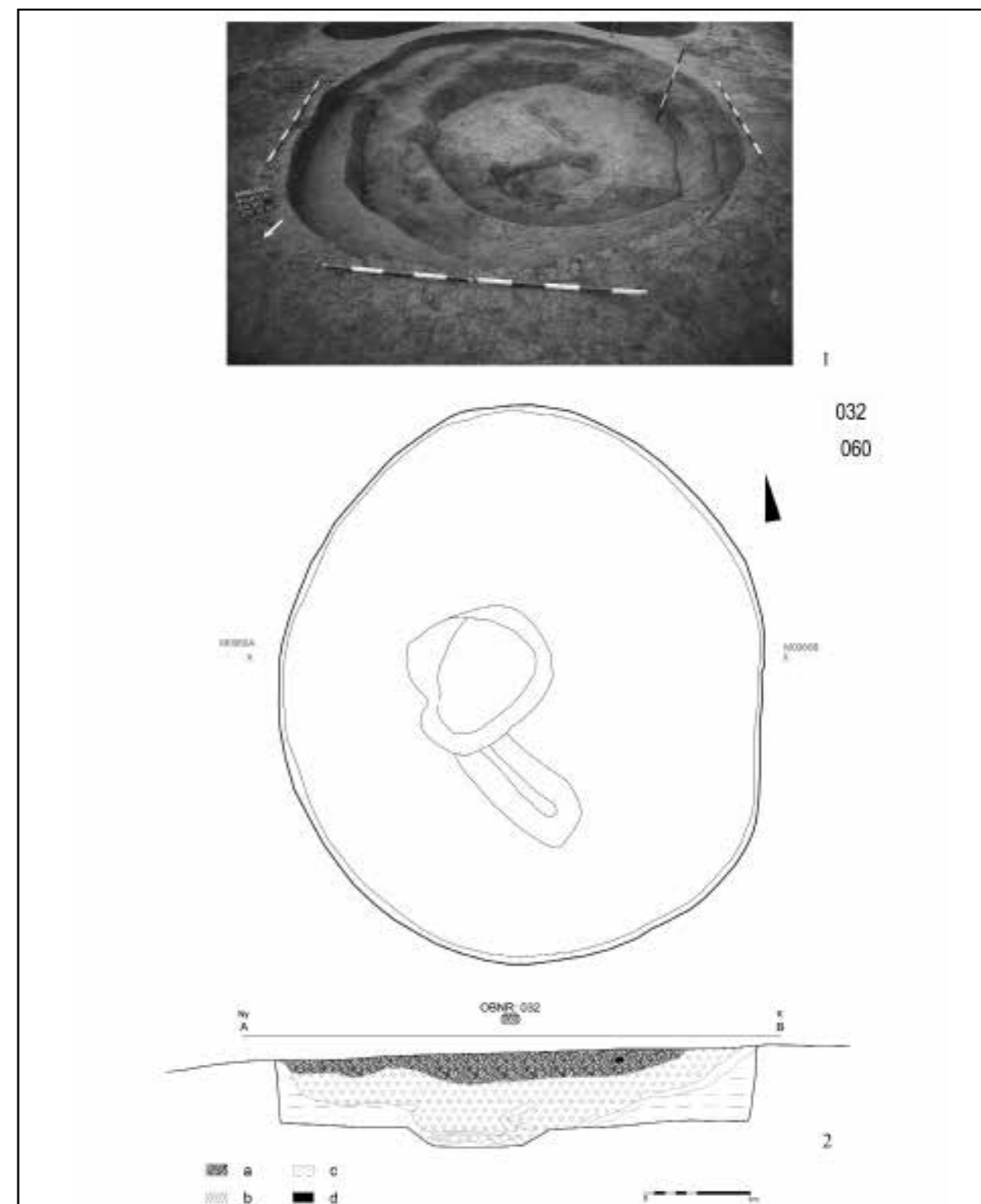

4. kép: Nyírparasznya, III. forduló. 1. Az OBNR 19/SNR 23. épület ásatási fotója; 2. alap- és metszetrajza
Jelkules: a. paticsal kevert szürkésfekete homok; b. sárgásbarna homok; c. kerámia; d. patics

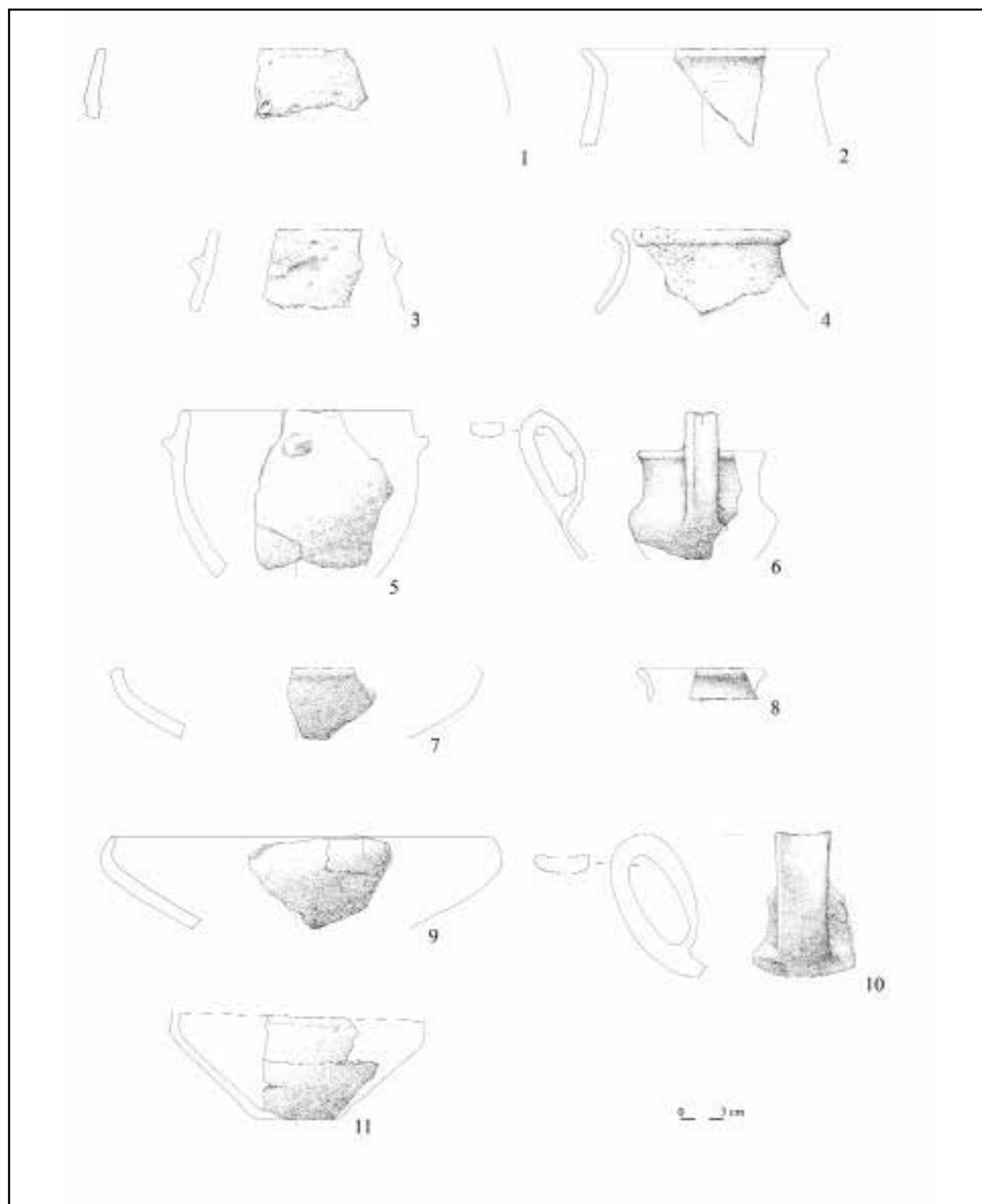
Fig. 4: Nyírparasznya, III. forduló. 1. Excavation photo of Building OBNR 19/SNR 23; 2. its groundplan and section
Key: a. greyish-black sand mixed with burnt daub; b. yellowish-brown sand; c. pottery; d. burnt daub

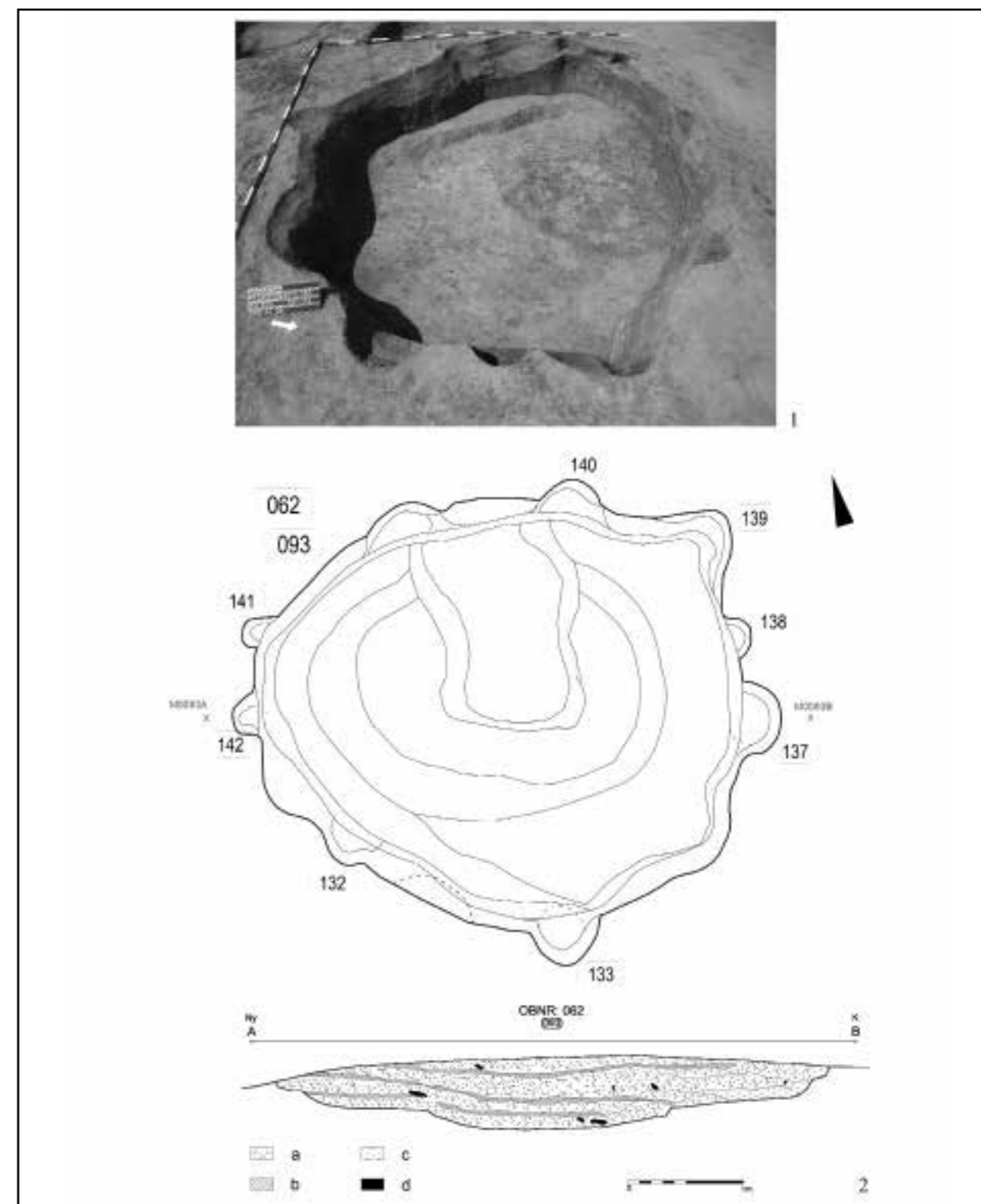
5. kép: Nyírparasznya, III. forduló. Válogatás az OBNR 19/SNR 23. épület kerámiaanyagából
 Fig. 5: Nyírparasznya, III. forduló. Selection of the pottery finds from Building OBNR 19/SNR 23

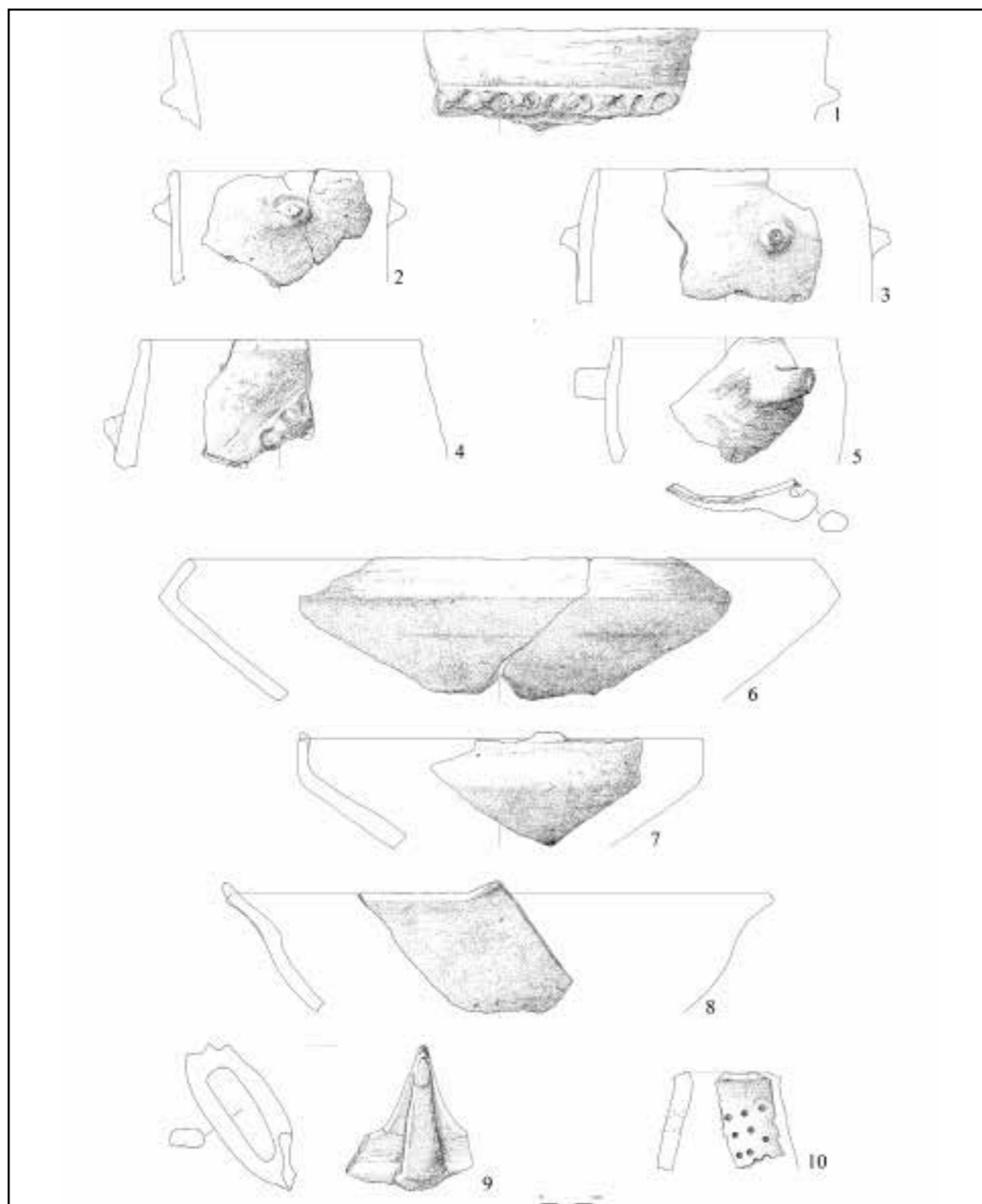
6. kép: Nyírparasznya, III. forduló. 1. Az OBNR 32/SNR 60. épület ásatási fotója; 2. Alap- és metszetrajza
 Jelkulcs: a. szürkésfekete homok; b. paticsszemcsékkel kevert, sárga foltos szürke homok; c. szürkével kevert sárga homok; d. kerámia
 Fig. 6: Nyírparasznya, III. forduló. 1. Excavation photo of Building OBNR 32/SNR 60; 2. its groundplan and section
 Key: a. greyish-black sand; b. grey sand with yellow lenses mixed with specks of burnt daub; c. yellow sand mixed with grey sand; d. pottery

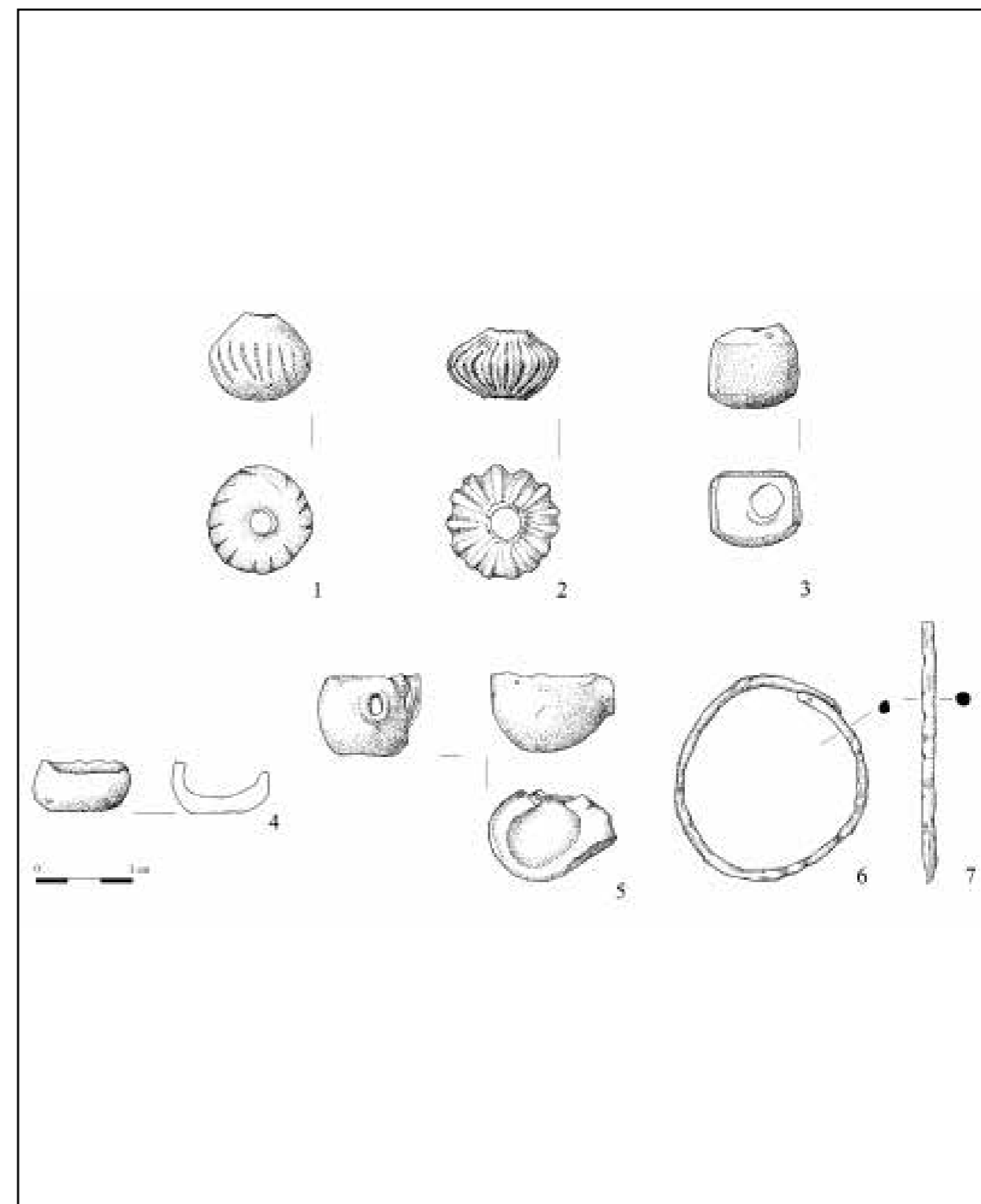
7. kép: Nyírparasznya, III. forduló. Válogatás az OBNR 32/SNR 60. épület kerámiaanyagából
 Fig. 7: Nyírparasznya, III. forduló. Selection of the pottery finds from Building OBNR 32/SNR 60

8. kép: Nyírparasznya, III. forduló. 1. Az OBNR 62/SNR 93. épület ásatási fotója; 2. Alap- és metszetrajza
 Jelkulcs: a. szürkésbarna kevert homok; b. kovárványos szürke homok; c. sárgásszürke homok; d. kerámia
 Fig. 8: Nyírparasznya, III. forduló. 1. Excavation photo of Building OBNR 62/SNR 93; 2. its groundplan and section
 Key: a. greyish-brown mixed sand; b. lamellar grey sand; c. yellowish-grey sand; d. pottery

9. kép: Nyírparasznya, III. forduló. Válogatás az OBNR 62/SNR 93. épület kerámiaanyagából
 Fig. 9: Nyírparasznya, III. forduló. Selection of the pottery from Building OBNR 62/SNR 93

10. kép: Nyírparasznya, III. forduló, leletanyag 1–3. Orsógombok; 4. Miniatűr edény; 5. Agyagkanál; 6–7. Vastárgyak
 Fig. 10: Nyírparasznya, III. forduló, selection of finds. 1–3. Spindle whorls; 4. miniature vessel; 5. clay ladle; 6–7. iron artefact

Hornok Péter – Tóth Gábor

Újabb adatok La Tène-kori sírkerületek hazai előfordulásához Kelta temetőrészlet Hegyfalun határán (Előzetes beszámoló)

Kulcsszavak: megelőző feltárás, előzetes jelentés; Hegyfalun, Berek-alja I., Vas megye; késő vaskor; La Tène; temető, sírkerület, trepanáció

2012–13 folyamán próba- és megelőző feltárást végeztünk az M86-os gyorsforgalmi út beruházásához kapcsolódva, a Vas megyei Hegyfalunhoz tartozó Berek-alja dűlőben (lelőhely azonosító: 67169). A lelőhely a település D-i határán, a Kőrös-patak tól Ny-ra, 500 m-re, egy Ny–K-i irányú, erőteljesebb kiemelkedésen helyezkedik el, melyet É-ről, Ny-ról és D-ről mélyen fekvő, vízjárta területek határolnak (1. kép 1.).

Az első információt a lelőhelyről egy 2008. évi terepbejárás szolgáltatta, melynek során Stibrányi Máté vaskori kerámiatöredéket talált a felszínen.¹ 2012-ben Mrenka Attila terepbejárása néhány további bronzkori és vaskori edénytöredék előkerülését eredményezte ugyaninnen.² Ásatásaink alkalmával szórványos bronz- és Árpád-kori településobjektumok mellett, egy késő vaskori temetőrészletet tártunk fel kb. 4000 m²-en. A 22 temetkezés mellett, a nekropoliszhoz tartozó árkok, oszlophelyek, gödrök kerültek elő (1. kép 2.).

Temetkezési rítus

A Hegyfalun feltárt sírok több mint kétharmada hamvasztásos rítusú volt. Két urnasírt (3. kép 6.) leszámítva, a hamvakat általában a sírgödörben szét-szórva vagy egy kupacban találtuk. Az elhamvasztottak maradványait és a velük eltemetett tárgyakat leggyakrabban egyszerű, sekély, kerek gödörbe helyezték. Két sír négyszögletes, és viszonylag mély, három további hamvasztásos sírgödör a csontvázas sírokra jellemző alakú és méretű, de azoknál sekélyebb volt. Utóbbiakat a fizikai közelség mellett, a közös ÉNy–DK-i irány is összekötötte.

A hét korhasztásos sír tájolása változatosan alakult: három-három halottat D, DK, valamint É, ÉK felé fektettek, egy váz fejjel csaknem K-felé nézett. A kerítőárokkal övezett négy csontvázas temetkezés

számára kifejezetten nagyméretű sírgödröket alakítottak ki (3. kép 3.; 4. kép 1.), melyekbe két vázat is kissé diagonálisan fektettek.

A hegyfalui temetőben a rablógödröket leszámítva szuperpozíció, rátemetkezés, többes temetkezés nem volt, a sírkerületek kizárólag egyetlen személy sírhelyének adtak helyet.

Legalább két sírban koporsó használata valószínűsíthető, az elszenesedett deszkamaradványok, valamint egy esetben a sír aljához képest magasan előkerülő edénymelléklet alapján.

Bolygatás

A sírokat szinte kivétel nélkül még a vaskorban megbolygatták. A mozgatórúgó néhány esetben rituális jellegű lehetett. Valószínűleg ez állt a koponyák két esetben megfigyelt eltűnése, valamint a különböző temetkezésekből származó emberi maradványok összekeverése mögött is: az egyik hamvasztásos sírből néhány csigolya és egy koponya (4. kép 2.), egy másiktól egy combcsont került elő.

A bolygatások másik, gyakoribb oka az anyagi haszonszerzés lehetett, erre utal, hogy a vastárgyak mellett csak néhány bronz fibula és karikaékszer maradt a sírokban. Számolni lehet azzal is, hogy egy sírt különféle okokból, akár több alkalommal is megbolygathattak.

Sírkerületek

A temető különlegességét az árokkeretes sírok nagy száma, és magas aránya adja.

A sírkertek kialakítása már az urnamezős kultúra idején megfigyelhető. A szokás a Hallstatt- és La Tène-kultúrákon keresztül, a római császárkorban is folytatódott.³

A késő vaskori Európa számos területével szemben, a Kárpát-medencéből alig ismertek olyan temetők, ahol a sírokat árokmal övezték volna. Magyar-

országon kizárólag Győr-Moson-Sopron megyéből: Beziről⁴ és Ménfőcsanakról⁵ kerültek elő hasonló jellegű lelőhelyek. Szlovákiában, a Dunamenti-alföld területén a sírkerületek több szórványos előfordulása ismert,⁶ de kizárólag a csúzi (Dubník) temetőben jelenik meg a szokás tömegesen.⁷ A sírkerületekbe történő temetkezés gyakorlata Ausztriában a Bécsi-medencében is megtalálható,⁸ de a szokás igazán a Traisen folyó völgyében, egy viszonylag szűk területen koncentrálódik.⁹

Hegyfalun, a feltárással érintett területen összesen 18 sírkerületet azonosítottunk, melyek mindegyike négyszögletes formát mutatott (1. kép 2.; 2. kép 1–4.).

A sírt övező árkok előfordulása rítustól, nemtől és életkortól függetlenül látszik. Kialakításuk során előszeretettel használták fel a szomszédos sírok már meglévő árkait, így a sírkerületek gyakran érintkeztek egymással. Ez szorosabb rokoni kapcsolatra utalhat, de létrejöttükben praktikus szempontok is szerepet játszhattak. Sírkületeket csak abban az esetben kapcsolnak össze, ha azzal a többi sír közvetlen megközelíthetőségét nem lehetetlenítették el.

Több esetben megfigyelhető volt, hogy a sír nem az árokmal övezett terület közepén helyezkedett el. A temető DNy-i szélén, ahol a felszín meredeken lejtene kezdett, ez a jelenség látványosabban jelentkezett. Az itteni sírok a sírkerület középpontjához képest rendre ÉK-re, a magasabb fekvésű rész irányába tolódtak el. A talajvízszint aktuális szintje és a domborzati adottságok itt felülírták a szimmetria igényét. Ugyanakkor a sírok sírkerületen belüli rendhagyó elhelyezése bizonyos védelmet jelenthetett a sírrablásokkal szemben is.

Két kerítőárok belsejében nem találtunk sírt. Mivel

⁴ BÍRÓ–MOLNÁR 2011; MOLNÁR 2014

⁵ UZSOKI 1970, 1987; VADAY 2003, 2006; EGRY 2006

⁶ Gelér (Holiare): BENADIK et al. 1957, 83–98, Obr. 24.; BENADIK 1963, 345.; Tótmegyer (Palárikovó): BENADIK 1975; Tornóc–Felsőjató (Třmovec nad Váhom–Horný Játov): BENADIK et al. 1957, 11–40., Obr. 3., BENADIK 1963, 340, 345–346.; Ipolykiskeszi (Malé Kosihy): BUJNA 1995; Bajcs (Bajč–Vlkanovo): BENADIK 1960, BENADIK 1963, 345.

⁷ BUJNA 1989

⁸ Mindenekelőtt Mannersdorfban: RAMSL 2011; kisebb számban Katzelsdorfban: URBAN et al. 1985; és Au am Leithagebirgenben, utóbbi helyen rendhagyó módon: NEBHAY 1973

⁹ Kizárólag a tömegesebb előfordulások: Franzhausen (Nußdorf): NEUGEBAUER–GATTINGER 1988, 65.; MOSCATI et al. 1991, 190.; NEUGEBAUER 1992, 48, Abb. 13–14.; Inzersdorf–Getzersdorf: NEUGEBAUER 1992, 47.; NEUGEBAUER 1996; Herzogenburg: MOSCATI et al. 1991, 190.; NEUGEBAUER 1992, 41, 46.; Oberndorf: MOSCATI et al. 1991, 189.; NEUGEBAUER 1992, 41.; Pottenbrunn: RAMSL 2002

ezek a temető legmagasabb fekvésű részén helyezkedtek el, ahol a legvékonyabb volt a humuszréteg, ezért valószínű, hogy sekély, hamvasztásos temetkezésekről voltak itt. Ezeket a földművelés elpusztíthatta, erre utal a humuszolás során, a felszínen talált szórvány vaslemezdarabka és több kalcinátum is.

Az árkok mérete nagy változatosságot mutatott. A legkisebb, egy gyereksírhoz tartozó árok oldalhossza kicsit több mint 4 m volt. A felnőttek esetében ez az adat 7–17 m között változott. A jellemző szélesség 0,7–1 m, a mélység 30–40 cm volt. A 9. számú árok kiemelkedett a többi közül 180 cm-es szélességével és 120 cm-es mélységével (2. kép 4.).

A temető kétségkívül legérdekesebb jelenségei a sírkerületek területén előkerült kisebb beásások voltak. Néhány kivételtől eltekintve az árokmal övezett terület sarkaiban helyezkedtek el, de hasonló objektumok az árkok között is előfordultak. A kerek, vagy kissé ovális, sekély gödrök (esetleg cölöplyukak) átmérője általában 50–70 cm között változott.¹⁰ A beásások nyilvánvalóan a halottkultusz részét képező rituálék során játszottak szerepet. Értelmezésüket nehezíti, hogy alig került elő belőlük értékelhető leletanyag, számuk és elhelyezkedésük sem állandó. Hegyfalun – hosszas keresgélés ellenére is – sírkerületenként általában csak egy, néhány esetben kettő vagy három beásásra bukkantunk. A Kárpát-medencében egyedülálló jelenségek legközelebbi párhuzamai alsó-ausztriai lelőhelyeken találhatóak meg. Pottenbrunnban jellemzően a sírkerületek minden sarkából került elő ilyen objektum.¹¹ Mannersdorfban csak a temető ÉNy-i részén lévő 2. számú sírcsoportban jelenik meg, ahol sírkerületenkénti előfordulása a hegyfaluihoz hasonlóan alacsony, sironként általában egy.¹²

A jelenségek sírkerületenkénti alacsony száma meglepő, és egyúttal arra utal, hogy itt jórészt nem a több helyről ismert, négy cölöplyukkal ellátott sírkertek csonka töredékeiről, hanem egy eltérő gondolati háttér teljes értékű, intakt megjelenési formájáról van szó.

A jelenségek Hegyfalun is használhatónak tűnő értelmezési lehetőségét veti fel Peter C. Ramsel a Pottenbrunni temető 233. sírja kapcsán, ahol a sírkert sarkaiban talált – kerítésoszlopnak meghatáro-

¹⁰ A fenti jelenségeken kívül egyértelműen cölöplyukként meghatározható objektumok is előkerültek néhány sírkerület belsejében, de ezek mérete kisebb volt, és elhelyezkedésükben szabályszerűség nem látszott.

¹¹ NEUGEBAUER 1993, 156–157.; RAMSL 2002, 19–22, Abb. 3.

¹² RAMSL 2011, 29, Abb. 181.

¹ Savaria Múzeum RA 2691-09

² Savaria Múzeum RA 3169-12

³ NEUGEBAUER 1992, 29.

zott – négy cölöplyukat középen egy – a sír mellett elhelyezkedő – *bothros*ként meghatározott további objektum egészíti ki.¹³

Hasonló funkciója lehetett néhány hegyfalui sírkert területén előkerült beásásnak is: A KE 39. számú gödör közvetlenül a sír mellett, azzal érintkezve került elő (2. kép 3.). A KE 45. objektum a szokásostól eltérően nem a közrezárt terület sarkában, hanem a K-i oldal közepénél helyezkedett el (2. kép 4.).¹⁴ Elhelyezkedésük, és a további hasonló objektumok környékbeli hiánya miatt sem kerítés, sem épület részeként nem értelmezhetőek.

Elképzelhető, hogy a sírkerületek belsejében magányosan jelentkező, kisebb gödrök mindegyike – elhelyezkedésüktől függetlenül – *bothros* volt.

Leletanyag

Az árokkeretes temetőszerkezet Hegyfalun nem járt együtt a sírok kirívó gazdagsággal, sőt a leletanyag, feltehetően a bolygatások magas arányával összefüggésben, inkább szegényesnek mondható.

A női sírok jellemző leletei a fibulák (egy Münsingen- és két Duchcov-típusú), a bronzlemezből készült, gyöngyfűzér idomú kar- és bokaperecek, a bronzból öntött, plasztikus, gömb alakú elemekkel díszített, pecséltős végű karperecek.

A három fegyveres sír mindegyikéből került elő kard, hüvelyével együtt, két esetben a hamvasztásos síroknál megszokott módon, összehajtván. Két sír lándzsahegyet, az egyik ollót és kést is tartalmazott, a harmadikban a kardot pajzs egészítette ki.¹⁵ Bronzdrótból hajlított karperec, és sárga alapszínen fehér-kék szemesgyöngy egy gyereksírból származott. Mindkét nemnél gyakran fordultak elő kerámiaedények és vasfibulák töredékei. A kerámiaanyagból egy bemélyített, egymásba kapaszkodó S-motívumokkal három sorban díszített palack (4. kép 3–4) emelhető ki.¹⁶ A vizsgálatra alkalmas állapotú leletek alapján a temetőt a La Tène B időszakban nyitották, de használata a C1 időszakra is átnyúlhatott.¹⁷

Összefoglalás

Jerem Erzsébet hívta fel a kutatás figyelmét a Fertő-tó környéki kelta csoportok szorosabb, akár etnikai jellegű összetartozására. A kohézió ismérveként, többek között, a sírkerületek használatát, a temetkezés során a kő- és fakonstrukciók alkalmazását jelölte meg.¹⁸

A hegyfalui temető kétségkívül ennek a tágabb értelemben vett Fertő-tó vidéki körnek a hagyatéka volt. Ez bizonyítja, hogy a késő vaskorban Vas megye É-i, Rába menti területei nem csak földrajzilag, hanem kulturális értelemben is a határokon átnyúló kiscsalpöldi régió szerves részét képezték.¹⁹ Ugyanakkor a sírkerületek komplexitása révén a hegyfalui temető egykori használói közvetlen és erős alsó-ausztriai kötődéssel is rendelkeztek.

Az embertani vizsgálat eredményei

Anyag és módszer

A vizsgálat 9 személy csontvázmardványain és további 18 személy hamvasztott maradványain történt, mivel a 22 sír temetkezéseinek kívül további hamvak származnak a sírokat övező árkokból, illetve két esetben a hamvasztásos sírban vázcsontok is voltak. A nemi és életkori alapadatok becslése és a korhasztásos maradványok vizsgálata Knußmann, Éry és Molleson összefoglalói²⁰ alapján történt. A testmagasság számítása Sjøvold²¹ mindkét nemre, europid rasszkörre kidolgozott módszerével, a hosszúcsontok méretei alapján történt. A hamvasztott maradványok vizsgálata Lisowski, Nemeskéri és Harsányi, Wahl, Herrmann²², valamint Czigány²³ ajánlásait követte.

Embertani alapadatok²⁴

A vizsgálható korhasztásos csontmaradványok
KE 55. Két személy csontmaradványai. 1: 30–45 éves férfi; 2: 15–18 éves, nemi hovatartozása nem megállapítható (szórvány?).

¹⁸ JEREM et al. 1981–82, 12.

¹⁹ 2010-ben a Rába melletti Ikerváron dr. Kiss Péter egy hasonló korú és jellegű temetőrészletet tárt fel, ahol három sírt is négyzetes árok övezett (Savaria Múzeum RA 3223-12).

²⁰ KNUSSMANN 1988, 160–232, 421–496; ÉRY 1992, 1–49; MOLLESON 1986, 95–118.

²¹ SJØVOLD 1990, 431–447.

²² LISOWSKI 1968, 76–83; NEMESKÉRI–HARSÁNYI 1968, 99–116; HERRMANN 1988, 576–585; égetési hőmérséklet becslése: WAHL 1981, 271–279.

²³ A gyermeki koponyacsontok felépítésének és vastagságának alapján történő életkorbecslés: CZIGÁNY 2000, 20.

²⁴ A vizsgálat eredményei bővebben: BALÁZS et al. 2015.

KE 70. 22–24 éves (valószínűleg) nő.

KE 73. 40–50 éves férfi.

KE 82. 1–2 éves gyermek.

KE 89. 25–35 éves (valószínűleg) nő.

KE 91. *Adultus* korú, feltételezhetően nő.

KE 103. 35–45 éves férfi.

KE 123. 30–34 éves nő.

KE 128. 40–60 éves nő.

Vizsgálható hamvasztásos csontmaradványok

KE 4. *Adultus*, feltehetően nő.

KE 6. 25–35 éves, feltehetően férfi.

KE 8. *Infans–juvenis* életkori kategóriájú.

KE 13. Életkora és nemi hovatartozása nem becsülhető.

KE 15. Életkora és nemi hovatartozása nem becsülhető.

KE 16. 14–17 éves fiatal.

KE 24. 2–10 éves gyermek.

KE 51. *Juvenis–adultus* életkori kategóriájú.

KE 52. 30–40 éves, valószínűleg férfi.

KE 64. 15–30 éves fiatal.

KE 83. *Adultus* életkori kategóriájú.

KE 86? (KE 50. sírban talált hamvak). 20–30 éves.

Azonos fizikai jellemzői alapján a maradványok a külön csomagban lévő KE 86. számú maradványokhoz tartoznak.

KE 91. 15–20 éves fiatal.

KE 92. 17–20 éves fiatal.

KE 93. 18–25 éves fiatal.

KE 113. *Adultus* életkori kategóriájú.

KE 119. 11–15 éves gyermek.

KE 121. 4–6 éves gyermek.

Eredmények megbeszélése

A Közép-Franciaország és Csehország közötti területen a Kr. e. 8. századtól kezdődően alakult ki az a régészeti anyagi homogenitás, amit az 5. század közepétől La Tène civilizációnak lehet nevezni.²⁵ Zoffmann Zsuzsanna embertani megállapításai és összehasonlító elemzése alapján a dunántúli La Tène kelták a csehországi betelepülési irányból érkeztek régióinkba. A Dunántúl területén embertanilag nagyfokú heterogenitás a jellemző. Feltételezhető, hogy a gracilis és robosztus mediterránok, a *nordikusok* és a *cromagnoidok* egy része az őslakosság (vagy a csatlakozott nem kelta töredék népek) képviselői, a rövidfejű népségek pedig a kelta bevándorlók lehettek. Összehasonlításai alapján a dunántúli kelták

közelebbi embertani párhuzamait a cseh, az embertanilag kissé távolabbiakat pedig a szlovák mintákban találjuk meg.²⁶ Dél-Szlovák lelőhelyek vizsgálata alapján Vlcek²⁷ embertani anyagának kapcsolódását – a magyarországi hasonlóság mellett – morva területek és Ausztria irányába tudta meghatározni.

A hegyfalui vizsgált csontvázas sírok csontanyaga minden tekintetben alacsony reprezentativitásával, megtartása rossz. A hamvasztott maradványok mennyisége, tömege és kiégetettsége tág határok között mozog. A fizikai jellemzők alapján a gyakoribbnak tekinthető alacsony hőfokú égetettségtől a magasabb hőfokig bezárólag – akár azonos temetkezésen belül is – változatos képet kapunk. Ez megfelel – többek közt – Tankó és Tankó²⁸ Ludas hamvasztott anyagán történt megfigyeléseinek is. Ugyanakkor az időszak nem egységes hamvasztási gyakorlatára utal például Zoffmann tanulmányában²⁹ az Ordacsehi, Kécsimező lelőhelyen az egyenletes, magas hőfokú égetést mutató fizikai jellemzők ismertetése, vagy az ausztriai Wohlsdorf lelőhely egységesen alacsony hőfokon végzett hamvasztásai.³⁰ Megemlíteném, hogy a hegyfalui hamvasztott maradványok között a gerinc csigolyái nem fordultak elő, a medence töredékei is ritkán. Ez arra utalhat, hogy a jelentősebb hőhatás a törzsre irányult, a végtagok és a fej nem a tűz centrumában feküdtek. A holttesteket valószínűleg hanyatt fekvő helyzetben helyezték a máglyára, amelynek nagyobb tüze, parazsa a törzs alatt lehetett. A szélen lévő területekről történhetett (eltérő mennyiségben) a csontdarabkák összegyűjtése.

A vizsgálatok alapján mindkét rítus szerint temettek férfiakat és nőket, gyermekeket és felnőtteket egyaránt. Ez alapján kijelenthető, hogy egy település temetője került feltárásra. Becslés tehető a paleodemográfiai viszonyokra.³¹ A maradványok alapján a születéskor várható élettartam 26,0 évre tehető. A szükséges modellek alkalmazásával történt korrekció után ez az érték azonban csupán 17,5 év. A 15 éves kort megérték további várható élettartama férfiak esetében 23,2 év, nőknél pedig 18,7

²⁶ ZOFFMANN 1999, 33–49, 2005, 103–129, 2009, 115–121; ugyanerre a következtetésre jutnak KÖHLER et al. 2007, 103–111.

²⁷ VLCEK 1957, 278–279.

²⁸ TANKÓ–TANKÓ 2012, 249–258.

²⁹ ZOFFMANN 2012, 41–50.

³⁰ TÓTH 2014, kézirat: készült az ARGIS Archäologie Service (Soboth, Ausztria) részére.

³¹ ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970. ajánlásai alapján.

¹³ RAMSL 2012, 187, Abb. 7.

¹⁴ Hegyfalun az ilyen típusú objektumokból értékelhető leletanyag általában nem került elő, ez alól kivételt képez a KE 39. gödör, amelyben egy csontárat találtunk.

¹⁵ Sajnos ezt a sírt a lőszermentesítés során a tűzszerszerek erősen megrongálták.

¹⁶ Az edény díszítése a cserszegtomaji urnához hasonló (HUNYADI 1942, LXXVII/1., 1944, 142.)

¹⁷ A leletek restaurálása még folyamatban van.

²⁵ SZABÓ 2005, 14.

év. Nők esetében két halandósági csúcsot becsülhetünk, egy kisebbet a szüléssel, gyermekággal kapcsolatban 15–20 éves korban, majd egy magasabb halandóságot 25–30 éves korban. A férfiaknál egy halandósági csúcs a jellemző; 30–40 éves korban. Ezek a tapasztalt és becsült értékek megfelelnek a Zoffmann³² összefoglaló munkájában ismertetett, az időszakra jellemző számított értékeknek.

Hosszúcsontok alapján két nő esetében lehetett testmagasságot becsülni. A 154,6 cm-es és 157,2 cm-es értékek kissé elmaradnak az Éry által (36 nő átlagértéke alapján) a vaskorra meghatározott 158,77 cm-es átlagtól, de illeszkednek a variációterjedelemben.³³ Paleopathológiai szempontból fontos lelet a KE 103-as számú férfi koponyája. A rendkívül töredékes, kóros folyamatot vagy elváltozást nem mutató koponya bal oldali falcsontjának két hiányos darabja összeilleszthető. Rajta a *sutura coronalis* mögött 28 mm-el, a *sutura sagittalis* alatt 45 mm-el egy 17 mm átmérőjű, gyógyulási nyomot nem mutató, kerek, fűrt trepanációs nyílás, amely a belső *corticalis*-ban fejeződött be; onnét pattintották ki a csontkorongot (a szél tanúsága szerint). Ezzel a módszerrel – a beavatkozás során – az agyburkok nem sérültek meg. A teljes trepanációhoz kapcsolódik, azt jelképes trepanációként metszi, egy sekélyebb, befejezetlen furat azonos átmérőjű íve. Egy közelebről nem beazonosítható helyzetű falcsont töredéken (belső felszínén sem találhatóak jellegzetes érlelfutások), szintén 17 mm-es átmérővel, a trepan-fűrt körívének a csontállományba mélyedő bevágódásának fél szakasza és középső rögzítő furatának gyógyulást nem mutató bemélyedése maradt fenn, mintegy harmadik, legkevésbé befejezett beavatkozás nyomaként (4. kép 5.).³⁴ A falcsonti tényleges, és az azt metsző jelképes, valamint a be nem fejezett trepanáció, a kisszámú hazai vaskori trepanációk³⁵ újabb érdekes darabja. A három furat azonos átmérőjű, gyógyulási nyomot nem mutatnak.

Hasonló, két egymást metsző (csak eltérő méretű: 18 és 14 mm átmérőjű), női koponya falcsontjába fűrt, gyógyulási nyomot nem mutató trepanációs nyílásról a ménfőcsanaki kelta anyagból Czigány és Egry számolt be.³⁶ Feltételezésük szerint leletük szoros kapcsolatban állhat a Bécsi-medence területén (Katzelsdorf és Guntramsdorf) talált azonos kelta időszakba tartozó lelőhelyek koponyalékeléses leleteivel. Az ismertetett 4 ausztriai koponya lékelését is fűróval végezték, túlélési nyom azokban az esetekben sem volt. Eltérés a ménfőcsanaki eltérő átmérőjű furatokkal szemben, hogy a Bécsi-medence kelta sírleletein, amelyek között 1–2 vagy 3 egymásba kapcsolódó lyuk szerepel, azonos átmérőjű fűrhengerrel végezték a beavatkozást. Ezek alapján a Hegyfalu térségében előkerült trepanáció technikája és kivitelezése is (a ménfőcsanaki kapcsolódáson túl, amire a régészeti leletanyag is utal) szintén a Bécsi-medence lelőhelyeivel mutat párhuzamot. Mivel Zoffmann, már hivatkozott munkái alapján, embertanilag a hazai antropológiai leletanyag a szlovákiai lelőhelyek anyagaival is mutat nem túl szoros párhuzamot, érdemes a dél-szlovákiai leletanyagot ilyen szempontból is megvizsgálni. Vlcek összefoglalójában³⁷ – több koponyán is – túlélési nyomot nem mutató, fűrt trepanációs nyílásról számol be. Azok átmérői azonban általában jóval nagyobbak; 30 mm feletti. (Túlélési nyomokat más technikával készült trepanált koponyákon igazolt.) Ezek alapján, a hasonlóságok és eltérések figyelembe vételével, a hegyfalui koponya (és népeség) kapcsolódása valószínűleg inkább az ausztriai népcsoportok irányában kereshető.

³² ZOFFMANN 2011, 17–58.

³³ ÉRY 1998, 64.

³⁴ Meg kell említeni, hogy a töredékes homlokcsont pikkelyének jobb oldalán, a koronavarrat irányában szabályos félkörnek tűnő, 28 mm-es, befelé szűkülő, gyulladáshoz nem mutató elváltozás elsődleges vizsgálattal eltérő technikával készült, gyógyult trepanáció nyomának tűnik. Azonban a csontállomány mállása, elvékonyodása, a szemüreg felé alaktalanává válása és fokozódó erodáltsága a sírban történő hatásokkal, tafonómiai jelenséggel magyarázza a kialakult elváltozást, amelynek kerekded területén a két ellentétes póluson kistrágcshalók fognyomai is felfedezhetők.

³⁵ JÓZSA–FÓTI 2007, 14–15.

³⁶ CZIGÁNY–EGRY 2007, 37–44.

³⁷ VLCEK 1957, 203–289.

Péter Hornok – Gábor Tóth

New data on the square-ditched graves of the La Tène period in Hungary A Celtic cemetery on the outskirts of Hegyfalu (Preliminary report)

Keywords: pre-development excavation, preliminary report; Hegyfalu, Berek-alja I, County Vas; Late Iron Age, La Tène; cemetery, square-ditched graves, trepanation

In the course of the excavations at the Berek-alja I site on the outskirts of Hegyfalu (id. no. 67169),^{1–21} we uncovered the section of a Late Iron Age cemetery as well as a scatter of Bronze Age and Árpáadian Age settlement features. In addition to the twenty-two burials, we also found ditches, post-holes and pits associated with the burial ground (Fig. 1. 1–2, Fig. 2. 1–4).

Although cremation graves dominated in the cemetery, we also uncovered several inhumation burials; many of the latter had an extraordinarily large grave pit and virtually each had been disturbed in the Iron Age. The charred wooden planks indicated the use of wooden coffins in at least two graves.

The most unusual trait of the cemetery was the large number and high proportion of graves enclosed by square ditches.³ The custom of enclosing the grave within a ditch is barely attested in the Carpathian Basin during this period. In Hungary, graves of this type have been exclusively documented in County Győr-Moson-Sopron: comparable burial grounds have been reported from Bezi⁴ and Ménfőcsanak.⁵ Although ditch-enclosed burials have been sporadically attested on the plainland along the Danube in Slovakia,⁶ their mass occurrence is only known from the Csúz (Dubník) cemetery.⁷ While the practice of interring the deceased in graves enclosed by ditches is known in the Vienna Basin in Austria,⁸ the main concentration of these burials can be found in the Traisen Valley.⁹

We identified eighteen square-ditched burials at Hegyfalu; it would appear that there was no correlation between the burial rite, the age and the sex of the deceased and deposition in a ditch-enclosed grave.

Another interesting trait, hitherto unencountered in the Carpathian Basin, was the occurrence of smaller pits and post-holes within the enclosures,²¹⁰ which, with a few exceptions, generally lay in the corners of the enclosed area. However, a few were found between the ditches too. These features undoubtedly played a role during the rituals performed as part of the funerary cult. Their function eludes interpretation because they yielded few distinctive finds and there was no regular pattern to their occurrence. Most grave enclosures contained one of these features, a few contained two or three such small pits or post-holes.^{11–12}

Some of these features probably had a special function: Pit KE 39 lay adjacent to the grave, adjoining it (Fig. 2. 2). In contrast to the general practice, Feature KE 45 lay not in the corner of the enclosed area, but in the middle of the eastern side (Fig. 2. 4). Given their location and the lack of similar features in the area, they cannot be interpreted as part of a fence or a building. Their function may have resembled the pit near Grave 233 in the Pottenbrunn cemetery, which was interpreted as a bothros by Peter C. Ramsel.¹³

The square-ditched graves at Hegyfalu were not particularly lavishly furnished; in fact, the grave goods were rather modest, probably owing to the general disturbances to the burials (Fig. 3. 1–6; Fig. 4. 1–4).^{14–17} The finds with a dating value indicate that the cemetery was opened in the La Tène B period, although its use probably extended into the C1 period.

¹ The footnote texts can be found in the Hungarian study.

²¹⁰ In addition to the above, several features that were clearly post-holes were found within the grave enclosure: their size was smaller and there was no regular pattern to their location.

Erzsébet Jerem had earlier noted the closer, perhaps ethnic relation between the Celtic groups settling in the area of Lake Fertő, citing burial in ditch-enclosed graves and the presence of stone and wooden structures in the graves as an indication of the close ties between them.¹⁸

In this sense, the Hegyfalú cemetery can undoubtedly be regarded as part of the legacy of the Lake Fertő group, indicated also by the fact that in the Late Iron Age, the northerly area of County Vas lying along the Rába River was part of the Little Hungarian Plain that extended beyond Hungary's modern borders not only geographically, but culturally as well.³¹⁹ At the same time, the one-time community using the Hegyfalú cemetery had direct, strong ties with Lower Austria. This archaeologically attested contact was also underpinned by the physical anthropological assessment of the biritual cemetery.^{20–33} The trepanated skull of a 35–45-year-old man is noteworthy from a palaeopathological point of view (*Fig. 4. 5*). Parallels to the practice of trepanation can be cited from Győr-Ménfőcsanak and the cemeteries in the Vienna Basin.^{34–37}

Irodalom • References

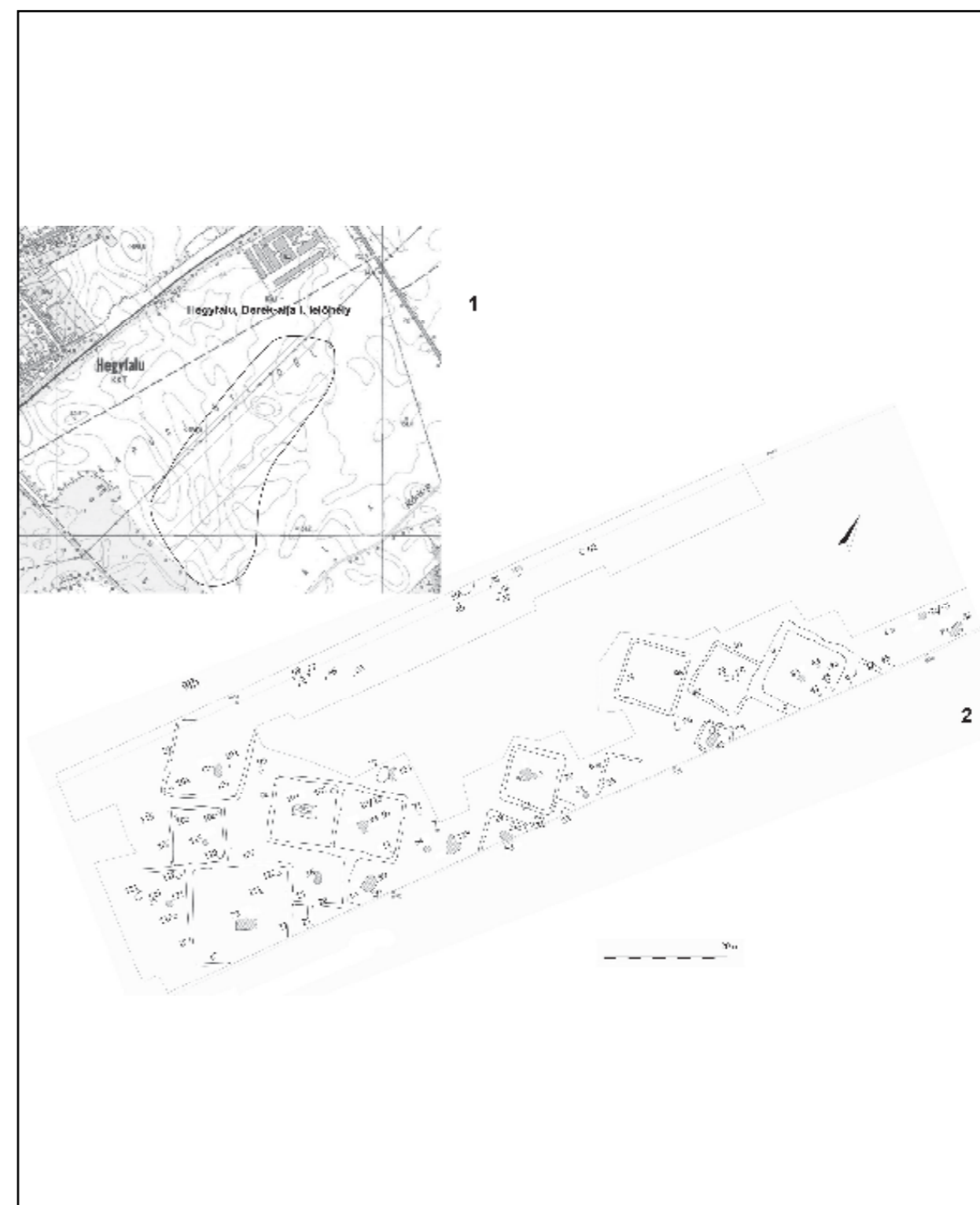
- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970 ACSÁDI, GY.–NEMESKÉRI, J.: History of human life span and mortality. Budapest, 1970.
- BALÁZS et al. 2015 BALÁZS A.–HORNOK P.–TÓTH G.: Birituális La Téne-kori temető hegyfalú határában (Vas megye). Embertani eredmények. *Specimina Electronica Antiquitatis* 21 (2015) 1–12.
- BENADÍK 1960 BENADÍK, B.: Keltké pohrebisko v Bajči–Vlkanove. *Slovenská Archeológia* 8/2 (1960) 393–451.
- BENADÍK 1963 BENADÍK, B.: Zur Frage von chronologischen Beziehungen der Keltischen Gräberfelder in der Slowakei. K otázke chronologických vzťahov keltských pohrebísk na Slovensku. *Slovenská Archeológia* 11/2 (1963) 339–390.
- BENADÍK 1975 BENADÍK, B.: Besonders angelegte Gräber auf keltischen Gräberfeldern der Slowakei und ihre gesellschaftliche Bedeutung. *The Celts in Central Europe. Pannonia konferenciák aktái, II. Alba Regia* 14 (1975) 97–106.
- BENADÍK et al. 1957 BENADÍK, B.–VLCEK, E.–AMBROS, C.: Keltké Pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*. Bratislava, 1957.
- BÍRÓ–MOLNÁR 2011 BÍRÓ SZ.–MOLNÁR A.: Bezi, Faluhely-dűlő. In: Kisfaludy J. (Szerk./ed.) *Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Archaeological Investigations in Hungary 2010*. Budapest 2011, 178.
- BUJNA 1989 BUJNA, J.: Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník. *Slovenská Archeológia* 37/2 (1989) 245–354.
- BUJNA 1995 BUJNA, J.: Malé Kosihy. Latènezeitliches Gräberfeld. Nitra, 1995.
- CZIGÁNY 2000 CZIGÁNY J.: Rendellenes méretű és alakú gyermekkoponyák paleopathológiája. Budapest, 2000.
- CZIGÁNY–EGRY 2007 CZIGÁNY J.–EGRY I.: Egy ritka lékelt koponya a ménfőcsanaki kelta temetőből. *Folia Anthropologica* 5 (2007) 37–44.
- EGRY 2006 EGRY I.: Előzetes beszámoló a Győr-Ménfőcsanak, Eperföldeken végzett megelőző feltárásról (2005–2006.). In: Kisfaludy J. (Szerk./ed.) *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006. Archaeological Investigations in Hungary 2006*. Budapest 2006, 27–53.
- ÉRY 1992 Éry K.: Útmutató csontvázletek vizsgálatához. ELTE kézirat. Budapest, 1992.

³¹⁹ In 2010, Dr. Péter Kiss excavated a similar cemetery section from roughly the same period at Ikervár, a site beside the Rába River, where three graves were enclosed by a rectangular ditch (Savaria Museum, Archaeological Archives, RA 3223-12).

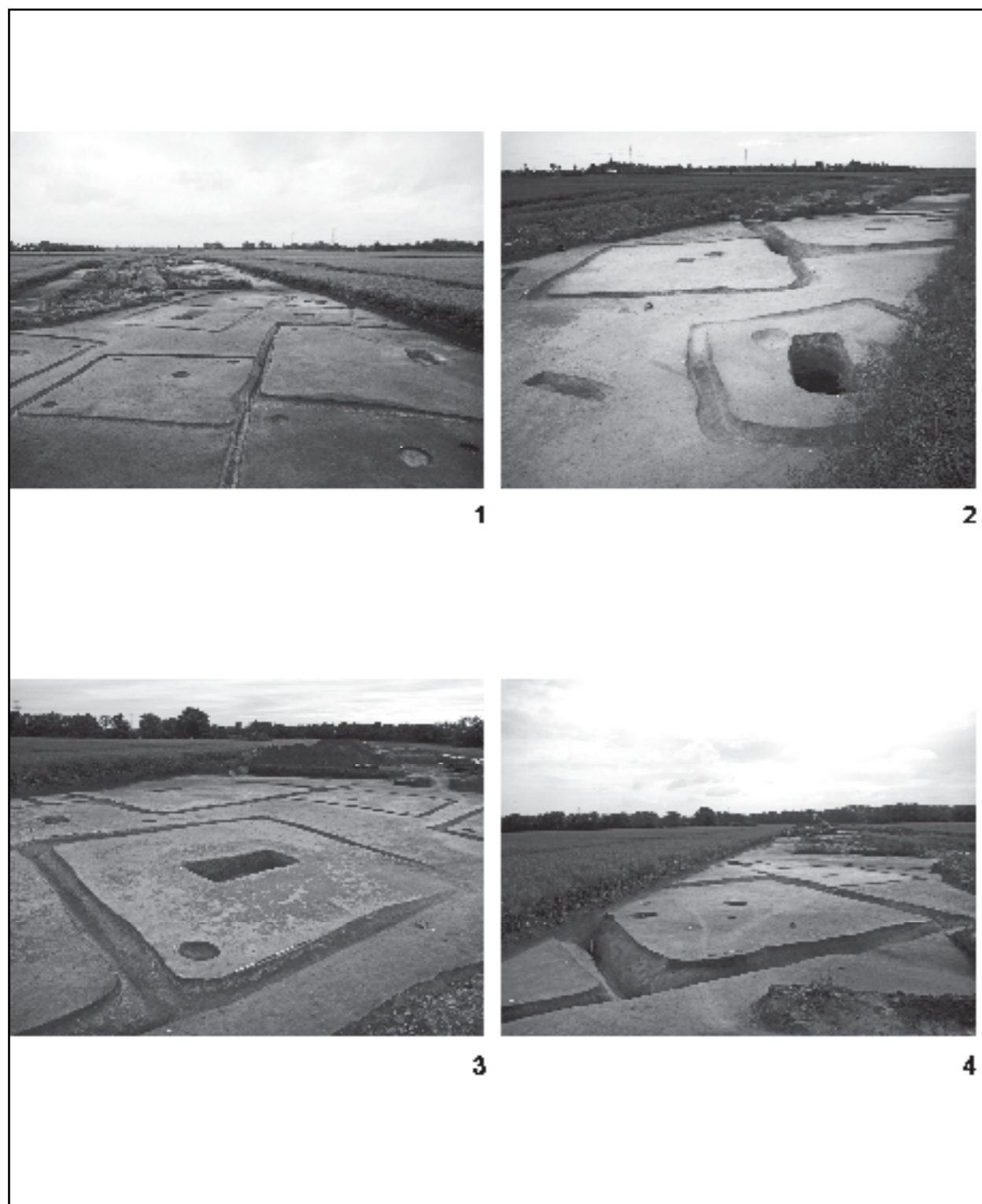
- ÉRY 1998 ÉRY, K.: Length of limb bones and stature in ancient populations in the Carpathian basin. *Humanbiologia Budapestinensis* 26 (1998) 1–87.
- HUNYADY 1942 HUNYADY, I.: Kelták a Kárpátmedencében. Táblakötet (Die Kelten im Karpatenbecken. Tafelband). *Dissertationes Pannonicae* II.18. Budapest 1942.
- HUNYADY 1944 HUNYADY, I.: Kelták a Kárpátmedencében. Szövegkötet (Die Kelten im Karpatenbecken. Texteband). *Dissertationes Pannonicae*. II.18. Budapest 1944.
- HERRMANN 1988 HERMANN, B.: Behandlung von Leichenbrand. In: Knussmann, R. (Hrsg.) *Anthropologie I*. Stuttgart–New York 1988, 576–585.
- JEREM et al. 1981–82 JEREM E.–KAUS, K.–SZÖNYI E.: Kelták és rómaiak a Fertő-tó vidékén. *Kelten und Römer um der Neusiedlersee*. Győr–Eisenstadt, 1981–82.
- JÓZSA–FÓTHI 2007 JÓZSA L.–FÓTHI E.: Trepanált koponyák a Kárpát-medencében. *Folia Anthropologica* 6 (2007) 5–18.
- KNUSSMANN 1988 KNUSSMANN, R. (Hrsg.): *Anthropologie I*. Wesen und Methoden der Anthropologie. Stuttgart–New York, 1988.
- KÖHLER et al. 2007 KÖHLER K.–BERNERT ZS.–HAJDU T.–KÖVÁRI I.: Embertani adatok a kárpát-medencei kelták történetéhez. A vizsgált lelőhelyek embertani leleteinek főbb metrikus és morfológiai jellemzői. In: Korsós Z.–Gyenis Gy.–Penksza K. (Szerk.) *V. Kárpát-Medencei Biológiai Szimpózium*. Budapest 2007, 103–111.
- LISOWSKI 1968 LISOWSKI, F. P.: The investigation of human cremations. In: Peter, R.–Schwarzfischer, F.–Glowatzki, G.–Ziegelmayr, G. (Hrsg.) *Anthropologie und Humangenetik*. Stuttgart 1968, 76–83.
- MOLLESON 1986 MOLLESON, T. I.: Skeletal age and palaeodemography. In: Bittles, A. H.–Collins, K. J. (eds.) *The biology of human ageing*. Cambridge Univ. Press, Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney 1986, 95–118.
- MOLNÁR 2014 MOLNÁR, A.: (Poster) Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Bezi. *Tagung Kosice*. 2014.
- MOSCATI et al. 1991 MOSCATI, S.(coordinator)–FREY, H. O.–KRUTA, V.–RAFTERY, B.–SZABÓ M. (eds): *The Celts*. Katalog. Milan, 1991.
- NEBEHAY 1973 NEBEHAY, ST.: Das latènezeitliche Gräberfeld von der Kleinen Hutweide bei Au am Leithagebirge, p.B. Bruck a.d. Leitha, NÖ. *Archaeologia Austriaca Beiheft* 11 (1973)
- NEMESKÉRI–HARSÁNYI 1968 NEMESKÉRI J.–HARSÁNYI L.: A hamvasztott csontvázleletek vizsgálatának kérdései. *Anthropologiai Közlemények* 12 (1968) 99–116.
- NEUGEBAUER 1992 NEUGEBAUER, J.-W.: *Die Kelten im Osten Österreichs*. St. Pölten–Wien, 1992.
- NEUGEBAUER 1993 NEUGEBAUER, J.-W. *Archäologie in Niederösterreich*. St. Pölten und das Traisental. St. Pölten–Wien, 1993.

- NEUGEBAUER 1996 NEUGEBAUER, J. W.: Eine frühlatènezeitliche Gräbergruppe in Inzersdorf ob der Traisen, NÖ. In: Jerem, E.–Krenn-Leeb, A.–Neugebauer, J.-W.–Urban, O. H. (Hrsg.) *Die Kelten in den Alpen und an der Donau*. Akten des Internat. Sym. St. Pölten, 14–18 Oktober 1992. Budapest–Wien 1996, 111–178.
- NEUGEBAUER – GATTRINGER 1988 NEUGEBAUER, J. W.–GATTRINGER, A.: Rettungsgrabungen im Unteren Traisental im Jahre 1988. Siebenter Vorbericht über die Aktivitäten der Abt. f. Bodendenkmale des Bundesdenkmalamtes im Raum St. Pölten–Traismauer. *Fundberichte aus Österreich* 27 (1988) 65–98.
- RAMSL 2002 RAMSL, P. C.: Das eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn. Forschungsansätze zu wirtschaftlichen Grundlagen und sozialen Strukturen der latènezeitlichen Bevölkerung des Traisentales, Niederösterreich. *FÖ Materialhefte A* 11 (2002)
- RAMSL 2011 RAMSL, P. C.: Das latènezeitlichen Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 74 (2011)
- RAMSL 2012 RAMSL, P. C.: Late Iron Age Burial Rites in Eastern Austria. In: Berecki, S. (ed.) *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian basin*, Proc. of int. Coll. Târgu Mureş 2011. Târgu Mureş, 2012. 183–188.
- SJØVOLD 1990 SJØVOLD, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Hum. Evol.* 5. (1990) 431–447.
- SZABÓ 2005 SZABÓ M.: A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében. Budapest, 2005.
- TANKÓ–TANKÓ 2012 TANKÓ, É.–TANKÓ, K.: Cremation and deposition in the late iron age cemetery at Ludas. In: Berecki, S. (ed.) *Iron age rites and rituals in the Carpathian basin*. Târgu Mureş 2012, 249–258.
- TÓTH 2014 TÓTH, G.: Bericht über die anthropologischen Untersuchungen der latènezeitlichen Gräber in Wohlsdorf. *Manuscript*, 2014.
- URBAN et al. 1985 URBAN, O. H.–TESCHLER-NICOLA, M.–SCHULZ, M.: Die latènezeitlichen Gräberfelder von Katzelsdorf und Guntramsdorf, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 69 (1985) 13–104.
- UZSOKI 1970 UZSOKI A.: Előztes jelentés a ménfőcsanakai kelta temető ásatásáról. *Arrabona* 12 (1970) 5–89.
- UZSOKI 1987 UZSOKI, A.: Ménfőcsanak. In: *Corpus of Celtic finds in Hungary*. Transdanubia 1. (Eds.: Kovács, T., Petres, É., Szabó, M.). Budapest 1987, 13–61.
- VADAY 2003 VADAY A.: A ménfőcsanakai kelta lelőhely. In: *Visy Zs. (Szerk.) Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 201–202.
- VADAY 2006 VADAY A.: A ménfőcsanakai kelta temető kronológiai modellje. *The chronological model of the Celtic cemetery of Ménfőcsanak*. *Arrabona* 44/1 (2006) 597–610.
- VLCEK 1957 VLCEK, E.: *Anthropologie der Kelten in der Südwestslowakei*. In: Benadik, B.–Vlcek, E.–Ambros, C. (Hrsg.) *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*. Bratislava 1957, 203–289.
- WAHL 1981 WAHL, J.: Beobachtungen zur Verbrennung menschlicher Leichname. *Archaeologisches Korrespondenzblatt* 11 (1981) 271–279.

- ZOFFMANN 1999 ZOFFMANN, Zs. K.: Anthropological data of the Transdanubian prehistoric populations in the Neolithic, the Copper, the Bronze and the Iron Ages. *Savaria* 24/3 (1998-1999) 33–49.
- ZOFFMANN 2005 ZOFFMANN, Zs. K.: Prehistoric anthropological finds in the Carpathian basin and the Penrose connections of the ethnic groups they represent. *Præhistoria* 6 (2005) 103–129.
- ZOFFMANN 2009 ZOFFMANN, Zs. K.: Kelta kori embertani leletek Hajdú-Bihar megyéből. *Ősrégészeti Levelek – Prehistoric Newsletter* 11 (2009) 115–121.
- ZOFFMANN 2011 ZOFFMANN, Zs. K.: Kárpát-medence területéről származó neolitikus, réz-, bronz- és vaskori sorozatok halandósági táblái. *Folia Anthropologica* 10 (2011) 17–58.
- ZOFFMANN 2012 ZOFFMANN Zs. K.: Birituális kelta temető embertani leletei Ordacsehi-Kécsimező lelőhelyről. *Folia Anthropologica* 11 (2012) 41–50.

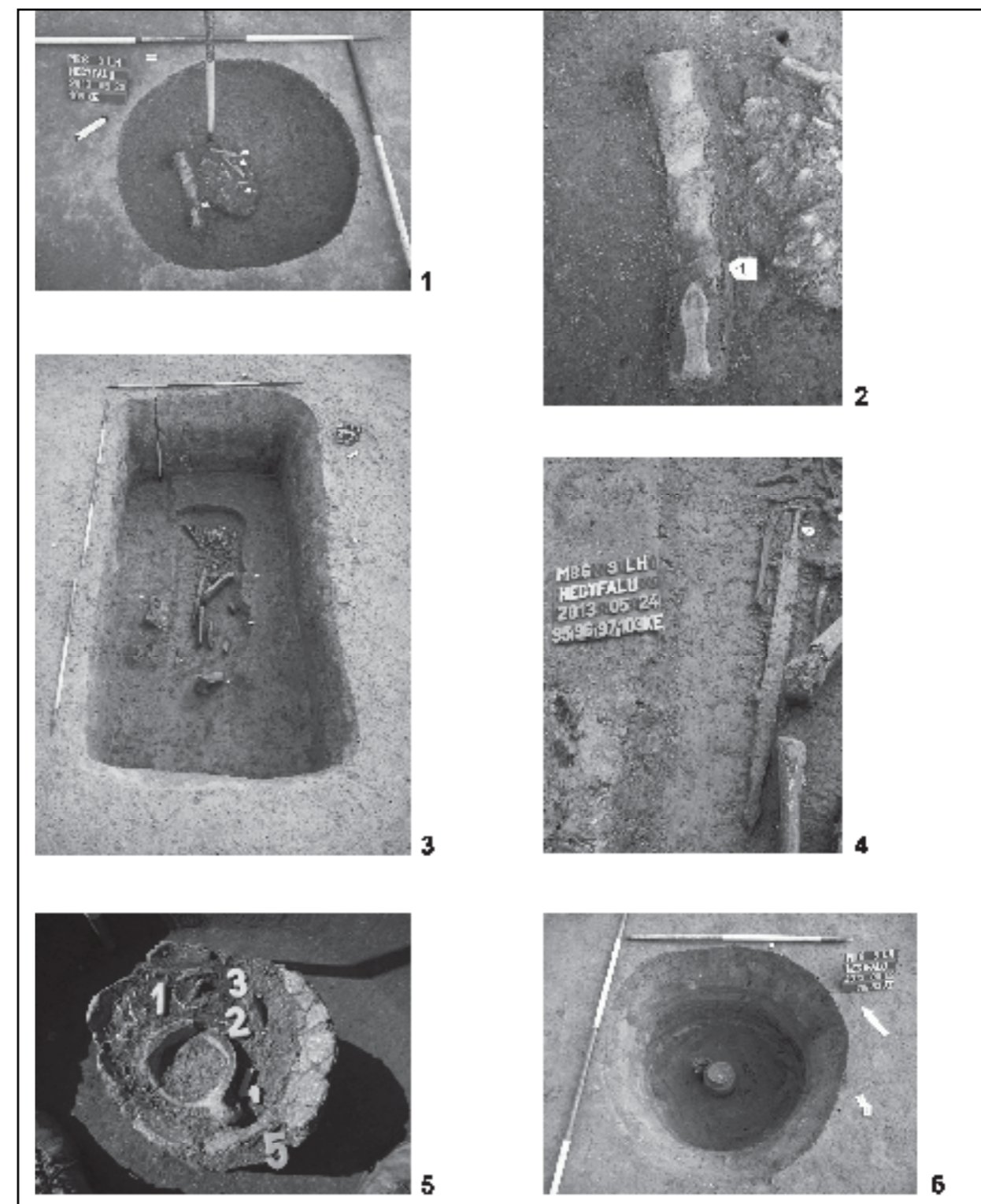

1. kép: 1. A lelőhely földrajzi helye; 2. A feltárt terület.
Fig. 1: Hegyfalu, Berek-alja I. 1. Location of the excavation on a topographic map; 2. plan of the excavation

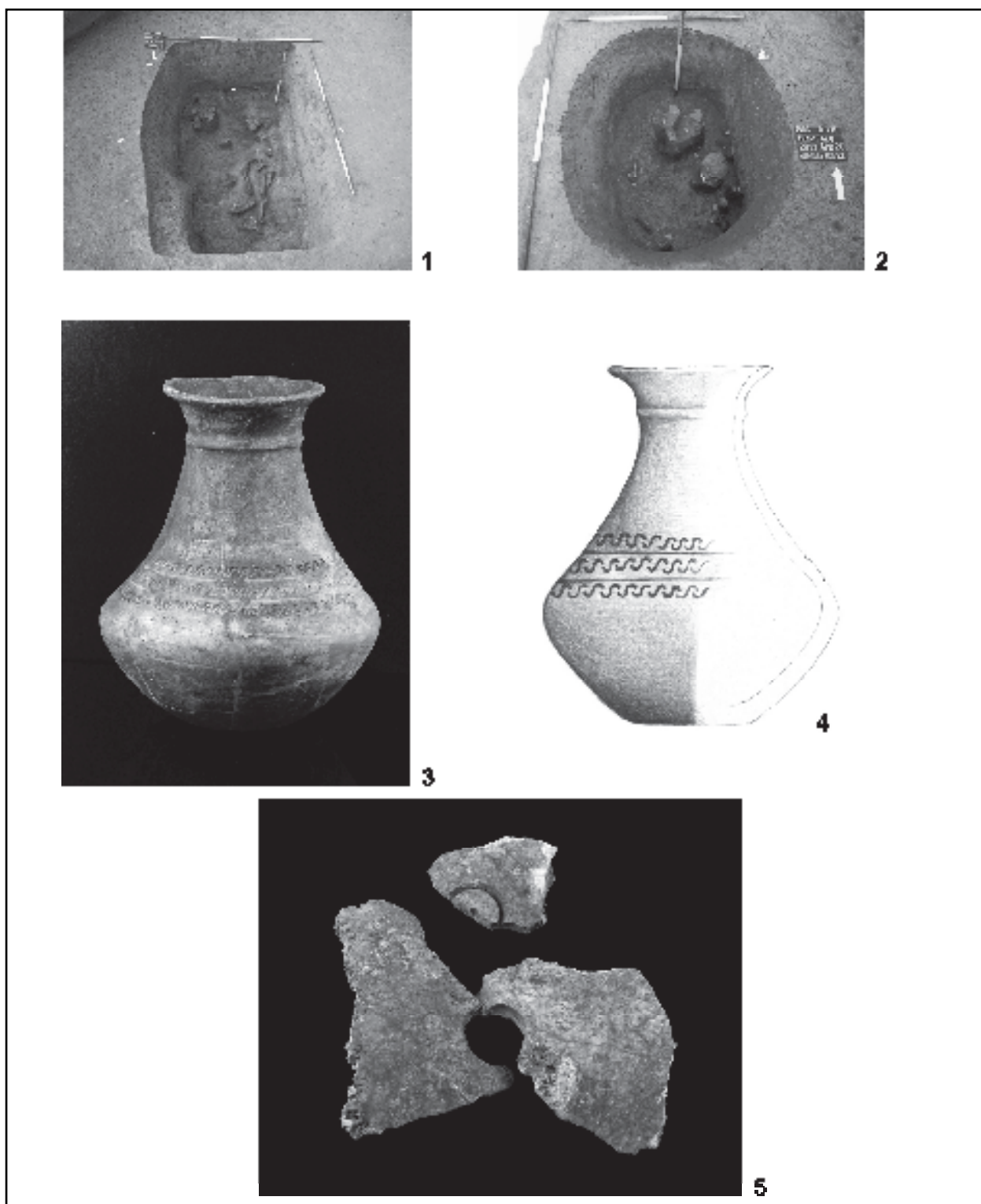

2. kép: Hegyfalu, Berek-alja I. 1. A feltárás DNy-i irányból; 2. A KE 103, 113, 73, 121. temetkezések sírkerületei; 3. A KE 42, 79, 83. temetkezések sírkerületei; 4. A feltárás ÉK-i irányból. Előtérben a KE 83. sír és az azt övező KE 9. mély árok.

Fig. 2: Hegyfalu, Berek-alja I. 1. View of the excavation from the south-west; 2. the enclosure ditches of Graves KE 103, 113, 73 and 121; 3. the enclosure ditches of Graves KE 42, 79 and 83; 4. view of the excavation from the north-east, with Grave KE 83 and its deep enclosure ditch (KE 9) in the foreground

3. kép: Hegyfalu, Berek-alja I. 1–2. KE 109/113. sír; 3–4. KE 95/103. sír; 5. KE 25/64. gyereksír; 6. KE 78/83. urnasír
Fig. 3: Hegyfalu, Berek-alja I. 1–2. Grave KE 109/113; 3–4. Grave KE 95/103; 5. Grave KE 25/64, a child burial; 6. Grave KE 78/83, an urned burial

4. kép: Hegyfalu, Berek-alja I. 1. KE 27/89. női sír; 2. KE 49/52. hamvasztásos temetkezés a sírba helyezett további koponyával; 3–4. KE 30/73. sír edénye (Rajz: Kenesei Ágnes, Fotó: Tárczy Tamás); 5. Fürt trepanáció nyomai a KE 95/103. sírból származó koponya töredékein (Fotó: Tárczy Tamás)

Fig. 4: Hegyfalu, Berek-alja I. 1. Grave KE 27/89, a female burial; 2. Grave KE 49/52, a cremation burial with another skull placed in the grave; 3–4. vessel from Grave KE 30/73 (drawing: Ágnes Kenesei, photo: Tamás Tárczy); 5. traces of drilled trepanation on the skull fragments from Grave KE 95/103 (photo: Tamás Tárczy)

Márton András – Gauthier, Estelle

Kelta lándzsahegyek Márokról

Kulcsszavak: leletközlés; Márok, Iváni-sarok, Baranya megye; La Tène; lándzsahegy, temetkezés

2013-ban ajándékként került Márok (Baranya megye), Iváni-sarok lelőhelyről (azonosító: 86295) két vas lándzsahegy¹ a mároki Helytörténeti Gyűjteménybe (1. kép).² Ezeket a darabokat ismertetjük az alábbiakban:

1. Lándzsahegy. Hegye törött, felülete erősen korrodált; köpűje szétnyílt. Pengéje hosszú, végei felé erősen elkeskenyedő. Átmetszete rombusz alakú. Köpűje hengeres, a hegy fele összeszűkülő. Legnagyobb mérhető hosszúsága: 46 cm. Köpű hossza: 13 cm. Penge legnagyobb szélessége: 3,7 cm. (2. kép 1).

2. Lándzsahegy töredéke. A köpűje, a penge végével letört; a penge meghajlott; felülete erősen korrodált. Pengéje hosszú, végei felé erősen elkeskenyedő. Átmetszete rombusz alakú. Legnagyobb mérhető hosszúsága: 31,5 cm. Penge legnagyobb mérhető szélessége: 3,5. (2. kép 2).

Habár a második darab erősen töredékes, az első darabbal azonos típusba tartozik. Mindkettő a Hunyadi Ilona által „fűzfalevél” alakú lándzsahegyek nevezett típus, hosszabb pengéjű darabjai közé sorolható, melyeknél a romboid átmetszetű penge közepén nem fut végig még egy kitéremkedő borda.

A darabok időbeli helyzetét az alábbiakban határozhatjuk meg. Ez a típus még hiányzik a Gournay-sur-Arondenál (Picardie, Franciaország) feltárt szentély anyagában, de már megtalálható a sotini (Szerbia) temetőben a Kr. e. II. század végi, a Kr. e. I. századi kontextusban³ és a karaburmai temető (Belgrád, Szerbia) 94., 97. és 149. sírjában.⁴ Habár

a jól datálható fegyverek és fibulák az utóbbi temető idézett sírjaiból hiányoznak, ezek is nagyjából a sotini leletekkel egykorúak. Szintén a Kr. e. I. századra keltezhető együttesből ismert a Novo Mestonál (Szlovénia) feltárt Beletov vrt temető 71. sírjából.⁵ További darabok kerültek elő Pécs, Jakabhegy környékéről,⁶ Cserkútról⁷ (Baranya megye), Szekszárd, Bakta-hegyről⁸ (Tolna megye), Pilismarót, Basaharcról⁹ (Komárom-Esztergom megye), Vinkovciból és Vinkovci környékéről (Horvátország).¹⁰ Mindezek alapján a két fegyvert a Kr. e. II. század végére és a Kr. e. I. századra keltezhettük.

Márok már korábban is ismert kelta lelőhely volt. Az Iváni-sarok közelében elterülő Pusztaföldekről LT C2–D kerámia és egy töredékes vaskés került a pécsi Janus Pannonius Múzeumba.¹¹ Ezt egészítik ki a most közölt leletek. Az alapján, hogy a két azonos típusba tartozó fegyver lelőhelyén nem volt egy esetleges településre utaló nagyobb mennyiségű kerámia, valószínűleg egy a mezőgazdasági műveléssel elpusztított temetkezést (vagy temetkezéseket) feltételezhetünk az Iváni-sarok területén. Előkerülésük pontos helye már nem meghatározható ezért nem tudjuk, hogy milyen viszonyban lehettek a pusztaföldeki leletekkel, mindenesetre ezek a helytörténet iránti lelkesedés által megmentett emlékek értékes adalékot nyújtanak a Dunántúl DK-i része késő La Tène lelőhelyeinek megismeréséhez.¹²

¹ A leltározatlan darabok a Mároki Tájháza Gyűjteményében található (Kossuth Lajos utca 58), ahol a gyűjtemény megnyitása előtti munkálatok során 2014-ben tanulmányozhattuk. Hálásan köszönjük Gábor Olivérnek, hogy az említett darabokra felhívta a figyelmünket és közlésüket engedélyezte, valamint Rákóczi Imrének lelkes támogatásáért, mellyel tanulmányozásukat a helyszínen lehetővé tette.

² PESTI 1982, 711. nyomán

³ RAPIN–BRUNAUX 1988, 128., 133–134., Fig. 64. 4.

⁴ TODOROVIĆ 1972, Grob 94. 1, T. XXIX, Grob 97. 3, T. XXX, Grob 149. 1, T. XXXVII.

⁵ KNEZ 1992, T. 27, Grob 71. 4.

⁶ MARÁZ 1979, 92–93., 17. kép, 91.

⁷ A Kis-Zsebedob lelőhelyről, MARÁZ 2008, 75., 68, Abb. 5. 4., 9.

⁸ HUNYADY 1944, 120., további darabokat említ Bácsföldvárról (ma Bačko Gradište, Szerbia) és Szabatonypusztáról (Tolna megye); HUNYADY 1942, Taf. L. 7.

⁹ RÉCSEY 1894, 68–69., II. sz. kép.

¹⁰ DIDZAR 2001, T. 12. 5; DIDZAR et al 2004, 49., T. 1.2–3.

¹¹ F. PETRES 1979, 203., No. 24.

¹² Lásd legutóbb: Maráz 2008, 6. j.

András Márton–Estelle Gauthier

A Celtic spearheads from Márok

Keywords: *find report; Márok, Iváni-sarok, County Baranya; La Tène; spearhead, burial*

Two iron spearheads were donated to the Local History Collection from the Márok, Iváni-sarok site in County Baranya (id. no. 86295; *Fig. 1*).^{11–22} Both pieces can be assigned to the type labelled willow leaf-shaped spearheads by Ilona Hunyadi; these are characterised by a longer blade which does not have a raised rib down the midline of the lozenge-sectioned blade (*Fig. 2*).

This type has not been attested in the Gournay-sur-Arond sanctuary, but it has been documented in the Sotin cemetery in a late 2nd–1st century context² and in Graves 94, 97 and 149 of the Karaburma cemetery, dating to roughly the same period.³ Other comparable spearheads dating from the 1st century BC are known from Grave 71 of the Novo Mesto, Beletov vrt cemetery,⁴ the Pécs-Jakabhegy area,⁵ Cserkút,⁶ Szekszárd, Bakta-hegy,⁷ Pilismarót, Basaharc,⁸ Vinkovci and the Vinkovci area.⁹ In the light of the above, the two weapons can be dated to the late 2nd and the 1st century BC.

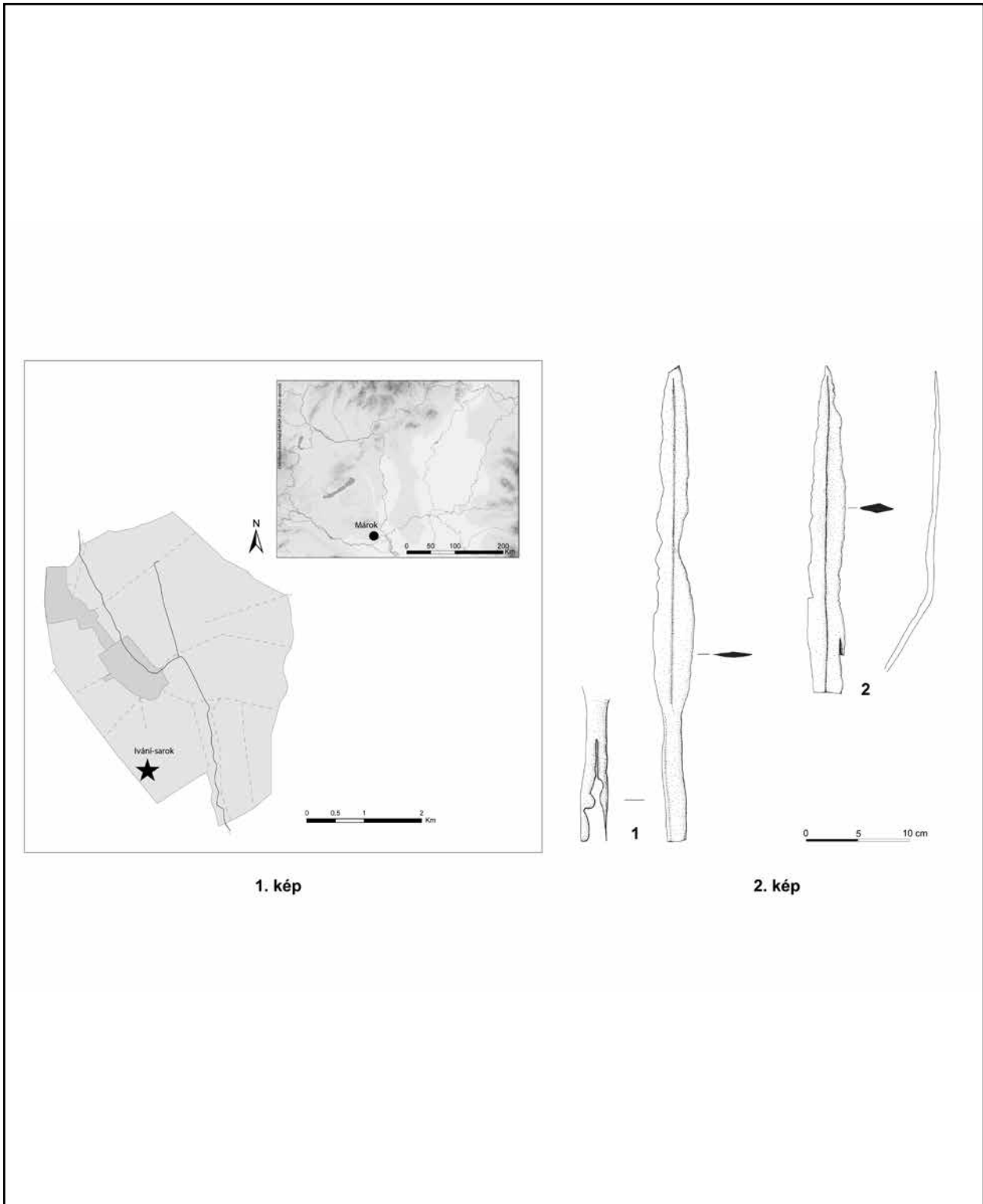
LT C2–D pottery and a broken iron knife reached the Janus Pannonius Museum from Márok, from an area known as Pusztaföldek that lies near Iváni-sarok.¹⁰ The fact that a larger amount of pottery indicating a settlement was not found at the site of the two weapons of the same type would suggest a burial (or burials) destroyed by agricultural cultivation. Although the relation of the two spearheads to the finds from Pusztaföldek can no longer be determined, they do provide additional information on the late La Tène sites of south-eastern Transdanubia.¹¹

^{1,1} The uninventoried spearheads are currently housed in the collection of the Márok Ethnographic House Museum (58 Kossuth Lajos Street), where we could study them in 2014, before the collection was opened to the public. We are greatly indebted to Olivér Gábor for calling our attention to these finds and for his kind permission to publish them, and to Imre Rákóczi for his warm-hearted support, enabling us to study the spearheads in the museum.

² The footnote texts can be found in the Hungarian study.

Irodalom • References

- DIDZAR 2001 DIDZAR, M.: Nalazišta latenske kulture na vinkovačkom području (La Tène culture sites in the Vinkovci area). Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 18 (2001) 103–134.
- DIDZAR ET AL 2004 DIDZAR, M.–RADMAN-LIVAJA, I.: Nalaz naoružanja iz Vrtne ulice u Vinkovcima kao prilog poznavanju rane romanizacije istočne Slavonije (Warrior Equipment from Vrtna Street in Vinkovci as a Contribution to Understanding of the Early Romanisation of Eastern Slavonia). Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 21 (2004) 37–53.
- F. PETRES 1979 F. PETRES, É.: Késő vaskor. in: Bándi G. (szerk.) Baranya megye története az őskortól a Honfoglalásig. Pécs 1979, 200–207.
- HUNYADY 1942 HUNYADY, I.: Kelták a Kárpátmedencében. Táblakötet (Die Kelten im Karpatenbecken. Tafelband). Dissertationes Pannonicae II.18. Budapest 1942.
- HUNYADY 1944 HUNYADY, I.: Kelták a Kárpátmedencében. Szövegkötet (Die Kelten im Karpatenbecken. Texteband). Dissertationes Pannonicae. II.18. Budapest 1944.
- KNEZ 1992 KNEZ, T.: Novo Mesto II keltisch-römisches Gräberfeld Beletov vrt. Carniola Archeologica 2. Novo Mesto 1992.
- MARÁZ 1979 MARÁZ B.: Pécs – Jakabhegy. Előzetes jelentés az 1976-77. évi ásatásokról. Archaeológiai Értesítő 106 (1979) 78–93.
- MARÁZ 2008 MARÁZ, B.: Archäologische Angaben zur mittleren und späten La Tène-Zeit in Südosttransdanubien. Communicationes Archaeologicae Hungariae (2008) 66–93.
- PESTI 1982 PESTI J. (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei. II., Pécs 1982.
- RAPIN–BRUNAU 1988 RAPIN, A.–BRUNAU, J. L.: Gournay II. Boucliers et lances, dépôts et trophées. Paris 1988.
- TODOROVIĆ 1972 TODOROVIĆ, J.: Praistorijska Karaburma I. Dissertationes et monographiae 3. Beograd 1972.
- RÉCSEY 1894 RÉCSEY V.: Római castrum Tokodon és újabb régészeti leletek Esztergom- és Hontmegyében. Archaeológiai Értesítő 14 (1894) 65–70.

1. kép

2. kép

1. kép: Márok, Iváni-sarok. A lelőhely topográfiai helyzete a Kárpát medencében és a község határában

2. kép: Márok, Iváni-sarok. Vas lándzsahegyek

Fig. 1: Márok, Iváni-sarok. Location of the site in the Carpathian Basin and on the outskirts of the settlement

Fig. 2: Márok, Iváni-sarok. The iron spearheads

Simmer Lívía

Római kori lakóház és törökkori palánkvár Zalalövön (Előzetes jelentés a Zalalövő–T4 munkahelyen [Zalalövő–Mentőállomás] 2014-ben végzett feltárásról)

Kulcsszavak: megelőző feltárás, előzetes jelentés; Zalalövő, Belterület/Vár, Zala megye; római kor, épület; török kor, palánkvár

A zalaegerszegi Göcseji Múzeum 2014. július 7. és október 1. között megelőző régészeti feltárást folytatott Zalalövő belvárosában.¹ A régészeti munkálatokra a 487/2 helyrajzi számú ingatlanon kijelölt és tervezett mentőállomás építésével összefüggésben került sor (1. kép).

A tervezett beruházás helyszíne a régészeti szakirodalomban jól ismert római kori város, *Salla* területén található. Az Itália felé legközelebb eső területiális központot, mely a Kr. u. első évtizedektől a 4. század végéig lakott volt, az 1970-es évek elejétől kutatják folyamatosan. A város szisztematikus feltárása során, az egyes területi kutatási egységek ún. munkahelyekkel való elkülönítésével, számos ponton vált ismertté római kori emlék (katonai tábor, köz- és lakóépületek, műhelyek, temetkezések stb.). A rendszeres ásatási munka során a mai Egységsház, a Deák Ferenc utca és az Óvoda által határolt terület a T munkahely elnevezést kapta, ahol a korábbi évtizedekben három alkalommal végeztek feltárást Redő Ferenc vezetésével. Az utolsó, 1988–89-es ásatás folyamán a T3 munkahelyen került elő az a római ház, melynek É-i helyiségeit a jelenlegi ásatásra kijelölt terület D-i szelvényeiben találtuk meg. Redő Ferenc ugyancsak itt azonosította a lövői törökkori vár palánkfalának egy szakaszát, melynek K-i oldala a 2014-es feltárás során teljes szélességében átszelte a K-i szelvényeket.

A T munkahelytől Ny-ra, néhány m-re, a mai óvoda területe alatt – L munkahely – szintén több alkalommal zajlott feltárás. A 2011-es ásatás folyamán a törökkori vár Ny-i bejárata, a kapuköz, a várudvar kövel burkolt részlete és a várhoz tartozó

helyiségek kerültek elő.

A megelőző régészeti feltárás előtt elvégzett előzetes régészeti dokumentáció és talajradaros geofizikai felmérés is előrevetítette, hogy a beruházással érintett terület alatt legalább két különböző régészeti korú – római, törökkori – lelőhely található. A 487/2 helyrajzi számú beépítetlen gyepes telek a Deák Ferenc utca és a 481/2 helyrajzi számú út csatlakozásánál található, korábban focipályaként, kertészetként és lovardaként is használták. A modernkori bolygatottság miatt a legfelső 30 cm-es földréteget az első napon gépi munkaerővel távolítottuk el, a további földmunkák kizárólag kézi munkaerővel történtek.

A kutatásra kijelölt területet 8 db 5×10 m-es szelvényre, illetve további 7 db töredékszelvényre osztottuk, É–D-i irányban A–E-ig terjedően, K–Ny-i irányban pedig 1–3-ig terjedő számozással jelöltük. Az így létrejött szelvények a DK-i sarokban lévőktől kezdve az A1, A2, A3, B1, B2, B3, C1, C2, C3, D1, D2, D3, E1, E2, E3 elnevezést kapták. Az egyes szelvények között 50 cm-es metszetalakat hagytunk. A feltárás során a bontási szinteket SE számokkal, a több szelvényben is előkerült azonos objektumhoz tartozó régészeti jelenségeket ISE számokkal jelöltük, így összességében 65 SE és 3 ISE számot különítettünk el (2. kép). A felület feltárása során két korszak – római kor, törökkor – leletanyagát és rétegeit dokumentáltuk. Az A2, A3, B2 és B3-as szelvényekben sikeresen azonosítottuk Redő Ferenc korábbi feltárásának szelvényeit és tanúfalait.

A feltárás menetét nagymértékben befolyásolta a rendkívüli esős időjárás, melynek következtében a talajvíz is jelentősen megemelkedett, ezért több szelvényben szivattyúzás mellett is lehetetlenné vált a feltárás 120 cm-es mélység alatt. Ugyanakkor ezen a szinten minden előkerült régészeti jelenséget sikeresen dokumentáltunk, az előkerült leletanyagot kimentettük.

¹ A feltárás szakmai konzulense Redő Ferenc volt, az ásatáson részt vett Mihácz-Pálfi Anett régész, Császár Renáta és Gönye András régésztechnikusok. Az összeítő térképet Kámán Beáta, a tárgyfényképeket Horváth Lilla Éva, a tárgyrajzokat Necze Ambrus készítette. A képtáblákat Gönye András állította össze. Munkájukat ezúton is köszönöm!

A római kor emlékei

A gépi erővel eltávolított humuszréteg alatt a szelvények többségében további 50–60 cm vastagságú törmelékkel kevert réteg volt megfigyelhető, ez alatt mutatkoztak csak a római falak. A 2. ISE számmal jelölt római ház helyiségei az A1, A2 és A3-as szelvényekben jelentkeztek. Az 1988–89-es régészeti munkák során már feltárt falszakaszokat az A2 és A3-as szelvényekben újradokumentáltuk (3. kép 1.), az A1-es szelvényben előbukkanó falszakaszokkal pedig teljesebbé vált az épület alaprajza (3. kép 2.).

A Redő Ferenc által a T3 munkahelyen vezetett korábbi feltárás során már bebizonyosodott, hogy a 4. században épült római ház módos emberé lehetett, amelyben az összefüggő *terrazzo* padló mellett nagyfelületű padló- és falfűtés nyomait is megfigyelték. Az épület azért tekinthető egyedinek, mivel viszonylag távol esik a település központi épületétől, a *villa publicától* és a főúttal sincs közvetlen kapcsolata.²

A korábbi megfigyelésekhez hasonlóan két építési periódust különítettünk el. A 45. SE és 44. SE keskenyebb és rosszabb minőségű, törmelékből emelt falszakaszok valószínűleg a 2. századi épülethez tartozó helyiségeket különítenek el, míg a jórészt kőből rakott, szélesebb és stabilabb 11., 42. és 43. SE a 4. századi épület falmaradványai lehetnek. Ez utóbbiak legalább három különálló helyiséget jelölnek; az A1-es szelvény Ny-i szélén, a 11. SE falszakaszon belül a padlófűtést jelző, a padlót alátámasztó téglaszlopokat tártunk fel, míg az A3-as szelvény DNy-i sarkában *terrazzo* padló nyomaira bukkantunk. Az A1-es szelvényben a 11. SE falaktól É-ra összefüggő tégl- és *tegularéteg* borította a szelvény teljes felületét, mely az egykori római járószintre omlott rá.

Római korra keltezhető régészeti jelenséget figyelünk meg az A2-es szelvényben is. A 2. ISE római ház É-i falával párhuzamosan egy sóderes feltöltésű, 140–160 cm-es szélességű „járda” bontakozott ki, melynek a szelvénybe eső ÉK-i végét az 1. ISE palánkfal semmisítette meg. DNy-i irányban, az A2-es szelvény már korábban feltárt bolygatott részén további szakaszát nem figyeltük meg.

Egy nagyobb, négyszögletes alakú, törmelékes betöltésű római objektum rajzolódott ki 130 cm-es mélységben a D1, E1 és E2-es szelvényekben, mely a 3. ISE jelölést kapta. Sötétszürke iszapos betöltése törmelékmozgás volt, az előkerült kerá-

miatörredékek alapján az objektum funkcióját nem tudtuk megállapítani.

A C2-es szelvény ÉK-i sarkában egy bolygatott és nagyrészt megsemmisített félköríves kemence maradványát (61. SE) tártuk fel. Faszenes rétegében *tegulatörredékek* feküdtek, ami alapján az objektumot szintén a római korra kelteztük.

A római kori leletanyag³

A római kori leletanyag, a szomszédos L munkahely anyagához hasonlóan, főként 3–4. századra keltezhető kerámiatörredékből – szürke házi kerámia, amfora, hombár, terra sigillata, dörzstál, mécsesek – áll. A 2. ISE római lakóház omladéka között számottevő *tegula*- és *imbrextörredéket* találtunk. A vaseszközök, üveg- és bronzörredékek közül külön említést érdemel egy ép térdfibula (3. kép 4.), valamint egy díszített, részben hiányos hagymagombos fibula (3. kép 5.). A teljes ásatás területéről az előzetes feldolgozás alapján 81 db római pénzérme került elő, melyek között 5 nagyobb méretű bronz *sestertius* is található. Figyelemre méltó az a kiváló állapotban talált M. Lucilius Rufus dénár Kr. e. 101-ből, melynek előlapján sisakos római fej PV felirattal, hátlapján pedig Victoria *bigában* RVF és MLVCILI felirattal látható (3. kép 3.). Az ezüstérme az A1-es szelvényben jelentkező törökkori palánkfal törmelékes betöltése alatt húzódó, sötétszürke római rétegben feküdt, közvetlenül a markomann pusztítást jelző faszenes réteg felett.

A palánkvár

A lövői törökkori végvárat Perneszy András építette 1566 és 1576 között. A vár 1648-ban került annyira romos állapotba, hogy komoly felújításra szorult, néhány évtized múlva pedig már alig szerepel a forrásokban; a 18. század elején csak annyit olvashatunk, hogy romos, tehát használaton kívül van. A 19. század első felében a vár megmaradt épületeinek alapanyagát pedig a település lakossága hordta el különféle építkezésekhez.

A vár helyzetére vonatkozóan csupán egyetlen okleveles forrás nyújtott pontosabb információt, miszerint a palánkkal körülvett véghely az út mellett feküdt – valószínűleg a települést egykor átszelő Borostyánkőútra utalnak –, mely nagyrészt a mai főút alatt húzódik. A vár megjelenéséről képi ábrázolást nem ismerünk, szerkezetéről a Perneszy

család 1596. évi osztálylevele ad részletes leírást. Eszerint a négyzetes alaprajzú, palánkkal és vizesárokkaal övezett vár kapuja Ny-on volt, melyen belépve a kapuközbe jutottak. Az erősség D-i oldalán egy bástya és egy kis őrbódé, míg É-on csupán egy bástya állt. Az ÉK-i sarokban egy pitvaros „rend ház”-at említenek, ugyanakkor a K-i oldalon is egy lakószárnyat jelölnek meg.⁴

A korabeli dokumentumok leírásának megbízhatósága részben beigazolódtott, amikor a szomszédos L3 munkahelyen végzett feltárás során 2011-ben a várhoz tartozó épületrészleteket sikerült azonosítani.⁵ A felső omladékos réteg alatt megtaláltuk az egykori vár Ny-i bejáratát, valamint a szorosan egymás mellé fektetett gerendákkal burkolt „kapuközt”, melyet É-ról és D-ről több helyiség, többek között egy kályhával ellátott szoba is, határolt. A kapuköz a vár udvarára vezetett, melynek kővel lerakott részletét szintén sikerült dokumentálni.⁶

A 2014-es ásatás egyik jelentős eredménye, hogy a K-i szelvényekben (A1, B1, C1, D1, E1) jelentkező, a vár megerősítését szolgáló palánkfal (1. ISE) azonosításával a lövői vár kiterjedéséről és szerkezetéről teljesebb képet alkothatunk. A felső 30 cm-es modern kori törmelékkel és szeméttel kevert réteg eltávolítása után a feltárássra kijelölt terület K-i szélén kirajzolódó, ÉNy-i irányba tartó, határozott szürkés elszíneződés előrevetítette, hogy a palánkvár erődítésének egy szakaszát találtuk meg. A nagy esőzések miatt jelentősen megemelkedő talajvíz miatt a C1-es szelvényben csupán a palánkfal vonalát, míg a D1-es szelvényben részben a cölöpsorokat is sikerült rögzítenünk. A paliszád egy részét modern kori beásás és egy szennyvízcsatorna árka semmisítette meg az E1-es szelvényben, így a palánkfal szerkezetét elsősorban a terület DK-i sarkában előkerült szakaszok alapján rekonstruálhatjuk.

A törökkori vár palánkfalát jelző cölöp- és karósról néhol már a felső törmelékes rétegben megfigyelhetővé vált. A kihegyezett végű cölöpök a 2. századi markomann pusztítást jelző 8–10 cm-es vastagságú faszenes réteget átvágva, a mai felszíntől számított 200–220 cm-es mélységig süllyedtek az iszapos, mocsaras altalajba (4. kép 2., 4.). A palánkvárhoz tartozó enyhén Ny-i irányban ívesen kanyarodó sza-

kaszokat egymással párhuzamosan futó 4 cölöpsor jelölte, a külső és a belső cölöpsor között mindössze 100–110 cm távolság volt. A nagyobb, 25–30 cm átmérőjű cölöpök közé több helyen kisebb méretű, négyszögletes alakú, 6×8–10 cm-es karókat helyeztek. A sűrűn levert cölöpökkel és karókkal valószínűleg a fal stabilitását próbálták meg növelni a mocsaras altalajban, ugyanakkor az egymásra ázott lyukak a vár többszöri renoválására is utalnak (4. kép 1., 3.). Habár egyetlen okleveles adattal rendelkezünk 1648-ból a vár javítására vonatkozóan,⁷ az iszapos altalajban a karók hamar elkorhadhattak, így néhány évenként akár cserére is szorulhattak. A palánk betöltésében talált nagy mennyiségű kovacsoltvas szeg arra utal, hogy az egyes cölöpöket nemcsak összefűzték, hanem össze is szegelték.

A cölöpsor által jelzett palánkfal mellett K-re húzódott a várárok, melynek teljes szélességét nem sikerült meghatározni, mivel a feltárássra kijelölt terület K-i szélé alatt, feltehetőleg a mai Deák Ferenc utca kanyarodó íve alatt húzódik a várárok nagy része. A várhoz tartozó egyéb helyiség nem került elő, a középső szelvények túlnyomóan bolygatottak voltak, kevés szórvány kerámiával.

A 16–17. századi leletanyag

Az előkerült leletanyag zöme a 16–17. századra datálható kerámiatörredék. A konyhai áruk között leggyakoribb a mázatlan vagy belül mázas főzőfazék, ugyanakkor számottevő csupor-, bögre-, lábas- és fedőtörredék is előkerült. Az asztali edénykészletben megtalálható a füles vizeskorsó és boroskancsó, a talpas cseréppohár, a mázas vagy festett tányér (7. kép 5.), továbbá kevés fajansztörredék.

A feltárás során jelentkező kályhaszemek sokszínűnek tekinthető. A kályhaszemek tál alakúak és négyzetes pereműek, a kályhacsempe töredékek között a leggyakoribbak az egyszerű vagy növényi ornamentikával díszített zöld mázas darabok (5. kép 1.). A palánk betöltésében több olyan mázatlan, lovalgalakos kályhacsempe töredékét is megtaláltuk, melyen a lovon ülő páncélos lovas alakja jól kivehető (5. kép 2.). A Bajcsáról származó hasonló töredékes kályhacsempek⁸ alapján a 16. század második felére keltezhetőek. Az E2-es szelvény Ny-i felében zöld mázas oromcsempe, illetve kétféjű sasos kályhacsempe töredékei feküdtek egymáson a szürke törmelékes rétegben, feltehetően másodlagos helyzetben (6. kép 1–2.).

² REDŐ 2010, 144.; A T3 munkahelyen feltárt római ház alaprajzát lásd REDŐ 2010, 154.

³ A feltárás során előkerült leletanyag jelenleg restaurálás alatt áll.

⁴ SIMON 1998, 112–114.

⁵ Redő Ferenc vezetésével 2011. július 27. és augusztus 19. között megelőző feltárást végeztünk a zalalövői óvoda kertjében.

⁶ REDŐ 2011

⁷ SIMON 1998, 114.

⁸ KOVÁCS 2002, 70., 123.

A kerámiatárgyak között említést érdemel még két töredékes, turbánszerű díszítésű cseréppipa (7. kép 3.).

Az összegyűjtött üvegtöredékek arról tanúskodnak, hogy a lövői vár üvegedény-készlete gazdag lehetett. A talpas poharakhoz, kelyhekhez tartozó töredékeken nem ritka a díszítés, de néhány darabon aranyozás nyoma is megfigyelhető. Az egyik borospohár ballusztér alakú, oroszlánmaszkos kiképzésű fogója olyan jellegzetes itáliai stílusjegy, mely a 16. század második felében Európa szerte kedvelt díszítésmód volt (7. kép 2.).⁹ Ugyancsak a 16. századi üvegművesség emléke az az ötszöves *kutrolf* két töredéke, melyhez hasonló a bajcsai vár leletanyagában is feltűnik (7. kép 1.).¹⁰ Az üvegedények mellett természetesen számos kerek ablaküveg-szemét is találtunk.

A fém leletanyag zömét épülettartozékok (kovácsoltvas palánk- és épületszegek, pántok, vasalások), a földműveléshez és a háztartásokhoz tartozó vastárgyak alkotják, ugyanakkor a különféle viseleti, főként bronzból készült tárgyak is részét képezik a féművesség emlékének. A díszes gombok, övcsatok, franciakapcsok, gombostűk mellett egy bronzhuzalból hajlított karikagyűrű és egy köves gyűrű is előkerült. Kiemelkedő fémleletünk a palánk betöltésének alján, szájjal leborított helyzetben fekvő, vasfüllel ellátott rézbogrács (6. kép 3.).

Habár néhány ólomból öntött puszkagolyó – egynémely az öntőcsappal együtt (7. kép 4.) – utal a fegyverhasználatra, kézi- és lőfegyvert vagy tartozékait nem sikerült azonosítanunk. Ez utóbbi tény nem meglepő, hiszen a Zala partján álló palánkvárat néhány kisebb portyán kívül komolyabb támadás nem érte.

Az állati eredetű csonthulladék mellett csontból készült tárgyak is felbukkantak. A csontkorcsolyákon kívül egy díszes csontlemezt és egy vaskés csont nyélborítása árulkodik a korszak csontmegmunkálásáról.

A feltárás során összesen 16 db 16–17. századi pénzérme került elő. Az ezüst dénárokon kívül I. Lipót főherceg ezüst tallérjének töredéke is a pénzlelet részét képezi. 5 db dénaron olvasható egyértelműen az évszám: 1549 (I. Ferdinánd), 1573, 1575 (Miksa), 1582 (Rudolf) és 1630 (II. Ferdinánd).

Összefoglalás

A zalalövői mentőállomás építését megelőző ásatás eredményei újabb adatokkal szolgálnak Zalalövő múltjának teljesebb megismeréséhez. A feltárt római falak dokumentálásával teljesebbé vált a korábban részben kiásott római épület alaprajza. A falak eredeti állapotukban visszatemetésre kerültek, az épülő mentőállomás állagukat nem veszélyezteti. Az eddig elsősorban okleveles forrásokból ismert lövői törökkori palánkvár „kézzelfoghatóvá” vált, s bár a feltárt leletanyag restaurálása és dokumentálása még folyamatban van, az előzetes eredmények is számos új adalékot nyújtanak a 16–17. századi palánkvárak alaposabb megismeréséhez.

Lívia Simmer

A Roman Age house and an Ottoman period palisaded fort at Zalalövő (Preliminary report on the excavation at the Zalalövő–T4 location [Zalalövő–Mentőállomás] in 2014)

Keywords: pre-development excavation, preliminary report; Zalalövő, town centre/fort, County Zala; Roman Age, building; Ottoman period, palisaded fort

The Göcsej Museum of Zalaegerszeg conducted a pre-development excavation in the town centre of Zalalövő between July 7 and October 1, 2014 (id. nos 21274 and 39795).¹¹ The archaeological work was necessitated by plans to construct an ambulance station on the territory of Roman Age *Salla* (Fig. 1). The northern rooms of the house whose walls had been identified by Ferenc Redő in 1988–1989 came to light in the excavation area designated as Location T4. The other major result of the excavation was the documentation of a new section of the palisade of the Ottoman period fort at Zalalövő.

The area to be investigated was divided into fifteen trenches: the excavation levels were marked with SE numbers, the archaeological phenomena of the same feature extending across several trenches were marked with ISE numbers. We allocated a total of 65 SE numbers and 3 ISE numbers (Fig. 2).

Underlying the mechanically stripped humus layer was a 50–60 cm thick layer mixed with debris in most trenches, with the Roman walls lying underneath this layer (Fig. 3. 1–2). Earlier excavations had revealed that the Roman house marked as no. ISE 2 had been owned by a wealthy man: aside from a *terrazzo* floor, the remains of an extensive wall and a floor heating system had been uncovered.²² Similarly to the earlier field observations, two architectural periods could be distinguished. The narrower, poor-quality wall sections built of debris probably indicate the rooms of a 2nd century building, while the wider and more stable walls of stone were the remains of the 4th century building. At least three separate rooms could be distinguished among the latter.

The 140–160 cm wide “alley” of hard-packed gravel running parallel to the northern wall of House ISE 2, whose north-eastern end was destroyed by palisade ISE 1, can be dated to the Roman Age. The soil mark of a larger square feature with a debris fill was noted at a depth of 130 cm in the northern trenches; we were unable to determine its function. The remains of a disturbed and largely destroyed semi-circular oven came to light in the north-eastern corner of Trench C2; the *tegula* fragments in its charcoal layer dated this feature to the Roman Age.

The Roman Age finds³³ were predominantly made up of 3rd–4th century vessel fragments from grey household pottery, amphoras, terra sigillatas, mortars and oil lamps. The debris of the Roman house yielded a substantial number *tegula* and *imbrex* fragments. Noteworthy among the iron impellents and the glass and bronze fragments are an intact knee fibula brooch and an ornamented, partly damaged onion-headed fibula brooch. The preliminary assessment of the finds indicated that a total of eighty-one Roman coins, five larger *sestertii* among them, came to light from the investigated area (Fig. 3. 3–5).

⁹ KOVÁCS 2002, 69.

¹⁰ MOLNÁR 1992, 191.

¹¹ Ferenc Redő acted as the consultant of the excavation. The participants of the excavation were archaeologist Anett Mihácz-Pálfi and field technicians Renáta Császár and András Gönye. The excavation plans were drawn by Beáta Kámán, the artefact photos were made by Lilla Éva Horváth, the artefact drawings by Ambrus Necze. The illustrations were assembled by András Gönye. I am grateful to them all for their conscientious work.

²² The footnote texts can be found in the Hungarian study.

³³ The finds recovered during the excavation are currently under conservation.

For a long time, the Ottoman period fort of Zalalövő built between 1566 and 1576 by András Perneszy was only known from the literary sources,⁴ until Ferenc Redő identified various part of the fort such as its western entrance and the gateway in 2011, while remains of the palisade defending the fort (ISE 1) was discovered in 2014 by the present author.⁴⁵

The row of post-holes and stake-holes marking the line of the palisade of the Ottoman period fort in the eastern trenches could be noted in the upper debris layer in some areas (*Fig. 4*). The pointed posts cut through the 8–10 cm thick layer mixed with charcoal marking the 2nd century Marcomannic destruction layer and were driven to a depth of 200–220 cm from the modern surface in the silty, waterlogged natural subsoil. Four parallel rows of posts curving slightly westward made up the palisade enclosing the fort; the distance between the outer and the inner row was no more than 100–110 cm. Smaller square stakes measuring 6 cm × 8–10 cm were set between the larger post with a diameter of 25–30 cm. The densely spaced posts and stakes were probably designed to ensure the wall's stability in the marshy, waterlogged natural subsoil; at the same time, the post-holes intersecting each other indicate that the fort was renovated several times. The iron nails recovered from the fill of the palisade suggest that the posts were not merely bound to each other, but also nailed together.

The moat lay on the eastern side of the palisade wall outlined by the post-holes, its width could not be determined because the greater part of the moat probably lies underneath the eastern edge of the investigated area, most likely beneath the curving section of present-day Deák Ferenc Street. No other structures of the fort were discovered; the trenches in the middle of the excavated area were opened in a heavily disturbed area.

The finds were dominated by pottery fragments dating from the 16th–17th centuries. Unglazed or interior glazed cooking pots were the most frequent kitchen utensils, although smaller pots, mugs, pans and lid fragments were also found in higher numbers. Tableware included handled water jugs, footed cups and glazed or painted plates (*Fig. 7. 5*).

Bowl-shaped and rectangular rimmed stove tiles as well as green-glazed stove tile fragments ornamented with simple or plant designs represent the remnants of tiled stoves. Fragments of an unglazed stove tile bearing the figure of a knight⁸ and of green-glazed tiles with the image of a double-headed eagle were recovered from the fill of the palisade (*Figs 5–6*).

Ornamented fragments of footed cups and chalices represent the fort's set of glass vessels (*Fig. 7. 1–2*). Outstanding among the latter are the fragment of a wine cup with a lion mask handle and two fragments of a five-tubed kuttrolf.^{9–10} Several glass window oculi were also found in addition to the glass wares.

The metal finds were predominantly made up of the accessories of buildings such as wrought iron palisade and building nails, various fittings and mounts, and iron tools and implements used in the household and in arable farming. Several costume accessories were also brought light: these included ornate buttons, belt buckles, hook and eye clasps, sewing pins, a finger-ring of bronze wire and a finger-ring set with a stone. One remarkable find is a metal cauldron with iron handles found with the mouth downward at the bottom of the palisade's fill.

Although a few cast lead gun bullets (*Fig. 7. 4*) provide evidence for the use of weapons, we did not find any hand arms or firearms, or their accessories.

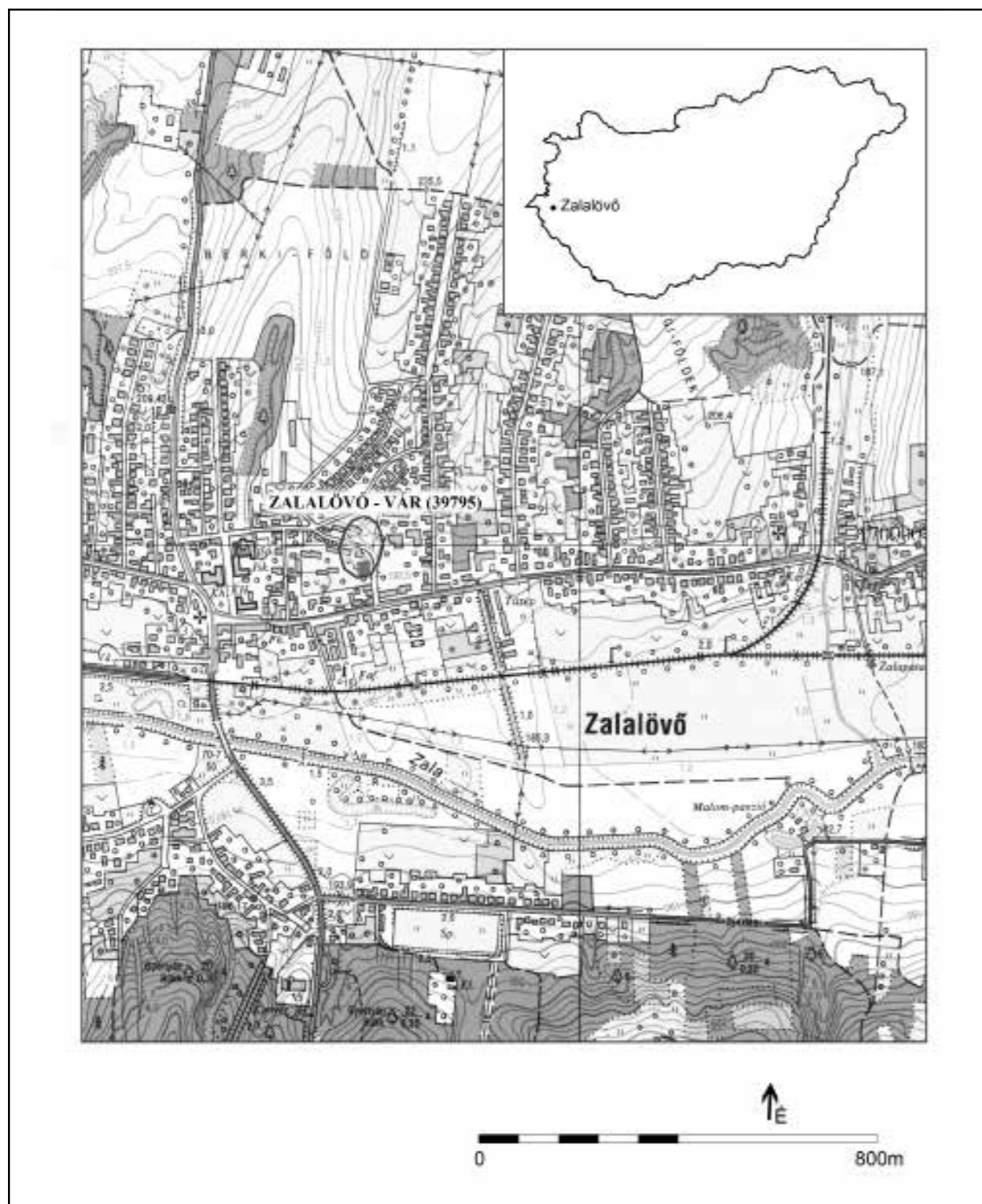
In addition to the animal bone refuse, we also found various bone artefacts, which included an ornate bone plaque and the bone plaques of an iron knife handle in addition to bone skates.

A total of sixteen coins dating from the 16th–17th centuries were brought to light. In addition to the silver denarii, a broken thaler issued by Prince Leopold I was also part of the numismatic material.

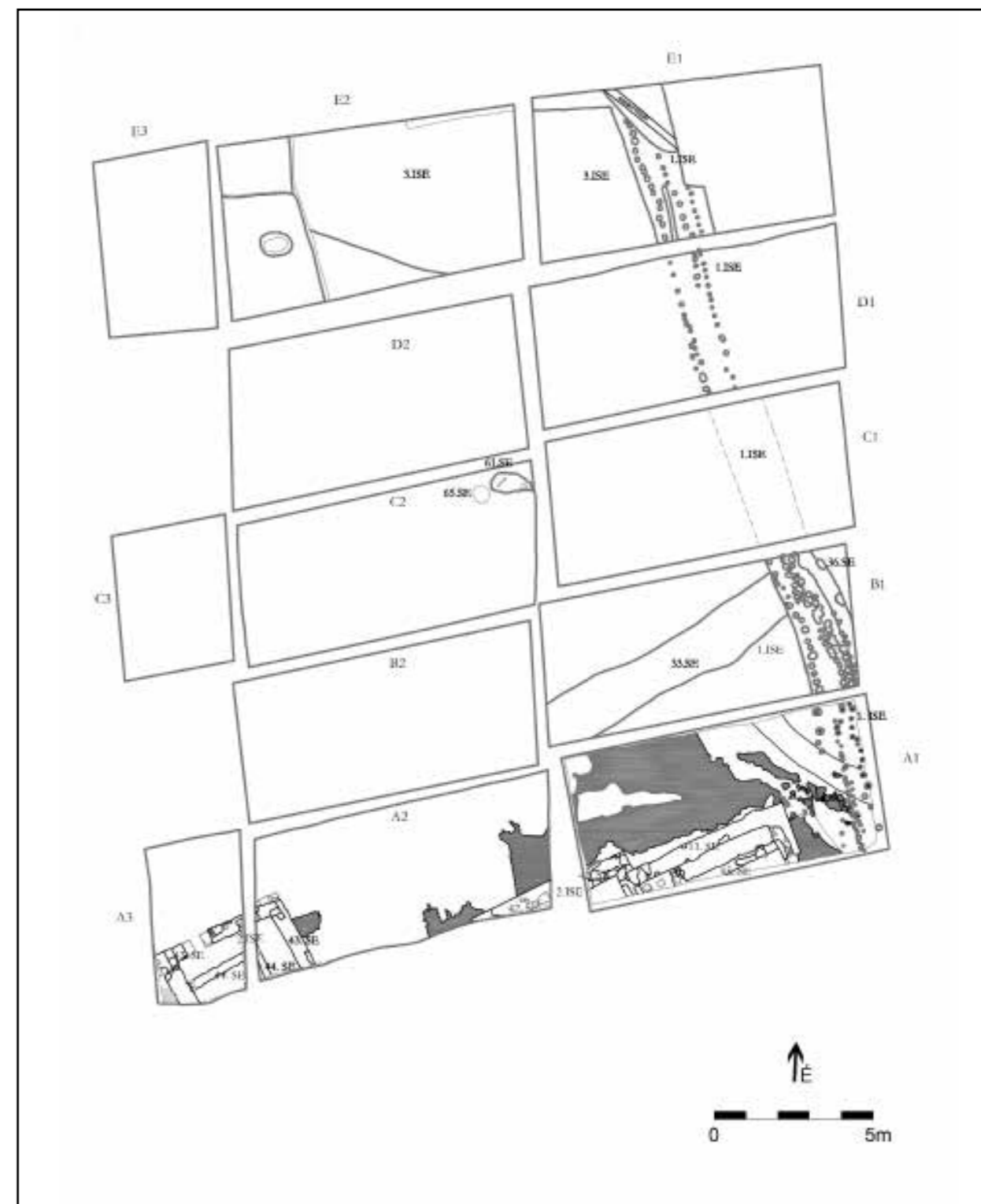
^{4 5} We conducted a pre-development excavation in the garden of the Zalalövő kindergarten under the direction of Ferenc Redő between July 27 and August 19, 2011.

Irodalom • References

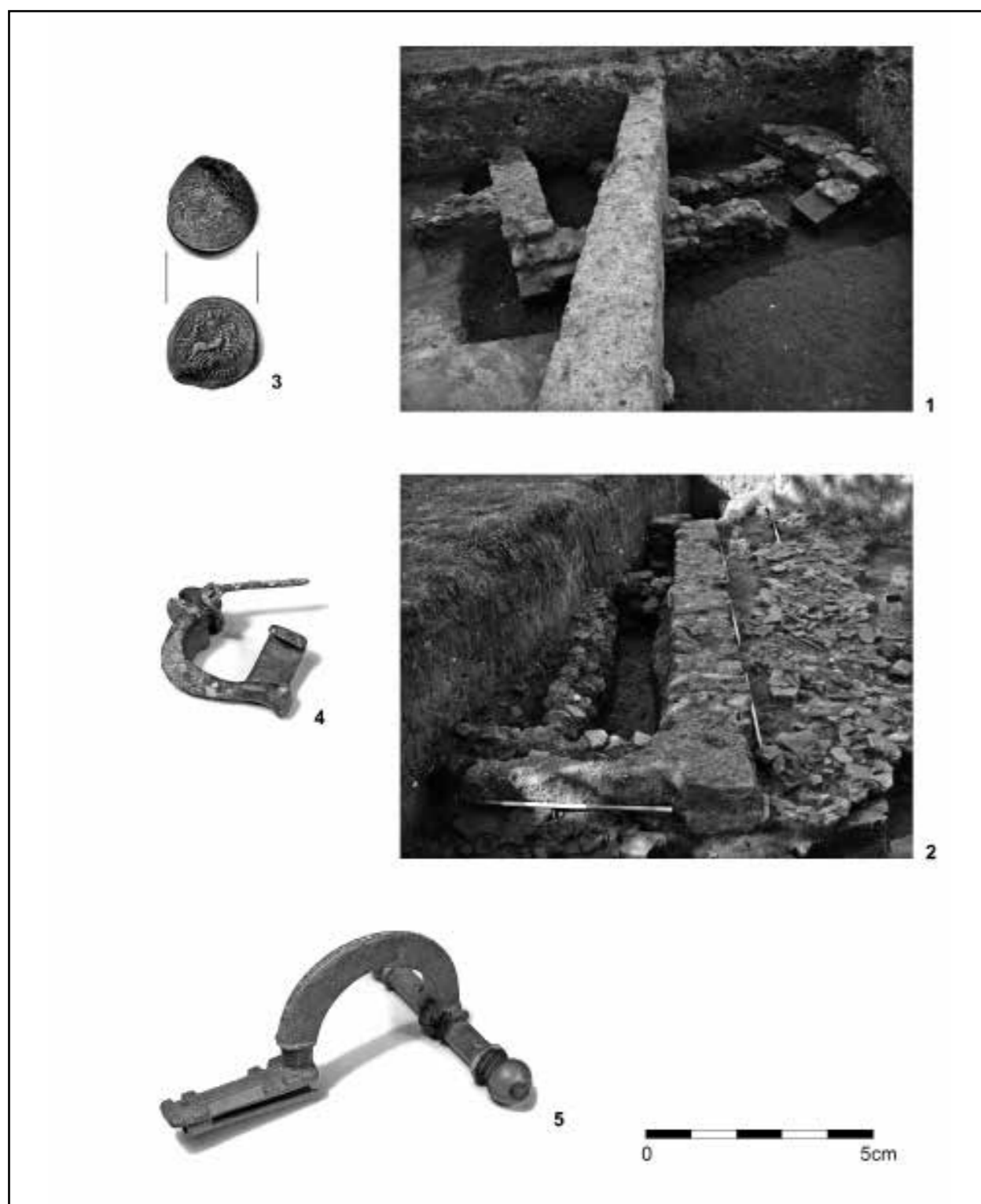
- KOVÁCS 2002 KOVÁCS GY.: A bajcsai várásatás kerámia- és üvegleletei. In: Kovács Gy. (szerk.) Weitschawar/Bajcsa-var. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Zalaegerszeg 2002, 63–72.
- MOLNÁR 1992 MOLNÁR L.: A lenti vár üvegleletei (Die Glasfunde von der Burg Lenti). Zalai Múzeum 4 (1992) 179–194.
- REDŐ 2010 REDŐ F.: Lakóházak Sallában. Zalai Múzeum 19 (2010) 139–154.
- REDŐ 2011 REDŐ F.: Jelentés a Zalalövő-Óvodabővítés Projekt kapcsán lefolytatott megelőző régészeti ásatásról. 2011. július 27–augusztus 19. Göcseji Múzeum Adattára: 3848-2011.
- SIMON 1998 SIMON É.: Zalalövő története 1566–1690. „Nagy két császár birodalmi között.” In: Molnár A. (szerk.) Zalalövő története az ókortól napjainkig. Zalalövő 1998, 105–156.

1. kép: Zalalövő, Vár, az ásás helyszínét jelölő topográfiai térkép
 Fig. 1: Zalalövő, Castle. Location of the excavation on a topographic map

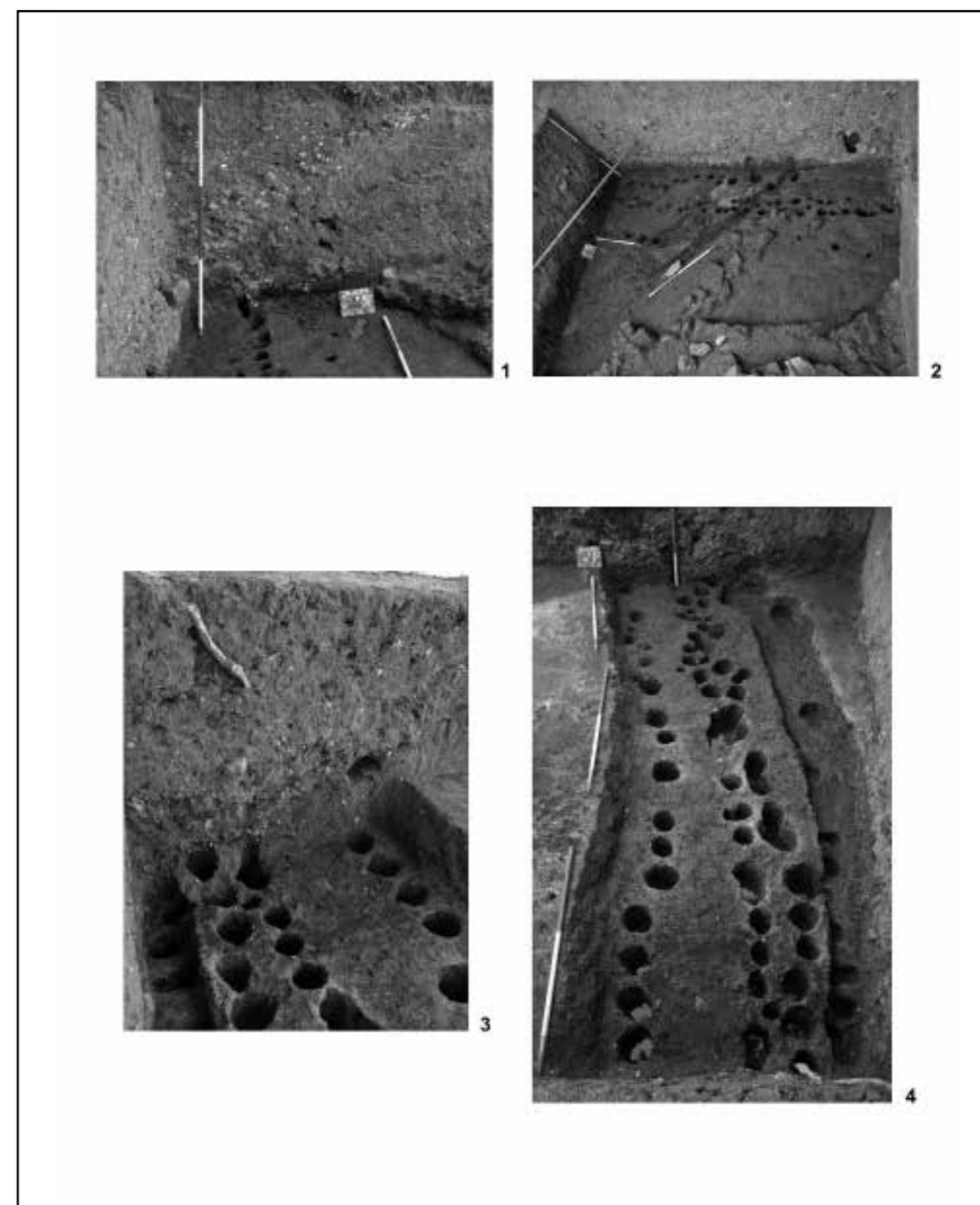

2. kép: Zalalövő, Vár, a megelőző régészeti feltárás összesítő alaprajza
 Fig. 2: Zalalövő, Castle. Plan of the pre-development excavation

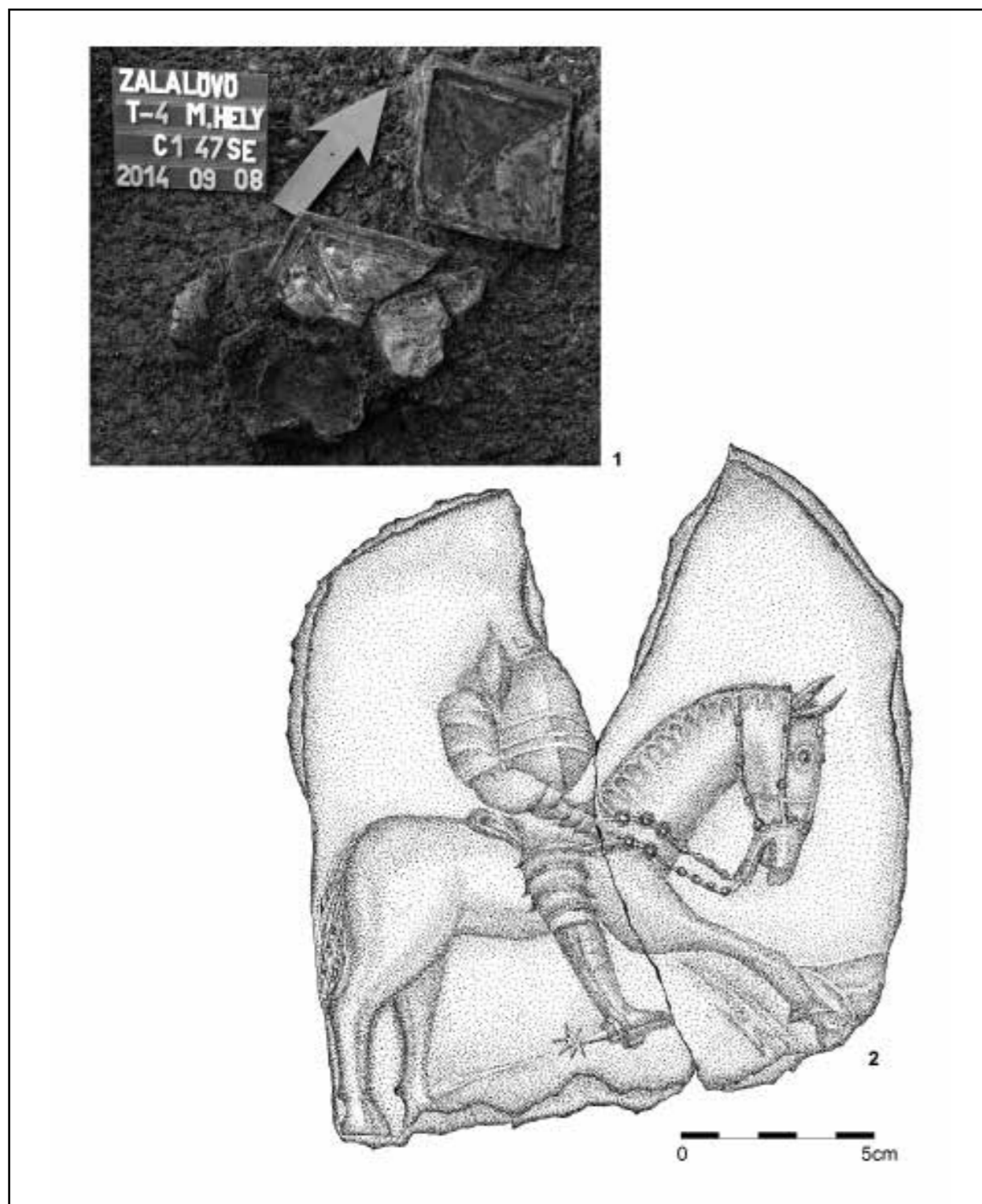
3. kép: Zalalövő, Vár. 1. A római lakóház Ny-i feltárt helyisége; 2. A római lakóház K-i feltárt helyisége téglá- és tegulaomladékkal; 3. Köztársaság kori római érme; 4. Térdfibula a B1-es szelvényből; 5. Hagymagombos fibula a B1-es szelvényből

Fig. 3: Zalalövő, Castle. 1. Western room of the Roman house; 2. eastern room of the Roman house with a debris of brick and *tegula* fragments; 3. Roman Republican coin; 4. knee fibula brooch from Trench B1; 5. onion-headed fibula brooch from Trench B1

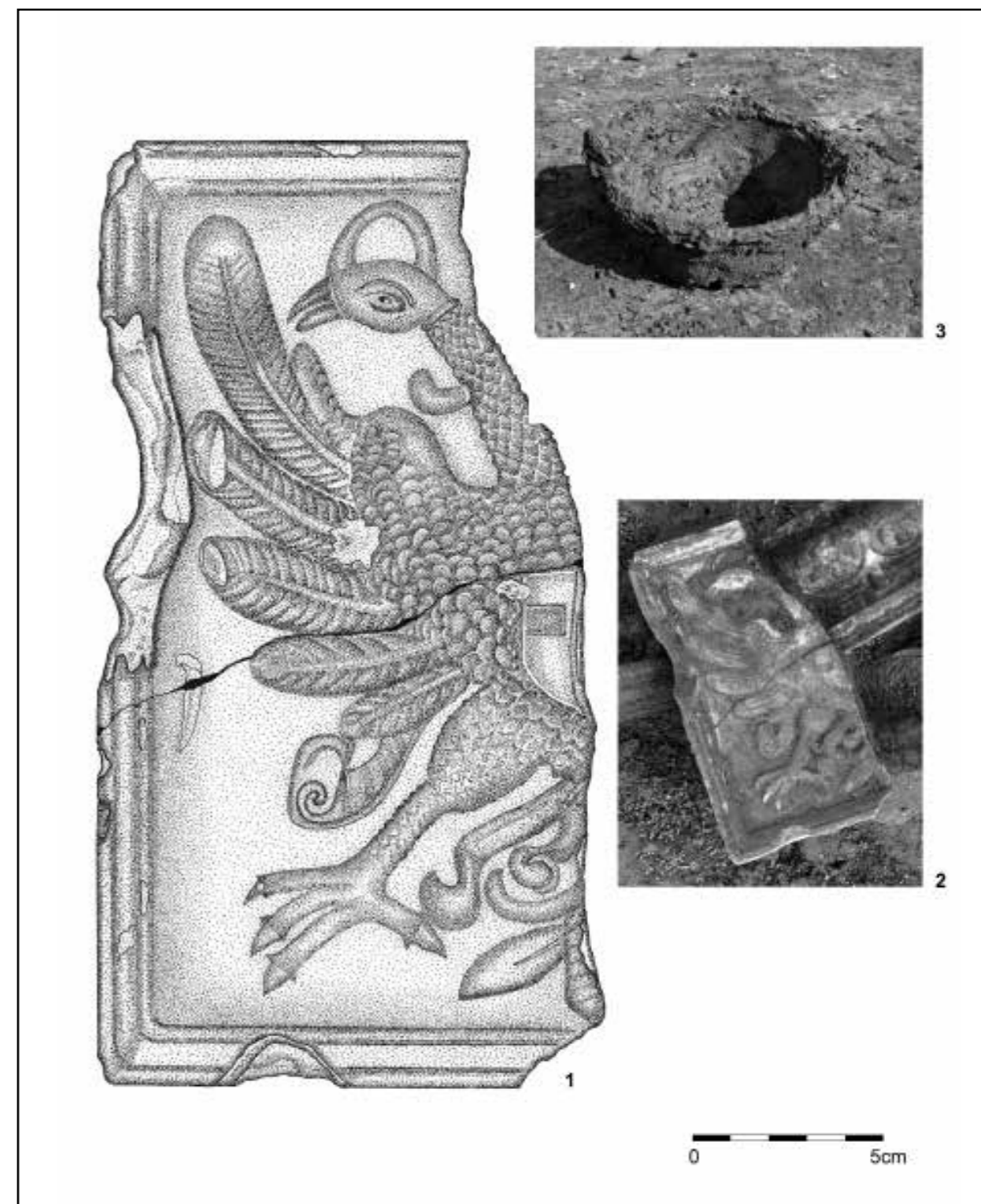

4. kép: Zalalövő, Vár. 1. A palánk A1-es szelvénybe eső D-i metszete; 2. Az A1-es szelvényben feltárt palánk felülnézeti fotója; 3. A palánk B1-es szelvénybe eső D-i metszete; 4. A B1-es szelvényben feltárt palánk felülnézeti fotója

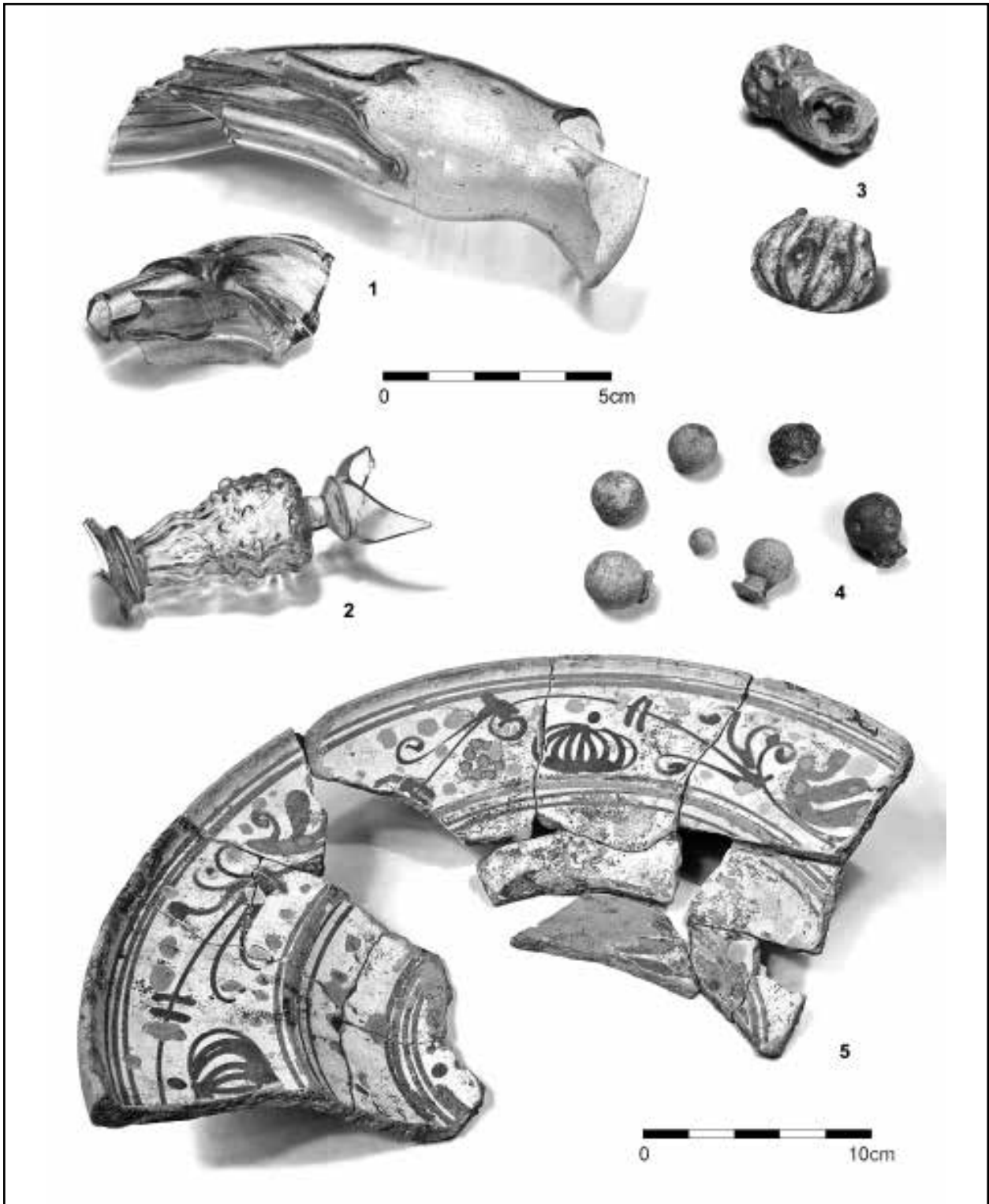
Fig. 4: Zalalövő, Castle. 1. Southern section of the palisade section in Trench A1; 2. top view photo of the palisade section uncovered in Trench A1; 3. southern section of the palisade section in Trench B1; 4. top view photo of the palisade section in Trench B1

5. kép: Zalaölvő, Vár. 1. Zöld mázas kályhacsempék a C1-es szelvényben; 2. Lovagalakos kályhacsempe töredéke
 Fig. 5: Zalaölvő, Castle. 1. Green-glazed stove tiles in Trench C1; 2. fragment of a stove tile with the figure of a knight

6. kép: Zalaölvő, Vár. 1. Kétféjű sasos kályhacsempe töredéke; 2. Kályhacsempe töredékek az E2-es szelvényben; 3. A palánk betöltéséből kiemelt rézbogrács
 Fig. 6: Zalaölvő, Castle. 1. Fragment of a stove tile with the figure of a double-headed eagle; 2. stove tile fragments in Trench E2; 3. the copper cauldron from the fill of the palisade

7. kép: Zalalövő, Vár. 1. Ötsöves kuttrolf töredékei; 2. Borospohár oroszlánmaszkos kiképzésű fogója; 3. Turbánszerű díszítésű cseréppipák; 4. Ólom puskagolyók; 5. Festett tányér
 Fig. 7: Zalalövő, Castle. 1. Fragment of a five-tubed kuttrolf; 2. wine glass with lion mask handle; 3. turban-ornamented clay pipes; 4. lead gun bullets; 5. painted plate

Szvath Márton

Árpád-kori település Veszprém, Geleméren (Előzetes közlemény)

Kulcsszavak: megelőző feltárás, előzetes jelentés; Veszprém, Gelemér, Veszprém megye; kora Árpád-kor; település, veremház, külső kemence, kemencebokor

1. Földrajzi elhelyezkedés, történeti források

Veszprém, Gelemér lelőhely Veszprém megyében, Veszprém-Kádárta külterületén, a Geleméri fennsíkon található. Földrajzilag a Balaton-felvidék és a Déli-Bakony határán fekszik, geomorfológiailag a Veszprém–Nagyvázsonyi medence területéhez tartozik, amely magas fekvésű, tektonikus hegységközi medence. Ennek felszínét alacsony, fennsíkyszerű háta és enyhe lejtőszögű hegyláb felszínek jellemzik. Az alapkőzet helyenként löszös lejtőtörmelékkel borított dolomit és mészkő, amelyen rendszina talajok, illetve a löszös üledéken barna erdőtalajok alakultak ki.¹

A Kádárta falutól kb. két km-rel K-re található Gelemér dülő az azonos nevű, középkori forrásokból ismert faluról vette nevét.

A település legkorábbi említése a fehérvári káptalan 1266-ban kelt oklevelében bukkan fel, amely a falutól valószínűleg D-re, K–Ny-i irányban elhaladó, Veszprémet Peremarton és Berenhida (Berhida) mezővárosok érintésével Fehérvárral összekötő „nagy út” kapcsán említi a települést: „*magnam viam per quam itur ad villam Guellemer*”.² A falu tehát a középkor folyamán igen fontos, Budát Fehérváron, Veszprémen és Vasváron keresztül Pettauval, az itáliai területekkel összekötő kereskedelmi útvonal közvetlen közelében feküdt. Veszprém a középkorban a Dunántúl egyik legfontosabb útcsomópontja volt, hiszen a falu közelében, tőle É-ra haladt a Veszprémet Győrrel és Pannónhalmával összekötő, a beregi egyezményt követően jelentőssé váló sószállító út is.³ Gelemér falunak egy 1337-es említése szerint „*Poss. Gelemer prope Wesprimium*” a tihanyi apátságot követően a veszprémi püspök és a káptalan lett a birtokosa.⁴ 1411-ben Kőolja néven említik a források, egy 1464-es adat szerint pedig a veszprémi püspök

is birtokos benne. 1524-ben a püspök hat jobbágyát írják itt össze, ekkor tehát még biztosan lakott volt, a 16–17. századi rovásadó összeírásokból azonban már hiányzik.⁵ 18. századi források települést nem, csak egy itt álló csárdát említenek.⁶

Az MRT munkálataihoz kapcsolódó 1965-ös terepbejárás során a feltárási területtől 100–200 m-re, É-ra, 11–13. századra keltezett kerámiát gyűjtött Torma István.⁷

A lelőhely érintett részének feltárását a 8. és 72. számú utak találkozásának külön szintűvé alakítása, illetve az ehhez kapcsolódó közlekedési csomópont kiépítése tette szükségessé. A területet Ny-i oldalról egy ÉNy–DK-i irányú lapos dombhát, K-ről a Ferenc-forrásból eredő kis patak határolja. A lelőhely feltárandó része a munkák megkezdése előtt parlagon álló, bozóttal, fákkal benőtt terület volt a 8. sz. főút két oldalán, Ny-i részén telepített fenyőerdővel.

A lelőhely területén az MRT 2. kötete alapján négy külön számon nyilvántartott (25/15, 25/16, 25/17, 25/18) bronzkori, Árpád-kori, illetve középkori lelőhely volt ismert, valamint egy a területről származó szórvány avar kori, három élő nyílhegy került a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményébe. Régészeti kutatás a lelőhelyen korábban nem folyt.

2009. november 9. és december 16., valamint 2010. május 3. és június 18. között az út mindkét oldalán kialakítandó körforgalmak, illetve a körforgalomba csatlakozó lehajtó és felhajtó sávok területén megelőző feltárás⁸ zajlott, amelynek keretében 13745 m²-en hét különböző régészeti korszakhoz tartozó

⁵ ÉRI et al. 1969, 25/15. 113.

⁶ SZASZKÓNÉ 1994, 94.

⁷ ÉRI et al. 1969, 25/15. 113.

⁸ A 2009. évi próbafeltárást Ilon Gábor, a nagyfelületű megelőző feltárást e tanulmány szerzője irányította. A terepi munkában Czifra Szabolcs régész, Bek Tamás, Csuti Tamás, Kőnczöl Laura, Molnár Szabolcs és Radics András régésztechnikusok vettek részt. A geodéziai felmérést Eke István régész és Kovács Zoltán geodéta végezte, a tárgyjazokat Tóth Zoltán készítette. Ezúton is köszönöm munkájukat.

¹ MAROSI–SOMOGYI 1990, 609–613., 616–619.

² GLASER 1929, 142.

³ GLASER 1929, 156.

⁴ CSÁNKI 1897, 232.

232 régészeti objektum feltárását végeztük el (1. kép). A feltárás eredményei alapján és javaslatunkra a KÖH a korábban nyilvántartott négy lelőhelyet egy azonosító szám (9780) alatt, Veszprém, Gelemer néven összevonta. A jelen munka a lelőhelyen feltárt Árpád-kori település jelenségeit ismerteti.

2. Feltárt objektumok

A lelőhelyen feltárt objektumok közül 52 sorolható a vizsgált korszakba. Ebből 11 veremház és 10 szabadon álló kemence, illetve kemencebokor volt. Ezeket kívül kisebb gödrök, cölöphelyek tartoztak a korszak leletanyagával keltezhető jelenségek közé (2. kép). Nem került elő kút a lelőhelyen, ami esetünkben a falu mellett fakadó forrás közelségével indokolható. Feltűnő jelenség az árkok teljes hiánya a feltárt településrészen, de nem kerültek elő kemence nélküli, gazdasági jellegű épületként azonosítható jelenségek, valamint nagyobb méretű gabonatarlóvermek sem.

2.1. Veremházak

1. veremház (1. OBJ/60. STR; 3. kép 1.)

Nyesés után az épület sötétbarna színű, humuszos, paticspettyekkel és kövekkel kevert betöltésű, nagyméretű foltként jelentkezett. Különösen az ÉK-i oldalán erősen lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú, ÉK–DNy-i tájolású hosszteneggellyel kialakított, 330 cm hosszú és 255 cm széles veremház. Alapterülete valamivel több, mint 7,4 m², a nyesési szinttől számított relatív mélysége 45–50 cm volt. Az épület DNy-i sarkánál egy 132 cm hosszban jelentkező, 97 cm legnagyobb szélességű meneteles lejárát került elő. Figyelembe véve a gépi humuszosítás által kialakított nyesési szintet és a lejtő szögét, eredeti hosszúsága mintegy 70–90 cm-rel hosszabb, azaz több mint 200 cm lehetett. Aljára egyrétegű agyagtapasztásba kisméretű köveket nyomkodtak, amellyel a lejárát felszínének erodálását próbálták megakadályozni. A veremház járószintjén jól érzékelhető, szürke színű, tömött, letaposott réteg volt, amely egyértelműen jelezte a hajdani járószintet.

Ágasfák helye a rövidebb DNy-i és ÉK-i oldalak közepénél került elő, utóbbi helyét inkább csak a verem szélének félköríves kihasadása jelezte. Mindkét oszlop a verem fenekére támaszkodott, egyik sem mélyedt a járószint alá és részben a verem peremén kívülre nyúlt. A DNy-i oszlophely (STR 133.) mérhető átmérője kb. 25 cm volt.

A bejárát melletti, D–DNy-i, hosszanti oldal közepén kétszer megújított (esetleg egy alkalommal két kisebb oszlopra kicserélt) oszlophelyet (STR

147.) bontottunk ki. A három oszlophely mélysége a nyesési szinthez képest 36 cm volt. A ház vermén kívül két kisebb, igen sekély oszlophelyet találtunk, egyet az épület ÉK-i oldala mellett, egyet pedig a K-i sarkánál. Mindkettő csupán néhány cm mély, az altalajba alig mélyedő beásásként jelentkezett. Bizonytalan megfigyelésük miatt csak feltételelesen lehet ezeket az épület tetőszerkezetéhez rendelni.

A meneteles lejárathoz a ház gödréhez csatlakozó végén, a lejárát két szélén egy-egy kisebb oszlophely (STR 138., 140.) került elő, közöttük egyenes vonalban húzódó szabályos, teknőszerű bemélyedéssel. Betöltésük egységes volt. A jelenséget úgy értelmezhetjük, hogy itt belülről egy keskenyebb, kisméretű gerendával, küszöbszerűen támasztották meg a két bejárati oszlopot. Erre azért is szükség lehetett, mivel a két oszlop alig mélyedt a sziklás talajba, így megtámasztásuk a bejárát szerkezetét stabilabbá tehetette. A küszöb helye a betöltés elbontásával jól érzékelhetően megjelent, itt a lejárát alja kissé lépcsősen csatlakozott a veremház járószintjéhez. A lejárát mértani közepén, egy kisebb, ovális alakú, ívelt aljú beásást bontottunk ki. Ennek oszlophelyként való értelmezése nem lehetséges, mivel ebben az esetben pozíciójából adódóan a házba való lejutást akadályozta volna. Amennyiben a bejárát szerkezetéhez tartozott, szolgálhatott a küszöböt megtámasztó kő fészkeként is, ezt sekély mivolta és alakja is támogatná, bár a feltételezett követ nem találtuk a helyén.

Az épület ÉNy-i sarkában kisebb, tapasztott sütőfelülettel rendelkező, kőből rakott kemence (STR 132.) állt. A verem oldala itt kiszélesedik, azaz a kemence helyének kialakításakor a verem oldalába kisebb fülkét vájtak. A kemence kőpakolása a hátsó falánál és a Ny-i oldalán maradt meg jobban, a K-i oldalon a kemence átégett oldalának foltja és néhány kisebb kő jelzi az egykori kontúr. Hossza 87 cm, szélessége 84 cm volt. A kemence hátsó falát egy nagyobb, élére állított, lapos kő beágyazásával alakították ki. A sütőfelület egyrétegű, megújítás nélküli volt, eszerint viszonylag rövid ideig használhatták az épületet. A kemence sütőfelülete felett, a beroskadt kőpakolás alatt vörösre égett omladékréteg volt megfigyelhető, amely elsősorban a kemence elülső felében jelentkezett. A kövek között ilyen kiégett agyagtapasztást nem sikerült megfigyelni. Ezek alapján a kemence kőboltozatát szárazon rakták, majd belülről agyaggal tapasztották és így égették ki.

Az épület gödrének ÉK-i sarkában a járószintbe kissé lemélyedő, téglalap alakú deszkaszerkezet lenyomata jelentkezett. A szerkezet két keskeny, 8–10 cm széles, a földre fektetett, É–D-i irányú gerendá-

ból állt, amelyeket egymással párhuzamosan, egymástól kb. 90 cm-nyire helyeztek el. A veremház aljába 8–10 cm-re mélyedtek. É-i végük eredetileg illeszkedett a verem É-i oldalfalába, itt, a lenyomat meghosszabbításában kisebb bemélyedést lehetett megfigyelni. A keskenyebb gerendákhoz képest keresztirányban két deszkalenyomatot találtunk, amelyek szélessége kb. 24–25 cm. A szerkezet nem igazodott a verem K-i oldalához, azzal kissé szögletet zárt be. Az épület járószintjén meglévő szürke színű, letaposott réteg a deszkák körül hiányzott. A deszkaszerkezet közepén laza, humuszos betöltésű, egyenes aljú, ovális, gödör (STR 146.) jelentkezett. A gödör 60×55 cm-es, a verem járószintjébe 38 cm-re mélyedt. Egyelőre nem sikerült értelmezni azt a 28–33 cm átmérőjű kerek foltokból álló jelenséget, amely a járószintet jelző szürke agyagtapasztás elbontásakor került elő. A foltok, illetve lenyomatok alja enyhén ívelt, mélységük igen csekély, a járószintbe csak mintegy 2–4 cm-re mélyednek. Összesen hét ilyen kerek folt került elő, ebből öt egy vonalba rendeződik, a fenti deszkaszerkezethez igazodva, azzal párhuzamosan. Ez a ház teljes szélességében keresztülhúzódtól közvetlenül a Ny-i oldalon fekvő gerenda mellett. Kettő közülük a ház D-i felében került elő. A szürke-szürkésbarna színű lenyomatok a járószinten található tapasztáshoz hasonló anyagúak és állagúak, egy árnyalatnyival sötétebb színűek voltak.

Az épület sötétbarna színű, humuszos, felső betöltési rétege alatt, a ház D-i, DK-i felében, nagyobb foltban vastag, átégett vörös paticsos omladékréteg húzódtól hosszanti irányban, alatta vékonyabb fekete, faszenes réteggel. Ez alatt figyeltük meg a ház alsó kevert, sárgás-világosbarna laza betöltési réteget, amely közvetlenül a járószint felett helyezkedett el és vastagsága 20–25 cm volt. A megfigyelések alapján az épület földfelszíni részének pusztulása annak felhagyását követően történt meg, a verem részleges betöltődése után. A vörösre égett paticsréteg alapján a földfelszíni szerkezet sővényfonatos, agyagtapasztásos volt. A beroskadt tetőszerkezet feletti humuszos réteg nagyobb mennyiségű követ tartalmazott, ahogy az a lelőhelyen több gödör, veremház esetében is megfigyelhető volt. A nyitottá váló verembe itt is a tereprendezések, munkák alkalmával feleslegessé vált, útban lévő köveket szórták.

2. veremház (2. OBJ/57. STR; 3. kép 2.)

Lekerekített sarkú, 380 cm hosszú és mintegy 305 cm széles, négyzetes alaprajzú veremház, amelynek alapterülete kb. 13 m². A ház gödrének betöltését vágta a nála sekélyebb, 3. számú épület beásása. Bejáratra utaló nyomot itt nem találtunk. A gödör ÉK-i sarkában kisméretű, 50×42 cm-es kemencét (STR 149.) találtunk, a mellette előkerült ívelt aljú, függőleges falú, ovális oszlophely (STR 150.) kismértékben rombolta annak Ny-i oldalát, így eredetileg valamivel szélesebb lehetett. Az oszlophely a kemencéhez viszonyított szuperpozíciójából adódóan a többi oszlophelynél későbbi. A kemence rossz állapotban került elő, gyakorlatilag csak az egyszeres, megújítás nélküli, átégett tapasztás volt megfigyelhető. Felette, a betöltésből nagyobb mennyiségű követ bontottunk ki, amelyek struktúra nélkül hevertek egymáson, ezek a beomlott egykori kőpakoláshoz tartozhattak. Tapasztott palástra utaló nyomot nem találtunk.

A verem Ny–K-i tengelyében, egy vonalban elhelyezkedő, három oszlophely került elő (STR 157., 158., 159.). Ezek mindegyike igen sekély, ívelt aljú oszlophely, a járószintbe mindössze 7–8 cm-re mélyedtek. Ennél is sekélyebb, mindössze 3 cm mély a verem D-i oldalának középtengelyében talált, a verem fenekére támaszkodó oszlophely (STR 156.). Ennek megújítására utal a közvetlenül mellette előkerült oszlophely (STR 155.), amely ennél kisebb átmérőjű (17–18 cm) volt, a verem aljába 13 cm-re mélyült. A járószinten megtalált oszlopszerkezet tehát gyakorlatilag a gödör fenekére támaszkodott.

A verem D–DNy-i sarka padkás kialakítású, rajta tapasztás nyomaival, amelybe kisebb köveket nyomkodtak. A verem járószintjén két gerenda maradványai kerültek elő (STR 153.). Ezek közül a K–Ny-i irányú gyakorlatilag párhuzamos az egy sorban álló oszlophelyekkel, feltételeesen tarthatjuk a három ágasfa által tartott szelemen gerenda beomlott maradványának. A másik – a verem Ny-i felében fekvő – gerenda helyzete erre merőleges, azaz a ház hosszteneggelyével egyezik meg.

A verem ÉNy-i sarkában sekély, kb. 45 cm átmérőjű, ívelt aljú gödör került elő.

A veremház betöltésében három jól elkülöníthető réteget figyeltünk meg, amelyek közül az alsó tömött, kemény, szürke-barnásszürke, faszénpettyekkel tarkított, salakot is tartalmazó hamus réteg volt. A hamus réteg a ház tetőszerkezetének leégésére utalhat, ez a réteg közvetlenül a járószinten feküdt.

3. veremház (4. OBJ/101. STR; 3. kép 2.)

Közel négyzetes alaprajzú, lekerekített sarkú, 300 cm hosszú és 285 cm széles veremház, amely a nyesett szinthez képest csak csekély, mintegy 20–30 cm mélységű volt. Betöltésében feltűnően kevés kerámiát találtunk. A ház szuperpozícióban állt a 2. számú veremház gödrével, annak betöltését vágta. ÉK-i sarkában kőkemence állt, a verem oldala itt kiöblösödött, azaz a kemence kissé túlnyúlt a verem sarkán, akárcsak az 1. számú épületben. A kemence (STR 137.) közelítőleg kör alakú, átmérője 130 cm. A Ny-i oldalán néhány nagyobb méretű kő helyezkedik el egy sorban egymás mellett, követve a tapasztott sütőfelület ívét. Utóbbi közvetlenül a köves sziklafelszínre támaszkodik, átmérője kb. 85–90 cm, 3–4 cm vastag, megújítás nélküli. A sütőfelületben néhány kisebb foltban a tapasztásba nyomkodott kisebb kövek feküdtek. Az oldalt alkotó nagyobb kövek elhelyezkedése alapján, valamint abból kiindulva, hogy ezek csak a kemence szabadon álló részén figyelhetők meg, a veremoldalhoz csatlakozó részekenél nem, feltételezhető, hogy eredetileg is így alakították ki azt, azaz nagyobb kövekkel csak a verem belseje felé eső oldalán határolták el a tüzetet. A kemence táplálása D felől történt. A sütőfelület felett mintegy 6–8 cm vastag sötétbarna, paticsos réteget, a tapasztott kemencepalást beomlott maradványait bontottunk el. Ez a kemence tehát vegyes kialakítású volt, a kő boltozatalap felett tapasztott palást is tartozott hozzá.

A ház Ny-i és K-i oldalának középvonalában egy-egy szelemen tartó ágasfa oszlophelye (STR 144., 148.) került elő, amelyeknek átmérője közel azonos, 25, illetve 27 cm. A nyesett szinthez képest 42, illetve 48 cm-re mélyültek a talajba. Oldalfala mindkettőnek függőleges, aljuk ívelt volt. A verem alján jól kivehető, szürkésbarna, tömött állagú, letaposott réteget lehetett megfigyelni, amelyet a veremház járószintjeként azonosítottunk. Legerőteljesebben a kemence előtt, annak D-i oldalánál jelentkezett, egy 100–120 cm-es foltban. A ház lejáratainak nyomait nem találtuk meg.

Az épület belső terében, a Ny-i sarkához közel nyújtott ovális alakú, rézsús oldalú, egyenes aljú munkagödör (STR 142.) mélyedt a járószintbe. Az épület betöltéséből többek között egy csontár letört hegye került elő (11. kép 8.).

4. veremház (43. OBJ/259. STR; 4. kép 2.)

A jelenségnek csak az építési területre eső fele kerülhetett feltárásra. Négyzetes, lekerekített sarkú, a nyesett felszínbe 35 cm-re mélyedő, 250 cm széles verem volt. Az épület DNy-i rövidebb oldala közepén függőleges állású, kb. 30 cm átmérőjű oszlophely (STR 269.) került elő, amely a verem aljába mintegy 23 cm-re mélyedt. Közvetlenül mellette egy kisebb, szabálytalan alakú oszlophelyet is találtunk, ennek mélysége 20 cm volt. A verem aljába annak Ny-i sarka közelében igen sekély, hosszúkás, faszenes betöltésű gödör mélyedt, amelynek funkciója tisztázatlan. Kialakítása, formája, valamint a rövid oldalon előkerült oszlophely miatt a jelenséget veremház gödrének határoztuk meg.

Az épület betöltése mindössze egy kisméretű kerámiatöredéket tartalmazott.

5. veremház (46. OBJ/271. STR; 5. kép 1.)

Enyhén lekerekített sarkú, négyzetes alaprajzú veremház, É-i sarkában kőkemencével. Az épület vermének Ny-i sarkába utólag, az altalajba mélyedő agyagtapasztású aknakemencét vajták (STR 388.). Az épület vermének szélessége 327 cm, a verem pontos hossza – mivel az utólagosan belevájt kemence részben rombolta a DNy-i oldalt – kérdéses, az itt talált oszlophely külső széle és a szemben lévő oldal közti távolság azonban mérhető volt, ez 390 cm. Az épület hossz tengelye ÉK–DNy-i irányú volt, a nyesett felszínbe 25 cm-re mélyedt. A veremház betöltési rétegében közepes és nagyobb méretű kövek hevertek behajítva. Ezek a kövek főként a ház középső zónájában jelentkeztek és az aknakemence felhagyását követően kerültek a gödörbe. A verem É-i sarkában előkerült, 120 cm hosszú és kb. ugyanolyan széles kőkemence (STR 273.) oldalait és hátsó falát ennél az épületnél is nagyméretű kövekkel alakították ki, oly módon, hogy a nagyobb, lapos köveket élére állították, azáltal a kemencetest gyakorlatilag szögletes formát kapott. A kemence száját szintén egy hosszúkás, lapos kő elhelyezésével szűkítették a megfelelő nagyságúra. A nagyméretű, az oldalfalat alkotó köveken kívül kisebb, ökölnyi köveket bontottunk ki a kemence belsejében talált vörösre égett omladékból, illetve főként annak tetejéről. A megtalált kövek mennyisége azonban nem elegendő egy kőboltozathoz. A kemence sütőfelülete kétszeresen megújított, alsó, mindössze 2 cm vastagságú platniját kisméretű kavicsokból álló kavicságyra tapasztották. A megújítások vastagsága 3 és 4 cm. Az utolsó megújítás tapasztása nem futott ki a kemence hátsó faláig, úgy tűnik a kemence

utolsó használati fázisakor a tüzetet kissé beszűkítették. Ezt jelezte egy kisebb kövekből álló kősor, ami a kemence eredeti hátsó falával párhuzamosan futott a kemence belsejében, a felső agyagtapasztás csak eddig terjedt ki. A kemence szájához csatlakozott a kisméretű, igen sekély, teknős kialakítású, sötétszürke betöltésű hamuzógödör. A verem ÉNy-i, hosszabbik oldalának vonala a kemence mögött lépcsősen „visszaugrott”, azaz kissé beszűkült.

Az épület DNy-i, rövid oldalának középtengelyében egy 30 cm átmérőjű, függőleges oldalú oszlophely (STR 390.) került elő, amely az épület járószintje alá 32 cm-rel mélyedt. Az ágasfa feltételezhető párja a szemközti oldalon, a gondos nyesés ellenére sem került elő.

A ház É-i, K-i és D-i részében is világos szürkésbarna színű, keményre taposott járószintet sikerült megfogni, ami csak az utólag bevájt kemence előtti felületen hiányzott, ezt a részét nyilvánvalóan a kemence munkagödörének kialakításakor rombolták. A ház K-i sarka mellett sekély DK-i irányú nyúlvány, „nyél” indult. Oldala rézsús, alja egyenes volt, vége oválisan kiszélesedett. Alja az épület járószintjével egy szintben van, betöltése nem vált el az épület vermének betöltésétől.

Az épület felhagyása után annak Ny-i sarkába aknakemencét (STR 388.) vajták, úgy, hogy az egykori járószintről indítva egy lejtős előteret ástak, majd innen, mélyebb szintről alakították ki a kemencetestet. A kemence hossza 130 cm, szélessége 95 cm volt, a verem járószintjébe 80 cm-re mélyedt. A kemence sütőfelülete erőteljesen lejt hátrafelé, palástja jól átégett. Feneke is tapasztott, ezen kb. 2 cm vastag, fekete, hamus réteget találtunk.

Mivel a kemence boltozata nem omlott be, jó megtartású és erősen kiégett, ezért felülről rábontottunk a kemence metszetének vonalában. A palást viszonylag vastag (12–15 cm), téglavörös színű volt. A kemence száját K-i irányból közelítették meg, a szájától ÉK-re alakították ki annak hamuzógödört. Utóbbi kerekded alaprajzú, oldala enyhén visszahajló, kissé méhkasos kialakítású, fekete faszenes-hamus betöltésű volt. Alja az épület járószintjébe 40 cm-re mélyült.

6. veremház (61. OBJ/395. STR; 4. kép 1.)

Földbe mélyített sekély veremház gödre. Foltban jól körülhatárolható volt, a felszín nyesése után ÉK-i sarkában a betöltésében nagyobb kövekkel jelentkezett.

A ház vermét egy nagyméretű, szabálytalan alakú, rézsús oldalú, egyenetlen aljú gödör (STR 248.)

vágta. Utóbbi funkcióját tekintve legvalószínűbb az agyaggyerő gödörként való meghatározás. Az épület felhagyása után kevéssel nyithatták, mivel az épülettel közös betöltési rétegeket találtunk benne. A veremház gödréből csak az ÉK-i rövid, és a DK-i hosszú oldal maradt meg, valamint a – szokatlan elhelyezésű –, az ÉK-i oldal közepénél kialakított kőpakolású kemence. A verem sekély, a nyesett szintbe kb. 28 cm-re mélyedt, mérete a romboltsága miatt nem meghatározható, a szélessége kb. 320 cm lehetett. Letaposott, kemény, egyenesre alakított járószintje jól megfogható volt. Az ÉK-i rövid oldal vonalvezetése kissé szabálytalan, a kemencénél kissé kiöblösödik.

Az épület kemencéje (STR 250.) közepes méretű, hozzávetőlegesen kör alakú, kőpakolásos kemence. A sütőfelület mérete 74×68 cm. A kőpakolás szárazon rakott volt, palást tapasztásának nyomait nem találtuk. A kövek elbontása után jelentkezett a feketés-vörös színű, tapasztott sütőfelület, amelyet egyszer megújítottak. Az alsó, 3 cm vastag tapasztás felett egy újabb, kb. 4 cm vastag megújított sütőfelület húzódott.

Az ÉK-i rövid oldal középtengelyében, a kemence mellett, a beomlott kövek felszedése után tölcseresen szűkülő oldalú, kb. 40 cm átmérőjű oszlophely került elő, amely a járószintbe 18 cm-re mélyedt. Az épületet – az előkerült oszlophely alapján – ágasfás szelemen tetőszerkezet fedhette. Rendkívül szokatlan volt az előkerült kemence helyzete, hiszen az a tartószerkezet egyik elemének közvetlen közelében, az egyik rövid oldal közepén állt.

7. veremház (68. OBJ/412. STR; 5. kép 2.)

Lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú, igen sekély, 335 cm hosszú, 280 cm széles verem. Betöltésében néhány nagyobb kő hevert. Hossz tengelye ÉK–DNy-i tájolású, É-i sarkában kőkemence (kőtűzhely?) került elő. Az épület bontásakor a nyesett felszínhez képest kb. 15–16 cm mélyen már elértük a verem keményre taposott, sárga színű járószintjét, amely nem terjedt ki a teljes épületre, a verem Ny-i negyedében hiányzott. Az épület betöltéséből igen csekély számú kerámiatöredék került napvilágra.

Az É-i sarokban fellelt, 98×85 cm-es kőpakolású kemence (STR 414.) bontásakor a betöltésben heverő bezuhant kövek mellett *in situ* helyzetű köveket is találtunk. A tűzhely kőszerkezete szárazon rakott, kötőanyag nélküli kőpakolás. Kialakítása különösen jól megfigyelhető a DNy-i oldalán, ahol nagyobb méretű, élére állított, lapos, egyenes kő alkotja az oldalfalat, szájánál pedig egy kerekded,

lapjára fektetett követ helyeztek el. Így egy egyenes oldalú, kissé szögletes formájú kőszerkezetet alakítottak ki. A sütőfelület 3 cm vastag, egyrétegű, téglavörös színű, keményre égett agyagtapasztás volt, amely az oldalfalakat alkotó kövekre nem futott rá. Megjegyzendő, hogy a tűzhely feletti betöltésben kevés, kisebb kő hevert. Ezek mennyisége nem lehetett elegendő egy zárt kemenceboltozat kialakításához, így kőkemence helyett (itt is) felmerülhet a kőtűzhely megléte. A tűzhely szája előtt, kisebb foltban, 4 cm vastag, feketés-szürke hamus betöltést tártunk fel. A kemence szája előtt a ház betöltésében több közepes méretű kő feküdt.

A verem ÉK-i és DNY-i rövid oldalának középvonalában találtuk meg az ágasfák oszlophelyeit. Rézsús oldalúak, az egyik közvetlenül a kemence mellett került elő, ez a járósíntbe kb. 45 cm-re mélyedt. Mindkettő esetében az oszlophelyek kissé túlnyúlnak a verem oldalfalának vonalán. A verem belsejében, a Ny-i sarokban egy nagyobb, szabálytalan beásású, egyenetlen aljú gödör került elő, betöltésében néhány nagyobb kővel. Alja a ház járósíntjénél jobban lemélyült, itt hiányzott a máshol megfigyelhető, keményre taposott járósínt.

8. veremház (69. OBJ/304 STR; 4. kép 3.)

A Veszprém, Geleméren feltárt veremházak közül ez mutatta a legkevésbé szabályos formát. Nyújtott téglalap alakú, lekerekített sarkú, szabálytalan alaprajzú épület, amely alig mélyült bele a köves, dolomitos sziklás altalajba. A nyesett felszínhez képest mélysége mindössze 12–15 cm. A verem hossza 340, szélessége 220 cm volt. A lelőhelynek ezen a részén megritkultak, majd megszűntek a régészeti jelenségek, ami elsősorban annak tudható be, hogy a vékony, erodált termőréteg alatt már kis mélységben jelentkezett a dolomitos sziklafelszín. A veremház készítésekor az abban talált gödrök és oszlophelyek lemélyítése így komolyabb munkát igényelhetett.

A verem hossz tengelye – mint a legtöbb esetben – itt is ÉK–DNY-i tájolású. A ház É-i sarkában kőkemence állt. Itt, a kemencénél a verem két oldala kiöblösödött, ívesen vette körbe a kemencetestet, úgy, hogy az nem támaszkodott a verem oldalfalához, hanem a verem belsejében gyakorlatilag szabadon állt.

A kőalapozású és kőpakolású kemence 90 cm hosszú és 80 cm széles volt. A kőpakolást szárazon rakták, kötőanyag nélkül, az É-i oldalon ehhez főleg nagyobb méretű, laposabb köveket használtak fel. A hevenyészett sütőfelületet úgy alakították ki, hogy egy lapos kövekből rakott kőalapozásra vitték fel az agyagtapasztást, majd ezt kiégették.

A keményre égett, megújítás nélküli sütőfelület meglehetősen rossz megtartású volt. A kemence két hosszanti oldala majdnem párhuzamos, így valószínű, hogy a kemence eredeti alakja a szögleteshez közelített. A betöltésben, a kemence közelében több, kisebb nagyobb kő is feküdt, ezeknek csak kisebb része tartozott a kemencéhez, a többi utólag, a ház felhagyása után került oda.

Az épület középvonalában három viszonylag kis méretű oszlophelyet (STR 421., 455., 456.) tártunk fel. Ezek átmérője 15–23 cm közötti, a járósíntbe mindössze 10–17 cm-re mélyednek. Meg kell jegyezni, hogy ezek nem alkotnak teljesen egyenes vonalat, így a ház belsejében található két oszlophely a szelementartó ágasfák helyei mellett más funkcióban is elképzelhető. Nem találtuk nyomát az épület DNY-i oldalának középvonalába feltételezhető oszlophelynek, igaz a köves-sziklás talaj eléggé megnehezítette a megfigyelést. Két kisebb oszlophelyet (STR 422., 423.) tártunk fel az ÉNy-i hosszabb oldal mentén, valamint két sekély, 25 és 32 cm mély gödröt (STR 426., 427.) szintén itt, a hosszanti oldal mellett. Az ÉNy-i oldalfal melletti két oszlophely feltételezhetően nem a bejáratot jelzi, mivel ez esetben az egyik gödör éppen a bejárat közepére esne. Az egyenetlen sziklafelszínen a járósíntet nem sikerült egyértelműen azonosítani.

Szabálytalan kialakítása, a telephez képest periférikus elhelyezkedése – a lelőhely legszélén került elő –, a megszokottól eltérő megoldásai miatt a veremházat inkább tarthatjuk alkalmi tartózkodásra való, mint tartós lakás céljait szolgáló veremháznak.

9. veremház (81. OBJ/461. STR; 6. kép 1.)

Alaprajzában a négyzeteshez közelítő, lekerekített sarkú veremház gödre. Legnagyobb kiterjedése a hossz tengelye mentén 375 cm, szélessége 312 cm, a nyesett síntbe 46 cm-re mélyedt. Hossz tengelyének tájolása ÉÉNy–DDK-i irányú, azaz a lelőhelyen feltárt többi veremházéhoz képest eltérő volt. Az É-i sarka mellett oldalfala ívesen kiöblösödött. Amennyiben ezt a bejárat helyeként feltételezzük, ehhez a lelőhely 1. veremháza jó analógiát nyújtana, hiszen ott is a rövid oldalon nyitották a ház bejáratát, igaz, ott a kemence melletti sarokban. Ellene szól azonban, hogy ez esetben az É-i oldalon nyitott bejáratnál kellene számolnunk, ami nem valószínű megoldás.

A veremház DNY-i sarkában kőkemence (STR 494.) maradványai kerültek felszínre. Alakja kerekded, átmérője 78 cm. A kövek összeroskadtak, az átégett agyagtapasztás mellett feküdtek. A kövek kis száma miatt ebben az esetben is felmerül-

het a lehetőség, hogy a tűzhely nem rendelkezett teljes boltozattal. Téglavörösre égett sütőfelületét egy ívelt aljú, sekély gödörbe tapasztották, így középső részén szokatlanul vastag, 10 cm-es átégett agyagtapasztás jött létre. Vastagsága csak a kialakítás módjából adódik, megújítást a metszetre bontása után nem lehetett megfigyelni. Tapasztásában sem kerámia, sem kövek nem voltak.

A veremház É-i és D-i rövidebb oldalának közepén egy-egy függőleges állású 30, illetve 23 cm átmérőjű oszlophely (STR 481., 523.) volt, amelyek 26, illetve 40 cm-re mélyedtek a verem járósíntjébe. Az épületnek tapasztott padlója volt, amit azonban csak a verem K-i felében találtunk meg.

A veremház ÉK-i negyedében előkerült egy ovális, egyenes aljú, munkagödörként azonosított gödör (STR 477.), amely a járósíntbe 35 cm-re mélyedt, valamint a DK-i saroknál egy kisebb, sekély, 13 cm mély gödör/oszlophely (?). A munkagödör körül kilenc darab, részben egy vonalba rendeződő, szabályos kerek karólyukat bontottunk ki, amelyek átmérője 8–18 cm közötti volt. A verem ÉNy-i sarkában kisebb, vízszintes padka húzódott.

10. veremház (82. OBJ/463. STR; 6. kép 2.)

A lelőhelyen feltárt legnagyobb méretű és egyben legmélyebb, K–Ny-i tájolású veremház. Hosszúsága 530 cm, szélessége 420 cm volt, a nyesett síntbe 55–70 cm-re mélyedt. Ny-i, rövidebb oldalát utólagos – ismeretlen célú – beásás(ok) rombólták. A verem eredeti Ny-i oldalfalának vonalát az ÉNy-i saroknál D-i irányba induló ívelése mutatta, illetve ennek maradványa lehet az a 25–30 cm magas padka, amely az ÉNy-i saroktól a Ny-i oldal középvonaláig futott. A verem eredeti szélessége itt kb. 380 cm lehetett.

Betöltésében egy erősen faszenes, hamus réteget figyeltünk meg, amely a verem alsó harmadát kitöltő világos sárgásbarna, löszös réteg felett jelentkezett. Amennyiben a tetőszerkezet pusztulását jelzi ez a betöltési réteg, annak már jóval a gödörház felhagyása után kellett bekövetkeznie. Ennek ellentmond, hogy a sötétszürke, faszenes réteg nem terjedt ki a gödör teljes területére, annak csak középső részén volt megfigyelhető egy foltban. A helyszíni megfigyelések alapján itt inkább a még nem teljesen betöltődött veremben utólagosan végzett tevékenység nyomairól lehet szó. A folt két szélén, egymással szemben egy-egy nagyobb méretű követ találtunk, amelynek helyzete, mérete megengedi a

feltételezést, hogy ezeket ülőkőként használták.⁹ Mindezek alapján a kövek, a nagyméretű faszenes folt, valamint a verem oldalát romboló beásás tarthat a verem másodlagos használatához is, amikor feltételezett lakóépület funkciója már megszűnt.

Az épület ÉK-i sarkában egy kb. 100 cm hosszú és 95 cm széles, ovális alakú kőpakolásos kemence (STR 546.) került elő. A bontás kezdeti fázisában nagyobb mennyiségű kőomladékot távolítottunk el a kemence fölül. A leomlott kövek kiszedése után a kőpakolás alsó zónájában néhány *in situ* követ is találtunk, amelyek patkó alakban fogták körbe a többször is megújított sütőfelületet. A kemence első fázisának kialakításakor a verem járósíntjébe egy ovális, kissé teknős aljú gödröt ástak, amely a járósínt alá eredetileg 25 cm-re mélyedt. A kissé agyagos altalajba alapozásként kisméretű patakkavicsokat nyomkodtak, amely azonban nem terjedt ki az egész gödörre, csak annak É-i felén, egy kisebb foltban jelenik meg. Az alsó sütőfelületet két ízben megújították, mindkét alkalommal a megújítandó sütőfelületre vékony löszös-homokos réteget terítettek, erre került az újabb agyagréteg. A megújított két agyagtapasztás 5 és 6 cm vastag volt. A harmadik megújítás alkalmával új kavicsalapozást is készítettek a negyedik sütőfelület alá. Egy vastagabb löszréteg leterítése után abba 3–5 cm átmérőjű patakkavicsokat nyomkodtak, közéjük agyagtapasztás került, majd erre a kőalapozásra vitték fel a kemence ovális formájú sütőfelületét. A többszöri megújítás alapján a kemencét és az épületet hosszabb ideig használhatták.

A K-i rövid oldal mellett kisméretű oszlophely került elő (STR 553.), amelynek feltételezett Ny-i párját a gondos nyesés ellenére sem sikerült megtalálni. Átmérője 22 cm, a járósíntbe 14 cm-re mélyedt. A verem ÉNy-i negyedében a járósíntbe egy 83×64 cm-es, ovális alakú, rézsús oldalú, 30 cm mély ülő- vagy munkagödört (STR 539.) mélyítettek. Körülötte hat karólyukat bontottunk ki, amelyek átmérője 8 és 13 cm közötti, mélységük 5–14 cm volt. A verem K-i felében egy 30 cm átmérőjű oszlophely került elő.

11. veremház (101. OBJ/567. STR; 7. kép 1.)

Szabályos téglalap alaprajzú, párhuzamos oldalpárokkel rendelkező veremház. Gödre 300 cm hosszú, 252 cm széles volt, az altalajba mindössze 30 cm-re mélyedt. Betöltésének felső rétegében nagyobb méretű kövek heverték. Bejáratnak nem találtuk nyomát. ÉNy-i sarkában viszonylag kisméretű, 80

⁹ BONA 1973, 19.

cm hosszú, 65 cm széles kőpakolású kemence (STR 608.) állt, a hozzá tartozó nagyobb méretű kövek csak a kemence D-i oldalán kerültek elő. A kemencét szárazon rakták, kisméretű, téglavörös színű sütőfelülete közepesen átégett, megújítás nélküli. Az épület gödrének É-i, rövid oldalának középtengelyében egy 26 cm átmérőjű oszlophely (STR 610.) mélyedt a verem járószintjébe, 23 cm mélyen. Az ellenkező rövid oldalon oszlophely nem került elő.

A verem DNy-i negyedében a ház járószintjébe kerekded alaprajzú, meredeken rézsús oldalfalú, kissé ívelt aljú üllögödör (STR 609.) mélyedt. A verem K-i felében nagyszámú karólyuk jelentkezett a veremház járószintjén, amelyek néhol szabályos sorokba rendeződtek, és különösen az üllögödör környékén sűrűsödtek. Két kisebb oszlophelyet találtunk a verem ÉK-i sarkához közel (STR 690., 692.). Az ide esetleg feltételezett bejáratnak ellentmond, hogy a két oszlophely között viszonylag kicsi a távolság, a 40 cm-t sem érte el. Az épület vermén kívül az É-i és a Ny-i sarok közelében, a hosszabbik oldalak mentén egy-egy kisméretű oszlophely került elő, amelyek közvetlenül a verem peremére támaszkodtak. Mindkét oszlophely sekély, a nyesett szintbe 6, illetve 9 cm-re lemélyedő volt. Egy kisebb oszlophely ezen kívül az üllögödör mellett is előkerült.

2.2. Szabadon álló kemencék, kemencebokrok

1. kemence (22. OBJ/206. STR; 7. kép 2.)

Szabadon álló kemence, amelyet egy nagyméretű, mély, szabálytalan ovális alakú gödör ÉNy-i oldalába mélyítették bele. A munkagödör méretei meghaladták a megszokottat, hossza több mint 4 m, szélessége 2,7 m volt, a nyesett szint alá 90 cm-rel mélyedt. A munkagödör méretei miatt feltételezhető, hogy eredetileg más céllal – pl. agyaggyerő gödörnek – ásták, és csak másodlagosan használták fel szabadkemence kialakítására. Erre utal az is, hogy a munkagödör érzékelhetően több beásás eredményeként jött létre. A gödör betöltésében, részben a kemence hamuzógödörének faszenes, hamus rétege felett húzódo sötétbarna homokos réteg felett nagyobb mennyiségű kő feküdt. Ezeket a kemence felhagyása után dobálhatták bele az akkor még csak részlegesen betöltődött gödörbe.

A gödör bontásakor annak oldalában jól láthatóan jelentkezett a kemence épen maradt szájnyílása, ezért feltételeztük, hogy a kemence palástja esetleg jó állapotban megmaradhatott. Ennek megfelelően a kemence foltjára szondát állítottunk, és boltozatára felülről rábontottunk. Mivel a boltozat jelentős része eredeti helyzetében állt, azt jó állapotban

sikerült feltárnunk, majd metszetre bontanunk. A kemence belső terének magassága 45 cm, a palást vastagsága mintegy 7–8 cm volt. A kemence kissé szabálytalan, kerekded alaprajzú, mérete 128×124 cm. Az alapozás nélküli, egyszer megújított sütőfelületét keményre kiégették, az a kemence szájánál megvastagodott. A két sütőfelület együttes vastagsága 5–6 cm. A kemence alja enyhén ívelt, a szájnyílás irányába kissé lejt. A kemence hamuzógödre közvetlenül a kemence szája előtt került elő, benne több rétegben faszenes-hamus betöltéssel.

2. kemence (63. OBJ/400. STR; 8. kép 1.)

Szabadon álló kemence, amely nyesés után nyújtott ovális foltban, boltozati agyagtapsztás omladéka nélkül jelentkezett. Az, hogy kemencéről van szó, csak bontását követően derült ki. A kemencétér átmérője 125 cm volt, a nyesési szint alá 33 cm-rel mélyedt. Bontás után a kemence boltozására utaló agyagtapsztást, palástot, esetleges kőpakolás nyomait nem találtunk. A sütőfelület (STR 401.) felett, illetve annak szélénél csak a foltokban vörös színűre égett altalajt észleltünk, azaz kemencepalástot nem készítettek, a kivált üreget tapsztás nélkül égették ki. A kemence gyakorlatilag egy kerek sütőfelületből, a szája előtt kialakított hosszúkás munkagödörből és egy hamuzógödörből állt. Beásási gödre egyenes oldalfalú, csaknem függőleges, a kemence hátsó ívénel enyhén rézsús. Sütőfelülete egyenes, vízszintes és téglavörösre égett, felületén sötétszürke színű agyagtapsztással. Legnagyobb vastagsága 5 cm volt. Az agyagtapsztás alá, valamint a sütőfelület tapsztásakor az agyagba kisebb kavicsokat nyomkodtak. Kisméretű hamuzógödre a kemence szája mellett, a munkagödör oldalába mélyítve került elő, betöltését fekete színű hamus, faszenes porhanyós föld alkotja, amelyet nem csak a gödörben, hanem azon kívül, a kemence előterében is megtaláltunk.

3. aknakemence (65. OBJ/406. STR; 8. kép 2.)

Foltban nagyméretű, 240 cm hosszú és 115 cm széles, ovális gödörként jelentkezett, kibontása után aknakemencének bizonyult. A betöltés itt is tartalmazott nagyobb méretű köveket, amelyek biztosan nem a kemencéhez tartoztak. A nyújtott ovális munkagödör kiásása után annak DK-i végében vásták ki a gödör oldalfala alá nyúló kemenceboltozatot, majd azt kitapsztották. Az így kialakított aknakemence feneke hátrafelé lejt. A feneke – aknakemencénél nem megszokott módon – tapsztott, kissé nyomott kerekded alakú, a sütökemencékhez képest

gyengén átégett. Átmérője 120–125 cm, a nyesett felszínhez képest 110 cm mélyen jelentkezett. Jól megmaradt a boltozat hátsó része, amely a szájnyílás felé magasodik. A kemencetérben, a betöltés alsó harmadában egy kb. 20–25 cm vastag, szürkésfekete színű, erősen hamus, sok faszenet tartalmazó réteget találtunk. Előterét lépcsősre alakították.

4. kemencebokor (75. OBJ/428. STR; 9. kép 1.)

Kemencebokor, amely részben a feltárási terület határán kívülre nyúlt. Betöltésében, elsősorban az ÉNy-i negyedében, nagyobb kövek feküdtek. Három kemencét sikerült a gödör feltárható DNy-i felében kibontani (STR 457., 470., 449.). A rétegvizsnyók alapján tisztázható volt időrendiségük.

Legkorábbi a legalacsonyabb szinten fekvő – és legutoljára előkerült –, részben rombolt STR 449. számú kemence. Ennek vízszintesre tapsztott sütőfelületét és hátoldali palástindítását sikerült kibontani, amely 25 cm-es magasságig maradt meg. Úgy tűnik, ennek felhagyása után a gödört Ny-i irányban megnagyobbították és kialakították az STR 470. számú, nagyméretű, ovális kemencét, amelynek szája az STR 499. számú kemence maradványai fölé került, annak boltozatát rombolta. Ez volt mind között a legnagyobb méretű, szélessége meghaladta a 180 cm-t, a nyesési szinthez képest 95 cm mélyen helyezkedett el. 10 cm vastag, megújítás nélküli, enyhén ívelt sütőfelülettel és vastag palástartal rendelkezett. Sütőfelülete élénk téglavörös, csak gyengén átégett, feltehetően rövid ideig volt használatban. A kemencetér hátsó részén vastag, erősen faszenes réteget találtunk, a beomlott boltozat nagyobb darabjai közvetlenül ezen feküdtek. Ez alapján feltehető, hogy a kemence beomlása még használati ideje alatt történt, ezért volt szükség egy új készítésére. A szuperpozíciók alapján utolsónak alakították ki az STR 457. számú kemencét, amelyet későbbi ráásások, átépítések már nem bolygattak. A kemencetér betöltésében a beomlott boltozat darabjai kerültek elő. Hosszúsága 155 cm, szélessége 130 cm volt, a nyesett altalajba 80 cm-re mélyedt. Alakja kerekded, száját kétoldalt egy-egy nagyobb méretű kő beépítésével alakították ki. Hosszabb ideig használhatták, mivel eredeti tapsztott sütőfelületét kétszer is megújították. A tapsztások gyakorlatilag vízszintes felületet adnak, a kemenceszáj felé minimálisan emelkednek. A legelső sütőfelület agyagtapsztását rákenték a kemence szája előtt korábban kialakított és részben már feltöltődött hamuzógödör szélére, azt tehát még az STR 470. számú kemencéhez használhatták. Metszetben jól megfigyelhető

volt, hogy a kemencéhez tartozó hamus-faszenes betöltést tartalmazó hamuzógödör beásása vágta az STR 449. számú kemence sütőfelületét. Ez is igazolja, hogy az STR 449. számú kemence a legkorábbi a három közül. A sütőfelület második, 4–5 cm vastag megújítása kissé ráfut az STR 470. számú kemence oldalára, ennél tehát biztosan későbbi. Mivel a gödörnek csak a szelvénybe eső felét tudtuk feltárni, nem találtunk lejáratra utaló nyomot, de a kemencék megközelítése feltételezhetően a gödör ÉK-i negyedéből történt.

5. aknakemence (78. OBJ/446. STR; 8. kép 4.)

A köves, sziklás altalajba mélyedő, szabadon álló aknakemence. Egy több beásásból álló gödörkomplexum (eredetileg talán agyaggyerő hely) egyik gödrébe ásták bele. A nyesett szinthez képest mélysége 85 cm, teljes hosszúsága 235 cm, a kemence szélessége 120 cm. Alakja kerekded, hátsó fala csaknem függőleges, de ez inkább annak tudható be, hogy a tapsztott boltozata beomlott. Meglehetősen rossz megtartású, omladékos állapotban került elő. Tapsztott sütőfelülete nem volt, feneke az ebben a mélységben már jelentkező sziklafelszínre támaszkodott. Kibontásakor a tapsztott palást vörösre égett omladéka a kemencetér hátsó részén hevert, alján fekete faszenes, hamus réteget tártunk fel. Lejázatát a könnyebb megközelíthetőség érdekében lépcsősre alakították.

6. kemencebokor (80. OBJ/452. STR; 9. kép 2.)

Nagyméretű, szabálytalan alaprajzú kemencebokor, amelyben három kemencét tártunk fel.

A munkagödör hossza 535 cm, alja egyenetlen, a nyesett szinthez viszonyított legnagyobb mélysége 70 cm. Lejázat nyomait sem sikerült megfogni. Betöltésében nagyobb mennyiségű követ találtunk.

A kemencebokor DNy-i sarkánál ovális alakú, töredékes állapotú, nagyméretű kemence (STR 526.) került elő. A kemencebokorban talált sütökemencék közül ez bizonyult a legkorábbinak. A kemence beomlott palástjának néhány töredéke a boltozat ívelt oldalfala mellett került elő. A hozzá tartozó, 7 cm vastag, megújítás nélküli, tapsztott sütőfelület töredékes állapotú, csak egy kisebb foltban maradt meg. A sütőfelület felett feltárt, annak használatakor keletkezett, vékony, szürke, hamus réteget a mellett előkerült STR 606. számú, teknős aljú, sekély gödörben is megtaláltuk. Ettől kissé DK-re egy másik, 7–8 cm vastag sütőfelület töredéke került elő, amely alatt húzódo sárgásbarna betöltési réteg ráfut az előbb ismertetett sütőfelületre. Ez a tapsztás ke-

ményre égett, alapozás nélküli, elbontása után alatta az altalaj átégett, vörös foltja került elő. A szuperpozíció alapján úgy tűnik, a kemencét átépíthették, esetleg – erre utalna a pozícióbeli eltérés is – meg-nagyobbították és ekkor új sütőfelülettel látták el. Töredékessége miatt pontos méreteket nem tudunk felvenni, de a palást maradványainál 190 cm szélességet mértünk, tapasztása 13–15 cm vastag volt. A kemencebokr Ny-i oldalába vájt STR 528. számú, kerek alaprajzú kemence kőalapozású sütőfelülettel rendelkezik. Átmérője 190 cm, a nyesett szinthez képest 43 cm mélyen jelentkezett agyagtapasztása megújítás nélküli. A kemencetér belsejének betöltésében, a kemence szájának közelében néhány nagyobb kő hevert. A kivájt kemencegödör aljára közepes méretű (kb. tenyéryi), lapos köveket raktak, amelyek közét agyaggal töltötték ki, ezáltal egy kb. 7 cm vastag kőalapozást kaptak, amelyre felvitték a 4–5 cm vastag, vízszintes tapasztást, majd pedig kiégették. A viszonylag szélesre hagyott, kb. 58 cm-es kemenceszáj elé – agyagrétegbe – lapos köveket helyeztek. A kemence szája előtt vastag (kb. 33 cm-es), fekete, faszenes betöltés került elő.

A kemence szájától mintegy 70 cm-re egy ovális, 90×100 cm-es, egyenes aljú gödröt (STR 637.) tártunk fel többretegű betöltéssel. Az alsó faszenes, hamus réteg feletti humuszos betöltődését a munkagödör szintjének magasságában egy vékony sárga löszös réteg fedi, amelyre ráfut az előbb leírt, az STR 528. számú kemence használatából származó fekete, faszenes betöltés. Ezek alapján a hamuzógödör nem az STR 528. számú kemencéhez tartozott, használata és betöltődése megelőzi azt. A betöltési rétegeit fedő sárga, löszös réteg a kemence létrehozásához köthető, a felette talált faszenes betöltés pedig annak használatához. A hamuzógödört az STR 526. számú kemencéhez alakíthatták ki, amelynek pozíciója is megfelel, így ennek használata időben mindenképpen megelőzi az STR 528. számút. Utóbbi szájánál kisebb foltban gyengén átégett agyagtapasztást találtunk, a kemence használata során keletkezett faszenes, hamus, fekete réteg felett, rajta nagyobb méretű, lapos kő feküdt. Ezek alapján az STR 528. számú kemence már egy ideje használatban volt, amikor a kemence száját javították, ami nem jár együtt a sütőfelület újratapasztásával. A kemenceszáj tapasztásának megújítása során a már felhalmozódott hamus betöltési rétegre is ráfuttatták a friss tapasztást, majd erre egy nagyobb lapos követ ültettek.

A munkagödör ÉK-i sarkában, alaprajzában kisé elkülönülve helyezkedik el az STR 530. számú kemence, amelynek kissé ovális, egyrétegű

tapasztása a többihez képest jobb állapotban maradt meg. Mérete: 164×144 cm, a nyesett felszíntől számított mélysége 26 cm.

Az enyhén ívelt, kissé töredezett sütőfelület megújítás nélküli, közepesen átégett, 5 cm vastag, vörösbarna agyagtapasztás. Alapozása nincs, követ, illetve kerámiát nem tartalmazott. A kemence szájának szélessége 55 cm. Betöltésében megtaláltuk a kiégett agyagpalást beomlott maradványait. Külön hamuzógödört, akárcsak az STR 528. számú kemence esetében, nem alakítottak ki. A kemencéből kikutort hamu egy jól követhető, kb. 20 cm vastag fekete betöltési réteget képez a kemence szája előtt. Pozíciója, a kemence szája előtti hamus réteg és a munkagödör betöltésének szintviszonyai alapján ez a kemence lehet a legkésőbbi. Úgy tűnik, a kemence készítésekor a munkagödört is kissé megnagyobbították ÉK-i irányba és innen indították meg a kemence kimélyítését. A kemence szája előtti járószint itt kissé magasabb a verem közepéhez képest.

7. kemencebokr (88. OBJ/488. STR; 10. kép 1.)

Az Árpád-kori faluásatásokból általánosan ismert formához leginkább hasonlító, szabadon álló kemence. Kivállasodó, eredetileg valószínűleg „szív alakú” munkagödörrel rendelkezett. Az enyhén ovális kemence (STR 490.) hosszúsága 155 cm, szélessége 135 cm, a nyesett szinthez képest 28 cm mélyen jelentkezett. Sütőfelülete egyszer megújított, mindkét esetben az agyagtapasztás alatt kő-, illetve kavicsalapozással. Ezen feküdt a kemence beomlott palástjának maradványa. A felső, kavicságyra tapasztott sütőfelület viszonylag ép, közepesen keményre égett. Vastagsága 4–8 cm között változik, a kemence szája felé kissé megvastagszik. A kavicságy hamus, fekete betöltésben feküdt, ami a kemenceszáj felé megvastagodott, a kemence hátsó része felé elvékonyodott, majd megszűnt. Ez a réteg közvetlenül az alsó sütőfelületen feküdt. A kemence megújításakor tehát nem tartották fontosnak, hogy a használatból származó hamuréteget teljesen eltávolítsák a kemence belsejéből, a következő platni alapozását ebbe fektették. Abból, hogy a faszenes réteg a kemence hátsó felében már nem volt észlelhető, arra következtethetünk, hogy a tüzet a kemencetér első felében rakták meg. Az alsó, téglavörös színű, ép, jó megtartású, keményre égett sütőfelület alatt kb. tenyéryi-féltenyéryi kövekből kialakított kőágyat találtunk. Mindkét tapasztást egyenes, a kemenceszáj irányába enyhén emelkedik. A szájnyílást kétoldalt kövekkel erősítették meg, annak szélessége 55–60 cm közötti volt. Mivel a kemence

szája előtt is bezuhant kövek hevertek, feltételezhető, hogy a száj boltozása is kövekkel történt. A szájnyílás mellett előkerült a kemence ovális, 100×90 cm-es hamuzógödre is, benne jól elkülöníthető, többszörösen egymásra rétegződött faszenes, illetve sárga, löszös betöltési rétegekkel.

A munkagödör metszetre bontásakor világosan kirajzolódott, hogy annak részleges betöltődése után a gödör É-i felében egy meneteles lejáratot alakítottak ki, amelynek folyamán az itt már meglehetősen szűk eredeti munkagödört kiszélesítették, majd ebből egy aknakemencét nyitottak (STR 516.). Időben tehát követi az STR 490. számút. A kemence boltozatának beomlott maradványait a kemencetér betöltésének alsó harmadában találtuk meg, ez alatt a kemence használatához tartozó fekete faszenes és piszkosfehér hamurétegek kerültek elő, tehát berokádása használata után kevéssel, vagy még az alatt megtörtént. A kerekded alaprajzú kemence egyrétegű fenéktapasztása a nyesett felszínhez képest 95 cm mélyen jelentkezett, szélessége 115 cm, vastagsága 4–5 cm volt. Legalsó pontjához képest mintegy 26–28 cm-t ívelten emelkedett a kemenceszáj irányába. Nem égett ki egyenesen keményre, ahogy a palást is közepes megtartású, kissé omlékony állagú volt. Felhagyása után a boltozat elülső része a palásttal együtt beszakadt.

8. kemencebokr (93. OBJ/511. STR; 10. kép 2.)

Nagyméretű munkagödörrel rendelkező kemencebokr, amelynek ÉNy-i és ÉK-i sarkában egy-egy többszörösen megújított sütőkemencét tártunk fel.

Az ÉNy-i kemence (STR 511.) 180 cm hosszú, 140 cm széles, mélysége a nyesett felszínhez képest mindössze 8 cm. Kerekded sütőfelülettel rendelkezik. Szájánál kisebb nagyobb kövek hevertek, amelyek közül az egyik, a kemenceszáj nyílását erősítő kő *in situ* helyzetben állt. Az utolsó sütőfelület elülső részén világos téglavörösre égett, a hátoldali részén sötét vörösbarna színű volt. Felülete repedezett, közepes megtartású, keményre égett. A kemenceszáj előtt kisebb, átégett tapasztott padkát találtunk. A sütőfelületet kétszer újították meg. Mindhárom esetben először egy kisebb kövekből, kavicsból álló alapozást készítették el, majd erre vitték fel a 4–5 cm vastag, vízszintes agyagtapasztást. Az ÉK-i sarokban talált kemence (STR 639.) omladékában néhány nagyobb kő, közöttük egy kézi malom őrlőkőnek két összeálló darabja feküdt. Ezek a boltozat leszakadásakor kerültek ide, részben az átégett palást omladékain feküdtek. A kemence száját két nagyobb kövel alakították ki, amelyeket ere-

deti helyzetben tudunk kibontani, a kemenceszáj szélessége ez alapján 38 cm volt. Maga a kemence közelítőleg kerek alaprajzú, hossza 160, szélessége 150 cm. Ennek sütőfelületét szintén kétszer újították meg, és minden esetben kisméretű kövekből álló alapozással látták el. A kövek között is kiégett agyagtapasztást találtunk, a sütőfelületeket viszonylag vékony, 2–3 cm vastag agyagréteg felhordásával hozták létre. Ennél a kemencénél is megfigyelhető, hogy a száj elé kifutó kisebb padkát alakítanak ki agyagból, gyakorlatilag a sütőfelület tapasztásának megnyújtásával. A munkagödör D-i oldalába vágva egy 105×80 cm-es, visszahajló oldalú, teknős aljú gödör került elő, erősen faszenes fekete betöltéssel. Szokatlan a helyzete, mivel amennyiben eredetileg is hamuzógödörnek hozták létre, úgy kissé távol esik a kemencétől, az STR 511. kemence szájától kb. két m-re van. Mivel azonban más hamuzógödör nem került elő a munkagödörben, ezért valószínűleg ez volt a funkciója. A betöltési rétegek alapján inkább ehhez, az ÉNy-i kemencéhez tartozhatott, mivel ennek szája előtt faszenes-hamus rétegek nem kerültek elő, tehát a kihúzott hamut innen eltávolították. Kétszeres megújítása hosszabb élettartamot bizonyít. Az ÉK-i kemence előtt azonban a munkagödör betöltésében vastag, fekete, faszenes rétegeket bontottunk ki, így a kemence egy bizonyos periódusában az égésterméket ide húzták bele. Ezek alapján utóbbi kemencét véljük a későbbi építésűnek.

9. aknakemence (58. OBJ/286. STR; 8. kép 3.)

Az STR 293. számú hamus, faszenes betöltést tartalmazó sekély gödör mellett talált aknakemence, amely nehezen értelmezhető, részben egymásra ázott jelenségek csoportjában került elő. Nyújtott, ovális alakú, hossza 150 cm, szélessége 120 cm, a nyesett felszínhez képest 60 cm mélyen került elő. Betöltését legalul fekete, hamus-faszenes réteg alkotta, felette az egykori agyagtapasztás vörösre égett, beomlott maradványaival, kövekkel. Ezt egy sötétszürke betöltődés fedte, amelynek tetején, első sorban a kemence hátoldalánál a palást további maradványai hevertek. A kemence alja a köves sziklafelszínbe mélyed, amelyen alig kiégett agyagtapasztás nyomait találtuk. Egyenes sütőfelülete nincs, a köveken lévő agyagréteg porózus, omlékony, csak a hátfal közelében jobb megtartású, keményebb. Oldalában határozott palást helyett csak átégett oldalfalat lehetett megfigyelni. A kemence alja lefelé szűkül, megközelítése a K-i irányból történt, amelyhez rézsús lejáratot alakítottak ki.

3. Értékelés

3.1. Veremházak

Veremház-tipológiai fejtegetése során Mesterházy Károly már felhívta a figyelmet a rendelkezésre álló és megfelelően közölt magyarországi adatoknak a közép-európaiakhoz képest viszonylag kis számára.¹⁰ Az elmúlt két évtized vonatkozásában Takács Miklós is hiányolta a nagy felületű ásatások eredményeinek részletes közzétételét.¹¹ Az ilyen jellegű Veszprém megyei publikált adatok száma is csekély. Az első gödörház megfigyelések Rhé Gyula nevéhez köthetők, aki 1933-ban Várpalota, Unió homokbánya lelőhelyen végzett feltárási közben észlelte ezeket a jelenségeket. Hitelesítő feltárástak Bóna István végezte el 1963-ban.¹² A várpalotai három épület mellett az Ilon Gábor által Mezőlak, Szentpéteri dombon feltárt egy¹³ és Pápa, Hantán feltárt nyolc gödörház említhető,¹⁴ amelyeket a megyei Árpád-kori házak összegyűjtésekor Rainer Pál is bemutatott.¹⁵ Ezeknek az adatoknak a számát gyarapítják a most közlésre kerülő geleméri épületek.

A lelőhelyen feltárt 11 veremház mindegyike a sekély gödrű típusba tartozik, hét közülük az altalajba csak 15–35 cm-re mélyedt, négy pedig 45–70 cm közötti relatív mélységet mutatott. Figyelembe véve a humusztakaró vastagságát, eredeti szintjük bizonyosan nem érte el a 1,5 m mélységet, még ott sem, ahol komolyabb erózióval számolhatunk. A veremházak minden esetben meghaladták a lakóépületek esetében elvárt minimumnak tekintett 4 m²-t, a legkisebb alapterülete 7,5 a legnagyobb 12,7 m² volt. A veremházak besorolásánál a Takács Miklós által felállított osztályozási rendszer szempontjait vettem alapul, amely szerint téglalap alaprajzúnak akkor tekinthető egy veremház, ha hosszabb oldalpárjainak hossza legalább egyharmaddal meghaladja a rövidebb oldalpár hosszát. Ez alatt négyzetes alaprajzú a verem.¹⁶ A Veszprém, Geleméren feltárt 11 épületből 3 téglalap, 6 négyzetes alaprajzú, 2 épület esetében pedig az oldalhosszak nem mérhető volt miatt bizonytalan. Valamennyi épület a kőkemencés, illetve részben vegyes falazatú, kőből és agyagból épített kemencés házak típusába tarto-

zik. A kemencék egy kivételével a sarkokban álltak, tüzelőberendezés nélküli épület Veszprém, Geleméren nem került elő. A tüzelőberendezések felépítésének és elhelyezésének fontosságát a háztípológia szempontjából legutóbb Takács Miklós hangsúlyozta, azt sorrendben a tetőszerkezeti rendszerek elé helyezve.¹⁷ A geleméri épületek ágasfa gödreik által kijelölt hossz tengelye többségében (9 esetben) ÉK–DNy volt, ezekben az épületekben a kemence az ÉK-i, illetve az É-i sarokban helyezkedett el. Ez alól az 1. számú ház kivétel, ahol a kemence az ÉNy-i sarokban volt. Két épület esetében a tájolás ÉNy–DK, illetve ÉÉNy–DDK. Előbbi esetében a kemence az ÉNy-i, utóbbinál a DNy-i sarokban állt.

A tető alátámasztása tekintetében az általános két ágasfás rendszert három esetben lehetett biztosan megfigyelni, és két háznál (4., 6. ház) valószínűsíteni. Az 1. számú házban három oszlophelyet találtunk, kettőt a rövid oldalak közepén, egy megújítottat a DK-i hosszú oldal közepén. A 2. épületben egy 3+1 oszlophelyes szerkezet állt. Négy alkalommal csak egy, valamelyik rövid oldal közepén álló oszlophelyet találtunk. A földbe mélyített ágasfás-szelemenes szerkezetű Kárpát-medencei lakóházaknak az elmúlt évtizedekben mind kutatástörténeti vonatkozású mind kataszteri jellegű összegyűjtésük megtörtént.¹⁸

A kőkemencékkel ellátott veremházak kérdésével, azok eredetével többen is foglalkoztak, bizonyítva, hogy ezzel az épülettípussal a honfoglaló magyarság már a Kárpát-medencébe érkezése előtt megismerkedhetett.¹⁹ Ezeket az épületek a kutatás inkább az Árpád-kor korai időszakára tartja jellemzőnek,²⁰ hangsúlyozva, hogy az építőanyag használatot alapvetően a környezeti adottságok és az életmód határozzák meg, így annak gyakorlatilag kor-, illetve etnikumjelző szerepe nincs.²¹ A Tiszafüred, morotvaparti 13. századra keltezett kőkemencés épületek kapcsán is úgy vélte feltárójuk, hogy ennek az archaikus típusnak a korai megjelenése inkább a kőben gazdag vidékeken jellemző.²²

Néhány dunántúli példát kiemelve, a Visegrád, Várkertdűlőn folytatott ásatás egyik kőkemencés veremháza a település legkorábbi szakaszát jel-

lemző kerámiával került elő.²³ A Kisalföldön feltárt épületek közül Takács Miklós megállapítása szerint egyik sem tekinthető a 11. századinál későbbinek,²⁴ a Pápa, hantai házakat a 10–11. századra,²⁵ a várpalotai épületeket a 9–10.,²⁶ a Tatabánya, Tarjáni útít pedig a 10–11. századra keltezte feltárójuk.²⁷ A kemencék alakját tekintve mind a patkó alakú, mind az egymás mellett élő patkó és négyzetes alakú típusra vannak példák a korszakból,²⁸ amely kettősség Geleméren is megfigyelhető. A patkó alakú kemence a gyakoribb, a négyzetes kemencék esetében a szögletes kialakítás leginkább annak tudható be, hogy a kemence egy, vagy több oldalát nagyobb méretű, lapos kövek beépítésével hozzák létre. Esztergom, Szentgyörgymező 10–11. századra keltezett településén a kemence hátsó falát több esetben egyetlen nagyobb kő alkotta,²⁹ de nagyobb kőlapokból összeállított négyzetes kemencére 9. századi telepről is van példa.³⁰ Geleméren két épületnél, az 5. és a 8. számú háznál figyeltünk meg négyszögletesre alakított kemencét, ezeken kívül a 7. ház kemencéjének megmaradt hosszanti oldalát is egy nagyobb méretű kővel alakították egyenesre. A korszakban több helyen is felbukkanó szögletes alaprajz nem csak az építőanyag típusától függ. Ez világosan kiténik abból, hogy gyakran kőben szegény vidékeken folyami kavicsból, kisebb kövekből is megépítik ezt a formát, mint pl. a szigetszentmiklósi 11–12. századi telep lakói.³¹ A geleméri házak jó analógiáját mutató Tatabánya, Tarjáni úti, egy oszlophellyel rendelkező, 10–11. századi épületben is négyzetes kőkemence állt.³²

A kemencék többségében kötőanyag nélkül, szárazon rakottak, akárcsak a korai, 10. századra keltezett borsodi telep kisméretű, „U alakú” kőkemencéi,³³ vagy a Visegrád, Várkertben feltártak.³⁴ Néhány esetben a tapasztott sütőfelületen patocsos omladékot is találtunk, ami arra utal, hogy a kőboltozatot belülről tapasztották. A veremépületek kemencéinek mérete többségében 80–110 cm körül mozgott.

A 2. és 3. épület esetében megfigyelt szuperpozíció összhangban áll Mesterházy Károlynak Veresegyház, Ivacson tett megfigyelésével, miszerint a korábbi épületek kőkemencéi kisebb méretűek.³⁵ A geleméri, leletanyaga alapján legkorábbinak tartható 2. számú épület kőpakolásos kemencéje mindössze 50×40 cm-es, míg a gödrére ráasott 3. épület kerek alaprajzú kemencéjének átmérője már 130 cm volt.

Kőből teljesen zárt boltozatot, vagy pedig egy felül nyitott kőkoszorút is kialakíthattak építőik.³⁶ A beomlott kemencék köveinek kibontásakor néhány esetben megfigyeltük, hogy a sütőfelületen, és körülötte heverő kövek mennyisége kevés lehetett egy teljes kemenceboltozat megépítéséhez, azaz ezekben az esetekben feltételezhető egy felül nyitott kőkoszorú. Ide sorolható az 1., 3., 7., 9., és a 11. számú épület. Nehezíti a megfigyelést a geleméri házak esetében, hogy az épületek gödrében, néha a kemence előtt nagyobb mennyiségű olyan követ bontottunk ki a betöltésből, amelyet a ház felhagyása után dobálhattak bele, így azok nem tartoztak a kemence szerkezetéhez. A bizonytalansági tényező miatt inkább csak a hiányzó kövek, illetve a kövek kis mennyisége utalhat a teljes boltozás hiányára, azaz kötőhelyre, mint az a tiszatarjáni háznál is megfigyelhető volt.³⁷ A kövek hiánya természetesen származhat abból is, hogy az épület felhagyása után a boltozatot szétrombolják, elbontják, a köveket esetleg másodlagosan felhasználják.³⁸ Fontosnak tartottam ezt a jelenséget leírni annak ellenére, hogy Takács Miklós utólag módosította álláspontját, mivel megállapítása szerint a rombolt állapotban előkerült kőkemencék esetében szinte lehetetlen feladat eldönteni, csak egy felül nyitott kötőhelyet, vagy egy teljesen zárt boltozatot hoztak-e létre építői.³⁹ A kötőhely és kőkemence közötti különbségre Bóna István is felhívta a figyelmet.⁴⁰

A 10. épületben előkerült, több ízben megújított kemence feneke 25 cm-re mélyedt a ház padlószintje alá, de hasonlóan lemélyített sütőfelülete van a 9. és 11. számú háznak is. Ez a megoldás nem volt szokatlan a korszakban. Többek között Visegrád, Várkert lelőhely valamennyi veremházának kemencéjénél megfigyelhető volt,⁴¹ általá-

¹⁰ MESTERHÁZY 2002, 88.

¹¹ TAKÁCS 2010, 3.

¹² BÓNA 1963, 120–121.

¹³ ILON 1995, 101; 5. kép

¹⁴ ILON 1996, 297–316.

¹⁵ RAINER 1997, 93–96.

¹⁶ TAKÁCS 2006, 545.

¹⁷ TAKÁCS 2006, 550; TAKÁCS 2010, 5.

¹⁸ MICHNAI 1981; TAKÁCS 1999; TAKÁCS 2001

¹⁹ pl. SZABÓ 1975; FODOR 1983; BÓNA 1973, 1988; HABOVSTIAK 1989

²⁰ pl. BÓNA 1985, 224–225.; BARABÁS et al. 1988, 251.; SZABÓ 1975, 55.

²¹ FODOR 1983, 103.; KOVALOVSKI 1996, 290.

²² LASZLOVSKY 1991, 317–384.

²³ MÉRÉ 1960, 79.

²⁴ TAKÁCS 1993/a, 20.

²⁵ ILON 1996, 306.

²⁶ BÓNA 1963.

²⁷ LÁSZLÓ 2001, 41–42.

²⁸ pl.: BÓNA 1963, 1–3 kép; LÁZÁR 1998; ÍRÁSNÉ 1992, 42–43.

²⁹ LÁZÁR 1998, 15, 27.

³⁰ TOMKA 1998, 5–6. kép

³¹ ÍRÁSNÉ 1992, 42–43.

³² LÁSZLÓ 2001, 41–42.

³³ WOLF 2002, 41.

³⁴ KOVALOVSKI 2001, 86.

³⁵ MESTERHÁZY 1989, 292.

³⁶ erről bővebben: TAKÁCS 1993/a, 20, 24; TAKÁCS 1996/a, 201.

³⁷ RINGER 2005, 197.

³⁸ TOMKA 1998, 46.

³⁹ TAKÁCS 2006, 546.

⁴⁰ BÓNA 1988, 408.

⁴¹ KOVALOVSKI 2001, 85.

nos megoldásként jelentkezett a győri Vagonyár területén előkerült épületeknél,⁴² de ilyen a Tatabánya, dózsakerti ház kemencéje is.⁴³

A 3. számú ház vegyes falazatú kemencéjének nagyobb kövekből kirakott kemenceoldala (pontosabban annak alsó sora) csak a ház belseje felé eső, Ny-i oldalon volt meg. Hasonló megoldású kemence Szigetszentmiklóson is előkerült, ahol a boltozat többi részét vesszőfonatos agyagtapasztással készítették,⁴⁴ így vélhetőleg a geleméri kemence eredeti kialakítása is ilyen lehetett. A kemencén kívül az épület szerkezetében is igen hasonló megoldással találkozunk Kána Árpád-kori falu 3723, 5389. számú házainál, ahol a gelemérihez hasonlóan megépített, az ÉK-i sarokba állított kemence hátfalának íve szintén kissé „kilóg” a veremfal síkjából.⁴⁵ Kánán ezeket a házakat a falu első, 12. századi periódusához sorolja ásatójuk.⁴⁶ Ritka megoldásnak tekinthető, hogy a 6. számú házban a rövid oldal közepén állt a kemence. Utóbbihoz hasonló elhelyezésű kemencével ellátott épület került elő Ménfőcsanak, Szeles-dűlőn, ahol három oszlophelyes veremben állt az egyik oldal közepére épített kőkemence.⁴⁷ A geleméri házat egy későbbi beásás részben elrombolta, azonban bizonyos, hogy itt a kemence mellett, azaz a rövid oldal középtengelyében állt egy ágasfa, ennél többet azonban a tető tartószerkezetéről nem lehetett megállapítani.

Az 5., 8., 10., 11. számú épületekben a rövid oldal közepén jelentkező szelementartó ágasok oszlophelyei közül csak egyet találtunk meg. A várpalotai 2. számú gödörházban a patkó alakú kőkemence mellett rövid oldal középvonalában szintén csak egy cölöphely volt, feltételezhető párja az É-i oldalon nem került elő, igaz itt egy felhőszakadás tönkretette a vermet, így további kutatásra nem volt lehetőség.⁴⁸ Hasonló jelenség figyelhető meg többek között Esztergom, Szentgyörgymezőn,⁴⁹ Tatabánya, Tarjáni úton,⁵⁰ valamint a győri Vagonyár területén feltárt 10. századi település néhány veremházában is,⁵¹ de került elő ilyen épület Tiszafüred, Morotva-

parton⁵² és Veresegyház, Ivacson is.⁵³

Amennyiben elfogadjuk azt a rekonstrukciós elméletet, miszerint a veremház gödrének kimélyítését megelőzi a tetőszerkezet felállítás,⁵⁴ az oszlophelyek hiánya viszonylag egyszerűen magyarázható. Legvalószínűbb oka az lehet, hogy a tetőszerkezet ágasfáinak leásása után a verem kimélyítését gyakorlatilag addig folytatták, amíg az egyik – azaz a sekélyebb gödörbe helyezett – ágasfa alját el nem érték. Az épület belmagasságának ugyanis ez jelentette a maximumát, hiszen a további mélyítés a vízszintes járószint miatt nem volt lehetséges, így az egyik ágasfa gyakorlatilag a járószintre került. Rekonstrukciós kísérlet igazolja ilyen esetben a tetőszerkezet stabilitását, a Sabján Tibor által alkalmazott építési technika esetén a tetőtartó oszlopok gödör nélkül a verem járószintjén is állhattak.⁵⁵ Mivel ennél az ágasfánál nem marad oszlophely a verem belsejében, ez gyakorlatilag nyom nélkül tűnik el, amennyiben a verem szélét az oszlopgödör külső széléig kiássák. A geleméri 1. számú épületben a K-i oldal melletti, a járószintre támaszkodó oszlopnak csak alig érzékelhetően maradt nyoma, mivel a vermet itt csaknem az oszlophely külső oldaláig szélesítették. Csak a verem oldalának enyhe ívelődése jelzi az egykori ágasfa helyét. Amennyiben néhány cm-rel tovább szélesítik a vermet, csak az oszlophely hiányát tudtuk volna konstatálni. Egy településen belül is megfigyelhető, hogy az ágasfák oszlophelyei hol a verem peremén kívül, hol jóval azon belül helyezkednek el.⁵⁶ A geleméri épületekben a megtalált egy oszlophely általában a járószinthez viszonyítva sekély mélységű, ami arra utal, hogy az ágasfák lehelyezésekor kiásott gödrök mélysége között csak csekély eltérés volt.

A sekély gödrű, akár oszlophelyek nélküli veremházak esetében gyakran felmerül a felmenő falak egykori meglétének lehetősége, mivel az ásatók szerint nincs megfelelő régészeti bizonyíték a földre támaszkodó, illetve a földdel fedett tetőzetre.⁵⁷ Erre, azaz az egykori tapasztott, felmenő fal esetleges meglétére közvetett bizonyítékot, a verem betöltésében markánsan megjelenő átégett, paticsos réteg

formájában Geleméren az 1. épületben találtunk. Ez a réteg azonban nem a rövid oldalak közelében, hanem a verem D–DK-i felében került elő, amely – ha valóban felmenő falakat jelez – nem az oromfalak, hanem a hosszanti oldal tapasztásának maradványaihoz tartozhatott, ebben az esetben a tető itt feltételezhetően nem a földfelszínre támaszkodott. A telepfeltárásoknál közvetlenül a hiányzó agyaggyerő gödrök is utalhatnak a tapasztott, felmenő falak hiányára,⁵⁸ ilyeneket viszont Geleméren több esetben is sikerült megfigyelni (STR 203., 248., 408., 410.).

A feltárt Árpád-kori épületek jelentős részénél a bejárat helye nem tisztázható pontosan, ennek nyomait a gépi humuszolás gyakran megsemmisíti. Egyedül az 1. épületnél maradt meg a meneteles lejárát, az épület DNy-i, rövid oldalához csatlakozva, a kemence melletti sarokban. Felületét agyagba rakott kövekkel burkolták.

Ritkábban előforduló megoldásként jelentkezik a korszakban a rövid oldalon, a kemence melletti sarokban nyíló bejárat, amely elrendezés jelentőségét Vékony Gábor a Tatabánya, dózsakerti épület kapcsán emelte ki.⁵⁹ Fodor István az Árpád-korban inkább a Dunakanyar körzetére tartotta jellemzőnek az oromzati oldalon nyíló bejáratot,⁶⁰ amelyet egy Tiszafüred, Majoroson előkerült, a 12. századra datált épület kapcsán a Dunántúl É-i részén és a Kisalföldön előforduló 10–11. századi példákat összegyűjtve elemzett.⁶¹ Balassa M. Iván néprajzi aspektusból vizsgálta meg a típust és benne a néprajzi irodalomból jól ismert É-i magyar háztípus csiráját vélte megtalálni.⁶² Takács Miklós a bejárat típusok közül egyedül ezt tartja olyan megoldásnak, amely alkalmas lehet regionális, esetleg időrendi különbségek elkülönítésére is.⁶³ A Dunántúlon ilyen szerkezetű a Tatabánya, dózsakerti I/1977. számú épület,⁶⁴ Pápa, Hanta két háza,⁶⁵ Esztergom, Zsidódon a 1996/2. számú veremház,⁶⁶ Lébény, Bille-dombon a 735. számú objektum,⁶⁷ egy soproni épület⁶⁸ valamint Visegrád, Várkert lelőhelyen több

épület is (15., 17., 22., 26.). Utóbbiak is a sarokban álló kőkemence mellett, a rövid oldalon nyíló meneteles lejárattal ellátott vermek voltak.⁶⁹ Nemrégiben Szombathely-Zanat, Trátai-dűlőn került elő végbejáratos, 11. századra keltezhető épület. Az átellenes, ÉK-i sarokban kőkemence állt, a bejárat melletti tűzhely szerkezete inkább a fűtőgödrökére emlékeztet.⁷⁰ Megjegyzendő, hogy későbbi időszakból is ismerünk ilyen szerkezetű gödörházakat. 12–13. századi leletanyaggal Balatonszentgyörgy, Kenderföldi réteken került elő egy, igaz, ott az agyagból tapasztott kemencét nem a bejárat mellé helyezték el.⁷¹ Időben távolabbi, szerkezetében közelebbi párhuzam a 13. század második felére, 14. századra keltezett Mosonszentmiklós, Pál majori, kőkemencés, oromzati bejáratos épület.⁷² A Visegrád, várkeri 17. épületnél, a lépcsősen kialakított lejárát végére Sabján Tibor egy befelé nyíló ajtót rekonstruált, amelynek a lejárát két oldalán elhelyezkedő oszlophelye a feltárási alaprajzon azonban nem szerepel.⁷³ A Kéménd (Kamenin, Szlovákia), kiskukoricási, hasonló szerkezetű épületben viszont a bejárat két oldalán megtalálható ez a két oszlophely.⁷⁴ Geleméren az 1. épületnél gyakorlatilag ugyanott két kisebb oszlophely került elő, így az analógián túl ez a visegrádi példa nyomán megalkotott rekonstrukciós elképzelést is támogatja. A gelemérről teljesen azonos a zanati épületben a bejárat és a gödör csatlakozása. Két oldalán kisebb oszlophely, közöttük teknőszerű bemélyedés húzódott, amelyet a feltáró – a geleméri megfigyeléssel egyezően – küszöbként értelmezett.⁷⁵ Megjegyzendő, hogy mindkét esetben a bejárat DNy-i irányba nyílt. A Visegrád, várkeri épület rajzi rekonstrukciójánál a lejáratot féltető védte, ennek régészeti nyomait azonban itt nem sikerült megfogni, azt néprajzi példák nyomán valószínűsítették.⁷⁶ A tiszafüredi épület tetőszerkezetének elméleti rekonstrukciója szerint a nyeregterető a bejárat oldalon túlnyúlt a szelementartó ágasfán és ezen az oldalon megemelve fedte a bejáratot.⁷⁷ Az oromzati bejárattal rendelkező házak esetében

⁴² TOMKA 2011, 273.

⁴³ VÉKONY 2002, 27.

⁴⁴ ÍRÁSNÉ 1992, 45.

⁴⁵ TEREI 2010, 7–8. kép

⁴⁶ TEREI 2010, 88.

⁴⁷ TAKÁCS 2006, 7. ábra 1.

⁴⁸ BÓNA 1963, 122; 2. kép

⁴⁹ LÁZÁR 1998, 26. és 32. kép

⁵⁰ LÁSZLÓ 2001, 41–42.

⁵¹ TOMKA 2011, 271.

⁵² LASZLOVSZKY 1991, 337; 10. kép

⁵³ MESTERHÁZY 1983, 148; 8. kép

⁵⁴ SABIJÁN 1999, 139–140.

⁵⁵ SABIJÁN 1999, 139.

⁵⁶ pl. BÓNA 1973, 1. és 10. ház

⁵⁷ pl. MESTERHÁZY 2002, 87, 88–89; RINGER 2005, 195; TOMKA 2011, 271.

⁵⁸ TAKÁCS 1996/a, 199.

⁵⁹ VÉKONY 1988, 284.

⁶⁰ BARABÁS et al. 1988, 251.

⁶¹ FODOR 1989, 23–25, 28.

⁶² BALASSA 1989, 68–70.

⁶³ TAKÁCS 2006, 548.

⁶⁴ VÉKONY 2002, 2. kép

⁶⁵ ILON 1996, 2. ábra

⁶⁶ MOLNÁR 2001, 121.

⁶⁷ TAKÁCS 1996/a, 202.

⁶⁸ GÖMÖRI 1973, 32. ábra

⁶⁹ KOVALOVSKI 1986, ásatási alaprajza

⁷⁰ SKRIBA 2012, 489–490; 9. ábra

⁷¹ MÜLLER 1972, 198.

⁷² TAKÁCS 2001, 3. kép; TAKÁCS 2010, 8–9.

⁷³ KOVALOVSKI 2001, 10. kép

⁷⁴ NEVIZÁNSZKY 1982, 5, 7. ábra

⁷⁵ SKRIBA 2012, 489.

⁷⁶ KOVALOVSKI 2001, 89.

⁷⁷ FODOR 1989, 28.

Sabján Tibor is ezt a megoldást feltételezte.⁷⁸ Egyéb régészeti adat hiányában a geleméri épület bejárata felett olyan – az épületénél keskenyebb – féltető is állhatott, mint amilyen a kéméndi veremháznál feltételezhető.⁷⁹ A lelőhelyen feltárt épületek közül egyedül ennél volt megfigyelhető, hogy a két szellemenágas mellett egy (megújított) harmadik is állt a hosszabbik oldal középvonalában, oszlophelye azonban nem mélyedt a járószint alá. Azt a vélekedést, miszerint ez az oszlophely esetlegesen a bejáratral lehet összefüggésben, a verem rövid oldalon előkerült bejárata cáfolja.⁸⁰

A meneteles lejárati Mesterházy Károly véleménye szerint a mélyebb épületeknél jellemző,⁸¹ ezt a geleméri ház esetében nem lehet egyértelműen kijelenteni. Balassa M. Iván a meneteles lejárati előkerülését egy olyan szerencsés adottságnak tartja, amely kijelöli a ház bejáratának helyét, ám ezt nem tekinti meghatározó tényezőnek a ritkábban előkerülő egyéb (pl. lépcsős) lejárati megoldásokkal szemben.⁸²

Ő a kőkemencés, végbejáratos ház típusát korábban a Felvidék K-i és középső részére, a Garamtól ÉK-re tartotta jellemzőnek,⁸³ azonban az elmúlt években egyre szaporodtak a területen kívülről származó példák (Pápa, Hanta, Lébény, Bille, stb.). Takács Miklós a Kéménd, kiskukoricási és a Tatabánya, dózsakerti házak esetében ezt a szerkezetet a szomszéd tájegységek, azaz a Dunakanyar és az Ipolymente hatásának tartotta,⁸⁴ elterjedését a Kisalföld É-i részén a Vág és Ipoly között, az Észak-Dunántúlon a Sopron–Pápa–Tatabánya–Visegrád vonaltól É-ra lokalizálta.⁸⁵ Ez a vonal a Szombathely-zanati és a geleméri épületekkel biztosan D-ebbre tolódik. Újabban a Kiskundorozsma közelében előkerült, 10–11. századra keltezett telep meneteles veremházának vizsgálata kapcsán tekintette át a feltáró kissé más aspektusból az ilyen bejáratos előfordulását, illetve azoknak a kemencékhez való viszonyát. Megállapítása szerint a meneteles lejáratos házak főként a Felvidéken, a Dunakanyarban, a Kisalföldön és Ukrajnában kerültek elő, itt mindig kőkemencékkel, amelyek szignifikánsan a bejárat mellett helyezkedtek el.⁸⁶ A Geleméren

előkerült épület is azt igazolja, hogy ez a megoldás az eddigi feltételezésekkel ellentétben földrajzilag bizonyosan elterjedtebb volt.

Egyéb olyan, a bejáratra utaló jelek – mint pl. a bejárat feletti gádorhoz, illetve tetőszerkezethez tartozó oszlophelyek – a lelőhelyen nem kerültek elő. A 11. számú épületben, a hosszanti oldal ÉK-i sarkában van két egymás mellett álló oszlophely, azonban közöttük nem egész 40 cm a távolság, ami egy feltételezett bejárat esetén meglehetősen kevésnek tűnik. A feltárt épületek jelentős hányadában, a 11 épület közül ötben találtunk Méri István által „ülőgödörnek” meghatározott, többnyire ovális alakú gödröket.⁸⁷ Ez viszonylag magas szám ahhoz képest, hogy az ülogödörök inkább az Árpád-kor késői időszakában tűnnek fel gyakrabban, de akkor is csak mintegy a veremházak felében.⁸⁸ Az utóbbi időben az érdeklődés homlokterébe került és többféleképpen értelmezett T alaprajzú gödörtípus Geleméren nem volt megfigyelhető.⁸⁹ Figyelemre méltó, hogy az ülog- vagy munkagödörök közelében – egy eset kivételével – több-kevesebb karólyuk került elő, a 11. épületben pedig kivételesen nagyszámú. Amennyiben a jelenséget valóban üloggödörként értelmezzük, azoknak megléte vagy hiánya egy adott – az épületen belül végzett – tevékenységnek a település közösségére jellemző voltával függhet össze. Az egy-egy épületben előkerült kivételesen nagyszámú karólyukra már Méri István is felfigyelt,⁹⁰ megállapítva, hogy ezek nem egy időben, hanem egymás után, több alkalommal keletkeztek. Ezeknek a gödröknek egy része azonban feltehetően tároló funkcióval is bírhatott. Az 1. épületben, annak ÉK-i sarkában felszínre került gödör, valamint az itt talált deszkalenyomatok egy fedett tároló gödör meglétére engednek következtetni. Visegrád, Várkert lelőhelyen a 29. számú házban a feltáró az itt talált három terménytároló gödörnél a keményre taposott padlószint hiányát figyelte meg, amiből a gödrök fedettségére következtetett. Elképzelése szerint ezeket a házzal egy időben használták. A rekonstrukciós rajzon a gödör már így, deszkával fedve jelenik meg.⁹¹ Úgy vélem, Geleméren is hasonló konstrukcióról lehet szó, bár az itteni gödör mérete a visegrádinál kisebb. A váti, kora Árpád-kori veremház padlójába ásott gödörből egy ép

fazék került elő, amely alapján az ásató itt is a tároló funkcióra következtetett.⁹²

Több épületben figyeltünk meg letaposott járószintet. A 3. épületben, a kemence előtt kerek foltban talált szürkésbarna réteghez hasonló elhelyezkedésű, a kemence szája előtti döngölt agyagréteg Dunaújvárosban is előkerült.⁹³

Az ún. „nyeles házak”, vagy „nyélszerű nyúlványnyal rendelkező házak” csoportját Geleméren az 5. számú épület képviseli. A „nyél” funkciója körül kialakult elképzeléseket és szakmai vitát itt terjedelmi okokból sem tartom célszerűnek vázolni,⁹⁴ csupán néhány megjegyzés kívánkozik ide a geleméri megfigyelések kapcsán. A Geleméren is megjelent nyúlvány végi ovális kiszélesedés az egyik elmélet szerint a megroppant szarufák kicserélését szolgáló gödör/árok irányának korrigálásából származhat.⁹⁵ A geleméri épület esetében a nyél betöltése azonban nem különült el az épület betöltésétől, ami nehezen értelmezhető, ha az árok betemetése a szarufa kicserélése után azonnal megtörtént, a verem viszont csak jóval később töltődött fel. Egyéb jelenséget, mint pl. Esztergom, Zsidódon a szellőző kürtöként funkcionáló „nyél” esetében előforduló tapasztást⁹⁶ itt nem lehetett megfigyelni. Megjegyzendő, hogy Takács Miklós az Esztergom, zsidódi példa ellenére sem veti el teljesen az előregedett szarufa kicserélése folytán létrejött nyél verzióját.⁹⁷ A nyél már önmagában bizonyítaná a padka meglétét és egyben megmutatja a földfelszínre támaszkodó tető szélességét is, ha elfogadjuk, hogy nem nyúlik a tetőn kívülre.⁹⁸ Ebben az esetben, egyenlő szélességű padkával számolva mindkét oldalon, az 5. számú épület belső alapterülete akár 16–17 m² is lehetett. A kürtöként való értelmezés azonban ezt a rekonstrukciós elképzelést nem támogatja.⁹⁹ Az 5. számú épület tetőszerkezete egyébként hosszabb ideig állhatott. Megfigyeltük, hogy a ház vermébe utólag ásott kemence (STR 388.) használatának idején a DNy-i oldal ágafája még állt, mivel annak lenyomatát a kemence felhagyása után keletkezett betöltés metszetében megtaláltuk. Ezek

szerint a tetőszerkezet túlélte az épület házként való használatát és a szabadon álló kemence fedését is szolgálta. Egy-egy veremépület átlagos élettartamát általában legfeljebb 30 évre, egy generációnyi időtartamra teszi a kutatás.¹⁰⁰

Az épületek gödrében – ahogy erre már fentebb utaltam – gyakran nagyobb mennyiségű követ bontottunk ki a betöltésből. Ez a megfigyelés vonatkozik pl. azoknak a szabadon álló kemencéknek a munkagödöreire is, ahol biztosan nem számolhatunk kőboltozattal. Ezek alapján az a következtetés vonható le, hogy a felhagyott vermeket egyfajta hulladékgyűjtőként hasznosítva az útban lévő nagyobb köveket ide hajgálták be. Geleméren a köhöz jutás nem jelenthetett nehézséget, így a mindennapi tevékenység, földmozgatás közben képződhetett felesleg, amitől így szabadultak meg. A felhagyott veremházak gödreinek ilyen célú hasznosítása általánosan mondható.¹⁰¹ Némelyik ház betöltéséből gyakorlatilag nem került elő leletanyag, ami arra utal, hogy felhagyásuk előtt minden használható elvittek az épületből. Az 5. épület gödrébe, annak felhagyása után kemencét mélyítettek, azaz másodlagosan hasznosítva, szabadon álló kemence munkagödörként funkcionált tovább. Több épületben előkerült a keményre taposott járószint, tapasztott agyagréteget azonban ezekben nem találtunk.

A település egyik feltűnő jelensége az árkok gyakorlatilag teljes hiánya, amely nem egyedülálló jelenség a korszak faluásatásainál.¹⁰² Kovalovszki Júlia ezt a jelenséget Visegrádon úgy értelmezte, hogy a falu életében nagyarányú állattartással nem lehet számolni, ami nyilvánvalóan a karámként értelmezhető és istállóként azonosított épületeket övező árkok hiányára utal.¹⁰³ Ez a megállapítás egybecseng azzal a megfigyeléssel, miszerint a megyei kerámiaanyagban, és így Geleméren is feltűnően kisszámú cserépbogrács töredék található, mivel ezek a települések kívül estek a félnomád, nagyállattartó népesség lakóterületén.¹⁰⁴

Szintén teljesen hiányoznak a kemence nélküli, esetleg nagyobb alapterületű, gazdasági tevékenység, illetve állattartás céljait szolgáló épületek Veszprém, Geleméren, igaz a lelőhely teljes kiterjedésében nem kerülhetett feltárára.

⁷⁸ SABJÁN 1999, 139.

⁷⁹ FODOR 1989, 30.

⁸⁰ TAKÁCS 2001, 34–35.

⁸¹ MESTERHÁZY 2002, 90.

⁸² BALASSA 1989, 69.

⁸³ BALASSA 1985, 63–64.

⁸⁴ TAKÁCS 1996/a, 202.

⁸⁵ TAKÁCS 2001, 32.

⁸⁶ BALINT 2003, 112.

⁸⁷ MÉRI 1952, 59–60.

⁸⁸ TAKÁCS 2001, 37.

⁸⁹ összefoglalóan: TAKÁCS 2010, 10.

⁹⁰ MÉRI 1952, 60.

⁹¹ KOVALOVSZKI 2001, 93; 18. kép

⁹² SKRIBA 2012, 490–491.

⁹³ BÓNA 1973, 19.

⁹⁴ többek között: VÉKONY 2002, 29; SZENTGYÖRGYI et al. 2000/a; MOLNÁR 2001, 115–119; TAKÁCS 2010, 9.

⁹⁵ SZENTGYÖRGYI et al. 2000/a, 314.

⁹⁶ MOLNÁR 2001, 115.

⁹⁷ TAKÁCS 2010, 9.

⁹⁸ SZENTGYÖRGYI et al. 2000/b, 334.; SABJÁN 1999, 141., TAKÁCS 1999, 103.

⁹⁹ MOLNÁR 2001, 115–117.

¹⁰⁰ NEVIZÁNSZKY 1993, 58; Laszlovszky 1991, 352.

¹⁰¹ pl. LÁZÁR 1998, 50.

¹⁰² TAKÁCS 1993/a, 39; TAKÁCS 1996/a, 206.

¹⁰³ KOVALOVSZKI 2001, 83.

¹⁰⁴ TAKÁCS 1996/a, 336–337.

3.2. Külső kemencék, kemencebokrok

A lelőhelyen megfigyelhető volt az a korszakban általános gyakorlat, hogy a szabadban lévő kemencéket korábbi házak, gödrök oldalába mélyítették bele.¹⁰⁵ Ilyen megoldással találkoztunk az 5. számú veremházban és az 5. számú aknakemence esetében, amit egy több beásásból álló gödörkomplexumba vájtak. Az 1. kemencénél a munkagödör szokatlanul nagy mérete (405×270 cm) és mélysége utalhat arra, hogy egy korábbi (talán agyagnyeresre szolgáló) gödröt használtak fel külső kemence céljára, bár Ménfőcsanak, Szeles-dűlön is kerültek elő négy m-t meghaladó hosszúságú szabadon álló kemencék.¹⁰⁶ A 7. kemencebokor sütőkemencéjének munkagödörbe szintén utólag ástak bele egy lejtős aknakemencét. A kemencebokrok, vagy újabban használatos nevükön kemencekomplexumok alakja szabálytalan körvonalú, munkagödörük több beásásból tevődik össze, hiszen azt az újabb kemencék kialakításakor felhasználták. A Méri István által nyújtott szív alakú, általánosan elterjedt formájú munkagödörhöz hasonlót a 7. számú sütőkemencénél figyeltünk meg, de itt is csak bizonytalanul, mivel a későbbi aknakemence lemélyítésével az eredeti munkagödör végét elrombolták.

A sütőkemencékre általánosságban jellemző, hogy alakjuk kerekded, vagy ovális, agyagtapasztással boltozott sütőfelületük többé-kevésbé vízszintes, esetleg igen enyhén ívelt, az 1. kemencénél a szájnnyílás felé kissé lejt. A sütőkemencék tapasztásában kerámiát egyszer sem találtunk, alapozásuk négy esetben a jól ismert módon, kisebb kövekkel, illetve patakkavicccsal történt,¹⁰⁷ amely nem minden esetben terjedt ki a teljes felületre. A 7. számú kemencebokor sütőkemencéjét egy ízben, a 4. és 8. kemencebokor egy, illetve két sütőkemencéjének felületét kétszer újjították meg.

A kemencék száját néhol két nagyobb kővel erősítették meg, amely szintén gyakori megoldás a korszakban.¹⁰⁸ A 8. számú kemencebokor ÉK-i kemencéjének szájnnyílása közelében töredékes kézi malomkő két, összeillő darabja került elő, amely domború felülete alapján a malom felső részét alkotta (12. kép 3.). Az eredeti funkciójában már nem használható darabokat valószínűleg a kemenceszáj boltozásába építették bele, amelyre utaló jelet több

feltárt Árpád-kori faluban is találunk.¹⁰⁹ Azoknál a sütőkemencéknél, ahol több kő került elő a kemence szájának közeléből, így a 7., és a 8., esetleg az 1. számúnál, feltételezhetjük a kemenceszáj boltozását is. Mivel gyakran bontottunk ki az objektumok betöltéséből utólag bedobált köveket, így sokszor nehéz eldönteni, hogy a kemenceszáj közelében található kövek a száj boltozásához tartozhattak-e, vagy utólagosan kerültek oda. A 6. kemencebokor munkagödörében, az STR 528. számú kemence előtt jelentős mennyiségű kő feküdt. Valószínű, hogy ebben az esetben is inkább csak a kemenceszáj boltozását végezték kővel, a többi pedig a felhagyott munkagödörbe utólagosan kerülhetett bele.

A kemenceszáj előtt több Árpád-kori lelőhelyen is megfigyelt kisebb U-alakú tapasztást¹¹⁰ Geleméren három esetben, a 6. és 8. kemencebokrok kemencéinél találtunk, egy ízben ebbe egy nagyobb, lapjával vízszintesen álló követ is elhelyeztek.

A kemenceboltozás tapasztása a 2. kemencénél hiányzott, itt a boltozat kialakítása után a kemence-testet tapasztás nélkül égették ki, ahogy az néhány esetben a hasonló méretű, archeomágneses eljárással a 12. század elejére keltezett szeri kemencéknél is megfigyelhető volt.¹¹¹ Ez nyilván nem lehetett tartós megoldás, hiszen a boltozat könnyen beomlott. A többi esetben – többé-kevésbé beomlott állapotban – előkerültek a tapasztott kemencepalást töredékei.

A 3., 5., 9. számú és a 7. kemencebokor É-i végében kialakított kemence a Méri István által füstölőnek meghatározott aknakemencék sorába tartoznak. Méretük is megközelítőleg egyezik: a mérhető jelenségeknél hosszúságuk kb. 240 cm, szélességük 115–120 cm volt. Ezeket a folyamatosan lejtő előtér, a kemencetér teljes szélességében jelentkező szájnnyílás, a szájnnyílás irányába fokozatosan magasodó boltozat, a gyengén, vagy egyáltalán nem tapasztott és alig átégett kemencefenék, a vastagon átégett palást jellemzi. Betöltésükben vastag, erősen hamus, faszenes réteget találtunk, amely a formai jegyeken túl is utal funkciójukra.¹¹² Az aknakemencék az eddig összegyűlt adatok alapján a 10. századtól jelennek meg a Kárpát-medencében.¹¹³ Azt, hogy kialakításakor milyen formára törekedtek, a 3. számú, egyedül álló kemence mutatja jól, mivel ezt nem

korábbi gödörbe mélyítették, hanem a talajszintről ásták le. Az előtér és a kemencetést egy nyújtott ovális formát mutat, a fokozatosan lejtő munkagödört pedig lépcsősre alakították ki. A meneteles, illetve lépcsős lejáratok megkülönböztetésénél nem érdemes merev kategóriákat alkalmaznunk, mivel a használat során a lépcsős lejárát is menetelessé kophatott, amire régészeti adatunk is van.¹¹⁴

Némileg más jellegű az 5. ház vermében utólag kivájt kemence. Formája alapján ezt is inkább az aknakemencék közé sorolhatjuk, bár a határozottan kitapasztott és közepesen átégett fenék, valamint az a tény, hogy az így kapott felület csak enyhe lejtést mutat hátrafelé, egyfajta átmenetet mutat a sütőkemencék felé. Az aknakemencék jellemzésénél többnyire kiemelik a tapasztott sütőfelület hiányát,¹¹⁵ a gelemériek esetében azonban ez több alkalommal megfigyelhető volt.

A külső kemencék fedésére vonatkozó régészeti jelenségeket, oszlophelyeket Geleméren nem találtunk. Csak a fölfelületre támaszkodó tetőszerkezet képzelhető el, ami – elsősorban a sütőkemencék esetében – viszonylag gyakori megoldás lehetett a korszakban.¹¹⁶ Amennyiben a külső kemencéket nem fedik a gödör oldalfalainak lemosódása nyilván bekövetkezett volna,¹¹⁷ ebből következően tehát feltehetjük azok fedettségét. Az aknakemencék esetében gyakrabban kerülnek elő a fedésre utaló oszlophelyek, de Geleméren ezzel sem találkoztunk. Vályi Katalin kétségbe vonta Méri István rekonstrukcióját a füstölőkemencék fedésére vonatkozóan, helyettük a szájnnyílás előtt, annak két oldalán oszlopokkal alátámasztott, a kemence mögött a földfelszínre támaszkodó tetőt rekonstruált.¹¹⁸ Ez a tetőmegoldás lelőhelyünkön – az oszlophelyek hiánya miatt – biztosan nem volt jelen.

Amíg az épületek közelében több esetben is előkerültek sütőkemencék, illetve kemencebokrok, addig az előkerült aknakemencék közelében épületek nem álltak. Ebből talán arra következtethetünk, hogy Geleméren a más-más funkciójú kemencéket térbeli elhelyezésükkel is megkülönböztették. Úgy tűnik, az alkalmanként hosszabb ideig használt és talán nagyobb tűzveszélyt jelentő füstölőket igyekeztek az épületektől biztonságos távolságba telepíteni,

a sütőkemencék esetében viszont praktikusabb megoldás lehetett a könnyű és gyors elérhetőség. A sütőkemencék esetében a leletanyag alapján nem lehetett eldönteni, hogy használati idejük egybeesik-e a közelükben álló házakkal. Feltételezhető, hogy ha az épületek ekkora már elhagyottan állnak, úgy a kemencék kialakításakor ezek vermeit felhasználták volna. Mivel ilyenre csak egy esetben, az 5. számú ház esetében van példa, így az épületek többségénél egyidejű használatot feltételezhetünk.

4. Leletanyag

4.1. Kerámia

Az Árpád-kori települések esetében megszokott módon a leletanyag döntő többségét a kerámiatöredékek alkotják. Sajnos a pontosabb datálást lehetővé tévő érmeanyag a fémdetektoros átvizsgálás ellenére sem került elő, a település fémléleteit pedig néhány kés- és ártöredék alkotja (11. kép). A megye kora Árpád-kori kerámiaanyagát Takács Miklós behatóan vizsgálta és ezzel kapcsolatban alapvető megállapításokat fogalmazott meg, ami nagyban megkönnyíti a leletanyag feldolgozását.¹¹⁹

Geleméren kézi korongon készített, hurkatechnikával felrakott, utánkorongolt edénytöredékek kerültek elő. A kézzel formázott darabok közé csak néhány sütőharang töredék tartozott. Takács Miklós megfigyelése szerint a Veszprém megyei kerámiaanyagának mintegy felét a foltosra kiégett, égetőgödör használatára utaló töredékek adják, míg az egyenletesen, szabályozott körülmények között kiégett kerámia fele-fele arányban redukált, ill. oxidált égetésű.¹²⁰ A neutrális égetésű edények tekintetében a geleméri anyagot is ez jellemezte, azonban a várpalotai leletekhez hasonlóan Geleméren is felülreprezentált a redukált égetésű, szürkére, sötétszürkére kiégett töredékek aránya. A jellegzetes vörösésbarnára égetett fazekak töredékei itt is nagy számban fordultak elő.

Soványító anyagként homokot, valamint a töredékek több mint háromnegyedénél dolomit zúzalékot és kisebb mértékben kavicsot, illetve kavics zúzalékot használtak.

A korszak leletanyagában mindenütt jellemző az edénytípusokon belül a fazekak nagy aránya. Ez Veszprém megye Árpád-kori anyagára fokozottan igaz¹²¹ és Veszprém, Geleméren is megfigyelhető

¹⁰⁵ MÉRI 1963, 273; BÓNA 1973, 81, LÁZÁR 1998, 59.

¹⁰⁶ TAKÁCS 1996/a, 203.

¹⁰⁷ pl. MÉRI 1963, 275; BÓNA 1973, 45.

¹⁰⁸ pl. LÁZÁR 1998, 51, 59; VÁLYI 1992, 135.

¹⁰⁹ ILON 1996, 303; KOVALOVSKZI 2001, 86.

¹¹⁰ pl. BÓNA 1973, 17.

¹¹¹ VÁLYI 1992, 135.

¹¹² VÁLYI 1992, 153.

¹¹³ TAKÁCS 2010, 13.

¹¹⁴ MÉRI 1964, 11.

¹¹⁵ TAKÁCS 2010, 12.

¹¹⁶ MÉRI 1963, 275; MÉRI 1969–70, 81; VÁLYI 1992, 153.

¹¹⁷ LASZLOVSKZY 1991, 350.

¹¹⁸ VÁLYI 1992, 153.

¹¹⁹ TAKÁCS 1996/b; TAKÁCS 1998.

¹²⁰ TAKÁCS 1996/b, 341.

¹²¹ TAKÁCS 1996/b, 335.

volt. A kerámiatöredékek döntő többsége az edénytest felső harmadában, többnyire a vállnál a legnagyobb szélességet mutató, közepesen, vagy erősen kihasasodó fazekakhoz, kisebb számban kisméretű fazekakhoz, bögrékhez tartozott, ezen kívül csupán egy-két esetben kerültek felszínre palackhoz, bordás nyakú edényhez, cserépbográcsokhoz, fedőhöz és sütőharanghoz tartozó fragmentumok.

A geleméri edények peremtöredékeinél viszonylag változatos profilokkal találkozunk, amelyeknek a korai egyszerűbb formákat követő megjelenését Takács Miklós a 11–12. század fordulójára teszi.¹²² Többségénél a jól kihajló perem többé-kevésbé hangsúlyosan ívelő, rövid nyakkal csatlakozik a vállhoz. A peremprofilok lekerekítettek, vagy igen gyakran ferdén, néha függőlegesen levágottak (14. kép 1., 5., 6.; 15. kép 6.). A ferdén levágott kiszélesedő peremek profilja esetenként a szögfej alakhoz közelít (17. kép 2., 4., 5.). Néhány fazéknál a tölcsés, rövid perem nyak nélkül, szögben csatlakozik a vállhoz (17. kép 7.; 18. kép 1.). Kis számban vannak csak jelen a csaknem vízszintes kihajló peremformák (16. kép 1.).

Szuperpozíció a 2. és 3. épületek esetében volt megfigyelhető. Stratigráfiai viszonya alapján a 3. számú épület vermét a 2. épület feltöltődése után ásták ki, úgy, hogy D-i oldala arra kissé rálógott. A 2. számú, korábbi házból jelentős mennyiségű kerámiaanyag került felszínre, amelyben a lelőhely általános anyagához képest szignifikánsan nagy számban jelennek meg a szaltovói típusú díszítéssel, azaz vízszintes, sűrű, vonaldísszel borított edénytöredékek. Ilyen díszítéssel ellátott kerámia máshonnan csak szórványosan került elő.

Ezeknek az edényeknek egy csoportja arányaiban eltér a leletanyag zömét alkotó kerámiák formáitól. Jellemző rájuk a nyúlánkabb, a vállban kevésbé erőteljes, gyengébben hasasodó forma. A sűrű körbefutó vonallal díszített edényeknek ez a csoportja többnyire tölcsés, csak enyhén kihajló, lekerekített peremű (13. kép 2., 3., 4.), amint a kevés hullámvonal köteges díszítésű edény is ilyen (13. kép 5.; 15. kép 3.). Ugyanitt megjelenik azonban a ferdén elvágott perem is (13. kép 1., 6., 7.). A korai kelteztést erősítheti, hogy ebben az objektumban hiányzik a fogazott kerékkel felvitt, ún. „rádlis” díszítés, amely a lelőhelyen egyébként nagy számban fordul elő.

Leletanyaga alapján a 2. épületet a telep legkorábbi periódusába sorolhatjuk.

Kis számban kerültek csak elő Geleméren hullámvonalalköteggel díszített edénytöredékek (13. kép 5., 10., 11.; 15. kép 3.). A korban a geleméri településnek megfeleltethető, a honfoglalás után induló halimbai temető anyagára sem jellemző a hullámvonalalköteges díszítés, többnyire csigavonalas, egyszeres hullámvonalas, fogazott kerek díszítés kombinációit alkalmazták.¹²³

Veszprém, Geleméren jellemzőbb az egyszeres, tág közű hullámvonal, amely az edény vállán két vagy több sávban is megjelenik. Ez alatt gyakran lefutó csigavonal indul (17. kép 9.; 18. kép 3.; 19. kép 1., 2., 6.). A széles közökkel lefutó egyszerű csigavonal önmagában is igen gyakori, általában a has felső kétharmadát díszíti (13. kép 9.; 14. kép 7.; 16. kép 6., 7.; 17. kép 2., 6.), ennél ritkábban fordul elő a sűrű csigavonalas díszítés (13. kép 9.; 15. kép 2.). A Veszprém megyei 10–11. századi kerámiaanyagot vizsgálva az egyszeres hullámvonalnak, valamint a nagy közökkel lefutó csigavonalas díszítésnek a gyakori előfordulását Takács Miklós is említi.¹²⁴ Az ilyen díszítéssel ellátott, laposan kihajló peremű soproni edényeket Holl Imre a 11. század végére, a 12. század első felére keltezte.¹²⁵ A korai leletanyagban gyakran két mezőre osztották az edénytestet, a perem alatti apróbb, sűrűbb minta (beböködött pontsor, hullámvonal) alatt nagyobb ívű, szellősebb közökkel bekarcolt mintát indítottak.¹²⁶ Ilyenek Geleméren a perem alatt sűrűbb, alatta több sorban tágabb hullámvonalakkal díszített edények (15. kép 7.; 17. kép 9.). Egy kiegészített fazéknál jól megfigyelhető volt, hogy a váll felső részénél indított sűrű hullámvonal folytatólagosan megy át egy lazább, tágabb hullámvonalba, majd egyenesen lefutó csigavonallá válik. Ebben az esetben tehát a díszítést egy vonallal alakították ki (18. kép 1.). Az ilyen megoldást jellegzetes 10–11. századi mintaként tartja számon Kvassay Judit,¹²⁷ a 10. századi borsodi edényeletben is találunk ilyen, a geleméri szűk fenekű, széles vállú, rövid, közepesen kihajló peremű fazékhoz méretre és formára is egyező edényt.¹²⁸

Néhány peremtöredéken közvetlenül a nyak alatt ferde körömbenyomkodás fut körbe egy sorban, ami alatt csigavonal indul. Ez az archaikus minta szintén

a 11. században tűnik fel edényeken,¹²⁹ közeli példaként a korai királyszentistváni töredék,¹³⁰ vagy a Tatabánya, tarjáni út lelőhelyről, 10–11. századi veremházból előkerült, a gelemérral teljesen egyező fazék említhető.¹³¹ A fogazott kerek díszítésre emlékeztető pontszerű bebökődések több esetben a vállon megfigyelhető hullámvonal alatt képeznek sorokat. Ez és a fogazott kerek díszítés nem csak Geleméren, de az egész megye korai anyagában igen gyakori, ahogy azt a veszprémi és a Győr-Moson-Sopron megyei díszítőtechnikák összevetésében Takács Miklós is kiemelte.¹³² Néha sűrű vonalakban díszítették ezzel az edényoldalt, máskor a csigavonalakhoz hasonlóan tágabb közökkel futnak le az edény testén (15. kép 4., 6., 8.; 16. kép 1.; 19. kép 5., 8.). Egy fazék esetében volt megfigyelhető, hogy a több sorban benyomkodott, beböködött díszítést egy fésűs eszközzel végezték el (17. kép 7.).

Az egyszeres hullámvonal és egyenes csigavonal, valamint a beböködött pontsor nem tűnik el teljesen az Árpád-kor későbbi századaiban sem, így itt a felső időhatár meglehetősen bizonytalan. A fogazott kerek díszítés esetében annak 11. századi elterjedése elfogadott, az andornaktályai fazék a 11. század végén került földbe.¹³³ A díszítőmód használata azonban nem tűnik el a század végén, a 12. században bizonyosan tovább él.¹³⁴ Jellegzetes a 10. számú házból előkerült kiegészített edény, amely kissé nyomott arányú, gömbösebb testű forma és ívelt nyakkal, közepesen kihajló, lekerekített peremmel rendelkezik (19. kép 1.). Vállán két sorban egyszeres hullámvonallal, alatta csigavonallal díszített. Zömök arányai, a magassáértéket meghaladó öblössége, valamint az ennél is nagyobb szájnnyílása a korai Árpád-kori edényekre jellemző.¹³⁵ Az egyik vörössárga, széles szájú, gömbölyű testű és széles közökkel bekarcolt csigavonallal díszített fazék peremkialakítása kissé eltér a többitől (16. kép 6.). Erőteljesen kihajló, ferdén levágott peremén finom hornyolat fut körbe. Veszprém, Komarov úti 10. század végére, 11. század elejére kelteztetett temetőjének kerámiaanyagában hasonló peremkialakítású és díszítésű kifizék került elő.¹³⁶

A megyében a halimbai és a Veszprém, sashegyi,

10. századra kelteztetett temető¹³⁷ anyagában is megjelenik a bekarcolt csigavonallal, a vállon egy vagy két sorban egyszeres hullámvonallal, alatta csigavonallal díszített, valamint a hullámvonal alatt két sorban körbefutó vonaldísszel ellátott típus. A feltárt geleméri teleprészlettel körülbelül egykorúnak tűnő halimbai temető időben tovább, a 12. század első felére is kiterjed, itt már fogazott kerek díszítésű edények is megjelennek.

Nagykanizsa, Billa lelőhelyen előkerült, a gelemérihez igen hasonló részletformákkal és díszítéssel rendelkező fazekakat, az archaikus díszítéssel együtt megjelenő változatosabb peremformák miatt feltárójuk a 11. század vége és a 12. század első felé közé eső időszakra keltezte.¹³⁸

Az Árpád-kori cserépbográcsok közismerten alacsony számban jelentkeznek a Bakony és a Balaton-felvidék körzetében, a megyében feldolgozott ilyen töredékek zöme, 89%-a a síksági jellegű pápai járás területén került elő.¹³⁹ Wolf Mária kétségeit a cserépbográcsok korai, 10–11. századi megjelenésére vonatkozóan¹⁴⁰ Takács Miklós legutóbb stratigráfiai adatokkal jól alátámasztható példákkal cáfolta,¹⁴¹ szerinte azonban egyes „átlagtípusok” ugyanúgy keltezhetők az Árpád-kor korai időszakára és középső harmadára is.¹⁴²

A Veszprém megyei korai bográcsötredékek formai jellemzőiként a keskeny, többnyire élesen levágott peremet, az abból ívelés nélkül kiinduló egyenes, jellegzetesen ferde állású meglehetősen magas oldalfalat tarthatjuk, amelyek alapján a kisalföldi műhelykörzethez tartoznak.¹⁴³

A geleméri cserépbogrács egy – a korszak leletanyagában viszonylag ritkán előforduló – bordásnyakú edény peremtöredékével (17. kép 1.) együtt került elő egy aknakemence betöltéséből. A töredék vízszintes, egyenesen elvágott, igen keskeny peremmel, a perem alatt csak enyhén kifelé ívelő, valószínűleg magas oldalfallal, ívelt fenékkal rendelkezik. Széles közökkel felvitt, sekélyen bekarcolt csigavonallal díszítették. Fülének csak letört indítása maradt meg, ezt nem a megszokott módon, a keskeny peremből alakították ki, hanem alatta kb. 1 cm-rel, az oldalfalból. A geleméri bogrács a Ta-

¹²⁹ KVASSAY 2003, 146.

¹³⁰ TAKÁCS 1996/b, 7. ábra 10.

¹³¹ LÁSZLÓ 2001, 14. ábra 3.

¹³² TAKÁCS 1996/b, 340; TAKÁCS 1998, 60.

¹³³ PARÁDI 1963, 223.

¹³⁴ PARÁDI 1971, 132; HOLL 1973, 202; TAKÁCS 1996/b, 340.

¹³⁵ WOLF 2002, 56.

¹³⁶ S. PERÉMI 1989, 11. ábra

¹³⁷ ÉRI et al. 1969, 51/61. 317.

¹³⁸ KVASSAY 2003, 146.

¹³⁹ TAKÁCS 1986, 1. térkép, TAKÁCS 1996/b, 336–337.

¹⁴⁰ WOLF 2003, 102.

¹⁴¹ TAKÁCS 2009, 237.

¹⁴² TAKÁCS 1996/b, 337.

¹⁴³ TAKÁCS 1996/b, 337.; TAKÁCS 1998, 59.

¹²² TAKÁCS 1996/c, 157–158.

¹²³ TÖRÖK 1964, ábrák

¹²⁴ TAKÁCS 1996/b, 339; TAKÁCS 1998, 60.

¹²⁵ HOLL 1973, 198, 202.

¹²⁶ TAKÁCS 1996/b, 339; TAKÁCS 1998, 64.

¹²⁷ KVASSAY 2003, 146.

¹²⁸ WOLF 2002, 47; WOLF 2003 2. ábra 2.

kács Miklós által felállított tipológiai rendszerben a fémüstöt utánzó bográcsok I. kisleföldi típusához tartozó Koroncó, bábotai; Zsitvabesenyő, pátkomi példányokhoz áll közel.¹⁴⁴ Peremformájának közeli analógiái Pápa, Hantán a 96/1. számú, kora Árpád-kori épületből származó bográcsperem töredékek,¹⁴⁵ valamint egy Árpád-kori rétegből előkerült korai, körömbenyomkodással díszített ugodi töredék.¹⁴⁶ A perem alatt kialakított fül ellenben a fazék formájú cserépbográcsok jellemzője a korszakban, ilyen példányok Siófok, Zsidó temető; Dunaujváros, Öreghegy; Szőlőskislak, Landor puszta lelőhelyeken láttak napvilágot.¹⁴⁷

A széles távközű csigavonallal díszített cserépbográcsok többnyire az Árpád-kor középső, vagy kései szakaszára jellemzőek, bár ennek a díszítési módnak a 10–11. századi alkalmazására is van példa a Kisleföldön is, pl. Ménfőcsanak, Szeles dűlőn,¹⁴⁸ de a pápai példányokon is feltűnik. A díszítés fazekakon való korai megjelenését már láttuk. Az, hogy Geleméren bordásnyakú edénnyel együtt fordult elő, szintén támogathatja a töredék korai Árpád-korra való keltezését.

Bordás nyakú edény peremtöredéke került elő ugyaninnen, az 5. számú kemence betöltéséből (17. kép 3.). A bordás nyakú edénytöredékek gyakran települések kerámiaanyagában is korai, 10. századi keltezésű leletkörnyezetben kerülnek elő.¹⁴⁹ A geleméri perem egy széles és alig kiemelkedő bordával tagolt, amely a dunántúli és azon belül a Veszprém megyei példányokra is jellemző forma, utóbbiakat szintén Takács Miklós gyűjtötte össze.¹⁵⁰ Töredékessége miatt nem lehetett eldönteni, a két kis füllel rendelkező, vagy fületlen típushoz tartozik-e.¹⁵¹ A megye 10–11. századi temetői közül a Veszprém, Komarov úton előkerült, igen kisméretű darab két füllel és egy bordás peremmel rendelkezik és valószínűleg a 10. századra keltezhető.¹⁵² A fül nélküli típus viszont mind a 10, mind a 11. század edényművességében felbukkan,¹⁵³ ezek közül a Halimba, cseresi temetőből származó példány a gelemérivel

egyező peremkiképzést mutat.¹⁵⁴ Az egyik vörössárga színű válltöredékhez hasonlót Lázár Sárolda szintén bordás nyakú edény válltöredékeként határozott meg.¹⁵⁵ A geleméri válltöredéken három sorban ovális bebökődésekkel, alatta egyszeres hullámvonalas díszítést alkalmaztak (16. kép 2.).

Palack peremtöredék a lelőhelyen kettő került elő. Az 1. épületben sárgászöld színű, jól kiégett, tölcséres szájú, duzzadt peremű palack peremtöredékét találtuk (14. kép 8.). A honfoglalás korának edényművességét összefoglaló munkájában Takács Miklós éppen két Halimba, cseresi cserépalackot mutat be.¹⁵⁶ Méretben és peremformában is hasonló korai vörös palacktöredék került elő Dunaújvárosban,¹⁵⁷ de a 10–11. századra keltezett, dalmáciai üveg előképből levezetett zirci palack is ilyen duzzadt peremmel és tölcséres szájjal rendelkezik.¹⁵⁸ Egy sárgászöld töredék esetében az elkeskenyedő, élben végződő perem alatt sekély borda fut körbe (19. kép 7.).

Ahogy más kora Árpád-kori településeken, pl. Doboz, Hajdúirtáson, vagy Szarvas, Rózsáson,¹⁵⁹ itt is találtunk két objektumban kézzel készített sütőharang-töredékeket (16. kép 4.). A nyomott kúppalást forma általánosan jellemző a korszakban, legutóbb Vida Tivadar gyűjtötte össze a Kárpát-medencei példányokat, kiemelve, hogy ez a továbbélő forma szorosan hozzátartozik a honfoglalás és Árpád-kori telepek kerámiaanyagához.¹⁶⁰

Fenekbéllyeget két esetben lehetett megfigyelni, igaz csak töredékesen. Mindkét esetben kereszt alakú bélyeggel látták el a fazekakat, amelynek szárát kétszer, illetve háromszor húzták át (17. kép 5.; 18. kép 5.). Hasonló fenékbélyeggel találkozunk a 10. századi borsodi edénylelet több darabján is,¹⁶¹ vagy a 10–12. század között használt halimbai temető egyik edényének fenekén.¹⁶²

4.2. Fémleletek

Az előkerült fém leletanyag értékelhető töredékei mindössze nyolc tételre rúgnak. Két eltérő méretű, négyzetes átmetszetű fémár töredéke (11. kép 2.,

4.), valamint nyéltüskés kések pengetőredékei (11. kép 1., 3., 5., 7.) tartoznak ide. A fémleletek között legkésőbbinek egy nyéllapos kés töredékes pengéje bizonyult, amelyen a késnyél faborításának maradványai is megmaradtak (11. kép 6.).

5. Összefoglalás

A Veszprém, geleméri leletanyag a különböző edénytípusok együttes értékelése alapján a 10–11. század és a 12. század első fele közé eső időszakra keltezhető. A 2. számú épület leletanyaga alapján a település legkorábbi periódusához tartozik. Oszlopszerkezetében is eltér a többi épülettől, csak itt található 3+1 oszlophely, kemencéje a többi kökemencéhez képest igen kisméretű. A 3. számú épületet szerkezete, a kemence kialakítása és párhuzamai alapján a kutatott időszak végére, a 12. század elejére keltezhetjük. A leletanyag nagyobb része viszonylag egységes képet mutat. A feltárt lelőhely objektumainak zöme a honfoglalást követően itt létrejött, a későbbiekben Gelemér néven említett falu korai időszakához kapcsolható. A területen nem került elő az Árpád-kor késői időszakához köthető jelenség, a település írott forrásokban tetten érhető továbbélésére csupán néhány kisebb lelet, pl. egy igen töredékes fedőgomb töredék, nyéllapos kés utalnak. A településszerkezet vonatkozásában megállapítható, hogy néhány épület a – sokszor a közelükben előkerült – sütökemencékkel együtt kisebb csoportokat alkot (2. kép).

A Méri István által már Tiszalök, Rázompusztán megfigyelt¹⁶³ laza, csoportos elrendezésből adódó szabad területeken felszíni épületek, gazdasági objektumok is állhattak.¹⁶⁴ Ezeknek régészeti nyomai – mint pl. Lébény, Kaszás domb 406. objektuma esetében – viszonylag ritkán kerülnek elő, arányukat a korai Árpád-korban a földbe ásott veremházakhoz képest alacsonynak tekinthetjük.¹⁶⁵ Ilyen épületek nyomait Geleméren nem találtuk meg. Takács Miklós éppen a Lébény, Kaszás-dombon feltárt telepjelenségek kapcsán határozza meg külön kategóriaként a szórt jellegű Árpád-kori településszerkezetet.¹⁶⁶ Egy-egy házcsoponton belül az időrendi elkülönítést a korai kerámiaanyag alapján nem lehetett elvégezni, ez alól kivételt csak a 2. és 3. épületek jelentenek. A geleméri Árpád-kori település a terepbejárás adatai alapján a patak mentén ÉK-i irányban továbbterjed, DNy-ra viszont a feltárt területen a jelenségek igen megritkulnak, azaz a település széle itt a közelben húzódnak. A késő középkori forrásokban felbukkanó település¹⁶⁷ a korai falu általunk feltárt részére biztosan nem települt rá. Megemlítendő, hogy az MRT 2. egyik utalása szerint az idős kádártaiak Gelemér falut Ráchalála dűlő helyére teszik,¹⁶⁸ amely a lelőhelytől Ny-i irányban elterülő, a 19. században még legelőként hasznosított terület elnevezése.¹⁶⁹ Régészeti megfigyeléssel ezt egyelőre nem tudjuk alátámasztani, így a késő középkori falu helye egyelőre nem ismert.

¹⁴⁴ TAKÁCS 1986, 35, 36; 10. ábra 1, 13. ábra 1.

¹⁴⁵ ILON 1996, 3. ábra.

¹⁴⁶ MITHAY 1988, 9. ábra 10; TAKÁCS 1996/b, 337, 9. ábra 4.

¹⁴⁷ TAKÁCS 1986, 32–33; 5. ábra 2, 7. ábra 1, 3; MÜLLER 1967, 63; 8. ábra 1.

¹⁴⁸ TAKÁCS 1993/b, 449.

¹⁴⁹ KOVALOVSKI 1996, 291.

¹⁵⁰ TAKÁCS 1996/b, 336.

¹⁵¹ TAKÁCS 1997, 209–210.

¹⁵² S. PERÉMI 1989, 14. ábra; TAKÁCS 1996/b, 336.

¹⁵³ TAKÁCS 1997, 216.

¹⁵⁴ TÖRÖK 1964, 9. ábra 87.

¹⁵⁵ LÁZÁR 1998, 24, 22. ábra 2.

¹⁵⁶ TAKÁCS 1997, 3. ábra 6–7.

¹⁵⁷ BÓNA 1973, 16. ábra 8.

¹⁵⁸ TAKÁCS 1998, 60.

¹⁵⁹ KOVALOVSKI 1960, 37; KOVALOVSKI 1975, 209.

¹⁶⁰ VIDA 2011, 730; 20–27. ábra

¹⁶¹ WOLF 2003, 3. ábra 1, 5. ábra 2.

¹⁶² TÖRÖK 1964, 27. ábra 362.

¹⁶³ MÉRÉI 1952, 63.

¹⁶⁴ KOVALOVSKI 1975, 219.; MÜLLER 1972, 195.

¹⁶⁵ TAKÁCS 2001, 26–28.

¹⁶⁶ TAKÁCS 2010, 15–16.

¹⁶⁷ ERDÉLYI 1908, 619; CSÁNKI 1897, 291.

¹⁶⁸ ÉRI et al. 1969, 25/14. 113.

¹⁶⁹ NY. NAGY 2000, 91.

Márton Szvath

An Árpáadian Age settlement at Veszprém, Gelemér (Preliminary report)

Keywords: *pre-development excavation, preliminary report; Veszprém, Gelemér, County Veszprém; early Árpáadian Age; settlement, sunken house, external oven, oven complex*

The Veszprém, Gelemér site (id. no. 9780) lies some 3.5 km east of Veszprém, on the boundary of the Balaton Upland and the southern Bakony Mountains, in the Veszprém-Nagyvázsony Basin in County Veszprém.¹¹

The area received its name after the village of Gelemér known from medieval sources. The earliest reference to the village can be found in a charter dated 1266 issued by the Fehérvár Chapter, in relation to the trade route passing by the village, which led through Fehérvár, Veszprém and Vasvár, and linked Buda with Pettau and the Italian lands: “*magnam viam per quam itur ad villam Guellemer*”.²⁻³ In the 14th–15th centuries, the village was owned by Tihany Abbey, then by the Bishop and Chapter of Veszprém.⁴ The settlement was abandoned during the 16th century.⁵⁻⁶

A total of 232 archaeological features dating from seven archaeological periods were uncovered over the roughly 14,000 m² large area investigated during the excavation between autumn 2009 and spring 2010,²⁸ necessitated by the construction of a road junction (Figs 1–2). Discussed in this study are the various features of the Árpáadian Age settlement.

Sunken houses (Figs 3–7)

The eleven excavated houses can be assigned to the category of sunken buildings furnished with a dry-walled oven or an oven constructed of stone and clay. The buildings had a shallow pit: seven had a relative depth of 15–35 cm, four a depth of 45–70 cm, and it seems likely that neither had reached a depth of 1.5 m. Their sizes ranged from 7.5 to 12.7 m². Three buildings had a rectangular, six a square groundplan, while the groundplan of two structures remains uncertain. Nine buildings were aligned north-east to south-west, two had a north-west to south-east orientation. A roof supported by two forked ridge poles could be documented in three cases and a similar structure seemed likely in two other buildings (Houses 4 and 6). We uncovered three post-holes in House 1: two in the middle of the short sides and one in the middle of the south-eastern long side. House 2 had post-holes in a 3+1 arrangement. We uncovered a single post-hole in the middle of one of the short sides in four buildings.

The ancient Hungarians were familiar with sunken houses with a stone oven already before their arrival to the Carpathian Basin.¹⁹ Given that the materials used for building various structures is essentially determined by the resources of the environment and a community’s life-style, they can rarely serve as chronological or ethnic markers.²¹

The cited Transdanubian analogies^{22–27} indicate that the sunken houses with stone ovens can be assigned to the settlement’s earliest, 10th–11th century occupation. With the exception of one house, the ovens were set in a corner. None of the excavated houses lacked a fire installation. In one rare instance, the oven was

¹ The footnote texts can be found in the Hungarian study.

² ⁸ The trial excavation in 2009 was directed by Gábor Ilon, the large-scale excavation over an extensive area was directed by the present author. The participants of the fieldwork were archaeologist Szabolcs Czifra and field technicians Tamás Bek, Tamás Csuti, Laura Könczöl, Szabolcs Molnár and András Radics. The geodesic survey was performed by archaeologist István Eke and archaeological surveyor Zoltán Kovács, the artefacts were drawn by Zoltán Tóth. I am grateful to them all for their conscientious work.

found in the middle of the short side (House 6). In terms of their form, horseshoe and rectangular ovens were used simultaneously. The latter evolved by incorporating larger flat stones into one or more sides of the oven (Houses 5 and 8).

The debris of burnt daub found on the baking surface confirms that the stone dome had been plastered with clay on the inner side. The size of the ovens inside the houses was 80–110 cm on the average. The stone ovens in the earliest houses were smaller: for example, the stone oven of House 2, regarded as the settlement’s earliest building, measured no more than 50 cm×40 cm. The number of stones found *in situ* suggested that they were insufficient for a wholly closed oven dome and that these ovens had an opening on top (Houses 1, 3, 7, 9 and 11). However, it must be borne in mind that the lack of stones could have been the consequence of their secondary re-use.

Various analogous structures^{36–37} suggest that only one side of the oven of House 3 had been constructed of larger stones and that the remainder of its dome was made from wattling daubed with clay.

Only one of the post-holes for the forked ridge poles was found in the middle of the short sides of Houses 5, 8, 10 and 11. Similar constructions have been documented on other Árpáadian Age settlements too.^{48–53} It has been suggested that the erection of the roof structure preceded the digging of the house’s pit.⁵⁴ Following the erection of the forked ridge pole for the roof structure, the pit was deepened until the pit in which the lower end of the ridge pole was set became quite shallow. The house’s interior height reached its maximum at this point and the ridge pole was thus practically set on the floor or occupation level. If the pit was dug to the outer edge of the post-hole, no traces remain of the ridge pole’s post-hole inside the house. In the case of House 1, only a slight curve in the pit’s eastern wall indicated the one-time place of the ridge pole on the occupation surface. If the pit had been slightly wider, no traces would have remained of the post-hole.

The thick layer of burnt daub in the fill of the pit provided indirect evidence for the plastered wall of House 1. This debris lay in the pit’s southern and south-eastern part, meaning that the plastering originated not from the gable, but from the long side, suggesting that the roof had probably not rested on the ground. The location of the entrance of most Árpáadian Age houses can rarely be determined. At Gelemér, a sloping descending section could solely be noted in House 1, which indicated an entrance in the corner beside the stone oven next to the south-western short side. It was earlier believed that this house type with the entrance at the short end evolved in Upper Hungary (modern Slovakia), the Danube Bend and the northerly areas of the Little Hungarian Plain. However, the building found at Gelemér clearly shows that this type had a much wider geographic distribution than earlier assumed.^{59–74, 83–86}

The post-holes found on either side of the sloping entrance towards the pit mark the position of an inward-swinging door, with a smaller groove marking the threshold.⁷⁵

We found features that earlier scholarship had interpreted as “sitting pits” or work-pits in five buildings, all of which had a handful of or more stake-holes near them. In House 11, the number of stake-holes was exceptionally high, suggesting that they had not been dug simultaneously, but successively. Some of these pits may have been used for storage. The pit found in the north-eastern corner of House 1 and the plank imprints in the same area indicate a covered storage pit. We found a hard-trampled occupation surface in several pits.

The fill of some houses virtually yielded no finds, indicating that they had been systematically emptied of the still useful implements and utensils before their abandonment.

Larger stones were often recovered from the fill of the buildings’ sunken portion. It would appear that the abandoned sunken houses had been used as refuse pits and that the larger stones that happened to be in the way had been dumped into them. One striking feature of the settlement is the almost complete absence of ditches. The lack of ditches enclosing animal pens and stalls would suggest that the occupants were not engaged in large-scale animal husbandry. The absence of wells can be explained by the stream still flowing in the immediate vicinity of the settlement.

Open-air ovens (Figs 7–10)

Open air ovens were often recessed into abandoned buildings (e.g. House 5) or into the sides of already existing pits (shaft ovens).¹⁰⁵ The unusually large size and great depth of the work-pit of Oven 1 can perhaps be taken to indicate that an earlier pit (perhaps used for clay extraction) had been re-used for building this open-air oven. The form of the oven complexes is irregular, their work-pit is made up of several cuts that

were dug whenever a new oven was built. The most general form is the elongated, heart-shaped work-pit such as the one noted in the case of Oven 7, into whose work-pit a sloping shaft oven was later dug. Baking ovens generally have a round or oval form with a flat baking surface under the plastered clay dome. The oven mouth sometimes slopes slightly downward. Four ovens had a foundation of smaller stones or stream pebbles. The baking surface was renewed once or twice in the case of several ovens.

The oven mouth was occasionally reinforced with two larger stones.¹⁰⁸ The two joining fragments of a hand mill (*Fig. 12. 3*) lay near the mouth of the north-eastern oven of Oven complex 8, which had probably been re-used secondarily for constructing the vault of the oven mouth. The vaulting of the oven mouth can be assumed in the case of Ovens 7 and 8 too. The ovens of Oven complexes 6 and 8 had a plastered surface in front of the oven mouth. The oven domes were usually plastered and fragments of this plastering were generally found in the fill.

The oven at the northern end of Oven complexes 3, 5, 9 and 7 can be assigned to the category of shaft ovens used for smoking, which on the testimony of the current record appeared in the Carpathian Basin from the 10th century onward. Their sizes are more or less the same, their length is roughly 240 cm, their width 115–120 cm. These ovens are characterised by a continuously sloping front, an oven mouth as wide as the entire oven interior, a gradually rising dome towards the oven mouth, a poorly plastered or unplastered and barely burnt base, and a strongly burnt body. The thick fill mixed with a substantial amount of ash and charcoal is an indication of their function. Their form can best be studied in the case of Oven 3, which had not been recessed into an earlier pit, but had been dug from the one-time ground level. A roof structure resting on the ground must have been quite common, especially in the case of baking ovens, because the walls of the pits would otherwise have been rapidly eroded without some kind of protective cover; however, we found no archaeological features or post-holes at Gelemér that could be interpreted as the remains of a roofing.^{112–114} Baking ovens were often found near the buildings; in contrast, the shaft ovens lay farther from the houses, suggesting that these smoking installations, probably used over extended periods of time, were located at a safe distance from the houses. In the case of baking ovens, their lying within easy reach probably seemed a more practical solution.

The find material

Metal artefacts are represented by two awls (*Fig. 11. 2, 4*) and the fragments of tanged knives (*Fig. 11. 1, 3, 5, 7*).

The greater part of the pottery was made on a slow wheel: the vessels were built using the coil technique and then smoothed on the wheel. The clay was tempered with sand, crushed dolomite and, occasionally, with pebbles. Mottled vessels fired in a neutral atmosphere account for about one-half of the ceramic inventory; dark grey vessels fired in a reducing atmosphere and pots fired to a typically reddish-brown colour are overrepresented in the pottery fired under even, regulated conditions.¹²⁰ The overwhelming majority of the pottery fragments comes from strongly rounded cooking pots with the greatest circumference in the upper third of the vessel, small pots and mugs, with the occasional fragments of flasks, vessels with ribbed neck, clay cauldrons and baking bells.

Vessel fragments decorated with dense horizontal lines in the Saltovo style dominated the material from House 2, dated to the earliest period of the site's occupation (*Fig. 13. 2–5; Fig. 15. 3*).

Vessels ornamented with bundles of wavy lines (*Fig. 13. 5, 10–11; Fig. 15. 3*) and wavy lines set far apart around the shoulder in two or more zones, often combined with a spiralling line down the vessel body underneath are quite frequent (*Fig. 17. 9, Fig. 18. 3, Fig. 19. 1–2, 6*).¹²⁴ Some fragments are decorated with a row of oblique nail impressions immediately under the neck and a spiralling line underneath. The punctate-like stabs recalling rouletted decoration or rouletted lines made with a toothed wheel underneath the wavy line encircling the shoulder is widespread in the early Árpáadian Age material from County Veszprém (*Fig. 15. 4, 6, 8, Fig. 16. 1, Fig. 19. 5, 8*).

Vessels with medium-outturned, downward curving rim, curved neck and spherical body decorated with two wavy lines on the shoulder and a spiralling line underneath represent one of the period's most widespread ceramic types in terms of their frequency (*Fig. 19. 1*). The single clay cauldron fragment was

found together with the rim fragment of a vessel with ribbed neck in the fill of a shaft oven (*Fig. 17. 1, 3*); both fragments can be dated to the 10th–11th centuries.^{140–143} The rim fragment of a carefully fired, yellowish-red flask with funnel mouth and swollen rim was recovered from the fill of House 1 (*Fig. 14. 8*). Hand-thrown conical baking bells were popular during this period and are standard types in the ceramic inventory from Conquest period and Árpáadian Age settlements (*Fig. 16. 4*).^{159–160}

The assessment of the pottery finds from Gelemér indicated that the settlement was occupied from the 10th century to the earlier 12th century.

Most of the settlement's features can be associated with the early occupation of the village established after the Conquest that was referred to as Gelemér in the later sources. None of the features uncovered in the excavated area could be dated to the late Árpáadian Age, which is represented by a handful of finds such as the fragment of a lid knob and a tanged knife. The settlement's layout was characterised by clusters of a few buildings and the baking ovens in their vicinity (*Fig. 2*). In view of the loose, dispersed layout, the open areas between the house clusters probably accommodated above-ground buildings and various outbuildings, which rarely leave traces in the archaeological record. The field survey indicated that the settlement extended farther towards the north-east along the stream. In the south-west, however, the number of features became sparser, suggesting that the settlement's boundary lay somewhere in this area.

Irodalom • References

- BALASSA 1985 BALASSA M. I.: A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata. Békéscsaba 1985.
- BALASSA 1989 BALASSA M. I.: A Kárpát-medence északkeleti térsége lakóházfejlődéséről. In: Cseri M.–Balassa M. I.–Viga Gy. (szerk./eds.) Népi Építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15–16-án megrendezett konferencia anyaga) Miskolc–Szentendre 1989, 63–83.
- BARABÁS et al. 1988 BARABÁS J.–FODOR I.–KOVALOVSZKI J.–BALASSA M. I.: Vita a magyar lakóház középkori történetéről. Ethnographia 99 (1988) 246–259.
- BÁLINT 2003 BÁLINT M.: Korai Árpád-kori objektumok a 26/78. lelőhely 1998. évi feltárásán. In: Szalontai Cs. (szerk./ed.) Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szeged 2003, 107–116.
- BÓNA 1963 BÓNA I.: Ásatás Várpalotán. Régészeti Dolgozatok az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. 1963. 119–124.
- BÓNA 1973 BÓNA I.: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest, 1973.
- BÓNA 1985 BÓNA, I.: Arpadenzeitliche Dörfer, Kirche und Friedhof am Marosfluss. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37 (1985) 223–236.
- BÓNA 1988 BÓNA I.: Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében. Bírálat Barabás Jenő: Fordulatok és korszakok a magyar népi építészetben c. doktori értekezéséhez. Ethnographia 99 (1988) 401–411.
- CSÁNKI 1897 CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában III. Budapest, 1897.
- ERDÉLYI 1908 ERDÉLYI L.: A tihanyi apátság története. I. A pannonhalmi Szentbenedek Rend története X. Budapest, 1908.
- ÉRI et al. 1969 ÉRI I.–KELEMEN M.–NÉMETH P.–TORMA I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország régészeti topográfiája 2. Budapest, 1969.
- FODOR 1983 FODOR I.: Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. Népi kultúra - Népi társadalom XIII. Budapest 1983, 81–118.
- FODOR 1989 FODOR I.: Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez. In: Cseri M.–Balassa M. I.–Viga Gy. (szerk./eds.) Népi Építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15–16-án megrendezett konferencia anyaga) Miskolc–Szentendre 1989, 21–44.
- GLASER 1929 GLASER L.: Dunántúl középkori úthálózata 1–2. Századok LXIII (1929) 138–167., 257–285.
- GÖMÖRI 1973 GÖMÖRI J.: Korai császárkori és Árpád-kori település, X. századi vasolvasztó műhely Sopronban. Arrabona 15 (1973) 69–123.

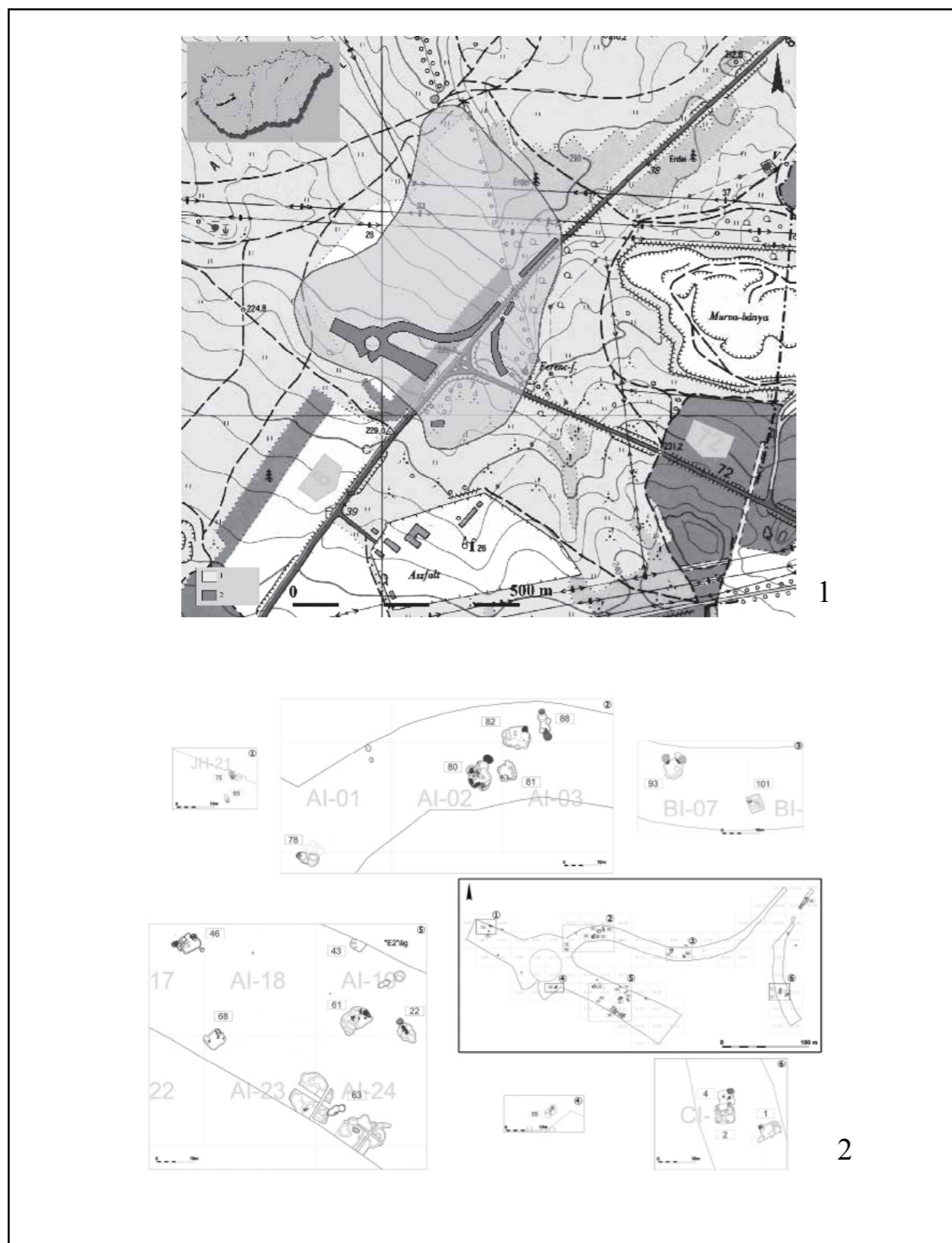
- HABOVSTIAK 1989 HABOVSTIAK, A.: Régészeti adatok a középkori népi építészet tanulmányozásához Szlovákiából. In: Cseri M.–Balassa M. I.–Viga Gy. (szerk./eds.) Népi Építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15–16-án megrendezett konferencia anyaga) Miskolc–Szentendre 1989, 7–26.
- HOLL 1973 HOLL I.: Sopron középkori városfalai. IV. Archaeológiai Értesítő 100 (1973) 180–207.
- ILON 1995 ILON G.: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése 1970–1994. Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő 5 (1995) 63–137.
- ILON 1996 ILON G.: Újabb régészeti adatok a középkori Pápa történetéhez (Anyagközlés) 1. Hanta X–XI. századi falu régészeti kutatásának eredményei. Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996) 297–316.
- ÍRÁSNÉ 1992 ÍRÁSNÉ M. K.: Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában. Villages de l'époque Arpadinne a la limite de Szigetszentmiklós. In: Havassy P.–Selmeczi L. (szerk.) Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely 6. Budapest 1992, 41–70.
- KOVALOVSZKI 1960 KOVALOVSZKI J.: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. Archaeológiai Értesítő 87 (1960) 32–40.
- KOVALOVSZKI 1975 KOVALOVSZKI J.: Előzetes jelentés a dobozi Árpád kori faluásatásról. 1962–1974. Archaeológiai Értesítő 102 (1975) 204–223.
- KOVALOVSZKI 1986 KOVALOVSZKI J.: A Visegrád-várkert Árpád-kori faluásatásról. In: Kocsis Gy. (szerk./ed.) A magyar falu régésze Méri István, 1911–1976. Ceglédi Füzetek 2. Cegléd 1986, 61–63.
- KOVALOVSZKI 1996 KOVALOVSZKI J.: Honfoglalás kori települések régészeti kutatása. In: Wolf M.–Révész L. (szerk./eds.) A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 288–293.
- KOVALOVSZKI 2001 KOVALOVSZKI J.: Árpád-kori házak Visegrád–Várkertben. In: Cseri M.–Tárnoki J. (szerk./eds.) Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. (A 2001. okt. 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga) Szentendre–Szolnok 2001, 81–97.
- KVASSAY 2003 KVASSAY J.: Árpád-kori leletek Nagykanizsa–Billa lelőhelyén. (Egy különleges tárgytypus: az agyaggolyók Zala megyei lelőhelyei) Zalai Múzeum 12 (2003) 143–153.
- LASZLOVSKY 1991 LASZLOVSKY J.: Árpád-kori és későközépkori objektumok. In: Tálás L.–Madaras L. (szerk./eds.) Régészeti ásatások Tiszafüred–Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991, 317–384.
- LÁSZLÓ 2001 LÁSZLÓ J.: Tatabánya középkori régészeti topográfiája. Tatabányai Múzeum, Tatabánya, 2001.
- LÁZÁR 1998 LÁZÁR S.: Kora Árpád-kori település Esztergom–Szentgyörgymezőn. Opuscula Hungarica 1. Budapest, 1998.
- MAROSI–SOMOGYI 1990 MAROSI S.–SOMOGYI S. (szerk./eds.): Magyarország kistájainak katasztere II. (Inventory of Microregions in Hungary) MTA Földrajztudományi Kutató Intézet Budapest, 1990.

- MESTERHÁZY 1983 MESTERHÁZY K.: Településásatás Veresegyház–Ivacson. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983. 133–162.
- MESTERHÁZY 1989 MESTERHÁZY K.: Késő Árpád-kori földházak és a többszattatú falusi ház kialakulásának kérdése. In: Somfai B. (szerk./ed.) *A Dunántúl településtörténete VII. Veszprém* 1989, 291–298.
- MESTERHÁZY 2002 MESTERHÁZY K.: Gödörház változatok Magyarországon térben és időben. In: Központok és falvak a kora Árpád-kori Magyarországon. Tudományos konferencia Tatabánya, 2001 július 30–31. Tatabányai Tudományos Füzetek 6. 2002. 85–93.
- MÉRI 1952 MÉRI I.: Beszámoló a Tiszalök–rázompusztai és Túrkeve–mórici ásatások eredményéről. I. *Archaeológiai Értesítő* 79 (1952) 49–67.
- MÉRI 1960 MÉRI I.: Visegrád–Várkertdűlő. In: Sz. Burger Alice (szerk.) *Az 1960 év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek* 14 (1960) 79.
- MÉRI 1963 MÉRI I.: Árpád-kori szabadban levő kemencék. *Archaeológiai Értesítő* 90 (1963) 273–281.
- MÉRI 1964 MÉRI I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. *Régészeti Füzetek Ser. II. 12.* Budapest 1964.
- MÉRI 1969–70 MÉRI I.: Árpád-kori falusi gabonaörlő és kenyérsütő berendezések. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 6 (1969–70) 69–82.
- MICHNAI 1981 MICHNAI A.: Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. *Folia Archaeologica XXXII* (1981) 225–238.
- MITHAY 1988 MITHAY S.: Az ugodi vár feltárásának eredményei. *Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő* 1 (1988) 53–97.
- MOLNÁR 2001 MOLNÁR E.: Esztergom–Zsidód Árpád-kori település lakóházai. In: Cseri M.–Tárnoki J. (szerk./eds.) *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig* (A 2001. okt. 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga). Szentendre–Szolnok 2001, 109–125.
- MÜLLER 1967 MÜLLER R.: Afonyódi járás középkori településtörténete. Szakdolgozat. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet 1967.
- MÜLLER 1972 MÜLLER R.: Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972) 195–211.
- NEVIZÁNSZKY 1982 NEVIZÁNSZKY, G.: Příbytky s jazykovitým vchodovým vyklenkom v Kameníne. Meneteles bejáratú házak Kamenínról (Kéméndről). *Castrum Novum* 1 (1982) 63–75.
- NEVIZÁNSZKY 1993 NEVIZÁNSZKY G.: A szlovákiai Kisalföld faluásatásainak tanulságai. In: Cseri M.–Perger Gy. (szerk./eds.) *A Kisalföld népi építésze. A Győrött* 1993. május 24–25-én megrendezett konferencia anyaga. Szentendre–Győr 1993, 57–70.
- NY. NAGY 2000 NY. NAGY I.: Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Pápa, 2000.
- PARÁDI 1963 PARÁDI N.: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). *Archaeológiai Értesítő* 90 (1963) 205–250.
- PARÁDI 1971 PARÁDI N.: II. Az Árpád-kori település. In: Cs. Sós Á.–Parádi N. *A csátaljai Árpád-kori temető és település. Folia Archaeologica* 22 (1971) 121–141.

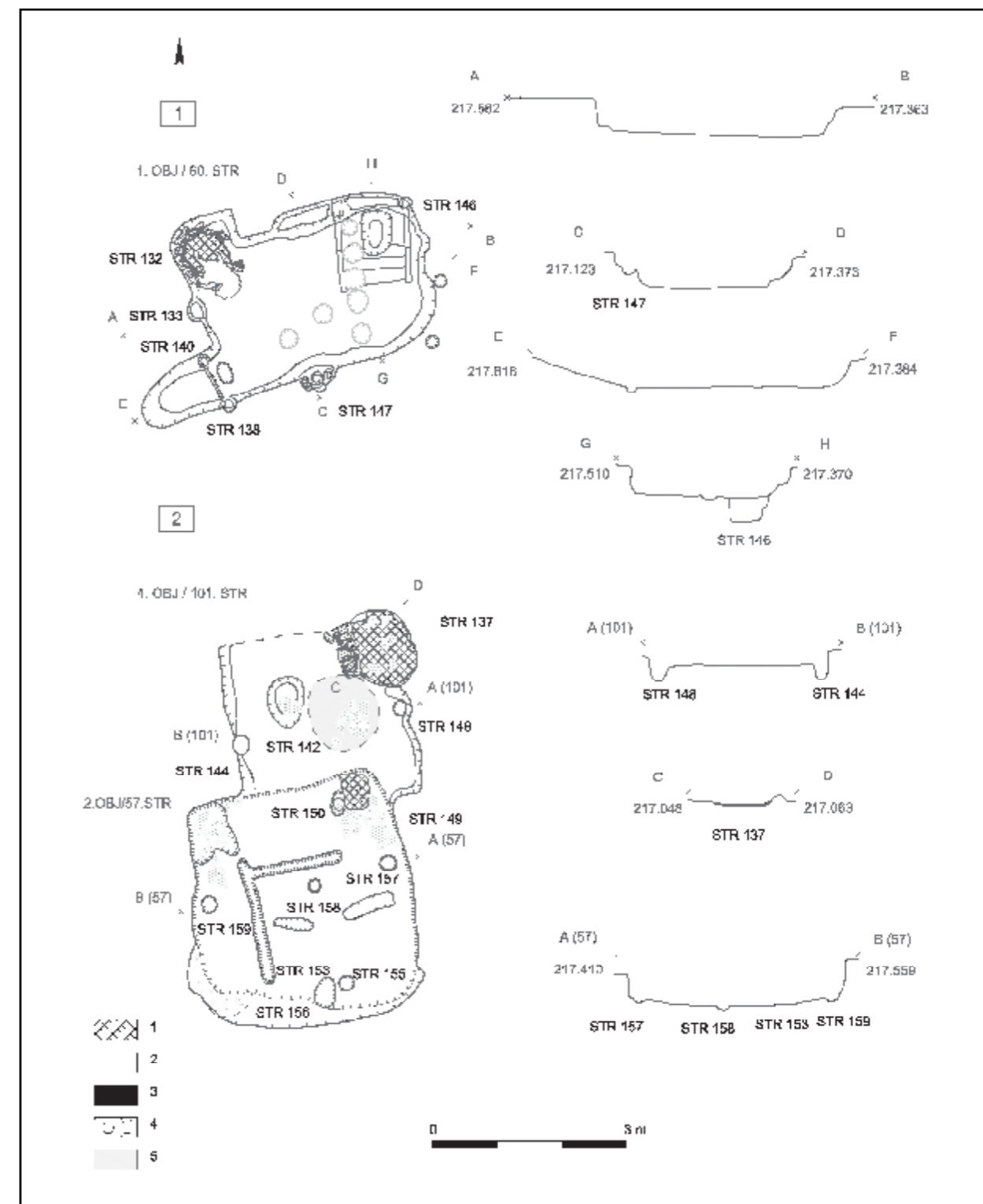
- RAINER 1997 RAINER P.: Veszprém megye Árpád-kori és késő középkori falusi lakóházai. In: Cseri M.–S. Lackovits E. (szerk./eds.) *A Balaton-Felvidék népi építésze* (A Balatonfüreden, 1997. május 21–23-án megrendezett konferencia anyaga). Szentendre–Veszprém 1997, 93–110.
- RINGER 2005 RINGER I.: Kora Árpád-kori településrészlet Tiszatarján–Naba-ér parton. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2005. 193–215.
- SABJÁN 1999 SABJÁN T.: A veremház rekonstrukciója. In: Bencze Z.–Gyulai F.–Sabján T.–Takács M. *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Monumenta Historica Budapestinensia X* (1999) 131–176.
- SKRIBA 2012 SKRIBA P.: Kora Árpád-kori meneteles bejáratú ház Zanaton (Szombathely–Zanat–Trátai-dűlő, Vas megye). In: Kvassay J. (szerk./ed.) *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól.* Budapest, 2012. 485–512.
- S. PERÉMI 1989 S. PERÉMI Á.: Honfoglalás-kori köznépi temető Veszprémben. *Veszprémi történelmi tár* 2. Veszprém 1989, 3–17.
- SZABÓ 1975 SZABÓ J. GY.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. *Egri Múzeum Évkönyve* 13 (1975) 19–68.
- SZASZKÓNÉ 1994 SZASZKÓNÉ S. A. (szerk./ed.): *Veszprém megye 1773–1808. Magyarország történeti helységnévtára/ Historical Gazetteer of Hungary, 9. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 1994.*
- SZENTGYÖRGYI et al. 2000/a SZENTGYÖRGYI V.–BUZÁS M.–ZENTAI M.: Az Árpád-kori házak „nyele”. In: *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája.* Eger 1998. szeptember 18–20. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger 2000, 311–330.
- SZENTGYÖRGYI et al. 2000/b SZENTGYÖRGYI V.–BUZÁS M.–ZENTAI M.: A halászkunyhó ujjlenyomata. In: *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája.* Eger 1998. szeptember 18–20. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger 2000, 331–448.
- TAKÁCS 1986 TAKÁCS, M.: Die arpedenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia Archaeologica Hungarica* 1. Budapest 1986.
- TAKÁCS 1993a TAKÁCS M.: Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században. (Kutatási eredmények és egyéb feladatok) In: Cseri M.–Perger Gy. (szerk./eds.) *A Kisalföld népi építésze. A Győrött* 1993. május 24–25-én megrendezett konferencia anyaga. Szentendre–Győr 1993, 7–53.
- TAKÁCS 1993b TAKÁCS M.: A kisalföldi, Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje. (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére). *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI/2* (1993) 447–485.
- TAKÁCS 1996a TAKÁCS M.: Honfoglalás és kora Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya Nyugat-Magyarországi szakaszán. In: Wolf M.–Révész L. (szerk./eds.) *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Miskolc 1996, 197–217.
- TAKÁCS 1996b TAKÁCS M.: Veszprém megye 10–11. századi kerámiája. *Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 329–351.

- TAKÁCS 1996c TAKÁCS, M.: Formschatz und exaktere Chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 48 (1996) 135–195.
- TAKÁCS 1997 TAKÁCS M.: A honfoglalás kori edénművesség. In: Györffy Gy. (főszerk.), Kovács L.–Paládi-Kovács A. (szerk./ed.) *Honfoglalás és néprajz. A honfoglalásról sok szemmel IV.* Budapest 1997. 205–223.
- TAKÁCS 1998 TAKÁCS M.: Adatok Veszprém megye 10–11. századi edénművességéhez. In: *Veszprém és környéke a honfoglalás korában. Felolvasóülések Veszprém történetéből 5.* Veszprém 1998, 53–65.
- TAKÁCS 1999 TAKÁCS M.: Lakóház-rekonstrukciók az Árpád-kori település kutatásban. (Tudománytörténeti áttekintés). In: Bencze Z.–Gyulai F.–Sabján T.–Takács M. *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Monumenta Historica Budapestinensia X* (1999) 93–129.
- TAKÁCS 2001 TAKÁCS M.: Az Árpád-kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990-es évekre. In: Cseri M.–Tárnoki J. (szerk./eds.) *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* (A 2001. okt. 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga) *Szentendre–Szolnok 2001*, 7–54.
- TAKÁCS 2006 TAKÁCS M.: A Ménfőcsanak–Szeles dűlői lelőhelyen 1990–91-ben feltárt, Árpád-kori veremházak. *Arrabona* 44/1 (2006) 537–563.
- TAKÁCS 2009 TAKÁCS, M.: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 223–252.
- TAKÁCS 2010 TAKÁCS M.: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. The researching of Árpadian-era (eleventh-thirteenth-century) village-like settlements in Hungary between 1990 and 2005. In: Benkő E.–Kovács Gy. (szerk./eds.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary.* Budapest, 2010. 1–67.
- TEREI 2010 TEREI GY.: Az Árpád-kori Kána falu. Kána a village from the Árpadian era. In: Benkő E.–Kovács Gy. (szerk./eds.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary.* Budapest 2010, 81–111.
- TOMKA 1998 TOMKA P.: A sopronkőhidai 9. századi település. *Arrabona* 36 (1998) 45–84.
- TOMKA 2011 TOMKA P.: 10. századi település a Győri Vagongyár területén. In: Kolozsi B.–Szilágyi K. A. (szerk./eds.) *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. 1.* A 2006-ban, Debrecenben megrendezett konferencia 1. kötete. Debrecen 2011, 267–305.
- TÖRÖK 1964 TÖRÖK, GY.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *Archaeologia Hungarica XXXIX* Budapest 1964.
- VÁLYI 1992 VÁLYI K.: Külső kemencék Szer Árpád-kori településén. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1989/90-1* (1992) 135–157.
- VÉKONY 1988 VÉKONY G.: Késő népvándorlaskori és Árpád-kori települések Tatabánya–Dózsakertben. In: Gombkötő G. (szerk./ed.) *Komárom megye története I. köt.* 1988. 283–316.

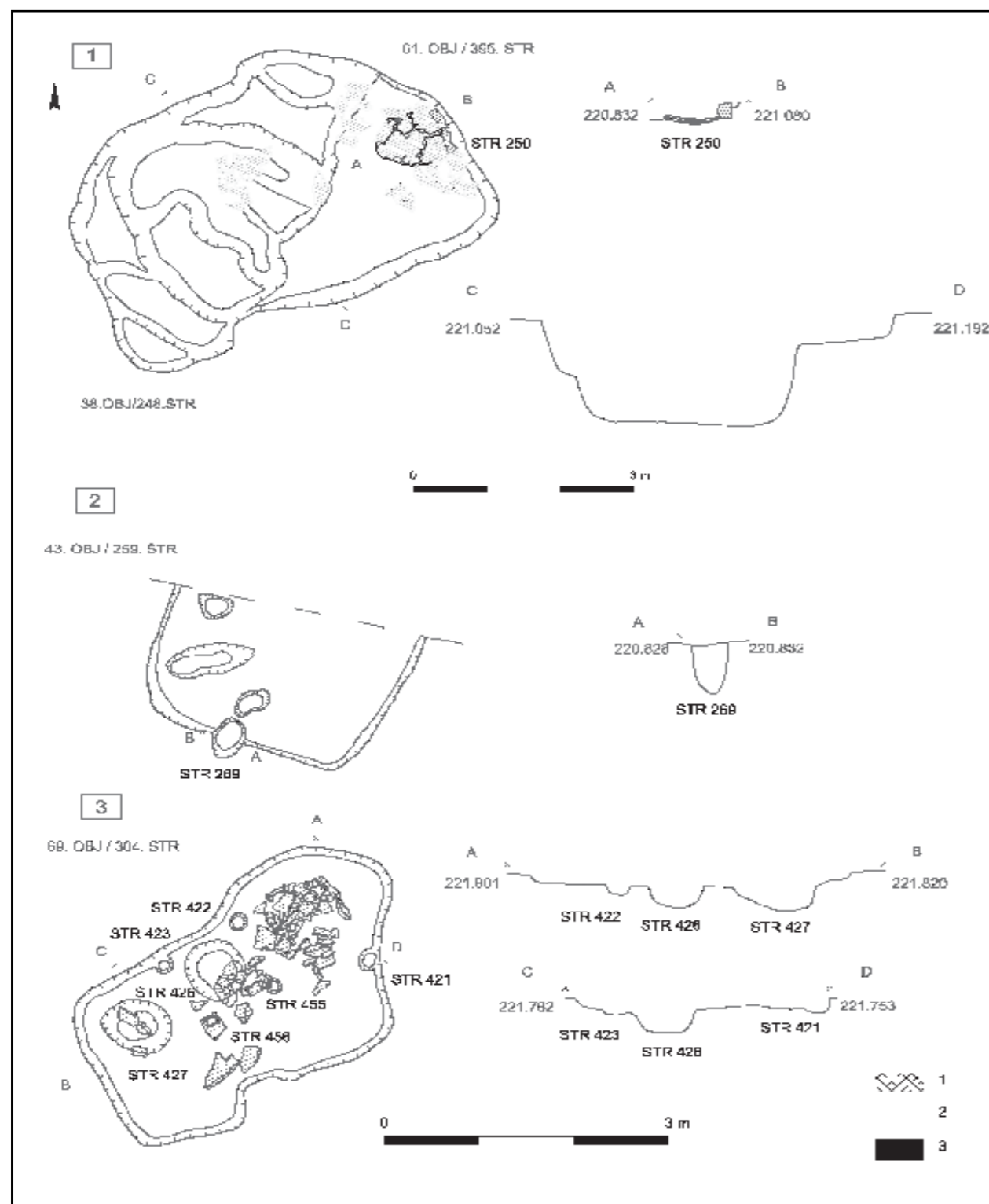
- VÉKONY 2002 VÉKONY G.: 10. századi település Tatabánya–Dózsakertben. In: *Központok és falvak a kora Árpád-kori Magyarországon. Tudományos konferencia Tatabánya, 2001. július 30–31.* Tatabányai Tudományos Füzetek 6 (2002) 23–41.
- VIDA 2011 VIDA T.: Sütőharangok és sütőfedők – régészeti adatok Dél- és Közép-Európa étkezési kultúrájához. In: Kolozsi B.–Szilágyi K. A. (szerk./eds.) *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. 2.* 2006-ban, Debrecenben megrendezett konferencia 2. kötete. Debrecen 2011, 701–817.
- WOLF 2002 WOLF M.: 10. századi kerámialeletek Borsodon. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XLI* (2002) 39–60.
- WOLF 2003 WOLF M.: Adatok a 10. századi edénművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XLII* (2003) 85–108.

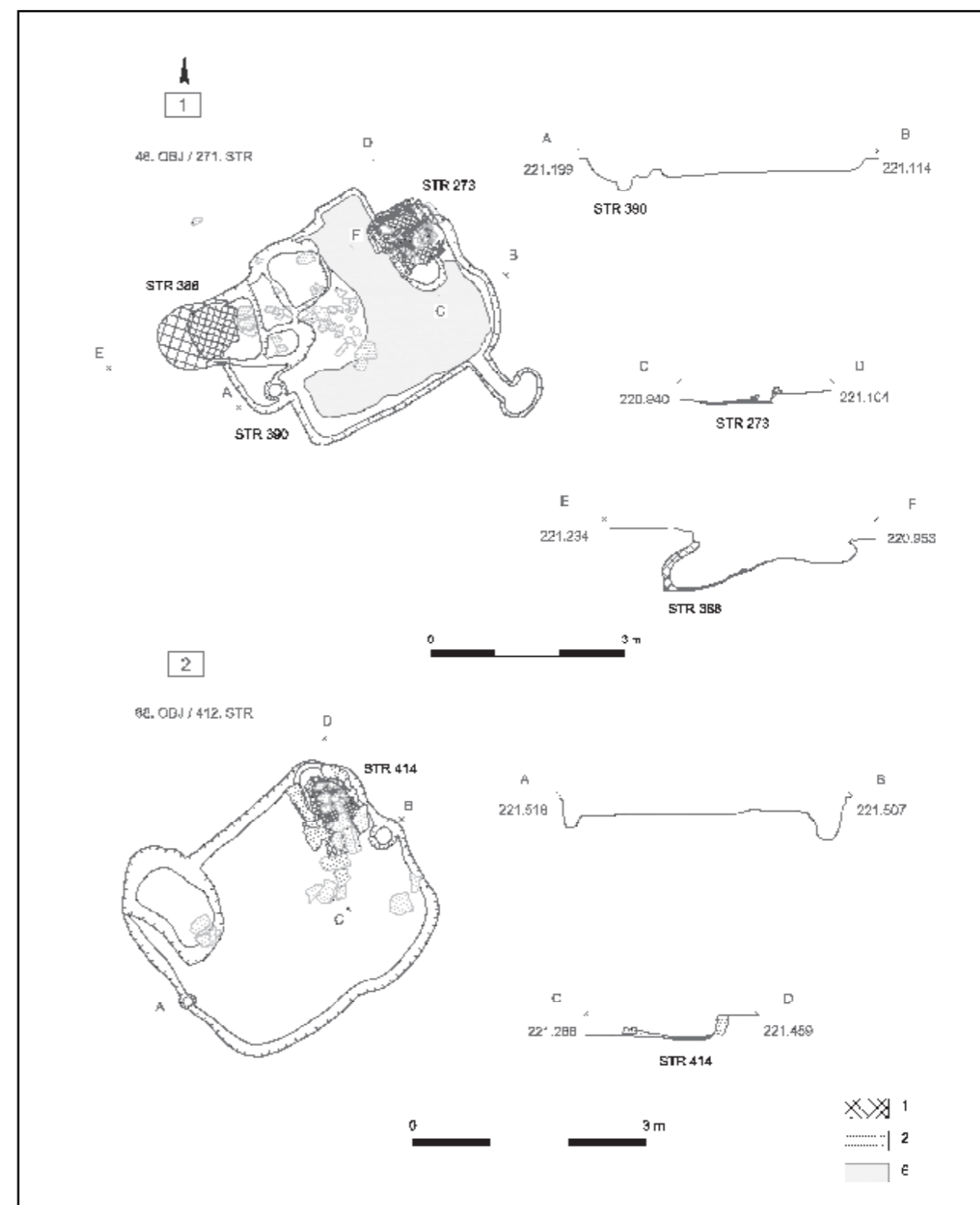
1. kép: Veszprém, Gelemér. A lelőhely elhelyezkedése.
Jelmagyarázat: 1. A lelőhely kiterjedése; 2. A feltárt terület
2. kép: Veszprém, Gelemér. Az Árpád-kori település összesítő térképe
Fig. 1: Veszprém, Gelemér. Location of the site
Key: 1. extent of the site; 2. the excavated area
Fig. 2: Veszprém, Gelemér. Plan of the Árpadian Age settlement

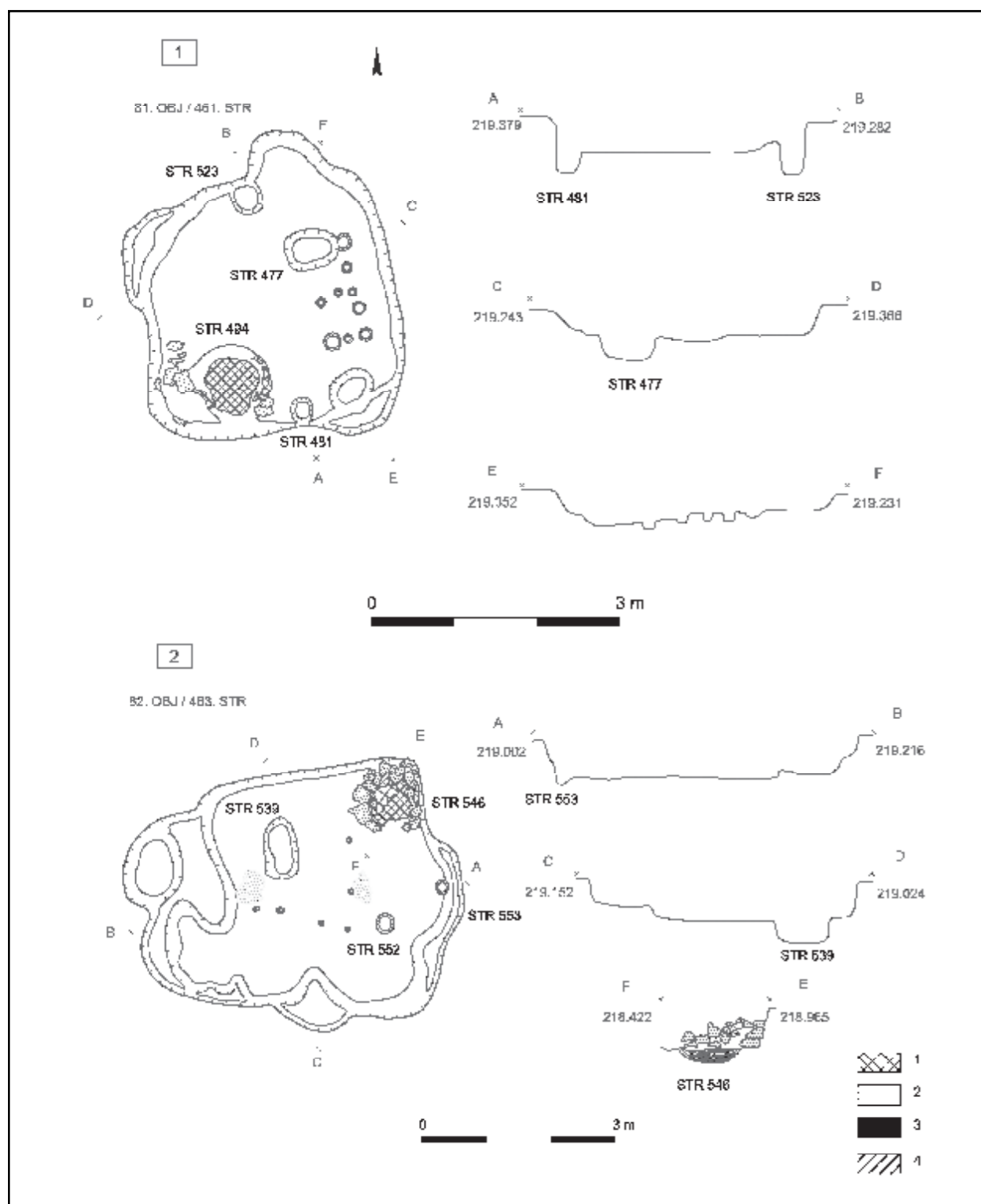
3. kép: Veszprém, Gelemér. Veremházak alap- és metszetrajzai. 1. Az 1. ház (1 OBJ/60 STR); 2. A 2. ház (2 OBJ/57 STR) és 3. ház (4 OBJ/ 101 STR)
Jelmagyarázat: 1. átégett agyagtapasztás; 2. kő; 3. faszén; 4. kemence sütőfelületének kavics- és kőalapozása; 5. keményre taposott járósínt
Fig. 3: Veszprém, Gelemér. Groundplan and section of sunken houses. 1. House 1 (1 OBJ/60 STR); 2. House 2 (2 OBJ/57 STR) and House 3 (4 OBJ/ 101 STR)
Key: 1. burnt clay plastering; 2. stone; 3. charcoal; 4. pebble and stone foundation of the oven's baking surface; 5. hard-trodden occupation surface

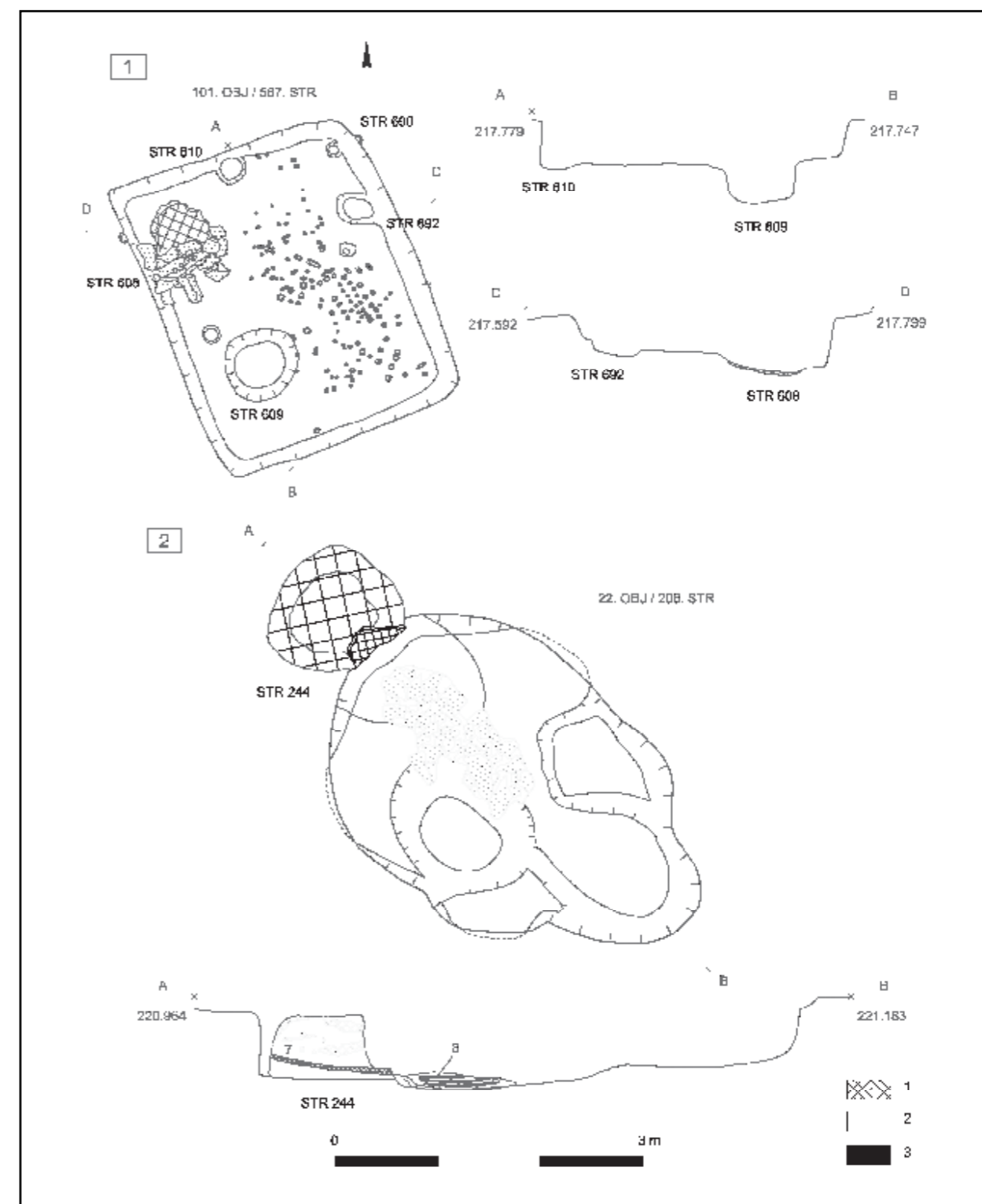
4. kép: Veszprém, Gelemér. Veremházak alap- és metszetrajzai. 1. A 6. ház (61 OBJ/395 STR); 2. A 4. ház (43 OBJ/259 STR); 3. A 8. ház (69 OBJ/304 STR)
 Fig. 4: Veszprém, Gelemér. Groundplan and section of sunken houses. 1. House 6 (61 OBJ/395 STR); 2. House 4 (43 OBJ/259 STR); 3. House 8 (69 OBJ/304 STR)

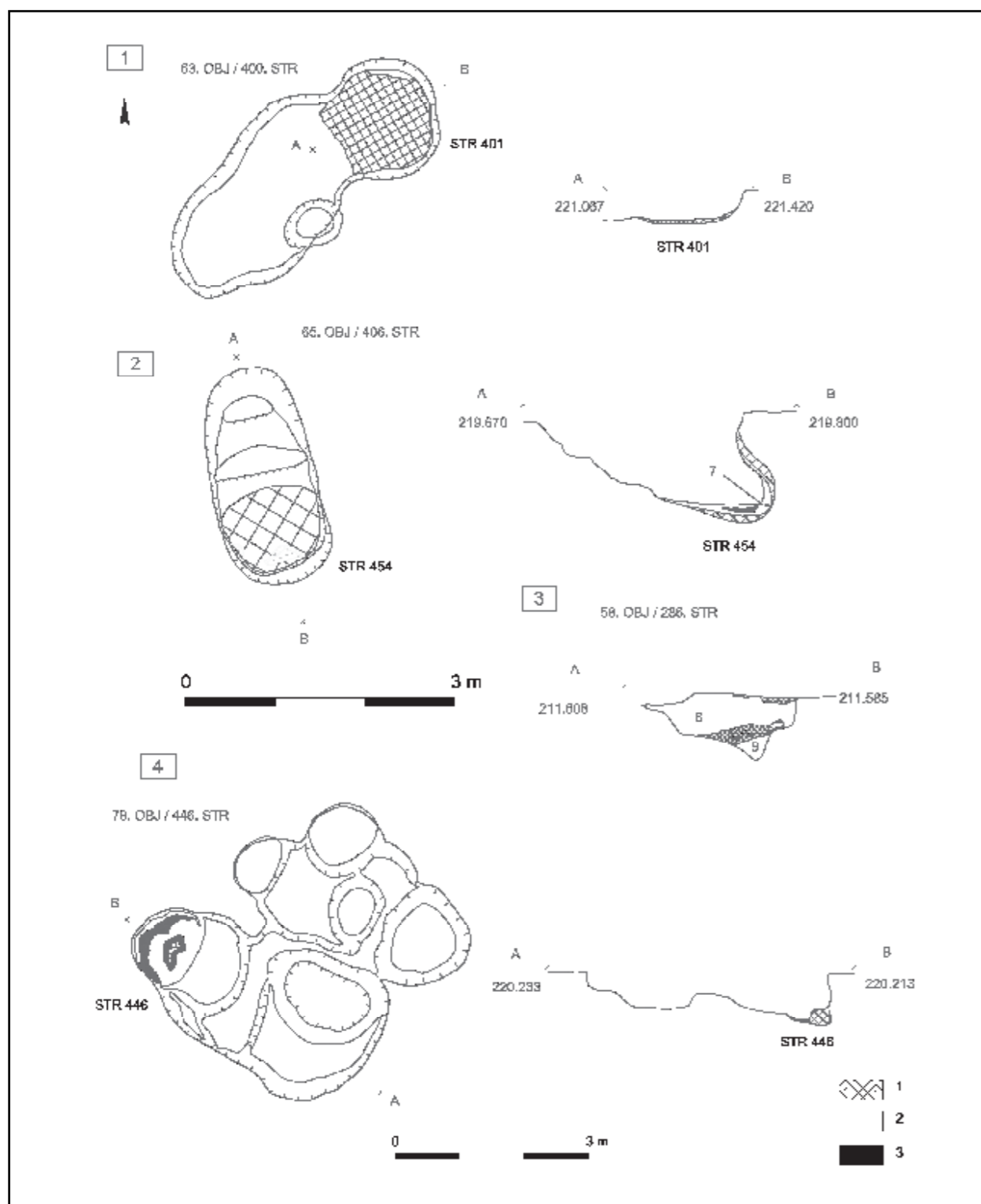
5. kép: Veszprém, Gelemér. Veremházak alap- és metszetrajzai. 1. Az 5. ház (46 OBJ/271 STR); 2. A 7. ház (68 OBJ/412 STR)
 Fig. 5: Veszprém, Gelemér. Groundplan and section of sunken houses. 1. House 5 (46 OBJ/271 STR); 2. House 7 (68 OBJ/412 STR)

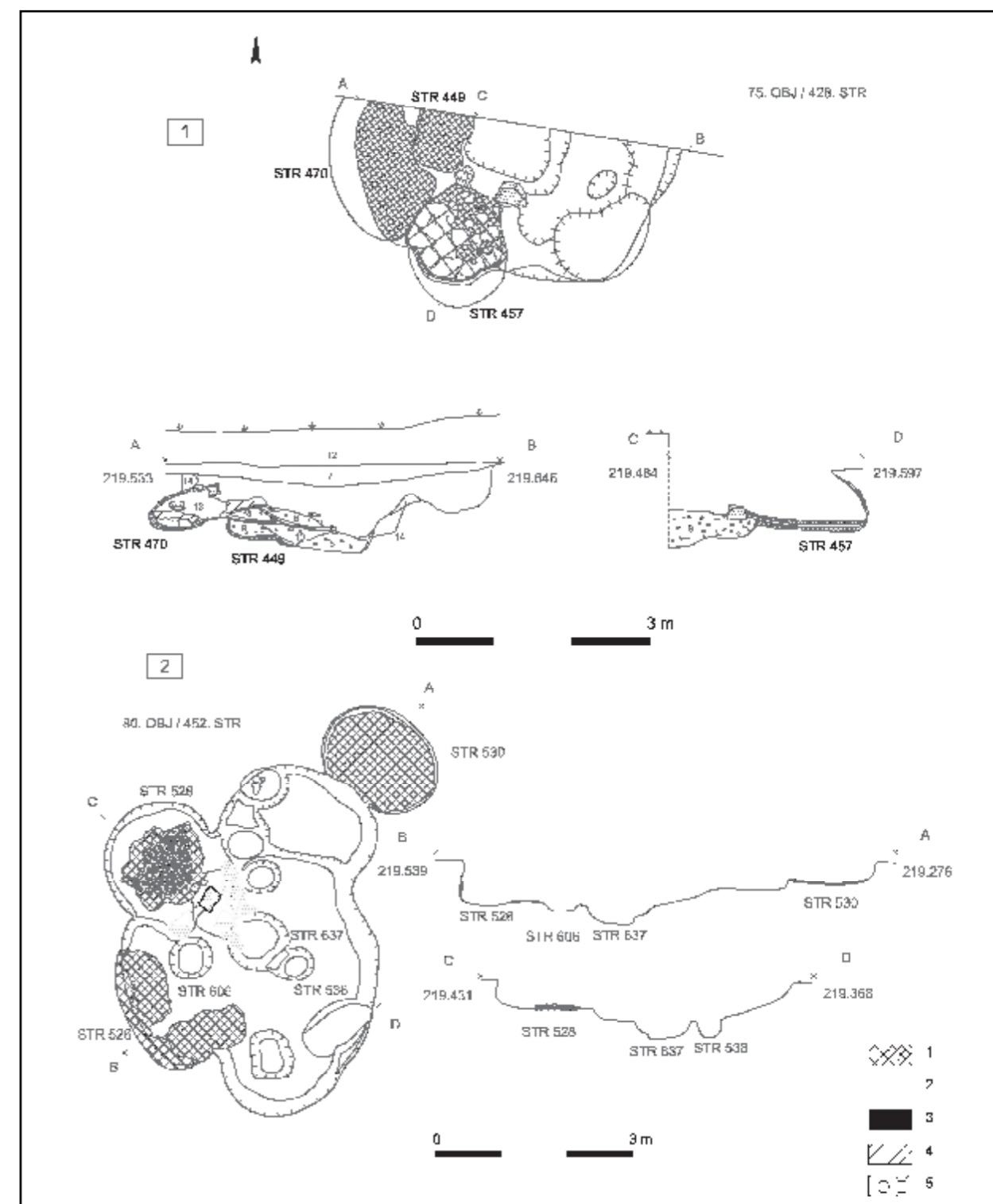
6. kép: Veszprém, Gelemér. Veremházak alap- és metszetrajzai. 1. A 9. veremház (81 OBJ/461 STR) alap- és metszetrajzai; 2. A 10. veremház (82 OBJ/463 STR) alap- és metszetrajzai
Fig. 6: Veszprém, Gelemér. Groundplan and section of sunken houses. 1. House 9 (81 OBJ/461 STR); 2. House 10 (82 OBJ/463 STR)

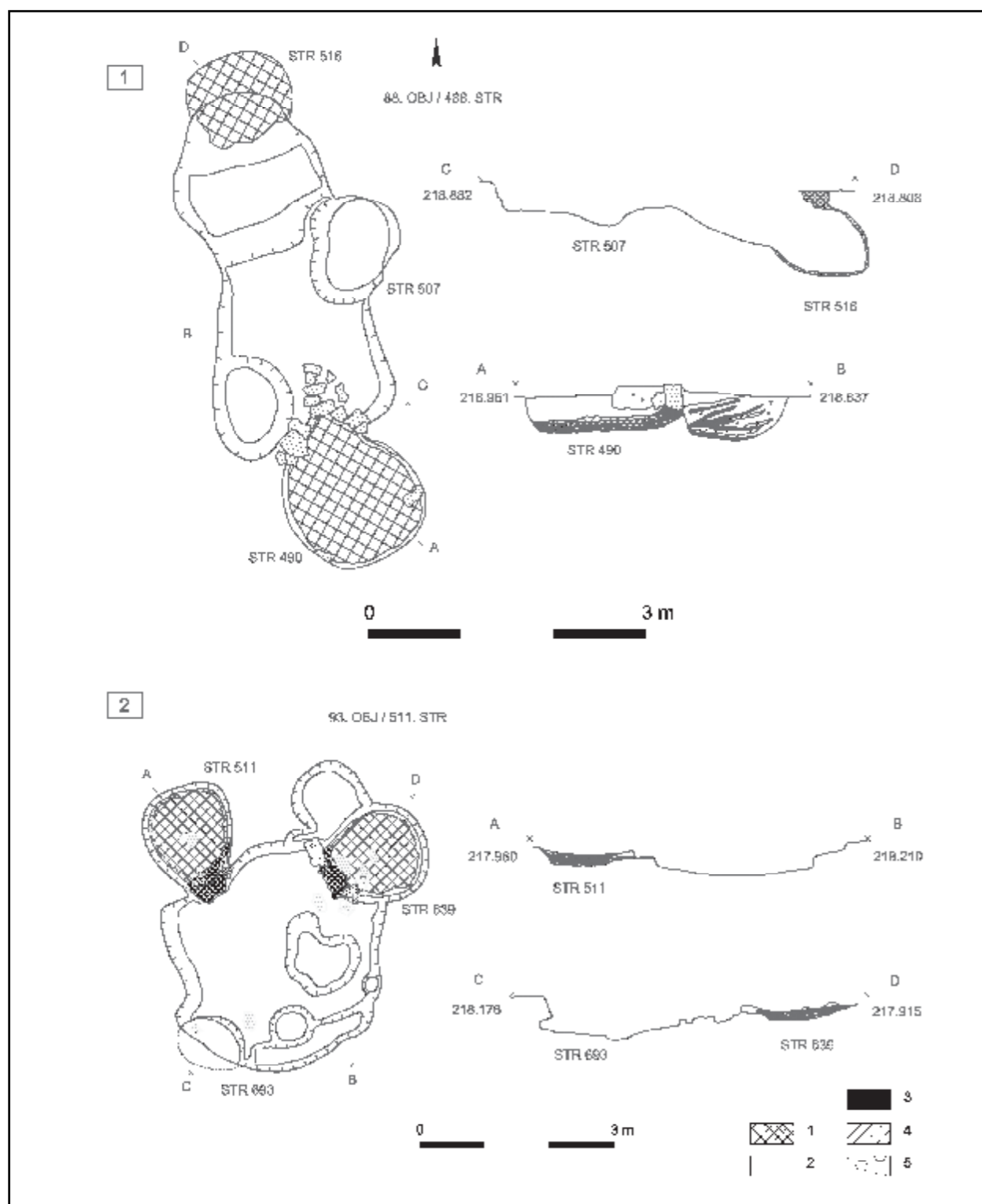
7. kép: Veszprém, Gelemér. Veremház és kemence alap- és metszetrajzai. 1. A 11. ház (101 OBJ/567 STR); 2. Az 1. kemence (22 OBJ/206 STR)
Jelmagyarázat: 7. Világosbarna, homokos-humuszos betöltés paticsrögökkel; 8. Szürke, hamus, kevert betöltés
Fig. 7: Veszprém, Gelemér. Groundplan and section of sunken houses and ovens. 1. House 11 (101 OBJ/567 STR); 2. Oven 1 (22 OBJ/206 STR)
Key: 7. light brown fill of sand, humus and burnt daub fragments; 8. grey, ashy, mixed fill

8. kép: Veszprém, Gelemér. Kemencék alap- és metszterajzai. 1. A 2. kemence (63 OBJ/400 STR); 2. A 3. aknakemence (65 OBJ/406 STR); 3. A 9. aknakemence (58 OBJ/286 STR); 4. Az 5. aknakemence (78 OBJ/446 STR)
 Jelmagyarázat: 7. Vörös színű, hamus réteg; 8. Sötétszürke, paticsos lösz; 9. Fekete, hamus réteg
 Fig. 8: Veszprém, Gelemér. Groundplan and section of ovens. 1. Oven 2 (63 OBJ/400 STR); 2. Oven 3, a shaft oven (65 OBJ/406 STR); 3. Oven 9, a shaft oven (58 OBJ/286 STR); 4. Oven 5, a shaft oven (78 OBJ/446 STR)
 Key: 7. red ashy layer; 8. dark grey loess mixed with burnt daub; 9. black ashy layer

9. kép: Veszprém, Gelemér. Kemencebokok alap- és metszterajzai. 1. A 4. kemencebokor (75 OBJ/428 STR); 2. A 6. kemencebokor (80 OBJ/452 STR)
 Jelmagyarázat: 7. Sötétbarna, homogén betöltés; 8. Sötétbarna, faszenes betöltés; 9. Barnássárga hamus betöltés; 10. Sötétbarna-vörös színű betöltés; 11. Vörös, paticsos betöltés; 12. Barna erdőtalaj; 13. Sötétbarna, humuszos betöltés; 14. Sárga altalaj-beomlás
 Fig. 9: Veszprém, Gelemér. Groundplan and section of oven complexes. 1. Oven complex 4 (75 OBJ/428 STR); 2. Oven complex 6 (80 OBJ/452 STR)
 Key: 7. dark brown homogeneous fill; 8. dark brown fill mixed with charcoal; 9. brownish-yellow ashy fill; 10. dark brown-reddish fill; 11. red fill mixed with burnt daub; 12. brown forest soil; 13. dark brown fill with humus; 14. collapsed yellow natural subsoil

10. kép: Veszprém, Gelemér. Kemencebokok alap- és metszetrajzai. 1. A 7. kemencebokor (88 OBJ/488 STR); 2. A 8. kemencebokor (93 OBJ/511 STR)

Jelmagyarázat: 7. Vörösesbarna, humuszos betöltés

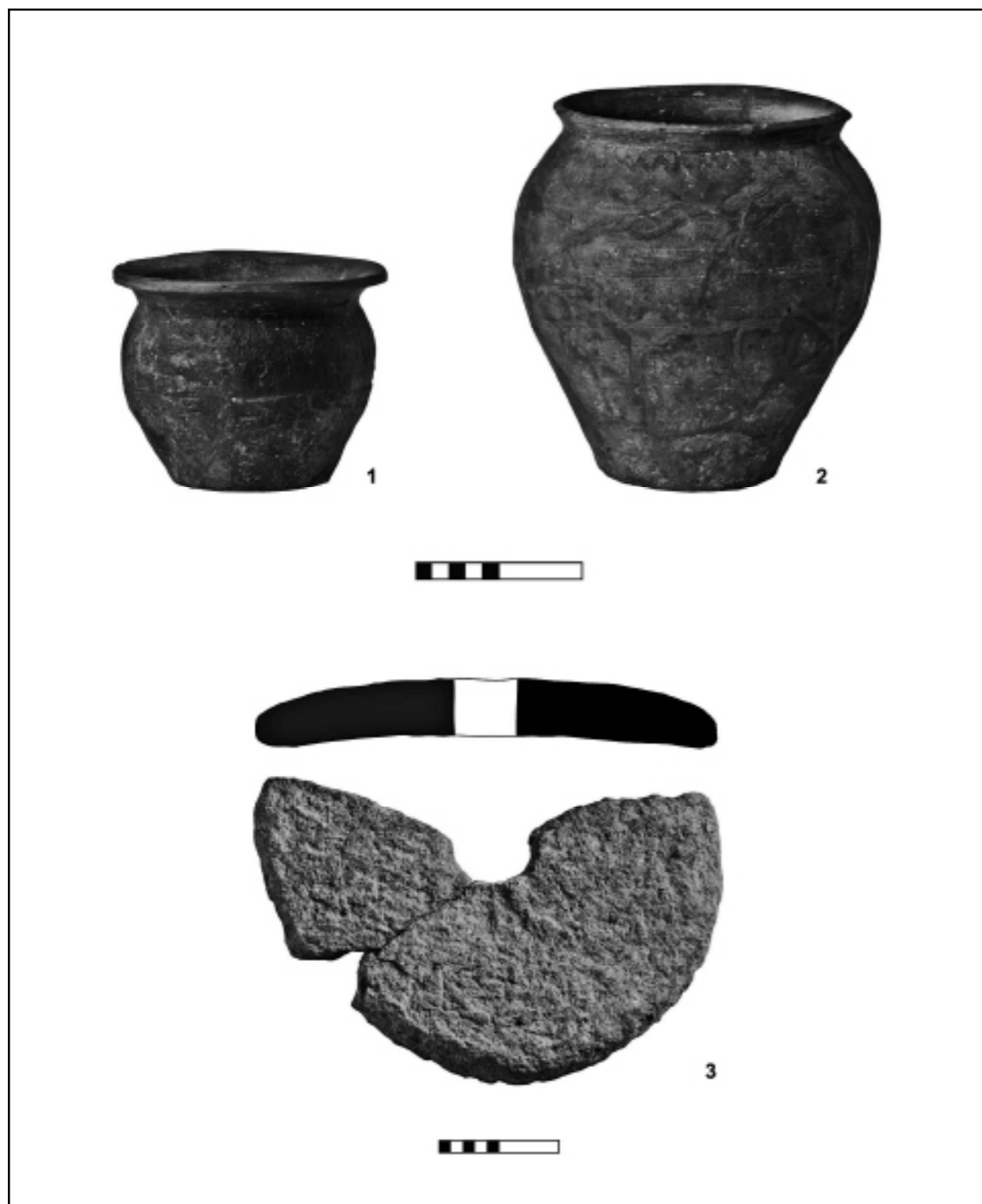
Fig. 10: Veszprém, Gelemér. Groundplan and section of oven complexes. 1. Oven complex 7 (88 OBJ/488 STR); 2. Oven complex 8 (93 OBJ/511 STR)

Key: 7. reddish-brown fill mixed with humus

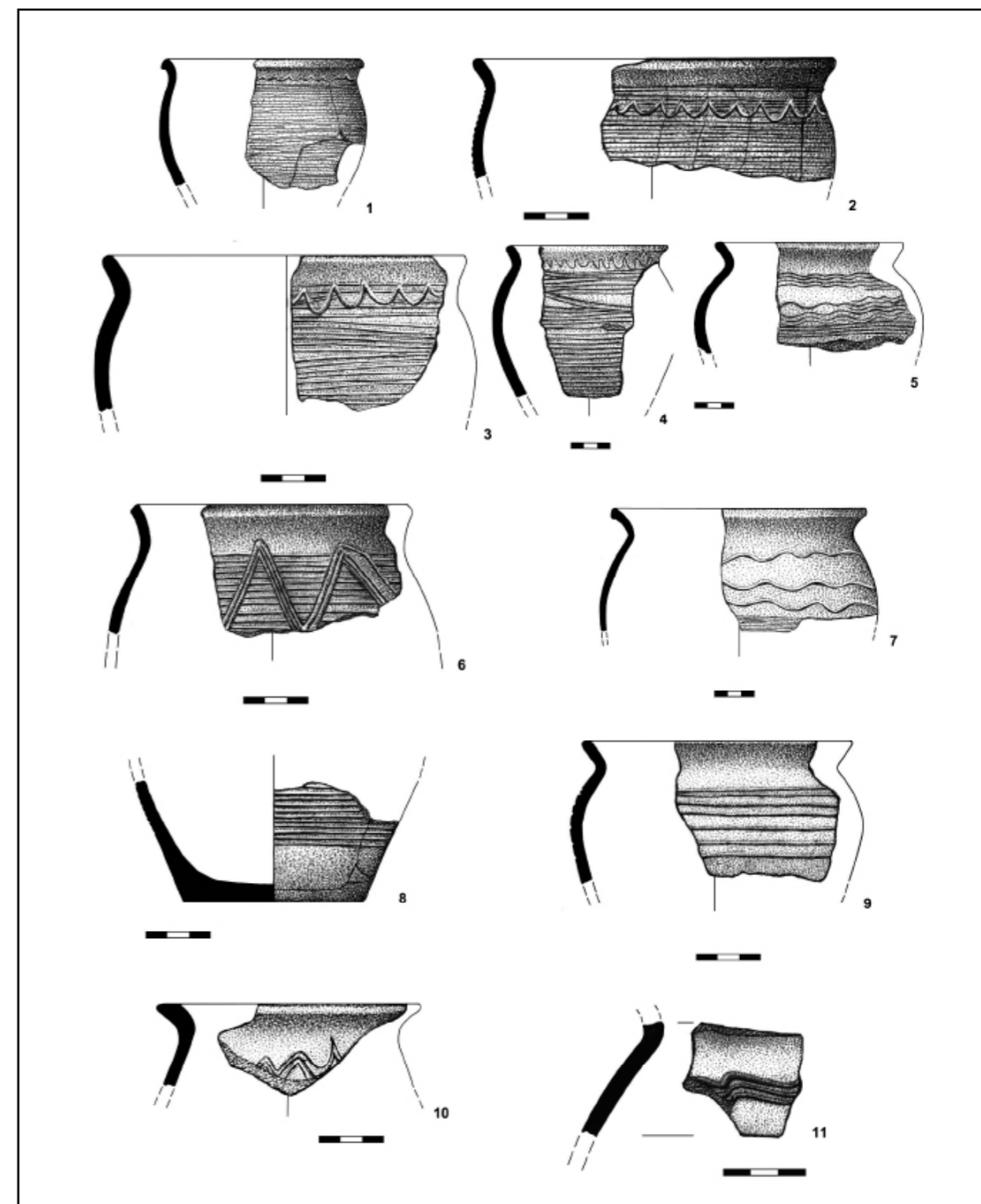

11. kép: Veszprém, Gelemér. Leletanyag. 1. Vaskés, 2. Vasár a 2. veremház (2 OBJ/57 STR) betöltéséből; 3. Vaskés a 4. kemencebokor (75 OBJ/428 STR) betöltéséből; 4. Vasár a 9. veremház (81 OBJ/461 STR) betöltéséből; 5. Vaskés a 10. veremház (82 OBJ/463 STR) betöltéséből; 6. Vaskés a 9. veremház (81 OBJ/461 STR) betöltéséből; 7. Vaskés, 8. Csontár a 3. veremház (4 OBJ/ 101 STR) betöltéséből

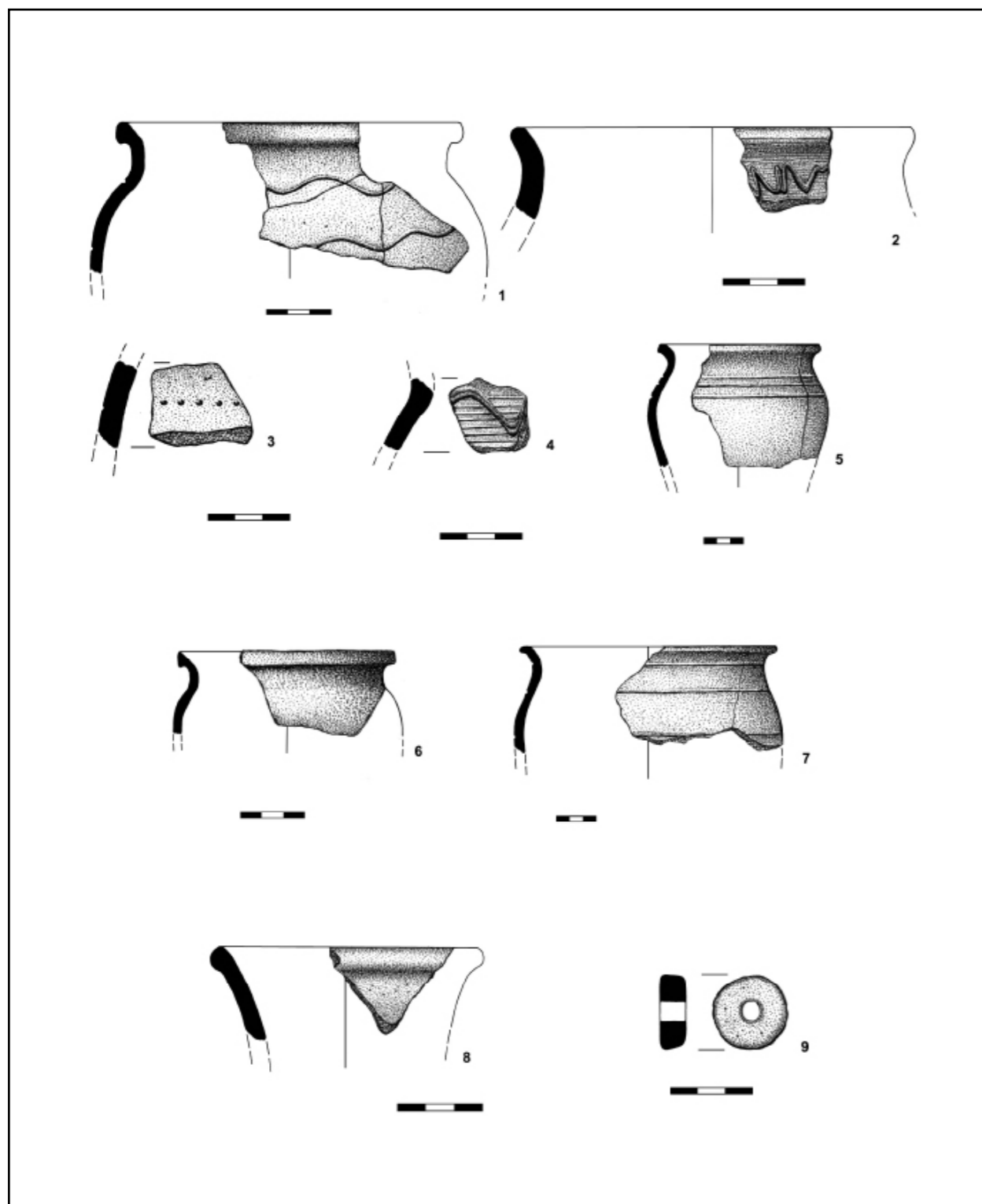
Fig. 11: Veszprém, Gelemér. The find material. 1. Iron knife; 2. iron awl from the fill of House 2 (2 OBJ/57 STR); 3. iron knife from the fill of Oven complex 4 (75 OBJ/428 STR); 4. iron awl from the fill of House 9 (81 OBJ/461 STR); 5. iron knife from the fill of House 10 (82 OBJ/463 STR); 6. iron knife from the fill of House 9 (81 OBJ/461 STR); 7. iron knife; 8. bone awl from the fill of House 3 (4 OBJ/ 101 STR)

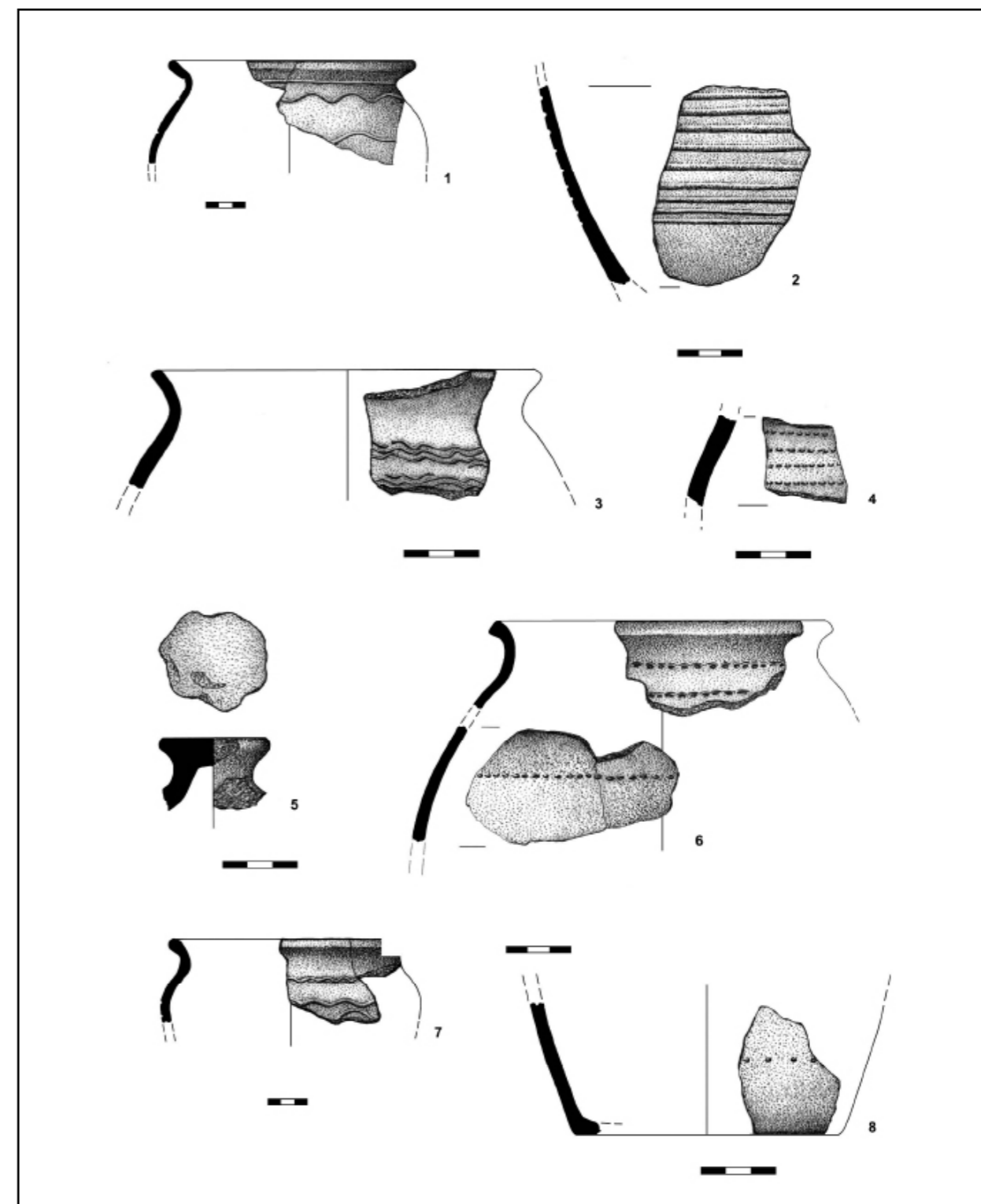
12. kép: Veszprém, Gelemér. Leletanyag. 1. Fazék a 10. veremház (82 OBJ/463 STR) betöltéséből; 2. Fazék a 6. kemencebokr (80 OBJ/452 STR) betöltéséből; 3. Malomkő töredék a 8. kemencebokr (93 OBJ/511 STR) betöltéséből
 Fig. 12: Veszprém, Gelemér. The find material. 1. Cooking pot from the fill of House 10 (82 OBJ/463 STR); 2. cooking pot from the fill of Oven complex 6 (80 OBJ/452 STR); 3. fragment of a hand mill from the fill of Oven complex 8 (93 OBJ/511 STR)

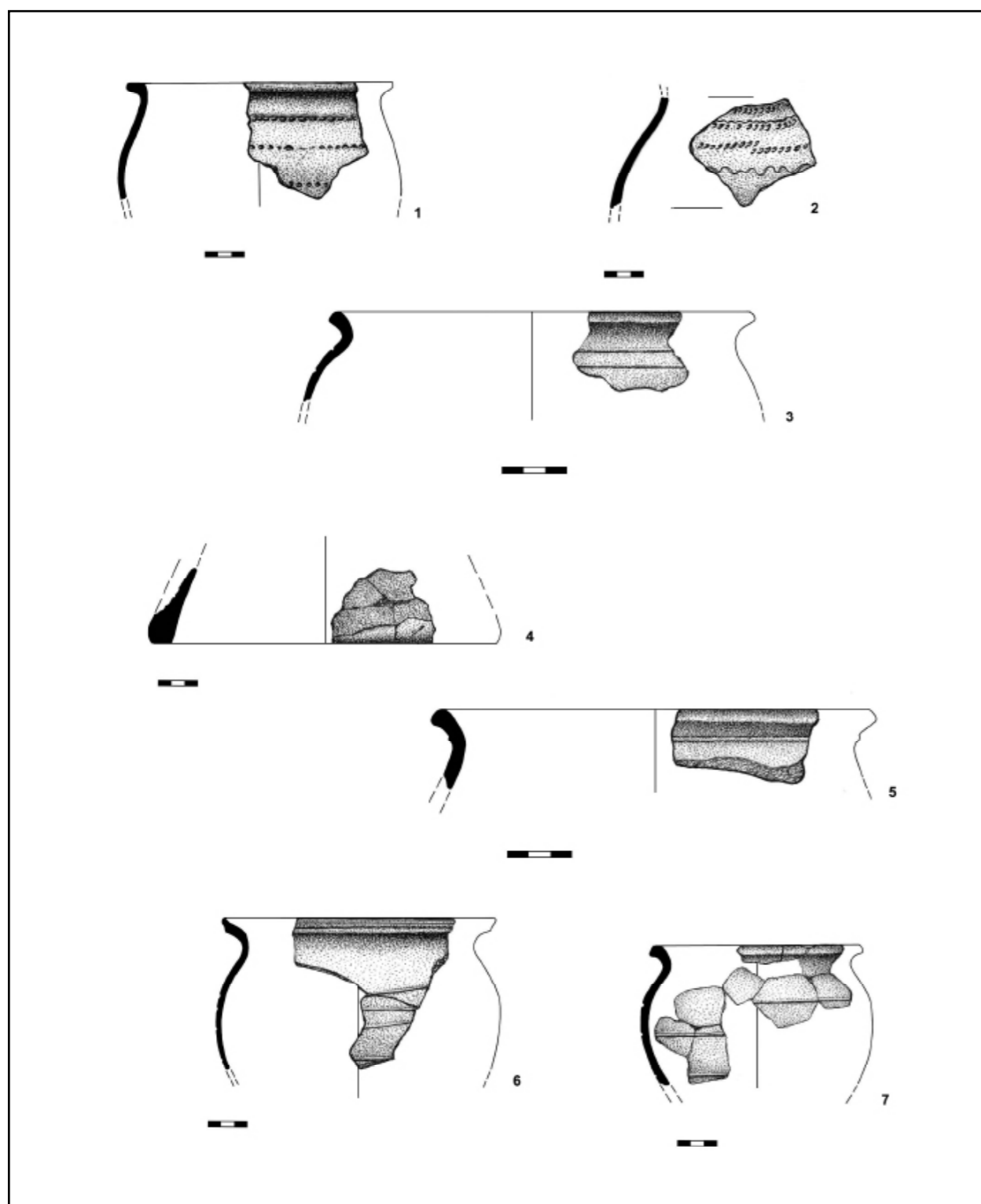
13. kép: Veszprém, Gelemér. Leletanyag. 1–11. Kerámia a 2. veremház (2 OBJ/57 STR) betöltéséből
 Fig. 13: Veszprém, Gelemér. The find material. 1–11. Pottery from the fill of House 2 (2 OBJ/57 STR)

14. kép: Veszprém, Gelemér. Leletanyag. 1–9. Kerámia és orsógomb az 1. veremház (1 OBJ/60 STR) betöltéséből
 Fig. 14: Veszprém, Gelemér. The find material. 1–9. Pottery and a spindle whorl from the fill of House 1 (1 OBJ/60 STR)

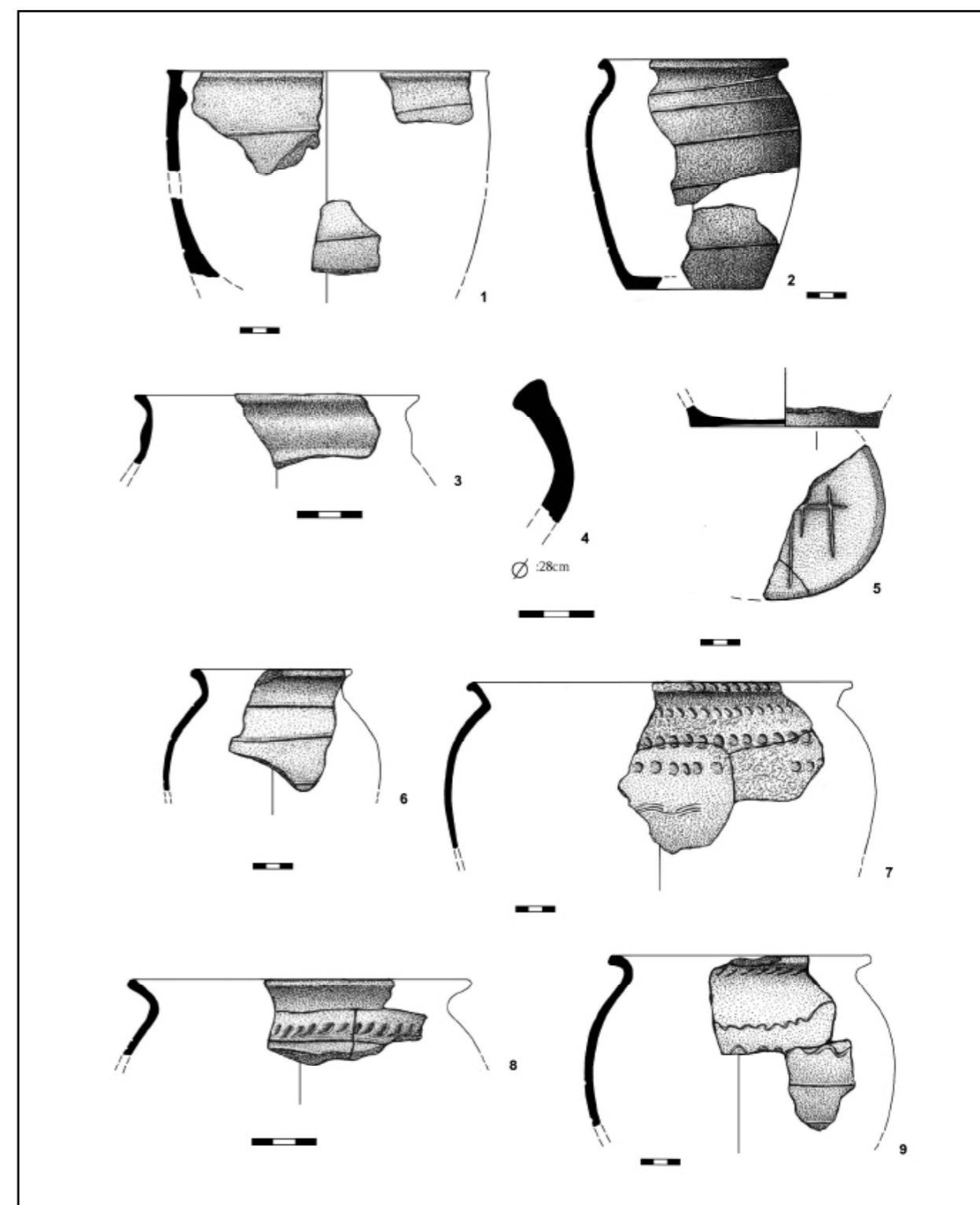

15. kép: Veszprém, Gelemér. Leletanyag. 1–2. Kerámia a 3. veremház (4 OBJ/ 101 STR) betöltéséből; 3–5. Kerámia a 24. OBJ gödör betöltéséből; 6. Fazék a 44. OBJ gödör betöltéséből; 7–8. Kerámia az 5. veremház (46 OBJ/271 STR) betöltéséből
 Fig. 15: Veszprém, Gelemér. The find material. 1–2. Pottery from the fill of House 3 (4 OBJ/ 101 STR); 3–5. pottery from the fill of a pit (24. OBJ); 6. cooking pot from the fill of a pit (44. OBJ); 7–8. pottery from the fill of House 5 (46 OBJ/271 STR)

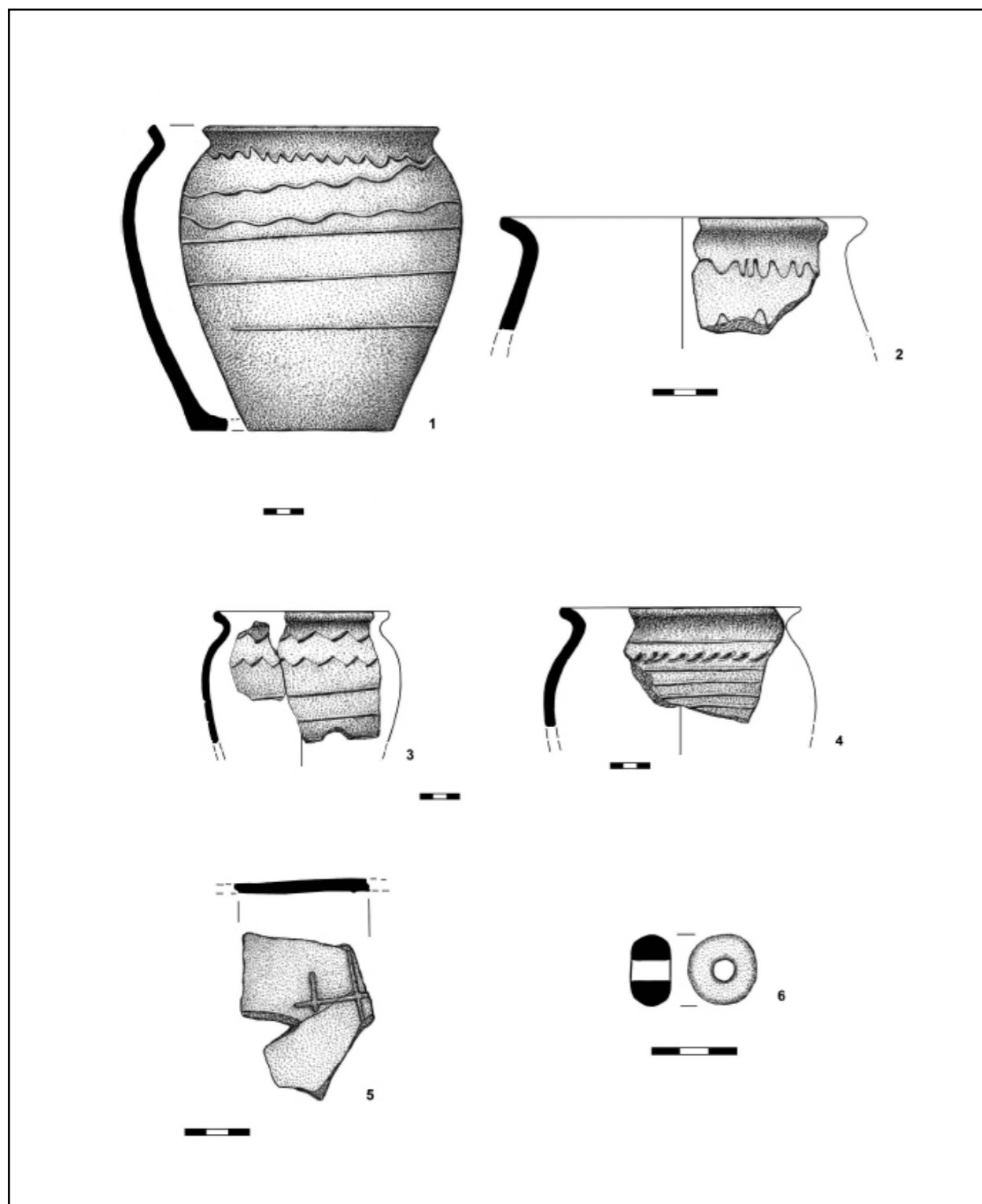
16. kép: Veszprém, Gelemér. Leletanyag. 1. Fazék az 52. OBJ gödör betöltéséből; 2–3. Kerámia a 8. veremház (69 OBJ/304 STR) betöltéséből; 4. Sütőharang a 66. OBJ gödör betöltéséből; 5. Fazék a 7. veremház (68 OBJ/412 STR) betöltéséből; 6. Fazék a 7. kemencebokor (88 OBJ/488 STR) betöltéséből; 7. Fazék a 4. kemencebokor (75 OBJ/428 STR) betöltéséből

Fig. 16: Veszprém, Gelemér. The find material. 1. Cooking pot from the fill of a pit (52. OBJ); 2–3. pottery from the fill of House 8 (69 OBJ/304 STR); 4. baking bell from the fill of a pit (66. OBJ); 5. cooking pot from the fill of House 7 (68 OBJ/412 STR); 6. cooking pot from the fill of Oven complex 7 (88 OBJ/488 STR); 7. cooking pot from the fill of Oven complex 4 (75 OBJ/428 STR)

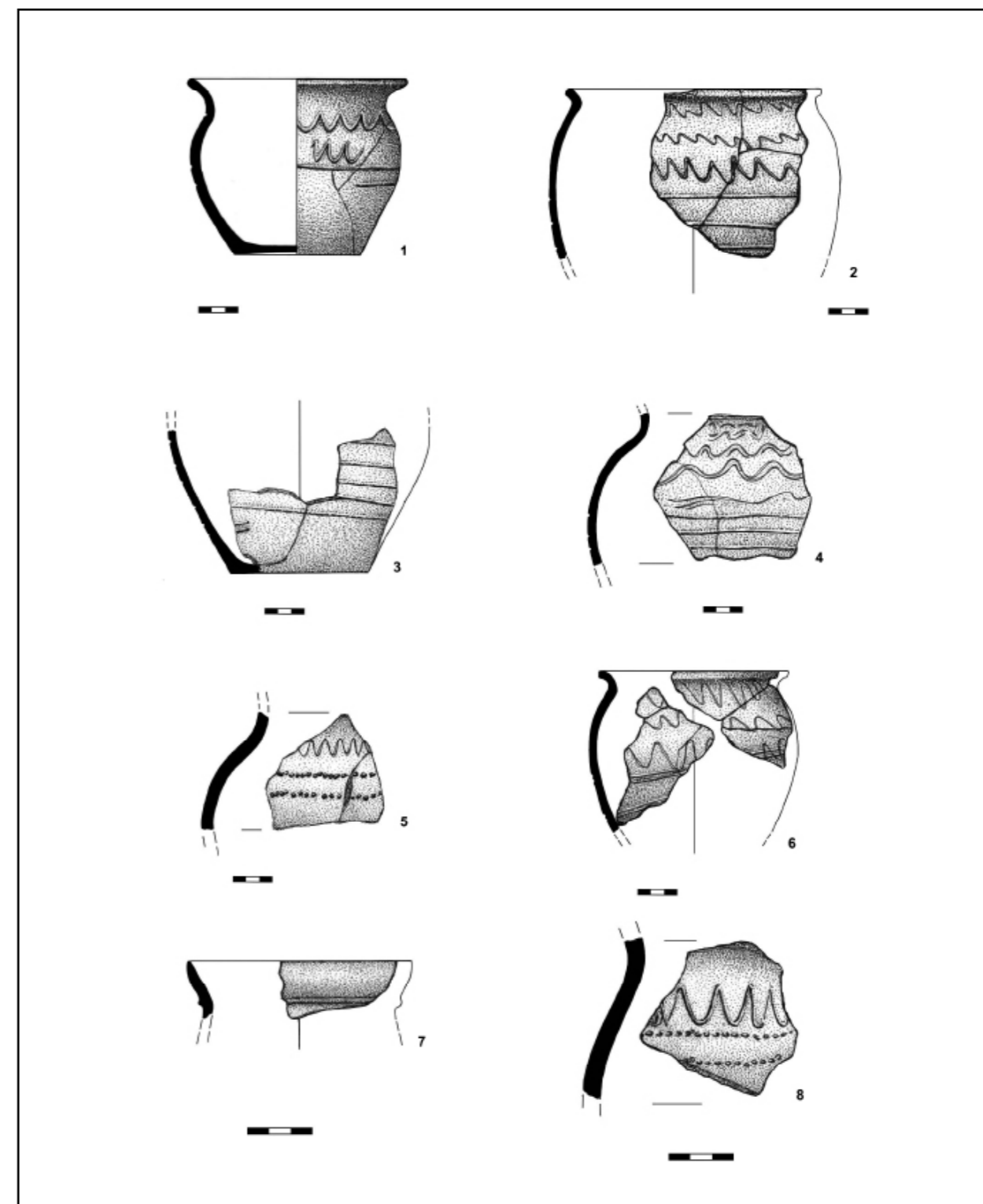

17. kép: Veszprém, Gelemér. Leletanyag. 1. Cserépbogrács, 3. Bordás nyakú edény, 2., 4–6. Kerámia az 5. aknake-mence (78 OBJ/446 STR) betöltéséből; 7–9. Fazékok a 6. kemencebokor (80 OBJ/452 STR) betöltéséből

Fig. 17: Veszprém, Gelemér. The find material. 1. Clay cauldron; 3. vessel with ribbed neck; 2., 4–6. pottery from the fill of Oven 5, a shaft oven (78 OBJ/446 STR); 7–9. cooking pots from the fill of Oven complex 6 (80 OBJ/452 STR)

18. kép: Veszprém, Gelemér. Leletanyag. 1. Fazék a 6. kemencebokor (80 OBJ/452 STR) betöltéséből; 2–6. Kerámia és orsógomb a 9. veremház (81 OBJ/461 STR) betöltéséből
 Fig. 18: Veszprém, Gelemér. The find material. 1. Cooking pot from the fill of Oven complex 6 (80 OBJ/452 STR); 2–6. pottery and a spindle whorl from the fill of House 9 (81 OBJ/461 STR)

19. kép: Veszprém, Gelemér. Leletanyag. 1–8. Kerámia a 10. veremház (82 OBJ/463 STR) betöltéséből
 Fig. 19: Veszprém, Gelemér. The find material. 1–8. Pottery from the fill of House 10 (82 OBJ/463 STR)

Kiss Csaba

Leégett Árpád-kori lakóházak Magy, Kauzsay-tanya lelőhelyről

Kulcsszavak: megelőző feltárás; Magy, Kauzsay-tanya, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye; Árpád-kor; település, épületek, rekonstrukció

1. Bevezetés

A tervezett M3-as autópálya nyomvonalának Nagy-kálló–Vásárosnamény szakaszán, Magy, Kauzsay-tanya nevű lelőhelyen (azonosító: 34854) 2009–2010-ben végeztük el a megelőző régészeti feltárásokat. A lelőhely Magy településtől DNy-ra, a megközelítőleg 5 km-re fekvő Kauzsay-tanya nevű, közigazgatásilag Magyhoz tartozó tanyaközponttól É-ra helyezkedik el, egy megközelítőleg K–Ny-i irányú kisebb dombháton (1. kép). Az előzetes terepbejárás adatok alapján a mintegy 56 000 m²-nyi felületen Árpád-kori településnyomok voltak azonosíthatók.

A lelőhelyen szórványos bronz-, illetve szkíta kori jelenségek mellett egy Árpád-kori településrészletet tártunk fel. A korabronzkori leletanyagot a lelőhely DK-i részén megfigyelt kultúrrétegből előkerült kerámiaanyag mellett egy kisméretű bronztör fémjelzi. A szkíta korszak két, szórványként előkerült nyílhegygel képviselteti magát. Az ÉNy–DK-i irányban elnyúló Árpád-kori település K–Ny-i irányban átszelő autópálya feltárása során több lakóépületet, számos gödröt, vermet, kutat, valamint több, részben azonosíthatatlan funkciójú jelenséget tártunk fel (2. kép). A település a régészeti adatok alapján a 12. század végén, esetleg a 13. század elején elpusztult. A pusztulás okára utal a felület egy részén napvilágra került égési réteg mellett több leégett lakóház.

A teljes leletanyag feldolgozása még kezdeti fázisban van, így jelen tanulmány csak négy leégett lakóház bemutatására szorítkozik.

2. Módszer és eredmény

A lelőhelyen 26 lakóépületet tártunk fel. A döntően 14–20 m²-es, (bár nem ritka a 20–22 m²-es épület sem) félig földbe mélyített, téglalap alakú lakóházak ágasfás-szelemenés tetőszerkezetűek. Az épületek egy részénél a szelementartó oszlopok helyét nem sikerült megfigyelni. A kemencék szájnyílása, a házak gödrének rövidebbik oldalával párhuzamosan épített. A házak meneteles vagy lépcsős bejáratát

csak kivételes esetekben sikerült megfogni, általában a kemencével átellenes, rövidebbik oldalon. Tájolásuk változó É–D-i, illetve K–Ny-i. A település részletes belső kronológiáját a leletanyag teljes feldolgozása után lehet majd megállapítani. Annyi azonban már a feltárás során bizonyossá vált, hogy az előkerült 26 lakóépület két megtelepedési fázist alkot. A lelőhely Ny-i részén előkerült, megközelítőleg É–D-i sort alkotó épületek kisebb méretűek, magasabban helyezkedtek el (melynek következményeként szinte a padlószintig szétszántottak) és leletanyagot szinte alig tartalmaztak. Az előbbiekkal ellentétben a lelőhely K-i részén előkerült lakóházak nagyobbak, mélyebbek (padlószintjük a nyesett felszíntől 30–50 cm-re jelentkezett), döntő többségük leégett. A leégett lakóépületek egy részénél az elszenesedett tetőszerkezet is viszonylag ép állapotban maradt meg.

A lelőhelyen feltárt épületek közül négy esetben (15/1., 21/13., 85/7., 291/58) a leégett tetőszerkezet maradványai részben rekonstruálhatóan, a padlón *in situ*, alatta a használati eszközök egy részével maradt meg. A kiemelt négy épület a nyesést követően a sárga homokos altalaj szintjén szürke, kormos, faszenes, kereszt- és hosszirányú szántásnyomokkal tarkítva került elő (pl. a 15/1. épület: 3. kép 1.). A konkrét kontúrok nélküli felületszakaszokon (pl. a 85/7. épület esetében) kézi szintsüllyesztéssel azonosítottuk (4. kép 1.), majd réteggövetéses bontással, folyamatos dokumentálás mellett tártuk fel az épületeket. Az épületek padlószintjei a nyesett felszíntől 30–60 cm mélységben jelentkeztek (4. kép 2.). A tetőszerkezet elszenesedett konstrukciói változó mélységben, de döntően a padlószintről kerültek elő (4. kép 5.). Egy részüket a mezőgazdasági művelés elpusztította. Az épületeket leégésük után nem újítták meg, pusztulásuk után a település végleg elnéptelenedett. A lakosság egy része átmenetileg azonban visszatért. A visszatérésre és az ideiglenes tereprendezésre utal több, különböző épületekből származó összeálló kerámiatöredékek mellett (21/13–200/43.) a 305/66. épületbe másodlagosan

eltemetett gyerek váza és a 15/1. épület bontása során előkerült szintén gyerek, szétszántott, töredékes végtag- és koponyacsont töredékei.¹ Árpád-kori település-feltárásokon gyakorta kerülnek elő sírok, csontvázak – ezek azonban szinte minden esetben valamilyen külső támadással (döntően a tatárjárással) hozhatók összefüggésbe. A korszak településen belüli temetkezéseinek elsősorban közegészségügyi okai voltak (nem volt idő, mód a templom köré való temetésre). A lelőhelyen, a kor szokásától eltérően, a jelentős értékeket képviselő vastárgyak összegyűjtése sem történt meg. Ez azt mutatja, hogy a több ház pusztulását okozó tűzvész – amit külső támadással összefüggő gyújtogatás éppúgy okozhatott, mint a helybeliek gondatlansága, vagy egy villámcsapás – hirtelen támadhatott, megakadályozva az értékek mentését. A megmaradt lakosság a temetések és a feltehetően ezzel járó tereprendezés erejéig, ideiglenesen tért vissza.

A lelőhelyünkön előkerült házak az ország szinte minden részén ismert,² a korra jellemző téglalap vagy négyzet alaprajzú, ágasfás-szelemenés tetőszerkezetű, félig földbe mélyített épülettípusba tartoznak. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei párhuzamaik is jól ismertek.³ Méretük változó, 17 és 20 m² közötti, lekerekített sarkú téglalap alakúak, az egyik sarokban elhelyezett épített kemencével. Bejáratot két esetben sikerült megfigyelni. A 15/1. épület esetében a DK-i sarokban, a kemencével szemben, lépcsős (3. kép 4.), a 85/7. épület esetében az ÉNy-i sarokban, meneteles formában. A 85/7. épület esetében sem szelementartók, sem talpgerendára, gerendafészekre, ácsolt falszerkezetre utaló nyomok nem kerültek elő. Az Árpád-kori veremházak építése, az építés sorrendje alapján két módszer szerint történhetett. Az egyik elképzelés szerint először az ágasokat ásták le, majd a tető elkészülte után mélyítették ki a gödröt. A másik elképzelés szerint a sorrend pont fordított. A gödör utólagos, a már álló tető alatti kiásása során elképzelhető, hogy magát a gödröt az ágasok aljáig kiásták, így azoknak nem maradt nyomuk.⁴ Lehetséges, hogy a 85/7. épület esetében is ez a magyarázat a szelementartó oszlopok helyének hiányára.

A tárgyalt lakóházak kemencéinek szájnyílása a házak gödrének rövidebbik oldalával párhuzamosan, épített (4. kép 7.). Szájnyílásuk a hosszanti oldal felé néz. Közvetlenül a padlószintről, vagy kissé (2–6 cm) kiemelten induló, ovális, szögletes, vagy patkó alakú sütőfelületük jól kiégetett, a 291/58. épület esetében többször megújított. Alapozásuk általában kerámia- és platnitöredékekkel egyenletesen kirakott. Alapozásuk, boltozatuk sárgásszürke, jól kiégett agyag.

3. Rekonstrukció

A bontás során megfigyelt és dokumentált famaradványok egy épület esetében (291/58: 6. kép 2.) a térbeli, elméleti rekonstruálást is lehetővé teszik (7. kép).⁵ A rekonstruálás során biztos kiindulópontnak tekinthető a két szelementartó oszlop helye, illetve a bontás során több részletben megfogott és követhető egyik ágasfa mérete, hossza (4. kép 4–5., 7.). A rekonstruált tető esetében a két ágasfára fektetett szelemen magasságának meghatározásához az É-i szelementartó oszlop helye, mint kiindulási pont és a kemence szájnyílása előtt megfogott ágasrész-töredék távolsága adott. Ez alapján a szelementartó oszlopok magassága a padlószinttől kb. 3,8 m lehetett. A szelemenre fektetett szarufák (horogfák) kiindulási pontjait az épület gödrétől (közlekedő és munkatér) a beomlási távolságok, valamint az így kialakított tér, háló- és tároló helyként való hasznosítást figyelembe véve határoztuk meg.⁶ Ez a gödör szélétől 1 m-t jelent. A tető dőlésszöge így kb. 45°-os. A szarufák számának meghatározásához a keresztirányú famaradványok közötti távolság (kb. 50 cm) adta az alapot. Mindezek alapján 9 szarufával számolhatunk. A 291/58. épület esetében a bejáratára vonatkozóan nem rendelkezünk információval. De mivel a kemence szájnyílásával szembeni bejárat ezen épülettípusoknál általános, ezért feltételeztük, hogy jelen esetben is ez a helyzet. A bejárat és a bejáratot védő gádor háromszög formájú, nyeregvetős kialakítása csak feltételezés. Mindezek alapján, bár más megoldások is elképzelhetőek (a szarufák gödörszéltől való távolsága, dőlésszöge, a szarufák száma, más típusú bejárat, stb.) az épület belső „hasznos tere” kb. 32,5 m². A rekonstrukciós rajzon az épület gödrének mélysége a nyesett felszínhez igazodik (-60 cm). Ez a kialakítás az eredeti

¹ LÁSZLÓ 2011, 3–4.

² MÉRI 1964; KOVALOVSKI 1975, 1980; WOLF 1989; TAKÁCS 1993; VÁNDOR 1995

³ FODOR 1975; NÉMETH 1987; MÉRI–KOVALOVSKI 2000; GERGELY 2005; LUKÁCS, 1997

⁴ SABIÁN 1999, 139–140.

⁵ Az Árpád-kori veremházak rekonstrukciós kísérleteiről: TAKÁCS 1999

⁶ SABIÁN 1999, 137.

felszín meghatározásának bizonytalanságából adódik. Az eredeti, egykori mélység meghatározásához támpontot nyújt a Ny-i oldalon, az épület gödrének szélén, részben a gödrön kívül megfogott szarufák részlete. A gödör szélétől mintegy 20–25 cm-re kinyúló két szarufatöredék helyzete megközelítőleg az eredeti felszín közelében lehetett. Elképzelhető azonban az is, hogy az épület gödre lépcsőzetes kialakítású volt, a háló-tárolóter a felszíntől 10–20 cm-re (?) mélyedt le. Figyelembe véve a kb. 30 cm-es, szántott-humuszolt szintet, az egykori felszín a padlószinttől kb. 90 cm-re lehetett. A tetőszerkezet elemeinek rögzítésére több megoldás is adódik. Feltehetően a hagyományos fakötési technikák (egyszerű kötözés, csapolás, lapolás, kármi-bevágás, stb.) valamelyikét alkalmazták. Az egyszerű szögezés összegeztet vasszögek hiányában nem valószínű.

A leégett épületek elszenesedett famaradványainak vizsgálata során a minták csak a fafaj meghatározására voltak alkalmasak. E szerint az épületek faszénmintáinak mindegyike egyazon nemzetségre (tölgy, *Quercus robur*) sorolhatóak.⁷

Az épületek bontása során – döntően a padlón *in situ* előkerült használati tárgyaktól – egy-egy háztartás általános használati tárgytypusaira, illetve az épületen belüli helyére is következtethetünk. Így a 15/1. épület esetében a padlón előkerült baltát (3. kép 3.; 10. kép 7.) és részben a padlón, részben az ülogödörben fekvő sarlót (3. kép 2.; 10. kép 1.) feltehetően a szelemenen tartották. A padlón álló két, a szántás miatti bolygatás következtében csak alj-, illetve oldaltöredék formájában megmaradt fazekak (9. kép 16., 18.) a bejárat közelében, az ülogödör mellett kerültek elő. *In situ* helyzetükre utal, hogy mindkettő a talpán, tehát a pusztulás előtti eredeti helyén került elő. Funkciójukat tekintve feltehetően tárolásra használhatták azokat.

A 291/58. épület esetében a kemence mellett, a kemence és az épület oldalfala között előkerült nagyméretű edény (4. kép 6.; 9. kép 1.) valószínűleg az ételtárolás bizonyítéka. Az ülogödör közelében, a padlón fekvő fenőkő, az épület ÉNy-i, a kemencével átellenes sarok munkatér funkcióját valószínűsíti. Az épület bontása során a betöltődésből, illetve a törmelékből egy vas vödörful és egy kés (10. kép 13., 4.) került elő. A tárgyakat a tetőszerkezet valamelyik részén (szelemen, szarufák?) felfüggesztve, illetve beszurva tarthatták. Az épületek bontása során előkerült leletanyagok a háztartások eszközei-

nek csak egy részét tartalmazzák. A leletanyag értékét és helyben maradását tekintve azonban (balta, sarló, kés) valószínűleg reprezentatív képet nyújt egy Árpád-kori lakóház általános használati tárgyainak összetételére és számára vonatkozóan.

4. A leletanyag

4.1 Kerámia

Az épületek bontása során előkerült leletanyag döntő többségét a kerámia teszi ki. A négy elemzett épületből az egész, rekonstruálható vagy nagyobb méretű töredékek száma alapján egy-egy háztartás edényszámairól kaphatunk képet. Figyelembe véve, hogy az épületek leégték és feltárásuk a pusztulás utáni *in situ* állapotukat jelzik, az edényszámoknak közel megegyezőnek kell lenniük. A négy épületből előkerült edények számát vizsgálva azonban eltérő számot kapunk (15/1: 3, 21/13: 30–32, 85/7: 4, 291/58: 30–32 darab). Az ilyen arányú eltérés elsősorban az ideiglenes tereprendezéssel magyarázható. Így, bár a lakók társadalmi státusza, valamint az egy adott háztartáshoz tartozók száma ezt módosíthatja, a háztartások edényszámát a lelőhely vonatkozásában 3–5 körülire tehetjük.

Az épületek leégése miatt az előkerült leletanyag, így a kerámia is nagyrészt másodlagosan égett. Az edények színének meghatározásában ez a körülmény (a töredékek esetében különösen) akár félrevezető is lehet. A másodlagos égés függvényeként több szín, illetve színvariáns is megfigyelhető, eredeti színükre néha csak következtetni lehet. A színmeghatározásnál a másodlagos égés mellett figyelembe kell venni az edények eredeti kiégetése során, illetve a használatból adódó foltosodást, eltéréseket. Mindezek alapján a kerámiatöredékek színei négy kategóriába sorolhatóak: vörös és színvariánsai (vörösesbarna, foltosan szürke), szürke és színvariánsai, barna, illetve a barna különböző variánsai (sárgás-, illetve vöröses-barna) és fehér. Soványításuk változatos. Döntően finoman iszapolt vagy szemcsés homokkal, kevés vegyes soványítóanyaggal (különböző szemcseátmérőjű homok és apró kavics), elenyésző számú apró kavicsal soványítottak. Tört kerámiával történő soványítás nem, mészszerkezet két esetben fordul elő. A különböző színű töredékek soványításait vizsgálva szembevetendő, hogy a fehér színű darabok két kivétellel apró kavicsos soványításúak, arányaikat tekintve ez dominál. Az edények zöme kézi korongon felépített, melyet utólag, főleg a perem- és vállrészen elsimítottak. Szimmetrikus, tölcseres nyakú, vállban kiöblösödő vagy nyújtott formájúak. Peremkiképzésük

sokféle. Megtalálható közöttük az egyszerű, kihajló (8. kép 12.); ferdén, vízszintesen vagy függőlegesen vágott típusok (9. kép 15.; 8. kép 9., 7.) mellett a lekerekített (8. kép 2.), illetve tagolt (8. kép 4., 10., 13., 16.; 9. kép 20., 22., 23.) típusok is. A behúzott perem meglehetősen ritka. Az értékelhető kerámiatöredékek döntő hányada díszített. Az edények díszítésénél az Árpád-korra jellemző motívumok mindegyike (hullámvonal, csigavonalban körbefutó bekarcolt vonal, fogaskerékminta, körömbenyomkodás, valamint ezek kombinációja) megtalálható. Az uralkodó díszítés a változatos közül, mélységű és szélességű bekarcolt vonal. Az egész, kiegészíthető és kiserkeszthető daraboknál a nyaktól indul és az edény alsó kétharmadáig, vagy a kihasasodásig alkalmazták (9. kép 21., 22.). Gyakori a nyakon, egy vagy két sorban elhelyezett hullámvonal (9. kép 15., 17., 19.; 8. kép 16.); a nyakon vagy a vállon körbefutó körömbenyomkodás (8. kép 18.); a ferde, vagy vízszintes bevágdosás (8. kép 1, 8, 10, 11), illetve ezek különböző kombinációja (8. kép 1., 2., 3., 6., 10., 13.) is. Fogaskerékminta alkalmazása (8. kép 7.; 9. kép 8., 12., 13.) arányaiban a bevágdosásokkal, körömbenyomásokkal megegyező. Beböködött pontsoros díszítés egy esetben fordul elő (9. kép 7.). A négy épület kerámiaanyagából 7 aljtöredéken figyelhető meg részben vagy egészben fenékbélyeg. Ezek egyszerű kör (8. kép 23.; 9. kép 16.) vagy négyszögletes (9. kép 14.) keretbe foglalt kereszt, illetve geometrikus minták. A kerámia datálását a kísérő leletek mellett alapvetően a forma és a díszítés határozza meg. Az edény vállán és hasán körbefutó, sűrű, bekarcolt hullámvonal vagy körömbenyomkodás alatti sűrű vonalköteg a 10–11. század fazekainak jellemző díszítésmódja.⁸ Ezzel párhuzamosan terjed el a 11. században a fogaskerékkel benyomott minta, melyet még a 12. században is használnak.⁹ A széles közökkel bekarcolt, csigaszerűen körbefutó vonalas díszítés a 12–13. századra általános.¹⁰ A fehér, csigavonalban körbefutó bekarcolt vonalas, ún. budai kerámia Északkelet-Magyarországon a 13. században már általános.¹¹ A magyi anyag a forma, technológia, díszítésmódok, peremkiképzések alapján a klasszikus 12–13. század jellegzetességeit viseli magán. Az előkerült edénytöredékek legnagyobb része fazék. Megközelítőleg kétharmaduk

a 14–25 cm perem átmérőjű főzfazekak típusába sorolható. A 14 cm alatti asztali edények száma elenyésző, hasonlóan a nagy tároló fazekakéhoz. A leggyakoribb peremátmérő a 18 cm, döntően azonban 16 és 19 cm közöttiek. A teljes kerámiaanyagban négy egész, kiegészíthető, kiserkeszthető darabot találtunk (8. kép 1., 2.; 9. kép 1., 22.). Méretben mind a négy főzfazék. A négy épület kerámiaanyagából három fedő ismert (9. kép 10.). Mindhárom darab a kúpos fedők típusába sorolható.

4.2 Fémek

A leletanyag csekélyebb hányadát a fémleletek teszik ki. Az előkerült fémek döntően használati eszközök és szerszámok, kisebb részük érem, illetve ékszer.

Balta: A lelőhely egyetlen példánya a 15/1. épületből ismert. Az ovális köpühöz csatlakozó, a végén kissé lefelé nyújtott pengéjű, külön kiképzett fok nélküli típusok az Árpád-kori balták leggyakoribb formái (10. kép 7.).¹²

Sarló: A 15/1. épület bontása során előkerült sarló letört hegye és nyéltüskéje ellenére épnek tekinthető. A nyak és a penge tompaszöveget zár be, mely az Árpád-kori típusok jellemzője (10. kép 1.).¹³

Kések: A fémleletek döntő hányadát a kések teszik ki. A négy épületből összességében 9 darab (7 töredékes és 2 egész) került elő. A tipológiaiailag a nyéltüskés típusba tartozó kések pontos datálása bizonytalan. A késő középkori késtípusokkal¹⁴ ellentétben az Árpád-koriak kevésbé ismertek. Időrendi meghatározásuk formai egyszerűségük és kevés sajátosságuk miatt nehéz. A kések nyéltüskés típusa alapvetően az Árpád-korra tehető (10. kép 3-4.).¹⁵

Vasalat: Az épületekből ismert egyetlen, kisméretű, töredékes darab méreténél és állapotánál fogva elemzésre és datálásra alkalmatlan.

Vödörful: A teljes ásatási anyagban egy, a 291/58. épület leletanyagai között fordul elő (10. kép 13.). A vödörök Árpád-kori használatára sír és telepfeltárások pánt- és fülleletei utalnak.¹⁶ Ez a tárgytypus azonban formailag szinte alig változik a középkor folyamán, így pontosabb datáló értékkel nem bír.¹⁷ Ugyanezen épület leletanyagai között három szege-

¹² MÜLLER 1975, 74.

¹³ MÜLLER 1982, 350.

¹⁴ HOLL-PARÁDI 1982, 68–78.

¹⁵ HOLL-PARÁDI 1982, 69.

¹⁶ MÜLLER 1975, 65.; TETTAMANTI 1975, 104.; KOVALOVSKI 1980, 52.; MIKLÓS 1997, 135.; TEREI-HORVÁTH 2007, 153–154.

¹⁷ TEREI-HORVÁTH 2007, 154.

⁷ KÁZMÉR 2010

⁸ TAKÁCS 1996a

⁹ PARÁDI 1963, 223.; TAKÁCS 1996b, 340.

¹⁰ PARÁDI 1967, 33.

¹¹ SIMONYI 2005, 51.

cselet pánttörredék is előkerült, melyek feltehetően a fülhöz tartozó vödör abróncai lehettek.

Patkó: A lelőhely három patkótörredéke közül a 85/7. épület bontásából származó törredékes darab szegárok nélküli, két szöglyukas lemezes típus (*10. kép 2.*). A szegárkos típus a kutatás szerint a 14. század elejétől terjed el.¹⁸ A patkók a késő Árpád-kortól váltak általánossá, azonban mivel kialakítása (forma, méret) az állat, az általa végzett munka, évszak stb. függvénye, pontos datálása (törredék esetében különösen) nehézkes.¹⁹ Így a 85/7. épületből származó darab Árpád-korra való keltezését pontosabban nem lehet meghatározni.

Nyílhegy: A két nyéltüskés, négyélű pengéjű páncéltörő nyílhegy (*10. kép 5., 6.*) párhuzamai legközelebb Szabolcs, Kiszfaludról származnak.²⁰ Hasonló típus elterjedését Alexander Ruttkay²¹ a 10–12. századra teszi.

Sarkantyú: A lelőhelyről összességében hét, a kiemelt négy épületből egy sarkantyú került elő (*10. kép 12.*). A 21/13. épület sarkantyúja tipológiailag a Ruttkay-féle B-4 csoportba sorolható és kronológiailag a 12. századra tehető.²² A lehajló tüskés, a tüske alatti ellenzögömböcskés típust Kovács László²³ a 12. század második felére datálja.

Érem: A lelőhelyről hét (II. Géza 1 db, III. István 2 db, III. Béla 3 db és 1 db közelebről meg nem határozható), a 21/13. épületből egy (III. István: *10. kép 11.*) érem ismert.

Hajkarika: A lelőhely hajkarika típusú ékszereinek datálása nagyfokú szórást mutat. A legkorábbi, 10. századiak mellett számos darab a 11., néhány pedig kifejezetten késői, a 12–13. századra keltezhető. A bemutatott négy épületből két darab ismert (*10. kép 8., 10.*). Mindkettő megjelenése 11. századra keltezhető.

5. Történeti adatok

A feltárt településrészlet azonosítására, nevesítésére a közeli Magy község okleveles anyaga²⁴ adhat támpontot.²⁵

Magy településsel első ízben egy 1319-ben kelt oklevélben találkozunk, nemesi előnévként, *Nicolaus de Mogh* formában.²⁶ A település neve pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással.²⁷ Az okleveles anyagban a 14. század második felétől egyre többször találkozunk a település és a Magyi család nevével különböző birtokpercek kapcsán.²⁸

Az oklevelek egy részében Magy mellett Ómagy település nevét is említik. Egy 1402-es oklevél szerint Magyi Tamás fia László, és János fia Péter, Tamás fiai György mester és Miklós, valamint fráterük: Demeter fiai, Mátyus és András panasza szerint Magy birtokukhoz tartozó szántóikat, leelőiket, kaszálójukat *Bathor*-i Péter fia János mester Levelek és Ómagy (*Omagh*) birtokához csatolta.²⁹ 1435–36-ban Mohostekek körülhatárolásából eredő ügyben tűnik fel *Omagh*.³⁰ További információkat szolgáltat egy 1474-es forrás. E szerint Batori István országbíró előtt Rohodi András és fiai: István és János bevallást tettek. Batori alispánja, Magyi Barla (Barnabás) irántuk tanúsított jótéteményeiért cserébe a Szabolcs megyei Ómagy (*Omagh*) pusztát (amely Magy birtok szomszédságában fekszik) átadták Barlának és fiainak.³¹ 1477-ben *Kysvarda*-i Miklós, a testvérei nevében is a Szabolcs megyei *Mohostheleke* nevű pusztán lévő birtokrészét *Magh* birtok és *Omagh* pusztá között *Magh*-i Barnabásnak és Demeternek 25 forintért elzálogosítja.³²

Magy és Ómagy elkülönítésére tehát több forrás is szolgáltat adatokat. A pápai tizedjegyzékből ismert, hogy Magy egyházának Benedek papja 1333-ban 4 garas pápai tizedet fizet.³³ Vélhetőleg Benedek pap templomával lehetnek azonosak Magy község belterületének É-i részén, a Templom-hegyen, a múlt század elején még meglévő alapfalak,

melyeket 1912-ben szedtek ki.³⁴ Mindezek alapján az okleveles anyagban szereplő Magy birtok, a mai Magy településsel azonosítható. Bár Magy mai határából több Árpád-kori lelőhely is ismeretes, pl. Sarlóvár (azonosító 77337), Árva-rét észak (azonosító: 75841), Árva-rét dél (azonosító: 75843), a feltárt településrészlet feltehetően azonos a Magy szomszédságában fekvő egykori Ómagy-al, mely a 15. század elején már biztosan pusztá (*predio Omagh*).³⁵ Ómagy alapítására vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal. Egy 1369-es forrás szerint Szolnok, Szatmár és Szabolcs megyei nemesek vallották, hogy a Közép-Szolnok megyei Orbó birtok Magyi Miklós fia Jánosé volt, őt illeti most is örökség jogán, azonban ősei a békétlen időkben onnan (Szabolcs megyébe, Máté felesége rokonainak a birtokára) eltávozta.³⁶ A forrásból nem derül ki, hogy ezek a békétlen idők mikorra tehetőek, kapcsolatba hozhatóak-e Szabolcs megyével, illetve Ómagy pusztulásával és vajon Máté felesége rokonainak a birtoka Maggyal vagy Ómagy-gyal azonosítható. A szűkszavú történeti adatok Ómagy település pusztulásának okáról, illetve idejéről hallgatnak. A forrásokból annyi hámozható ki biztosan, hogy elnevezéséből adódóan pusztulása-elhagyása 1402 előtt történhetett.

6. Keltezés

A település pusztulására vonatkozóan a hagyományos régészeti (kerámia és fémtipológia, rétegtani megfigyelések) és történeti források, adatok egybevetésével kaphatunk választ. A fennmaradt történeti források alapján 1402-ben Magy település mellett, pusztaként feltűnik Ómagy. Az okleveles anyag további adatokat nem szolgáltat Ómagyra vonatkozóan, az azonban biztos, hogy a 15. század legelején a kérdéses település már pusztá. Tehát a település pusztulása 1402 előttre, régészeti leletek alapján a 12. század végére tehető. Leletanyag tekintetében a kerámia datáló értéke tág időhatárok között mozog. A lelőhelyen előkerült edénytörredékek összességében a 12–13. század kerámiaművességét tükrözik. A pontosabb datálásra alkalmas fémleletek közül a sarkantyú a 12. század második felére, az S-végű karikaékszerek Jochen Giesler³⁷ 1. csoportjába tartozóak. Megjelenésük a 11. század első felére tehető,

egyszerűségükönél fogva azonban a 12–13. században is továbbélhettek. A 21/13. épületben talált érem 1162–1172 közé keltezhető. Mindezek alapján a tárgyalt négy épület pusztulását a 12. század második felére tehetjük. A belső kronológia – a leletanyag teljes feldolgozása híján – egyelőre kidolgozatlan. Nem ismert a település létrejöttének ideje, sem az utolsó fázisához tartozó épületek száma, vagy a leletanyag kronológiai szórtsága. Előzetesen annyi állapítható meg bizonyosan, hogy a feltehetően két megtelepedési fázist alkotó 26 lakóépület közül négy a falu utolsó, újja nem települő periódusához köthető.

7. Az épületek és leleteik leírása

A leírások során használt rövidítések: á: átmérő; éh: élhossz; fá: fenékatmérő; fv: falvastagság; h: hossz; lm: legnagyobb magasság; lsz: legnagyobb szélesség; m: magasság; pá: peremátmérő; sz: szélesség; th: teljes hossz; v: vastagság. A leletek részletes leírása csak a jelentősebb, képanyagban is bemutatott darabokat tartalmazza.

15/1. ház: Téglalap alakú, K–Ny-i irányú, meredek oldalfalú, félig földbe mélyített, ágasfás-szelemenetes tetőszerkezetű lakóház (*5. kép 1.*). Méretek: 3,25×4,2 m (kb. 14 m²), belső méretek: 3×4,1 m (kb. 12 m²). Az épület padlószintje a nyesett felszíntől 25–35 cm mélyen került elő. A padló maga a letaposott kovárványos homok. Tapasztott, illetve megújított padlót nem találtunk. A lépcsős bejárat a DK-i sarokban volt. A bejáratl szemben, az ÉK-i sarokban állt az épített, ovális, szájjal D felé néző, 1,3–1,1 m átmérőjű kemence (26. SE). A kemence jól kiégetett sütőfelületű, megújítás nélküli volt, alapozásában kerámia- és kötőredékkel. A kemence falát és boltozatát szürke agyagból építették. Az épülethez tartozó kerek, kb. 30–40 cm átmérőjű, kúposan szűkülő, a padlószinttől kb. 40 cm mély szelementartó oszlophelyek (112–113. SE) a rövidebb oldalak közepén helyezkedtek el. Az ovális, ívelt oldalú és aljú, 50×60 cm-es, 25 cm mély üllögödröt (54. SE) a DNy-i sarokban bontottuk ki. Az épület leégett, a tetőszerkezet elszenesedett maradványait, illetve a használati eszközök egy részét (kerámia, vasbalta, sarló) a padlószinten találtuk meg. Az épületet a mezőgazdasági művelés nagymértékben rongálta (*4. kép 1.*). A ház kibontása után, fémkeresővel, az É-i részen, a kemence közelében, a padlószint alatt kb. 15–20 cm-re, a sárga altalajban egy vasszög került elő. A tárgy feltehetően építési áldozatként értelmezhető. A kemence sütőfelületének alapozásából kisszámú bekarcolt

¹⁸ MÜLLER 1982, 388.

¹⁹ MÜLLER 1975, 74.

²⁰ FODOR 1975, 180–181, Abb. 8.3

²¹ RUTTKAY 1976, 331.

²² RUTTKAY 1976, 349–350.

²³ KOVÁCS 1986, 266.

²⁴ NÉMETH 1997; TÓTH N. C. 2003; TÓTH N. C. 2006; PITI 2004.

²⁵ Ezúton szeretném megköszönni dr. Németh Péternek a település történetének megírásához nyújtott segítségét és tanácsait.

²⁶ PITI 2004, 48. regeszta.

²⁷ MEZŐ–NÉMETH 1972, 69.; ÉSIK 2007, 121.

²⁸ 1354: *de Mogi* – PITI 2004, 488. regeszta; 1378: *de Mog* – PITI 2004, 671. regeszta, stb.

²⁹ TÓTH N. C. 2006, 69. kivonat

³⁰ KAMMERER 1895, 399. regeszta

³¹ TRINGLI 2006, 561. regeszta

³² TRINGLI 2006, 577. regeszta

³³ FEJÉRPATAKY 1887, 328.

³⁴ MEZŐ 1967, 52.

³⁵ KAMMERER 1895, 399. regeszta

³⁶ TRINGLI 2006, 116. regeszta

³⁷ GIESLER 1981, 3–167.

vonalas és díszítetlen, fehér és szürke színű kerámia oldaltörődék került elő.

Leletanyag

Kerámia: Az épület bontása során előkerült kerámiaanyagból három edény részben rekonstruálható. A fazekak fehér–piszkosfehér, illetve szürkésbarna színűek, másodlagosan átégették, apró kavicsal soványítottak, peremük kihajló, felhúzott, oldalakon vízszintesen karcolt vonalakkal és hullámvonalakkal. A kisebb töredékek közt előfordul még szürke és barna színű. Fenékbélyeg a három kiegészített, valamint három töredék esetében figyelhető meg, rács és körbe foglalt kereszt formájában.

Fémek: Az épület fémleletei használati eszközök (balta, sarló, vaskés töredék), melyek nagyrészt a padlóról *in situ* kerültek elő.

1. Fazék perem-és oldaltörődéke (9. kép 15.). Piszkosfehér, belső oldalán másodlagosan foltokban szürkére égett, apró kavicsal soványított. A perem kihajló, felhúzott, teteje sekélyen árkolt. A vállon széles, mélyen árkolt hullámvonal részlete. Méretek: m: 8; pá: 18; lsz: 22,5; fv: 0,5 cm.

2. Fazék aljtörődéke (9. kép 16.). Fehér, foltosan rózsaszín, másodlagosan égett, apró kavicsal soványított. A külső oldalon kopott, két mélyen árkolt bekarcolt vonal részleteivel. Az aljon domborított, 5,3 cm átmérőjű, kopott, kör alakú keretbe foglalt kereszt mintájú fenékbélyeg. Méretek: m: 6,5; lsz: 21,5; fá: 16,5; fv: 0,6–0,7 cm.

3. Fazék perem-és oldaltörődéke (9. kép 17.). Piszkosfehér, másodlagosan égett, apró kavicsal soványított. A perem kihajló, felhúzott, a perem teteje mélyen árkolt. Vállán széles, sekélyen árkolt hullámvonal töredékével. Méretek: m: 8,5; pá: 19; lsz: 24; fv: 0,4 cm.

4. Fazék aljtörődéke (9. kép 18.). Fehér, foltosan rózsaszín, másodlagosan égett, apró kavicsal soványított. Külső oldalán kopott, töredékes, két sekélyen karcolt vonal részleteivel. Méretek: m: 8,6; lsz: 22,9; fá: 16; fv: 0,6 cm.

5. Fazék perem-és oldaltörődéke (9. kép 19.). Szürkésbarna, apró kavicsal soványított, másodlagosan égett. A perem kihajló, felhúzott, a perem teteje árkolt. Vállán két, mélyen árkolt széles közű hullámvonallal. Méretek: m: 14,4; pá: 19; lsz: 27,1; fv: 0,5 cm.

6. Vassarló (10. kép 1.). Nyéltüskés, sima élű, hosszan, ívelten visszatört nyakú, kovácsoltvas sarló. Tüskéje és vége törött, hiányos. Másodlagosan megégett. Méretek: th: 32,2; nyél h: 4,8; penge sz: kb. 2,2; penge v: 0,4–0,5 cm.

7. Vasbalta (10. kép 7.). Kovácsolt, pengéje az él felé szélesedik. Ovális köpjűje sínvas összehajtása-

val készített. Fok nélküli. Méretek: th: 15,4; éh: 7,1; v: 1,8 cm. A köpjű: 3,4×3,8; v: 0,5 cm.

21/13. ház: Négyzetes, ívelt oldalfalú, félig földbe mélyített, ágasfás-szelemenés tetőszerkezetű, leégett lakóház (5. kép 2.). Méretek: 4,1×4,1 m (kb. 17 m²), belső méretek: 3,7×3,5 m (kb. 13 m²). Az épület padlószintje a nyesett felszíntől 50–60 cm mélyen került elő. A padló maga a letaposott kovárányos homok. Tapasztott, illetve megújított padló nem került elő. Bejáratra utaló nyomokat nem találunk. A DK-i sarokban került elő az épített, téglalap alakú, szájjal É felé néző, 1,4–1,3 m-es kemenca (177. SE). A kemenca falát, boltozatát szürke agyagból építették. Sütőfelülete megújítás nélküli, alapozásából kevés és kisméretű kerámia-törődék került elő. A kerek, kb. 30–35 cm átmérőjű, kúposan szűkülő, a padlószinttől kb. 30, illetve 40 cm mély szelementartó oszlophelyek (235–236. SE) a K-i, illetve a Ny-i oldalak közepén helyezkedtek el. Az ovális, ívelt oldalú és aljú, kb. 100×60 cm-es, 15 cm mélységű üllögödör (224. SE) az ÉNy-i sarokban került elő. Az üllögödör melletti ovális, 80×60 cm-es, kb. 15 cm mély jelenséget szintén üllögödörként értelmezhetjük. Az épület leégett, a tetőszerkezet elszenesedett maradványai a padlószinten kerültek elő (3. kép 5., 7., 8.).

Leletanyag

Kerámia: A tárgyalt épületek közül ebben a házban találtak a legnagyobb mennyiségű kerámiaanyagot. A mintegy 34 peremtörődék és valamivel több, mint 10 aljtörődék alapján legalább 30–32 edényt különíthetünk el. Egy adott háztartás több mint 30 darabos edénykészlete azonban kissé túlzásnak tekinthető. Bizonyos, hogy bár az épületet nem építették újjá, valamilyen szintű tereprendezés a környezetében történhetett. Ezt a feltehetően ideiglenes tereprendezést támasztja alá, hogy az épület egyes edénytörődékeihez illő darabokat a közelében feltárt 200/43. ház leletanyagában találtak. A két épület leletanyagának elkülönítése, az edények eredeti helyükhöz való kötése azonban lehetetlen. Az edények magas száma, még ha meg is felezzük azokat, nagyságrendileg meghaladja egy átlagos háztartás edényszámát, így feltételezhető, hogy a kerámiaanyag zöme másodlagosan került az épület omladékába. Az előkerült töredékek színe változatos. A nagyszámú töredék döntően vörös, vörösésbarna, szürke, barna, illetve kis számban fehér. Soványításuk jól iszapolt csillámos vagy szemcsés homok, csak elvétve találunk köztük apró kavicsos, illetve vegyes soványításúakat. Peremkiképzésük változa-

tos, az egyszerű kihajlótól a duzzadt, galléros, valamint a tagolt kivitelig. Három aljtörődék esetében fenékbélyeg is előfordul, egyszerű vonalas, illetve kör alakú keretbe foglalt kereszt formában. Díszítés tekintetében a bekarcolt vonal, hullámvonal, és ezek kombinációja, valamint különböző szögű bevágások és körömbenyomás fordulnak elő.

Fémek: Az egyszerű késtörődékek mellett a betöltésből egy S-végű karikaékszer, egy érem, két nyílhegy és egy sarkantyú került elő.

1. Fazék (8. kép 1.). Vörös és szürke, másodlagosan égett, finoman iszapolt homokkal soványított. A perem kihajló, galléros, lekerekített. A vállon vízszintes, mélyen árkolt bevágások alatt három, sekélyen árkolt bekarcolt vonallal díszített. Méretek: rekonstruált m: 26,5; pá: 19; lsz: 23,2; fá: 12; fv: 0,4–0,6 cm.

2. Fazék (8. kép 2.). Vörös és szürke, másodlagosan égett. Finoman iszapolt homokkal, csillámos homokkal soványított. A perem kihajló, galléros, lekerekített. A nyakon keskeny, mélyen árkolt, nyújtott hullám, a vállon és az oldalon három, széles, sekélyen árkolt, vízszintesen bekarcolt vonallal díszített. Méretek: rekonstruált m: 27,5; pá: 17,5; lsz: 21,8; fá: 11; fv: 0,6 cm.

3. Fazék perem-és oldaltörődéke (8. kép 3.). Szürkésbarna, másodlagosan foltokban kormosra-feketére égett, finoman iszapolt csillámos homokkal soványított. A perem kihajló, felhúzott, hornyolt, belső oldalán fedőtámasztó horonnyal. A nyakon két sorban sűrű, széles, sekélyen árkolt hullámvonallal, a derékon két sorban széles, sekélyen árkolt, vízszintesen bekarcolt vonallal díszített. Méretek: pá: 18; lm: 8; lsz: 20,9; fv: 0,5 cm.

4. Fazék perem-és oldaltörődéke (8. kép 4.). Vörös, másodlagosan foltosan szürkére égett, finoman iszapolt csillámos homokkal soványított. A perem egyszerű kihajló, teteje hornyolt, elsimított tagolással. A nyakon és az oldalon változó közű, széles, sekélyen árkolt, vízszintes, bekarcolt vonalakkal díszített. Méretek: pá: 17; lm: 8,6; lsz: 19,1; fv: 0,6 cm.

5. Fazék perem-és nyaktörődéke (8. kép 5.). Szürke, foltosan vörös, részben másodlagosan égett, szemcsés homokkal soványított. A perem egyszerű, kihajló, lekerekített. A nyakán két, sekélyen árkolt bekarcolt vonal. Méretek: pá: 15; lm: 3,4; lsz: 16,8; fv: 0,4–0,3 cm.

6. Bögre perem-és oldaltörődéke (8. kép 6.). Szürke, másodlagosan kormosra, feketére égett, apró kavicsal soványított. A perem kihajló, felhúzott, elvékonyodó. A nyakon sűrű, sekélyen bekarcolt hullámvonallal, a vállon és a derékon három széles, sekélyen árkolt bekarcolt vonallal díszített. Mére-

tek: pá: 13; lm: 7,1; lsz: 14,5; fv: 0,5 cm.

7. Fazék perem-és nyaktörődéke (8. kép 7.). Vörösésbarna, másodlagosan égett, finoman iszapolt homokkal soványított. A perem egyszerű, kihajló, ferdén vágott. A nyakon három sorban fogaskerékkel mélyen benyomott mintával díszített. Méretek: pá: 17; lm: 5,8; lsz: 17,3; fv: 0,4 cm.

8. Fazék perem-és oldaltörődéke (8. kép 8.). Vörös, foltosan másodlagosan szürkére égett, finoman iszapolt csillámos homokkal soványított. A perem kihajló, szögletesen vágott, hornyolt. A nyakon egy sorban ferde bevágásokkal díszített. Méretek: pá: 15; lm: 4,2; lsz: 18,4; fv: 0,4 cm.

9. Fazék perem-és nyaktörődéke (8. kép 9.). Szürke, másodlagosan égett, szemcsés homokkal és kevés apró kavicsal soványított. A perem egyszerű, kihajló, függőlegesen vágott. A nyak széles, mélyen árkolt bekarcolt vonallal díszített. Méretek: pá: 15; lm: 4,2; lsz: 16,1; fv: 0,4 cm.

10. Fazék perem- és oldaltörődéke (8. kép 10.). Kívül vörösésbarna, belül szürke, másodlagosan égett, finoman iszapolt csillámos homokkal soványított. A perem kihajló, hornyolt. A nyak ferde bevágásokkal, vállán széles, mélyen árkolt elnyújtott hullámvonallal díszített. Méretek: pá: 17; lm: 5,9; lsz: 17,8; fv: 0,4–0,5 cm.

11. Fazék perem-és nyaktörődéke (8. kép 11.). Vörös, másodlagosan foltosan szürkére égett, finoman iszapolt homokkal soványított, szürke maggal égett. A perem kihajló, duzzadt, galléros. A nyak vízszintes sorban mélyen árkolt körömbenyomásokkal díszített. Méretek: pá: 20; lm: 4,1; lsz: 21,3; fv: 0,5 cm.

12. Fazék perem-és nyaktörődéke (8. kép 12.). Vörösésbarna, másodlagosan égett, finoman iszapolt homokkal soványított. A perem egyszerű, kihajló, vízszintesen vágott. A nyakon mélyen árkolt, széles, vízszintes, bekarcolt vonalak. Méretek: pá: 15; lm: 5,5; lsz: 18; fv: 0,5 cm.

13. Fazék perem-és oldaltörődéke (8. kép 13.). Vörös, másodlagosan foltokban szürkére égett, finoman iszapolt homokkal soványított, szürke maggal égett. A perem kihajló, felhúzott, hornyolt. A nyak széles, mélyen árkolt hullám-, derékon három sorban széles mélyen árkolt, bekarcolt vonalakkal díszített. Méretek: pá: 20; lm: 7,1; lsz: 22,7; fv: 0,5 cm.

14. Bögre perem-és nyaktörődéke (8. kép 14.). Fehér, másodlagosan szürkére-feketére égett, apró kavicsal soványított. A perem kihajló, felhúzott, elvékonyodó. Méretek: pá: 12; 4,2×3,4; fv: 0,4 cm.

15. Fazék peremtörődéke (8. kép 15.). Vörös, másodlagosan szürkére-feketére égett, szemcsés

homokkal és kevés apró kavicsal soványított. A perem kihajló, tagolt, belső oldalán fedőtámasztó horonnyal. Méretek: pá: 14; 4,7×2,7; fv: 0,6 cm.

16. Fazék perem-és nyaktörredéke (8. kép 16.). Piszkosfehér(?), másodlagosan kormosra, szürkére égett, szemcsés homokkal és apró kavicsal soványított. A perem kihajló, felhúzott, tagolt, belső oldalán fedőhornyos. A nyakon mélyen, oldalán sekélyen bekarcolt hullámvonal részletei. Méretek: pá: 16; lm: 7; lsz: 17; fv: 0,3–0,4 cm.

17. Fazék perem-és nyaktörredéke (8. kép 17.). Szürke, másodlagosan égett, csillámos homokkal és apró kavicsal soványított. A külső felület eldolgzott, a belső felület durva. A perem kihajló, felhúzott, függőlegesen vágott, belső oldalán fedőtámasztó horonnyal. A nyak sekély, keskeny bekarcolt vonallal díszített. Méretek: pá: 17; lm: 5; lsz: 20,9; fv: 0,5 cm.

18. Fazék perem-és oldaltörredéke (8. kép 18.). Vörös, szemcsés homokkal soványított, halvány-szürke maggal égetett. A perem kihajló, felhúzott, hornyolt, belső oldalán fedőtámasztó horonnyal. A nyakon két sorban mély körömbenyomásokkal díszített. Méretek: pá: 19; lm: 5,7; lsz: 20,7; fv: 0,5 cm.

19. Fazék perem-és oldaltörredéke (8. kép 19.). Vörösesbarna, másodlagosan kormosra, feketére égett, finoman iszapolt csillámos homokkal soványított. A perem kihajló, ferdén vágott, tagolt. A tagolás elsimított, a perem tetején hornyolt. A nyak két vékony, sekélyen bekarcolt vonallal díszített. Méretek: pá: 13,5; lm: 5,2; lsz: 14,3; fv: 0,5 cm.

20. Fazék alj-és oldaltörredéke (8. kép 20.). Szürke, foltosan vörös, jól iszapolt csillámos homokkal soványított, jól égetett. Méretek: lm: 7,6; lsz: 15,1; fá: 10; fv: 0,5 cm.

21. Fazék alj-és oldaltörredéke (8. kép 21.). Vörösesbarna, foltokban másodlagosan kormosra, feketére égett. Finoman iszapolt csillámos homokkal soványított. A külső oldalon sekélyen bekarcolt, keskeny, vízszintes vonal. Méretek: lm: 6,2; lsz: 18,4; fá: 12; fv: 0,7 cm.

22. Fazék alj-és oldaltörredéke (8. kép 22.). Szürke, foltokban másodlagosan kormosra, feketére égett, szemcsés homokkal soványított. Méretek: lm: 8; lsz: 16; fá: 10; fv: 0,5–0,6 cm.

23. Fazék alj- és oldaltörredéke (8. kép 23.). Vörös, külső oldalán másodlagosan kormosra égett, szemcsés homokkal soványított. Az aljon domborított körbe foglalt kereszt alakú fenékbélyeg. Méretek: lm: 2,8; lsz: 13; fá: 10; fv: 0,7 cm.

24. Fazék alj-és oldaltörredéke (8. kép 24.). Szürke, másodlagosan foltosra égett, apró kavicsal soványított. A külső oldalon sekély, széles, vízszintesen bekarcolt vonal részlete. Méretek: lm: 8,1; lsz: 22,6; fá: 19; fv: 0,6 cm.

25. Fazék alj-és oldaltörredéke (8. kép 25.). Szürkésbarna, foltokban másodlagosan égett, szemcsés homokkal soványított. A külső felület sérült. Méretek: lm: 5,8; lsz: 14,5; fá: 9; fv: 0,6 cm.

26. Kovácsoltvas kés (10. kép 3.). Hegyesedő pengéjű, lefelé hajló nyéltüskés. Méretek: th: 13,9; penge: 9,3×1,5×0,3; nyél: 4,6×0,8×0,3 cm.

27. Kovácsoltvas páncéltörő nyílhegy (10. kép 5.). Téglalap átmetszetű, nyéltüskés. Méretek: th: 6,3; nyéltüske: 2,8×0,2×0,3; hegy: 3,5×0,3×0,4 cm.

28. Kovácsoltvas páncéltörő nyílhegy (10. kép 6.). Téglalap átmetszetű, nyéltüskés. Méretek: th: 6,5; nyéltüske: 2,8×0,2×0,2; hegy: 3,7×0,3×0,4 cm.

29. Bronz S-végű karikaékszer (10. kép 8.). Kerek átmetszetű huzalból hajlított, vége laposra kalapált, az S-vég ép, nem bordázott. A karika oldalirányban enyhén deformált. Méretek: 2,6×3,1×0,1 cm.

30. Ezüst denár (10. kép 11.). III. István (1162–1172) CNH I. 153.

31. Kovácsoltvas sarkantyú (10. kép 12.). A száraz félkör átmetszetűek, a tüske felfelé ívelő gömbben végződik. Függesztő fülei lekerekített téglalap alakúak, törredékesek. Méretek: szár h: 10,4; távolság: 8; v: 0,8×0,4 cm.

85/7. ház: Téglalap alakú, É–D-i irányú, ívelt oldalfalú, félig földbe mélyített, leégett lakóház (6. kép 1.). Méretek: 4,6×3,8 m (kb. 17,5 m²), belső méretek: 4,2×3,4 m (kb. 14,5 m²). Az épület padlószintje a nyezett felszíntől 35–40 cm mélyen került elő. A padló maga a letaposott kovárványos homok, tapasztott padlót csak foltokban tudtunk megfigyelni. A bejárata kérdéses, elképzelhető, hogy az É-i rövidebb oldal Ny-i részén megfigyelt széles, ívelt padka a leomlott lépcső lehetett. Lekerekített, téglalap alakú kb. 1,3–1,5 m átmérőjű, szájjal K felé néző kemencéjét a DNy-i sarokban, szürke agyagból építették (124. SE). A jól kiégetett sütőfelületet kevés platni- és kerámiadarabbal rakták ki. Ovális, 0,7×0,8 m-es, 25 cm mély üllőödrét (145. SE) az ÉK-i sarokba ásták. Szelementartó oszlophelyei nem kerültek elő. Az épület leégett. Az elszenesedett tetőszerkezet maradványait a padlón részben sikerült megfigyelni (4. kép 3.).

Leletanyag

Kerámia: Az épület bontása során előkerült kerámiatörredékekből egy egész és három törredékes edényt sikerült összeállítani. A fazekak fehér színűek, apró kavicsal soványítottak, peremük

kihajló, felhúzott. Oldalaikon vízszintesen bekarcolt, körbefutó vonalakkal vagy hullámvonalakkal díszítettek. A kevés kerámiaanyag kisebb törredékei vörös, szürke, vagy kívül szürke, belül vörös színű, szemcsés vagy csillámos homokkal soványítottak, jól kiégetettek. A kisszámú díszített oldaltörredéken körbefutóan bekarcolt, vízszintes vonal vagy hullámvonal fordul elő.

Fémek: Az épület mindkét fémlelete a betöltésből került elő, törredékes, másodlagosan égett.

1. Fazék perem-és oldaltörredéke (9. kép 20.). Fehér, apró kavicsal soványított, másodlagosan égett. A perem kihajló, felhúzott, tagolt, vízszintesen vágott. A nyakon két, mélyen árkolt, széles bekarcolt vonal. Méretek: pá: 22; lm: 6,7; lsz: 21,3; fv.: 0,5 cm.

2. Fazék nyak- és oldaltörredéke (9. kép 21.). Fehér, apró kavicsal soványított, másodlagosan égett. A perem kihajló, felhúzott, tagolt, törött. A nyaktól változó közű, mélyen árkolt, széles, vízszintesen bekarcolt vonalakkal díszített. Méretek: m: 19,4; pá: kb. 20; lsz: kb. 11,5; fv.: 0,7 cm.

3. Fazéktörredék (9. kép 22.). Fehér, apró kavicsal soványított, másodlagosan égett. A perem kihajló, felhúzott, tagolt. A nyaktól az aljig változó közű, széles és keskeny, mélyen és sekélyen árkolt bekarcolt vonalakkal díszített. Méretek: m: 24,6; pá: 20; lsz: 21,4; fá: 14; fv: 0,6–0,7 cm.

4. Fazék perem-és oldaltörredéke (9. kép 23.). Fehér, apró kavicsal soványított, másodlagosan égett. A perem kihajló, felhúzott, vízszintesen vágott, tagolt, belső oldalán fedőhoronnyal. A nyakon és a vállon két, vékony, sekélyen árkolt, széles közű hullámvonal. Méretek: m: 14,9; pá: 18; lsz: 20,9; fv: 0,4–0,5 cm.

5. Kovácsoltvas patkó törredéke (10. kép 2.). Ívelt, két ovális szögfurattal. Méretek: 10,4×2,1×0,4; furat á: 0,7×0,4 cm.

291/58. ház: Négyzetes, meredek oldalfalú, félig földbe mélyített, ágasfás-szelemenés tetőszerkezetű leégett lakóház, tapasztott, vörösre égett agyagpadlóval (6. kép 2.). Méretek: 4,4×4,7 m (kb. 20,5 m²), belső méretek: 4,5×4 m (kb. 18 m²). Az épület padlószintje a nyezett felszíntől 45–55 cm mélyen került elő. A bejárat helye kérdéses. A kerek, kb. 1,6 m átmérőjű, szájjal Ny felé néző kemencét (314. SE) a DK-i sarokban, szürke agyagból építették. A sütőfelületet háromszor újították, alapozásként kevés, kisebb kerámiatörredéket használtak. Az ovális, 0,7×0,8 m-es, 25 cm mély üllőödröt (354. SE) az ÉNy-i sarokba ásták. A kerek, kúposan szűkülő, kb. 30 cm átmérőjű, 70–75 cm mély szelementartó

oszlophelyek (381–382. SE) az É-i és a D-i oldalak közepén kerültek elő. Az épület leégett. Az elszenesedett tetőszerkezet maradványait, valamint a használati eszközök egy részét (fazék) a padlón találtuk (4. kép 4., 5., 7.).

Leletanyag

Kerámia: Az előkerült kerámiatörredékekből – a 21/13. épülethez hasonlóan – közel 35 edényre következtethetünk. A magas edényszám itt is az ideiglenes tereprendezéssel hozható összefüggésbe. A nagyszámú törredék elsősorban az épület felső betöltési rétegéből került elő. A törredékek a soványítás, a forma és a peremképzés tekintetében az előző három épület anyagához igazodnak. A díszítés vonatkozásában azonban a benyomott fogaskerék-minta aránya kiemelkedő. Az épület leletanyagából kiemelkedik a kemence mellett a padlón, *in situ*, az egyik horgasfa által összetört nagyméretű fazék (9. kép 1.). A másodlagos égés miatt az edény nagymértékben deformálódott. Helyzetéből adódóan a kemence melletti tér konyhai funkcióját valószínűsíti.

Fémek: Az épület fémleletei általános használati eszközök – vödörfül (10. kép 13.) és pánttörredékek, kés (10. kép 4.) és egy karikaékszer (10. kép 10.).

1. Fazék (9. kép 1.). Szürke, foltosan vörös, másodlagosan foltosra égett, deformálódott, szemcsés homokkal és mészszemcsékkel soványított. A perem kihajló, elsimítottan hornyolt, vízszintesen vágott. A vállon két, széles, mélyen árkolt elnyújtott hullámvonal. Méretek: m: 31,6; pá: 20,5; lsz: 27,5; fá: 13,5; fv.: 0,5 cm.

2. Fazék perem- és oldaltörredéke (9. kép 2.). Fehér, másodlagosan foltosan kormosra, feketére égett, szemcsés homokkal soványított. A perem kihajló, felhúzott, vízszintesen vágott. A vállon két vízszintesen bekarcolt vonal. Méretek: pá: 22; lsz: 27,9; lm: 11,5; fv: 0,6 cm.

3. Fazék perem- és oldaltörredéke (9. kép 3.). Vörösesbarna, foltokban másodlagosan kormosra, feketére égett, finoman iszapolt homokkal soványított. A perem kihajló, ferdén vágott. A vállon egymásba kapcsolódó, széles, sekélyen bekarcolt két hullámvonal alatt széles, sekély, vízszintes, bekarcolt vonalat keresztező hullámvonal. Méretek: pá: 16; lsz: 18,8; lm: 9,6; fv: 0,3–0,4 cm.

4. Fazék perem- és oldaltörredéke (9. kép 4.). Vörös, másodlagosan foltosan kormosra, feketére égett, szemcsés homokkal soványított. A vállon széles, sekélyen árkolt hullámvonal részlete. A perem kihajló, lekerekített, vízszintesen vágott. Méretek: pá: 18; lsz: 21,2; lm: 6,9; fv: 0,6 cm.

5. Fazék perem- és oldaltörredéke (9. kép 5.). Szür-

ke, foltosan vörös, másodlagosan égett, szemcsés homokkal és apró kavicsal soványított. A vállon széles, mélyen árkolt hullámvonal alatt keskeny, sekélyen bekarcolt vonal. A perem kihajló, lekerekített, duzzadt. Méretek: pá: 17; lsz: 21; lm: 6,7; fv: 0,5 cm.

6. Fazék perem- és nyaktörredéke (9. kép 6.). Vörösbarna, részben másodlagosan égett, finoman iszapolt homokkal soványított. A nyakon széles, sekélyen árkolt hullámvonal részlete. A perem kihajló, tagolt, tetején fedőhornyos. Méretek: pá: 17; lsz: 18,8; lm: 4,9; fv: 0,5 cm.

7. Fazék perem- és nyaktörredéke (9. kép 7.). Vörös, foltosan szürke, finoman iszapolt csillámos homokkal soványított, jól égetett. A nyakon két sorban bebökődött pontsor. A perem egyszerű, kihajló, elvékonyodó. Méretek: pá: 16; lsz: 16,5; lm: 3,7; fv.: 0,6 cm.

8. Fazék perem- és oldaltörredéke (9. kép 8.). Vörös, másodlagosan foltokban szürkére-feketére égett, finoman iszapolt csillámos homokkal soványított. A tölcséresen kihajló perem lekerekített, tagolt. A vállon két sorban mélyen benyomott fogaskérminta. Méretek: pá: 14; lsz: 16,3; lm: 5,1; fv: 0,5 cm.

9. Korsó vagy palack perem- és nyaktörredéke (9. kép 9.). Fehér, szemcsés homokkal és apró kavicsal soványított, jól égetett. A behúzott perem vízszintesen tagolt. Méretek: pá: 8; lsz: 9; lm: 5,2; fv: 0,8 cm.

10. Fazék peremtörredéke (9. kép 10.). Vörös, másodlagosan égett, finoman iszapolt homokkal soványított. A perem egyszerű. Méretek: pá: 18; lsz: 3,6; lm: 3,3; fv: 0,6 cm.

11. Fazék perem- és nyaktörredéke (9. kép 11.). Vörös, foltokban másodlagosan égett, iszapolt homokkal soványított. A perem kihajló, lekerekített, vízszintesen vágott. Méretek: pá: 17; lsz: 5,4; lm: 3,3; fv: 0,5 cm.

12. Fazék oldaltörredéke (9. kép 12.). Kívül szürke, belül vörösbarna, szemcsés és csillámos homokkal soványított, halványszürke maggal égetett. Külső oldalán sekélyen benyomott fogaskérmintával díszített. Méretek: 5,3×4,2×0,5 cm.

13. Fazék nyaktörredéke (9. kép 13.). Sárgásbarna, szemcsés homokkal soványított, sötétszürke maggal égetett. Külső oldalán három sorban fogaskérmintával díszített. Méretek: 7,4×4,2×0,6 cm.

14. Fazék aljtörredéke (9. kép 14.). Fehér(?), másodlagosan rózsaszínűre égett, apró kavicsal soványított. Alján négyszögletes keretbe foglalt kereszt alakú fenékbélyeggel. Méretek: 8,8×8,5×0,6 cm.

15. Kovácsoltvas kés (10. kép 4.). Kisméretű, hegyesdű végű, nyéltüskés. Méretek: th: 11,1; nyél h: 3,7; penge h: 7,4; lsz: 0,8; penge v: 0,2; nyéltüske: 0,4×0,3 cm.

16. Orsókarika (10. kép 9.). Vörös, szemcsés homokkal soványított, szürke maggal égetett. Fazék oldaltörredékéből kialakított. Méretek: 3,3×3,2; fv: 0,7; furat á: 0,7 cm.

17. Bronz S-végű karikaékszer (10. kép 10.). Kerek átmetszetű huzalból készült, vége laposra kalapált, az S-vég ép, nem bordázott. A karika szétnyílt, 8-as alakban deformálódott. Méretek: 3,5×2,7×0,1 cm.

18. Kovácsoltvas vödörfül (10. kép 13.). A szár téglalap átmetszetű, csavart. Hengeres végei visszahajtottak. Méretek: 0,4×0,2; sz: 13,8; m: 7,5 cm.

8. Összegzés

2009–2010-ben az M3 autópálya megelőző régészeti feltárása során Magy, Kauzsay-tanya lelőhelyen a történeti adatok alapján Ómagy település részletét tártuk fel. Egy klasszikus, a 12. század végén elpusztult Árpád-kori falu részlete került napvilágra. A szinte kivételes állapotban megmaradt, leégett lakóházak tetőszerkezet-maradványai, leletanyagai az Árpád-kor falusi mindennapjaiba engednek betekintést.³⁸

³⁸ A rajzok elkészítéséért Krizsanóvszki Mátét és Szász Csabát, a karikaékszerek meghatározásánál nyújtott segítségével János Juditot illeti köszönet.

Csaba Kiss

Burnt Árpadian Age houses at Magy, Kauzsay-tanya

Keywords: pre-development excavation; Magy, Kauzsay-tanya, County Szabolcs-Szatmár-Bereg; Árpadian Age; settlement, buildings, reconstruction

In 2009–2010, we conducted a pre-development excavation at the Magy, Kauzsay-tanya site (id. no. 34854) lying along the Nagykálló–Vásárosnamény section of the planned track of the M3 Motorway. In addition to scattered Bronze Age and Scythian period features, we uncovered the section of an Árpadian Age settlement (Fig. 1).

We excavated a number of houses, various pits, storage pits and wells alongside several features whose one-time function remained unclear during the archaeological investigation of the Árpadian Age settlement extending in a north-west to south-east direction that was cut by the planned motorway track in an east to west direction (Fig. 2). On the testimony of the archaeological record, the settlement perished at the close of the 12th or the onset of the 13th century. Evidencing its destruction was a burnt layer covering a part of the site and several burnt houses. Described and discussed here are four burnt buildings uncovered at the site.

We unearthed a total of twenty-six houses. The sunken, rectangular houses were 14–20 m² large on the average, although there were several 20–22 m² large buildings among them too, and all had a roof structure supported by forked ridge poles. We were unable to determine the location of the posts supporting the ridge purlin in some houses. The oven mouths were most often set parallel to the short side. The entrance to these houses could rarely be determined; in cases when it could be identified, it lay on the short side opposite the oven. Most houses were north to south or east to west oriented. The twenty-six buildings represented two occupation phases. The houses forming a roughly north to south row uncovered in the site's western part were smaller and lay higher (as a result of which they had been destroyed by ploughing down to their floor level), and they barely contained any finds. In contrast, the buildings brought to light in the site's eastern half were larger, their floor level lay deeper (some 30–50 cm lower than the scraped surface) and most had burned down. The remains of the burnt roof structure had survived on the floor *in situ* together with a part of the domestic utilitarian artefacts in four of the excavated buildings (Houses 15/1, 21/13, 85/7, 291/58). Following the scraping of the excavation surface, the four buildings discussed here were outlined as greyish, sooty soil marks with charcoal, occasionally with plough furrows in the yellow sandy natural subsoil (e.g. House 15/1; Fig. 3. 1). The floor of the buildings lay at a depth of 30–60 cm from the scraped surface (Fig. 4. 2). The charred remains of the roof structure were found at different depths, but they generally lay on the floor (Fig. 4. 5). A part had been destroyed by agricultural cultivation. The buildings were not renewed after they had burnt down and the settlement was abandoned after their destruction. However, a part of the community returned temporarily and tried to restore some order to the settlement, as indicated by the joining vessels fragments found in different houses, the secondarily buried child in House 305/66 and the skull and limb bone fragments of another child burial disturbed by ploughing found during the excavation of House 15/1. The oven mouths in the buildings discussed here were set parallel to the short side of the sunken houses (Fig. 4. 7) and faced the long side. The rectangular or horseshoe-shaped ovens were built on the floor or on a slightly raised platform. Their baking plate was thoroughly burnt and the one in House 291/58 had been renewed several times. Their foundation was made from pottery sherds and baking plate fragments. Their foundation and dome was of yellowish-grey, strongly fired clay.

The surviving, well-documented wood remains enabled the hypothetical 3D reconstruction of one building (House 291/58; Fig. 6. 2).^{51*}

^{51*} The footnote texts can be found in the Hungarian study.

The springboard for our reconstruction was the position of the two forked ridge poles supporting the ridge purlin and the size and length of one of the forked ridge poles, which were found broken into several pieces during the excavation (Fig. 4. 4–5, 7). The reconstruction of the height of the ridge purlin placed on the two forked ridge poles was based on the distance between the place of the northern ridge pole and its forked fragment found in front of the oven mouth, which indicated a height of roughly 3.8 m from the floor level. We determined the position of the rafters laid on the purlin from the distances between the pit of the house (passage and work areas) and the spot where they had collapsed, and the use of the spaces for sleeping and storage areas.⁶ This meant a distance of 1 m from the pit's edge and a pitch of roughly 45°. The number of rafters was estimated from the distances between the crosswise wood remains (roughly 50 cm), which indicated nine rafters. There was no indication of where the entrance to House 291/58 lay. However, knowing that the entrance usually lay opposite the oven mouth in these buildings, we may assume that this was the case in this house too. The location of the entrance and the triangular, pitched form of the protective roofing over the entrance in the reconstruction (Fig. 7) is no more than a supposition. In the light of the above, the building's "useful space" was roughly 32.5 m² – although other reconstructions would also be feasible (the distance of the rafters from the pit's edge, their pitch, the number of rafters, another type of entrance, etc.). In the reconstruction, the depth of the pit was determined relative to the scraped surface (-60 cm) owing to the uncertainty of the exact depth of the one-time occupation surface. The determination of the original one-time depth is aided by the rafter sections found at the edge of the pit's western side, in part lying outside the pit. The position of the two rafter fragments extending some 20–25 cm beyond the pit's edge quite likely lay near the original one-time occupation surface. It is also possible that the pit had stepped sides and that sleeping area and storage area lay 10–20 cm (?) from the ground. Considering the roughly 30 cm thick humus and ploughed layer, the one-time occupation surface probably lay 90 cm above the floor level.

The overwhelming majority of the finds recovered during the excavation of the buildings is made up of pottery. The number of intact, refittable and larger fragments uncovered in the four buildings suggests that each household had a set of three to five vessels.

The colour of the vessel fragments can be assigned to four main categories: red and its hues, grey and its hues, brown and its hues, and white. Different tempers were used. Most vessels were made from finely levigated clay tempered with grainy sand or a small amount of mixed tempers, and a negligible number of small pebbles.

The vessels were almost exclusively fired in a reducing atmosphere. Most vessels were built on a slow wheel and were then smoothed, generally on the rim and shoulder. Vessels have a symmetrical, funnel-shaped neck and a rounded shoulder or an elongated form. Rim shapes vary considerably.

The overwhelming majority of the pottery fragments are ornamented. All the ornamental motifs typical for the Árpadian Age (such as wavy lines, a spiralling line down the vessel body, cogwheel patterns, nail impressions and their combinations) occur on the pottery.^{8–11} The most widespread decoration is made up of incised lines of varying depth and width spaced at different distances apart.

The intact, refittable and reconstructable vessels indicate that patterns of incised lines ran downward from the neck and covered the vessel down to the lower two-thirds or the greatest circumference (Fig. 9. 21, 22). Wavy lines set in one or two rows on the neck were popular (Fig. 9. 15, 17, 19; Fig. 8. 16), as were rows of nail impressions around the neck or shoulder (Fig. 8. 18) and oblique or horizontal grooves (Fig. 8. 1, 8, 10, 11), and their combinations (Fig. 8. 1–3, 6, 10, 13). The proportion of rouletted or cogwheel-like patterns (Fig. 8. 7; Fig. 9. 8, 12–13) is more or less identical to grooving and nail impressions. A row of stabbed punctates was found on a single fragment (Fig. 9. 7).

The greater part of the fragments comes from cooking pots. About two-thirds fall into the type with a rim diameter of 14–25 cm. The proportion of tableware with a rim diameter below 14 cm is negligible, similarly to larger storage vessels. The most frequent rim diameter is 18 cm, with most falling into the 16 to 19 cm range.

Metal finds account for a smaller portion of the finds. The metal artefacts brought to light are predominantly utilitarian tools and implements,^{12–21} a smaller part represents coins and jewellery. Seven spurs were found altogether, one of which came from these four buildings (Fig. 10. 12). The spur from House 21/13 can be assigned to Ruttkay's Group B-4 and is generally dated to the 12th century.²²

The site yielded seven coins (one issue of Géza II, two of István III, three of Béla III and one unidentifiable piece), of which a coin of István III (Fig. 10. 11) came to light from House 21/13.

The dates of the lock-ring-type jewellery show a wide scatter. In addition to a few early, 10th century pieces, several lock-rings could be assigned to the 11th century, and there were a few expressly late types from the 12th–13th centuries. Two lock-rings were brought to light from the four buildings discussed here (Fig. 10. 8, 10), both of which appeared in the 11th century.³⁷

The name of the settlement and of the Magyi family crops up increasingly often in the charters from the later 14th century, usually in relation to estate disputes. Some charters mention a settlement called Ómagy in addition to Magy. The excavated settlement section was probably identical with Ómagy that lay near Magy, which is known to have been deserted by the early 15th century. The laconic historic sources are silent on the causes behind the destruction of Ómagy or its date. The sources only reveal so much that – in view of its name – its destruction/abandonment can be dated before 1402.^{24, 2, 26–36}

Description of the buildings³³⁸

House 15/1: Rectangular, east to west oriented, burnt sunken building with steep walls and a roof construction of forked ridge poles supporting a ridge purlin (Fig. 5. 1). Dimensions: 3.25 m×4.2 m, interior dimensions: 3 m×4.1 m. Depth: -25–35 cm. We did not find a plastered or renewed floor. The stepped entrance lay in the south-eastern corner. Facing the entrance was an oven with oval mouth towards the south and a diameter of 1.3–1.1 m. The oven had a thoroughly fired baking plate, it had not been renewed, and its foundation contained pottery fragments and crushed stone. The round, tapering post-holes with a diameter of ca. 30–40 cm and a depth of 40 cm from the floor level for the forked ridge poles supporting the ridge purlin lay in the middle of the short sides. A 25 cm deep, oval sitting pit with curved sides and dished floor measuring 50 cm×60 cm was found in the south-western corner. The building had perished in fire: the charred remains of the roof structure and a part of the household articles such as pottery (Fig. 9. 16, 18), an iron axe (Fig. 10. 7) and a sickle (Fig. 10. 1, Fig. 3. 2) lay on the floor. The building had been extensively damaged by agricultural cultivation (Fig. 4. 1). Following the excavation of the house, we surveyed its area with a metal detector and found an iron nail in the yellow natural subsoil, some 15–20 cm underneath the floor level, which can probably be interpreted as a foundation deposit. The foundation of the oven's baking platform yielded a handful of white and grey body sherds, some plain, some decorated with a linear design.

House 21/13: Square, burnt sunken building with curved steep walls and a roof construction of forked ridge poles supporting a ridge purlin (Fig. 5. 2). Dimensions: 4.1 m×4.1 m, interior dimensions: 3.7 m×3.5 m. Depth: -50–60 cm. We did not find a plastered or renewed floor, neither was there any indication of the entrance. The rectangular, 1.4–1.3 m large oven with the mouth facing north was built in the south-eastern corner. Its baking surface was not renewed, its foundation yielded a handful of small pottery fragments. The round, tapering post-holes with a diameter of ca. 30–35 cm and a depth of 30 and 40 cm, respectively, from the floor level for the forked ridge poles supporting the ridge purlin lay in the middle of the eastern and western side. A 15 cm deep sitting pit measuring ca. 100 cm×60 cm was found in the north-western corner. Another 15 cm deep feature measuring 80 cm×60 cm can also be interpreted as a sitting pit or work-pit. The building had burnt down; remains of the charred roof structure lay on the floor (Fig. 3. 5, 7–8).

House 85/7: Rectangular, north to south oriented, burnt sunken building with curved walls (Fig. 6. 1). Dimensions: 4.6 m×3.8 m, interior dimensions: 4.2 m×3.4 m. Depth: -35–40 cm. Only a few patches of the plastered floor survived. The location of the entrance remains uncertain, although it is possible that the wide, curved platform in the western part of the northern short side represented the remains of the collapsed steps. The oblong oven with a diameter of ca. 1.3–1.5 m and a mouth facing east was built in the south-western corner. The baking surface was covered with a few burnt daub fragments and pottery sherds. A 25

² I am greatly indebted to Péter Németh for his kind help and assistance in the section on the settlement's history.

^{3, 38} I would here like to thank Máté Krizsanóvszki and Csaba Szász for preparing the illustrations and Judit János for her help in the assessment of the lock-rings.

cm deep oval sitting pit measuring 0.7 m×0.8 m was dug in the north-eastern corner. The post-holes for the forked ridge poles supporting the ridge purlin were not found. The building had been consumed by fire. Portions of the charred roof structure could be identified on the floor (Fig. 4. 3).

House 291/58: Square, burnt sunken building with steep walls, a red burnt, plastered clay floor, and a roof construction of forked ridge poles supporting a ridge purlin (Fig. 6. 2). Dimensions: 4.4 m×4.7 m, interior dimensions: 4.5 m×4 m. Depth: -45–55 cm. The location of the entrance is uncertain. The round oven with a diameter of ca. 1.6 m and a mouth facing west was built in the south-eastern corner. The baking surface was renewed three times; a few smaller pottery sherds were used as a foundation. A 25 cm deep, oval sitting pit measuring 0.7 m×0.8 m was dug in the north-western corner. The round, tapering post-holes with a diameter of ca. 30 cm and a depth of 70–75 cm for the forked ridge poles supporting the ridge purlin were located in the middle of the northern and southern side. The building had burnt down. Remains of the charred roof construction and a part of the domestic utensils such as a pot (Fig. 4. 6) lay on the floor (Fig. 4. 4–5, 7).

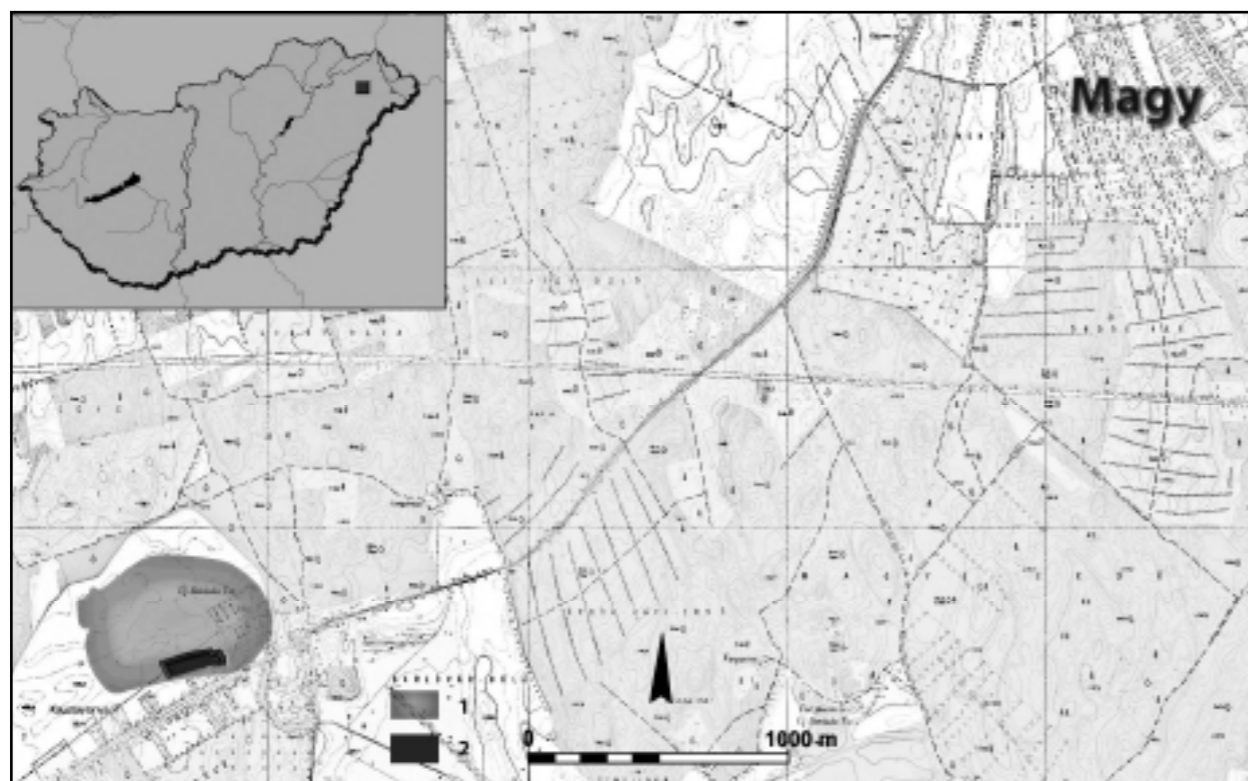
The collation of the traditional archaeological and the historical evidence indicated that the destruction of the settlement can be dated before 1402, most likely to the close of the 12th century on the testimony of the archaeological finds.

Irodalom • References

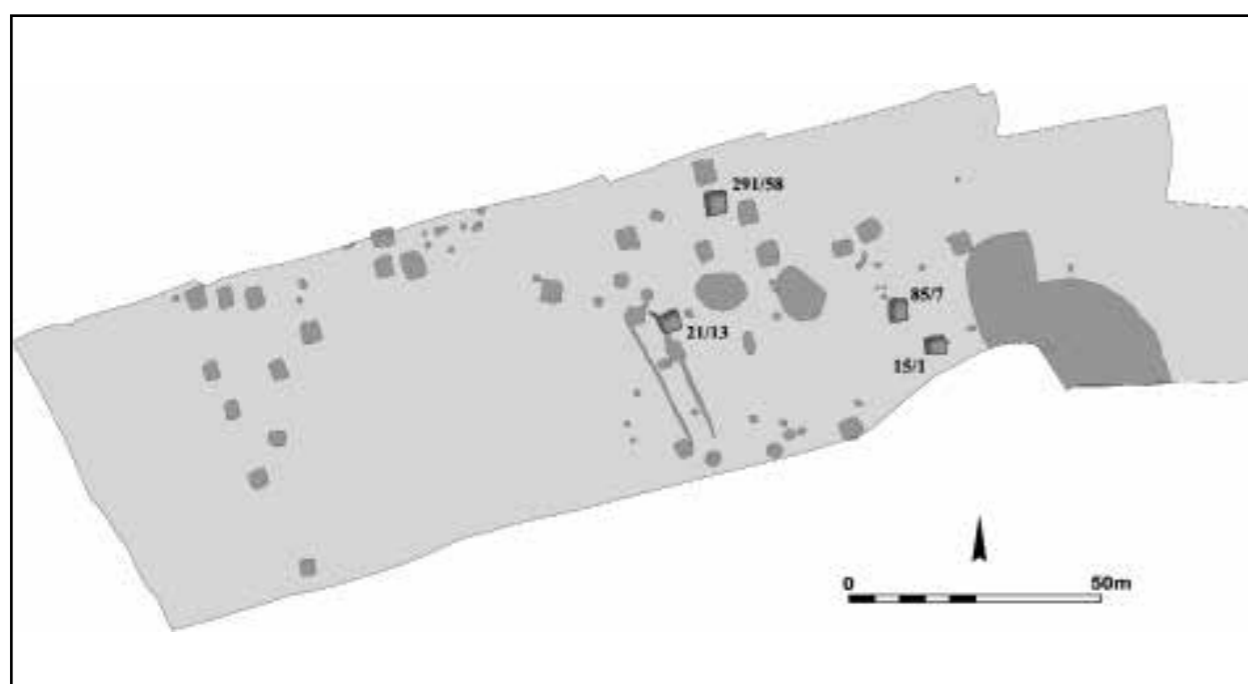
- ESIK 2007 ÉSIK A.: A középkori Szabolcs vármegye településneveinek névrendszertani vizsgálata. Szakdolgozat. Debrecen, 2007.
- FEJÉRPATAKY 1887 FEJÉRPATAKY L.: Rationes collectorum pontificorum in Hungaria 1281–1375. Pápai tizedszedők számadásai. Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Vatikáni magyar okirattár I/1. Budapest, 1887. [reprint: 2000]
- FODOR 1975 FODOR, I.: Vorläufige Bericht über die Ausgrabung des Dorfes Szabolcs–Kisfalud im Jahre 1971–1973. Folia Archeologia XXVI (1975) 171–182.
- GERGELY 2005 GERGELY B.: Árpád-kori házak Székely határában. Houses from the Árpadian Period at Székely. In: Kisfaludi J. (Szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Archaeological Investigations in Hungary 2004. Budapest 2005, 25–36.
- GIESLER 1981 GIESLER, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. Prähistorische Zeitschrift 56 (1981) 3–221.
- HOLL–PARÁDI 1982 HOLL, I.–PARÁDI, N.: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes Archeologici Hungariae. Budapest 1982.
- KAMMERER 1895 KAMMERER E. (Szerk.): A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. VIII. Budapest 1895.
- KÁZMÉR 2010 KÁZMÉR M.: Jelentés a Magy–Kauzsay-tanya leégett Árpád-kori lakóház faszénleleteinek anyagvizsgálatáról. Kézirat 2010. MNM NÖK Adattár 2010–0038/3
- KOVALOVSZKI 1975 KOVALOVSZKI J.: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról. 1962–1974. Vorbericht über die Ausgrabung des Árpádenzeitlichen Dorfes Doboz. Archeologiai Értesítő 102 (1975) 204–223.
- KOVALOVSZKI 1980 KOVALOVSZKI J.: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalom (bronzkor, III-IV és XI-XIII. század). Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom. Fontes Archeologici Hungariae. Budapest. 1980.
- KOVÁCS 1986 KOVÁCS L. Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy. (szerk.) Az Árpád-kor háborúi. Budapest 1986, 216–281.
- LÁSZLÓ 2011 LÁSZLÓ O.: Embertani jelentés. Kézirat 2011. MNM NÖK Adattár 2011–0001/1
- LUKÁCS 1997 LUKÁCS J.: Árpád-kori teleprészlet Nyíregyházán a Pazonyi út mellett. Árpádenzeitlicher Siedlungsteil beim Fundort Nyíregyháza-Pazonyi út. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLIX (1997) 205–245.
- MEZŐ 1967 MEZŐ A.: A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 1. Nyíregyháza, 1967.

- MEZŐ–NÉMETH 1972 MEZŐ A.–NÉMETH P.: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972.
- MÉRI 1964 MÉRI I.: Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút. Régészeti Füzetek Ser II. 12. Budapest, 1964.
- MÉRI–KOVALOVSKI 2000 MÉRI I.–KOVALOVSKI J.: Egy Árpád-kori magyar falu leletmentő ásatása. Tiszalök – Rázom 1950–53. Opuscula Hungarica II. Budapest, 2000.
- MIKLÓS 1997 MIKLÓS Zs.: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. (Dörfer, Burgen, Klöster im Südteil des Börzsöny-Gebirges) Váci Könyvek 8 (1997) 7–153
- MÜLLER 1975 MÜLLER, R.: Die Dataierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungariae 27 (1975) 59–102.
- MÜLLER 1982 MÜLLER R.: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökör végéig. (Die Entwicklung der eisener Agrargeräte in Ungarn von der Späteisenzeit bis zum Ende der Türkenherrschaft.) Zalai Gyűjtemény 19/1–2. Zalaegerszeg 1982.
- NÉMETH 1987 NÉMETH P.: Nyíregyháza a középkorban. In: Cserenyák L.–Mező A. (Szerk.) Nyíregyháza története. Nyíregyházi kiskönyvtár 15 (1987) 9–35.
- NÉMETH 1997 NÉMETH P.: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.
- PARÁDI 1963 PARÁDI N.: Magyarországi pénzleletes cserépedények (XI–XVII. század). Münzfunde hortende mittelarcheliche Gefässe in Ungarn. Archeologiai Értesítő 89 (1963) 205–231.
- PARÁDI 1967 PARÁDI N.: A Hács-béndekpusztai Árpád-kori edényégető kemence. Le four de potier de l'époque Árpádienne de Hács. Archeologiai Értesítő 94 (1967) 20–38.
- PITI 2004 PITI F.: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386). A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 55 (2004)
- RUTTKAY 1976 RUTTKAY, A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. Slovenska Archeológia 24 (1976) 245–395.
- SABJÁN 1999 SABJÁN T. A veremház rekonstrukciója. In: Bencze Z.–Gyulai F.–Sabján T.–Takács M.: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Monumenta Historica Budapestinensia X. Budapest 1999, 131–176.
- SIMONYI 2005 SIMONYI E.: Adatok a 10–13. századi kerámiakészítéshez Északkelet-Magyarországról. Data on Pottery from the 10th-13th century in North-East Hungary. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 44 (2005) 37–55.

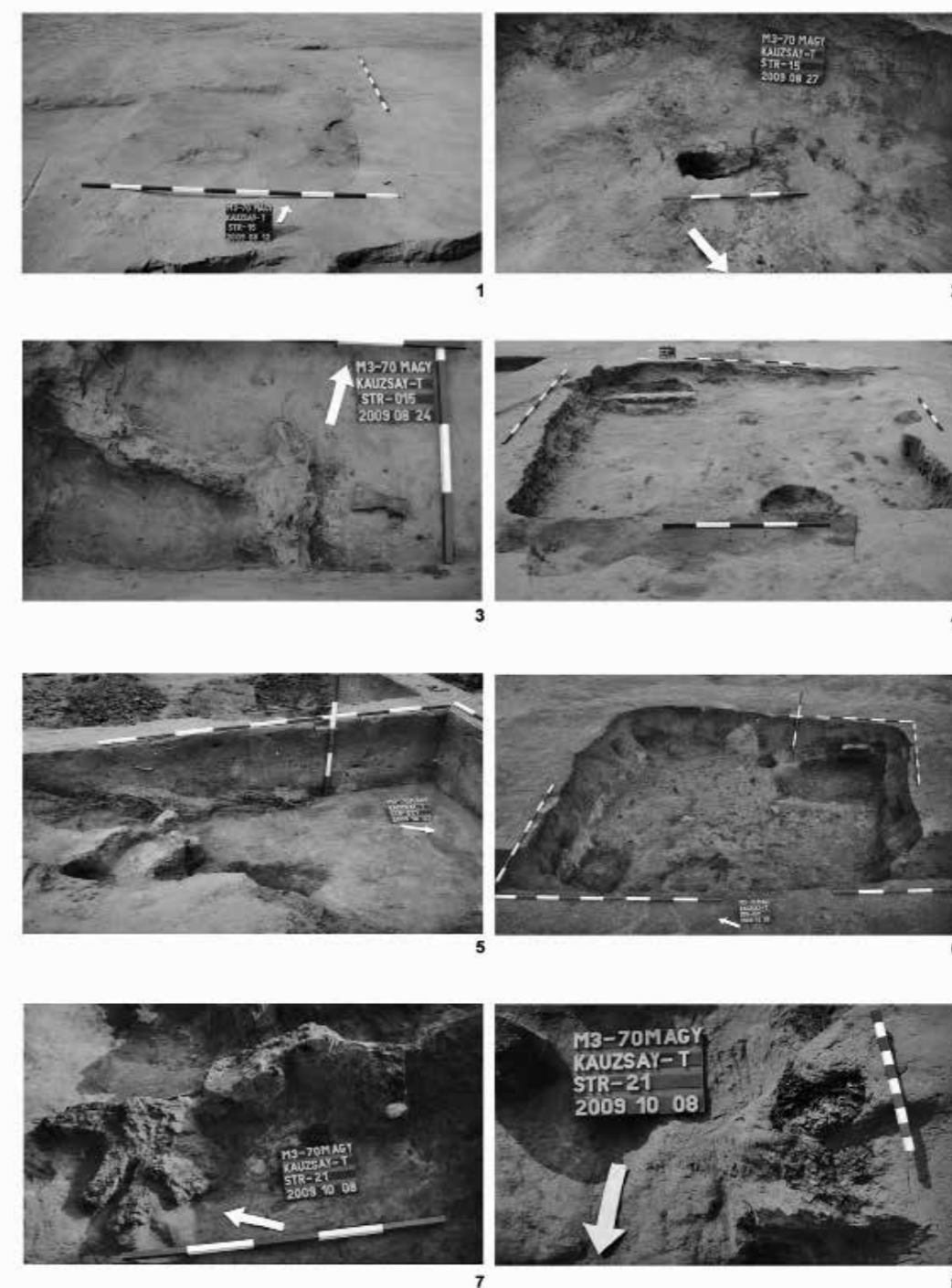
- TAKÁCS 1993 TAKÁCS M.: Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században. (Kutatási eredmények és további feladatok). Dörfliche Wohnhäuser und sonstige Gebäude in der Kleinen Tiefebene vom 10. bis zum 16. Jahrhundert (Forschungsergebnisse und weitere Aufgaben) In: Cseri M. (Szerk.) A Kisalföld népi építésze. A Győrött 1993. május 24–25-én megrendezett konferencia anyaga. Szentendre–Győr 1993, 7–53.
- TAKÁCS 1996a TAKÁCS, M.: Formschatz und exaktere Chronologie der Tongefässe des 10.-14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungariae 48 (1996) 135–194.
- TAKÁCS 1996b TAKÁCS M.: Veszprém megye 10–11. századi kerámiája. Die Keramik des 10-11. Jahrhunderts im Komitat Veszprém. Acta Musei Papensis. Pápai múzeumi Értesítő 6 (1996) 329–350.
- TAKÁCS 1999 TAKÁCS M.: Lakóház rekonstrukciók az Árpád-kori településben. In: Bencze Z.–Gyulai F.–Sabján T.–Takács M.: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Monumenta Historica Budapestinensia X. Budapest 1999, 93–129.
- TEREI–HORVÁTH 2007 TEREI Gy.–HORVÁTH A.: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. The iron finds from Period II. at the Árpadian village at Kána. Budapest Régiségei XLI (2007) 153–192.
- TETTAMANTI 1975 TETTAMANTI S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. (Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken) Studia Comitatus 3 (1975) 79–123:
- TÓTH N. C 2003 TÓTH N. C.: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526). A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 53 (2003)
- TÓTH N. C 2006 A leleszi konvent országos levéltárában lévő *Acta anni* sorozatának oklevelei. II. közlemény 1400–1410. (Pótlása Zsigmondkori oklevéltár II. kötetéhez). Die Urkunden der im Staatsarchiv befindlichen Acta annp-Reihe des Konvents von Lelesz II. Publikation 1400-1410 (Ergänzung zu Band II des sigismundzeitlichen Urkundenarchivs). A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLVIII (2006) 323–442.
- TRINGLI 2006 TRINGLI I. (Szerk.): A Perényi család levéltára 1250–1526. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 44. Budapest 2006.
- VÁNDOR 1995 VÁNDOR L. Zala megye középkori falusi építészetéről. Die mittelalterliche Architektur in den Dörfern im Komitat Zala. In: Cseri M. (Szerk.) A Nyugat- Dunántúl népi építésze. A Velemben, 1995. május 29–31-én megrendezett konferencia anyaga. Szentendre–Szombathely 1995, 165–182.
- WOLF 1989 WOLF M.: Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. Siedlungen aus der Árpád-Zeit im Südlichen Teil des Burgkomitates Abaúj. Borsodi kismonográfiák 10 (1989)

1. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A lelőhely és a feltárt terület elhelyezkedése
Fig. 1: Magy, Kauzsay-tanya. Location of the site and of the excavated area

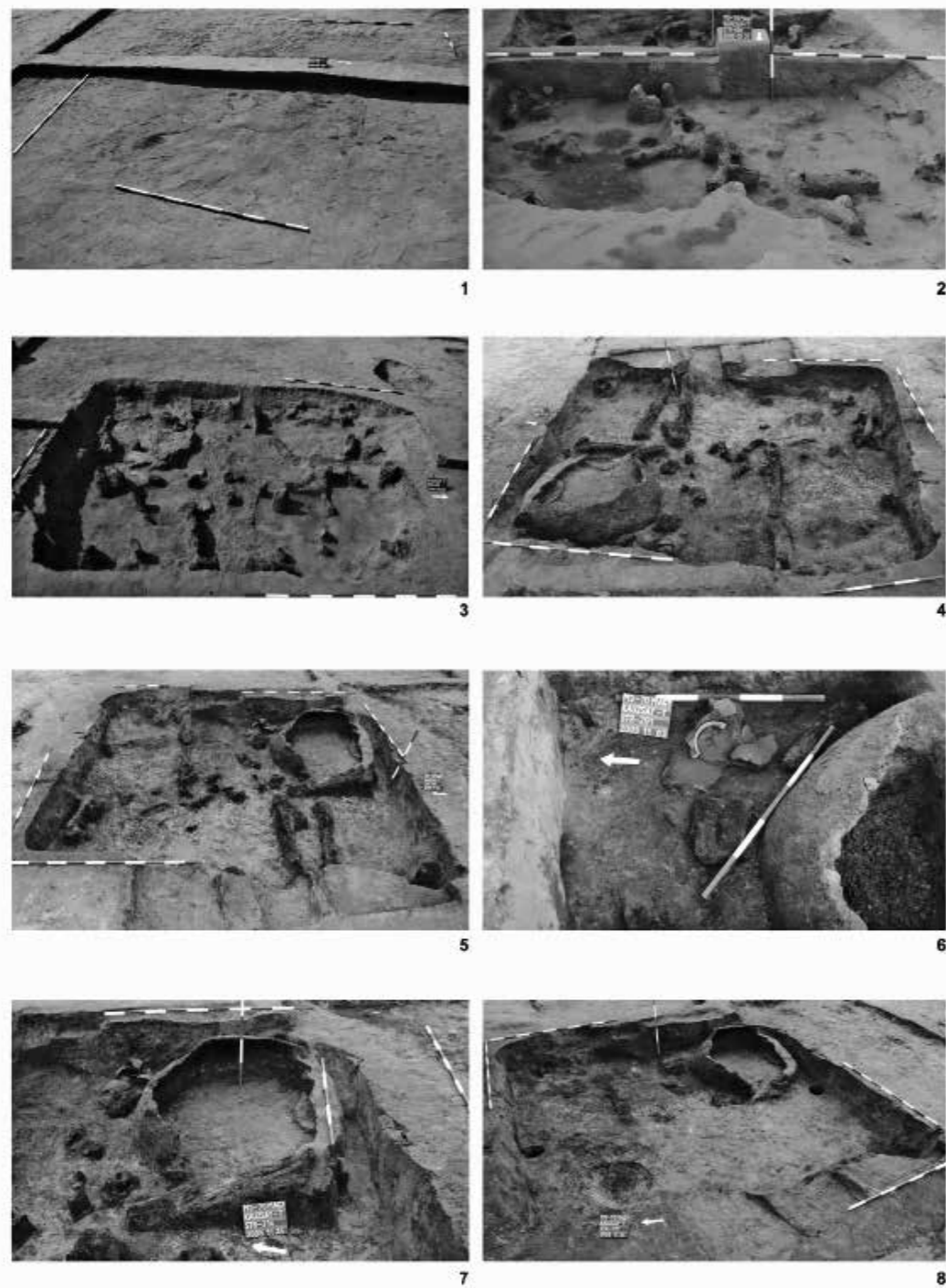

2. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A lelőhely összesítő térképe
Fig. 2: Magy, Kauzsay-tanya. Plan of the excavation

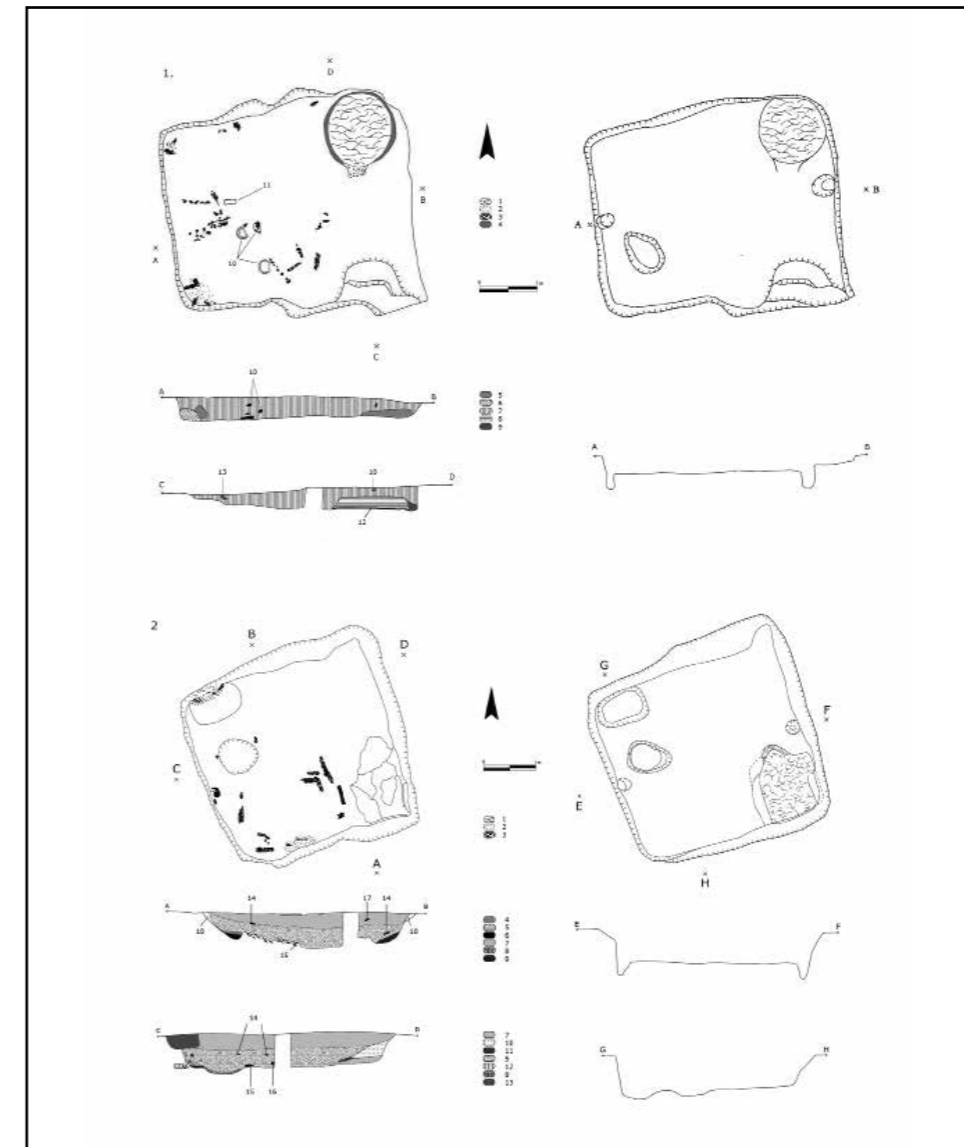
3. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A tárgyalt épületek feltárása: 1–4. A 15/1. épület; 5–8. A 21/13. épület. 1. A föld jele-
lentkezése (Fotó: Reszler József Péter); 2. Sarló az ülőgödörben (Fotó: Kovács Zoltán); 3. Vasbalta az elszenesedett
szelemen részletével (Fotó: Kovács Zoltán); 4. A teljes feltárás után (Fotó: Kovács Zoltán); 5. Bontás közben (Fotó:
Magyar Csaba); 6. A teljes feltárás után (Fotó: Reszler József Péter); 7. Az elszenesedett tetőszerkezet részlete (Fotó:
Kovács Zoltán); 8. Az elszenesedett szelementartó (Fotó: Kovács Zoltán)

Fig. 3: Magy, Kauzsay-tanya. Excavation of the discussed buildings: 1–4. House 15/1; 5–8. House 21/13. 1. soil mark
of the house (photo: József Péter Reszler); 2. sickle in the sitting pit (photo: Zoltán Kovács); 3. iron axe with a part
of the charred ridge purlin (photo: Zoltán Kovács); 4. the excavated house (photo: Zoltán Kovács); 5. the house during
excavation (photo: Csaba Magyar); 6. the excavated house (photo: József Péter Reszler); 7. detail of the charred roof
structure (photo: Zoltán Kovács); 8. the charred ridge pole (photo: Zoltán Kovács)

4. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A tárgyalt épületek feltárása: 1–3. A 85/7. épület; 4–8. A 291/58. épület. 1. A föld jelentkezője (Fotó: Magyar Csaba); 2. Részletmetszet (Fotó: Kovács Zoltán); 3. Az elszenesedett tetőelem (Fotó: Reszler József Péter); 4–5. Az elszenesedett tetőszerkezet bontás után (Fotó: Kiss Csaba); 6. Edény *in situ* a kemence mellett (Fotó: Magyar Csaba); 7. Az elszenesedett szelementartó a kemence szájánál (Fotó: Reszler József Péter); 8. A teljes feltárás után (Fotó: Magyar Csaba)

Fig. 4: Magy, Kauzsay-tanya. Excavation of the discussed buildings: 1–3. House 85/7; 4–8. House 291/58. 1. soil mark of the house (photo: Csaba Magyar); 2. partial section (photo: Zoltán Kovács); 3. charred roof element (photo: József Péter Reszler); 4–5. the charred roof structure after excavation (photo: Csaba Kiss); 6. *in situ* vessel beside the oven (photo: Csaba Magyar); 7. the charred ridge pole by the oven mouth (photo: József Péter Reszler); 8. the excavated house (photo: Magyar Csaba)

5. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A tárgyalt épületek alap- és metszetrajzai: 1. A 15/1. épület

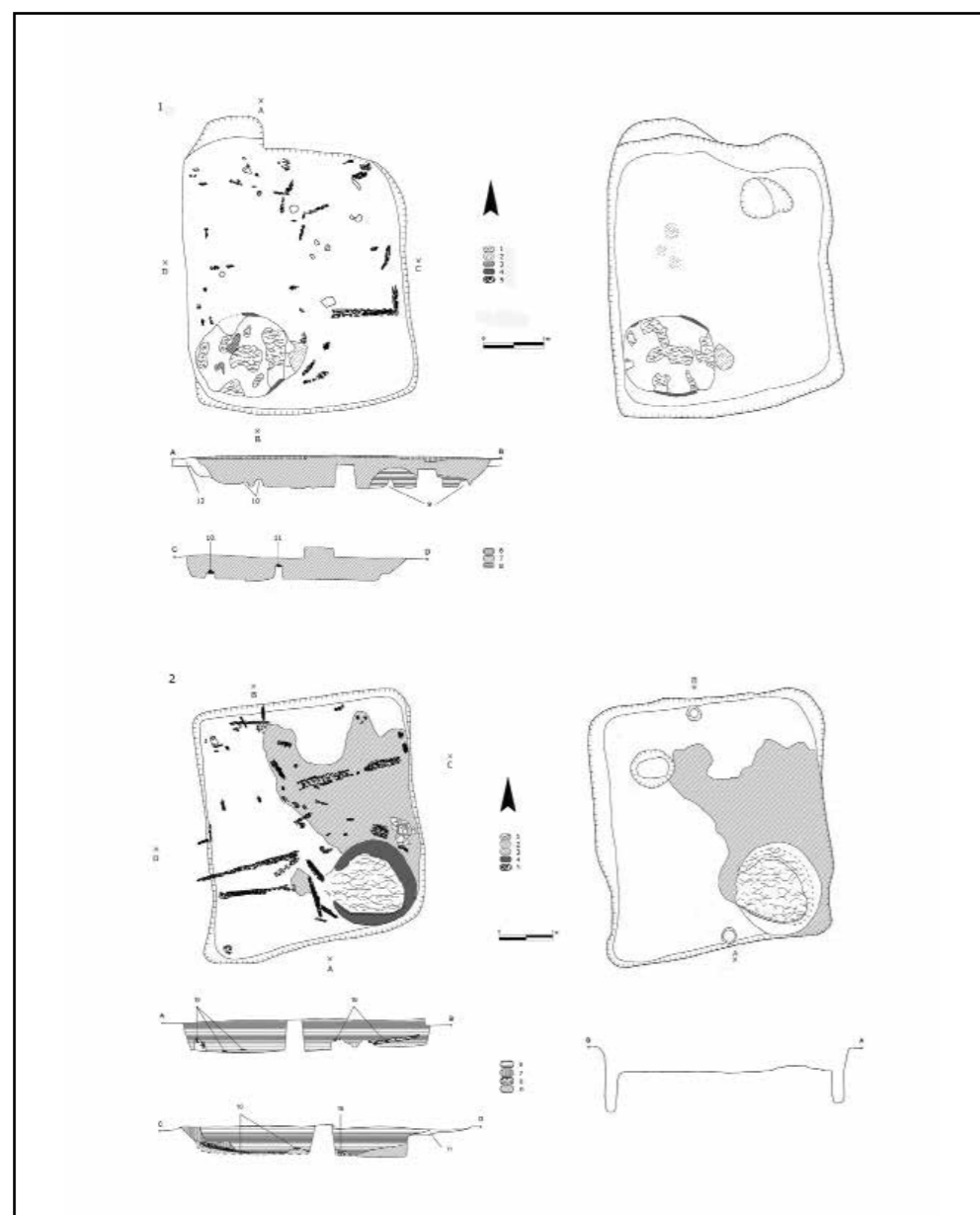
Jelmagyarázat: 1. Sütőfelület; 2. Vörös, átégett homok; 3. Elszenesedett fagerenda; 4. Boltozatmaradvány; 5. Kormos, faszenes; 6. Sárga, homokos kevert; 7. Barna, homokos kevert; 8. Vörös-fekete átégett homok; 9. Szürke agyag (a kemence boltozatának maradványa); 10. Kerámia; 11. Balta; 12. Kemencealpozás; 13. Szürke agyag; 2. A 21/13. épület Jelmagyarázat: 1. Sütőfelület; 2. Vörös, átégett homok; 3. Elszenesedett fagerenda; 4. Szántás (sárgás-szürke kevert); 5. Világosszürke, faszenes kevert homok; 6. Szürke, agyagos; 7. Szürke, faszenes kerámiás homok; 8. Fekete, faszenes; 9. Vörös-fekete, faszenes, átégett homok; 10. Világosbarna, kissé faszenes, tömött homok; 11. Halvány-szürke paticsos homok; 12. Vörös, átégett homok; 13. Halványszürke, sárga és vörös homok; 14. Kerámia; 15. Elszenesedett fa; 16. Kő; 17. Patics; 17. Sárga homok [túlbontás]

Fig. 5: Magy, Kauzsay-tanya. Groundplan and section of the discussed buildings: 1. House 15/1

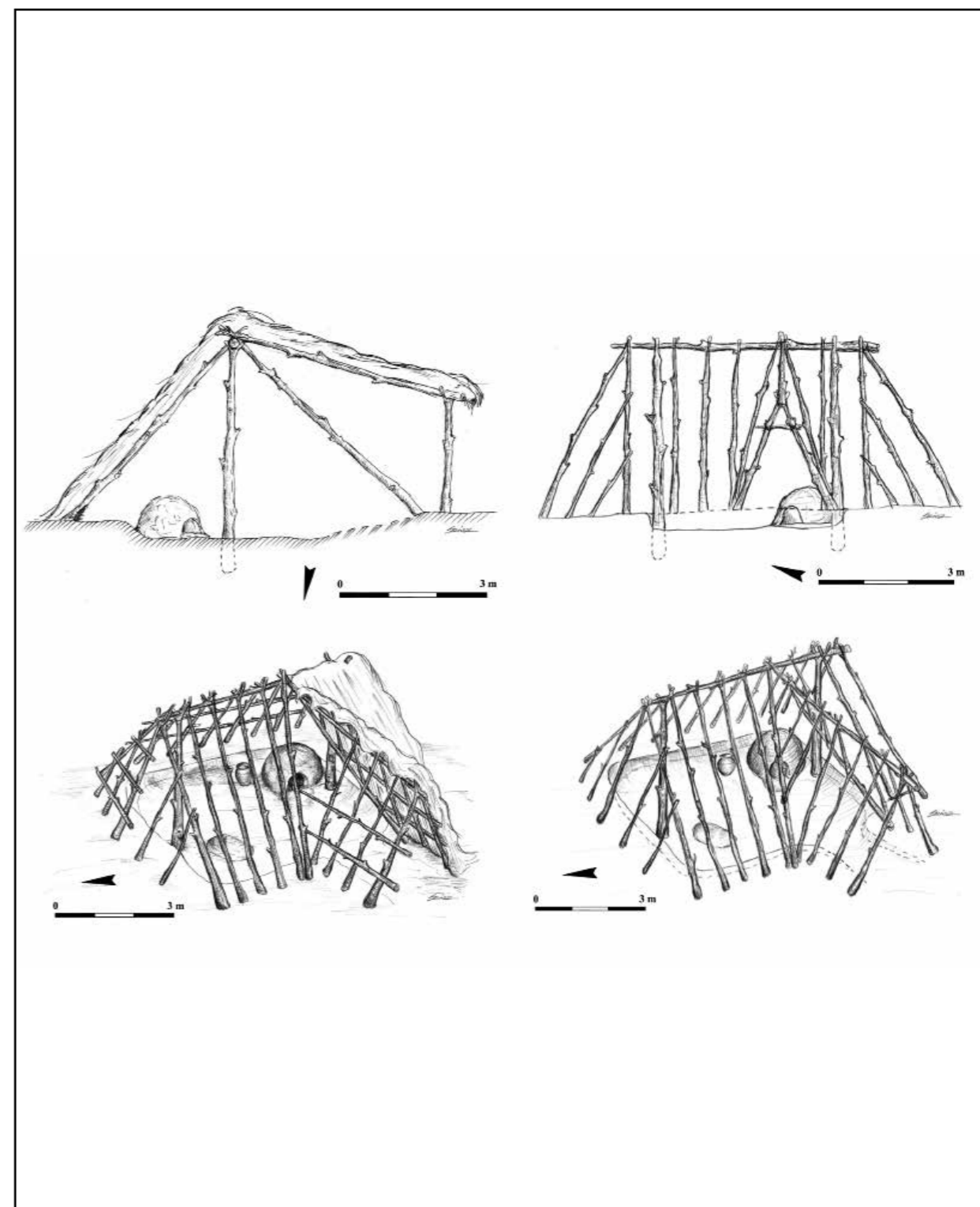
Key: 1. baking surface; 2. red, burnt sand; 3. charred timber beam; 4. remains of the oven dome; 5. sooty level with charcoal; 6. yellow, sandy, mixed level; 7. brown, sandy, mixed level; 8. reddish-black burnt sand; 9. grey clay (remains of the oven dome); 10. pottery; 11. axe; 12. oven foundation; 13. grey clay;

2. House 21/13

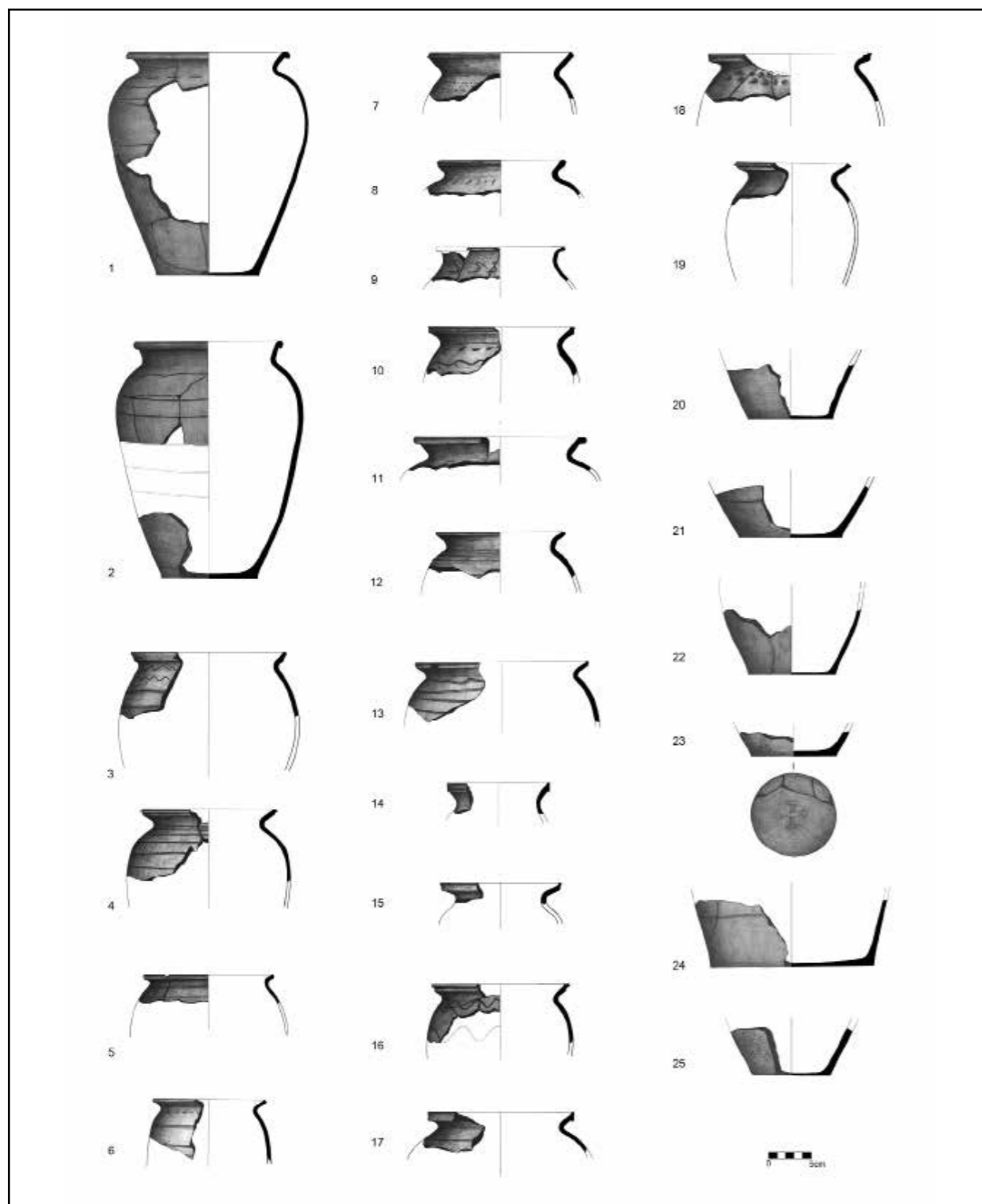
Key: 1. baking surface; 2. red, burnt sand; 3. charred timber beam; 4. plough furrow (yellowish-grey mixed level); 5. light grey, mixed sandy level with charcoal; 6. grey, clayey level; 7. grey sand with charcoal and pottery; 8. black level with charcoal; 9. reddish-black, burnt sand with charcoal; 10. light brown, compact sand with charcoal; 11. pale grey sand with burnt daub; 12. red burnt sand; 13. pale grey, yellow and reddish sand; 14. pottery; 15. charred wood; 16. stone; 17. burnt daub; 17. yellow sand (over-excavation)

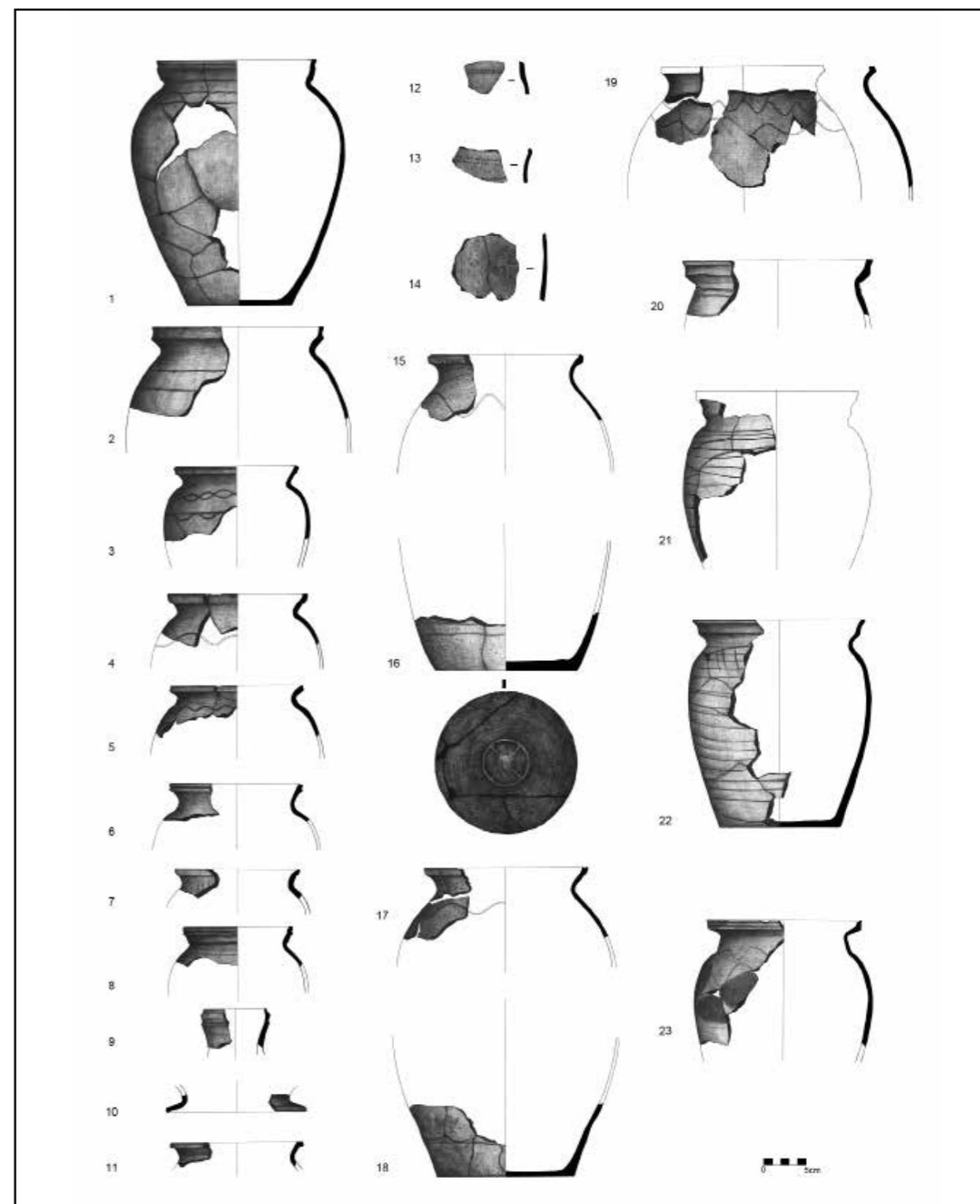
6. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A tárgyalt épületek alap- és metszetrajzai: 1. A 85/7. épület
 Jelmagyarázat: 1. Sütőfelület; 2. Vörös, átégett homok; 3. Beomlott boltozat; 4. Boltozatmaradvány; 5. Elszenesedett fagerenda; 6. Szántás; 7. Szürke, faszenes, sárgával kevert homok; 8. A kemence omladéka; 9. Kemencefal maradványa; 10. Faszén; 11. Kő; 12. Sárga homok [túlbontás]
 2. A 291/58. épület
 Jelmagyarázat: 1. Sütőfelület; 2. Vörösre átégett padló; 3. Szürke agyag (padlómaradvány); 4. Boltozatmaradvány; 5. Elszenesedett fagerenda; 6. Szürke, hamus, faszenes, paticszemcsés; 7. Foltosan sárga, részben vörösre égett homok; 8. Kormos, fekete, faszenes; 9. Világosszürke, hamus, faszenes, sárga homokfoltos; 10. Elszenesedett fa; 11. Sárga homok [túlbontás]
 Fig. 6: Magy, Kauzsay-tanya. Groundplan and section of the discussed buildings: 1. House 85/7
 Key: 1. baking surface; 2. red, burnt sand; 3. collapsed dome; 4. dome remains; 5. charred timber; 6. plough furrow; 7. grey sand mixed with charcoal and yellow; 8. oven debris; 9. remains of the oven wall; 10. charcoal; 11. stone; 12. yellow sand (over-excavation)
 2. House 291/58
 Key: 1. baking surface; 2. red burnt floor; 3. grey clay (floor remain); 4. dome remain; 5. charred timber; 6. grey, ashy level with charcoal and specks of daub; 7. partly red burnt sand with patches of yellow; 8. sooty, black level with charcoal; 9. light grey, ashy level with charcoal and patches of sand; 10. charred wood; 11. yellow sand (over-excavation)

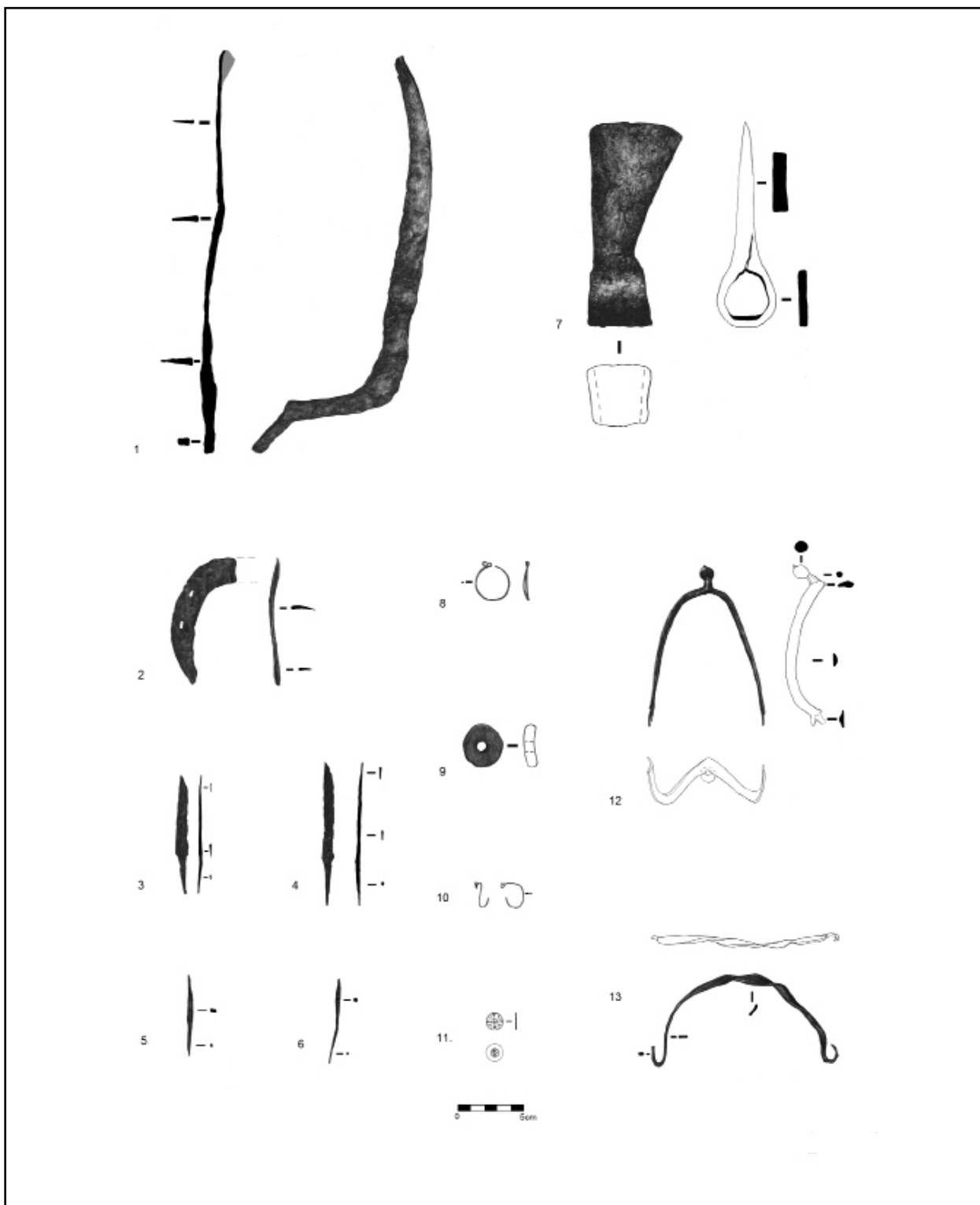
7. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A 291/58. épület rekonstrukciója (Rajz: Szász Csaba)
 Fig. 7: Magy, Kauzsay-tanya. Reconstruction of House 291/58 (drawing: Csaba Szász)

8. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A 21/13. épület leletanyagai (Rajz: Krizsanóvszki Máté)
 Fig. 8: Magy, Kauzsay-tanya. Finds from House 21/13 (drawing: Máté Krizsanóvszki)

9. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A 15/1., a 85/7. és a 291/58. épület leletanyagai (Rajz: Krizsanóvszki Máté)
 Fig. 9: Magy, Kauzsay-tanya. Finds from Houses 15/1, 85/7 and 291/58 (drawing: Máté Krizsanóvszki)

10. kép: Magy, Kauzsay-tanya. A 15/1., a 21/13., a 85/7. és a 291/58. épületek leletanyagai (Rajz: Krizsanóvszki Máté)
 Fig. 10: Magy, Kauzsay-tanya. Finds from Houses 15/1, 21/13, 85/7 and 291/58 (drawing: Mate Krizsanóvszki)

Gáti Csilla – Nagy Balázs – Kárpáti Gábor

Előzetes jelentés a pécsváradi vár 2013. évi feltárásáról

Kulcsszavak: pályázati tervásatás, előzetes jelentés; Pécsvárad, Vár, Baranya megye; Árpád-kor, késő középkor; várkutatás, kolostor; bencés, cellárium

Bevezetés

A Pécsváradi vár (lelőhely azonosító: 25027; *1. kép 1.*) területén 2013 őszén végeztünk egy hónapos feltárást a vár „Élményvárrá” történő átalakítást célzó pályázathoz kapcsolódóan. A pályázat fő célja a *kolostorkvadrum* Ny-i oldalán elhelyezkedő egykori *cellárium* („pince”) kőtárrá alakítása volt, így a régészeti feltárás e területre korlátozódott.

Ezúton szeretnénk megragadni a lehetőséget, hogy felhívjuk a szakma figyelmét vár udvarában jelenlévő méltatlan és életveszélyes helyzetekre (mivel a 2014. évi átépítések csak a vár pincerészét érintették): a kerengő területén, a felszínen, az egykor falakat jelző kövek mára funkciójukat veszve hevernek rendszertelenül; a vár jelenlegi (barokk kori) falazata pedig omlásveszélyes (különös tekintettel arra, hogy az alapozása néhol csak 30 cm).

Kutatástörténet

A várral kapcsolatos kutatásokat és eredményeit a következőkben a teljesség igénye nélkül kívánjuk bemutatni. A vár területén több ízben folytattak régészeti kutatásokat.¹ Ismereteink szerint, elsőként 1936-ban Dombay János végzett feltárásokat az altemplomban,² majd 1957–1959 között Ferenczy Károly az ÉNy-i épületeket érintően.³ 1958-ban Nagy Emese folytatta az feltárásokat az „altemplomban” és környékén.⁴ A monostor rendszeres feltárása 1964-ben indult meg Bándi Gábor, Kiss Attila majd később

Kárpáti Gábor és Kozák Károly vezetéseiével.⁵ Az 1987-ig zajló, módszeres feltárások nagyjából tisztázták a középkori kolostor alaprajzát: fel lett tárva a 14. századi templomépület és a kolostor nagy része, több helyen falkutatást végeztek, valamint a barokk kori épületek nagy részének építéstörténetét is tisztázták. 2002-ben, illetve 2004–2005-ben Bodó Balázs és Orosz Krisztina végeztek kisebb régészeti kutatásokat.⁶ A várra vonatkozó ismereteinket legújabbban Bodó Balázs foglalta össze. Munkája a vár építési periódusait az eddigi kutatási eredmények tükrében ismerteti (*1. kép 2.*).⁷

Annak ellenére, hogy mára a vár nagy része már feltárára került, az Árpád-kori szerkezetekről mégis kevés információval rendelkezünk. Ennek oka, hogy a későbbi szerkezet, csak a korábbi arculatok átformálásával, vagy azok elbontásával jöhetett létre.⁸

A ,vár’ építésével kapcsolatos történeti források

A kolostor történetéhez kapcsolódó kompilált alapítólevelét két átiratban maradt meg. A rövidebb szöveg Szent István alapítólevelének az alapítás történetével és a fontosabb adományokkal foglalkozó részét tartalmazza, a hosszabban későbbi adománylevelek szövege is megtalálható.⁹

¹ Részletes kutatástörténeti leírást lásd: BODÓ 2010, 357–357.

² PAPP 1961, 194.

³ FERENCZY 1961, 136–148.

⁴ NAGY 1959, 67.; FERENCZY 1961.

⁵ BODÓ 2010, 356.

⁶ BODÓ–OROSZ 2003; BODÓ–OROSZ 2006.

⁷ BODÓ 2010, 349–386.

⁸ BODÓ 2010, 368.

⁹ ÉRSZEGI–BELLUS 2000.

Rövid építéstörténet¹⁰

A kolostor hazánk második alapítású bencés monostora, amelyet I. István király 998-ban alapított, de első felszentelésére csak 1015-ben, a Szent Benedeknek szentelt apátsági templom végleges felszentelésére pedig 1037-ben kerülhetett sor. A monostor legrégebbi, többé-kevésbé épségben megmaradt része az apáti palota és a hozzá csatlakozó úgynevezett „altplom”, amely feltehetően a kincstárként használt a Szent János kápolna alsó szintjével azonos, a 11–12. század fordulójáról való. A kápolnát az 1158. évi leégését követően újjáépítették. A régészeti kutatások megerősítettek, hogy kolostornégyszög csak a 13–14. században épült ki.¹¹ A monostort erődítésére elsőként a 15. századi források utalnak.¹² A monostor legnagyobb átépítése az 1491 körüli években zajlott. A kolostor egészen 1543-ig működött, amikor is Martinuzzi Fráter György parancsára az erődítményt felrobbantották. A török korban a kolostor belső épületei elpusztultak, de a középkori körítőfalakat és az apáti palotát a 18. században újjáépítették.¹³

A 2013. évi feltárás eredményei

A feltárás során tisztázni kívántuk a kolostor pincéjének (*cellarium*) szerkezetét, illetve hitelesíteni akartuk a korábbi, közvetlenül a *cellarium*hoz kapcsolódó feltárások dokumentációját. Ennek során közvetlenül a falak mellett nyitottunk 1,5 m szélességben (és 3–5 m hosszan) kutatószelvényeket, illetve a pince belsejében (2. kép). A szelvények nyitása eredetileg két ütemben történt volna, az épület statikai biztonsága miatt (először a szélső szelvények majd ezt követően a középső hosszabb szakasz), de az idő rövidsége miatt a középső szelvényeket nem kezdtük végül meg.

A feltárást megelőzően talajellenállás méréseket folytattak a beruházással érintett területen, amelynek eredménye az ásatások tükrében félrevezetőnek bizonyult: ezeken úgy tűnt, hogy 1

m alatt nem lehet már nagyobb ellenállású réteggel számolni.¹⁴

A feltárás során a műszeres leletfelderítés módszerével gyűjtöttük össze a földben levő fémtárgyakat. Ennek során 10 db érmet, illetve egyéb fémtárgyakat találtunk.

Keleti oldal

A pince rész külső oldalának feltárása a K-i, *kvadrans* felőli oldalon már 1979-ben megtörtént. Itt, az É-i felénél, sírok kerültek elő. Ennek megfelelően a pince külső, ÉK-i (kerengő felőli) fala mentén nyitott szelvényekben (K 1–2. szelvények) csak a korábbi ásatások nyomát tudtuk dokumentálni (3. kép): ez a szakasz, az itt talált és a 20. század végén lefektetett kátránypapír alapján úgy tűnik, hogy teljesen fel lett tárva. Itt újból feltártunk egy K–Ny irányú, a *cellarium* falára merőleges, abba befutó falszakaszt, egy omladéksávot, valamint a már korábban feltárt sírok helyét is megtaláltuk. Mintegy 50–60 cm mélységben jelentkezett egy kemény, sárga, köves-márgás réteg. Ezt átvágtuk mintegy 20 cm mélységben, de úgy tűnik, hogy valóban ez volt az altalaj, további rétegek nem voltak alatta.

A K-i oldal D-i részén szintén nyitottunk egy szondát (K 6. szelvény). Itt a betöltésben, mintegy 30 cm mélységig csupán modern kori törmelékeket, szemetet találtunk (3. kép). Ez alatt pedig egy korábbi ásatás visszatemetett vastag törmelékrétegét.

Nyugati oldal

A pince Ny-i oldalánál négy szelvényt nyitottunk. A pince lépcsőjétől É-ra a szelvényben (Ny 6. szelvény) csupán a modernkori törmelék-szemetes feltöltést (mintegy 30 cm) tudtuk újból feltárni. Ez alatt, egy kátránypapírral lefedett réteg alatt, egy korábbi padlószint maradványa következett: amelyet egymás mellé rakott téglákból alakítottak ki. A járószint datálása kétséges, de a téglák alapján valószínűleg a barokk építési fázishoz tartozhatott.

A lépcsőtől D-i irányba két szelvényt nyitottunk 2×4 m hosszan (Ny 1–2. szelvények).

Köztük tanúfalat hagytunk, melyet azonban később elbontottunk (4. kép). Mintegy 50 cm mélységben itt végig egy kemény, köves-sárga-habarcsos szerkezetű réteg jelentkezett. E fölött csak kevés leletanyag volt, főleg sok állatcsont. A tanúfal alatt egy falazat nyomait találtuk (4. objektum), amit pilléralapozásként azonosítottunk (5. kép). Az alapozás kialakítása négyzetes, amelynek K-i oldalát részben elbontották. A pillér körül a falazat kváderburkolatának a megmaradt alsó kősorát is azonosítottuk. A pénzek többsége (6 db) innen, a 2. szelvényből került elő, a pillér feletti részből (sajnálatos módon csak a kidobott föld átvizsgálása után); ezeket mind az 1430 utáni és az 1450 előtti évekre keltezhetjük.

A sárgás, kemény réteg átvágása után egy 60 cm vastag törmelékös réteg következett, amely mindössze néhány vasszeget tartalmazott.

Az 1. szelvényben 1,3 m mélységben megtaláltuk a pincefal kiszélesedő alapozását. Ezzel nagyjából egy szinten, a törmelékös réteg alatt pedig egy ÉNy–DK irányú, nagyméretű kövekből álló falmaradványt (?) találtunk (6. objektum). A kősor Ny-i szélét a szelvény határai miatt nem volt módunk megfigyelni, így funkcióját nem tudtuk meghatározni. A kősor D-i irányban a szelvény közepéig volt követhető.

A 6. objektum síkjában, mellette, szintén egy habarcsos-sárga réteg jelentkezett, amit járószintként azonosítottunk. Ezt a mintegy 10 cm vastag réteget átvágva egy ÉK–DNy irányú, kövekből kirakott vízvezeték és mellette egy szenes-szerves anyagokat tartalmazó gödör egy részét találtuk (6. kép). Sajnálatos módon innen is csak nagyon kevés kerámiatöredék, valamint egy másodlagos kontextusú római kori piperezszo töredéke került elő. Az objektumot hely hiányában nem tudtuk teljesen kibontani, de az nyilvánvaló, hogy a pince alapozási szintjénél korábbi, akárcsak a vízvezeték (7–8. kép).

A Ny-i oldal D-i felében nyitott szelvényben (Ny 5. szelvény) mintegy 2,3 m mélységben szintén elértük a pincefal alapozási szintjét. A szelvény feltöltése végig modernkori törmelékeket és szemetet tartalmazott. A fal alapozási szintje itt, a D-i oldalon a szintadatok alapján mintegy 2 m-rel mélyebben van, mint az É-i ré-

szén. Ezt feltehetően a természetes terepi viszonyok miatt alakították ki így.

Cellarium (,pince’) belseje

A *cellarium* belsejét a korábbi feltárások alkalmával már nagyrészt feltárták. A dokumentáció szerint a pince terét hosszirányban három, egymást szabálytalan közökkel követő szögletes pillér osztotta két részre, illetve a pillérek vonalában a D-i falhoz még egy falpillér csatlakozott. Az É-i oldalon a lépcsőtől Ny-ra egy fali fülke került elő. A sziklás, köves altalaj felett egy égett, hamus réteg volt megfigyelhető. A pincéhez a K-i oldalon a konyha csatlakozott.

2013-ban a *cellarium* belsejében először csak kutató szelvényeket nyitottunk. Ezek alapján úgy tűnt, hogy a pince a korábbi dokumentációk ellenére mégsem lett teljesen feltárva: közvetlenül a füves gyep alatt égett faszenes, egybefüggő réteg jelentkezett. Jól látszódtak a leégett tetőgerendák nyomai a padlón (9. kép). Ezt követően a pince teljes területén, két nyomsávon megkezdtük a teljes feltárást, egyelőre csak egy ásonyom mélységben. Az első ásonyom után látszott, hogy a területen néhol ugyan történt már feltárás, de sok helyen érintetlen az égett réteg (10. kép).

A DK-i sarokban úgy tűnik, hogy korábban már kihordták a felső humuszréteget, az itteni feltöltés modernkori bolygatásnak tűnt. A K-i oldalon közepén ugyanakkor még intakt, égett réteg volt, majd az É-i rész megint csak bolygatottnak tűnt, amelyet a modernkori hulladék mennyisége tovább erősített.

A DNy-i sarokban, az égett gerendás részen (9. objektum) sok vasszeget, illetve az égett réteg alatt, attól kb. 10 cm mélységben egy bronzlemezt is találtunk.

A 10. objektum Ny-i részén, a 3. pillér mellett, egy III. Béla rézpénz (56. sz. érem) kb. negyed részét, az égett réteg alatt találtuk meg. A réteget, a pénzzel, annak állapota végett nem keltezhettük. Az égett rész a Ny-i oldal D-i felén végig követhető volt, míg a pince közepétől É-ra azt egy modernkori beásás vágta.

A *cellarium* É-i felében, néhány átvágás alapján, az égett réteg alatt már jelentkezett a sziklás altalaj. Mivel azonban úgy tűnt, hogy a pince

¹⁰ A részletes építéstörténeti áttekintést lásd: Bodó 2010.

¹¹ Bodó 2010, 372; Kozák 1981, 137.

¹² Bodó 2010, 377–378.

¹³ Bodó 2010, 380.

¹⁴ A felmérést a GEO-S Geofizikai, Geotechnikai és Kereskedelmi Betéti Társaság végezte.

D-i részén még nincs meg az altalaj, a DK-i és DNy-i sarkában egy-egy kutatórákot húztunk, ahol az égett réteget átvágva a falak mentén folytattuk a feltárást. Ezekben a sziklás altalaj csak 1,5 m mélységben került elő (15–17. kép). Felette egy felhordott köves, sziklás réteg volt, ami valószínűleg a járószint kiegyenlítését szolgálta. A legfelső égett réteg alatt, 10 cm vastagságú, döngölt sárga agyagpadló jelentkezett, amely egykori szintje nekifutott az 5. pillér kör alakú részének. A padlót átvágva egy korábbi égési réteg is megfigyelhető volt, amelyhez szintén egy döngölt sárga agyagpadló kapcsolódott. Ennek szintje az 5. pillér négyzetes alapozásával volt azonos. A *cellarium* padlójának kialakítása, a megfigyelt feltöltés ellenére is úgy tűnik, hogy az egykori talajfelszín követte, illetve a falalapozás is ehhez igazodott.

A *cellarium* DNy-i felén, a felső égett réteg alól, az egykori agyagpadlóból 16. századi ólom puskagolyó került elő, amely a *cellarium* második leégését keltezheti. Véleményünk szerint ez az írott forrásokból is ismert az 1543. évi felrobantáskor vagy utána keletkezhetett. Az első és legkorábbi égési réteg a kerámiaanyag alapján a 14–15. századra keltezhető. Mivel az égési réteg keletkezését a kerámiaanyag alapján történeti eseményhez nem tudjuk kötni, ezért itt egy lokális kataklizma eredményét feltételezhetjük.

A *cellarium* K-i és Ny-i oldalán is kisebb szögletes oszlopokat és helyüket találtuk meg, amelyek az épület második periódusához tarthattak (11–12. kép). A pillérek vonalában az É-i oldalon, közvetlenül a lépcsőnél egy újabb pillér alapozását találtuk meg. A falpillér előtt, a felső 10 cm-es humuszréteg elbontása alól, egy újabb került elő (5. számú: 13. kép), amely talán a legépebb állapotban maradt fenn. A pillér négyzetes alapozással rendelkezik, amelynek felmenő része kör alakban folytatódott. Amennyiben ezt figyelembe vesszük, úgy feltételezhetjük, hogy a többi pillér kialakítása megegyezett az általunk megtalálttal, és a korábbi rekonstrukció csak az alapozást tükrözte. A jelenleg megtalált két újabb pillér alapján úgy tűnik, hogy a *cellarium* tetőszerkezetét hat pillér támasztotta alá (18. kép).

A pince feltárását idő hiányában nem tudtuk

befejezni. A következő évi építkezések során a feltárt rétegek elfedésre kerültek.

Leletanyagok

Az ásatás során – sajnálatos módon – igen kevés leletanyag került elő. Mivel nagyrészt már a korábbi ásatási részeket tártuk fel újra, így leginkább csak másodlagos kontextusú, és gyakran modernkori leleteket találtunk. A legtöbb, értékelhető leletanyag a *cellarium* belsejéből és Ny-i oldal É-i szelvényeiből került elő.

A *cellarium* padlóján az első ásónyomig 12–18. századig találtunk kerámiatöredékeket. Innen került elő egy, biztosan a 15. századra keltezhető grafitos anyagú fazék pereme. Az épület padlóján találtunk egy, szinte teljes 12. századi fazekat is (14., 19. kép).

A *cellarium* DNy-i kutatóárkának felső, faszenes rétegből 14. század végi–15. század eleji töredékek kerültek elő, az itteni 2. faszenes réteg kerámiái szintén a 14–15. századra keltezhetőek. Innen is előkerült egy grafitos bécsi kerámia töredéke a 2. faszenes rétegből.

A *cellarium* külső, Ny-i oldalán, a 2. szelvényben, a 2–3. ásónyomban (sárga, márgás járószint felett) még 14–15. századi anyagok voltak, ami megegyezik az előkerült érmek datálásával. Az 1. szelvényben, a külső pillér (4. objektum) tisztításából szintén még 15. századi töredékek kerültek elő. A sárga réteg alatt, a 7–8. ásónyom körül még 14. századi fehér kerámia jött elő a 6. objektum mellett (20. kép). A szelvényben alul, a szenes, fekete rétegből (8. objektum) 12–13. századra keltezhető fazék töredékei kerültek elő (21. kép).

A feltárás során kilenc középkori és egy újkori érmet találtunk. A legtöbb érme a Ny-i 2. szelvényből került elő. Az érmek egy szűk időszakból származnak (58., 59., 67., 68., 70., 71. sz.), amelyek alapján a réteg keletkezését a 15. század közepére tudtuk keltezni. Másodlagos, vagy a korábbi feltárások által bolygatott kontextusból származik a 45., a 73., és az 56. érme. Így ezeknek régészeti keltező értéke nincs, csupán a mennyiségi előfordulásuk alapján a vár éremforgalmához nyújtanak adalékot.

Az éremanyag¹⁵

58. sz.: Hunyadi János, dénár, ezüst, 0,23 g, 13,16 mm, Szeben, 1446, Unger 485(e)
 59. sz.: Zsigmond, *quarting*, réz, 0,30 g, 12,20 mm, 1430–1437, Unger 456(cc)
 67. sz.: Zsigmond, *quarting*, réz, 0,43 g, 13,64 mm, Segesvár, 1430–1437, Unger 456(dd)
 68. sz.: Zsigmond, *quarting*, réz, 0,33 g, 12,85 mm, Buda, 1430, Unger 456(d)
 70. sz.: Bécsi pfennig utánveret, ezüst, 0,15 g, 8,51 mm, 1330–1358 után, CNA I. Stw32
 71. sz.: I. Ulászló, dénár, réz, 0,64 g, 17,94 mm, Buda, 1442, Unger 470(e)
 45. sz.: I. Ulászló, dénár, réz, 0,62 g, 17,48 mm, 1442, Unger 470
 43. sz.: Ferenc, 3 krajcár, réz, 7,25 g, 28,76 mm, 1800/1801, Unger 1399
 73. sz.: I. Ulászló, dénár, réz, 0,46 g, 13,77 mm, 1442–1443, Unger 471(m)
 56. sz.: III. Béla, rézpénz, réz, 0,36 g, legnagyobb kiterjedés: 22,8 mm, 1172–1196, Unger 114

Összegzés

Összességében azt mondhatjuk, hogy egyértelműen látszik, hogy a *cellarium* építésénél kihasználták a természetes terepfelszíni viszonyokat: az É-i részét a sziklára építették, itt korábbi építési fázisok nem várhatóak, míg a Ny-i és a D-i részek esetében legalább egy 1,5–2 m-es feltöltéssel lehet számolni. Az épület és a mostani (barokk) várfal közötti szakaszon egyrészt meg lehet fogni mintegy 80 cm mélységben (a mai szinttől viszonyítva) a kolostor egykori járószintjét, másrészt alatta további építési fázisokkal lehet számolni, akár 3,5 m mélységig, amit a most előkerült vízvezeték és gödör is jelez. A rétegekből minimális számú kerámiatöredék került elő, ami azt mutatja, hogy az átépítések során módszeresen, tervezetten eltakarították a korábbi rétegeket, ugyanakkor ez igencsak nehezíti az egyes építési fázisok datálhatóságát.

A 2013. évi ásatási adatok alapján az látszik, hogy a *cellarium* felső rétege elég kevert volt, az égett gerendanyomok valószínűleg az 1543. évi robbantás nyomai. Az épület D-i részét a 14–15. században töltötték fel, egyenlítették ki több alkalommal, amit az égésrétegek jeleznek. A Ny-i külső oldalon a felső sárga járószint 14., de talán inkább 15. századi. A járószint alatti rétegek 14. századiak vagy korábbiak. A legmélyebb ponton (a mai felszíntől kb. 2 m) pedig a 12–13. századig jutottunk, amikor is úgy tűnik, hogy még nem állt a kolostor ezen épülete.

¹⁵ Az éremanyag meghatározása KOCH 1994, UNGER 1997 és 2001 alapján történt.

Csilla Gáti–Balázs Nagy–Gábor Kárpáti

Preliminary report on the excavation of Pécsvárad Castle

Keywords: grant-funded research excavation, preliminary report; Pécsvárad, Castle, County Baranya; Árpáadian Age, late Middle Ages; castle research, abbey, Benedictine, cellarium

Archaeological investigations were conducted on several occasions in Pécsvárad Castle, actually a Benedictine abbey (id. no. 25027) during the 20th century, in the course of which its greater part was excavated (Fig. 1. 1–2).^{1–81} Our main goal with the 2013 excavation was to clarify the structure of the abbey's cellar (*cellarium*) and to check the field documentation of the earlier excavations focusing on the *cellarium*. We therefore opened trial trenches immediately beside the walls along a 1.5 m wide and 3–5 m long section as well as inside the cellar (Fig. 2).

The outer part of the cellar on the eastern side next to the cloister (*quadrum*) was investigated in 1979. Thus, we could only document the traces of the earlier excavations in the trenches opened beside the cellar's outer, north-eastern wall (Trenches K 1–2, 6; Fig. 3).

We opened four trenches by the cellar's western wall. We could only re-excavate the 30 cm thick fill of modern debris and refuse in the trench (Trench Ny. 6) north of the cellar's steps, underneath which we found the remains of an earlier brick flooring.

We opened two trenches (Trenches Ny. 1–2; Fig. 4) south of the steps. At a depth of 50 cm, we found a compact level of stones and yellow mortar, and we uncovered the remains of a pillar foundation (Feature 4; Fig. 5). We found the majority of coins, six in all, in Trench 2, in the level overlying the pillar. All can be dated to the years after 1430 and before 1450.¹⁵ After cutting through the compact yellowish layer, we found a 60 cm thick debris layer, underneath which lay the widening foundation of the cellar wall at a depth of 1.3 m in Trench 1. Roughly in the same level, underneath a layer of debris, we uncovered what were possibly the remains of a north-west to south-east running wall of large stones (Feature 6). A yellowish layer mixed with mortar lay in line with Feature 6, which we interpreted as an occupation surface. A north-east to south-west running water pipe of stones and the section of a pit containing charred and organic material lay on the floor of the trench (Fig. 6). We were unable to completely excavate it owing to the lack of space, but even so, it was obvious that similarly to the water pipe, it predated the foundation level of the cellar (Figs 7–8).

We reached the foundation level of the cellar at a depth of ca. 2.3 m in the trench (Trench Ny. 5) opened in the southern half of the western side. The fill of the trench was made up of Modern Age debris and refuse. On the testimony of the level data, the foundation level of the wall on the southern side lay almost 2 m deeper than on the northern side.

The greater part of the *cellarium* had been investigated during previous excavations. In 2013, we first opened trial trenches inside the *cellarium*, which suggested that contrary to the field documentation, the cellar had not been completely excavated: we found a burnt layer with charcoal immediately underneath the grass turf. The remnants of the burnt roof timbers could be clearly seen on the floor (Figs 9–10); these can probably be linked to the explosion in 1543.

A few soundings in the northern part of the *cellarium* indicated that in contrast to the southern side, the rocky subsoil lay beneath the burnt layer. We opened a trial trench in the south-eastern and south-western corner, where we cut through the burnt layer and continued our investigation along the wall. In these trenches, the rocky subsoil was reached at a depth of 1.5 m (Figs 15–17). We found a layer with stones and rocks overlying the subsoil, probably intended to make the occupation surface more even. We noted several burnt levels in the fill.

¹ The footnote texts can be found in the Hungarian study.

We found smaller rectangular posts and their post-holes on the eastern and western side of the *cellarium* too, which represent the building's second phase (Figs 11–12). The foundation of another pillar was discovered in line with these pillars on the northern side, immediately beside the steps. We found another pillar foundation (Fig. 13) after the removal of the upper 10 cm thick humus layer, which had survived in the perhaps most intact condition. The pillar had a square foundation whose upper part continued in a circular form. The two new pillars suggest that the roof of the *cellarium* was supported by six pillars (Fig. 18).

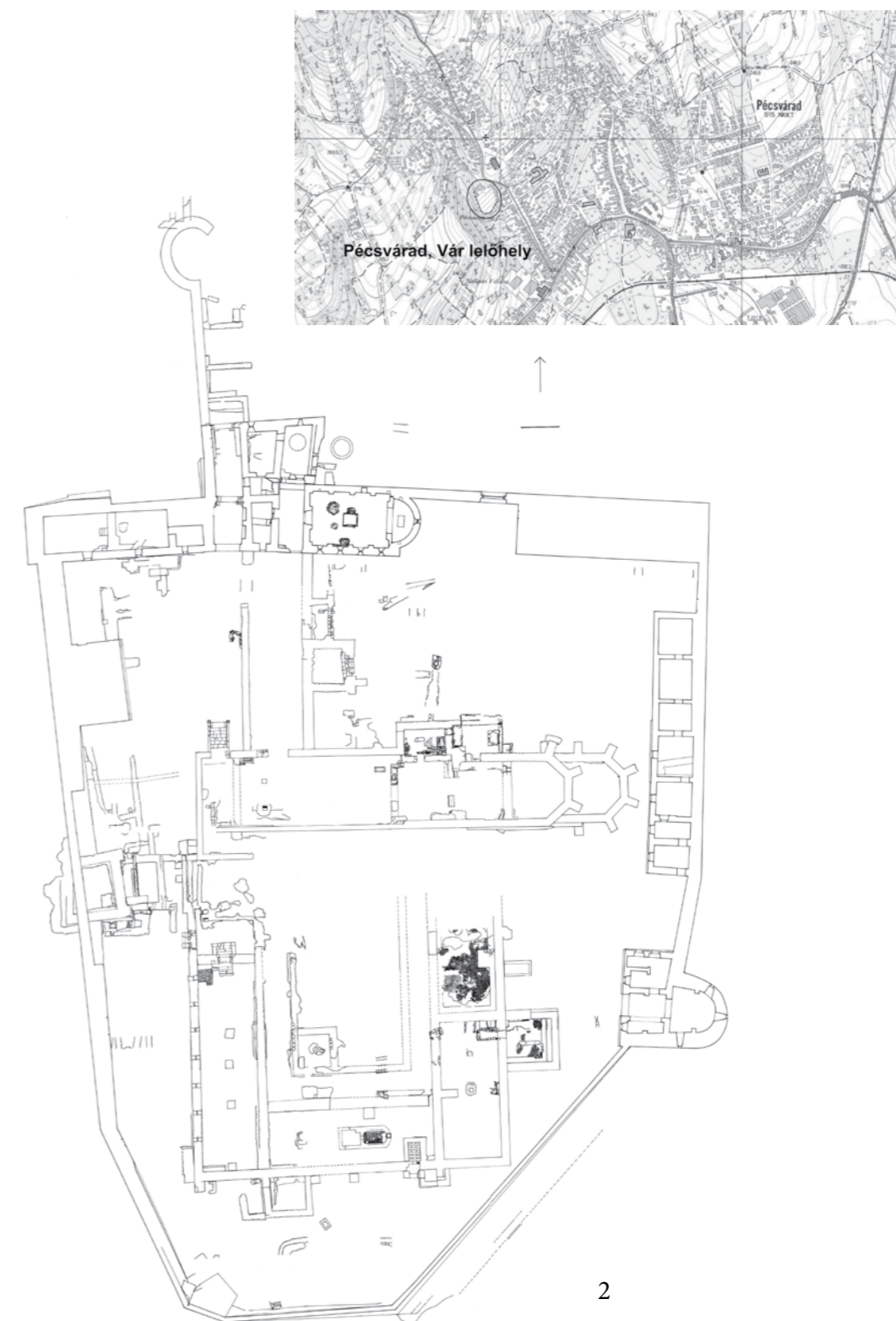
Sadly, very few finds came to light during the excavation. Given that we had re-excavated previously investigated areas, most of the finds lay in a secondary context and were often from the Modern Age. The highest number of assessable finds was recovered from the *cellarium*'s interior and the northern trenches on the western side.

The few finds (Figs 14, 19–21) suggest the following chronological sequence: the building's southern side was filled up and levelled on several occasions during the 14th–15th centuries, as indicated by the burnt levels. The upper yellow occupation level on the western outer side can be dated to the 14th or, more likely, to the 15th century. The layers underneath this level date from the 14th century or earlier, while the deepest layers (roughly 2 m from the current ground level) from the 12th–13th centuries, before this building had been constructed in the abbey.

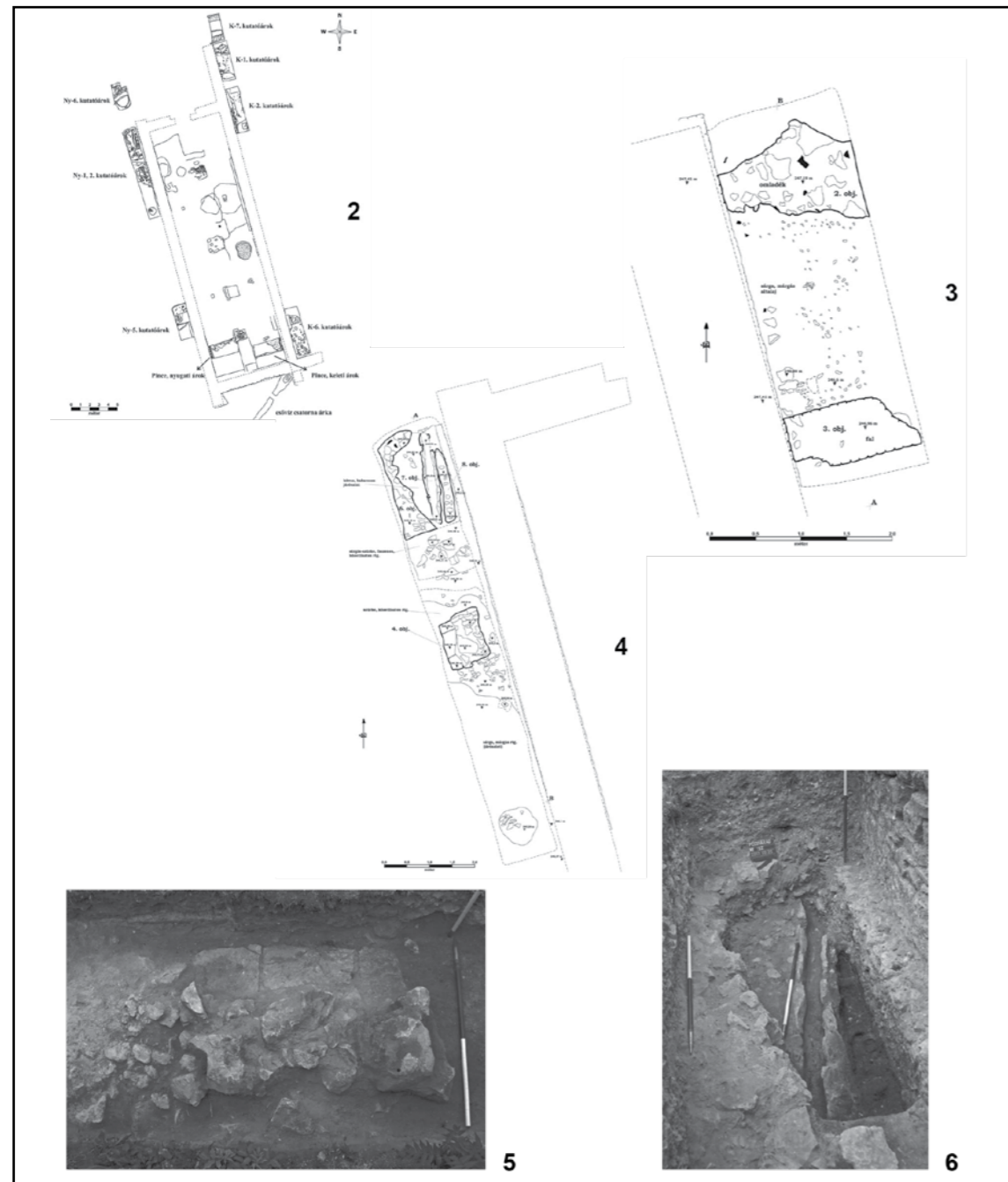
In sum, we may say that the natural terrain was utilised when the *cellarium* was built: the northern part was erected on the natural rock, where earlier architectural phases cannot be expected, while an at least 1.5–2 m thick fill can be expected in the western and southern part. The abbey's one-time occupation level could be documented at a depth of 80 cm (from the current ground level) in the section between the building and the current (Baroque) castle wall, and it seems likely that earlier architectural phases might lie underneath down to a depth of as much as 3.5 m, as shown by the water pipe and the pit. A minimal amount of pottery fragments was recovered from the layers, indicating that the earlier layers had been systematically removed during the reconstructions – which, however, makes the dating of a particular architectural phase rather difficult.

Irodalom • References

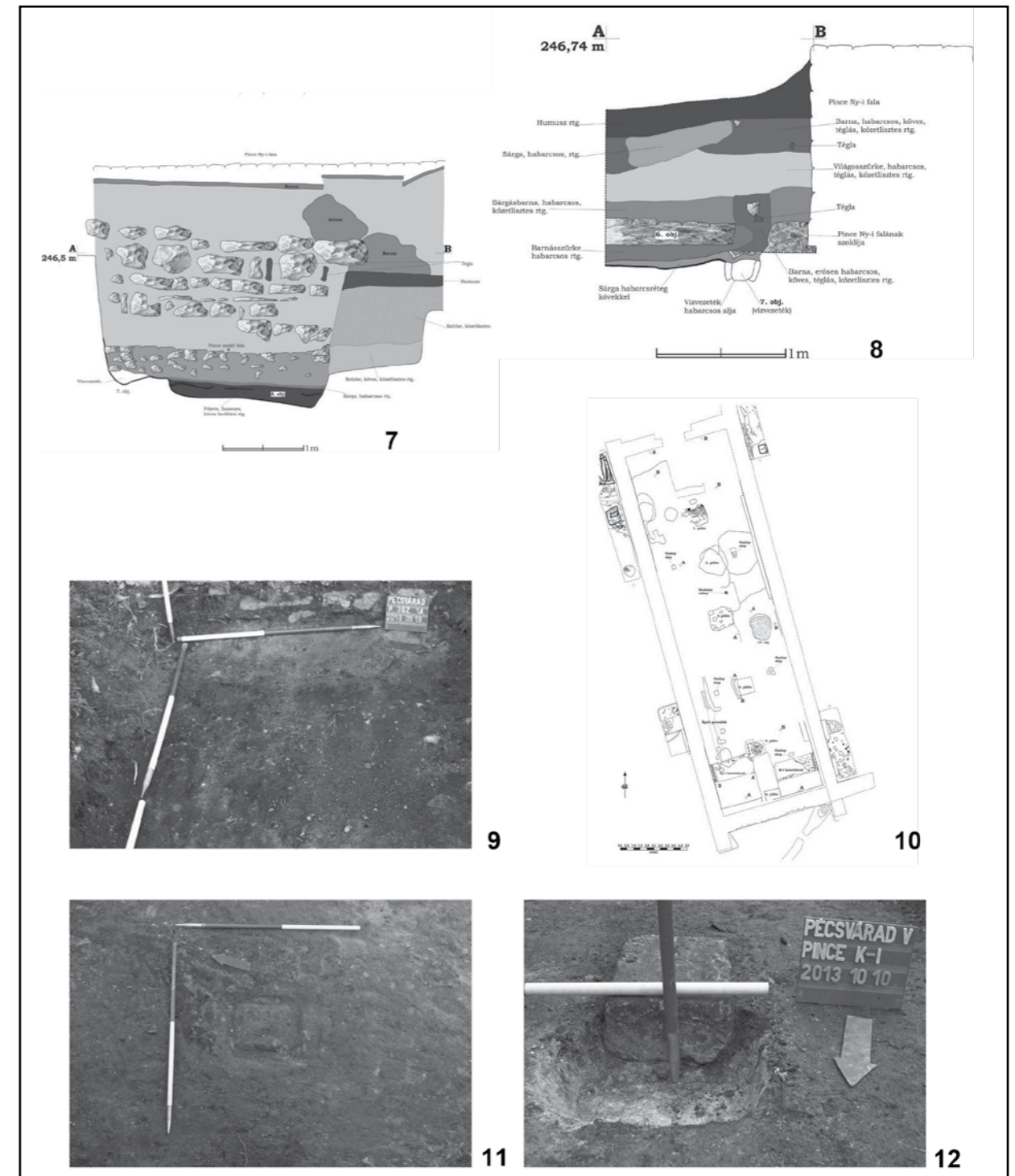
- BODÓ 2010 Bodó B.: A pécsváradi bencés monostor építéstörténete az újabb kutatások tükrében (The Architectural History of the Benedictine Monastery at Pécsvárad as Reflected in the Latest Research). In: Benkő E.–Kovács Gy. (Szerk.) A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary) I. Budapest 2010, 349–386.
- BODÓ–OROSZ 2003 Bodó B.–OROSZ K.: Pécsvárad, bencés templom és kolostor. *Altemplom. Műemlékvédelmi Szemle* 2003:2 119–121.
- BODÓ–OROSZ 2006 Bodó B.–OROSZ K.: Kolostor a Zengő aljában: a pécsváradi bencésapátság. *Várak, Kastélyok, Templomok* 2:6 (2006) 4–7.
- ÉRSZEGI–BELLUS 2000 ÉRSZEGI G.–BELLUS I.: Szent István király pécsváradi alapítólevele. Budapest, 2000.
- FERENCZY 1961 FERENCZY K.: A pécsváradi vár helyreállítása. *Műemlékvédelem* 5 (1961) 136–148.
- KOCH 1994 KOCH, B.: *Corpus Nummorum Austriacorum (CNA) Band I. Mittelalter*. Wien, 1994.
- KOZÁK 1981 KOZÁK K.: Az egri és pécsváradi vár (kolostor) XV–XVI. századi kemencéi (15th and 16th century furnaces in the Eger castle and Pécsvárad monastery). In: Gömöri J. (Szerk.) *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása (Research in industrial archaeology in Hungary. Archaeological and intercisciplinary researches on kilns and furnaces)*. Veszprém 1981, 133–141.
- NAGY 1959 NAGY E.: Pécsvárad. In: *Az 1958. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 11.* (1959) 67.
- PAPP 1961 PAPP L.: Dombay János munkássága (Die Tätigkeit von János Dombay). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 6 (1961) 189–203.
- UNGER 1997 UNGER E.: *Magyar éremhatározó I. kötet (1000–1540). Ungarischer Münzbestimmer Band I. (1000–1540)*. Budapest, 1997.
- UNGER 2001 UNGER E.: *Magyar éremhatározó III. kötet (1740–1922). Ungarischer Münzbestimmer Band III. (1740–1922)*. Budapest, 2001.

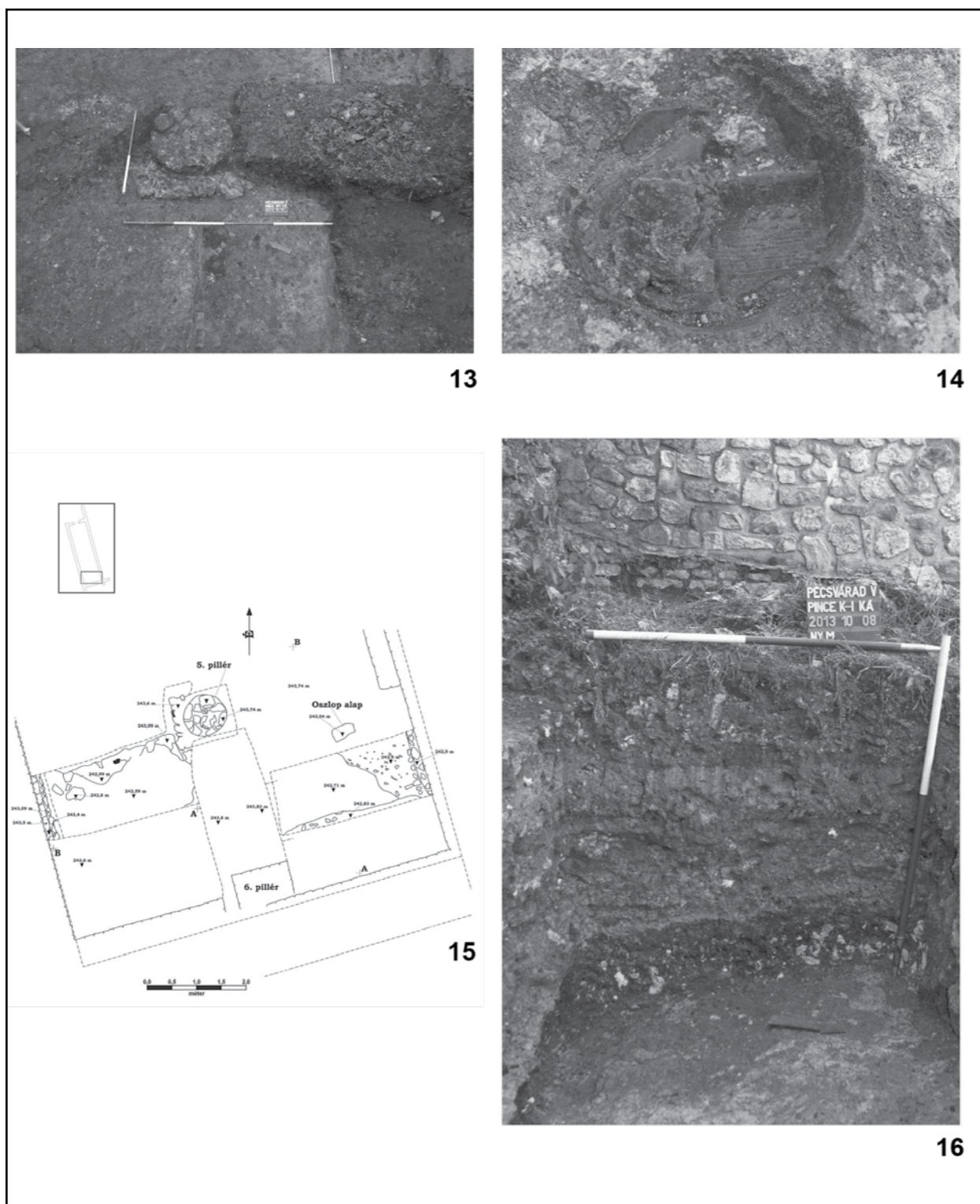
1. kép: Pécsvárad, Vár. 1. Topográfiai térkép; 2. Összesítő alaprajz (Bodó 2010, 1. kép)
 Fig. 1: Pécsvárad, Castle. 1. Topographic map; 2. groundplan of the castle (after Bodó 2010, Fig. 1)

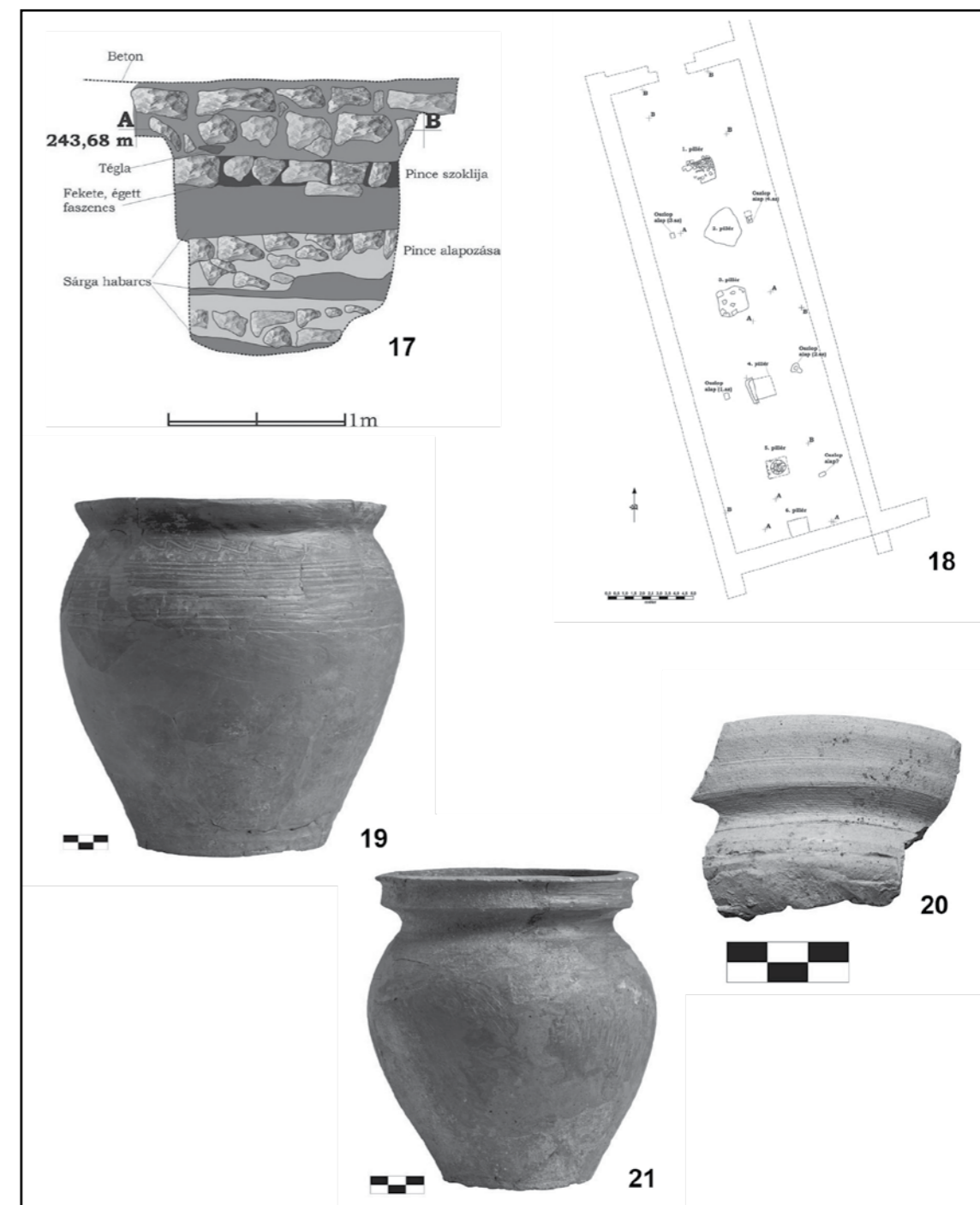
2. kép: Pécsvárad, Vár. Összesítő rajz a 2013. évi feltárásokról: a pince és környéke (Készítette: Nagy Gábor)
 3. kép: Pécsvárad, Vár. A K-i oldalon húzott kutatóárkok
 4. kép: Pécsvárad, Vár. A cellárium külső, ÉNy-i oldalán húzott két kutatóárok alaprajza (Készítette: Nagy Balázs, Nagy Gábor)
 5. kép: Pécsvárad, Vár. Pillér(?) maradványok (4. objektum) a cellárium külső, Ny-i oldalán, a legfelső járósíntelen (Fotó: Gáti Csilla)
 6. kép: Pécsvárad, Vár. A Ny-i 1. szelvény fényképe a teljes kibontásban (Fotó: Gáti Csilla)
 Fig. 2: Pécsvárad, Castle. Plan of the 2013 excavation: the cellar and its area (made by Gábor Nagy)
 Fig. 3: Pécsvárad, Castle. The trial trenches on the eastern side
 Fig. 4: Pécsvárad, Castle. Plan of the two trial trenches on the outer, north-western side of the *cellarium* (made by Balázs Nagy and Gábor Nagy)
 Fig. 5: Pécsvárad, Castle. Remains of a pillar (?) (Feature 4) on the *cellarium*'s outer, western side on the uppermost occupation level (photo: Csilla Gáti)
 Fig. 6: Pécsvárad, Castle. Trench Ny. 1 after its excavation (photo: Csilla Gáti)

7. kép: Pécsvárad, Vár. Az Ny 1. szelvény K-i metszete (Készítette: Nagy Balázs, Nagy Gábor)
 8. kép: Pécsvárad, Vár. A Ny 1. szelvény É-i metszete (Készítette: Nagy Balázs, Nagy Gábor)
 9. kép: Pécsvárad, Vár. Égett gerendanyomok a cellárium belsejében, az első ásónyom után (Fotó: Nagy Gábor)
 10. kép: Pécsvárad, Vár. A cellárium összesítő rajza (Készítette: Nagy Gábor)
 11-12. kép: Pécsvárad, Vár. Valószínűsíthető oszlopalapok a pillérektől K-i és Ny-i irányba (Fotó: Nagy Gábor)
 Fig. 7: Pécsvárad, Castle. Eastern section of Trench Ny. 1 (made by Balázs Nagy and Gábor Nagy)
 Fig. 8: Pécsvárad, Castle. Northern section of Trench Ny. 1 (made by Balázs Nagy and Gábor Nagy)
 Fig. 9: Pécsvárad, Castle. Burnt timber remains inside the *cellarium* after the first spade spit (photo: Gábor Nagy)
 Fig. 10: Pécsvárad, Castle. Plan of the *cellarium* (made by Gábor Nagy)
 Figs 11–12: Pécsvárad, Castle. Probable pillar foundations east and west of the pillars (photo: Gábor Nagy)

13. kép: Pécsvárad, Vár. Az újonnan felfedezett 5. pillér (Fotó: Nagy Balázs)
 14. kép: Pécsvárad, Vár. Majdnem ép edény *in situ* a cellárium padlóján (Fotó: Nagy Gábor)
 15. kép: Pécsvárad, Vár. A cellárium D-i végén húzott kutatóárkok (Nagy Balázs, Nagy Gábor)
 16. kép: Pécsvárad, Vár. Metszetfotó a pince K-i kutatóárkából (Fotó: Nagy Gábor)
 Fig. 13: Pécsvárad, Castle. The newly-discovered fifth pillar (photo: Balázs Nagy)
 Fig. 14: Pécsvárad, Castle. Almost complete vessel lying *in situ* on the floor of the *cellarium* (photo: Gábor Nagy)
 Fig. 15: Pécsvárad, Castle. Trial trenches opened at the southern end of the *cellarium* (made by Balázs Nagy and Gábor Nagy)
 Fig. 16: Pécsvárad, Castle. Photo of a section in the eastern trial trench of the cellar (photo: Gábor Nagy)

17. kép: Pécsvárad, Vár. A pince Ny-i kutatóárkának Ny-i oldalú metszetrajza (Készítette: Nagy Balázs, Nagy Gábor)
 18. kép: Pécsvárad, Vár. Pillérek és oszlopok elhelyezkedése a celláriumban (Készítette: Nagy Gábor)
 19. kép: Pécsvárad, Vár. A cellárium padlóján talált edény restaurálva (Fotó: Füzi István)
 20. kép: Pécsvárad, Vár. Fehér kerámia töredéke a Ny-i 1. szelvényből, a sárga padlószintet követő betöltésből (Fotó: Füzi István)
 21. kép: Pécsvárad, Vár. Restaurált és kiegészített fazék a 8. objektumból (Fotó: Füzi István)
 Fig. 17: Pécsvárad, Castle. Western section of the western trial trench opened in the cellar (made by Balázs Nagy and Gábor Nagy)
 Fig. 18: Pécsvárad, Castle. Location of pillars and their foundations in the *cellarium* (made by Gábor Nagy)
 Fig. 19: Pécsvárad, Castle. The vessel found on the *cellarium*'s floor, refitted and restored (photo: István Füzi)
 Fig. 20: Pécsvárad, Castle. Fragment of a white vessel from Trench Ny. 1, from the fill under the yellow floor level (photo: István Füzi)
 Fig. 21: Pécsvárad, Castle. Refitted and restored pot from Feature 8 (photo: István Füzi)

Mordovin Maxim

Előzetes jelentés a Pápa, Fő téren végzett megelőző feltárások második és harmadik üteméről

Kulcsszavak: megelőző feltárás, előzetes jelentés; Pápa, Fő tér; Veszprém megye; Árpád-kor; késő középkor; kora újkor; falusias település, középkori vár és város, épületek, temető

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság megbízásából 2011 második felében két ütemben megelőző régészeti feltárást végeztünk Pápa, Fő tér lelőhelyen (2011. július 23–szeptember 9., ill. október 10–december 13.; KÖH azonosító: 8902 és 8903; 1. kép 1.), a tervezett jégpálya és a közműnyomvonalak által érintett területen. Ennek megfelelően a feltárások összesen hat nagyobb területen folytak (1. kép 2.):

hagyva a biztonságos közlekedés és földszállítás biztosítására (2. kép). Mivel a nyári feltárás során már tisztáztuk, hogy a lelőhelyen Pápa városának Árpád-korra visszanyúló piacterével van dolgunk,² ösztől fogva igyekeztünk fémkeresős szakembert foglalkoztatni, az apróbb fémleletek és a piactérre jellemző tárgytipusok minél teljesebb, még réteghez köthető összegyűjtésére. Ezen a területen a megelőző feltárás elsődleges feladata a jégpálya alapozása által érintett mélység biztosítása és az

I. felület	1–24. szelvény	A Fő tér Ny-i oldala, a közműárok D-i szakasza	274 m ²
II. felület	1–14. szelvény	A Fő tér D-i oldala, közműárok vonala	173 m ²
III. felület	1–7. szelvény	A Fő tér É-i oldala, a középkori templom helye és a templom körüli temető a körítőfallal	186 m ²
IV. felület	1–4. szelvény	A Fő tér ÉNy-i része, a barokk templomtól Ny-ra, csapadékelvezető csatorna vonala	86 m ²
V. felület	1–4. szelvény	A Fő tér Ny-i oldalán, a közműárok É-i szakasza	92 m ²
VI. felület	1–47. szelvény	A Fő tér közepe, a jégpálya területe	960 m ²
Összesen			1771 m²

A felsorolt felületek közül az I., II. és V. számú szakaszokon minden esetben a teljes rétegsor feltárása volt a feladatunk. A III. területen meg kellett határozni a középkori templom körüli temető körítő falának vonalát,¹ feltárva annak egyes szakaszait. Részben hasonló céllal nyitottuk meg a IV. terület szelvényeit, bizonyos esetekben – a csapadékvíz-elvezető csatorna vonalán (IV/1–2. szelvény) – az altalajig feltárva a területet. A VI. felület egy nagy, összefüggő felszín volt. Ezt 5×5 m-es négyzethálóra osztottuk, és ezeken belül 4×4 m-es, négyzetes szelvényekben dolgoztunk, 1-1 m-es tanúfalakat

épített régészeti emlékek feltárása volt. Ezt a feladatot elvégeztük, a legtöbb esetben ennél nagyobb mélységet értünk el. A VI. területen az altalajt csak 17 szelvényben értük el, több szelvényben a megtartandó épületfalak miatt nem volt lehetőségünk nagyobb mélységeket elérni, másutt – főleg a később tárgyalt nagy pince esetében – kifejezetten a kivitelező kérésére és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal beleegyezésével tudatosan lemondunk a jelentős többletmunkát és időt jelentő, átlagosan 3 m-es mélységek feltárásáról.

¹ MRT 4, 200.

² MRT 4, 196.

- A területen előkerült jelenségek alapvetően öt csoportba (és ennek megfelelően korszakba) sorolhatók:
1. Az Árpád-kori falusias település emlékei
 2. A késő középkori piactér burkolata és feltöltési rétegei
 3. 16. századi térbeépítés
 4. 17. századi térbeépítés
 5. 18. századi térrendezés

A nagyfelületű, sokszor összefüggő feltárásoknak köszönhetően viszonylag pontosan megrajzolhatjuk a tér történetét és a kutatott terület topográfiáját. A következőben ezek rövid, összefoglaló bemutatása olvasható.

Korábbi kutatások Pápa belvárosában

Pápa belvárosának legfontosabb része – a középkor óta folyamatosan – a Fő tér, a közepén emelkedő Szent István protomártír plébániatemplommal és ezek közvetlen környezete.³ Ezen a területen az elmúlt évszázad során csak elvétve folytak régészeti kutatások, annak ellenére, hogy Magyarország Régészeti Topográfiájának egyik kötete részletesen összefoglalta a területen várható lelőhelyeket.⁴ 1959 után az Esterházy-kastély műemléki helyreállításával összefüggésben végeztek kisebb feltárásokat az udvarán, amelyeket 1964-ben, 1967-ben, 1972-ben, ill. 1975-ben is folytattak Mithay Sándor vezetésével.⁵ Az 1980-as évek közepétől egy nagyobb rehabilitációs program zajlott a város központjában, amely során azonban inkább a műemléképületek felmenő részeire koncentráltak.⁶ A kutatások eredményeiből csak viszonylag keveset közöltek.⁷ Azonban éppen a nagyszámú álló kora újkori emlék jobb megismerhetősége indította el Haris Andrea alapos levéltári kutatásait, melynek „gyümölcseit” a 2011. évi kutatások során is hasznosíthattuk.⁸

Az Esterházy-várkastély már nagyon időszerű felújítása és azzal összefüggő kutatása 1999-ben indult el László Csaba vezetésével, és több éves kihagyásokkal még mindig folyik.⁹ A Fő téren az első kutatások 1982-ben zajlottak Mithay Sándor irányításával. Ekkor találták meg a középkori plébánia-

templom maradványait.¹⁰ Ennek további részleteit 1996-ban Rainer Pál és Ughy István dokumentálták, gázvezeték fektetése során.¹¹ A jelen beszámolóban tárgyalt kutatások közvetlen előzménye a pápai Fő tér teljes felújításához kapcsolódó, 2010 őszén Szvath Márton által vezetett próbafeltárás volt.¹²

Legkorábbi leletek

A tér legkorábbi régészeti korú leleteihez néhány pattintott kő sorolható. Ezek mind másodlagos helyzetből, középkori vagy kora újkori betöltésekből származnak. A középkori temető sírföldjében (III. felület) több római pénzt találtunk, ill. egy késő középkori rétegből egy zománcos fibula került elő. Ugyan a Fő téren római jelenségekkel nem találkozunk, a helyszíntől 1,5 km-re ÉNy-ra, Kr. u. 2–3. századra keltezhető lelőhelyet feltételezünk a Szabó Dezső utcában.¹³ További, biztosan római kori településnyomok ismertek a Pálháza-puszta II–III. lelőhelyen, a Fő tértől kb. 5 km-re, É-ra, illetve a várostól Ny-ra és É-ra egy négy km-es körön belül hat római lelőhelyet is ismerünk, többet a közeli Borsosgyőr környékén (villaépület, telep), a feltárás helyétől Ny-ra, DNy-ra, kb. 2–3 km-re.¹⁴

Egy 18. századi betöltésből egy ötujjas kengyelfibula töredéke került elő, melyet az 5. század végére–6. század első felére lehet keltezni. A fibulával egykorú lelőhely a közeli környéken nem ismert.¹⁵ Ugyanebből a rétegből egy római kori edény töredékei is előkerültek. Minden bizonnyal a római leletekhez hasonlóan a fibula is valamilyen belvároson kívüli lelőhelyről származhat. Azonban amíg a római pénzeket halotti obulusként, még a középkor folyamán használták fel, addig a fibula és az edény már inkább a kezdődő régiséggyűjtés nyomainak tekinthetők.

Árpád-kor – falusias település

Az eddigi kutatások során eddig összesen három helyen mutattak ki Árpád-kori megtelepedést Pápa központjában. A Mithay Sándor által a Várdombon feltárt településrészlet mellett,¹⁶ Ilon Gábor a Korvin utcában, a Corvin-ház helyén figyelt meg

³ HARIS 1992b, 125.

⁴ MRT 4, 193–207.

⁵ MRT 4, 193; MITHAY 1988, 37, 47.

⁶ HARIS 1988, 137; HARIS 1992a, 50; HARIS 1998, 343.

⁷ Az ebben az időszakban végzett kutatásokról lásd: HARIS 1992a; ILON 1992

⁸ HARIS 1998, 343–372.

⁹ LÁSZLÓ 2006, 297–298.

¹⁰ MITHAY 1989, 105–108.

¹¹ HERMANN 1999, 64. jegyzet.

¹² SZVATH 2012, 321–322.

¹³ MRT 4, 202.

¹⁴ MRT 4, 203. A környék további római lelőhelyekre lásd: ILON 1994, 21–22.

¹⁵ Lásd ILON 1994, 22.

¹⁶ MITHAY 1988, 38–49.

13. századi településnyomokat.¹⁷ A 2010–2011. évi kutatásoknak köszönhetően eddig messze a legnagyobb összefüggő és – úgy tűnik – legkorábbi Árpád-kori településrészt tudtuk feltárni.

A legkorábbi, biztosan keltezhető megtelepedés a pápai Fő tér területén, – de általánosíthatjuk az egész templomdombra – a 10–11. század fordulójától indul, de legkésőbb a 11. század első felétől. A település jelenségei minden esetben a sárga – vörösesbarna homokos és sóderes, néhol zöldessárga agyagos altalajba mélyültek. Ki kell emelni, hogy az Árpád-kori település többrétegű volt, de a rétegződéseket nem minden esetben lehetett egyértelműen különválasztani.

A falusias jellegű település objektumaiból néhány gödörház, külső kemence, munkagödörök, legalább két műhelyépület (3. kép) és több árokszakas is előkerült. Ezekben jellegzetes Árpád-kori lassú korongolt, változó díszítésű (befésült hullámvonalaköteg- és csigavonaldíszes, fogaskerékmintás és körömbenyomkodásos díszítésű bográcsok és fazekak) kerámia, viszonylag kevés vastárgy és sok állatsont volt. A korszakhoz köthető jelenségek a tér DNy-i sarkában sűrűsödtek. A szerencsés rétegvizonyoknak és a világos altalajnak köszönhetően nagyon sok, egyértelműen kirajzolódó cölöp- és oszlophelyet is megfigyeltünk; ezekből számos gödör és külső kemence körül cölöpvázaz felépítményt (4. kép) lehet rekonstruálni. A tér DK-i sarkában már inkább árkokat dokumentálhattunk,¹⁸ bár ott az Árpád-kori jelenségek feltárására a később ismertett okokból csak kisebb felületen nyílt lehetőség. További olyan lelet, amely valamiféle ipari tevékenységhez köthető – egy kézimalomhoz tartozó malomkő töredéke volt a VI/1. szelvényből.

Ugyan a barokk és a gótikus templom alatt esetleges korábbi falmaradványok kutatására eddig nem nyílt lehetőség, a IV/1. szelvényben egy erősen bolygatott, de még *in situ* maradt temetkezésből egy s-végű hajkarika került elő. Ez – és a plébános 1240-es évektől szereplő legkorábbi ismert említése¹⁹ – alapján bátran állíthatjuk, hogy a templomnak és a temetőnek már Árpád-kori előzményei vannak.

A kutatott területen jelentős volt az a rész is, amelyen a késő középkori és a kora újkor tevékenység következtében teljesen eltűntek az Árpád-kori rétegek. Ez elsősorban a tér közepén lévő nagyméretű

pince és a templomot körítő árok helyére vonatkozik.

Az Árpád-kori időszakot egy szürkés, kormos planírozási réteg zárta le. A rétegben viszonylag kevés lelet volt, de az mind még az Árpád-korra keltezhető. A planírozási réteg egyben a terület legkorábbi szilárd térburkolatának szolgált alapozásként.

A jelenlegi ismereteink alapján úgy látjuk, hogy a Várdombon, vagyis az Esterházy-kastély alatt lévő Árpád-kori település mindenképpen elkülönült a Fő-téren fekvőtől (16. kép). Az ott feltárt objektumok nem érték el a két kiemelkedést elválasztó, később mesterségesen lemélyített árok szélét, ugyanakkor a mai barokk templomtól É-ra sem maradt Árpád-kori jelenség. Így itt inkább két önálló faluval kell számolnunk.²⁰ Ugyanezt nem tudjuk ilyen határozottan állítani a Korvin utcában feltárt maradványok esetében, ehhez mindenképpen további megfigyelésekre lenne szükség.²¹

Az Árpád-kori települést nehéz összevetni az írott forrásokkal, ugyanis Pápa első biztos említése 1214-ből ismert, majd 1225-ben értesülünk arról, hogy egyben főesperesi székhely.²² Azonban éppen az utóbbi tény, ill. az, hogy Pápa a királyi udvarnokok otthona és központja volt – jelzi a település korai eredetét.²³

Késő középkor, piactér és temető

A település falusias jellege a 13–14. század fordulóján hirtelen megszűnt. A feltárt jelenségekből azt a következtetést vonhattuk le, hogy a késő Árpád-kori objektumokat tervszerűen feltöltötték, a maradványokat elplanírozták és egy 15–20 cm vastagságú, szürke agyagos feltöltésre alapozva, a kutatott terület legnagyobb részén egy döngölt kavicsos-köves térburkolatot alakítottak ki. Az így létrejött, kifejezetten városias jellegű piactér a mai Fő tér D-i felét foglalhatta el (17. kép). Legnagyobb látványosságának a burkolatban megmaradt szekérkerék-nyomok tekinthetők (II/9–12. szelvény), amelyek a tér D-i szélé mentén haladtak és a mai napig meglévő Fő utca irányába kanyarodtak, jelezve, hogy a belváros mai utcahálózata legalább részben a 14. század elejéig vezethető vissza (5. kép); újabb alkalommal cáfolva azt a korábbi elképzelést, amely szerint a

Fő tér négyzetes elrendezése Esterházy Károly egi püspök tevékenységének eredményeképpen jött volna létre.²⁴ A középkorban és a kora újkorban a piactérnek nem volt önálló neve, bár az 1531-től kezdve a 16. századi forrásokban szereplő *Piac utca* vonatkozatható rá.²⁵ A 17–18. században ez a név már nem fordul elő, ettől kezdve a piacteret a város központi teréről DK-i irányban (Veszprém felé) kivezető *Hosszú utca* részeként kezelték. Az utca nevének első ismert említése 1531-ből származik és egészen 1876-ig így is hívták.²⁶

A piactér-kialakítása mögötti okok között legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Pápa a királyi udvarnokok otthonából királyi *hospesek* lakóhelye és kivált-ságolt települése lett.²⁷ Történeti adatok nem sokat segítenek a változás idejének pontosabb meghatározásában, a *hospesek* első említése 1339-ből ismert.²⁸ Ez lényegében nem mond ellent a topográfiai változás régészeti keltezésének. Pápa *oppidum* piacát az ismert források először 1363-ban és 1383-ban említik, de 1409-től rendszeresen értesülünk a helyi országos vásárról is.²⁹

A legkorábbi térburkolat legalább fél évszázadig lehetett használatban, amíg fokozatosan egy vastag sárréteg képződött a tetején. A térburkolatot a középkor folyamán többször megújították. Ez általában úgy jelentkezett, hogy a korábbi köves-kavicsos járósíntre jelentősebb sárréteg rakódott le, nagyon sok vaslelettel és még több állatsonttal. Miután ez a sárréteg már olyan vastag lehetett, hogy a köves burkolat használhatatlanná vált, steril agyagot hoztak és terítették el az egész piactéren, s azon egy újabb köves-kavicsos felületet hoztak létre (6. kép). Ez a folyamat 50–80 évenként ismétlődhetett egészen a 18. századig (ennél újabb rétegek már nem maradtak meg). Érdemes megemlíteni, hogy a város más területein a közterületek burkolata eltérő lehetett, legalábbis a Szent László utcában egy közelebről nem keltezett, középkori dorongút részlete került elő, míg a Korvin utcában gerendaút nyomait figyelték meg.³⁰ A burkolt piacteret É felől a templom körüli temető hatalmas körítőárka határolta. Az árok legnagyobb mélysége helyenként elérte a 2,5–3 m-t – a mai já-

rószinthez viszonyítva. Az árok biztosan bolygatta az Árpád-kori jelenségeket, és a korai térburkolat nem terjedt tovább ebben az irányban. A vastag feltöltéseknek köszönhetően megmaradt az árokhoz tartozó külső járósínt is (az árok belső oldala egy esetben sem esett a feltárás területére). A megmaradt járósínt az árok külső peremén cölöphelyek sorozata volt követhető, amelyekből egy paliszádfal rekonstruálható (7. kép).

A temető az árkon belül helyezkedett el, ennek ellenére az árkon kívül is voltak temetkezések. Ezek lehetnek azok a halottak, amelyek valamilyen okból kifolyólag nem kerülhettek a megszentelt földbe. Ilyen temetkezésből legalább 16-ot tártunk fel. Mindegyik szabályos, K–Ny-i tájolású volt, három kivétellel, mind melléklet nélküli. A három „mellékletes” sírban pénz (egyelőre meghatározatlan), gyűrű, ill. egy vascsat került elő. Az itt feltárt temetkezések nem vágták egymást és mindegyik igazodott az árokhoz. Érdekes, hogy csak az ároktól közvetlenül Ny-ra és ÉNy-ra találtunk sírokat, D-re és DNy-ra nem volt egy sem. Valószínűleg ez is a korabeli utcahálózattal magyarázható. Ebben az esetben a mai Kossuth és Korvin utcák ebben az irányban kapcsolódtak a Fő utcához. Az árok jelenléte mindemellett egyértelműen jelzi, hogy a Fő tér területén áthaladó középkori főút nem kapcsolható össze közvetlenül a templom- és a várdombot, hanem a templomot Ny-i irányból kerülte meg. Ugyancsak nem igazolódott be az a korábbi elképzelés, mely szerint a korai tér orsó alakú lett volna, ráadásul a Maynzeck-térképen (15. kép) látható házcsoportoknak semmilyen középkori előzménye nem került elő. A D-i részen előbb a templom körüli árok, majd később – a középkor végén – a térburkolat volt a helyükön.³¹

Középkor vége – kora újkor

A középkor végén egy újabb jelentős változás történt a Fő tér életében. A temetőt körítő árkot ekkor tervszerűen, viszonylag rövid idő alatt betöltötték, és erre a területre is kiterjedt a piactér. Ekkor az egész kutatott területen a tér burkolatának egyszerre történő megújítását figyelhettük meg. Ehhez jelentős mennyiségű tiszta, sárgászöld agyagot hoztak, ennek szétterítésével képezték ki a burkolat alapját, amelybe utána beledöngölték a kavicsokat. Ez a burkolt térfelület már az egykori árok fölé is kiterjedt és – feltehetően – ekkor hagytak fel a tér Ny-i részén

²⁰ MRT 4, 194; MITHAY 1988, 47–49; HARIS 1994, 31.

²¹ ILON 1992, 61–65.

²² SOLYMOSI 1996, 20–21. Az 1061-es adattal kapcsolatban (pl. KUBINYI 1994, 45) elfogadjuk Kristó Gyula és Solymosi László álláspontját: KRISTÓ 1996, 7–9; SOLYMOSI 1996, 20.

²³ KUBINYI 1994, 45–46; KRISTÓ 1996, 11–12.

²⁴ KATONA 1970, 65. Ezt már külön is hangsúlyozta HARIS 1992b, 123–125.

²⁵ HARIS 1994, 32.

²⁶ MRT 4, 196; HARIS 1998, 343.

²⁷ SOLYMOSI 1996, 21.

²⁸ KUBINYI 1994, 81.

²⁹ MRT 4, 196; KUBINYI 1994, 49, 58–59.

³⁰ ILON 1995, 118–119.

³¹ Vö.: HARIS 1994, 31–32.

¹⁷ ILON 1992, 64.

¹⁸ Lásd még SZVATH 2012, 322.

¹⁹ HARIS 1994, 31.

való temetkezési gyakorlattal. Erre az időszakra alakulhatott ki a város végleges utcaszerkezete.³²

Ebben az időszakban épülhetett fel az a késő gótikus, háromhajós, de valószínűleg csarnokelrendezésű (1732-ben egyhajósna írják³³), Szent István tiszteletére szentelt templom,³⁴ melynek alapfalait a III. felület kutatásai során tártuk fel.³⁵ Az először Katona Imre által lokalizált épületnek³⁶ az 1980-as években Mithay Sándor találta meg a DK-i részét,³⁷ majd 1996-ban a csatornafektetés során a szentély egyes részei kerültek elő.³⁸ Ezt a 2010–2011. évi kutatások során sikeresen hitelesítettük. Összességében feltártuk az épület DNy-i tornyát a hozzá K felől kapcsolódó kriptával és kápolna alapozásával, a D-i mellékhajó külső falát és a mellékhajót K felől lezáró, átlós támpillérekkel tagolt, négyzetes épületrészt, és a főszentély poligonális záródását.³⁹ Külön kérdés a templom tornyainak száma. Az biztos, hogy az 1730-as években már csak egy torony állt, korábban azonban kettő volt.⁴⁰ Az egyes ábrázolások alapján nem zárható ki, hogy az egyik torony a D-i mellékhajó K-i végén állhatott,⁴¹ és az általunk feltárt négyzetes épületrész valójában a torony alapozása. Természetesen a kéttornyos Ny-i homlokzat még ebben az esetben sem zárható ki.⁴²

A templom átalakításával párhuzamosan szűkíthették le a templom körüli temető területét. A cinterem új, 15. századi falának meghatározása volt a kutatásunk egyik célja a III. és a IV. felületen. Már Mithay Sándor is megtalálta a körítőfal egy szakaszát, de még nem ismerte föl.⁴³ Az átlagban 90 cm széles fal törtkőből,⁴⁴ erősen meszes habarcs falhasználásával épült, és kívülről egy viszonylag mély árok kísérte. A falon belüli részt nevezi tanulmányaiban Mithay Sándor *Belső-temetőnek*.⁴⁵

16. század – első épületek a téren

A 15–16. század fordulója egyértelműen egy virágkor kezdete volt Pápa város történetében. A már egy évszázada földesúri város a Szapolyaiak dunántúli birtokainak központja lett, s a család tagjai viszonylagos rendszerességgel fordultak meg a várban.⁴⁶ A gazdasági virágzást jól jelzi Magyarország egyetlen kora reneszánsz kőfaragványokkal díszített lakóháza a Korvin utca 9. száma alatt (bár a ház egyes részleteinek keltezése bizonytalan).⁴⁷ A Fő téren és a Fő utcán ekkor már számos kőház állhatott, lakóik pedig – Haris Andrea levéltári kutatásai alapján – elsősorban a várórség tiszti rétegéhez tartoztak.⁴⁸ A gazdasági fellendülést fokozta a Mohácsi csata utáni népességmozgás. Az ország középső területeinek elvesztése minden bizonnyal jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a pápai és a környékbeli lakosság (és azon belül is elsősorban a nemesség) egyre inkább a város erősítéseiben kerestett menedéket. A jelentős mértékű bevándorlásról az írott források egyértelműen árulkodnak. Így pl. az egyik legjobban kutatott belvárosi lakóépület – a Corvin-ház – 16. századi tulajdonosai között délvidéki eredetű nemesi családot találunk, de a város 17. század eleji főkapitánya – Szlakovics (Zlatkovits) Farkas is horvát származású lehetett.⁴⁹

Nem hagyható figyelmen kívül a város – és ezzel párhuzamosan a tér – gazdasági fejlődésének vizsgálatakor, hogy az 1540-es évektől Pápa a győri végvidék egyik vára lett. Ez a végvidék a 16. század második felében a végvárrendszer egyik legzavaratalanabban működő egysége lett, elsősorban annak köszönhetően, hogy a katonaság zsoldjának 60%-át – éppen Bécs és Ausztria védelme érdekében – a határos osztrák tartomány, Alsó-Ausztria segélyeiből fizették (ez még abban is megmutatkozott, hogy a források több alkalommal a területet „*osztrák végeknek*” nevezték). Ráadásul a maradék 40% nagy része is az uralkodó külföldi, elsősorban birodalmi erőforrásait terhelte. Pápa városa és a vele ekkor egybeépült végvára az Udvari Haditanács koncepciójában Győr legfontosabb előváraként szerepelt.⁵⁰ Mindez látványosan megmutatkozott a Fő tér 16. század második negyedétől keltezhető rétegek páratlan leletgazdagságában, nem utolsósorban az

osztrák pénzek nagy számában.

A tér topográfiájának a 16. század második negyedétől zajló változásait alapvetően meghatározta a temetőt körítő kőfal. A sok pénzletnek köszönhetően viszonylag pontosan nyomon követhetővé vált a tér ekkor meginduló látványos átalakulása. A nagyszámú környékbeli nemes beköltözése valószínűleg elég gyorsan helyszükéhez vezetett, így a piactér É-i és Ny-i részét beépítették. Az ásatási eredmények azt mutatják, hogy valamikor az 1530-as évektől két ház sor épült a templom körítőfala mentén (18. kép). Az egyik ház sor – amelyből két épület nyomait figyelhettünk meg – közvetlenül hozzáépült a falhoz. Ezekből D-re helyezkedett el a másik két ház. A két ház sor között egy kb. 5 m széles sikátor volt. A háznyomok alapján kirajzolódott a templom D-i bejáratához vezető keresztirányú (É–D-i) utcácska vonala is.

A házak mindegyike *fachwerk*-szerkezetű lehetett. Falaik gerendavázak voltak, néhol cölöpökkel megerősítve. A gerendaváz közeit meszes agyagba rakott kővel töltötték ki. A falalapozásokhoz árkot ástak, elbontva a korábbi térburkolatot, s abban kővekre fektetett gerendát tettek (9–11. kép). Ebbe a gerendába csapolták a függőlegesen álló további gerendákat. A falakat kívül-belül meszelték. A házak padlója – legalábbis a földszinten – döngölt agyag volt. Az általunk feltárt gerendaváz háztípus már korábban is ismert volt a pápai kutatásokból, így pl. a 15–16. század fordulóján, a mai Fő tér 23. szám alatti telken, az utcafronton tártuk fel egy *fachwerk*-szerkezetű, többször megújított padlójú épület maradványait.⁵¹

A hatalmas mennyiségű pénz és egyéb aprólet, ill. a házak környékén előkerült nagyszámú állatcsont arra utal, hogy az épületek földszintjét inkább boltokként hasznosították, így a lakószobák az emeleten lehettek. Több esetben kirajzolódott a házak belső felosztása. Azonban egyik esetben sem sikerült tisztázni a négy előkerült épület teljes méretét, mert É és Ny felé túlmentek a feltárási területen, míg D felé egy későbbi pince elpusztította a széleiket. A két Ny-i ház mérhető hossza legalább 16 m és szélessége legalább 3 m. A K-i épületekről még ennyit sem tudunk. A négy ház két sort alkotott. Ez a két sor pontosan követte a körítőfal ívét. Így a két Ny-i épület még K–Ny-i tájolású lehetett, a K-iek ezzel szemben már ÉK–DNy-i irányban álltak.

A korszak intenzív gazdasági és kereskedelmi életét a sok pénz mellett jelzi az a kis éremgyűttes is, amely az ÉNy-i ház K-i falánál, a sáros padlóba beletaposva került elő (VI/27. szelvény). A 25–30 darabból álló együttes nagyobb valószínűséggel lehetett egy véletlenül elveszített „pénztárca”, mint tudatosan elrejtett kincslet. Az egyik nagyobb érme 1516-os évszáma előzetesen keltezi is a leletet.

Erre az időszakra tehető a textilkereskedelem fellendülése is, ugyanis a 16. századi rétegekből került elő a legtöbb és a legváltozatosabb textilplomba. Mindez egybevág az írott forrásokkal is. A városi posztókereskedőkről 1477-től kezdve tudunk,⁵² míg az első ismert pápai céh – a szabóké – 1510-ben alakult meg.⁵³ Helyi textilgyártásra utalnak a 15. században említett posztókallómalmok is. A textilkereskedelmet is jelentősen elősegítette a Garai László által 1439-ben a város részére megszerzett harmincadmentesség, vagyis a határvámok fizetése alóli felmentés. Ezt a kiváltságot 1500-ban és 1518-ban teljes vámentességre egészítették ki.⁵⁴ A 16. század folyamán már nagyszámú pápai textilkereskedőről tudunk Északnyugat-Magyarország vásárain, sőt, Béccsel folytatott kereskedelemben. 1494-ben egy pápai csapó nevével találkozunk a bécsi egyetemen is.⁵⁵ A 16–17. században a pápai kereskedők nagy mennyiségű kézműiparhoz szükséges „alapanyagot” hoztak Bécsből, ennek 62%-a posztó volt!⁵⁶ A végvárrá alakuló településen a textilkereskedelem még kiemeltebb szerephez jut. A korszakban közismert a végvári katonák posztóval való fizetése. Ez a posztó azonban nem annyira ruházkodásra szolgált, hanem pénzhelyettesítő funkciója is volt, így a katonaság ezt a helyi piacon – ahogyan más végvárakban is – továbbadta.⁵⁷ Mivel a pápai katonaságot nagyrészt az osztrák és a birodalmi rendek segélyeiből fizették,⁵⁸ így a páratlan mennyiségű Ny-i (német és osztrák) eredetű textilplomba jelenléte könnyebben magyarázhatóvá válik. Ezek közül a nürnbergi és a bécsi plombák tökéletesen megerősítik az írott források adatait (13. kép).⁵⁹ Többek között erre az intenzív kereskedelemre települt rá a helyi szabócéh, amely ezt a

³² MRT 4, 196. Ld. még KATONA 1972, 344–345.

³³ HERMANN 1999, 64. jegyzet.

³⁴ HARIS 1994, 31.

³⁵ A felület nagyobb részének kutatása még 2010-ben Szvath Márton irányításával történt. SZVATH 2012, 321–322.

³⁶ KATONA 1970, 65–66.

³⁷ MITHAY 1989, 105–108.

³⁸ HERMANN 1999, 64. jegyzet.

³⁹ Lásd még SZVATH 2012, 321–322.

⁴⁰ HERMANN 1999.

⁴¹ MITHAY 1984, 323–324.

⁴² HARIS 1992b, 126.

⁴³ MITHAY 1989, 106–108.

⁴⁴ A történelmi irodalom még téglafalként írt a róla: MITHAY 1989, 105. Ugyanitt a korábbi irodalom is.

⁴⁵ MITHAY 1984, 324–326; MITHAY 1989, 105–106.

⁴⁶ KUBINYI 1994, 54.

⁴⁷ HARIS 1992a, 49–50.

⁴⁸ HARIS 1988, 143, 149, 2. jegyzet.

⁴⁹ HARIS 1992a, 56; HARIS 1992b, 132; HARIS 1994, 34; PÁLFFY 1997, 23; PÁLFFY 1999, 217.

⁵⁰ PÁLFFY 1997, 9; PÁLFFY 1999, 60, 70, 116, 128–129, 169–172.

⁵¹ HARIS 1988, 140–142.

⁵² SOLYMOSI 1996, 23.

⁵³ KUBINYI 1994, 54–55; S. LACKOVITS 1996, 80.

⁵⁴ KUBINYI 1994, 54.

⁵⁵ KUBINYI 1994, 57.

⁵⁶ SZAKÁLY 1994, 97.

⁵⁷ GECSÉNYI 1996, 44–45.

⁵⁸ PÁLFFY 1997, 9.

⁵⁹ SZAKÁLY 1994, 97.

posztót felvásárolta, feldolgozta és értékesítette.⁶⁰ A pápai lakosok osztrák utazásait bizonyítja a 16. századi, eddig analógia nélküli, Mariazellből származó zarándokjelvény (14. kép).

A késő középkori város pusztulása

A régészeti eredmények egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a Fő tér házai mind egy erős tűzben pusztultak el. A feltárások és a források alapján is tudjuk, hogy a pápai belváros többször is leégett a 17–18. század folyamán. Azonban a pénzeknek köszönhetően egyértelműen ki lehetett emelni egy, az 1590-es évekre keltezhető, a többinél sokkal erőteljesebb, masszívabb pusztulási horizontot (9. és 11. kép).

Az korabeli leírásokból nagyon részletesen ismerjük a tizenöt éves háború Győr környéki eseményeit. A főkapitányság legfontosabb erődjének 1594. szeptember 29-én történt eleste után, a magára hagyott Pápát az éppen arrafelé portyázó tatár csapatok foglalták el október 2–3 virradó éjszakára. A törökök által azonnal megszervezett „minivilájet” rövid időszakáról nagyon keveset tudunk. Írott források alig állnak rendelkezésre,⁶¹ de a feltárás során sem figyeltünk meg semmilyen, a hódoltság időszaka-hoz köthető jelenséget vagy leletet.

A békés feladással ellentétben, a visszafoglalás már jelentős ostrommal járt. Mivel a keresztény csapatok előbb kísérelték meg Pápa visszaszerzését, mint Győret, ezért a török helyőrségnek nem volt oka küzdelem nélkül feladni a várat. A várost 1597. augusztus 13-án kezdték ágyúzni, s 19-én rohammal vették be. Az ostrom utáni fosztogatás során felrobbant a löporraktár, elpusztítva a vár nagyobb részét,⁶² de jelentős pusztulás érte ekkor a várost is, lakóházai számottevően sérültek. A városban minden 15–16. századi lakóépületnek emiatt csak töredékes részletei, falcsontjai, esetleg pincéi maradtak fenn.⁶³ A plébániatemplom felújítása 1612-ig folyt.⁶⁴ A feltárt épületek nagy valószínűség szerint ebben az ostromban pusztultak el, bár nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy még a 17. század folyamán a városban több nagyobb tűzvész is volt. Az egyik ilyen 1600-ban ütött ki, amikor a várost a fellázadt vallon zsoldosoktól kellett visszafoglalni, de van

adat egy 1626. márciusi tűzről is. Az utóbbi során leégett a vár, a templom és a város nagy része.⁶⁵

A 17. század folyamán nagyobb török csapatok még kétszer jártak Pápa közelében, sőt 1683-ban másfél hónapra újra megszállták a várost. Ennek azonban semmilyen jelentősebb hatása nem volt,⁶⁶ így régészetileg kimutathatatlán.

17–18. század – kőépületek

A tizenöt éves háború után, valamikor a 17. század elején a tér házait újjáépítették, nagyjából azonos helyen, de már kőből (19. kép). A térelrendezés annyiban módosult, hogy amíg a templom körüli temető körítőfala mellett a leégett *fachwerk*-házak helyén két új kőház épült, addig a két D-i helyét egyetlen óriási, alapincézett épület foglalta el (12. kép). Ez utóbbiból csak a 6 m széles és 20 m hosszú, törtkő falazatú pince maradt meg. A törtkőből, kevés téglá felhasználásával, erős habarcsba rakott alapfalának jellege hasonlít a jóval korábbi Corvin-háznál megfigyelt falalapozásra,⁶⁷ de hasonló falazású, a 15–16. század fordulójára keltezhető épület állt a Fő tér 23. szám alatt, a Kenessey-Szondy-ház előzményeként.⁶⁸ Az Fő téri épület keltezésében nagy segítséget jelent az az adat, amely szerint a városban a 18. századtól már csak téglával építkeztek, követ mint falazóanyagot attól kezdve nem használtak.⁶⁹

A teljes pincét hatalmas tégladongával boltozták be (a boltozat tégláin még nincsenek az 1700 körülől általánosan jellemző bélyegek). A bejárata a K-i oldalról indult, két oldalán bevilágítóablakok helyezkedtek el. Hasonló ablak nyomai kerültek elő a Ny-i zárófalon is. A pince felett biztosan egy nagyobb épület helyezkedett el, erre a korabeli források és Pongrácz Gáspár 1733-ban kiadott városleírása alapján lehet következtetni.⁷⁰ Ebben az épületben különböző boltok és lakások lehettek. A pincét nagy valószínűséggel bortárolásra használhatták, s a földszinten történhetett a borkimérés. Az írott források alapján ez az épület azonosítható a város földesurává váló Esterházy család által birtokolt uradalmi pincével. Az uradalmi pince első ilyen néven ismert említése 1671-ből származik.⁷¹

A 17. században kialakult kép a 18. század végé-

⁶⁵ MITHAY 1982, 203.

⁶⁶ SZAKÁLY 1994, 82.

⁶⁷ ILON 1992, 61.

⁶⁸ HARRIS 1988, 138.

⁶⁹ HARRIS 1992b, 134.

⁷⁰ HERMANN 1999.

⁷¹ HARRIS 1998, 360.

ig már nem módosult jelentősebben. Ezt az állapotot mutatja az 1732-ben készült, Maynreck-féle térkép is (15. kép).⁷² A templom kerítéséhez D felől egy hosszabb telek kapcsolódott, melynek beépítése nem azonosítható, csak az ÉNy-i végén lévő, nagyméretű, 79. számú épület. Ez utóbbi 17–18. századi birtoklás-története viszonylag jól ismert.⁷³ Az épület kőből rakott pincefalának részletei kerültek elő a IV. felületen. Ezekről D-re, egy síkatorral elválasztva helyezkedik el a térképen a 80. és a 81½. telek. A 81. azonosítható az uradalom pincéjével. A feltárások fényében már világosan látjuk, hogy az alapincézett épület a teljes telket elfoglalta, sőt, talán még a 80. számú telek egy részére is áterjedt. A kutatások során találtunk olyan kisebb, 18. századi épület maradványait, amelyek az alapincézett épülethez Ny felől kapcsolódtak és így a 80. számú telekkel azonosíthatók.

A tér burkolatát legalább kétszer megújították ebben az időszakban. Egy 18. századi köves-kavicsos térburkolatot már Mithay Sándor is megfigyelt a középkori templom falainál.⁷⁴ Az alapincézett épülethez különböző toldaléképületeket csatoltak ÉK és DK felől, de a Ny-i oldalánál is több bővítést figyeltünk meg (20. kép). Ezek mind különböző boltok lehettek, közöttük egy kávéház is.⁷⁵ A 18. századi bővítések mind téglából készültek, néha vegyes kő-téglafalazásúak voltak. Legalább egy 18. századi átépítés nyomait figyeltük meg a pince falszövetében is. Biztos, hogy a pince lépcsőjét valamikor az 1750-es években kicserélték. Ekkor új fagerendákat fektettek le, amelyeket évszámok téglákkal ékeltek ki. Az épület felújítása és a tér további építkezései valószínűleg összefüggettek az 1751. évi tűzvesszel, amely során leégett a templom tetőzete,⁷⁶ és megsérülhettek a környező épületek is. (A tűzvész nagyságát jelzi, hogy ekkor a városháza is leégett).⁷⁷ A pince átépítésével egyszerre, a tér K-i sarkában két négyzetes téglalapból álló emelvény épült (8. kép), ami nagy valószínűséggel a városi pellengér lehetett. A nagyon igényes, precíz falazású építmény téglái 1754-es évszámúak. Magát a gótikus templomot többször is felújították a 18. század első felében, ugyanis eredetileg nem tervezték a lebontását.⁷⁸ A felújítások nyomait barokk téglapadlók for-

májában megfigyelhettük a templom falain belül.⁷⁹ A század első felében még temetkeztek a templom körül,⁸⁰ és ezt a régészeti eredmények is alátámasztották (a legkésőbbi feltárt sírok a 18. század közepére keltezhetők).

A 18. század folyamán a tér DK-i oldalánál egy kékfestő műhely működhetett. Legalábbis úgy tűnik, hogy a hozzá tartozó hulladékot és nagy mennyiségű kék csapadékot tartalmazó földet figyeltünk meg a VI/3. és VI/6. szelvények területén. A műhely hulladéka elsősorban megmunkált fadarabokból állt. A festéshez szükséges nagy mennyiségű vizet feltehetően az akkor még meglévő tóból szerezheték.

Az új Fő tér

A tér kora újkori arculatának a barokk templom felépítése és az azzal párhuzamosan történő térrendezés vetett véget. Ugyanebben az időszakban a Fő tér háztulajdonosainak összetétele is megváltozott. A török veszély elmúltával és az erősödő ellenreformáció következtében a köznemesi családok jelentős része elhagyta a várost. Helyüket fokozatosan az uradalmi tisztikar vette át, és a tér meglévő épületeit uradalmi bérházaknak, boltoknak és fogadóknak alakították át.⁸¹

A század első felében, a katolikus nagytemplom építését megelőzően kezdték meg a tér épületeinek lebontását. A Maynreck-féle térképen (15. kép) jól látható, hogy a középkori templomtól É-ra lévő épületegyüttes már lerombolandóként (*destruenda*) szerepel,⁸² miközben a D-i telkek még érintetlenek. Az új templom építése 1772 őszén kezdődött és 1786-ig folyt,⁸³ a középkori lebontását pedig 1773 telén kezdték meg,⁸⁴ vagyis volt olyan időszak, amikor mindkét épületből álltak bizonyos részletek. A nagyméretű alapincézett épületet így a század utolsó harmadában szüntethették meg, a boltozatát beszakították, falait részben kibányászták. A középkori templom lebontása után, a templomdomb tetejét elhordták, kiegyenlítve ezzel a kastély és a Fő tér közötti terepet. Ez kb. 1–1,5 m-es szintsüllyesztést jelenthetett. A temető földjét részben a pincébe, ill. az egykori várakba töltötték. A temető elhordásáról a korabeli források is beszámolnak. Esterházy

⁶⁰ GECSÉNYI 1996, 45.

⁶¹ PÁLFFY 1997, 12–14, 19; PÁLFFY 1999, 209–211; HEGYI 2007, 1499.

⁶² Az ostrom részletes leírását lásd: PÁLFFY 1997, 63–81.

⁶³ HARRIS 1992a, 56; PÁLFFY 1999, 213, 220.

⁶⁴ SZAKÁLY 1994, 81.

⁷² HARRIS 1992b, 130, 2. ábra; HARRIS 1998, 346.

⁷³ HARRIS 1998, 360.

⁷⁴ MITHAY 1989, 106.

⁷⁵ HARRIS 1998, 360–361.

⁷⁶ GERŐ–SEDLMAYR 1959, 166.

⁷⁷ HARRIS 1992b, 129.

⁷⁸ HARRIS 1992b, 126; 135, 11. jegyzet.

⁷⁹ SZVATH 2012, 322.

⁸⁰ MRT 4, 200.

⁸¹ HARRIS 1992b, 133.

⁸² HARRIS 1992b, 130, 2. ábra.

⁸³ MITHAY 1984, 329.

⁸⁴ KATONA 1970, 65.

Károly említi, hogy „az Új Templom körül planálni köll az területet, azonban az dologban az az akadál, hogy koponyákra és holt tetemekre jutnak le ha az ásáshoz kapnak...”⁸⁵ Mithay Sándor megfigyelései szerint a várak feltöltését már az 1700-as évek elején megkezdhatték.⁸⁶ Szintén Mithay fontos megfigyelése, hogy az egykori vártól D-re lévő árok betöltését nagyrészt a Fő tér É-i részén lévő altalajjal megegyező „sárgás, márgás, kavicsos” agyag alkotta.⁸⁷ Ez minden bizonnyal a templomdomb É-i részéről származhat, ahol – az V. felületen tett megfigyeléseink alapján – a terep kiegyenlítése során jóval a kultúrretek alá mélyültek.

A bontási munkák eredményeképpen a feltárás során a pincében elsősorban sírfölddel találkoztunk, nagyon sok másodlagos helyzetű embercsonttal és sírlelettel. A sírleletek között egyaránt szerepeltek obulusként sírba rakott pénzek, egészen a 14. századtól, de előkerültek 18. századi pártadarabok, koporsóveretek és kegyérmék is. A tereprendezés másik látványos bizonyítéka az V. felületen a régészeti rétegek szinte teljes hiánya. Szintén a terepsint átalakítását jelzi az, hogy a 15. században feltöltött árkon kívül, a sírok az I. felület É-i végében közvetlenül a mai útalap alatt feküdtek, és a 18. századi útburkolat átvágta azokat. A tér teljes kutatott területén legalább két, a 18. század második felére keltezhető térburkolatot figyeltünk meg, alatta általában közvetlenül a 16. századi rétegek kezdődtek, több mint 150 évnyi hiányt mutatva, ezzel ismét jelezve a planírozás és tereprendezés mértékét. Kisebbségi mértékű szondázó kutatásai során még Mithay Sándornak is feltűnt, hogy a középkori templom falmaradványai felett alig volt építési vagy bontási törmelék.⁸⁸ Az 1750-es évektől zajló térrendezési folyamat csak az 1790-es években zárulhatott le, ugyanis akkor tudta az uradalom az utolsó házat (a Maynzeck-térképen a 79. számú ház: 15. kép) megvásárolni és lebontani.⁸⁹

A feltárás során páratlan mennyiségű leletanyag került elő, csak az elcsomagolt tételek száma meghaladta a 6000-et! A rendszeres fémkeresős vizsgálatnak köszönhetően országos viszonylatban is példa nélküli mennyiségben kerültek elő pénzek és textilplombák. Az előzetes becslések szerint (a nyilvántartásunk alapján) min. 730 pénzermét találtunk az ásatás folyamán, ezek legalább 250 stratigráfiai egységet kelteznek. A pénzek kora a rómainól a 19. századig terjed, a többség mégis inkább 16. századi. A legkorábbi – eddig azonosított – középkori pénz a 14. századra keltezhető. A textilplombák mennyisége (kb. 100 db) a lelet típus Magyarországon eddig ismert (feldolgozott) teljes mennyiséget meghaladja. Mind a pénzek száma és a textilplombák változottsága óriási lehetőséget rejt nemcsak Pápa, hanem az egész Nyugat-Dunántúl késő középkori-kora újkori kereskedelmének és gazdaságának újraértékelésére. Számos további olyan lelet is előkerült, amely szintén jelzi a kereskedelem jelentőségét, ilyenek például a különböző bronzsúlyok.

A régészeti kutatások idején kivételesen jó munkaviszonyt tudtunk kialakítani a városi vezetéssel és a kivitelezővel. Leginkább a Boroszlán Zrt. vezetőségét, név szerint is Vörös Lászlót szeretnénk kiemelni, akik nagyon sokban segítettek a munkánkat és közreműködtek az előkerült régészeti örökség megőrzése érdekében. Így nagy szerepük van abban, hogy a II. felületen előkerült, szekérnyomokat őrző, 1300 körüli térburkolat esetében a város annak megőrzése mellett döntött. A terület visszaadása után egy héten belül – még az esőzések előtt – geotextillel lefedették és homokkal betakartatták a meghagyott burkolt útfelületet.

Az ásatáson közreműködtek: Kolláth Ágnes régész munkatárs, ásatásvezető helyettes; Bercsényi Kinga, Varga Emese, Hullám Dénes, László Emese és Csiki József Attila régészek; Bognár Katalin Boglárka, Herbst Anna, Juhász Adrienn, Mag Hella, Móricz Róbert, Náday Zsófia, Nagy László Attila, Nyúl János Tibor, Szalai Emese, Ujhelyi Nóra régészhallgatók. A fémkeresést Sándor Lajos, a geodéziai felmérést Román József végezte.

⁸⁵ MITHAY 1989, 107–108.

⁸⁶ MITHAY 1988, 42–44.

⁸⁷ MITHAY 1988, 47–49.

⁸⁸ MITHAY 1989, 106.

⁸⁹ HARIS 1992b, 126, 132; HARIS 1998, 360.

Maxim Mordovin

Preliminary report on the third phase of the pre-development excavation at Pápa, Fő Square

Keywords: pre-development excavation, preliminary report; Pápa, Fő Square, County Veszprém; Árpadian Age, late Middle Ages, early Modern Age; rural settlement, medieval castle and town, buildings, cemetery

Commissioned by the National Office of Cultural Heritage and the Directorate of the Veszprém County Museums, we conducted a pre-development excavation on Fő Square in Pápa (id. no. 8902 and 8903; Fig. 1. 1) in the second half of 2011, in the area of the planned skating rink and public utilities line. The excavation was conducted in six main locations (Fig. 1. 2):

Location I	Trenches 1–24	Western side of Fő Square, southern section of the public utilities trench	274 m ²
Location II	Trenches 1–14	Southern side of Fő Square, line of the public utilities trench	173 m ²
Location III	Trenches 1–7	Northern side of Fő Square, location of the medieval church and walled churchyard	186 m ²
Location IV	Trenches 1–4	North-western side of Fő Square, west of the Baroque church, line of the drainage canal	86 m ²
Location V	Trenches 1–4	Western side of Fő Square, northern section of the public utilities trench	92 m ²
Location VI	Trenches 1–47	Middle of Fő Square, area of the skating rink	960 m ²
Total			1771 m²

In the case of Locations I, II and V, our task was the excavation of the complete layer sequence. In Locations III and IV, we were tasked with identifying the line of the wall enclosing the medieval churchyard.⁹⁰ In Location VI, we opened 4 m×4 m trenches, leaving 1 m baulks between them (Fig. 2). Since we knew that the area was identical with the medieval marketplace of Pápa,² we employed a metal detecting specialist. We only reached the natural subsoil in seventeen trenches; in the other investigated areas this was not possible owing to the walls we were asked to leave *in situ* and to the requests made by the investors, with which we complied after receiving the approval of the National Office of Cultural Heritage. The features uncovered in these locations can be assigned to five groups (and, correspondingly, to five periods):

1. Relics of the Árpadian Age rural settlement
2. Surfacing and infilling layers of the medieval marketplace
3. 16th century constructions
4. 17th century constructions
5. 18th century urban planning

Previous investigations in the town centre of Pápa

The most important part of the town centre of Pápa is Fő Square and the parish church dedicated to Saint Stephen Protomartyr in its centre.³ This area has barely been explored archaeologically, even though the relevant volume of the *Magyarország Régészeti Topográfiája* [Archaeological Topography of Hungary] series contains a comprehensive overview of the sites that can be expected in the area.⁴ Sándor Mithay conducted a series of smaller excavations as part of the conservation and renovation of Esterházy Castle

after 1959.⁵

From the mid-1980s, the focus was on the extant portions of the protected buildings in the town centre.⁶ Very little was published about the findings of these investigations.⁷ The high number of still extant monuments of the early Modern Age inspired Andrea Haris to meticulously examine the archival records; we were able to fully exploit the fruits of her research already during our investigations in 2011.⁸

The long-due renovation of Esterházy Castle and its parallel investigation was begun in 1999 under the direction of Csaba László and is still in progress after a gap of several years.⁹ The first investigations in Fő Square were conducted by Sándor Mithay in 1982, who discovered the remains of the medieval parish church.¹⁰ Additional portions of the church were documented by Pál Rainer and István Ughy in 1996.¹¹ The prelude to our investigations was the trial excavation by Márton Szvath in autumn 2010 in relation to the planned complete renovation of Fő Square.¹²

The earliest finds

The earliest finds from the square are a few chipped stone implements recovered from a secondary context. We found several Roman coins in the ground of the medieval cemetery as well as an enamelled brooch in a late medieval layer. Although we did not find any Roman features in Fő Square, a Roman site dating from the 2nd–3rd century is assumed to lie in Szabó Dezső Street, located 1.5 km north-west of the excavation area.¹³ Settlement remains dating from the Roman Age have been identified at the Pálháza-pusztas II–III site, some 5 km north of Fő Square.¹⁴ The fragment of a radiate-headed bow brooch with five knobs dating from the late 5th–early 6th century came to light from an 18th century fill. No sites dating from the same period as the brooch are known in the closer area.¹⁵ The Roman coins were used as funerary oboli during the Middle Ages, while the brooch and a Roman vessel can be seen as a reflection of an incipient interest in the collection of antiquities.

The Árpadian Age – a rural settlement

Previous research found traces of an Árpadian Age occupation in three locations in the centre of Pápa. In addition to the settlement section uncovered by Sándor Mithay on the Várdomb [Castle Hill],¹⁶ Gábor Ilon found remnants of a 13th century occupation in Korvin Street, where Corvin House had once stood.¹⁷ The earliest securely datable settlement remains on Fő Square can be assigned to the turn of the 10th–11th centuries, or to the first half of the 11th century at the latest.

A few sunken houses, an open-air oven, work-pits, at least two workshop buildings (Fig. 3) and several ditch sections of the rural settlement were uncovered. Most of these yielded pottery with varied ornamentation turned on a slow wheel, a few iron artefacts and many animal bones.¹⁸ One burial contained an S-terminalled lock-ring. The latter find and the first mention of the parish priest in a charter from the 1240s¹⁹ are a clear indication that the church and the churchyard were established in the Árpadian Age.

The Árpadian Age settlement on the Várdomb, underneath Esterházy Castle, was definitely distinct from the one on Fő Square (Fig. 16).²⁰ The same is not as obvious in the case of the remains uncovered in Korvin Street – further research is necessary to determine the relation between them.²¹

The first mention of Pápa dates from 1214; in 1225, the town was the archdeacon's seat.²² This, and the very fact that Pápa was home to and the centre of the royal serving people (*udvornici*) is an indication of the settlement's early origins.²³

The late Middle Ages – marketplace and cemetery

At the turn of the 13th–14th centuries, the late Árpadian Age features were infilled and levelled, creating a surfacing. The marketplace thus created extended across the southern half of present-day Fő Square (Fig. 17). The most spectacular discoveries were the wheel ruts preserved in the surfacing (Trenches II/9–12) along the square's southern side, indicating that the town centre's street network can in part be traced to the early 14th century (Fig. 5), refuting earlier assumptions that the layout of Fő Square was created on the initiative of Károly Esterházy.²⁴ The name *Piac utca* [Market Street] in the sources refers to the old marketplace.²⁵ From the 17th–18th century onward, it was treated as part of *Hosszú utca* [Hosszú Street] leading south-eastward from the town's main square (towards Veszprém), whose first mention dates from 1531; it retained this name until 1876.²⁶

The creation of the marketplace can probably be linked to the rise in the town's fortunes, when Pápa became a privileged settlement of royal *hospites*.²⁷ The historical record is of little help in pinpointing the date of the change; the *hospites* are first mentioned in 1339.²⁸ This is not at variance with the archaeological date of the topographic change. The market of the *oppidum* of Pápa is first mentioned in 1363 and 1383 in the sources, and from 1408, the literary sources regularly report the national markets held in the town.²⁹ The surfacing was repeatedly renewed during the Middle Ages (Fig. 6). In other parts of the town, the surfacing of public spaces differed, being either corduroy or plank roads.³⁰ In the north, the market-place was bounded by the 2.5–3 m wide ditch and palisade wall of the churchyard around the parish church (Fig. 7). Although the cemetery lay on the inner side of the ditch, a few burials were found outside the ditch too. There was nothing to confirm earlier suggestions that the early marketplace had been spindle-shaped.³¹

Late Middle Ages–Early Modern Age

At the close of the medieval period, the ditch enclosing the churchyard was infilled and the marketplace extended to this area too.³² The late Gothic Church of St. Stephen, probably a hall church (described as a single-nave church in 1732³³) was probably built at this time.^{34–35} The building was first located by Imre Katona,³⁶ in the 1980s, Sándor Mithay identified its south-eastern part,³⁷ while parts of the sanctuary came to light in 1996 when a sewage pipe was laid.³⁸ In 2010–2011, in association with Márton Szvath's excavation, we uncovered the building's south-western tower, the crypt adjacent to its eastern side and the foundations of the chapel, the outer wall of the southern side-aisle and the rectangular area with the buttress at its end, as well as the polygonal end of the main sanctuary.³⁹ One intriguing issue was the number of towers. It is quite certain that the church only had a single tower by the 1730s; however, earlier there were two.⁴⁰ On the testimony of certain depictions, it is possible that one tower was erected at the eastern end of the southern side-aisle⁴¹ and that the rectangular area we had uncovered was in fact the foundation of this tower.⁴²

Simultaneously with the rebuilding of the church, the area of the churchyard was reduced. Although Sándor Mithay had uncovered a section of the wall enclosing the cemetery, he did not recognise it for what it was.⁴³ The wall was 90 cm wide on average and was built of crushed stone⁴⁴ and strongly limey mortar, and it was flanked by a relatively deep ditch on the outer side. Sándor Mithay called the area enclosed by the wall *Belső-temető* [Inner cemetery].⁴⁵

16th century – the first buildings in the marketplace

At the turn of the 15th–16th centuries, the town that had been a manorial town for over a century became the centre of the Transdanubian estates of the Szapolyai family, whose members regularly sojourned in the castle.⁴⁶ The economic prosperity is amply illustrated by Hungary's single building adorned with early Renaissance stone carvings at 9 Korvin Street (although the dating of the house's certain parts is uncertain).⁴⁷ Several stone houses had probably been erected by this time on Fő Square and in Fő Street, whose occupants – according to Andrea Haris's archival research – were principally officers of the castle guards.⁴⁸ The written sources report the large-scale immigrations after the Battle of Mohács in 1526. Thus, for example, we know that the 16th century owners of Corvin House, one of the intensely researched residential buildings in the town centre, included a noble family from medieval Hungary's southern region and that Farkas Szlakovics (Zlatkovits), the early 17th century captain-general, was probably of Croatian ancestry.⁴⁹ From the 1540s, Pápa became one of the forts of the Győr border defence system, its role being one of the key advanced strongholds of Győr in the defence system created by the Imperial War Council.⁵⁰

Sometime in the 1530s, two rows of houses were built beside the wall enclosing the church and the churchyard (Fig. 18): one against the wall, two others slightly to its south. A roughly 5 m wide alley separated the houses. The course of the north to south street leading to the church's southern entrance was also outlined. Each house was timber-framed. The bedding trenches were dug into the surfacing (Figs 9–11). The vertical timbers were tenoned into the sill beams. The walls were whitewashed both outside and inside, their floor was of stamped clay. A medieval timber-framed house was found under the building at 23 Fő Square.⁵¹ The ground floor of these buildings probably accommodated shops, while the residential rooms were on the upper floor.

The highest number of cloth seals dates from this period. The town's broadcloth merchants are mentioned from 1477,⁵² while the first known guild of Pápa, the tailors' guild, was founded in 1510.⁵³ The trade in

textile flourished after the exemption from the thirtieth customs tax – the exemption from having to pay the border customs tax obtained for the town by László Garai in 1439 – which was soon followed by a full customs tax exemption.⁵⁴ The broadcloth merchants of Pápa regularly sold their wares at the fairs in north-western Hungary and they also traded with Vienna during the 16th century. The name of a fuller from the town crops up in the records of Vienna University in 1494.⁵⁵ In the 16th–17th centuries, the Pápa merchants brought substantial amounts of “raw material” necessary for plying their trade from Vienna, 62% of which was broadcloth.⁵⁶

We know that the soldiers serving in the border forts were paid with broadcloth. However, this served not so much as clothing, but rather as a substitute for money, and thus the soldiers usually sold their rolls of cloth at the local markets.⁵⁷ The soldiers quartered at Pápa received their pay from the Austrian and imperial orders,⁵⁸ explaining the presence of the high number of German and Austrian cloth seals, most of which originated from Nuremberg and Vienna (*Fig. 13*).⁵⁹ The local tailors’ guild exploited this intense trade.⁶⁰ A pilgrim badge from Mariazell is eloquent proof the travels of the Pápa townspeople (*Fig. 14*).

The destruction of the late medieval town

Pápa was occupied by marauding Mongolian troops on the night of October 2–3, 1594. We know very little about the “mini vilayet” organised in the wake of the conquest by the Ottoman Turks.⁶¹

During the siege for the town’s recapture, the powder house exploded, destroying the castle⁶² and causing serious damage to the town as well (*Fig. 9, Fig. 11*).⁶³ The renovation of the parish church was completed in 1612.⁶⁴ It must here be noted that there were several larger conflagration devastating the town during the 17th century: during the expulsion of the Walloon mercenaries who had revolted in 1600, and in March 1626, when the castle, the church and the town’s greater part was ravaged by fire.⁶⁵

Although larger Ottoman Turkish troops approached Pápa on two other occasions during the 17th century, these did not lead to major damages to the town.⁶⁶

17th–18th centuries – stone buildings

In the early 17th century, the houses on the marketplace were rebuilt in stone (*Fig. 19*) and a large cellared building was erected in the southern part (*Fig. 19*). The foundation of the 6 m×20 m large cellar with crushed stone walls resembles the foundation of Corvin House,⁶⁷ and a similar building dating from the turn of the 15th–16th centuries stood at 23 Fő Square (Kenessey-Szondy House).⁶⁸ Knowing that the houses in Pápa were built of brick from the 18th century onward, this provides a chronological anchor for dating the cellar.⁶⁹ The building above the barrel-vaulted cellar is mentioned in Gáspár Pongrácz’s description of the town, published in 1733.⁷⁰ The cellar was probably used for storing wine and the tavern was on the ground floor. This can be identified as the manorial cellar owned by the Esterházy family, first mentioned in 1671.⁷¹ Henrich Maynzeck’s map from 1732 records the town’s condition in the 18th century (*Fig. 15*).⁷² The inbuilding of the longish plot south of the church’s fence cannot be identified, only the large building (no. 79) at its north-western end. The history of its owners in the 17th–18th centuries is fairly accurately known.⁷³

Sándor Mithay had observed an 18th century surfacing of stones and pebbles by the walls of the church.⁷⁴ The cellared building was enlarged towards the north-east and south-east (*Fig. 20*). These additions were most likely different shops and also included a coffee-house.⁷⁵ The renovations of the building and subsequent building activities in the square can probably be linked to the conflagration of 1751, during which the church’s roof burnt down⁷⁶ and the neighbouring houses were probably also damaged.⁷⁷ A pillory (?) constructed of bricks stamped with the date of 1754 was erected in the square’s eastern corner. The Gothic church was renovated several times during the earlier 18th century,⁷⁸ one indication of which was the Baroque brick flooring inside the church.⁷⁹ Funerals were still held in the churchyard in the century’s first half.⁸⁰

The new Fő Square

Most of the gentry families left the town after the Ottoman Turkish danger had passed as well as in the wake of the growing Counter-Reformation. They were replaced by the manorial officers and the houses were rebuilt into a manorial tenement house, shops and inns.⁸¹

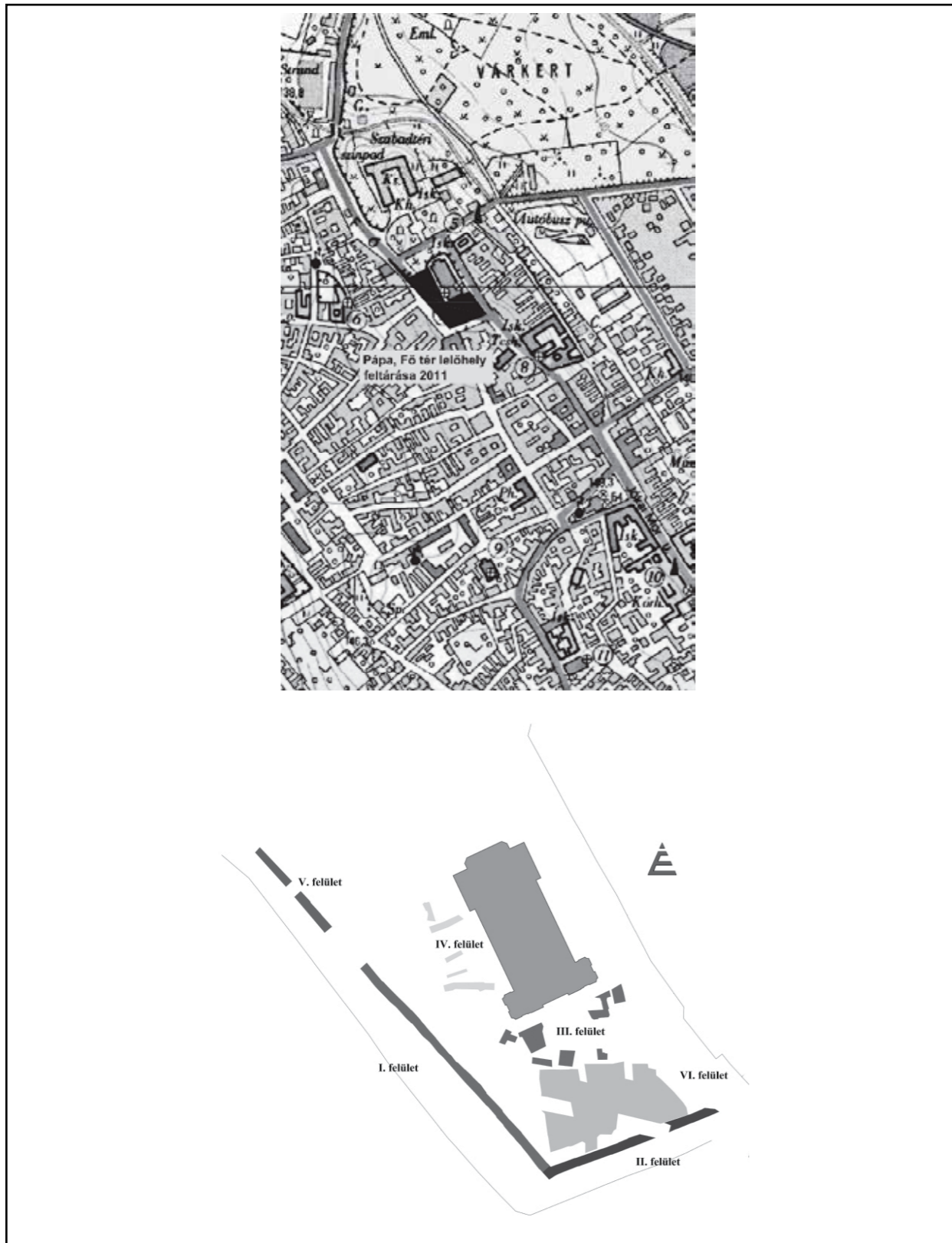
The houses standing on the square were demolished when the Catholic church was built.⁸² The new church was erected between 1772 and 1786,⁸³ and the demolishing of the medieval church was begun in winter 1773.⁸⁴ The top of the church hill was reduced by some 1–1.5 m. The earth of the cemetery was in part dumped into the cellar and in part into the one-time moat.⁸⁵ Sándor Mithay noted that the infilling of the moat was probably begun in the early 1700s,⁸⁶ mainly with clay that was identical to the natural subsoil in the northern part of Fő Square.⁸⁷

One spectacular proof for the rebuilding was the almost complete lack of archaeological layers in Location V. Sándor Mithay had already observed the virtual absence of construction and demolishing debris above the remains of the medieval church.⁸⁸ The overall rebuilding from the 1750s was probably completed in the 1790s.⁸⁹

Irodalom • References

- GECSÉNYI 1996 GECSÉNYI L.: Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába-menti tájegységben. In: Hermann István (szerk.) Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Pápa 1996, 44–47.
- GERŐ–SEDLMAYR 1959 GERŐ L.–SEDLMAYR J.: Pápa. Városképek – műemlékek sorozat. Budapest, 1959.
- HARIS 1988 HARIS A.: A pápai Kenessey-Szondy ház építéstörténete. (Die Baugeschichte vom Kenessey-Szondyhaus in Pápa.) Pápai Múzeumi Értesítő 1 (1988) 137–153.
- HARIS 1992a HARIS A.: A pápai Corvin-ház építéstörténetének kérdőjelei. (Fragezeichen zur Baugeschichte des Corvi Hauses in Pápa.) Műemlékvédelmi Szemle 1992/2, 49–60.
- HARIS 1992b HARIS A.: Pápa a 18. században. Egy barokk városkép kialakulásának folyamata. (Pápa im 18. Jahrhundert – Entstehung eines Barockstadtbildes.) Pápai Múzeumi Értesítő 3–4 (1992) 123–138.
- HARIS 1994 HARIS A.: A települések halmazától a városig. (Von den Anhäufungen der Siedlungen bis zur Stadt.) In: Kubinyi A. (Szerk.) Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994, 26–44.
- HARIS 1998 HARIS A.: Telkek és tulajdonosok. A pápai „Hoszu utza” krónikája a 17-18. században. (Pächter und Besitzer. Chronik der „langen Gasse” in Pápa in den 17.-18. Jahrhunderten.) In: Bardoly I.–László Cs. (szerk.): Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest 1988, 343–372.
- HEGYI 2007 HEGYI K.: A török hódoltság várai és várkatonasága. III. kötet. Budapest, 2007.
- HERMANN 1999 HERMANN I. (Ifj.): Szentmiklósi és óvári Pongrácz Gáspár pápai plébános városleírása a XVIII. század elejéről. Jókai füzetek 26. Pápa, 1999. <http://jmvk.compunet.hu/szoveg/2/pg.htm> (letöltés: 2012. szeptember 15.)
- ILON 1992 ILON G.: Beszámoló a pápai Corvin-ház területén végzett régészeti szondázó kutatásról. (Bericht über die archäologische Sondierung im Gebiet des Corvin-Hauses in Pápa.) Műemlékvédelmi Szemle 1992/2, 61–65.
- ILON 1994 ILON G.: Régészeti emlékek az őskortól a honfoglalás korig. (Archäologische Andenken von der Urzeit bis zur Landnahme.) In: Kubinyi A. (Szerk.) Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994, 20–25.
- ILON 1995 ILON G.: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése 1970–1994. (Ergänzung zum 4-ten Band des damaligen Papaer Kreises für archäologische Topographie Ungarns 1970–1994.) Pápai Múzeumi Értesítő 5 (1995) 63–138.
- KATONA 1970 KATONA I.: Történeti adatok Pápa topográfiájához. (Beiträge zur Topographie der Stadt Pápa in Transdanubien.) Veszprém Megyei Múzeumok Közlemények 9 (1970) 65–70.
- KATONA 1972 KATONA I.: Pápa város 1660. évi összeírása. (Die Zusammenschreibung der Einwohnerschaft der Stadt Pápa im Jahre 1660.) Veszprém Megyei Múzeumok Közlemények 11 (1972) 341–356.

- KRISTÓ 1996 KRISTÓ Gy.: Néhány megjegyzés Pápa korai középkoráról. In: Hermann István (szerk.) Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Pápa 1996, 6–13.
- KUBINYI 1994 KUBINYI A.: A középkori Pápa (Pápa im Mittelalter.) In: Kubinyi A. (Szerk.) Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994, 45–76.
- LÁSZLÓ 2006 LÁSZLÓ Cs.: Pápa, Esterházy-kastély. In: Kisfaludi Júlia (szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2005. Archaeological Investigations in Hungary 2005. Budapest 2006, 297–298.
- MITHAY 1982 MITHAY S.: Adatok a pápai vár épületegyüttesének rekonstrukciójához. (Angaben zur Rekonstruktion der Burg von Pápa.) Veszprém Megyei Múzeumok Közlemények 16 (1982) 203–222.
- MITHAY 1984 MITHAY S.: Adalékok Pápa város építéstörténetéhez egykori ábrázolások alapján. (Beiträge zur Architekturgeschichte der Stadt Pápa aufgrund ehemaliger Darstellungen.) Veszprém Megyei Múzeumok Közlemények 17 (1984) 319–332.
- MITHAY 1988 MITHAY S.: Beszámoló a pápai várkastélynál végzett régészeti ásatásokról. (Bericht über die Ausgrabungen im Bereich des Schlosses von Pápa.) Pápai Múzeumi Értesítő 1 (1988) 37–51.
- MITHAY 1989 MITHAY S.: Adatok a pápai római-katolikus plébániatemplom történetéhez. (Beiträge zur Geschichte der römisch-katholischen Pfarrkirche aus Pápa.) Veszprémi Történelmi Tár 1 (1989) 105–108.
- MRT 4 DAX M.–ÉRI I.–MITHAY S.–PALÁGYI S.–TORMA I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 4. Budapest, 1972.
- PÁLFFY 1997 PÁLFFY G.: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997.
- PÁLFFY 1998 PÁLFFY G.: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- S. LACKOVITS 1996 S. LACKOVITS E.: Pápa város népélete. In: Hermann István (szerk.) Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Pápa 1996, 78–81.
- SOLYMOSI 1996 SOLYMOSI L.: Adatok Pápa város középkori történetéhez. In: Hermann István (szerk.) Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Pápa 1996, 20–31.
- SZAKÁLY 1994 SZAKÁLY F.: Pápa a török korban. (Pápa während der Türkenzeit (1526-1686).) In: Kubinyi A. (Szerk.) Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994, 77–122.
- SZVATH 2012 SZVATH M.: Pápa, Fő tér. In: Kisfaludi Júlia (szerk.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2010. Archaeological Investigations of Hungary 2010. Budapest 2012, 321–322.

1. kép: Pápa, Fő tér. 1. Topográfiai térkép. 2. A 2011. évi ásatás felületei (Román József felmérése alapján)
 Fig. 1: Pápa, Fő Square. 1. Topographic map; 2. locations of the 2011 excavations (based on József Román's survey)

2. kép: Pápa, Fő tér. Az ásatás látképe a barokk templom tornyából (fénykép: Mordovin Maxim)
 Fig. 2: Pápa, Fő Square. View of the excavation from the tower of the Baroque church (photo: Maxim Mordovin)

3

4

5

3. kép: Pápa, Fő tér. Árpád-kori település részlete a II. felületen (fénykép: Mordovin Maxim)
 4. kép: Pápa, Fő tér. Sövényfonatos falú kora Árpád-kori ház részlete a II/2. szelvényben (fénykép: Nagy László)
 5. kép: Pápa, Fő tér. Szekérkeréknyomok az Árpád-kori felületre közvetlenül fedő útburkolatban, II. felület (fénykép: Mordovin Maxim)
 Fig. 3: Pápa, Fő Square. Section of an Árpadian Age settlement in Location II (photo: Maxim Mordovin)
 Fig. 4: Pápa, Fő Square. Detail of an Árpadian Age house with wattle-and-daub walls in Trench II/2 (photo: László Nagy)
 Fig. 5: Pápa, Fő Square. Wheel ruts in the surfacing covering the Árpadian Age occupation level, Location II (photo: Maxim Mordovin)

6

7

6. kép: Pápa, Fő tér. Késő középkori térburkolat, VI/35. szelvény (fénykép: Nagy László)
 7. kép: Pápa, Fő tér. A templomot körítő árok, palisádfal cölöplyukaival (fénykép: Hullám Dénes)
 Fig. 6: Pápa, Fő Square. Late medieval surfacing, Trench VI/35 (photo: László Nagy)
 Fig. 7: Pápa, Fő Square. The ditch enclosing the church with the post-holes of the palisade (photo: Dénes Hullám)

8

9

8. kép: Pápa, Fő tér. Kora újkori térburkolat és a pillengér, VI/1-2. szelvény (fénykép: Mordovin Maxim)
 9. kép: Pápa, Fő tér. A DK-i 16. századi ház maradványai a VI/21. szelvényben (fénykép: Mordovin Maxim)
 Fig. 8: Pápa, Fő Square. Early Modern Age surfacing and the pillory, Trench VI/1–2 (photo: Maxim Mordovin)
 Fig. 9: Pápa, Fő Square. Remains of the 16th century house in the south-east in Trench VI/21 (photo: Maxim Mordovin)

10

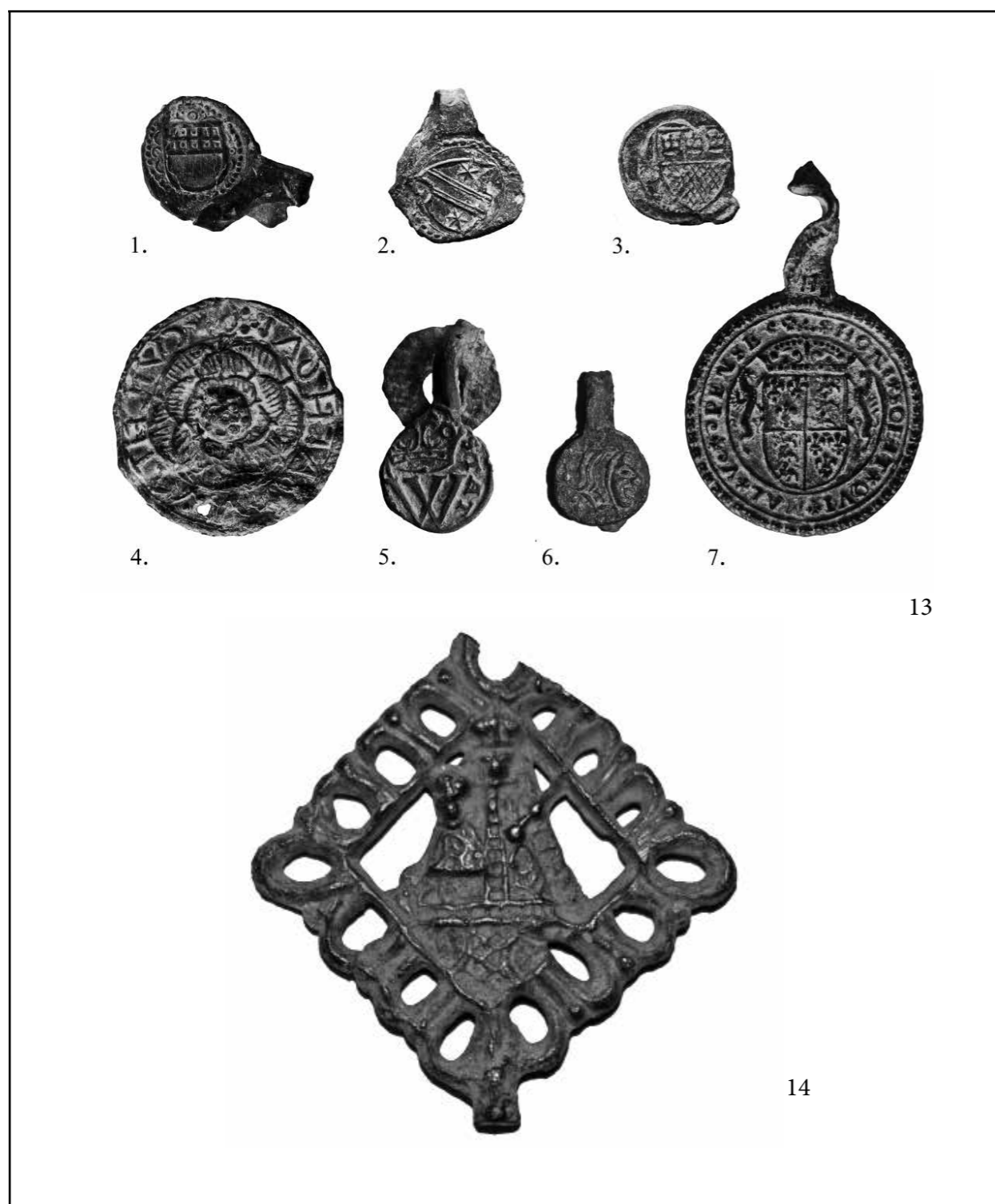

11

12

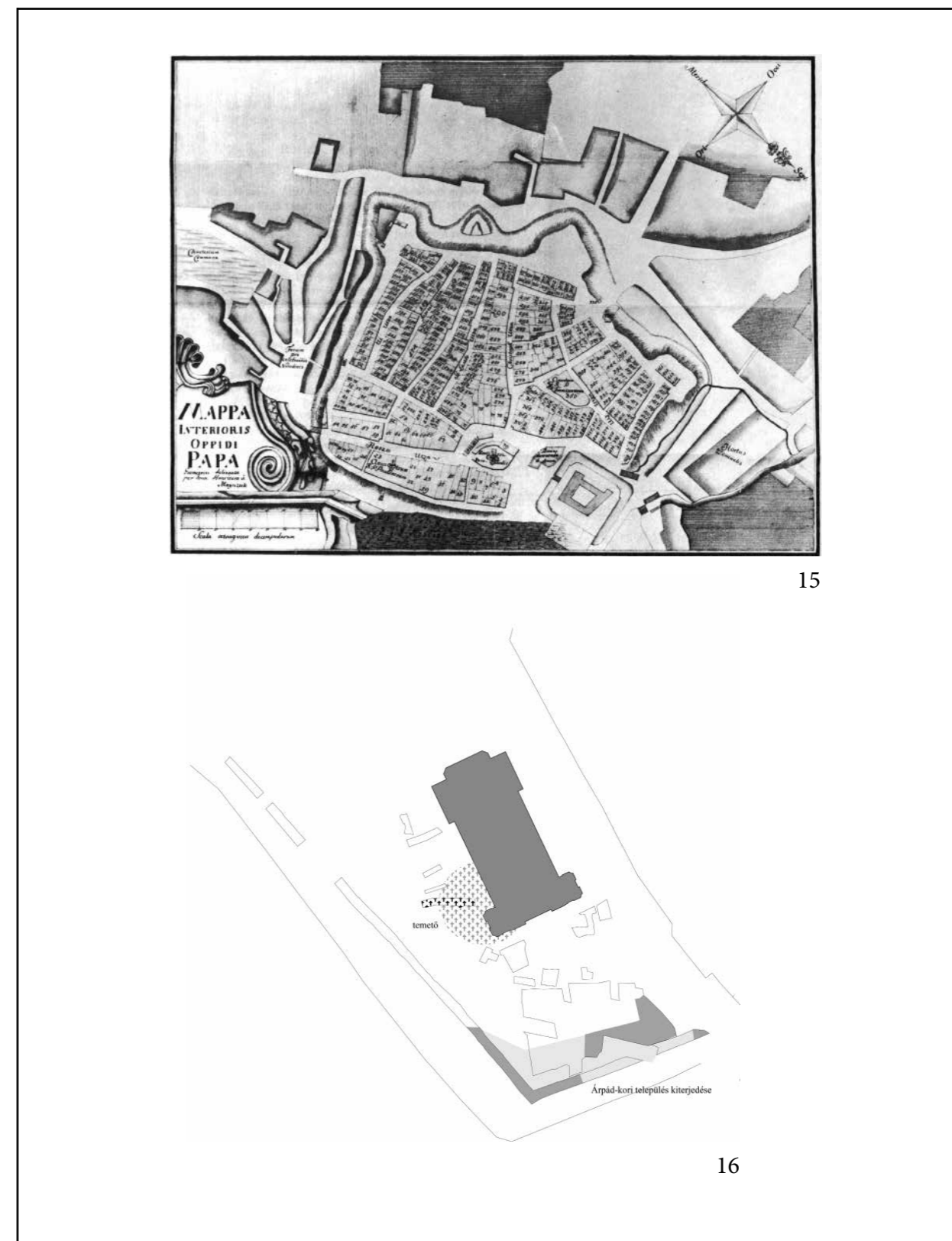
10. kép: Pápa, Fő tér. A DNy-i 16. századi ház északi fala és falomladéka a VI/44. szelvényben (fénykép: Mordovin Maxim)
 11. kép: Pápa, Fő tér. Az 1597-ben leégett ház részlete a VI/12. szelvényben (fénykép: Nagy László)
 12. kép: Pápa, Fő tér. A 17. századi „uradalmi pince” K-i fala (fénykép: Nagy László)
 Fig. 10: Pápa, Fő Square. Northern wall and wall debris of the 16th century house in the south-west in Trench VI/44 (photo: Maxim Mordovin)
 Fig. 11: Pápa, Fő Square. Section of the house that burned down in 1597 in Trench VI/12 (photo: László Nagy)
 Fig. 12: Pápa, Fő Square. Eastern wall of the 17th century manorial cellar (photo: László Nagy)

13

14

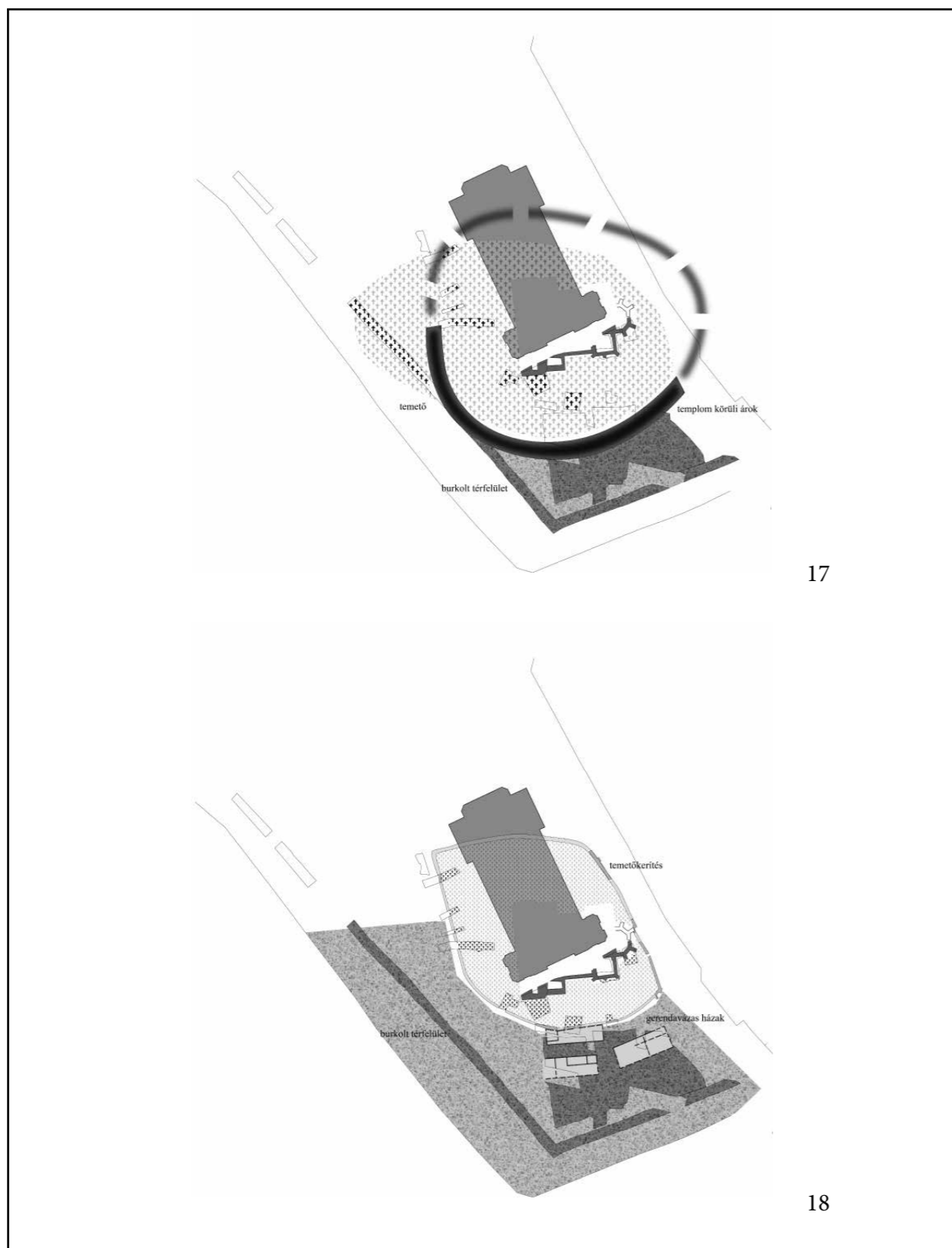
13. kép: Pápa, Fő tér. Válogatás az ásatáson előkerült textilplombákból: 1. Ulm (15. század); 2. Kaufbeuren (16. század); 3. Köln (15-16. század); 4. Anglia (16. század második fele); 5. Boroszló (Wrocław, 16. század); 6. München (15. század); 7. Anglia (16. század második fele)
 14. kép: Pápa, Fő tér. Máriazelli zarándokjelvény (16. század)
 Fig. 13: Pápa, Fő Square. Selection of the cloth seals found during the excavation: 1. Ulm (15th century); 2. Kaufbeuren (16th century); 3. Cologne (15th–16th century); 4. England (later 16th century); 5. Boroszló (Wrocław, 16th century); 6. Munich (15th century); 7. England (later 16th century)
 Fig. 14: Pápa, Fő Square. Pilgrim badge from Mariazell (16th century)

15

16

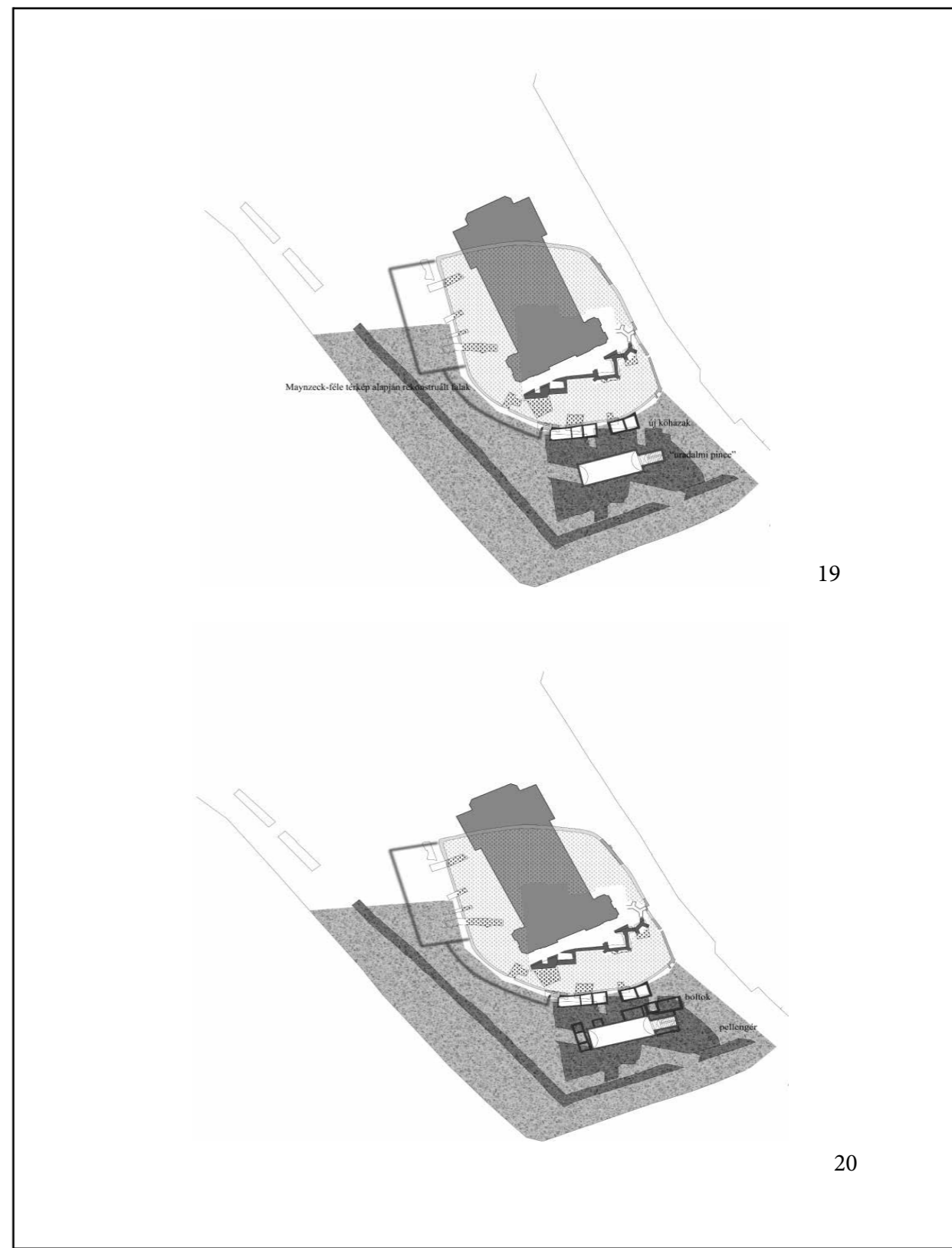
15. kép: Pápa, Fő tér. Henrich Maynzeck térképe, 1732 (Hermann 1999 alapján)
 16. kép: Pápa, Fő tér. Az Árpád-kori jelenségek kiterjedése (Román József felmérése alapján)
 Fig. 15: Pápa, Fő Square. Henrich Maynzeck's map, 1732 (after Hermann 1999)
 Fig. 16: Pápa, Fő Square. Extent of the Árpadian Age features (based on József Román's survey)

17

18

17. kép: Pápa, Fő tér. A Fő tér 14. századi alaprajza (Román József felmérése alapján)
 18. kép: Pápa, Fő tér. A Fő tér a 16. században (Román József felmérése alapján)
 Fig. 17: Pápa, Fő Square. Plan of Fő Square in the 14th century (based on József Román's survey)
 Fig. 18: Pápa, Fő Square. Fő Square in the 16th century (based on József Román's survey)

19

20

19. kép: Pápa, Fő tér. A Fő tér a 17. században (Román József felmérése alapján)
 20. kép: Pápa, Fő tér. A Fő tér a 18. században (Román József felmérése alapján)
 Fig. 19: Pápa, Fő Square. A Fő Square in the 17th century (Based on József Román's survey)
 Fig. 20: Pápa, Fő Square. Fő Square in the 18th century (Based on József Román's survey)

Nagy Szabolcs Balázs

A visontai Szent Kereszt felmagasztalása templom 2013. évi feltárása (Előzetes jelentés)

Kulcsszavak: műemléki kutatáshoz kapcsolódó tervásatás, előzetes jelentés; Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom, Heves megye; Árpád-kor, középkor, 18. század; építészet, kvádertemplom, temetkezések, újkori ruhamaradványok

Bevezetés

Az épület (lelőhely azonosító: 50045; 1. kép 1.) 2000. évi helyreállítása kapcsán 1999-ben Fülöp András és Koppány András végzett részleges (állványozás nélküli) falkutatást a templombelsőben, valamint kisebb felületen a külső homlokzatokon.¹ 2013. évi kutatásainkat megelőzően régészeti ásatásokkal nem vizsgálták az épületet, noha a helyi lakosok elmondása szerint korábban a templomfalak külső oldalán a csapadékvíz-elvezető csatornázás során egy (feltehetőleg középkori–kora újkori) temető maradványai kerültek napvilágra.

Az ásatások a műemlék újabb felújításához kapcsolódóan indultak el 2013-ban. Ez esetben – az önkormányzat történeti érdeklődésének köszönhetően – a kutatások jóval meghaladhatták az átalakítások kapcsán feltétlenül szükséges régészeti leletmentés mértékét, s így valódi tervásatás keretei között folytak. A kutatást az egri Dobó István Vármúzeum és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete együttműködésével, Buzás Gergely konzulensi segítségével végeztük.²

A feltárás nyolc hete során a templom hossztengegyében kijelölt kutatóárokban (I/1–6.), annak kisebb É-i és D-i irányú bővítéseiben, valamint a szentély és a hajó É-i falához kapcsolódó II., III. és IV. szel-

vényekben végeztünk mélyítést (1. kép 2.). Utóbbiakban – részben statikai okokból – nem érthettük el a bolygatatlan altalajt, elértük azonban az I/1–4. szakaszok szinte teljes felületén, az I/5. szakaszban, valamint az I/6. árokszakasz D-i bővítésében. Előzetes festő-restaurátori vakolatfeltárások után a hajó É-i és D-i falának belső oldalán egy-egy kisebb felületen szondázó falkutatást is végezhetünk. Az ásatások végeztével a teljes feltárt felület visszatemetésre került, de a felújítási tervekbe már az új régészeti megfigyeléseket is beépítették.³

Az ásatások során rendkívül érdekes volt megfigyelni, hogy az újonnan feltárt maradványok hogyan módosítják, pontosítják azt a képet, mely a templom (és maga Visonta) történetéről korábban kirajzolódni látszott. Az alábbiakban a kutatások eredményeit e több évszázados történet időrendje mentén mutatjuk be. Természetesen az előkerült leletek, jelenségek korát és szerepét nem minden esetben lehetett egyértelműen meghatározni, így jelen összefoglalónkban a jobban megismert részletekre helyezük a hangsúlyt, s emellett a felmerülő bizonytalanságokat is jelezzük. A leletanyag későbbi átfogó feldolgozása nélkülözhetetlen feltétele lesz a kutatási eredmények részletesebb, megalapozott kiértékelésének.

A középkort megelőző korszakok emlékei

A terület őskori emlékeit – néhány, valószínűleg pattintott kőszekélyként azonosítható töredéken kívül – mindössze egy maréknyi edénytöredék képviselte. Lelőhelyük megegyezett: a legkorábbi középkori jelenségeket is megelőző tömör, fekete agyagos rétegből kerültek elő a II. szelvényből. A leletekhez köthető őskori objektumot nem lehetett megfigyel-

³ A felújítási munkálatok tervezése már a régészeti kutatásokkal párhuzamosan megindult Kelemen Tamásné építész irányításával.

ni. Noha a kerámiatöredékek egymás mellől kerültek napvilágra, mégsem azonos korszakból valók: köztük valószínűleg neolitik, késő rézkori és bronzkori darabokat lehet elkülöníteni. A kevés őskori leleten kívül más, középkor előtti jelenséget, tárgyi emléket nem tártunk fel.

Az Árpád-kori templom és temetője

Az ásatások egyik jelentős eredménye volt a korábban ismeretlen (bár a történeti adatok alapján feltételezett) Árpád-kori templom maradványainak feltárása (2. kép). A templom alaprajza a kutatások által egyértelműen meghatározhatóvá vált: kb. 7×5 m-es, téglalap alakú hajójához egy félköríves záródású, enyhén nyújtott szentély csatlakozott.⁴ A szentély É-i falát a későbbi építkezések során teljesen megsemmisítették, a hajó É-i falát azonban – legalábbis részlegesen – belefoglalták a ma is álló É-i templomfalba. Mivel az épületnek jórészt csak alapfalai maradtak meg, így az egykori nyílások helye nem ismert.

A templom alapozását a fent leírt, fekete agyagos rétegbe ásták bele. Megmunkálatlan görgetegköveit sárga, erősen homokos habarcsba rakták. Az alapfalak szélessége változó, de mindenhol meglehetősen jelentős: az alapozás a szentélyben 1,8–1,9 m, a hajófal D-i szakaszán 1,6–1,7 m, míg a Ny-i hajófal esetében 2,3–2,4 m. A felmenő falaknak két helyen figyelhetünk meg komolyabb maradványait. A szentélyben jó állapotban került elő a fal kváderekből rakott legalsó kőszora, így itt a fal szerkezetét is meghatározhattuk (3. kép). Az 1,1 m széles fal külső és belső oldalán 25–30 cm magas, szorosan egymás mellé illesztett kváderek fogták közre a falmagot, melyet az alapozáshoz hasonló habarcs és kőanyag jellemzett. A gondosan megmunkált kvádereket úgy faragták, hogy a szentély ívét pontosan kövessék. A felmenő fal még jelentősebb részleteit tudtuk megfigyelni a jelenlegi É-i hajófal szondázó kutatásával. A fal K-i részén nyitott kutatóablakban kb. 1,35 m magas, öt kőszori részlet tárult fel (4–5. kép) A kvádersorok 25–32 cm magas kőhasábokból épültek, anyaguk tufás kőzet, valószínűleg andezittufa.⁵ A kövek közötti rendkívül keskeny (alig 1, esetleg 2 cm-es) fugákban kemény, fehér meszes habarcs található. A habarcsban néhol faszénfoltokat lehet megfigyelni. A kvádereken az eredeti fehér mesze-

lés/vakolás is megőrződött néhány foltban.

A megmaradt jelentősebb *in situ* részletek egyértelművé teszik, hogy a kvádertemplom szentélye és hajója egyazon építkezés keretében készült, hiszen mind az alapfalak, mind a felmenő falak azonos anyaghasználatot és technikai jellegzetességeket mutatnak. A szentély esetében egyértelműen meg lehetett figyelni, hogy a széles falalapozásra a jóval keskenyebb felmenő falat úgy építették fel, hogy belső síkját közel az alapozás belső síkjához igazították, míg az alapfal külső síkja jóval túlyult a felmenő fal külső síkján. A fent leírt öt kőszor magas É-i kváderfal, továbbá a D-i és Ny-i hajófal néhány *in situ* kvádere alapján ezt a megoldást valószínűsíthetjük a hajó esetében is. Ugyanezek a részletek egyben azt is jelzik, hogy a hajó és a szentély felmenő falának szélessége nagyjából azonos lehetett.

Az épület egykori felmenő szerkezetéről a hajó- és szentélyfalakon túl egy további részlet árulkodik. A hajó Dny-i sarkában egy négyzetes pilléralapozás maradványa került elő.⁶ Az alapozás mind a felhasznált kőanyag, mind a sárga homokos kötőanyag tekintetében a hajófal alapozásával megegyező, így a templom felépítésével egyidősnek tartható. A pillér egykori szerepét illetően két lehetőség merül fel: vagy egy Ny-i karzat számára készülhetett, vagy pedig egy ún. behúzott torony alátámasztásában működhetett közre. A Ny-i hajófal feltűnően széles alapozása elméletileg elképzelhetővé tenné egy Ny-i torony létét, bár, mint láttuk, a falalapozás a szentély esetében is meglehetősen széles. Akár karzathoz, akár toronyhoz tartozott a pillér, további pillért (vagy pillérek) feltételezhetünk az előkerült alapozástól É-ra, az eddig fel nem tárt területen.

A szentély területén, nagy felületen, épen megőrződött a templom rendkívül kemény, öntött, meszes-habarcsos járósintje is. Megújításának vagy egy korábbi járósintnek nem kerültek elő nyomai. A járósint felületén vöröses téglapor mutatkozott, mely magában a meszes-habarcsos rétegben már nem volt megfigyelhető. Ez alapján felmerülhet, hogy az Árpád-kori padló téglalaburkolatú volt, de ennek más, határozottabb jelét nem találtuk.⁷ Így talán valószínűbb, hogy a téglapor csupán

⁶ Bár az alapozás É-i oldalát a később ráasott temetkezések részben elpusztították, nagyjából négyzetes (kb. 1×1 m-es) formája mindenesetre megállapítható.

⁷ A meszes-habarcsos járósint felülete teljesen simának mutatkozott, (tégla)lenyomatokat egyáltalán nem lehetett azonosítani rajta.

¹ FÜLÖP–KOPPÁNY 1999.

² Buzás Gergely konzulensi támogatását, javaslatait és meglátásait ezúton is köszönjük. Köszönettel tartozunk továbbá Fülöp Andrásnak, aki az ásatást szintén személyesen meglátogatta, tanácsaival és észrevételeivel segítette. A kutatások során a szerző és Nagy László ásatásvezetők munkatársai voltak: Bakó Katalin, Benyó Veronika, Bilicz Enikő, Deminger Csilla, Fazekas András, Gál Tamás, Gebri Tímea, Groma Katalin, Herbst Anna, Johácz Szilvia, Kocsis Andrea, Kolonits László, Kósa Titanilla, Lantos Sára, Mikesy Anna, Náday Zsófia, Pátkai Ádám, Rákóczi Gergely, Szalai Emese, Szolnoki Tamás, Takács Ágoston, Telekesi Dóra, Ujhelyi Nóra és Vigh József.

⁴ A szentély kb. 4,5 m hosszú és kb. 3 m széles. A méretadatok az épület belső méreteire vonatkoznak.

⁵ Györkös Dorottya geológus makroszkópos kőzetvizsgálata alapján.

a járószint egykori felületi színezésére utal.⁸ A hajó területén az Árpád-kori járószintet a későbbi temetkezések és építkezések nyomtalanul elpusztították. A kvádertemplom kisebb építészeti részletei, díszítő elemei szinte teljesen ismeretlenek. Azok a festett vakolatdarabok, melyek egy (valószínűleg) kora új-kori temetkezés sírgödreinek betöltéséből kerültek elő, tartozhattak akár az Árpád-kori, akár a későbbi templom kifestéséhez is.

A templom körüli temető kis részletét sikerült feltárunk a korai szentély DK-i sarkánál (6–7. kép). Szórványcsontokon kívül hat felnőtt temetkezést lehetett egyértelműen azonosítani. Deszkakoporsó nyomait (famaradványok vagy koporsószőgek formájában) öt esetben figyelhettük meg, de valószínű, hogy a hatodik, erősen bolygatott vázat is eredetileg koporsóban helyezték a sírba. Mellékletet egyetlen temetkezésben sem találtunk, a viseleti elemek közül is csupán egy sírban őrződött meg néhány ruhakapocs. Egyértelmű rétegtani helyzetükön túl a sírok tájolása is világosan jelezte, hogy létesítésük megelőzte a gótikus (a kvádertemplomot felváltó) egyház megépítését. Míg a későbbi sírok irányítását következetesen a jelenlegi templom hossz tengelyéhez igazították, a tárgyalt temetkezések közül négy határozott szöveget zárt be ezzel a tengellyel. Az eltérés oka kézenfekvő: az épületen belül mindvégig az egyenes falak iránya határozta meg a tájolást, míg az Árpád-kori szentélyen kívül az amúgy is íves fal nem gyakorolt ilyen döntő befolyást. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a hat korai temetkezés tájolása sem egységes.

Szintén ehhez a korai temetőhöz tartozott egy osszáriumszerű csontkupac, melyben a csontok (koponyák, hosszúcsontok, medencecsont darabjai, csigolyák stb.) egy kb. 25 cm magas halomba rendezve kerültek elő (7. kép). A jelenségnek csupán egy részletét tudtuk feltárni, eredetileg ugyanis mind Ny-i, mind D-i irányban jobban kiterjedt. Ny-i irányban láthatóan szelvényünkön túl is kutatható lenne, D-i folytatását azonban a jelenlegi (gótikus eredetű) szentélyfal alapozása pusztította el. A csonthalom rétegtanilag egyértelműen későbbi, mint a hat korai temetkezés, így felmerülhet, hogy a felszámolt sírok csontjainak egybehordása valamiféleképpen az új, gótikus templom megépítése körüli tereprendezéssel állt összefüggésben. Két (össze nem illő) csigolya, melyek a gótikus templom alapozásának habarcsába beleragadtak, valószínűleg arra utal, hogy a csontok halomba hordása

már azelőtt megtörtént, mielőtt a fal alapozási árkat megásták, s azt kövekkel és habarccsal betöltötték. A csontkupac feltárt részlete legkevesebb tizenhárom egyén: négy gyermek és kilenc felnőtt csontja tartalmazza. Az egyik felnőtt férfi – jobb síp- és orsócsontja alapján – törpenövésű lehetett.⁹

A templom és temetője kialakításának és használatának idejére csupán kevés támponttal rendelkezünk. A diadalív falalapozásának habarcsából egy csigavonaldíszes edénytöredék került elő, a meszes-habarcsos járószint alól pedig két darab kisméretű (1,5×1,5 cm), négyzetes alakú bronzveret és egy szűrődény átluggatott aljú talptöredéke. E leletek előkerülési helye jó alapot biztosíthatna az építkezés keltezésére, azonban nem bírnak szűkebb korszakra utaló sajátosságokkal. A leleteken túl a kvádertemplom építészeti jellegzetességei – alaprajz, szerkezet és méret, építészeti jegyek¹⁰ – és a környék korabeli templomai által rendelkezésre álló analógiák segíthetik a keltezést. Ezek alapos áttekintése és a leletanyag feldolgozása még hátravan, mindenesetre az építkezés egy tágabb, 12–13. századi keltezése biztosan megfogalmazható a kutatások jelen szintjén is.

Az írott forrásokban a település Szent Kereszt egyházának első ismert említése csak 1304-ből való.¹¹ Visonta térségbeli kiemeltebb szerepe ebben az időszakban már egyértelműen megragadható, valószínű azonban, hogy ennek komoly előzményei lehettek legkésőbb a 13. századtól.¹² Bár a feltárt maradványok csak az alapfalakra, illetve a felmenő fal kisebb részleteire korlátozódnak, összességében úgy tűnik, hogy a templom építészeti megformáltsága és gondosan kialakított kváderfalazata megfelelt a település jól adatolható középkori rangjának.

A templom körüli temető sírjaiból előkerült edénytöredékek tanúsága szerint a 14. század során még továbbra is az Árpád-kori eredetű templomot és temetőjét használták, tehát a leírt

⁹ Az embertani adatok alapja: ÉVINGER 2014.

¹⁰ Az osztrák épületkutatásban elterjedt falazat-keltezési módszer kritériumai alapján az öt kőszíni magasan fennmaradt kváderfal hozzávetőleg a 12. század második felére lenne keltezhető (Doris Schön osztrák épületkutató szóbeli közlése a fal-szövegről készült fényképek és rajz alapján). Az osztrák keltezési módszer azonban esetünkben egyelőre csupán iránymutató lehet, mivel a szükséges alapkutatásokat a magyar emléktanyag vonatkozásában még nem végezték el.

¹¹ GYÖRFFY 1987, 145.

¹² A település 13–14. századi történetére és birtokosai társadalmi helyzetére lásd: KOVÁCS 1975, 10–12.; GYÖRFFY 1987, 145.; NOVÁKI et al. 2009, 83.; ENGEL 1996, 411, 473, 479.; NAGY 1859, 327–329.

⁸ Tomka Gábor felvetését ezúton is köszönjük.

temetkezések keltezése legalábbis a 14. századig biztosan felnyúl. A feltárások során nem került elő olyan határozottabb jel, mely arra utalna, hogy a kvádertemplomot a gótikus periódust megelőzően átépítették vagy átalakították volna.

A késő középkori templom

Az újabb nagyszabású építkezések idején a korábbi templomot nagyrészt lebontották és egy hozzávetőleg háromszoros alapterületű, sokszögzáródású szentéllyel ellátott gótikus templomot alakítottak ki. A régi egyházból csupán az É-i hajófal bizonyos részleteit tartották meg, belefoglalva az új hajófalba.¹³ A többi falat az alapozás feletti legalsó kvádorsor tetejéig vagy mélyebben visszabontották, s a maradványok fölött kialakították az új járószintet. Az Árpád-kori falak teljes elpusztítására csak az É-i szentélyfal esetében volt szükség, itt ugyanis az új szentély vonala metszette azt. Az új, megközelítőleg azonos tájolású alaprajzot lényegében úgy illesztették az Árpád-kori előzményekhez, hogy a kvádertemplomból a lehető legnagyobb részt tudták megtartani. Az elbontott korai falakból származó kváderköveket a gótikus falakba másodlagosan beépítve használták fel újra.

A feltárások során a szentélyben egy kőlapokból kialakított padlóburkolatnak jó állapotú részletei kerültek elő. A szabálytalan alakú, általában keskeny, hasított kőlapokat egy jellegzetes, vékony agyagagyazatra fektették le. Ez a padló már kétséget kizáróan a gótikus falakhoz igazodott. Mivel korábbi, a gótikus szentélyhez tartozó járószint nyomai nem kerültek elő, a kőpadlót az új templom első járószintjeként lehetett azonosítani. A rétegvizonyok és a szentélyfal alapozási kiugrásának szintje ugyancsak ezt az értelmezést erősítették. Megfigyeléseink szerint a szentély falait előbb vakolták, s (közvetlenül) ez után készülhetett a kőlapos padlóburkolat. A hajó területén a kőlapos padlónak csupán egészen kis részlete került elő a diadalív vonalához közel, feltételezhető azonban, hogy egykor ennek is teljes felületét kőpadló borította.

Az Árpád-kori templom felmenő kváderfala kapcsán említett szondázó falkutatás az É-i hajófalon eredetileg egy élszedett keretű ajtónyílás vizsgálatának céljával indult, melyet még az 1999. évi részleges falkutatás fedezett itt fel. Kutatóablakunkban megfigyelhettük, hogy a csúcsíves záródású ajtónyí-

lást a gótikus hajófalba befoglalt kváderfalazatba vágták bele utólagosan (4–5. kép). A keretköveken az élszedett profil kissé elmosódó, az élszedés lábazati lefuttatása nem volt egyértelműen meghatározható. Az ajtókereten több helyen kisebb-nagyobb foltokban megőrződött az eredeti meszelés vagy vakolás, sőt a csúcsíves záradék bal oldali köelemén rózsaszínes festés egyértelmű foltjait is azonosítani lehetett az élszedésben.¹⁴ Az ajtó küszöbszintje igen magasan (még a 19. századi téglapadlónál is mintegy 28 cm-rel magasabban) jelentkezett.

Az ajtó egykori használatát jelzi egyrészt a jobb oldali szárkövön megfigyelhető csaplyuk, másrészt a tény, hogy befalazásának homokos habarcsa eltér a középkori falszövet kötőanyagától. A gótikus ajtónyílás jelentőségét – ahogy azt már az 1999. évi kutatás is megállapította – sajátos elhelyezése határozza meg. Mivel az ajtókeretet a fal belső felületén helyezték el, valószínűtlen, hogy egy egyszerű bejárati nyíláshoz tartozott volna: ez esetben a keretnek sokkal inkább a külső homlokzaton kellene megjelenie. (Ráadásul a bejárati nyílás É-i elhelyezése amúgy sem jellemző középkori templomainkra.) Az ajtó tehát valószínűleg egy, az É-i hajófalhoz toldott épületrészbe, talán egy kegyúri temetkezőkapolnába vezetett.¹⁵ Ennek létezését a templomon kívüli ásások és homlokzati épületkutatás igazolhatná. A gótikus templomnak (hasonlóan Árpád-kori előzményéhez) egyetlen külső bejárata sem ismert.¹⁶

Az új templom régészeti alapú keltezését már jelentősebb mennyiségű leletanyag segíti. Az építkezést megelőző, korai temetőrészlet sírgödreinek betöltéséből és a szentélyfal alapozási árkából származó edénytöredékek arra utalnak, hogy a gótikus templom nem korábbi a 14. századnál. Nagyobb mennyiségű és jellegzetesebb leletanyag került elő a gótikus templom első járószintjeként azonosított

¹⁴ Az ásások lezárultát követően, a templom helyreállítása során a keret mélységében kibontották az ajtó befalazását. Az ajtókeret oldalsó (a fal irányára merőleges) felületein az egyszínű rózsaszínes kifestés viszonylag jó állapotban, nagy felületen került napvilágra.

¹⁵ É-i toldaléképületként kézenfekvően felmerülhet még egy (esetünkben ismeretlen) középkori sekrestye, ezt azonban sokkal inkább a szentélyhez, s nem a hajóhoz csatlakoztatva valószínűsíthetjük.

¹⁶ A D-i hajófal belső oldalának azon szakaszán, ahol az 1999. évi épületkutatás egy D-i, befalazott ajtónyílást vélt felfedezni, szintén kutatóablakot nyitottunk. Vizsgálatunk megállapította, hogy az 1999-ben azonosított elválás a falszövetben – a várokozásokkal szemben – semmiképpen nem értelmezhető ajtónyílásként.

¹³ Alapos falkutatás nélkül jelenleg nem lehet meghatározni, hogy a mai északi hajófalban mennyi Árpád-kori részlet maradt meg.

kőpadló alatti rétegekből. A belül mázas, gyorskorongolt, vékonyfalú edénytöredékek pontosabb keltezése csak egy alapos feldolgozás után lesz lehetséges, mindenesetre az összkép előzetes véleményünk szerint azt a látszatot kelti, hogy az Árpád-kori templom lebontása és az új egyház megépítése *legkorábban* a 15. század folyamán mehetett végbe.

A gótikus templom összességében jóval kevésbé tűnik építészeti szempontból kiemelkedő alkotásnak, mint román kori előzménye. Bár alapterülete mintegy háromszoros a korábbiakénak, a részleteket tekintve meglehetősen egyszerű kialakítással számolhatunk. Valószínűleg még szentélyét sem látták el bordás boltozattal – erre utal a középkori támpillérek hiánya a külső homlokzatokon, illetve a tény, hogy bordaindítások nyomát a padlástér vakolatlan belső falfelületein nem lehetett megfigyelni. A szentély D-i falán 1999-ben azonosított, félköríves záródású, viszonylag kisméretű ablaknyílás szintén a templom szerény díszítettségének látszatát erősíti. Ennek felel meg a kutatásaink során feltárt É-i csúcsíves ajtókeret egyszerű élszedett profilja is. Ásatásaink során a rétegekből egyetlen gótikus kőfaragvány-töredék sem került elő.

Visonta a 15. században már mezővárosi rangú településként tűnik fel, bár 13–14. századi jelentősége talán némileg csökkent a Visontai család harmadik generációja és a Kompoltiak birtoklása idején.¹⁷ Nehéz lenne megmondani, hogy a templom látszólagos egyszerűsége ténylegesen összhangban volt-e a település korabeli súlyával, illetve hogy maga a gótikus építkezés a birtoklástörténet melyik fordulathoz vagy szakaszához köthető.

A templomon belüli temetkezések döntő többségét – keltező lelet és a datálást segítő rétegtani helyzet hiányában – nem lehetett a 15. és 18. század között szűkebb időszakhoz kötni. A feltárt sírok többsége mégis nagy valószínűséggel e tág időkeret végéből, a 18. századból való. Ezt sugallják egyrészt maguk a sírleletek, másrészt a templomon belüli elhantolások sűrűsége, mely által a korábbi sírok nagy részét a későbbi rátemetkezések elpusztíthatták. Mindössze két elhunyt maradványait tudjuk jelenleg a gótikus templom használatának idejéhez kapcsolni, mindkettőt a szentélyben (a hossz tengelytől kissé É-ra) helyezték el. A temetkezések sírgödre közvetlenül a kőlapos járószint alatt indult, és áttörte

a korai templom meszes-habarcos járószintjét. A sírok 15–17. századi keltezését a sírföldből előkerült kerámiatöredék is megerősíteni látszik.

A 18. századi barokk átépítés és a temetkezések

A barokk átépítés 18. századi keltezéséről közvetlen írásos vagy régészeti adattal nem rendelkezünk, mégis ezt a korhatározást valószínűsítik a helyszíni maradványok, az építkezések jobban ismert 19. századi időrendje, valamint a templom és vidéke kora újkori története.¹⁸ Az épület új ablaknyílásait is kialakító barokk átépítéssel feltételezhetően egyidősnek véljük azt a téglapadlót, mely a későbbi, egyértelműen 19. századi téglapadló alatt számos szelvényben napvilágra került. Mind a téglapadló, mind homokos-agyagos ágyazata a hajóban Ny felé eltűnik, ami talán a 19. századi burkolat lefektetését megelőző kisebb szintkiegyenlítés eredménye lehet.¹⁹ A padló a hajó területén több helyen erősen megsüllyedt, valószínűleg a templomon belüli gyakori temetkezések következtében. A hajó téglapadlózata a diadalív vonalában szabályosan megszakad, s a szentélyben mintegy két téglasornnyival (kb. 12 cm-rel) magasabb szinten folytatódik. A kettő találkozásánál egy vékony famaradványos sáv került elő, mely minden bizonnyal a szentélykorlát maradványaként azonosítható.

A hajó ÉK-i sarkában valószínűleg egy É-i mellékoltár maradványaként lehet értelmezni a korai téglapadlóval egykorú lépcsőszerű dobogót, melyet élére állított téglákból és nagyobb kövekből, kőlapokból alakítottak ki. A hajó DK-i sarkában egy kemény, fehér, meszes habarcús alapozást tártunk fel, mely rétegtani viszonyai alapján szintén a 18. századi periódushoz köthető. Kérdéses, hogy itt a 18. századi diadalívpillér alapozásával vagy esetleg egy D-i mellékoltár maradványával lehet dolgunk.

A templomon belül mindent egybevéve összesen 48 egyedileg azonosítható (bolygatott vagy bolygatatlan) temetkezést bontottunk ki, továbbá rengeteg másodlagos helyzetű emberi csontmaradványt. A szórvány csontok nagy száma mellett tovább csökkentette a ténylegesen feltárható temetkezések számát, hogy a sírok jelentős részében a csontanyag részben vagy egészen felszívódott a talajban. Több esetben csupán a koporsómaradványok és az eset-

leges viseleti elemek maradványai őrződtek meg, máskor csontlenyomatok és sárgásfehér csontpor jelezték az elhunytat. Néhány esetben a haj-, szőr- és esetleg bőrmaradványok is megmaradtak a sírokban. A deszkakoporsók alkalmazása az Árpád-kort követően is általános lehetett: a 48 temetkezésből 39 esetben lehetett megfigyelni a koporsók nyomait famaradványok vagy koporsószőgek formájában.

A feltárt sírokból valódi mellékletek (pl. halotti obulus, fa rózsafüzér) csak elvétve kerültek elő, a viselet egyszerű maradványai valamivel nagyobb számban. Utóbbiak között említhetők a bronz és vas ruhakapcsok, egyszerű párizsi kapcsok, gombok, gyűrűk, valamint a párták, fémszállal átszőtt szövetek és egyéb ruházati maradványok. Egy egyszerűen díszített csontfaragvány (valószínűleg késnél borítása), a kerámia- és üvegtöredékekhez hasonlóan, talán csak hulladékként keveredett a sokszor átforgatott sírföldbe.

A temetkezések szempontjából a templomon belül kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk a hajó központi tengelyében a diadalív vonala előtti területnek. Ezt nem csupán a központi és a szentélyhez közeli helyzet valószínűsíti, de a feltárások eredménye is megerősíteni látszik. A 18. századi téglapadló itt süllyedt meg a legerősebben, ami alapján kezdetben felmerült egy esetleges kriptá jelenléte, azonban épített sírhely nyomai egyáltalán nem kerültek elő. A területen öt, meglehetősen jó állapotú koporsót tártunk fel, melyből négy (két gyermek, egy nő és egy férfi koporsója²⁰) rendkívül közel helyezkedett el egymás mellett, illetve alatt, mégsem bolygatták egymást (8–9. kép). A női sírban feltárással került egy fémszállakkal átszőtt fejdísz maradványa, továbbá előkerült egy meghatározatlan érem. A négy temetkezést összeköti a koporsók azonos, rézszegecses díszítése is. Mindezek alapján talán felvethető, hogy valamiféle családi temetkezőhelyként értelmezzük a jelenséget, bár ez az elképzelés még további bizonyításra szorul. Az ötödik, legalsó temetkezés a felette lévő által bolygatott, az elmozdult csontok helyzete alapján több évtizeddel korábbi lehet annál.²¹

A koporsók említett rézszegecses díszítése nem kizárólag a négy központi helyzetű temetkezés sajátja volt. Összesen nyolc koporsó esetében figyelhetünk meg a jelenséget, ezek közül hét a szentélyhez viszonylag közel, egy pedig attól kifejezetten távol he-

lyezkedett el (10. kép). A szegecses általában rendkívül sűrűn borították a koporsókat, s nem csupán a fedlapon jelentek meg. Több esetben megfigyelhető volt, hogy hatágú csillaggal díszített (domborított vagy préselt), kerek fejű szegecsokről van szó. Ezekkel valószínűleg a koporsót egykor borító drapériát rögzítették a fához, s eredetileg valamilyen mintába vagy feliratba rendezve verheték be a koporsóba. Az elhunytak nevének és a halálozás dátumának ily módon történő jelzése a korszakban nem ritka,²² Visontán azonban a temetkezések állapota nem tette lehetővé a feltételezhető feliratok kiolvasását.

A 18. századi sírok közül kiemelkedik egy, a leirtakhoz hasonlóan csillag alakú szegecses sűrűn borított koporsójú temetkezés. A koporsófedeleltávolítva kivételesen ép állapotú ruhamaradványok láttak napvilágot a sírban: egy háromszögletű barna nemezkalap, egy szinte sértetlen dolmány (?) három párhuzamos gombsorral, a gombok között *in situ* megmaradt zsinórfülekkel, egy foszlányos nadrág és barna bőrcsizma (11–12. kép). A ruhamaradványokkal ellentétben a váz csontjai több helyen teljesen megsemmisültek, s csak csontpor formájában jelentek meg a sírban. A koponyából is kizárólag fehér csontpor maradt, ugyanakkor az elhunyt haja nagy mennyiségben és jó állapotban került elő. A dús barna hajazat feltehetőleg egykor kétoldalt hosszasan lelógott. A csontmaradványok állapota és a sírba bekeveredett szórvány csontok nem tették lehetővé az elhunyt érdemi antropológiai vizsgálatát. A rendkívüli viseleti emlékek a temetkezés korát a 18. századra határozzák meg. A rézszegecses koporsó, a viselet jellege és a temetkezés templomon belüli helyzete nemesi rangú elhunytakra utal. Visonta 18. századi vegyes birtokviszonyai alapján mindazonáltal nehéz lenne meghatározni, hogy a Hallerek, a Nyáryak vagy a Nyáry-örökösök melyik leszármazottjával azonosítható az itt eltemetett személy.²³

¹⁷ A település 15. századi történetére és birtokosai társadalmi helyzetére lásd: KOVÁCS 1975, 11.; CSÁNKI 1890, 56, 80–1.; NOVÁKI et al. 2009, 83.; ENGEL 1996, 411., 473., 479.; NAGY 1859, 327–329.

¹⁸ Utóbbiakra lásd: HMM III, 687–689.; BOROVSKY 1909, 89.; NETYE 2012, 83.

¹⁹ A feltételezett szintkiegyenlítés a felület jól megfigyelhető K-i irányú lejtésének felszámolására irányulhatott.

²⁰ A nő biológiai életkora 60 év felettire, a férfi 50 év felettire becsülhető, felső határérték megadása nélkül. ÉVINGER 2014.

²¹ A koporsóban egy nagyjából 25–35 éves kora között elhunyt felnőtt, valószínűleg férfi nyugodott. ÉVINGER 2014.

²² A váci Fehérek temploma kriptafeltárásain összesen 73 hasonló, textillel bevont koporsót azonosítottak, s a szerencsésebb megmaradási körülmények között is néhány esetben csak a csillagmintás rézfejű szegek utaltak az egykori textilbevonatra. A szegecses sűrűn kivert váci koporsók a 18. század középső harmadára keltezhetőek: a kriptába történő temetkezések 1731-ben kezdődtek el, a textilbevonatos koporsódíszítés pedig az 1780-as években már kevésbé volt népszerű. Lásd RADULY 1997, 21–23.; KOVÁCS 1997, 34. Újabbban a gönci templom 2014. évi ásatásán kerültek elő rendkívül hasonló koporsós temetkezések. Lásd GÁL et al. 2014, 110–114.

²³ HMM III, 687.; BOROVSKY 1909, 89.; BAKÓ 1975, 23–25.; NETYE 2012, 83.

Építkezések a 19. században

A 19. századtól kezdve a templom átépítései, felújításai az írott források alapján lényegesen jobban ismertek, mint a megelőző korszakokban. Az egyes szakaszokról az 1999. évi kutatások dokumentációjában jó összefoglalás áll rendelkezésre, így a 2013. évi kutatások itt csupán néhány ponton gyarapították tudásunkat.

A 19. századi téglapadló építése során – mint láttuk – nem szedték fel és használták újra nagy mennyiségben a korábbi, 18. századi burkolat tégláit, hanem jellemzően a régebbi, meghagyott padló fölé alakították ki az új járófelületet. A padlót 1890–1900 körül K–Ny-i irányban a hajó teljes hosszában egy sávban átvágták, illetve ehhez kapcsolódóan É–D-i irányban a toronyalj felől is felszedték. A burkolat feltörése után elterített sárga homokréteg-ből egy 1892-es pénzérme került elő.

Kutatásaink megerősítették az 1999. évi megfigyeléseket, miszerint a jelenlegi diadalívpillérek és a középső kettős falpillérek a templom 19. századi újraboltozása idején készülhettek. A pillérek lépcsősen szélesedő alapozása teljesen azonos jellegzetességeket mutat, építésük során pedig átvágásra került a korábbi, 18. századi téglapadló. A pillérek és az É-i hajófal között egyértelmű falelválást lehetett megállapítani.

Szabolcs Balázs Nagy

Excavation of the Church of the Holy Cross in 2013 (Preliminary report)

Keywords: *research excavation linked to monument conservation, preliminary report; Visonta, Church of the Holy Cross, County Heves; Árpadian Age, Middle Ages, 18th century; architecture, ashlar-built church, burials, Modern Age costume remains*

Introduction

Prior to our research, the building (id. no. 50045; *Fig. 1. 1*), was not archaeologically explored; in 1999, only a partial investigation of the walls was performed in the church's interior and the outer façade.^{1*} Although the excavations were part of the conservation and renovation work in 2013,²⁻³ they exceeded the extent of a necessary archaeological salvage excavation. During the eight weeks of the excavation, we explored the church in trenches opened along the axis of the church, in the sanctuary and by the northern wall (*Fig. 1. 2*). Although we could not excavate down to the undisturbed natural subsoil in the latter, in part owing to statical reasons, we were able to do so along almost the entire length of the longitudinal trench.

Described in the following are the results of the excavations for the period up to the 18th century rebuilding of the church, highlighting the details we could clarify. The comprehensive evaluation of the find material will act as the foundation of a more prudent, detailed assessment.

The Árpadian Age church and its churchyard

One major result of the excavation was the discovery of the previously unknown remains of the Árpadian Age church, whose presence was assumed from the historical sources (*Fig. 2*). The rectangular church had a slightly elongated, semi-circular apse.⁴ Only the foundations of the building survived, and thus the exact place of the one-time door and windows remains unknown.

The remains of extant walls could be studied in two spots. The lowermost course of ashlar survived in good condition in the sanctuary and thus we could determine the structure of the wall (*Fig. 3*). The wall-core of mortar and stone resembling that of the foundations was enclosed by close-set ashlar on the exterior and interior side of the wall. Another wall section was preserved in the eastern part of the current northern nave wall, where we uncovered a roughly 1.35 m high section of five courses of stones (*Figs 4–5*). The courses were made from 25–32 cm high stone blocks⁵ and the narrow gaps between them were filled with lime mortar. The surviving remains provide ample evidence that the nave and the sanctuary of the ashlar-built church were constructed at the same time. The width of the walls of the nave and the sanctuary had probably been more or less identical.

The foundations of a rectangular pillar were uncovered in the nave's south-western corner,⁶ which can be regarded as being co-eval with the church's erection. Two possible explanations can be suggested for its role: it was made either for a western gallery or for supporting an interior tower. Additional pillars can be assumed north of this one in the uninvestigated area.

The lime mortar spread over the ground for the church's floor was preserved over a larger area in the sanctuary. There were no traces of its renewal or of an earlier floor. The Árpadian Age floor in the nave was completely destroyed by later burials and building activity.⁷⁻⁸ The smaller architectural and decorative elements of the ashlar-built church are virtually unknown. The painted plaster fragments brought to light from the fill of a (probably) Early Modern Age burial could have originated from either the Árpadian Age or from the later painting of the church.

We uncovered a small section of the churchyard by the south-eastern corner of the early sanctuary (*Figs 6–7*). In addition to a few stray bones, we uncovered six adult burials. We observed the remains of plank coffins in five burials, although it seems likely that the sixth, strongly disturbed burial had similarly been deposited in a coffin. We did not find grave goods in any of the burials, and the single costume accessories

were a few clasps. Aside from their stratigraphic position, the orientation of the burials too indicated that they predated the construction of the later Gothic church.

An ossuary-like heap of bones (*Fig. 7*) can also be associated with this early cemetery.⁹ However, since its stratigraphic position indicates a later date than the six early burials, it is possible that the collection of bones from destroyed burials can be linked to the activities preceding the construction of the new Gothic church.

There are few anchors for the date of the church and its churchyard. In addition to the finds, the architectural traits of the ashlar-built church can provide a few secure points. Although the critical assessment of the finds and of these traits is still a task ahead of us, a broad date in the 12th–13th centuries can be proposed at the current state of research.¹⁰ On the testimony of the vessel fragments recovered from the graves, the Árpadian Age church and churchyard continued to be used during the 14th century too, and thus the upper boundary of the burials is marked by the 14th century. It would appear that the ashlar-built church had not been rebuilt or transformed before the Gothic period.

The ashlar-built church with a gallery or tower had probably been the church, most likely the parish church, of a more prominent settlement. The first mention of the Church of the Holy Cross dates from 1304.^{11,12} The church's architecture and carefully built ashlar walls no doubt reflected the settlement's rank in that period.

The late medieval church

The earlier church was largely demolished when the large-scale building work was begun and a roughly three times as large Gothic church with a polygonal sanctuary was erected in its place. Only a portion of the northern nave wall was retained from the earlier church that was incorporated into the new one.¹³ The new groundplan was fitted to the earlier one in a manner as to preserve as much as possible of the earlier ashlar-built church. The ashlars of the walls were re-used and incorporated into the new Gothic walls.

During the excavation, we uncovered well-preserved parts of a floor constructed of stone slabs that probably represented the first floor of the Gothic church. Only a small part of the stone slab floor survived in the nave, close to the line of the triumphal arch. We found a chamfered ogival door frame in the northern nave wall that had been cut into the ashlar wall subsequently (*Figs 4–5*). It preserved the original whitewash as well as the pinkish painting.¹⁴ The significance of this Gothic door lies in its unusual location. Since the door frame was set in the inner side of the wall, it seems unlikely that it had been a simple entrance: in this case, it should have been located on the outer façade. It seems more likely that the door led into a room built against the northern nave wall, perhaps a patron's burial chapel.¹⁵ Similarly to its Árpadian Age predecessor, none of the entrances to the Gothic church are known.¹⁶

The finds suggest that the demolition of the Árpadian Age church and the construction of the new church occurred during the 15th century at the earliest. The church itself does not appear to be an outstanding work of Gothic church architecture and was probably a more modest building than its Romanesque predecessor. Even though the building itself was three times larger, it was more humble regarding its architectural details. The small semicircular window identified in the sanctuary's southern wall in 1999, the ogival door frame and the fact that even the sanctuary lacked a ribbed vaulting seem to confirm this. We did not find a single Gothic stone carving during our excavation.

Visonta is described as a settlement with the rank of a market town in the 15th century, even though its former, 13th–14th century significance had declined slightly by this time. It is difficult to tell whether the apparent simpleness of the church was a reflection of the settlement's importance at the time, and neither can it be established to which phase or change in ownership the church's construction can be linked.¹⁷

The overwhelming majority of the burials inside the church dates from the 18th century. Only two burials can be associated with the period during which the Gothic church was used (15th–17th centuries): both individuals were interred in the sanctuary, slightly north of the axis.

The Baroque rebuilding and burials of the 18th century

We have tentatively linked the brick floor¹⁹ uncovered underneath the later 19th century brick floor in several trenches to the Baroque rebuilding.¹⁸ The brick floor is interrupted in line with triumphal arch and continues at a slightly higher level in the sanctuary. There was a narrow zone with wood remains between

the two, probably representing the remnants of a wooden sanctuary railing. We probably uncovered what had been the remains of a side-altar in the nave's north-eastern corner, while the foundation in the nave's south-eastern corner had either been that of another side-altar or of a pillar of the triumphal arch.

We unearthed a total of forty-eight individual burials as well as a high number of human bones in a secondary position. Owing to the extensive decay of the skeletal remains, only the coffin remains and the costume elements or accessories were preserved in many cases, while in others, only bone imprints or bone powder marked the position of the deceased. Hair and leather remains were occasionally preserved in the burials. It would appear that the use of plank coffins was quite widespread during this period.

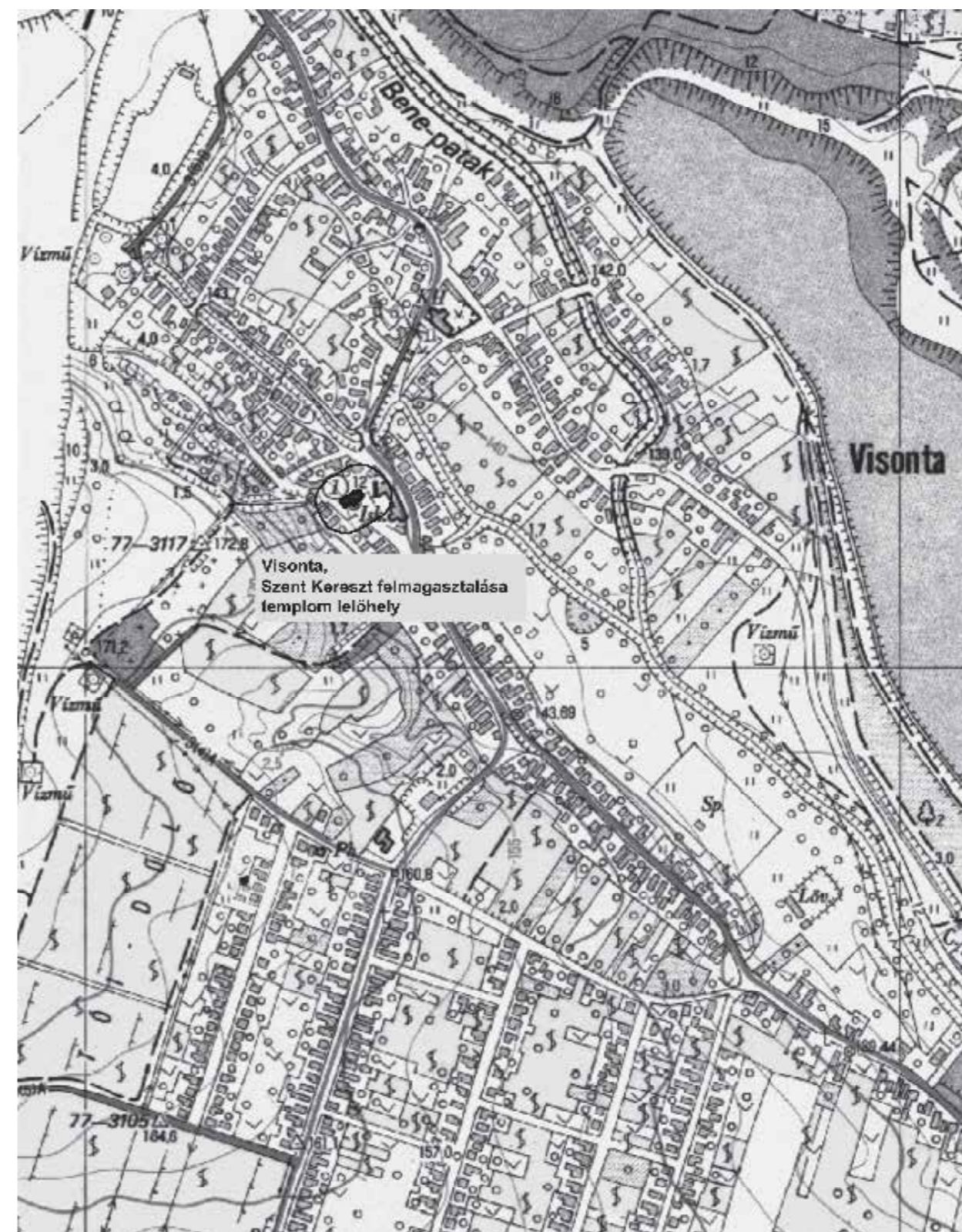
Genuine grave goods such as funerary oboli or wooden rosaries were rarely placed in the burials; in contrast, simple costume accessories such as bronze and iron clasps, simple hook-and-eye clasps, buttons and finger-rings as well as headdresses, textiles with metal threads and other clothing remains were more frequent.

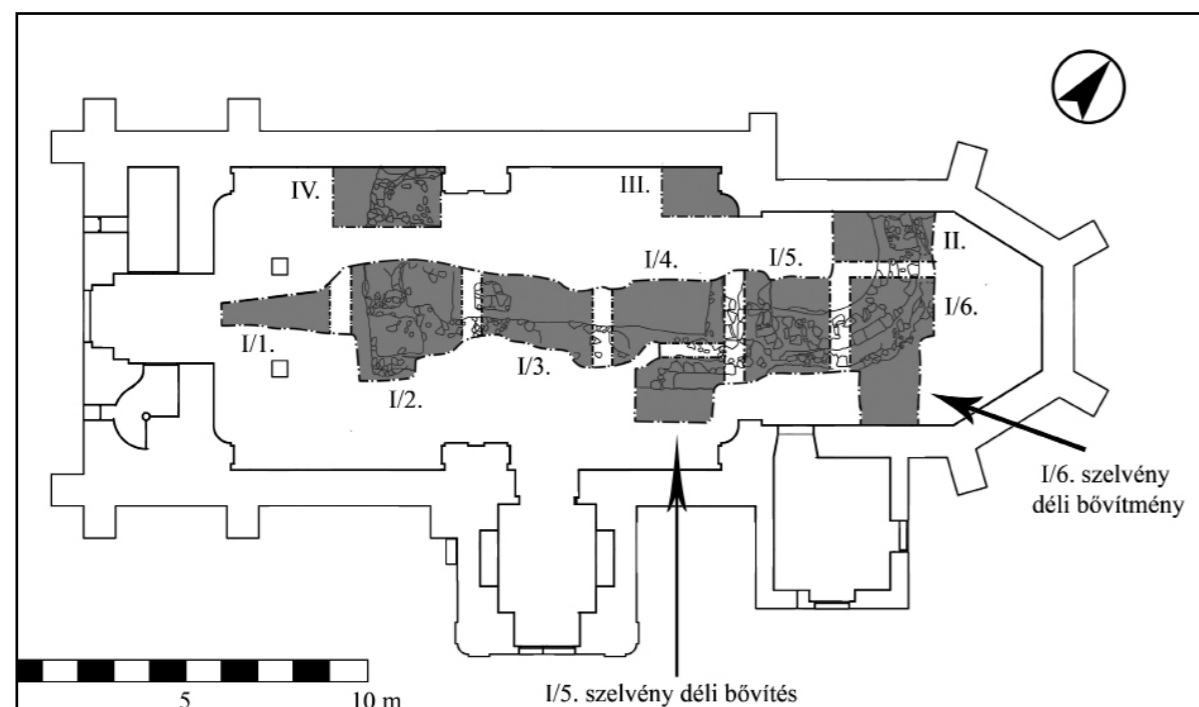
The area along the axis in front of the line of the triumphal arch was the most prestigious burial space in the church. We found five relatively well-preserved coffins in this area, four of which lay quite close to or underneath each other without disturbing each other (one male, one female and two child burials; *Figs 8–9*). The four burials are also linked by the decoration of the coffins with copper rivets. It seems likely that the four burials marked a family burial place.²⁰ The fifth, lowermost burial was disturbed by the overlying ones and the position of the skeletal remains suggested that it predated the other graves by several decades.²¹

The decoration of the coffins with copper rivets was not exclusive to the four central burials. We noted a similar decoration in the case of eight other coffins: seven of these lay fairly close to the sanctuary, while one lay quite far away (*Fig. 10*). The rivets usually covered the coffins quite densely, not only on the coffin lid. In many cases, round-headed rivets decorated with a six-pointed star were used, which probably secured the drapery covering the coffin and had originally probably been arranged into some sort of pattern or inscription.²² However, we were unable to read the probable texts owing to the poor state of preservation of the burials. One of the 18th century graves with a coffin resembling the ones described above stands out owing to the well-preserved dress remains found in it (*Figs 11–12*).

Irodalom • References

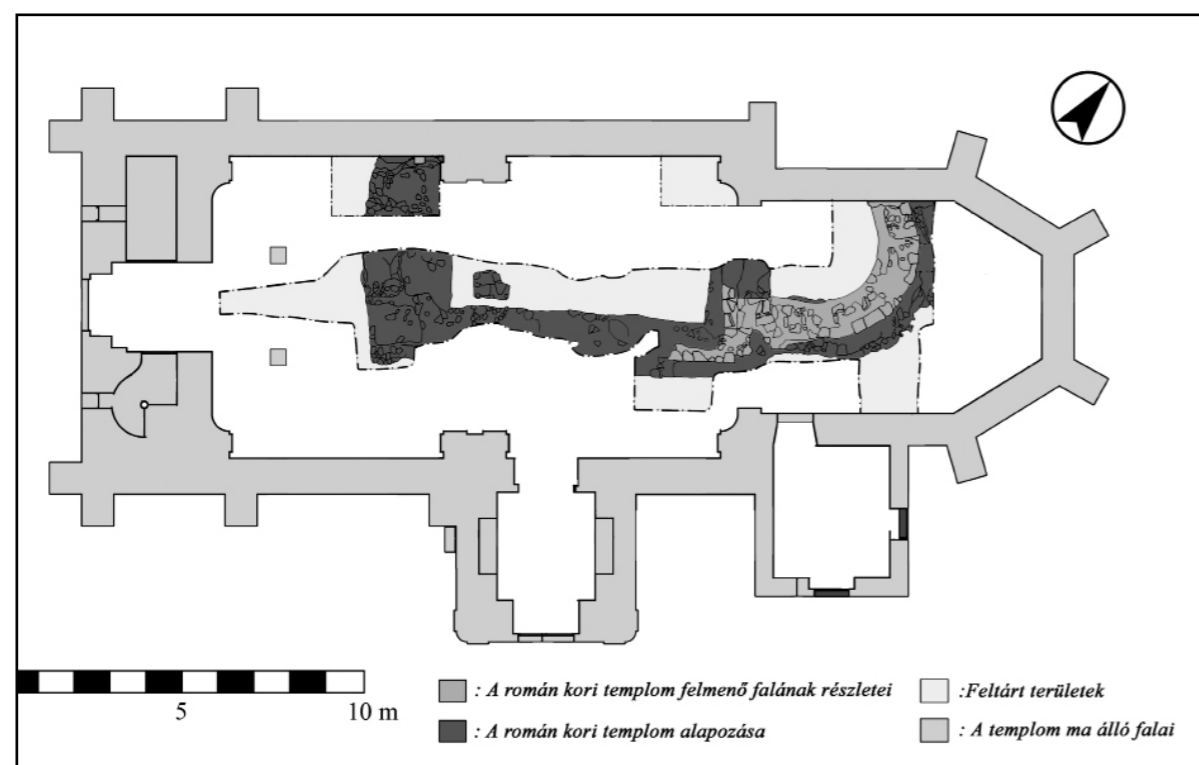
- BAKÓ 1975 BAKÓ F.: Visonta településtörténete és népi építkezésének sajátosságai. In: Bakó F. (Szerk.) Visonta. Fejezetek a falu történetéből. Eger 1975, 23–68.
- BOROVSKY 1909 BOROVSKY S.: Heves vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, é.n. [1909].
- CSÁNKI 1890 CSÁNKI D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890.
- ENGEL 1996 ENGEL P.: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, 1996.
- ÉVINGER 2014 ÉVINGER S.: A Visonta Szt. Kereszt templom lelőhelyen előkerült emberi csontmaradványok általános antropológiai vizsgálata. Munkajelentés. Kézirat. 2014.
- FÜLÖP–KOPPÁNY 1999 FÜLÖP A.–KOPPÁNY A.: Visonta r. k. templom, műemléki szondázó kutatás. Dokumentáció. Kézirat. 1999.
- GÁL et al. 2014 GÁL V.–MISKOLCI M.–PASZTERNÁK I.: A gönci római katolikus plébániatemplom 2014. évi feltárása. In: Kósa P. (Szerk.) Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2014. Pécs 2014, 110–114.
- GYÖRFFY 1987 GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest, 1987.
- HMM III. DERCSÉNYI D.–VOIT P. (Szerk.): Heves Megye Műemlékei III. (Magyarország Műemléki Topográfiája) Budapest, 1978.
- KOVÁCS 1975 KOVÁCS B.: Visonta község középkori története. In: Bakó F. (Szerk.) Visonta. Fejezetek a falu történetéből. Eger 1975, 9–15.
- KOVÁCS 1997 KOVÁCS P.: A váci Fehérek templomában feltárt festett és textillel bevont koporsók restaurálása (The restoration of painted and textile covered coffins found in the Dominican Church in Vác). Műtárgyvédelem 26 (1997) 29–37.
- NAGY 1859 NAGY I.: Magyarország családjai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Ötödik kötet. Budapest, 1859.
- NETYE 2012 NETYE Z. P.: Visonta története, jelene. Gyöngyös, 2012.
- NOVÁKI et al. 2009 NOVÁKI GY.–BARÁZ CS.–DÉNES J.–FELD I.–SÁRKÖZY S.: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Eger, 2009.
- RÁDULY 1997 RÁDULY E.: A váci Fehérek temploma kriptafeltárása (Opening of the crypt in the Dominican Church in Vác). Műtárgyvédelem 26 (1997) 21–27.

1. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. 1. Topográfiai térkép; 2. A 2013. évi ásátások kutatószelvényei (Kelemen Tamásné és Bácskai Györgyi építészeti felmérését felhasználva készítette: Nagy László, Nagy Szabolcs Balázs, Tanyi Sándor)

Fig. 1: Visonta, Church of the Holy Cross. 1. Topographic map; 2. trenches of the 2013 excavation (made by László Nagy, Szabolcs Balázs Nagy and Sándor Tanyi, based on the architectural survey by Mrs. Tamás Kelemen and Györgyi Bácskai)

2. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. Az Árpád-kori templom feltárt részletei (Kelemen Tamásné és Bácskai Györgyi építészeti felmérését felhasználva készítette: Nagy László, Nagy Szabolcs Balázs, Tanyi Sándor)

Fig. 2: Visonta, Church of the Holy Cross. Excavated sections of the Árpadian Age church (made by László Nagy, Szabolcs Balázs Nagy and Sándor Tanyi, based on the architectural survey by Mrs. Tamás Kelemen and Györgyi Bácskai)

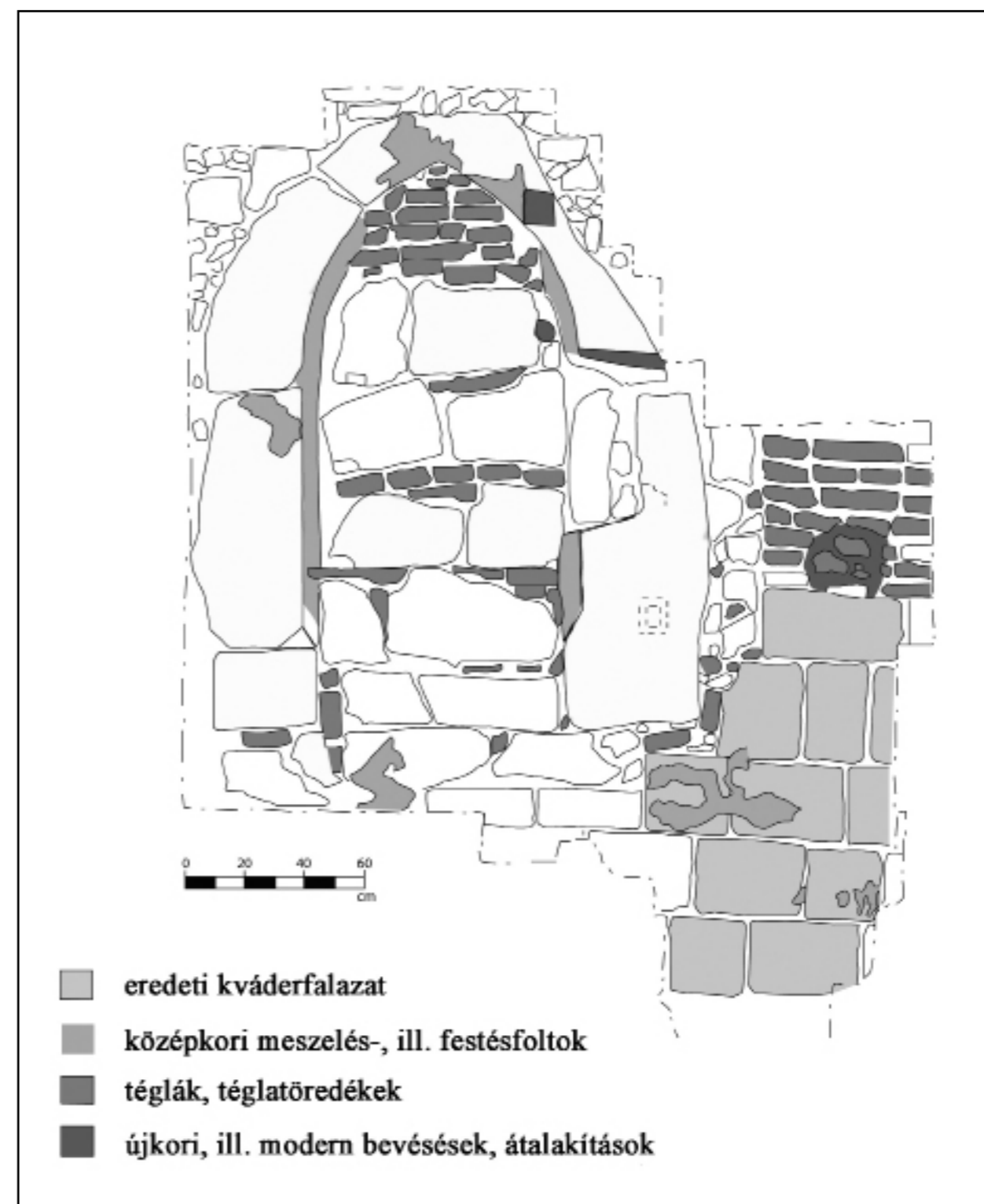

3. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. Az Árpád-kori szentélyfal maradványai Ny-i nézetből

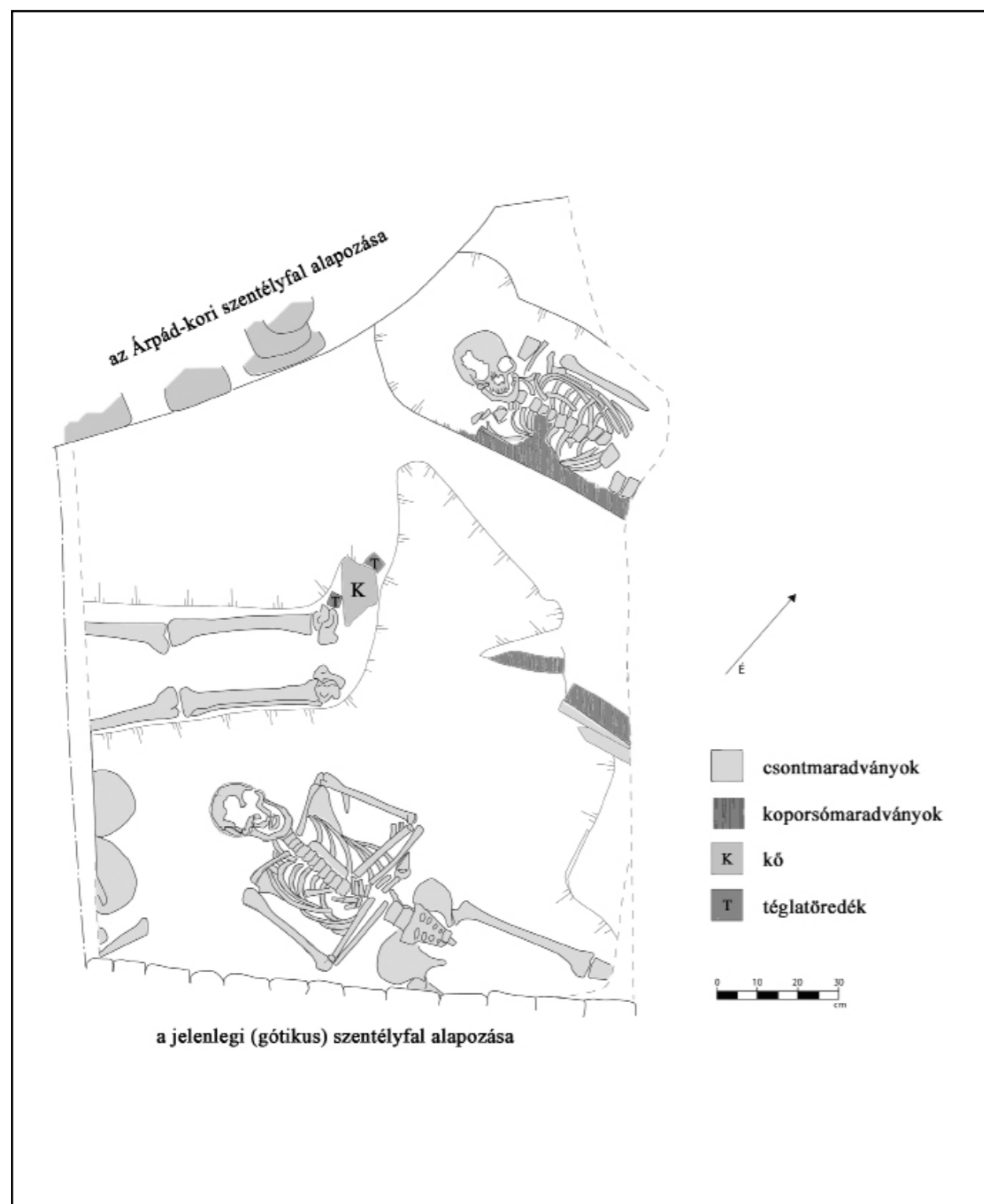
Fig. 3: Visonta, Church of the Holy Cross. Remains of the sanctuary wall of the Árpadian Age church from the west

4. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. Kutatóablak a hajó É-i falán: a kváderfalba bevágott csúcsíves ajtónyílás
 Fig. 4: Visonta, Church of the Holy Cross. Exploration of the northern wall of the nave: the ogival door frame cut into the ashlar wall

5. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. Kutatóablak a hajó É-i falán: a kváderfalba bevágott csúcsíves ajtónyílás (Rajz: Nádai Zsófia)
 Fig. 5: Visonta, Church of the Holy Cross. Exploration of the northern wall of the nave: the ogival door frame cut into the ashlar wall (drawing: Zsófia Nádai)

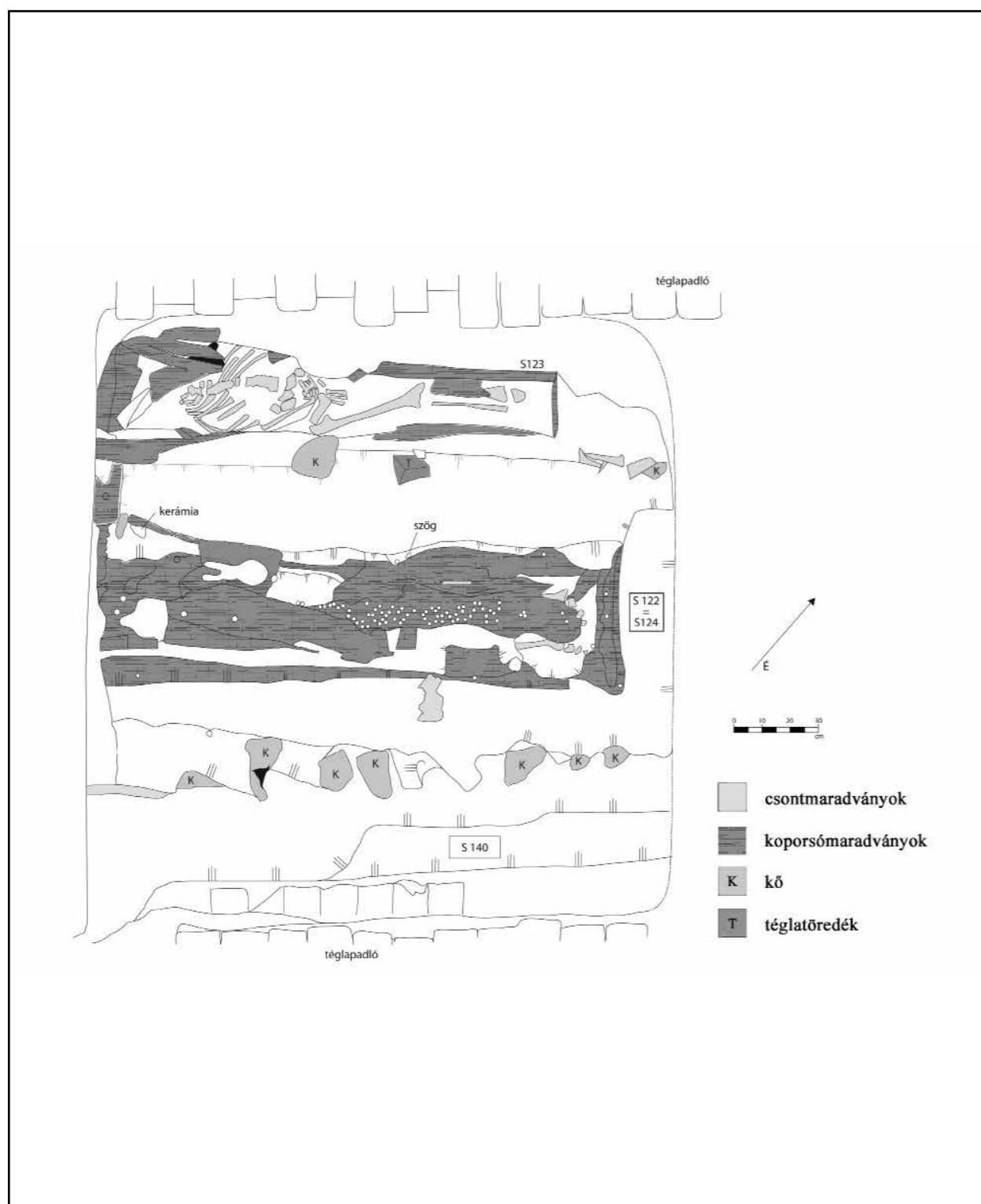
6. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. Korai temetőrészlet az Árpád-kori szentélytől DK-re (I/6. szelvény D-i bővítménye) (Rajz: Johácz Szilvia, Nádai Zsófia)
 Fig. 6: Visonta, Church of the Holy Cross. Early cemetery section south-east of the Árpadian Age sanctuary, in the southern extension of Trench I/6 (drawing: Szilvia Johácz and Zsófia Nádai)

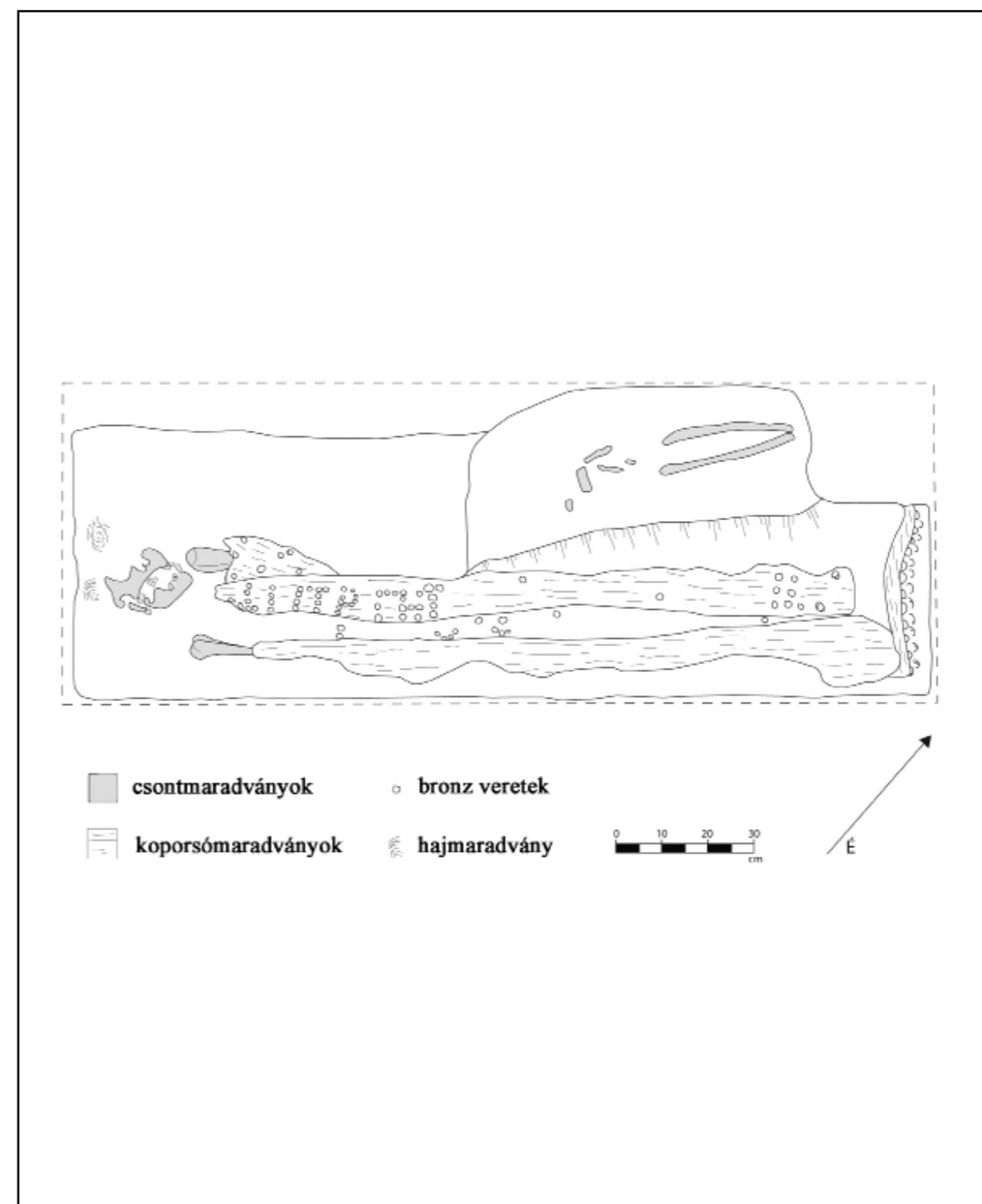
7. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. Korai temetőrészlet a feltételezett osszarium részletével
 Fig. 7: Visonta, Church of the Holy Cross. Early cemetery section with a detail of the assumed ossuary

8. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. Koporsós temetkezések a hajó középtengelyében, a diadalív vonala előtt (I/4. szelvény)
 Fig. 8: Visonta, Church of the Holy Cross. Coffin burials in the axis of the nave, before the line of the triumphal arch in Trench I/4

9. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. Koporsós temetkezések a hajó középtengelyében, a diadalív vonala előtt. A D felé eső koporsón megfigyelhetők a bronzveretek. (Rajz: Johácsi Szilvia, Nádai Zsófia)
 Fig. 9: Visonta, Church of the Holy Cross. Coffin burials in the axis of the nave, before the line of the triumphal arch, with copper rivets on the coffin to the south (drawing: Szilvia Johácsi and Zsófia Nádai)

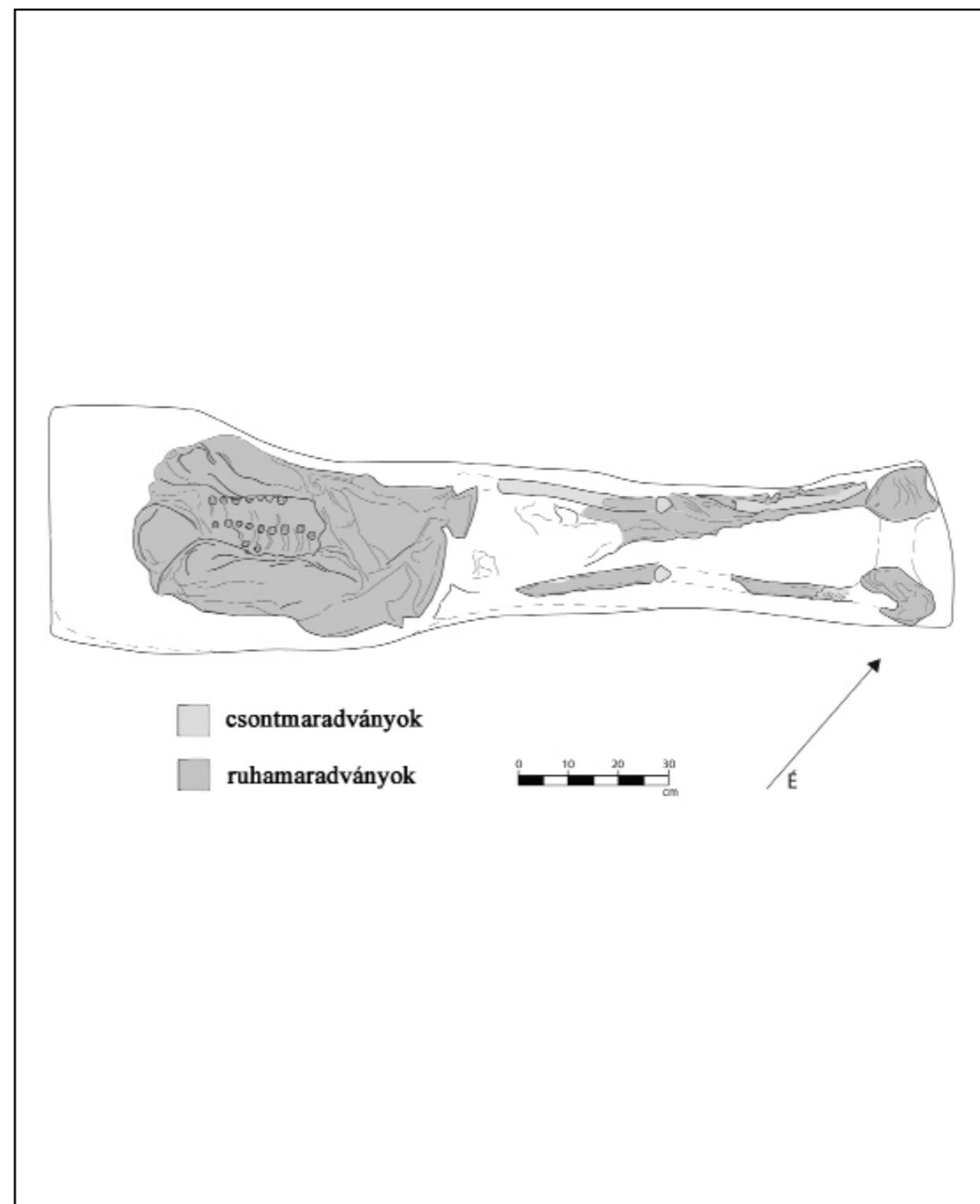

10. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. Bronzveretes koporsós temetkezés (I/3-4. szelvény. Rajz: Groma Katalin)
 Fig. 10: Visonta, Church of the Holy Cross. Coffin burial with copper rivets in Trench I/3-4 (drawing: Katalin Groma)

11. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. 18. századi temetkezés kivételes állapotban megőrződött ruhamaradványokkal

Fig. 11: Visonta, Church of the Holy Cross. 18th century burial with exceptionally well-preserved dress remains

12. kép: Visonta, Szent Kereszt felmagasztalása templom. 18. századi temetkezés kivételes állapotban megőrződött ruhamaradványokkal (Rajz: Szalai Emese)

Fig. 12: Visonta, Church of the Holy Cross. 18th century burial with exceptionally well-preserved dress remains (drawing: Emese Szalai)

Feld István

Régészeti kutatások a solymári várban, 2001–2013

Kulcsszavak: tervátatás, kutatástörténet; Solymár, Várhegy, Pest megye; bronzkori telep, késő középkori várrom, építéstörténet

A Pilis és a Budai hegység között húzódó Vörösvári-völgyben emelkedő, csupán 180 tszf. magasságú solymári Várhegy (lelőhely azonosító: 11417; MRT 7. k. 25/6. lh.; 3. kép 1.) nyújtott ovális alakú platóján 1929 és 1934 között Valkó Arisztid amatőr régész tárta fel az egykor itt állt késő középkori vár addig ismeretlen – a 18. századi bontási munkák által megkímélt –, csekély maradványait, s ennek során bukkant rá a Vátya-kultúra egyik legészakibb magaslati telepe jelentős leleteire is. Kutatásai azonban ezt követően félbeszakadtak, s a réteg- és szintviszonyok vizsgálatának hiányában nem sikerült tisztázni az általa napvilágra hozott építmények – egy mintegy 10×17 m-es lakóépület alsó szintje és egy 7×7 m-es külső méretű torony csonkja, továbbá az utóbbihoz csatlakozó 17 m hosszú falszakasz – összefüggéseit, azaz az erősség alaprajzát sem.¹

Évtizedekig a falak mellett húzott árkainak egy része sem került visszatemetésre, csak 1972 és 1977 között történt meg – Seres István solymári tanácsbíró és Jablonkay István tanár, a helytörténeti gyűjtemény alapítója kezdeményezésére – a vár területének tereprendezése. Az ezt előkészítő, illetve kísérő kisebb, évente sokszor csupán néhány napos ásatásokat Kozák Károly, illetve e sorok írója irányította. Ezek eredményeképpen nem csupán az utolsó középkori járósíntet határozhattuk meg, de fő elemeiben kirajzolódott az egykori alaprajzi elrendezés és meghatározhatóvá váltak az építéstörténet legfontosabb korszakai is.² Mivel azonban ekkor csak hosszabb-rövidebb kutatóárkok és néhány kutatásjelző nyitására volt lehetőségünk, az ezek alapján készített alaprajzi rekonstrukciónk³ több ponton is tévesnek bizonyult. Csúpan egy mérési

hiba következtében tételeztünk fel DK-en egy íves, kiugró védőművet⁴ és alaptalanul értékeltük „menekülőfolyosóként” a 18. században az utolsó köig kitermelt várfal helyének egy szakaszát az É-i oldalon, a lakóépülettől Ny-ra.⁵ Az utóbbiból adódott a korai védővonal formájának hibás meghatározása is, azaz egy (hipotetikus „rejtektajtót” magába foglaló) derékszögű törés feltételezése ezen a részen. Ez a tévedésünk ugyanakkor nem csupán a kutatott terület kis kiterjedéséből következett, hanem azzal is magyarázható, hogy itt egy belső falvonulat is jelentkezett, melynek a lakóépülethez kapcsolódó részén egy, egykor azt áttörő, É felé lejtő, habarcsos felületén (egykori lépcsőre utaló?) falenyomatokat őrző rámpa – egyértelműen még ma sem értelmezhető – maradványa került kibontásra.⁶

Mindez természetesen csak újabb kutatások során derült ki, amelyeket az tett szükségessé – s egyúttal lehetővé –, hogy 2000-ben a nagyközség önkormányzata támogatást kapott a még a két világháború között kiásott, s azóta pusztuló falak konzerválásához. Sajnos, ezt megelőzően elmaradt a terület szakszerű előkészítése, elsősorban a lakóépület csúpan alapfalaiiban ránk maradt Ny-i részének kitisztítása, sőt felvonulás címén jelentős őskori és középkori kultúrrejtegeket is elhordtak az ettől É-ra eső területről. Így nem meglepő, hogy a kivitelezési munkák során számos hibát is elkövettek, melyek közül a legjelentősebb az épület É-i falának téves felfalazása – mint később megállapítottuk, átlag 50 cm-re É-abbra az eredeti helyétől!

Mindezek korrigálása érdekében 2001-ben egy kéthetes ásatásra került sor.⁷ Ennek során először

tisztáztuk a DK-i sarok említett alaprajzi bizonytalanságait. A toronyépítmény mellett nyitott két szelvényvel megállapíthattuk, hogy az erősen vízszabontott várfal itt lényegében egyenes vonalban fut É-ról D felé, s bár kétségtelen, hogy ezután (már részben a hegyoldalon) igen erős ívben, szinte hegyesszögben fordul Ny felé, egy önálló, kifejezett sarokvédőműről aligha beszélhetünk. A fal belső oldalán az 1970-es években itt nyitott kutatóárkokhoz⁸ hasonló, de azokkal nem teljesen azonos feltöltést figyelhetünk meg.

A lakóépület Ny-i részét lezáró falazatok újabb, a korábbinál nagyobb területre kiterjedő feltárása során a 18. századi, néhol a homokkő altalajig terjedő bontások miatt nem volt mindenütt módunk egyértelmű megfigyelésekre. É-on továbbra is egy falsarkot igyekeztünk azonosítani, sőt a tárgyalt korábbi hipotézis továbbfejlesztéseként még a vár főbejáratának ide történő lokalizálása is felmerült – az említett, D-re emelkedő, 1 m széles rámpa feltételezett folytatása vezetett volna a lakóépület keskeny DNy-i teréhez, melynek Ny-i végében egy lépcső maradványait véltük felfedezni. Feltételeztük, hogy a lakóépület Ny-i végén húzódó, ÉNy–DK-i irányú, közel 300 cm vastagságú fal két rétegre lenne bontható, melyek közül a vékonyabb K-i zárta le az épület alsó szintjét, míg a vastagabb Ny-i magát a hipotetikus feljártot foglalta volna magába. Sajnos az erősen lepusztult falrészletek kronológiájának pontos igazolása nem volt mindig lehetséges, azt azonban megfigyelhetjük, hogy az utóbbi falazatba Ny felől csatlakozó, már említett DNy–ÉK-i irányú vastag falvonulat a korábbi elképzeléseinkkel⁹ szemben nem utólag köpenyezett, hanem egyetlen periódusban épült meg. Más kérdés, hogy emelésének időpontjához ekkor még nem álltak rendelkezésünkre egyértelmű támpontok.

Az utóbb említett fal zárta le É felől azt a 9×5 m-es belső méretű, az 1970-es évek elején még csak egy mélyebb gödörként – azaz nem törmelékdombként! – jelentkező falazott építményt, melynek funkcióját a korábbi feltárások során nem tudtuk kideríteni – csupán azt valószínűsíthettük, hogy egykor sem rendelkezhetett jelentős felmenő falakkal.¹⁰ Feltárásának folytatása során elsősorban a falsíkok és

-sarkok meghatározására törekedtünk, betöltésének felső, 2–2,5 m vastag részét – középen és Ny-on egy erősen humuszos alatt barna, törmelékes, K-en sárga nagyköves bontási réteget, illetve Ny-on mélyebben sárga homokkőmálladékot, amely alatt K felé ereszkedő újabb barnás rétegsorok mutatkoztak – részben ekkor, részben a következő, 2004. évi, ugyancsak kéthetes ásatás során bontottuk ki. Nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy mindezek mennyire tekinthetők bolygatottnak – belőlük csak a 15. század végétől és a 16. század első feléből származó leletek kerültek elő –, de inkább a természetes bemosódással/erózióval illetve omlással voltak kapcsolatba hozhatók. 18. századi falbontás nyomai inkább csak a D-i oldalon jelentkeztek.

Solymár nagyközség önkormányzata ezt követően 2005-ben jelentősebb pályázati támogatást nyert el a vár turisztikai hasznosítására, s ez szükségessé tette az ásatások nagyobb léptékű folytatását. Az ebben az évben végzett öthetes kutatásunk azonban korántsem törekedhetett teljességre, lehetőségeit alapvetően a tervezett építési munkák határozták meg. A feltárás célja így elsősorban az volt, hogy jelentős szakaszon feltárjuk az erősség 18. században elbontott külső, azaz várfalait, illetve tisztázzuk a belső oldalukhoz támaszkodó lakóépület és Ny-i bővítménye szintviszonyait. Feladatunk volt emellett még az 1970-es évek közepén már részlegesen feltárt várkút felső, az egykori kőfalazatát már nélkülöző felső részének újbóli kitisztítása is. A projekt elsősorban a Ny-i várfalak terepszint fölött történő emelését, a lakóépület maradványainak részleges kiegészítését, a mellette feltételezett várkapu és a kút modern építészet eszközökkel való jelzését/bemutatását, s végül a toronycsonk kilátóvá történő kiépítését irányozta elő. A rendelkezésre álló anyagi források ugyanakkor már nem tették lehetővé a vár K-i része végleges kialakítását.

Egy nagyterjedésű feltárára így tehát nem adódott lehetőség, s még kísérletet sem tehetünk arra, hogy az egyes területek összes topográfiai és rétegtani kérdését tisztázzuk – ez alól csúpan a vár Ny-i végszakasza számított kivételnek, ahol két nagyobb szelvényszakaszt is nyithattunk. Módszerünk alapvetően az volt, hogy az 1970-es években kutatóárkokkal részben már felderített alaprajzból kiindulva a várhegy Ny-i kétharmadán a várfal feltételezhető vonalára merőleges újabb árkokkal tisztázzuk a falvonulat helyét – hét kutatóblokkot nyitottunk itt a D-i, hármat az É-i oldalon. Ezt követően az egyes árkok között végig kibontottuk az átlagosan 140 cm vastag, helyben bányászott hárshegyi homokkő-

⁴ FELD 1985, 455.

⁵ FELD 1985, 457.

⁶ Lásd erre: FELD 1985, 457., képe: 497. 16. kép

⁷ Az ásatások 2001 és 2013 között mindvégig jelen tanulmány szerzőjének vezetésével folytak, munkatársa az őskori objektumok feltárása során Vicze Magdolna volt. A 2001. évi ásatásról készült első rövid beszámolóban

¹ Lásd erre: ENDRÓDI–FELD 1980., további irodalommal, valamint DINNYÉS et al. 1986, 215–218.

² Az eredmények összefoglalása: ENDRÓDI 1978, 1984.; FELD 1976, 1985.; lásd továbbá még: DINNYÉS et al. 1986, 215–218.

³ ENDRÓDI–FELD 1980, 280., 14. kép.; FELD–LÁSZLÓ 1981, 86., 11. kép.; FELD 1985, 466., 2. kép

foglaltak (FELD 2003, 214.) természetesen részben azóta már meghaladott értékelést tartalmaznak.

⁸ FELD 1985, 454.

⁹ FELD 1985, 456.

¹⁰

ből épített várfalszakaszok általában igen csekély, bontási törmelékkel borított maradványát. Nagyobb összefüggő falazatot csak a D-i oldal közepén és ÉNy-on azonosíthatunk. Számos esetben azonban csupán a várfal teljesen kitermelt helyét, alapozási árkát találtuk meg, érdemi felmenő falszakasz már sehol sem maradt ránk (1. kép).

A bontás során azonban jelentős rétegmegfigyelésekre is lehetőségünk nyílt. Így kiderült, hogy a várfal igen gyakran vastag, néhol a 100 cm-t is elérő egynemű őskori réteget, illetve kifejezett bronzkori gödröket vágott át. A falkiszédést követő erózió miatt a várfalak belső oldalához kapcsolódó értékelhető középkori építési-feltöltési rétegeket ugyanakkor már csak ritkán találtunk, néhol azonban az egykori külső járósínt még megfigyelhető volt.

Ásatásunknak a várfalak vonatkozásában legjelentősebb eredménye az volt, hogy korábbi feltevésünkkel szemben kiderült, miszerint a lakóépület Ny-i bővítésének korábban feltárt, említett É-i fala nem azonos a tényleges várfallal. Az előbbi fal É-i, külső oldala előtt, vele párhuzamosan megfigyelt „árok” nem egy „rejtekkajtóhoz” vezető lejártnak, hanem a kiszédett egykori várfal helyének bizonyult. E fal Ny-i és K-i folytatásának falazattömbjeit néhol sikerült is feltárnunk, s így megállapíthatjuk, hogy az utóbbi egykor enyhe ívvel kapcsolódott a lakóépület külső falának végződéséhez. Falsarokról tehát itt nem beszélhetünk, s a feltárás során egykori külső nyílásokra utaló részletek sem kerültek elő.

Mindez arra utalt, hogy a vár legkorábbi formájában alapvetően egy szabálytalan – elég hevenyészett formájú, a hegyplató természetes formáját követő – ovális alaprajzú várfalgyűrűből állt (3. kép 2.). É-on ennek belső oldalához már kezdettől fogva csatlakozott a lakóépület, amely alaprajzát tekintve D-en követi a külső fal enyhe Ny-i ívelését. Hogy ezen épület falai együtt épültek-e a várfallal, vagy az abban elhelyezett bekötőkövekkel egy második fázisban kapcsolódtak-e hozzá, már nem volt eldönthető. Részlegesen ránk maradt alsó szintjének bejáratot is magába foglaló K-i fala mindenesetre az építmények egykorú volta mellett tanúskodott.

Egyértelműen utólagosnak bizonyult ugyanakkor – úgy a várfalhoz, mint (ebből is következően) a lakóépülethez képest – a már korábban is részlegesen kutatott Ny-i bővítés, melynek az említett téves értékelést okozó önálló É-i fala megépítésére azért volt szükség, mivel az alapincézett építmény legalisó járósíntje jóval mélyebbre nyúlt a korábbi várfal alapozása aljánál. Ezt a kronológiát a későbbi fal É-i, külső síkjának kiképzése is alátámasztotta. De

hogy ez az utóbb említett mélység pontosan mit jelent, ekkor még nem is sejthettük, mivel betöltés további érdemi kitermelésére nem volt lehetőségünk, azt a várudvar átlagos szintjétől számított mintegy 4 m-es mélységig bonthattuk csak ki. Erősen lepusztult Ny-i és a jobb állapotban ránk marad K-i oldalfala ugyanakkor vitathatatlanul kötésben volt a roncsolt felülettel kibontakozó D-i falvonulattal. Az utóbbi tompaszögű kapcsolódása lakóépülethez azzal magyarázható, hogy az épület az itt már DNy felé hajló várfalhoz épült hozzá s az ezt követően általunk nagy- vagy mélypincének nevezett objektum alaprajzi szabálytalansága is annak utólagos kialakítására utalt. Mint már említettük, a lakóépület és a Ny-i bővítés közös falainak egyértelmű értékelése pusztulásuk mértéke miatt nem volt lehetséges, a falazatvizsgálatok azonban megerősítették, hogy a többször említett ÉK-i rámpa a második periódusú falazatban, annak szerves részeként került kialakításra. Arra azonban semmi nem utalt, hogy kapcsolatba lenne hozható a mélypince egykori közlekedési rendszerével, s ez utóbbi vonatkozásában később sem volt módunk érdemi megfigyelésekre.

Azt a feltételezést azonban már a feltárások ezen szakaszában is megfogalmazhattuk, hogy ez utóbbi nagyméretű pincetér kialakítása kapcsán kitermelt jelentős homokköves földtömeget – ez csak a 2005-ben elért mélységet figyelembe véve legalább 200 m³ volt – nem szállították el a várból, hanem az a meglévő várfalgyűrűn belül került elterítésre. Egy több mint 1 m vastag homokköves feltöltést az 1970-es években K-en, a torony környezetében állapítottunk meg,¹¹ hasonló megállapítást most a vár Ny-i végszakaszát É–D-i irányban átvágó kutatóárokban (4. kép) és a hozzá Ny-ról csatlakozó két szelvényszakaszban tehetünk. Itt ugyanis nem csupán a néhol már a bolygatatlan altalajig elbontott-lepusztult várfalat (vagy annak csupán a helyét) találtuk meg, de azt is kideríthettük, hogy K felé egy 20–30 cm vastag, az altalajjal könnyen összetéveszthető sárga, homokköves feltöltés húzódik az utolsó középkori járósínt alatt. Nem meglepő, hogy az 1970-es években végzett kutatások során erre itt nem is figyeltünk fel¹² – ez újabb bizonyítéka a csupán kutatóárkokkal, kis felületű bontásokkal végzett kutatásokból adódó,

¹¹ FELD 1985, 454.

¹² FELD 1985, 457., miközben maga a megállapításunk – a humuszos felső réteg alatt „jelentkező, közel vízszintes felületű keményebb homokkő az egykori udvarsíntet határozta meg” – alapvetően helyes volt, legalábbis a vár utolsó korszaka vonatkozásában.

tulajdonképpen elkerülhetetlen s csak nagykiterjedésű feltárásokkal korrigálható tévedéseknek. Bár ebből a sárga feltöltésből nem került elő jól értékelhető leletanyag, s az alatta húzódó barnás, néhol törmelékes rétegeket is csak részben vizsgálhattuk, az utóbbiak felszínéről származó néhány mázas, címerpajzsos illetve baziliskusszal díszített kályhacsempe-töredék azt valószínűsíti, hogy a várban állt Zsigmond-kori kályhák elbontását követően kerülhetett sor az említett tereprendezésre. Így bizonyosnak tűnik, hogy az első solymári erősség sem K-en, sem D-en vagy Ny-on nem rendelkezett egy közel vízszintes udvarsínttel, azaz kezdetben a természetes eredetű, egyenetlen, a hegyplató szélei felé lejtő terepszinten közlekedhettek a várban élők.

Az újkori falkiszédések miatt azt azonban már nem tudtuk megállapítani, hogy az erős ívvel forduló Ny-i várfal belső oldalához támaszkodó, két közel azonos, 4 m-es hosszúságú és 1 m szélességű, egymással párhuzamos K–Ny-i „falnyelv”¹³ – melyeket egy befelé nyitott, mintegy 6 m széles „torony” vagy toronyszerű építmény alapozásaként tudunk értékelni – még a sárga homokköves feltöltés előtt, vagy annak idehordása kapcsán épült-e meg, habarcsanyaguk mindenesetre élesen elütött a várfalétól.

A várfalakkal övezett területen a Vátya-kultúrához köthető rétegeket és jelenségeket nem vizsgálhattuk behatóan, kivételként itt csak az említett 3. árokban átvágott gödör említhető meg. Ugyanakkor vár kútjától D-re – már részben a várfal vonalán túl, lényegében a hegyoldalban – feltárhattunk egy különleges bronzkori objektumot. A jelentősebb méretű, teknő alakú gödör alját használata során egymás után legalább háromszor letapasztották/ledöngölték. Az objektum felső két, laza, hamus rétegeből nagy mennyiségű Koszider-korú leletanyag került elő. Elhelyezkedése újabb adalékkal szolgál a Várhegy középső-bronzkori topográfiájához, s alátámasztja azt a feltevést, hogy a plató (legalábbis D-i) szélén nem kell erődítésekkel számolnunk.¹⁴

Kutatásunk kiterjedt a lakóépület K-i oldalára is, az épület előtt itt nyitott szelvényben azonban csak azt tudtuk igazolni, hogy a DK-i sarok közelében található ferde támpillér az épülettel egyidős – talán egy, a keskeny DK-i térbe szolgáló feljárólépcső támasz-

tását szolgálta. A tőle É-ra, mélyebb szinten talált téglapadló értelmezése már nem volt lehetséges. Feltehető, hogy esetleges folytatását az a nagy beásás tette tönkre, amely minden bizonnyal Valkó Arisztid e részén végzett korai kutatásaival hozható kapcsolatba.

2006-ban a turisztikai projekt kivitelezésével párhuzamosan mintegy két hónapig folytatódott a feltárás – alapvetően két, egymáshoz kapcsolódó területen, a lakóépület alsó (tulajdonképpen pince) szintjén és a Ny-i mélypince területén. Emellett folyamatosan figyelemmel kísértük az építési munkákat, így a korábban tévesen kiépített É-i várfalszakasz korrekcióját, az ÉK-i új várkapu-építmény alapozását, a toronybelső burkolatépítését, s nem utolsósorban a közműépítést és a várudvar tereprendezését. Célunk főként a még feltáratlan területek, így a D-i várfal belső oldala előtt már korábban valószínűsített melléképítmények későbbi kutatási lehetőségének biztosítása volt. Ezt lényegében sikerült is elérnünk, miközben a határidők nyomása alatt a tényleges ásatási munkákat korántsem tudtuk minden esetben a szükséges tudományos alappal elvégezni. Ez nem annyira a lakóépület korábban nagyrészt már feltárt alsó tere kutatási munkáira vonatkozatható, hanem sokkal inkább a mélypince betöltésének kitermelésére – az utóbbi építmény falainak legalább terepszintig történő felfalazása ugyanis a projektvállalás egyik fontos eleme lett volna. Mivel azonban az utóbbi objektum összes falkoronáját illetve alját a rendelkezésre álló időben még így sem sikerült elérnünk, a terület feltárását végül félbe kellett szakítanunk, s a pince gödre körül csak egy ideiglenes korlát készült el a 2006. szeptemberi átadásig.

A lakóépület É-i, egykor egy hevederívvel megosztott terében egy téglapadló építése miatt volt szükség szintsüllyesztésre. Míg K-en az altalaj homokkőve csak egy vékonyabb, kevert feltöltés alatt jelentkezett – benne több, bizonyára a Valkó Arisztid által vezetett ásatásból származó, valószínűleg a K-i bejáratához tartozó, egyszerű élszedett profilú, édesvízi mészkőből faragott keretelemmel –, Ny-on már bolygatatlan rétegeket vizsgálhattunk. Kiderült, hogy a térrész közepén egy közel 150 cm széles gödör található, mely minden valószínűség szerint egy itt húzódó mélyebb pinceág természetes homokkőben kialakított „boltozata” átszakadásával keletkezett az épület pusztulása idején. Csúpn részleges kutatása során megállapíthatjuk, hogy ugyanaz a jellegzetes vörös, kevert, különösen sok téglát, vörös festésű vakolatot tartalmazó „salakos” pusztulási réteg tölti ki, melyet a hosszfalak mellett

korábban néhol 100 cm-es vastagságban is megfigyelhettünk a homokkő altalajon húzódó vékony agyagréteg felett (9.kép).¹⁵ Innen egy, az 1930-as évek ásatásaiból származó darabokkal¹⁶ megegyező profilú, jellegzetes budai mészmárgából faragott reneszánsz nyíláskeret-elem is előkerült.

A mélypince betöltéséből – a területet már egy egységes szelvényként kezelve – további 2–2,5 m vastag rétegsort sikerült elbontanunk, s erről egyértelműen megállapíthattuk, hogy lerakódására még a 18. század előtt kerülhetett sor. Kifejezetten falbontás-jellegű réteget 80–100 cm szélességben továbbra is csak a D-i fal előtt figyelhettünk meg. Ez arra utalt, hogy itt bizonyára az utóbbi belső síkjának jobb minőségű falazatát rabolhatták ki az 1700-as években. Az egyes rétegek többsége határozottan a pincetér közepe felé ereszkedett, ezt különösen a Ny–K-i tengelyben lehetett megfigyelni és dokumentálni. Egy itt, azaz a pince felett esetleg feltételezhető magasabb (kő)épület omlási-pusztulási vagy bontási rétege tehát továbbra sem mutatkozott, ehelyett inkább egy inkább folyamatos bemosódásból eredeztethető, csupán kevesebb törmelék tartalmazó, barna, 1500 körüli leletekben gazdag vastag réteget figyelhettünk meg, elsősorban a pince középső részén. Jelentősebb, nagyköves-habarcos omlásréteg csak az oldalfalak egy része mellett, főleg K-en jelentkezett, de ez a ma meglévő falak koronáinak pusztulásával is magyarázható.

Különös jelentőséggel bír azonban az a mélyebben fekvő, csak a tér K-i részén azonosított, néhol a 1 m-es vastagságot is elérő, jellegzetes barnásvörös, törmelékes réteg, amelyet főleg egy faszervezet lenyomatát megőrző vakolat- és kiégett tapasztás-darabok alkották, s amelyből hatalmas mennyiségű, különböző méretű vasszeg is előkerült. Mivel ez a Ny-i részen nem volt megfigyelhető, s elhelyezkedése is arra utalt, hogy K felől zuhant (vagy innen töltötték?) a pincetérbe, arra kell gondolnunk, hogy a lakóépület egy közelebről már nem azonosítható, kifejezetten favázás/faszervezetű szintjéhez/részéhez köthető, azaz egy ilyen építmény egykori meglétének bizonyítékaként értékelhető. Belőle és az alatta húzódó, hasonló vastagságú, faszenes, de már inkább egynemű feltöltődésből jelentős mennyiségű, különösen gazdag tárgyi leletanyag is napvilágra került, köztük részben megégett vastárgyak (főként fegyverek és lószerszámok), a 16. század

első felére keltezhető hazai és import asztali és konyhaedények, tálalakú kályhaszemek töredékei, majolika padlótéglák darabjai, üveg- és csonttárgyak, továbbá rendkívül sok állatcsont.

Feltűnő volt azonban, hogy a pincetér Ny-i felében (részben az eddig tárgyalt feltöltés alatt) jóval vékonyabb – kivétel nélkül meredeken K felé lejtő – rétegeket találtunk, melyek egy része kifejezetten a pincegödör természetes homokkő oldalának eróziójából származhat, s lerakódásuk mindenképp megelőzhette a faszervezetű építmény maradványait őrző betöltődés keletkezését (5–6. kép).

Az említett rétegek bontása során a K-i falban egy félköríves, profil nélküli kőkeretes ajtó került elő, kissé visszaugratva a falsíktól, egy részben leszakadt, téglából rakott áthidaló alatt. Küszöbe egy itt nyitott kutatóblokkban az udvarszint alatt mintegy 6 m-es mélységben jelentkezett (7. kép). Ez minden bizonnyal annak a lakóépület alá benyúló, homokkőbe vájt pinceágnak volt a bejárata, amelynek beszakadt „boltozatáról” már korábban szóltunk. Erre utalhat a küszöb felett húzódó jellegzetes homokkőves réteg is, amely ezen „kispince” pusztulása során ömölhetett ki erre a területre. A stratigráfia mindenesetre azt látszik bizonyítani, hogy csak ezt követően kerülhetett sor az említett lelet-gazdag felső rétegek lerakódására.

Míg a Ny-i pincefalból az elért mélységben (a sarkokat leszámítva) alig maradtak ránk részletek, teljes, de roncsolt falsíkot őrzött meg a pinceajtót magába foglaló, szabálytalan vonalú K-i fal. A legjobb állapotban az É-i (a korábbi várfal belső oldalához hozzáépített, állványgerendák fészkeit mutató) falazat volt, melynek egy markáns belső padkáját is meghatározhattuk. A D-i fal ugyanakkor igen roncsolt állapotban került elő, nagyobb mértékű pusztulása bizonyára az itt közel szabályos elrendezésben kialakított két (fülke formájában ránk maradt) szellőző/bevilágító aknának – azaz azok falszerkezetet meggyengítő szerepének – de főleg az említett, egyedül itt feltételezhető 18. századi falazatbányászatnak köszönhető (3.2., 7. kép).

Fontos megfigyelést tehetünk az említett, mélyebb hatol K-i kutatóblokkban, itt ugyanis úgy az É-i, mint a D-i oldalon – de az utóbbi helyen különösen markánsan – a tárgyalt K-i ajtó küszöbmagasságában vízszintesen záruló, mintegy 1 m magas lépcsős/ívelt falvisszaugrást azonosíthattunk, melyeket egy dongaboltozat vállal számára kialakított fészkeként értelmeztük. A boltív kiserkeszthető íve átfuthatott a kőkeretes pinceajtó felett, s legmagasabb pontja épp az É-i fal említett padkájának fele-

hetett meg (5.kép). S bár az építmény padló- illetve járószintjét nem sikerült elérnünk, az kétségtelenné vált előttünk, hogy itt egy meglehetősen ritka, kétszintes pincetér maradványaival állunk szemben, melynek még egy kisebb, részleteit tekintve ismeretlen K-i bővítménye is létezett.

A 2005–2006. évi hasznosítási-helyreállítási projekt lezárulta tehát nem eredményezte a solymári vár topográfiai-építéstörténeti kérdéseinek maradéktalan tisztázását, sőt a mélypince oldalfalainak elmaradt helyreállítása önmagában is további kutatásokat tett szükségessé. Ezért fogalmazódott meg az az elképzelés, hogy a munka a továbbiakban alapvetően az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszéke tanácsát keretében folytatódjon. A vár jó megközelíthetősége ehhez ideális lehetőséget teremtett, s mivel a szükséges anyagi háttérrel a Nemzeti Kulturális Alap támogatása mellett a nagyközség önkormányzata és a solymári Helytörténeti Alapítvány biztosította, 2007 és 2012 között összesen hat alkalommal, két-két hetes időtartamban, általában 15 fő középkor szakos régészhallgató végezte itt kötelező szakmai gyakorlatát, azaz dolgozott az egyes ásatási helyszíneken. Ezt egészítette ki 2007-ben további egy, 2008-ban pedig további három hetes feltárás, melyek célja alapvetően a helyreállítási munkák előkészítése volt. Így került sor előbb a D-i és a Ny-i, majd a K-i, s végül 2012-ben az É-i pincefalak udvarszintig történő felfalazására s kerítéssel történő lezárására (2. kép). Ezzel lényegében megvalósultak a 2006. évi projektben foglalt elképzelések, s a vár azóta is kedvelt turisztikai célpontként és helyi rendezvények helyszínéül szolgál.

Míg az eddigiek során tudatosan, s látszólag merően a feltárás kronológiáját követtük – valójában esettanulmányként kívántuk bemutatni egy jelentős mértékben elpusztult kisebb középkori vár kutatási lehetőségeit és különösen annak módszertani problémáit – a továbbiakban már tematikus, azaz topográfiai egységek szerint tárgyaljuk a 2007 és 2013 között végzett ásatások eredményeit.

Munkánk célja alapvetően négy terület minél teljesebb kutatása volt. Különösen fontos feladatként jelentkezett természetesen a mélypince betöltésének további kitermelése, amelyet azonban – elsősorban a rendkívül vastag és változatos rétegsor finom kéziszerszámokkal történő bontása és a törmelék technikai szempontból bonyolult és időigényes elszállítása miatt – végül hat év alatt sem sikerült befejeznünk. Emiatt természetesen a K-i pinceág, az ún. kispince feltárását sem tudtuk elvégezni. Másik

jelentős célunknak tekintettük a vár K-i, az itt álló torony körüli részének pontos alaprajzi tisztázását és rétegviszonyai további vizsgálatát. Ezt nagyrészt el is végeztük, így egy következő helyreállítási projekt keretében már különösebb tudományos előkészítés nélkül is megvalósítható a várfalak felfalazása és a végleges terepszint kialakítása. A harmadik helyszínen, a D-i várfal mellett, a kúttól K-re több kutatászelvényrel vizsgáltuk az itt feltételezett gazdasági építményeket. Itt több korszak emlékeit találtuk meg, melyek teljes területre kiterjedő feltárását azonban részben a várudvar megmaradt csekély növényzetének védelme, részben a későbbi hitelesítő kutatások lehetősége érdekében nem végeztük el. Végül hozzákezdünk a homokkősziklába vágott várkút 18. századi betöltése régészeti felügyelettel történő kitermeléséhez is. Itt bolygatatlan középkori lerakódást ugyan nem találtuk, de megállapíthattuk, hogy az egykori vízszint legalább 30 m-el lehetett a várudvar járószintje alatt.

A mélypince rétegeinek további kutatását először a tér D-i felében folytattuk. Először egy 2 m, majd egy újabb, 1 m széles sávban bontottunk a D-i pincefal előtt, átlagosan 1 m vastag betölt(őd)ési-pusztulási rétegsort termelve ki. Ezek továbbra is markánsan estek K és Ny felől a tér középső része felé. Míg K-en továbbra is általában barnás, szerves jellegű, vastagabb feltöltés mutatkozott, Ny-on a vékonyabb rétegsíkok egy része homokos, habarcos, törmelékes összetételű volt, bár faszenes anyagú is előfordult közöttük. Kiemelendő egy, néhol a 30 cm-es vastagságot is elérő, kifejezetten nyers, képlékeny, azaz gyúrható sárga agyagból álló réteg, amelynek lerakódása a középső pinceszakaszon ugyancsak megelőzte a 2006-ban nagyrészt már elbontott patiosos-vasszeges betöltődés létrejöttét. Általános megfigyelésünk volt ugyanakkor, hogy az egyes, sokszor csak kis területen azonosítható rétegek éles elkülönítése sokszor nem is lehetséges. Metszetrajzon történő dokumentálásuk (5–6. kép) így elkerülhetetlenül túlhangsúlyozza azok korántsem egyértelmű önálló jellegét, hiszen minden bizonnyal lényegében egyetlen, viszonylag rövid időszakban keletkeztek. Erre utalt a belőlük előkerült, továbbra is igen gazdag, változatos kerámiából, üveg- és fémtárgyakból álló, de kifejezetten egységes jellegű, a 15. század végére és a 16. század első felére keltezhető leletanyag is. Ebből kiemelendők a *losticei* és a Rajna-vidéki kőcserepedény-töredékek, továbbá egy zsákvászón nagyobb darabjai, mely utóbbiak a jelentős mélységből adódó nedves körülmények között maradtak meg. Egy majolika padló-

¹⁵ FELD 1985, 455.

¹⁶ Vö. FELD–LÁSZLÓ 1981.

tégla Hunyadi Mátyás emblémájával (12.kép) még a K-i pincerész vastag pusztulási rétegében feküdt.

A D-i pincefal nagyrészt végig kibontakozott a dongaboltozat számára kialakított, először a K-i részen megfigyelt fészkek, s ennek Ny-i végében még eredeti helyén megmaradt két sor téglák is. Ezek mérete (21–24×16–17×4–5 cm) megegyezett a K-i „kispince” ajtónyílása előtti roncsolt áthidalás tégláival – egyébként a betöltési rétegekből ezen típus mellett még 28×15–17×7–8 cm-es falazótéglák, egyszerű, vékony padlótéglák és tetőfedő cserepek töredékei is előkerültek, azonban nem különösen jelentős számban.

A D-i fal két, egykor mintegy 50 cm széles és hasonló mélységű bevilágítóaknája alsó záródásának tisztázására és a lepusztult Ny-i fal síkjának illetve falkoronájának meghatározására kisebb kutatóblokkokat mélyítettünk – ez ugyan módszertani szempontból nem tűnt vitathatatlannak helyes eljárásnak, a két falszakasz tervezett (s 2009-ben meg is valósult) visszaépítése miatt azonban elkerülhetetlen volt. Ennek során a Ny-i fal esetében arra a meglepő s még teljesen korántsem vitathatatlannak megállapításra jutottunk, hogy annak jelentős része nem sokkal megépítése után a pincetérbe dőlt. Középső szakasza az omlás idején még minden bizonnyal nedves habarcs későbbi kiszáradása miatt „összecementeződött”, csáknál is alig bontható, szabálytalan falazatömbként jelentkezett az előzőekben tárgyalt faszenes-habarcsos rétegsor alatt a pince Ny-i végszakaszán – ezzel magyarázható, hogy falsíkjának csak az ebbe a tömbbe befutó indulását tudtuk meghatározni a két (D-i és É-i) falsarokban.¹⁷ Bár nehezen értelmezhető, de ugyanakkor nem elképzelhetetlen, hogy még a kidőlést megelőzően hozzákezdtek hosszfalakban kihagyott fészkekben a tervezett K–Ny-i irányú, téglából rakott dongaboltozat építéséhez, legalábbis az első téglasorok elhelyezéséhez.

Az építkezés ezután félbeszakadt, a fal újjá- és a boltozat tényleges megépítésére már nem is került sor, amit még az is bizonyítani látszik, hogy a két D-i bevilágítóakna belső, azaz a pincetér felőli (bizonyára téglából tervezett) falazatát sem ismerjük, az ugyanis felül csak a boltozatra támaszkodhatott volna. A jobb állapotban megmaradt Ny-i falszakasz alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az aknákat két, felfelé egyenletesen szűkülő kávája

és hátfaluk alul rézsűvel záruló alsó része nagyrészt téglából falazott volt. Ezt a téglanyagot azt követően, hogy a félbehagyott építkezés gödre legkésőbb a vár pusztulásakor illetve az azt követő évtizedekben nagyrészt feltöltődött, a már említett rétegmegfigyelések szerint a 18 században egy közel 1 m szélességben a D-i fal előtt ásott árokkal minden bizonnyal nagyrészt kibányászták. S hogy nem ez utóbbi tüntethette el az építkezés félbeszakadásának további nyomait, az bizonyítja, hogy ez a beásás épp azt a DNy-i sarkot nem érintette, ahol az *in situ* téglasorokat megtaláltuk.

A mélypince É-i oldalán ezt követően már végre lehetőségünk nyílt arra, hogy a továbbra is rendkívül lelet-gazdag – szinte egy szemétyűjtőként értékelhető – betöltési rétegsor finom bontását már a közvetlen hasznosítási/falazási igényektől függetlenül, csak tudományos szempontok alapján folytathassuk. Az egyes rétegek elkülönítési nehézségei természetesen továbbra sem szűntek meg, így ismét csak hangsúlyoznunk kell, hogy a pincetérben felvett K–Ny-i illetve É–D-i rétegmetszetek (5–6. kép) számos vonatkozásban csak tájékoztató jellegűek, s emiatt a fényképfelvételeknek sokkal jelentősebb a dokumentációs jelentőségük. Először az É-i, 2 m széles sávban bontottunk el a D-en már elhordott 1 m vastag rétegsort, s így a pince egész területén átlagban 4,5 m-es mélységig jutottunk az 1975-ben megkezdett kutatások idején itt volt gödör legmélyebb pontjától számítva. Ennek során Ny felé jellemzően elvékonyodó kevert, köves-habarcsos-faszenes betöltés alatt ÉNy felé erősen emelkedő, 20–30 cm vastagságú rétegeket találtunk, továbbá köztük csak kisebb-nagyobb felületben mutató, gyakran tömbökben jelentkező agyaglerakódásokat és bizonyára az általajt képező sárga homokkő lepusztulásával keletkezett homokcsíkokat.

A továbbra is igen gazdag és rendkívül egységes, a 16. század első felénél korábbra nem keltezhető leletanyag (cserepedény és üvegtöredékek mellett jelentős számú, részben megégett fémtárgy – többek között ásópapucs, nyílhegyek, vashogács (?), vasalások – és jelentős mennyiségű állatcsont) inkább a különböző barna, barnászörös, égett, faszenes pusztulási rétegekből került elő.

A feltárás eredményeként végig kibontakozott az É-i pincefal dongaboltozata számára tervezett fészkek. Feltűnő volt, hogy utóbbi előtt általában csak laza, köves törmelékét találtunk, s azt nem töltötték ki a mélyebben megfigyelt rétegek sem.

Ezt követően ugyanis az alsó rétegsor további kutatását egy 4×2 m-es területen kezdtük meg a pince

ÉK-i negyedében, azaz a K-i falban feltárt ajtónyílás előtt. Itt előbb barna, kevert feltöltésben haladtunk – ebből ugyancsak sok kerámia, fém (patkó, zablá), üveg, egy aranyozott tetőcserep-darab és néhány újabb textiltöredék került elő – majd nagy felületen előbukkant az az egynemű, leletmentes, néhol nagy tömbök alkotta, Ny felé ereszkedő sárga homokkőréteg, amelyet korábban már a K-re benyúló pinceág beomlásával hoztunk kapcsolatba. Ez azonban nem húzódott ki egészen az É-i falsíkjáig, nem töltötte ki a boltváll fészket. Ez arra utalhat, hogy az utóbbi törmelék betöltése még azt megelőzően lerakódhatott, hogy a homokkőtörmelék a pinceajtón keresztül kiömlött a nagypince K-i felébe. Azt mindenesetre nem tudtuk rétegmegfigyelésekkel igazolni, hogy a D-i oldalhoz hasonlóan itt is leástak volna a 18. században – így az a tény, hogy a boltvállakba beépített téglákat már e részen sehol sem találtunk, inkább az építkezés félbeszakadására vonatkozó értékelésünket látszik alátámasztani.

A homokkőtörmelék alkotta réteg felületétől számítva még további 80–100 cm-t mélyítettünk, első sorban a megnyitott kutatóblokk Ny-i felében, ahol azonban a pince alját még nem értük el. Itt egyrészt egy közel 50 cm vastag, barna, egynemű, kifejezetten égett csíkokkal tagolt betöltést vágtunk át, amelyből a felső rétegekből ismertekkel megegyező jellegű és korú, továbbra is gazdag leletanyag került elő. Majd – már mintegy 80 cm-el a K-i ajtó küszöbszintje alatt! – egy nagyköves omlásréteg jelentkezett, benne téglákkal és faragott – széles, élszedett profilú – részben íves nyíláskeret-elemekkel (5., 8. kép). Ez utóbbiakat már nem emeltük ki, a mélyítést itt felfüggesztettük és a területet dokumentálás után visszatemettük.

Az utóbbi jelenségek egyértelmű értelmezése mindenesetre további kutatások nélkül nem lehetséges, hiszen a rétegtani kapcsolatot sem ismerjük még a K-i és a Ny-i falak előtti mélyebb szakaszok között. Az mindenesetre nem állítható, hogy egy beomlott téglaboltozat-rétegre bukkantunk volna. Ugyanakkor ma még azzal is számolnunk kell, hogy több omlás-pusztulás is érhet a nagypince területét. Így nem zárható ki az sem, hogy a kispince boltozatának beomlására még a vár végső pusztulását megelőzően kerülhetett sor. Az mindenesetre biztosnak tűnik, hogy a 16. század első felére helyezhető leletet tartalmazó, az előzőekben leírt változatos rétegsor úgy az utóbbi sárga homokkőrétege lerakódását, mint a Ny-i fal középső része leomlását követően került a pincetérbe. Hogy ennek egy részét egy szándékos, szemétyűjtő-jellegű betöltésnek tekinthetjük-e, vagy mindez teljes egészében a vár pusztulása kap-

csán illetve azt követően történt betöltődés, ma még aligha dönthető el egyértelműen. Ehhez a jövőben a terület teljes feltárására lesz szükség.

A vár K-i, a toronyépítményt övező, de a 2006. évi projekt által már nem érintett területéről már az 1970-es években megállapíthattuk, hogy lépcsős terepkialakítása egyértelműen Valkó Arisztid 1930 körüli feltárásaival hozható kapcsolatba – ekkor a falak mellől elhordott törmelékét egyszerűen elterítették a várhegy platójának szélén. Ugyanakkor azt kideríthettük, hogy az utolsó terepszint erősen lejtethet ÉK felé, azaz ugyanúgy, mint a lakóépület és a torony közötti részen, a hegy legmagasabb természetes pontja D-en volt.

A tanasztás során – továbbra is az álló falakra merőleges kutatóárokokkal illetve a közöttük nyitott kisebb szelvényekkel, ugyanis a kutató felületeket minden ásatási szezon után vissza kellett temetnünk – mindekelőtt sikerült meghatároznunk az elbontott várfal vonalát és annak jelentősebb alapozás-részleteit (sőt, néhol a külső szint vonatkozásában felmenő részeit) is kibonthattuk. Alaprajza itt igen sok szabálytalanságot mutatott (3. kép 2.) – emiatt, s a területen megfigyelt számos beásás értelmezésére tett kísérletként 2007-ben azt a később tévesnek bizonyult feltevést is megfogalmaztuk, hogy vonalát a középkor végén részben módosították – de építési jellegzetességeit, méretét tekintve megfelelt a Ny-i részen vizsgált szakaszainak. É-on a toronyhoz épített É–D-i fal vonalán túl egyenes vonalban futott K-re, majd egy támpillér-jellegű, vastagabb sarokrész után érdekes, lapos S-vonalban fordult DK felé, hogy utána a torony falával párhuzamosan csatlakozzon a D-i várfal még 2001-ben feltárt íves végződéséhez.

Az említett S-vonalú falszakaszon megfigyelt jelenségek ugyanakkor felvetették annak a lehetőségét, hogy itt keressük az erősség első bejáratát – azt ugyanis az eddigi kutatások során teljes biztonsággal nem lehetett eldönteni, hol lehetett a vár kapuja.¹⁸ Egy 2 m-es, egyenes szakaszon a fal szélessége csupán 120 cm volt, s míg ettől D-re a „szokásos” 140 cm-es mérethez még egy 80 cm-es felmenő falszakasz is tartozott, É-ra ugyancsak jóval magasabban maradt ránk a hasonló jellegű visszabontott fal. Feltűnő volt, hogy egy, a falsíkra merőleges lépcső pontosan ott jelentkezett, ahol D-en a falvastagság vált. Kézenfekvő lenne ezt egy, a várfalban kialakított egykori nyílás káva-maradványaként értékelni,

¹⁷ A fal helyreállítása, pontosabban újjá- vagy megépítése során lényegében ennek a tömbnek a vízszintre lefaragott részére támasztották az új nyugati támfalat!

¹⁸ Ennek megfelelően a 2006-ban megépített faszerkezet csak utalás az egyik lehetséges (késő középkori) helyszínre.

ez ellen azonban egyrészt az a megfigyelésünk szól, hogy maga a falkorona itt mélyebben található, mint az egykori külső járósínt, másrészt pedig az a tény, hogy nincs meg az É-i párja, a falazat itt szabálytalanul, visszabontás nyomait mutatva emelkedik. Az értékelést természetesen az is befolyásolja, hogy ez ideális helye lenne egy, a várhegy K-i oldalán húzódó árok felett feltételezhető fahíd érkezési pontjának – a várba ma felvezető utat ugyanis csak a 2000-ben kezdett helyreállítási munkák során alakították ki munkagépekkel. Végül azonban mindez még nem szolgál elegendő alapként egy várkapu itteni feltételezésére, hisz lehetséges, hogy csupán egy falazással kapcsolatos technikai megoldásról van szó.

Érdemes azonban arra is kitérni, hogy ugyanitt a várfal mellett azonosíthatunk egy K felé lejtő, kifejezetten lejtő, középkori külső szintként értelmezett felületet, melyről megállapíthatunk, hogy egy legalább 50 cm vastag, egynemű bronzkori réteg felszíne. Ebbe ásták bele a várfalat, maga a 20–30 cm széles alapozási beásás is megfigyelhető volt, sőt, egy szakaszon a lejtő felület felett egy 6–8 cm vastag, meszes, építési réteg is, amely ráfutott a fal alapozási kiugrására.

A feltárt falvonulaton belüli terület É-i részén már korábban sem találtunk olyan egyértelmű rétegvizszojokat, mint a torony K-i falához futó kutatóárokban, ahol egy egységes, 1452 utánra helyezhető homokkőves feltöltést azonosíthatunk.¹⁹ Ez részben az újkori falbontásokkal kapcsolatos, itt a középkori rétegeket is érintő földmunkákkal, részben korábbi, részleteiben nem ismert építkezések bolygatásaival volt magyarázható – s ezt erősítették meg az itt végzett újabb feltárások is. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a torony közvetlen környezete – pontosabban a várterület DK-i sarka – sem feltétlenül egyetlen szakaszban került feltöltésre. Az itt 100–150 cm vastag rétegsor több helyen legalább két, egymástól faszemes-törmelékcsikkal elválasztott, de ugyancsak a jellegzetes homokkőves-agyagos jelleg által meghatározott részre volt választható (10. kép).

Az azonban egyértelműen bizonyítható volt, hogy az É-i területet is jelentős mértékben feltöltötték, itt a rétegek néhol meredeken estek Ny-ról K felé. Hasonló lehetett a helyzet a korai belső járósínt esetében, bár azt nem minden kutatóblokkunkban értük

el. Ami ez utóbbi földmunkák kronológiáját illeti, kiemelendő, hogy úgy a várépítés korából származó szintről, mint magukból az általában markánsan sárga, néhol kifejezetten agyagos rétegekből – ha nem is nagy számban – jellegzetes Zsigmond-kori kályhacsempe- és kályhaszem-töredékek kerültek elő, s teljes mértékben hiányzott a mélypincéből ismert középkor végi leletanyag.

A területet Ny felől lezáró É–D-i fal mellett megfigyelhettük annak az említett feltöltésen húzódó építési rétegeit – s így meghatározhattuk a terület legkésőbbi járósíntjét – miközben az erősség ÉK-i sarkában feltárt, bontási törmelékkel kitöltött mély beásás/gödör értelmezése nem volt lehetséges. Nem zárható ki az sem, hogy itt még további építmények maradványait is elbontották a 18. században.

A várudvar D-i oldalának közepén, a kúttól K-re, több szakaszban egy, a várfal belső oldalához kapcsolódó, 8×7 m-es területet kutattunk, úgy, hogy annak É-i belső része (egy U formájú alaprajznak megfelelően) feltáratlan maradt. Célunk annak a feltételezett melléképületnek a vizsgálata volt, melynek zárófala alsó téglasorát az 1970-es években a lakóépület K-i záródása vonalában, a D-i várfalra merőleges kutatóárokban véltünk azonosítani. Ennek párja a Ny-i részen nem került elő, ahogy az É-i lezárását sem találtuk már meg. Egy egykori építmény szintjét csak egy habarcsos építési réteg jelezte, amely egy itt csupán egy 20–25 cm vastag sárga, néhol kifejezetten agyagos feltöltésen húzódott. Az utóbbiból előkerült pénzek – Zsigmond és Albert veretei – azt valószínűsítették, hogy itt ugyanarról a feltöltésről lehet szó, amelyet már úgy a vár Ny-i, mint a K-i részén is megfigyelhettünk. Alatta É-on már a bolygatatlan homokkő altalajra, D-en viszont egy hasonló anyagú, de korábbi, bizonyára a várfal emelése kapcsán végzett tereprendezéshez köthető vékonyabb feltöltés alatt, egy közel 50 cm vastag bronzkori rétegsorra bukkantunk.

Míg ettől K-re a várfalhoz kapcsolódó felső rétegeket az erózió már több mint 1 m-es szélességben elpusztította, az udvar felől húzódó kisebb törmelék-domb alatt a keresett építmény egykori téglapadlójának összefüggő habarcsaljzatát tárhattuk fel egy 250×150 cm-es felületen. Ezen még az É–D-i irányú téglasorok lenyomata is pontosan dokumentálható volt, a téglaméret így 29–30×16×? cm-nek bizonyult. Sajnos az már nem volt eldönthető, hogy az aljzat szélei utalnak-e az egykori épület elhelyezkedésére, ugyanakkor nem kizárt, hogy az említett, korábban megfigyelt téglasor sem felmenő fal, hanem csupán e padló részlete volt. Mivel egykori függőleges szer-

kezetek (cölöpváz, borona- vagy egyéb anyagú fal) egyértelmű nyomait nem sikerült megfigyelniük, az építmény alaprajzát sem rekonstruálhattuk.

Előzményeit s így a mélyebb rétegeket ugyanakkor végül a D-i várfal melletti 3 m-es sávban kutattuk (11. kép). Itt kiderült, hogy a felső padló-maradványok alatt, néhol 40 cm vastag sárga agyagos-törmelékeltöltési rétegekkel fedve, korábbi gazdasági épületekre utaló kemencemaradványok találhatóak, melyek tapasztott-átégett sütőfelületének nagy része is megmaradt. Teljes feltárásukra azonban nem vállalkoztunk, így közelebbi értékelésük még nem lehetséges. Mélyebben, egy kifejezett homokkőtörmelék-csikot elbontva itt is bronzkori jelenségek – köztük valószínűleg egy földbe mélyített lakóobjektum – jelentkeztek.²⁰ Ezeket – ugyanúgy, mint szinte a várhegy minden pontján – a középkori várfal építésekort vágták át.

Mivel vár kútjának betöltését korábban csak részlegesen bontottuk ki, a kutatások utolsó két évében kísérletet tettünk teljes feltárására. Az alul függőleges tömböket alkotó homokkősziklába vágott, néhol csupán 2 m-es átmérőjű objektumból lényegében végig egységes sárga homokos-habarcsos földet termeltünk ki, amely csak nagyon kevés késő középkori leletet tartalmazott. Az egykori vízszintet nem értük el, eddig az udvarszíntől számított 27 m-ig jutottunk (5. kép).

Végül a Várhegy Ny-i oldalában félkörívben húzódó, kívül földtöltés övezte árok korának meghatározására nyitottunk egy arra merőleges, 7 m hosszú kutatóblokkot. Megállapítottuk, hogy itt valószínűleg egy őskori teraszba ástott középkori védőműről lehet szó, melynek átlagban 120 cm vastag rétegsort eredményező feltöltődése jelentős fém-, üveg- és kerámialeleteket tartalmazott a vár életének utolsó korszakából.

Összefoglaló értékelésként megállapítható, hogy bár a solymári középkori erősség teljességre törekvő feltárását a jelen beszámolóban tárgyalt egy évtized alatt sem tudtuk elvégezni – kérdéses természetesen, hogy egy ilyen feladat egyáltalában megoldható-e ma a gyakorlatban – az eddig végzett ásatások jelentős eredményeket hoztak, miközben fontos kérdéseket továbbra is megválaszolatlanul hagytak.

Az egyértelműnek tűnik, hogy az Anjou-kor legjelentősebb főúri családjai közé tartozó Lackfiak 1355 és 1390 között emelt vára – egy ennél pontos-

sabb építési idő meghatározását a régészeti leletek sem teszik lehetővé²¹ – egy 26×80 m-es területet övező várfalból és az annak belső oldalához épített, 10×17 m-es külső méretű lakóépületből – palotából – állt. Az utóbbi felső, azaz tényleges lakószintjeit nem ismerjük, ahogy azt sem tudjuk, hol kell keresnünk az erősség külső kapuját. Korai gazdasági építmények maradványai a D-i várfal mellett ismertek, a talán már kezdetben kialakított kút mellett. A lakóépületben állhatott az az (egy vagy több) mázas cserépkályha, amely télen is olyan lakáskomfortot biztosíthatott, hogy birtokosa – így Zsigmond király, akik 1404-ben oklevelet keltezett a várban²² – időnként, így vadászatok alkalmával itt meg is szállhatott. Kifejezett uralkodói-főúri lakóhelynek, rezidenciának ugyanakkor már mérete miatt is aligha lehetett alkalmas, lényegében egy, már a 13. században is kedvelt²³ erősség-forma viszonylag kései példájának tekinthető.

A birtokosának személyével a mindenkor királyi hatalom erejét tükröző vár – amelyet fennállása idején úgy az uralkodó, mint a leghatalmasabb főúri családok igyekeztek fennhatóságuk alatt tartani, hiszen a királyság közepén, mint hatalmi bázis, fontos szerepet játszhatott – további építéstörténetének számos pontja azonban még tisztázatlan. Ez alapvetően a lakóépület mintegy 8×12 m-es külső méretű bővítése megítélésére vonatkozik, melynek építését az ásatási megfigyeléseinkre alapozott feltételezéseink szerint Ny-i pincefalának menet közbeni beomlása miatt félbehagytak. Nem térve ki most e helyzet meggyőző rekonstrukciójának problémáira – tehát arra, hogy miképp képzelhető el egy középkori vár élete az udvar közepén tátongó 6–7 m mély gödörrel – kérdéses ezen építkezés időpontja is, továbbá feltételezhető kapcsolata a vár más pontjain igazolható munkálatokkal.

Kézenfekvőnek tűnik, bár közvetlenül nem bizonyítható, hogy az építmény DNy-i sarkában feltárt kisebb szemétdömrő²⁴ annak építése kapcsán keletkezett, így az abban talált érmék alapján 1460 lenne a munkák *post quem* időpontja. Ugyancsak logikus, de közvetlenül szintén nem bizonyítható ugyanakkor az a feltevés, hogy nagyrészt a bővítés ter-

¹⁹ FELD 1985, 454. – itt kell megjegyezni, hogy az 1976. évi 7. árokban talált ún. metéltmázás korsóhoz köthető egyértelmű rétegvizszojokat nem sikerült meghatározni, az valószínűleg már az újkorban bolygatott betöltésből került elő.

²¹ A vár történetére, így az írott forrásokra lásd: ENGEL 1996, 413., továbbá FELD 1985, 451–453., az utóbbi munkában (454.) utalással a várfal építési rétegéből előkerült cserépedény-töredékekre.

²² FELD 1985, 452.

²³ FELD 2015, 359.

²⁴ FELD 1985, 456.

²⁰ Az őskori objektumok értékelését Vicze Magdolna végzi, emiatt dolgozatunkban ezek kérdésére bővebben nem térünk ki.

vezett kétszintes pincéje számára kitermelt – mai ismereteink szerint legalább 300 m³ – sárga homokkötörmelékéből származik az, a vár szintje minden részén megfigyelt, bár többretegű feltöltés (K-en néhol több mint 100, de Ny-on és D-en is néhol 50 cm-es vastagságban). Az utóbbiból ismert legkésőbbi pénzt 1452-ben verték,²⁵ s ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a két jelenséget kapcsolatba hozzuk egymással. Ugyanakkor természetesen nem szabad feltétlenül csupán egyetlen „feltöltési akcióval” számolnunk, mint láttuk, a rétegek korántsem voltak mindenütt egységesek – ez természetesen egy azonos időben végzett földmunka esetében sem várható el – sőt, még azzal is számolhatunk, hogy a kútásás során kitermelt homokkőves földanyagot terítették el a várudvar egyes részein.

Az adatok így tehát a mélypince építését tekintve legkorábban az 1453 és 1481 közé helyezhető Garai-birtoklás²⁶ időszakára látszanak utalni, miközben korántsem zárható még ki egy későbbi időpont sem. Az ásatás során előkerült, a hasonló lelőhelyeken nem éppen gyakori Mátyás-emblemás majolika padlótegélák (12–13. kép)²⁷ itteni előfordulása leginkább Corvin János ezt követő váruraságával lenne magyarázható, de azok eddig csak a bővítmény felső betöltési rétegeiből ismertek. Ha azonban az építkezést kapcsolatba hozzuk a jelentős K-i feltöltésekkel, egy lehetőséget nagy valószínűséggel ki kell zárunk – azt ugyanis, hogy a bővítmény emelését II. Ulászló 1500 körüli reneszánsz építkezéseihez kössük. A korábbi megfigyeléseink szerint²⁸ ugyanis ekkor nem csupán a 14. század végi lakóépület átépítésére, a nyéki királyi villák kőfaragóihoz köthető nyíláskeretekkel való díszítésére került sor, de a DK-i négyzetes torony emelésére is – mégpedig azt a tárgyalt feltöltési rétegekbe alapozták! Természetesen elvileg itt is számolhatunk több építési periódussal, azaz a torony akár a 16. század egy későbbi időszakából is származhatna, kérdéses ugyanakkor, miért és ki lehetett az építtetője? A kérdések és hipotézisek sorát természetesen lehetne folytatni – hány évvel a feltöltés után lehet abba egy épületet alapozni, lehetett-e egy építkezés emléke a torony és az azt a várfallal összekötő É-i és D-i fal, mikor emelheték a feltehetően ugyancsak feltöltött területen állt Ny-i, bizonyára toronyszerű épületet

– biztosabb megállapításokat azonban ismereteink jelenlegi szintjén aligha tehetünk.

Függetlenül Ny-i bővítménye sorsának megítélésétől – tehát hogy az, falainak részleges omlása után valóban csak szemétygyűjtőként szolgált-e és végső feltöltődésére csak a vár pusztulása után került volna-e sor – az átépített lakóépület bizonyára alkalmas lehetett urának hosszabb itteni tartózkodására is. Bár a korszak mázas cserépkályháit nem ismerjük a várból, a reneszánsz kőfaragványokkal ellátott épületrész s talán egy kifejezetten faszerkezettel épített külön lakószint akár királyi igényeket is kielégíthetett. Így könnyen elképzelhető, hogy 1526 után néhány évig Bakics Pál és családja rezidenciájaként is szolgálhatott. Az azonban csak egy a lehetséges feltevések közül, hogy éppen az ő birtoklása idején választották volna le az említett falakkal a vár K-i részét, mintegy elővárat alakítva ki a lehetséges fő támadási irány felé. A vajda néhány évvel később a csókakői várban folytatott építkezései egy ilyen hevenyészett megoldással szemben sokkal inkább a modern hadiépítészet formáinak ismeretét bizonyítják. A korábban belül nyitott kaputornyot ott épp ekkor zárták le egy fallal a várudvar felé, ezért az sem valószínű, hogy ő lett volna Solymáron a Ny-i védőmű építtetője.²⁹

Az eddig már részben feldolgozott – s túlnyomórészt a máig tehát egyértelműen még nem értelmezhető mélypincéből származó – leletanyag (14–16. kép)³⁰ vitathatatlanul bizonyítja, hogy az oszmán hódítók már nem szállták meg, de legalábbis nem használták a várat. Az 1930-as évek ásatásain előkerült 1561. évi dénár³¹ ez ellen nem szolgálhat bizonyítékként, hiszen a talán már 1541-ben felégetett, majd fokozatosan romba dőlt erősséget a környék lakói természetesen később is felkereshették. Ekkor még aligha a kőbányászat szándékával, arra csak a 18. század első évtizedeitől került sor, melynek eredményeképp a középkori solymári vár felszín felett álló maradványai hamarosan eltűntek a várdomb platójáról.

²⁹ HATHÁZI 2010, 100–117.

³⁰ A kerámiaanyagot Tóth Tünde, az üvegleleteket Megyeri Edit, a fémtárgyakat Kolonics Bence dolgozta illetve dolgozza fel egyetemi szakdolgozatban.

³¹ ENDRÓDI–FELD 1980, 269.

István Feld

Archaeological excavations in Solymár Castle, 2001–2013

Keywords: *research excavation, research history; Solymár; Várhegy, County Pest; Bronze Age settlement, late medieval castle ruins, architectural history*

The scanty remains of the late medieval castle are located on the oval plateau of the Várhegy [Castle Hill] by Solymár (id. no. 11417; MRT 7, Site 25/6; Fig. 3. 1) overlooking the valley between the Pilis and the Buda Mountains on the northern outskirts of Budapest; the little that had survived the 18th century stone robbing activity was first excavated by Arisztid Valkó, an amateur archaeologist between 1929 and 1934, who also uncovered the extensive remnants of a hilltop settlement of the Middle Bronze Age Ványa culture. His research was discontinued and in the lack of an examination of the layer sequence and relationship between occupation levels, he was unable to clarify the relationship between the buildings he had discovered: the lower level of a ca. 10 m×17 m large residential building, the remnant of a ca. 7 m×7 m large tower (external dimensions) and the 17 m long wall section adjoining the latter, and neither was he able to reconstruct the groundplan of the castle.¹¹

His trenches were not backfilled for many decades. The investigation of the castle's area was undertaken between 1972 and 1977. The smaller excavations conducted at this time involved the opening of trial trenches and a few sounding trenches, in which the last medieval occupation surface could be identified alongside the main features of the groundplan and the most important periods in the castle's architectural history.² At the same time, a few details such as the rampart preserving wood imprints on its outward sloping, mortary surface (perhaps indicating a former flight of steps) elude interpretation.³

In 2000, an unprofessional wall conservation was performed that led to the destruction of major prehistoric and medieval layers. To cut the losses, a smaller excavation was conducted in 2001,⁴ which clarified the line of the castle wall in the south-east and also yielded a information on the strongly demolished western end of the building. We began the removal of the fill of an adjoining, 9 m×5 m large building (interior dimensions) that first appeared to be a pit. We continued its excavation in 2004. We excavated a roughly 2.5 m layer sequence that yielded some 1500 finds.

In 2005, the local government of Solymár won a major grant for the development of the castle into a tourist attraction. The project called for the reconstruction of the wall above the ground surface, the partial reconstruction of the residential building, the indication/presentation of the assumed castle gate and the well using modern architectural techniques and the rebuilding of the tower's remnants into a look-out. The goal of the excavations preceding this work was to uncover the castle's demolished walls and to clarify the stratigraphic relations of the residential building and its western annex. Thus, we could not undertake the study of other topographic and stratigraphic issues. Additionally, the available funds were insufficient for presenting the castle's eastern part.

Taking the partly already known groundplan as a starting point, we first clarified the line of the castle wall in the western two-thirds of the castle hill by opening trenches perpendicular to its assumed line. Next, we uncovered the remnants of the castle wall sections between the trenches, which was 140 cm thick on the average and had been built from locally mined sandstone. In many cases, however, we only found the bedding trench of the wholly robbed former wall (Fig. 1). The wall had often cut through thick homogeneous prehistoric layers and pits. We rarely found any medieval architectural or fill layers on the inner side of the walls owing to erosion.

One major result of our excavation was the discovery that the northern wall incorporating the above-

²⁵ FELD 1985, 455.

²⁶ ENGEL 1996, 413.

²⁷ Feldolgozásukat Baráth Carmen Anita végzi

²⁸ Lásd erre FELD–LÁSZLÓ 1981.

¹¹ The footnote texts can be found in the Hungarian study.

mentioned rampart of unknown function of the residential building's western annex was not identical with the genuine castle wall. The latter's line was often indicated by no more than a ditch in front of the outer side of the former. It originally adjoined the north-western end of the residential building with a slight curve, suggesting that during its initial period, the castle was enclosed by a wall of irregular oval form following the natural outline of the plateau (*Fig. 3. 1*). The residential building was set against its inner side in the north from the very beginning.

We found that the western annex was clearly later in relation to both the castle wall and the residential building; the need for the construction of a separate northern wall was necessary because the lowermost level of the cellared building lay much deeper than the floor of the earlier castle wall's foundation. The building's strongly decayed western wall and the better preserved eastern wall was bonded to the decayed southern wall section. We assumed that the substantial amount of earth mixed with sandstone that had been removed when the cellar was dug was not transported away from the castle, but was spread over the area enclosed by the castle wall. We found a fill mixed with sandstone that was 1 m thick on the average in the east, in the area of the tower, in the 1970s,⁵ as well as in the trench that cut through the castle's western end (*Fig. 4*), where we noted a 20–30 cm thick yellow fill mixed with sandstone underneath the last medieval occupation level. Although this fill did not yield any distinctive finds, the few glazed stove tiles recovered from the underlying layers suggest that this earth-moving operation occurred after the dismantling of the stoves built in the first third of the 15th century.

However, we were unable to determine when the two wall sections of roughly the same size built against the curved western wall section – which we interpreted as the foundations of a *ca.* 6 m wide tower open towards the castle's interior – had been built. Their mortar differed from that of the castle wall.

We had no opportunity to examine more closely the layers and features of the Vátya culture in the area enclosed by the castle wall. We only uncovered a larger Bronze Age feature that lay on the hillside, south of the castle's well. Its loose, upper ashy layers yielded a substantial number of finds dating from the Koszider period. The location of this feature offers new information on the Middle Bronze Age topography of the castle hill and supports the assumption that there were no fortifications on the plateau's perimeter, or at least along its southern perimeter.⁶

Simultaneously with the construction work in 2006, we investigated the lower storey of the residential building and the western cellar. We did not manage to excavate down to the latter's floor level during the allotted time and had to break off its investigation.

There was a smaller pit in the residential building's western part, which can probably be identified with the collapse of the "vaulting" over a part of the cellar dug into the natural sandstone at the time the building perished. It was filled with the same red, mixed destruction debris containing large numbers of bricks and red-painted plaster fragments, which we had observed above the thin layer of clay over the sandstone, sometimes accumulating to a thickness of 100 cm (*Fig. 9*).⁷ A typical Renaissance door or window frame was brought to light from this layer.⁸

We cleared a several meters thick layer sequence of the cellar's fill in that year. We only found a layer indicating demolishing in the Modern Age in front of the southern wall. We found no traces of a debris, destruction or demolishing layer originating from a higher (stone) building that had once possibly stood over the cellar; what we documented was a layer sequence rich in finds dating from around 1500 and animal bones that had been continuously inwashed. Most of these layers sloped towards the cellar's middle part. Mention must be made of a lower-lying, typically brownish-red debris layer in the area's eastern part that reached a thickness of 1 m in some spots, which was predominantly made up of plaster and burnt daub fragments preserving the imprints of a wooden structure and yielded a vast number of iron nails of differing sizes. The location of this layer suggested that it had been deposited the cellar from the east.

It was quite striking that we found much thinner layers that sloped more strongly eastward in the western part of the cellar, a part of which could be attributed to the natural erosion of the cellar's natural sandstone

^{2,7} The excavations between 2001 and 2013 were directed by the present author, assisted by Magdolna Vicze during the investigation of the prehistoric features. Some of the points made in the brief report on the 2001 season (FELD 2003, 214) have seen been modified.

side, and their accumulation quite obviously preceded the fill preserving the remains of timber-framed structure (*Figs 5–6*).

During the excavation of the fill, we found a semicircular stone-framed door. Its threshold lay some 6 m below the courtyard's level (*Fig. 7*). It seems likely that it was the entrance to the cellar part dug into the sandstone extending under the residential building whose collapsed "vaulting" was mentioned in the above. While very little survived of the cellar's western wall, the entire face of the eastern wall with the door frame was preserved. The northern wall was the best preserved, of which a prominent platform also survived. The more extensive decay of the southern wall can probably be attributed to the two air vents and the 18th century robbing of the walls, which most likely occurred in this area only (*Fig. 3. 2, Fig. 7*).

We identified a *ca.* 1 m high recess with curved upper edge on the eastern, northern and southern side of the wall in line with the height of the eastern door's threshold, which we interpreted as the bed for the shoulder of a barrel vault. The vault ran above the stone-framed cellar door and its highest point was probably in line with the platform in the northern wall (*Fig. 5*), from which we concluded that we had in fact found a double-storey cellar.

From 2007, the investigations in the castle were continued as part of the field training school of the medieval archaeology students of the Eötvös Loránd University in Budapest. We rebuilt the walls of the cellar up to the courtyard level, beginning with the southern and western wall, continuing with the eastern wall and, in 2012, with the northern wall (*Fig. 2*). The goals of the 2006 project plan were accomplished and the castle is now a popular tourist destination and the setting of countless local events.

During the archaeological field training, one of our main priorities was a meticulous study of the cellar's infilling. However, we did not complete this task during the six years. During the careful clearing of the layers, we often observed raw, workable clay between the sandy-mortar levels that were often difficult to distinguish from each other. Their documentation in drawing (*Figs 5–6*) inevitably accentuates their hardly independent nature since they accumulated during a single, relatively brief period of time, which is also supported by the rich and varied assemblage of kitchen- and tableware and glass and metal objects that can hardly be dated to before the earlier 16th century. The more noteworthy pieces include stoneware pottery fragments from Lostice and the Rhine region, a gilded roof tile fragment, bowl-shaped stove tiles, a high number of metal artefacts, many of them burnt, such as a spade shoe, arrowheads, a cauldron, iron fittings, weapons and horse harness as well as larger pieces of burlap, which were preserved under the humid conditions in the greater depth. A majolica floor tile with the emblem of Matthias Hunyadi (*Fig. 12*) lay in the thick destruction level of the cellar's eastern part.

The entire bed of the barrel vault was uncovered in the southern cellar wall and two courses of bricks were preserved at its western end. The lower end of the two air vents in the southern wall was made from bricks of identical size. In the case of the western wall, we found that a significant portion had collapsed soon after it had been built. Its middle section had probably become cemented owing to the later desiccation of the still wet mortar, and was preserved as an irregular block of wall at the cellar's western end under the above-mentioned layer sequence – explaining why we could only identify its face extending to this block in the two (southern and northern) corners.⁹ Construction work was abandoned and neither the wall, nor the vault was rebuilt.

We investigated the lower layer sequence over a 4 m×2 m large area in the cellar's north-eastern quarter. We found a westward sloping yellow sandstone layer underneath the brown fill, which we associated with the collapse of the cellar part extending eastward. Below this, we cut through a fill with burnt stripes, whose upper part yielded a rich array of finds of the type identical with and dating from the same period as the material from the upper layers. Some 80 cm under the threshold level of the eastern door, we found a debris layer with large stones containing bricks and carved, partly curved, chamfered door or window frame elements (*Figs 5, 8*). We did not lift the latter and we backfilled the area after its documentation. The interpretation of the latter phenomena is impossible without additional investigations. We cannot claim that we had found the remains of a collapsed brick vaulting. At the same time, we must also reckon with the possibility that the cellar had suffered several collapses and other damages.

We were able to determine the line of the demolished wall in the castle's eastern part, in the area of the tower, by opening a series of trenches perpendicular to the wall and smaller trenches between them. We also uncovered sections of the foundations. Although the groundplan was rather irregular (*Fig. 3. 2*), its main

traits and size conformed to the section investigated in the western part. In the north, it ran eastward in a straight line, extending beyond the north to south wall adjoining the tower, and following a buttress-like, thicker corner, it turned south-eastward along a slight S-shaped line, ending in a line parallel to the tower's wall up to the previously excavated curved part of the southern wall section.

Certain observations made along the S-like line of the wall suggested that the first entrance to the castle lay in this area; previous research was unable to determine the exact location of the gate.¹⁰ A 2 m long, straight section of the wall was only 120 cm thick, while to its south, the wall had its "usual" thickness of 140 cm and even an 80 cm high wall portion was still extant.

We did not find as clear-cut a layer sequence in the northern part of the area enclosed by the wall as in the trench extending to the tower's eastern wall, where we identified a homogeneous fill with sandstone that was 100 cm thick on the average.¹¹ It also became clear that the immediate area around the tower was not necessarily filled up at the same time (*Fig. 10*). Regarding the date of this major earth-moving operation, rectangular and bowl-shaped stove tiles dating from the first third of the 15th century were recovered from the level corresponding to the construction of the castle as well as from the yellow layers, while late medieval finds resembling the ones brought to light from the cellar were entirely lacking.

We investigated an 8 m×7 m large area in the middle of the southern part of the castle's courtyard. Although we were unable to locate the walls of the outbuilding that had once stood here, and the upper layers associated with the inner side of the castle walls were destroyed by erosion, we did find the mortar foundation of the one-time brick floor of the sought building under a heap of debris. A 20–25 cm thick yellow fill lay underneath the mortar. The coins from this layer – issues of Sigismund of Luxemburg (1387–1437) and Albert Habsburg (1437–1439) – suggest that this was the same fill as the one observed in the castle's western and eastern part (*Fig. 11*). After clearing this layer, we uncovered oven remains indicating the presence of a former outbuilding. Deeper still, after clearing a level of sandstone rubble, were Bronze Age features, the remains of what was probably a sunken house.

During the final excavation seasons we excavated the castle's well. We removed a homogeneous yellow sandy fill mixed with mortar, which contained few late medieval finds. We excavated down to 27 m from the courtyard's level (*Fig. 5*).

Summing up the main findings of our research, we may say that Solymár Castle was essentially made up of a castle wall enclosing a 26 m×80 m large area with a residential building measuring 10 m×17 m (exterior dimensions). It was built by the Lackfi family, one of the most significant aristocratic families of the Angevin period, between 1355 and 1390 – a closer dating is not possible, even based on the archaeological record.¹² The number of possible storeys of the residential building remains unknown, as does the location of the castle's entrance. We found the remains of an early outbuilding by the southern castle wall, near the well. We know that there was one tiled stove (perhaps more) in the residential building, which provided the necessary creature comforts even in winter and that its owner – for example King Sigismund of Luxemburg, who dated one of his charters of 1404 in the castle¹³ – had lodged here when hunting. However, the castle was unsuitable for serving as a royal or aristocratic residence owing to its size and it can therefore be essentially regarded as a late example of a stronghold type that was popular already in the 13th century.¹⁴

Several details of the castle's later architectural history remain unknown. This essentially involves the interpretation of the residential building's western annex, whose construction was – in our view – probably discontinued owing to the collapse of the cellar's western wall. It seems likely that the refuse pit in the building's south-western corner, excavated earlier,¹⁵ can be linked to this construction work and that the coins brought to light for the pit indicate a *post quem* date of 1460 for this work. It also seems feasible that the fill observed in several areas of the castle originates from the sandstone removed during the construction of the planned double-storey cellar. The latest coin from this fill layer was struck in 1452,¹⁶ which does not exclude an association between the two.

The evidence thus indicates the period when the castle was owned by the powerful Garai family between 1453 and 1481¹⁷ at the earliest. The presence of majolica floor tiles bearing the emblem of Matthias Hunyadi

³¹⁷ During the reconstruction or, better said, rebuilding of the wall, the new western buttress wall was built against this block, which was previously carved to provide an even surface.

(*Figs 12–13*) could best be explained by János Corvin's subsequent possession of the castle. If, however, this building activity is linked with the major infilling operation, we can exclude the possibility that it was part of Ulászló II's Renaissance constructions around 1500, when the late 14th century residential building was rebuilt and decorated with Renaissance windows and doors, and when the south-eastern square tower was erected – which, however, had foundations dug into the fill layers in question.⁴¹⁸ Obviously, we can assume several building periods, meaning that the tower could have been erected in a later decade of the 16th century – in this case, the obvious question is the identity of its builder. The date of the construction of the western, similar tower-like structure, probably also standing in an infilled area, remains similarly uncertain.

Irrespective of the interpretation of its western annex, the residential building rebuilt at this time was probably suitable for longer sojourns of its owner. It is thus possible that it served as the residence of Voivod Pál Bakics for a few years after 1526, who had moved to Hungary from Serbia with his family. However, there it cannot be proven that the wall separating the castle's eastern part – effectively creating a bailey to defend the castle from the main potential direction of attack – had been erected during his ownership.

The assessment of a part of the finds that were predominantly recovered from the cellar (*Figs 14–16*) provides conclusive evidence that the Ottoman Turkish conquerors had not used the castle. It was regularly robbed of its stone from the first decades of the 18th century onward and thus the above-ground remains of the stronghold soon disappeared from the hill's plateau.

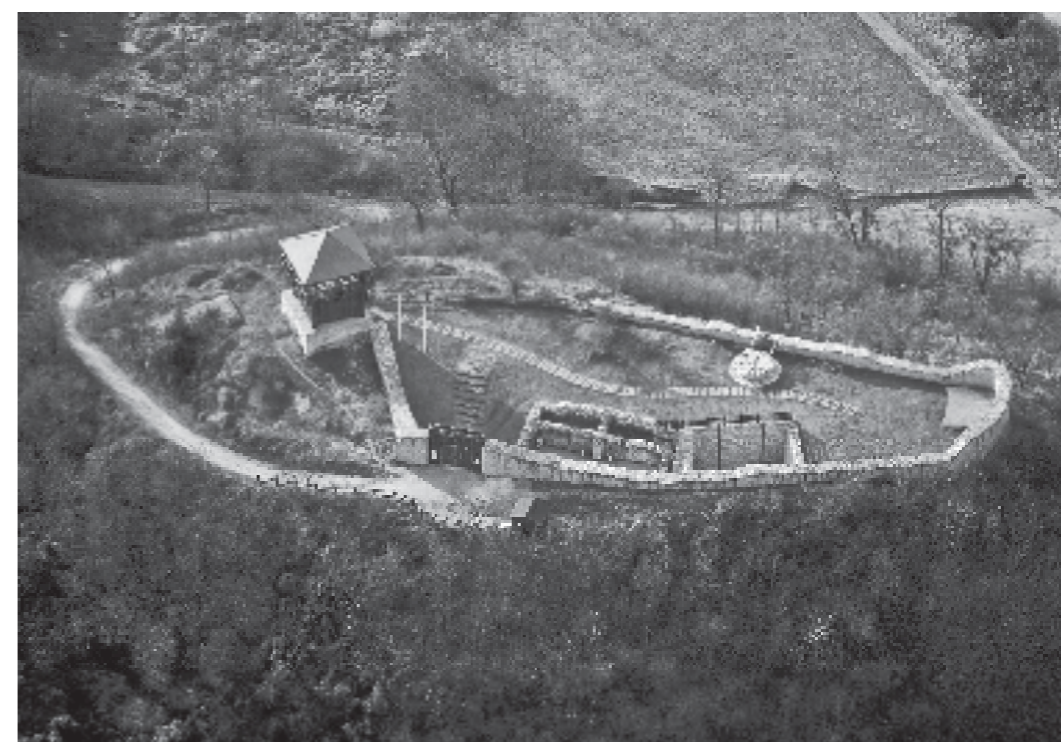
⁴¹⁸ The wooden structure constructed in 2006 is merely an indication of one of the potential (late medieval) locations.

Irodalom • References

- DINNYÉS ET AL. 1986 DINNYÉS I.–KÖVÁRI K.–LOVAG ZS.–TETTAMANTI S.–TOPÁL J.–TORMA I.: Magyarország régészeti topográfiája 7. Budapest, 1986.
- ENGEL 1996 ENGEL P.: Magyarország világi archontológiája I. Budapest, 1996.
- ENDRÓDI 1978 ENDRÓDI A.: A Vatyai-kultúra erődített magaslati telepe Pest megyében (Solymár-Várhegy). Szakdolgozat. ELTE Régészeti Tanszék, 1978.
- ENDRÓDI 1984 ENDRÓDI A.: Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon (1972–1977), középső bronzkori magaslati telep. Budapest Régiségei XXVI (1984) 113–130.
- ENDRÓDI–FELD 1980 ENDRÓDI A.–FELD I.: Régészeti kutatások a solymári Mátyás-dombon, 1929–1934. Studia Comitatensia 9 (1980) 267–313.
- FELD 1976 FELD I.: A solymári vár. Szakdolgozat. ELTE Régészeti Tanszék, 1976.
- FELD 1985 FELD I.: Újabb kutatások a solymári középkori várban. Studia Comitatensia 17 (1985) 451–463.
- FELD 2003 FELD I.: Solymár, Vár. In: Kisfaludi Júlia (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Archaeological investigations in Hungary 2001. Budapest 2003, 214.
- FELD 2015 FELD I.: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében II. Századok 149 (2015) 333–381.
- FELD–LÁSZLÓ 1981 FELD I.–LÁSZLÓ Cs.: Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csővári és a solymári várból. Művészettörténeti Értesítő XXX (1981) 81–94.
- FELD–VICZE 2006 FELD I.–VICZE M.: Jelentés a solymári vár 2005. évi ásatásáról. Castrum 2006/1, 106–110.
- HATHÁZI 2010 HATHÁZI G.: Csókakő vár az írott és a régészeti források tükrében. In: Béni K. et al.: Csókakő a harmadik évezred küszöbén. Csókakő 2010, 15–151.

1

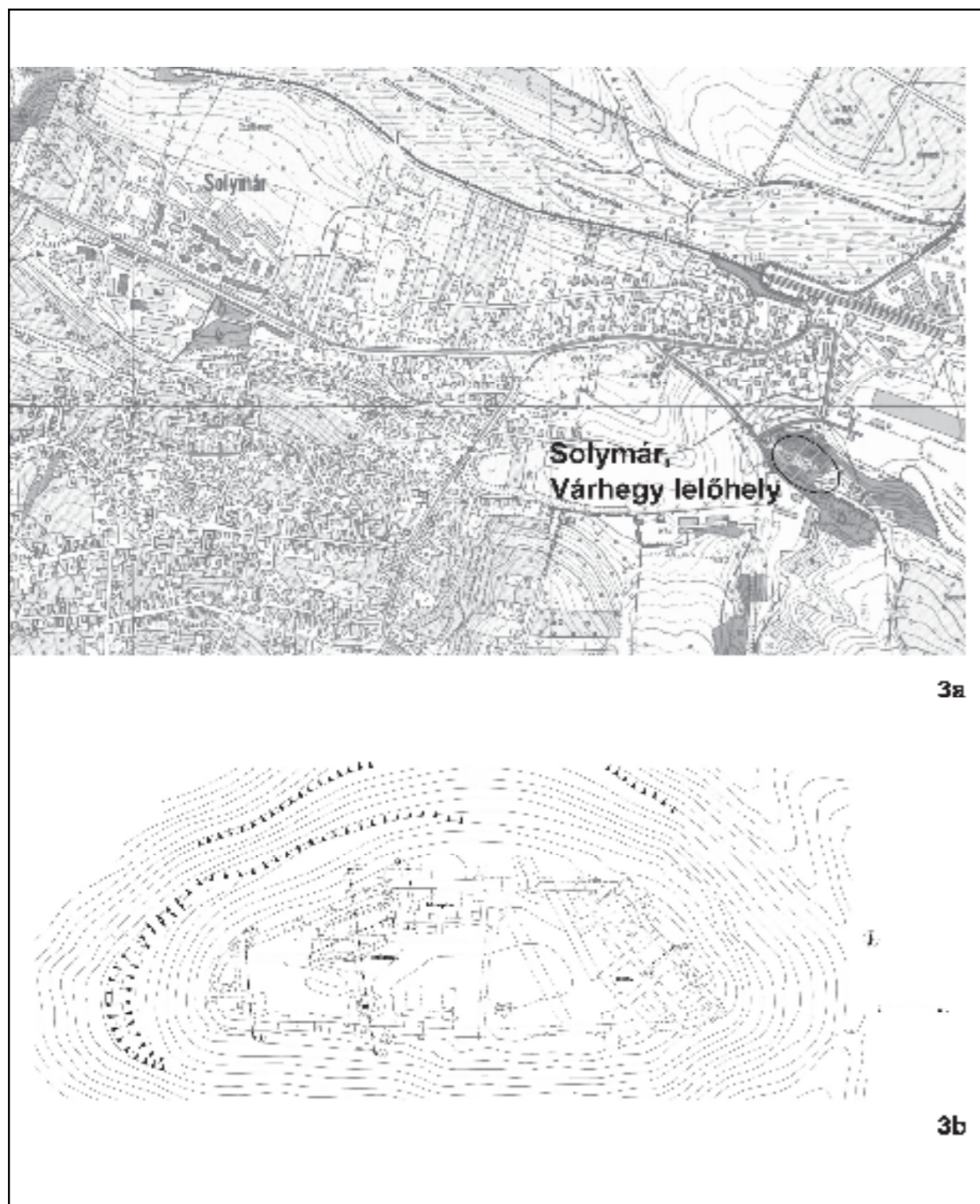
2

1. kép: Solymár, Várhegy. A vár légifelvétele É felől, a 2005. évi feltárások után (foto Miklós Zsuzsa)

2. kép: Solymár, Várhegy. A vár légifelvétele É felől, 2012. (foto civertan.hu)

Fig. 1: Solymár, Várhegy. Aerial photo of the castle from the north after the 2005 excavation (photo: Zsuzsa Miklós)

Fig. 2: Solymár, Várhegy. Aerial photo of the castle from the north, 2012 (photo: civertan.hu)

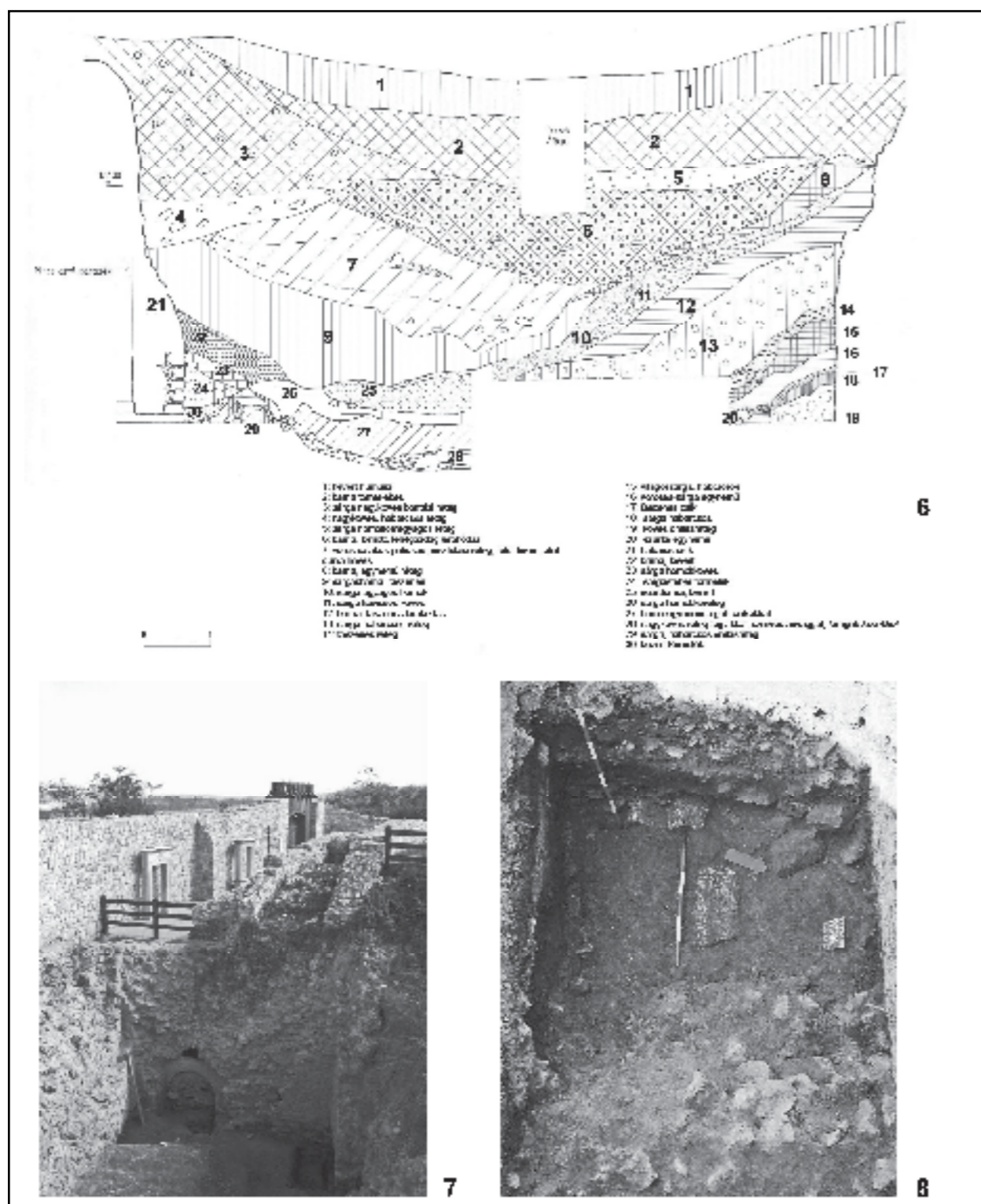

3. kép: Solymár, Várhegy. 1. Topográfiai térkép; 2. A vár összesített kutatási alaprajza a tanulmányban közölt metszetek jelölésével

Fig. 3: Solymár, Várhegy. 1. Topographic map; 2. combined plan of the investigation of the castle, showing the location of the sections published in the study

4. kép: Solymár, Várhegy. Az 1. sz., É–D-i metszet a vár Ny-i végén (2005, 3. árok)
 5. kép: Solymár, Várhegy. A 2. sz. összesített É–D-i metszet a mélypincén és a várkúton keresztül
 Fig. 4: Solymár, Várhegy. North-south section (Section 1) at the castle's western end (2005, Ditch 3)
 Fig. 5: Solymár, Várhegy. North-south section (Section 2) of the cellar and the well

6. kép: Solymár, Várhegy. A 3. sz., összesített K–Ny-i metszet a mélypincén keresztül

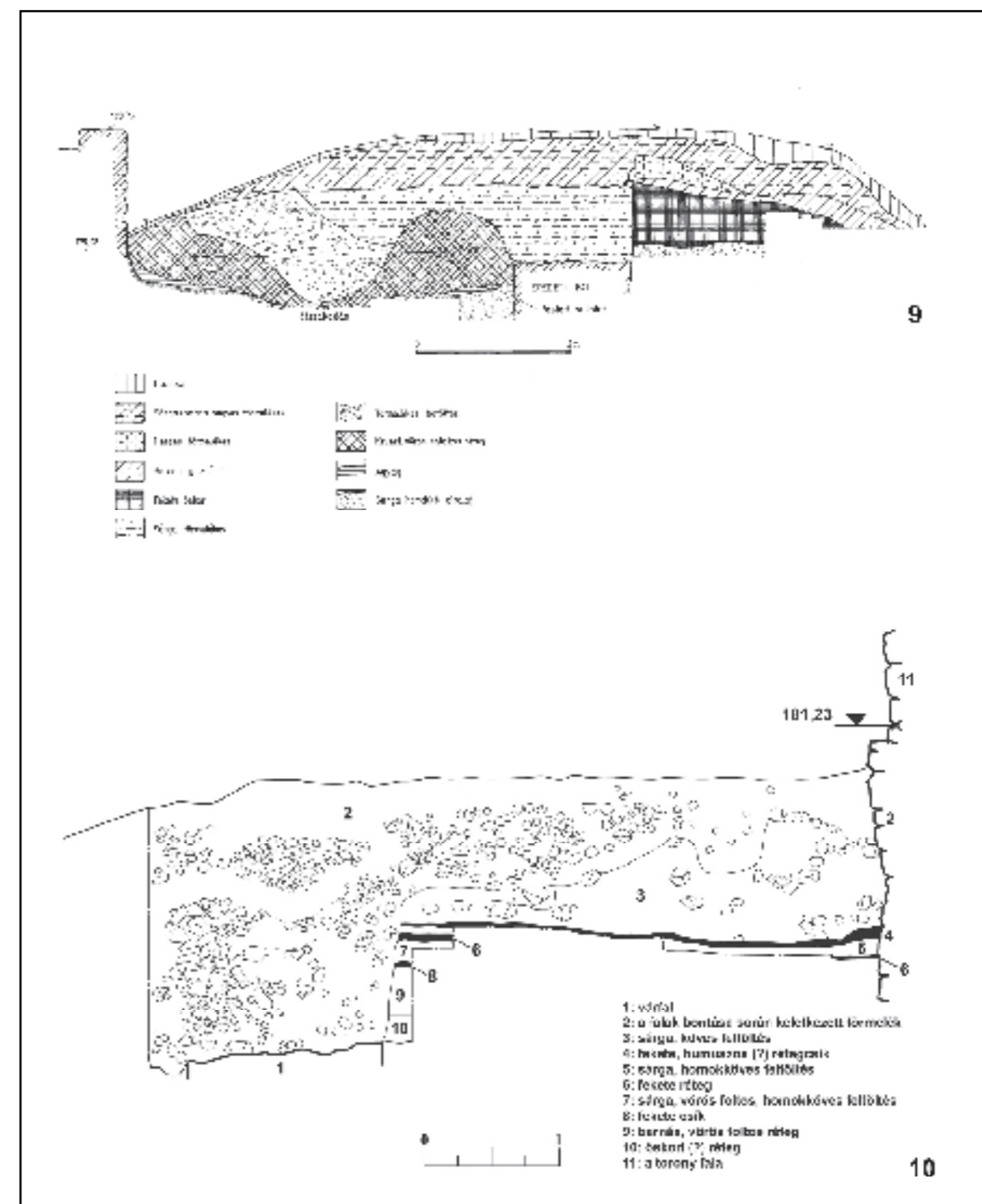
7. kép: Solymár, Várhegy. A mélypince feltárása Ny felől, 2007.

8. kép: Solymár, Várhegy. A mélypince 2012-ben elért alsó rétegei, É–K-i negyed

Fig. 6: Solymár, Várhegy. East-west section of the cellar (Section 3)

Fig. 7: Solymár, Várhegy. Excavation of the cellar from the west, 2007.

Fig. 8: Solymár, Várhegy. The lower layers of the cellar excavated in 2012, north-south quarter

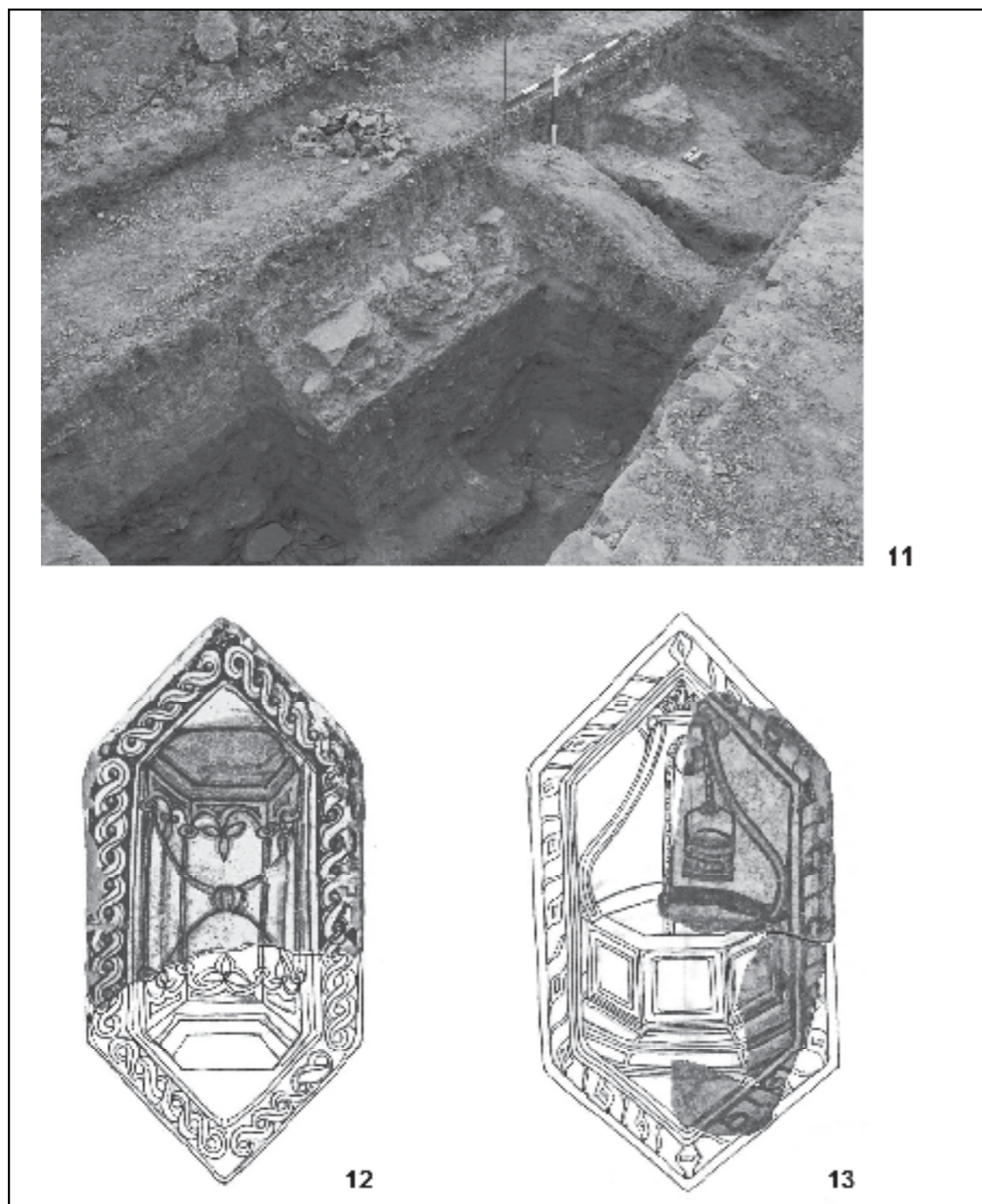

9. kép: Solymár, Várhegy. A 4. sz. összesített D–É-i metszet a lakóépület Ny-i részének rétegsoraival

10. kép: Solymár, Várhegy. Az 5. sz., a torony K-i falára merőleges K–Ny-i metszet (2012, XX. szelvény)

Fig. 9: Solymár, Várhegy. South-north section (Section 4) with the layer sequence of the residential building's western part

Fig. 10: Solymár, Várhegy. East-west section (Section 5) perpendicular to the tower's eastern wall (2012, Trench XX)

11

12

13

11. kép: Solymár, Várhegy. A kúttól K-re eső terület rétegsora (feltöltés, alatta kemencék sütőfelülete, legalul bronzkori betöltés) (2012, XXIII. szelvény)

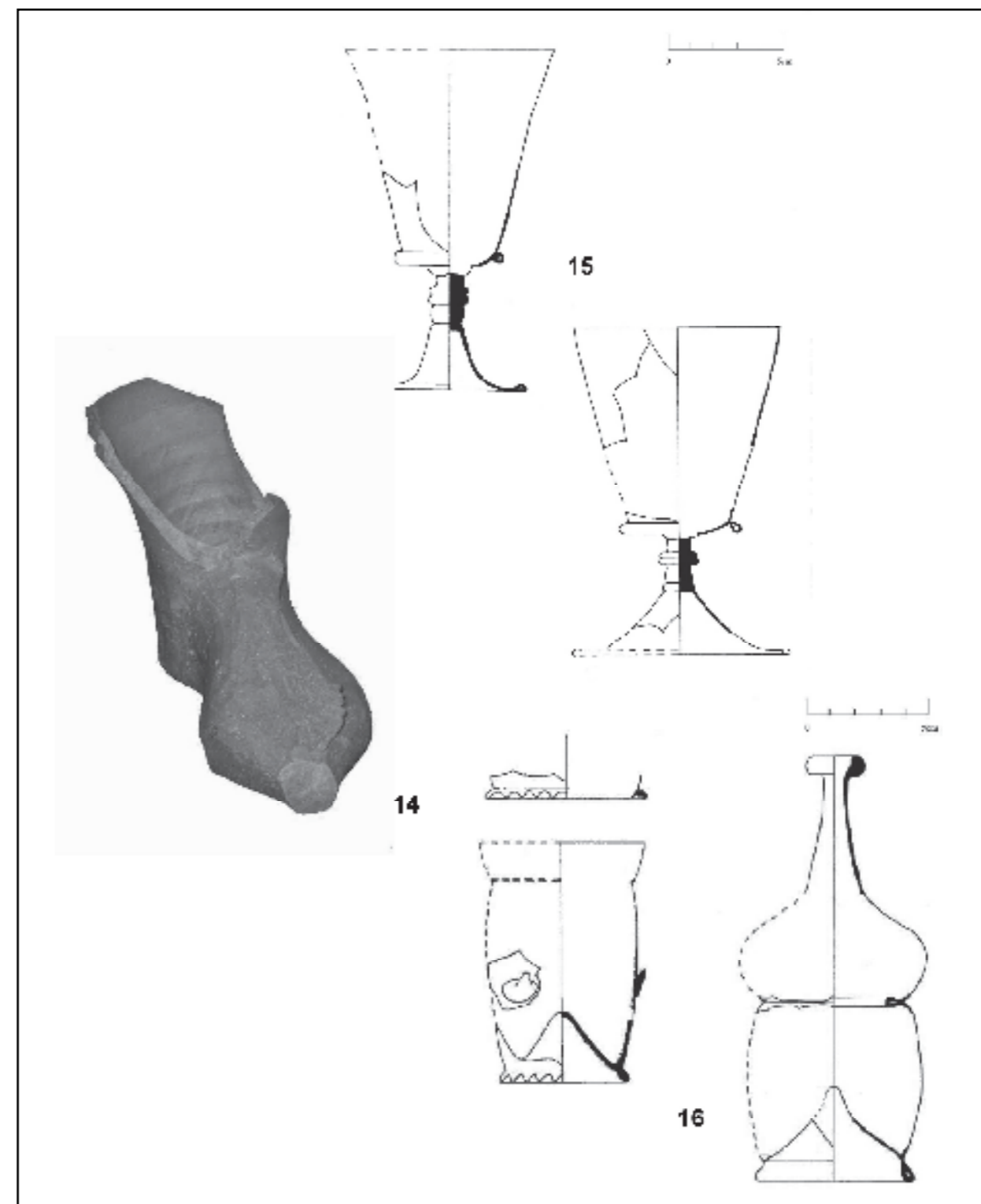
12. kép: Solymár, Várhegy. Majolika padlótégla a mélypincéből Hunyadi Mátyás emblémájával

13. kép: Solymár, Várhegy. Majolika padlótégla a mélypincéből Hunyadi Mátyás emblémájával

Fig. 11: Solymár, Várhegy. Layer sequence of the area east of the well (infilling, followed by the baking surface of ovens and a Bronze Age fill) (2012, Trench XXIII)

Fig. 12: Solymár, Várhegy. Majolica floor tile bearing Matthias Hunyadi's emblem from the cellar

Fig. 13: Solymár, Várhegy. Majolica floor tile bearing Matthias Hunyadi's emblem from the cellar

14

15

16

14. kép: Solymár, Várhegy. Cipő alakú edény a mélypincéből

15. kép: Solymár, Várhegy. Üvegleletek a mélypincéből (Megyeri Edit rajza)

16. kép: Solymár, Várhegy. Üvegleletek a mélypincéből (Megyeri Edit rajza)

Fig. 14: Solymár, Várhegy. Loaf-shaped vessel from the cellar

Fig. 15: Solymár, Várhegy. Glass finds from the cellar (drawing: Edit Megyeri)

Fig. 16: Solymár, Várhegy. Glass finds from the cellar (drawing: Edit Megyeri)

Miklós Zsuzsa

Légirégészeti kutatások 2011-ben

Miklós Zsuzsa (1948–2014)

A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központ Régészeti Intézet munkatársa volt 1975-től, az egyetem elvégzésétől, 2012-ig, nyugdíjba vonulásáig. Középkorosi régészként és topográfusként érdeklődése középpontjában a földvárak kutatása állt. 1990-ben kezdett régészeti célú légifelvétel készíteni, amelyeket 2002-től kezdve kiadványunkban évente közzétett (Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Budapest, 2004 – Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Budapest, 2012). A 2011-ben végzett légi kutatásairól is megküldte jelentését a Szerkesztőségnek, amelyet most emléke és szakmai kiválósága előtt tisztelegve teszünk közzé.

Kulcsszavak: Légirégészet; Baranya, Pest, Somogy, Tolna megye; bronzkori és ismeretlen korú erődítésmenyomok, földvárak; középkori és ismeretlen korú települések

2011-ben – az OTKA támogatásának segítségével – folytattam Tolna és Somogy megyében – elsősorban a Dráva mentén a földvárakkal, egyéb lelőhelyekkel kapcsolatos légi felderítést, légi fényképezést.¹ Természetesen most is vannak olyan lelőhelyek, amelyeket átrepülés közben, mintegy „meléktermékként” fényképeztem.

A fotózásoknál a hagyományos fényképezőgépet (Minolta X-700, Mamiya-645) – színes Kodak filmekkel, valamint infra filmekkel – és a digitális gépeket egyaránt használtam. A felderítéseket, fotózásokat Cessna-152 és 172 típusú repülőgépekkel végeztem. A relatív repülési magasság kb. 150–1300 m között váltakozott, a szükségnek megfelelően. Közel függőleges és ferde fotókat is készítettem, a lelőhely jellegétől függően. A pilóta minden repülésnél Talabos Gábor volt.²

Baranya megye

Kétújfalu, Törökdomb (KÖH 74871), Kk: Kétújfalu és Teklafalu között, a Gyöngyös-patak árteréből kiemelkedő dombot körben árok övezi. A lelőhelyre átrepülés közben figyeltem fel: a korábban erdővel fedett dombon nem sokkal korábban tarvágást végeztek, ennek eredményeképpen vált láthatóvá a sáncárok és sánc. A május eleji fotózásnál jól látszott, hogy

a bokrok, fák újra elfoglalták a lelőhelyet. Ettől függetlenül jól kivehető a dombot övező árok és kívül a sánc.

Pest megye

Aszód, Manyik (MRT 13/3. köt. 2/1, KÖH 24103), B: A bronzkori földvár árka sötétbarna sávként mutatkozik a május közepi fotózásnál, az éppen kelő kukoricában. A védett terület közepe világos, hamus színű. A külső sáncárok hasonló színű, de elmosódottabb. A köztük levő, erősen leszántott sáncra világos sáv utal. (1. kép)

Csévharaszt, Pusztacsév (KÖH 39433), Kő: A középkori Csév falu különböző objektumai (házak, gödrök, vonalak május közepén már jól látszottak az őszi vetésben. Ugyanezen a lelőhelyen egy kerek, árokkal övezett földvárra (?) utal a világosabb zöld elszíneződés. (2. kép)

Dabas, Dabasi szőlők (KÖH 74875) B: A korábban már fotózott bronzkori földvár árka május közepén az őszi búzában sötétebb zöld gyűrűként mutatkozott (3. kép).

Felsőnyáregyháza, DNy, I: A falutól DNy-ra, őszi vetésben, környezeténél sötétebb zöld foltok utalnak az ismeretlen korú település objektumaira (4. kép).

Káva/Tápióság, Várhegy (KÖH 72133), B: Május közepén, az éppen kelő kukoricában jól látható a települést övező félkör alakú árok sötétbarna sávja és kívül a világos színű, elszántott sánc (5. kép).

Nagykörös, Földvár (Szurdok) (KÖH 20418), B: A bronzkori földvár első, vázlatos felmérését Nováki Gyula és Sándorfi György készítette el. A részletes felmérést 2009-ben készítettük el.

A földvár területén két tanya és kisebb-nagyobb, különböző módon művelt parcella található. A bronzkori földvár egykori erődítését szinte teljesen elszántották már: a sáncárok sötétbarna foltja csak kis szakaszon, a szántásban látható. Ennek külső oldalán a világos sáv talán sáncra utal. A terület nagy része rét.

Tápióság, Pókahegy, B:³ A falutól Ny–DNy-ra, lapos dombtetőn nagyméretű, ovális, egykor árokkal-sáncsal övezett földvár figyelhető meg. A szántásban az árokra sötét sáv, az elszántott sáncra világos sáv utal. Két hosszanti oldalán az elszíneződések szerint esetleg kettős árok lehetett (6. kép).

Tura, Tökös part (Szentgyörgy part) (MRT 13/3. köt. 22/23. lh., KÖH 26345), Á: Az Árpád-kori Szentgyörgy falu területén, őszi búzában településre utaló foltok (házak, gödrök) láthatók.

Tura, Vajdarét (MRT 13/3. köt. 22/14. lh., KÖH 26336), B: A mocsaras rétből kissé kiemelkedő dombon, szántásban jól látható a széles árokkal övezett földvár. A védett terület világos színű, középpontjában elmosódott sötét folt figyelhető meg.

Verseg, Makkos (MRT 13/3. köt. 27/12. lh., KÖH 26489), B: A falu felett emelkedő domb tetején, őszi vetésben figyelhető meg a széles, kör alakú gyűrű, amely a környezeténél sötétebb zöld. A védett terület világosabb zöld.

Zsámbok, Kerekhalom (MRT 13/3. köt. 28/4. lh., KÖH 26525), B: A Hajta-patak felett emelkedő dombon, szántásban, illetve éppen kelő kukoricában látható a földvár: az árok lesarkított négyszög alakú, a védett terület világosabb színű. Középpontjában sötétbarna elszíneződés figyelhető meg.

Zsámbok, Köpüs-kút (MRT 13/3. köt. 28/17. lh., KÖH 26538), Á: A Hajta-patakra enyhén lejtő domb tetején, szántásban szabálytalan kör alakú sötétbarna gyűrű mutatkozik, amelyen belül Árpád-kori cserepek és kevés embercsont töredék és pelyvás téglatörmelék figyelhető meg. A lelőhely a középkori Szentgyed faluval azonosítható (7. kép).

Zsámbok, Tófüle-dűlő (MRT 13/3. köt. 28/19., KÖH 26540), Á: A 19. lelőhely É-i szélénél, a Hajta-patakhoz közel július közepén, az érett búzában háznyomok és egyéb objektumok rajzolódottak ki.

Somogy megye

Berzence, Buzsáki dűlő, 8. lh. (KÖH 70589), B, Kő: A határállomás közelében, szántásban a sötétszürke foltok valószínűleg településre utalnak. Ugyanígy jelentkezik a Dráva egykori holtága is.

Nagybajom, református temető, Kő: Átrepülés közben fényképeztem a nagybajomi református temetőben található középkori várat. Az erődítés vonala – köszönhetően a frissen lekaszált növényzetnek – főleg az É-i részen bontakozott ki. A vár belsejében már csak kevés sír van, a temető inkább É felé terjed.

Péterhida, Gorica (KÖH 48254), Kő? Tő?: A Dráva árterületéből kiemelkedő domb május elején, a zöld réten jól látszott. Szépen kirajzolódtak a közelében levő holtágak is, amelyek védelmet biztosítottak.

Péterhida, Pusztafalusi dűlő (KÖH 59121), Kő: A Dráva árterületéből alig kiemelkedő, lapos tetejű domb az egyik holtág partján található. A korábbi felmérés szerint három oldalról védte árok, a légi fotók szerint azonban a 4. oldalon (a víz felől) is biztosították a védelmet.

Zákány/Gyékényes, Alsóvár (KÖH 41930), Kő: Zákánytól K-re, a Dráva völgyéből kissé kiemelkedő domb, amelyet árok és sánc övez. Szántásban, légi felvételen halvány, szürke sáv utal az egykori árokra: az É-i oldalon egyenesen záródik, a DK-i saroknál kissé kiszélesedik, a Ny-i részen szintén egyenes vonalú. Erősen leszántott (8. kép).

Tolna megye

Decs, Ete (KÖH 20014), Kő: A középkori mezőváros területén május elején még nem kelt ki a kukorica. A szántásban a házak, házcsoportok halvány világos foltokként, a főtutca pedig sötétbarna sávként mutatkozott.

¹ Az OTKA pályázat száma: K 72231.

² Ezúton is köszönöm Talabos Gábor, a budaörsi székhelyű Centro-Plane, valamint a Master Sky segítségét.

³ A lelőhelyre Kulcsár Gabriella hívta fel figyelmemet. Tájékoztatását ezúton is köszönöm.

Zsuzsa Miklós

Aerial archaeological research in 2011

Keywords: *aerial archaeology; Counties Baranya, Pest, Somogy and Tolna; fortifications of the Bronze Age and of unknown date, earthen forts; settlements of the Middle Ages and of unknown date*

Zsuzsa Miklós (1948–2014)

Zsuzsa Miklós was a researcher of the Institute of Archaeology of the Research Centre for the humanities from 1975, when she graduated, until 2012, when she retired. As a medieval archaeologist interested in topography, her main research interest was the study of earthen forts. She began making aerial archaeological survey flights and taking aerial photographs from 1990, and she published her findings in this series from 2002 (*Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Budapest, 2004; *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. Budapest, 2012). She sent her report on her aerial archaeological research in 2011 to the editors, which is now published here as a tribute to her work and her academic excellence.

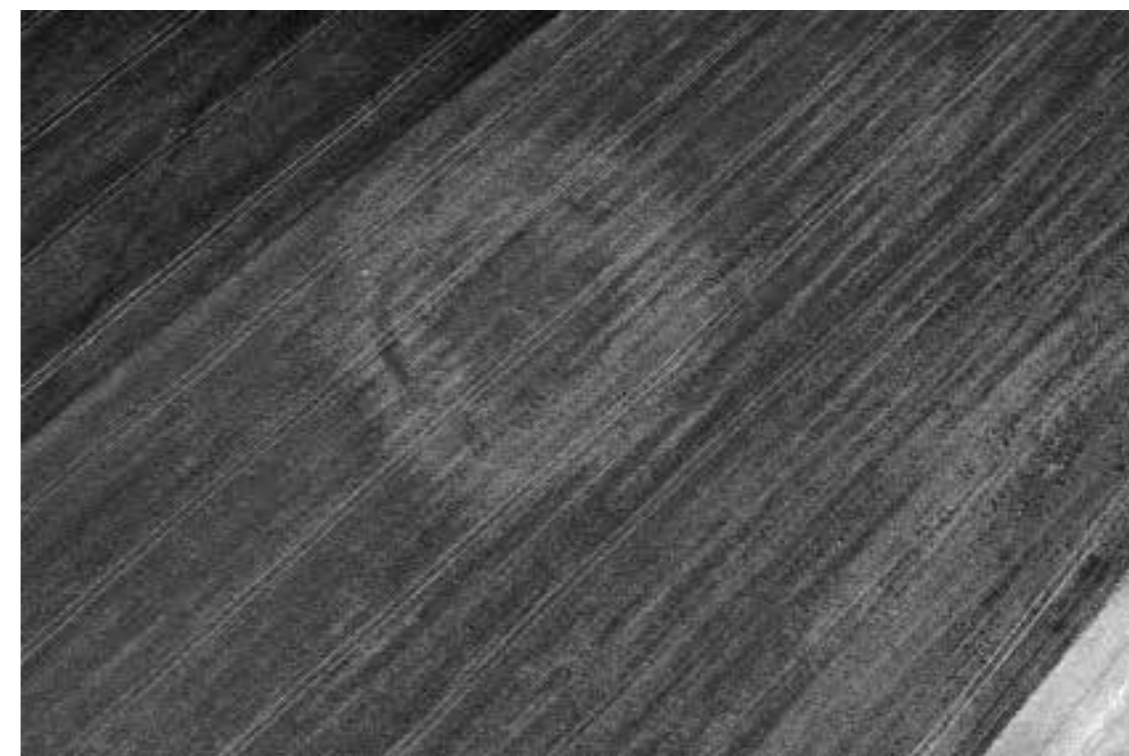
In 2011, after receiving a grant from the Hungarian Scientific Research Fund (OTKA), I continued aerial archaeological prospecting and aerial archaeological photography in Counties Tolna and Somogy, principally along the Drava River, in order to identify earthen forts and other sites. Naturally, I photographed several other sites as a "side product" during these flights.

I used both traditional cameras (Minolta X-700, Mamiya-645) – with Kodak colour films and infra films – and digital cameras. I flew with Cessna-152 and 172 type planes at relative altitudes ranging between *ca.* 150 and 1300 m, as necessary. I took both vertical and oblique photos, depending on the nature of the site. My pilot was Gábor Talabos during these flights.

1. kép: Aszód, Manyik. 2011. május 17.

Fig. 1: Aszód, Manyik. May 17, 2011

2. kép: Csévharaszt, Pusztacsév. 2011. május 17.

Fig. 2: Csévharaszt, Pusztacsév. May 17, 2011

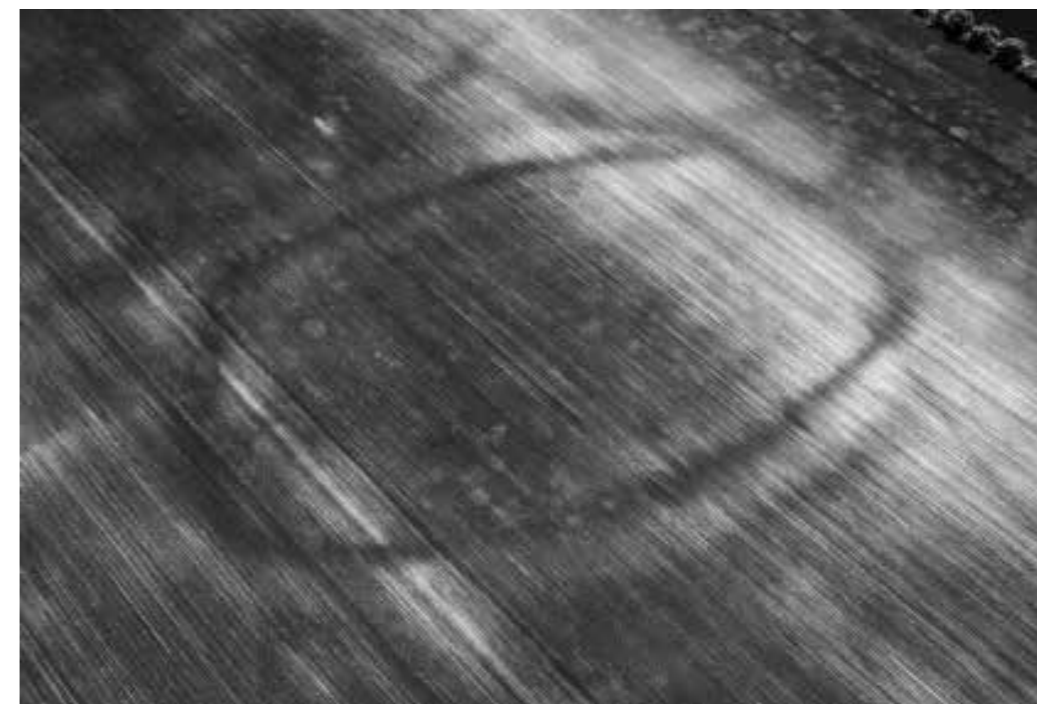
3. kép: Dabas, Dabasi szőlők. 2011. május 17.
Fig. 3: Dabas, Dabasi szőlők. May 17, 2011

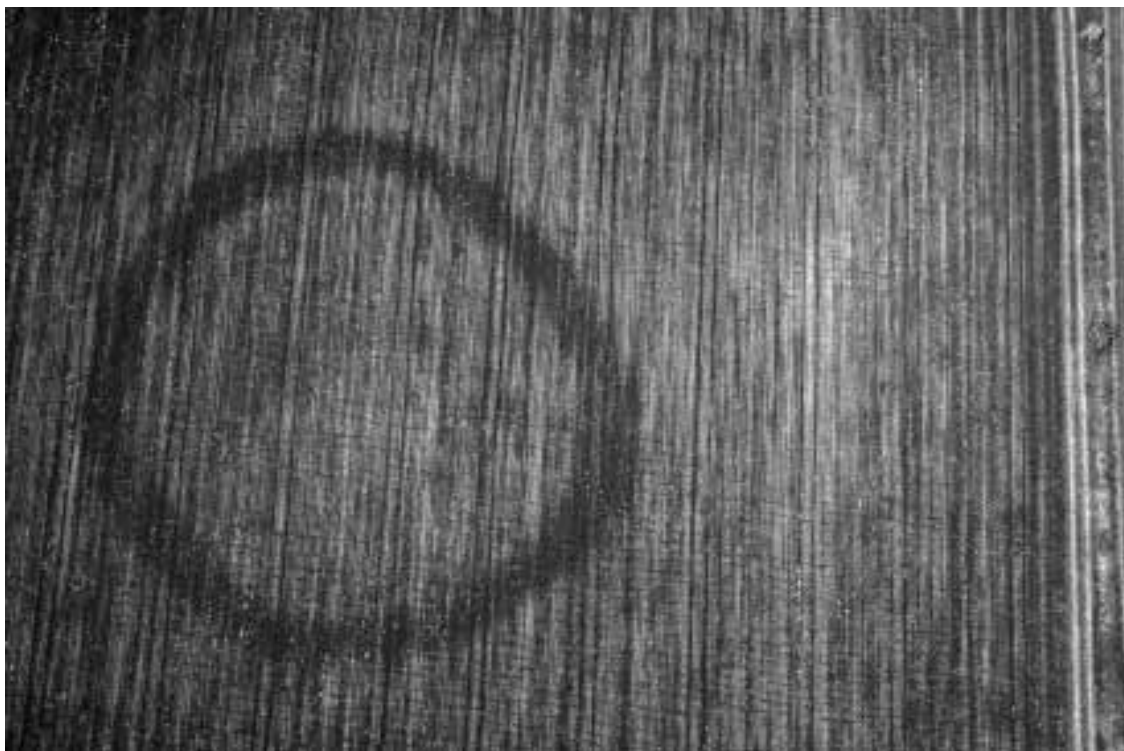
4. kép: Felsőnyáregyháza, DNy. 2011. május 17.
Fig. 4: Felsőnyáregyháza, from the south-west. May 17, 2011

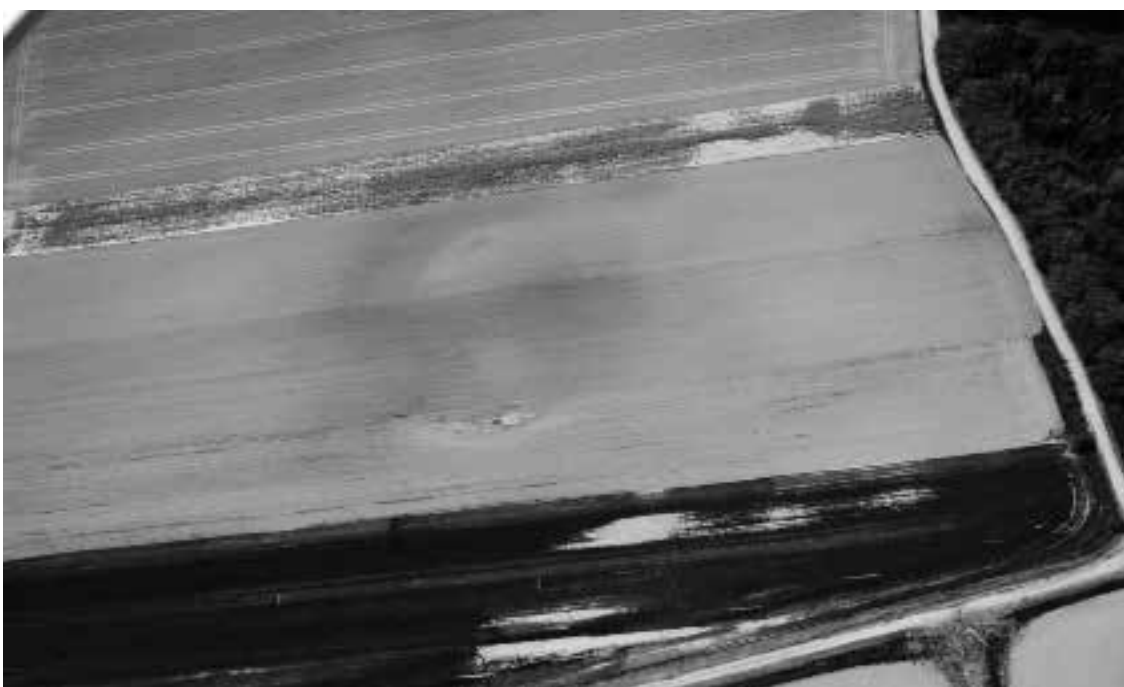
5. kép: Káva, Várhegy. 2011. május 17
Fig. 5: Káva, Várhegy. May 17, 2011

6. kép: Tápióság, Pókahegy. 2011. május 17
Fig. 6: Tápióság, Pókahegy. May 17, 2011

7. kép: Zsámbok, Köpüs-kút. 2011. május 17.
Fig. 7: Zsámbok, Köpüs-kút. May 17, 2011

8. kép: Zákány, Alsóvár. 2011. május 17.
Fig. 8: Zákány, Alsóvár. May 17, 2011

Szabó Máté

Légirégészeti kutatások Magyarországon 2011-ben (Rövid beszámoló a PTE – Pécsi Légirégészeti Tékában folyó munkáról)

Kulcsszavak: légirégészet; Baranya, Fejér, Tolna megye; római, *ripa Pannonica*, Limes-út

Légirégészeti kutatásaink háttérét 2011-ben is a Central-Europe Danube Limes UNESCO WHS¹ program biztosította, amelynek köszönhetően fő felderítési területünk a *ripa Pannonica* magyarországi szakasza volt. A Duna vonalán kívül – az átrepülések során – ugyanakkor lehetőség nyílt más helyszínek fényképezésére is, valamint folytattuk a 2008-óta tartó, Dacia K-i határvédelmi rendszerének felderítését célzó programunkat is.² Ezt kiegészítette a Pécsi Légirégészeti Téka archívumának részleges revíziója,³ és a Pécs környéki római villagazdaságok kutatásában is előrelépés történt.

Az év folyamán közel 15 órányi légirégészeti megfigyelést végeztünk. A repülésekhez Cessna-150 és Cessna-172 típusú kettő, ill. négyüléses repülőgépet használtunk, gyakorlott pilótáinknak köszönhetően a megfigyelési és adatrögzítési⁴ körülményeket igyekeztünk maximálisan kihasználni.⁵

A Danube Limes projekt ütemezése szerint az utolsó évre arányosan kevesebb repülést terveztünk. Az idei év kitűnő megfigyelési lehetőségeit így csak korlátozottan használhattuk ki.

Az év folyamán összesen 41 régészeti lelőhelyről készült felvétel (*1. kép*). A fényképezett lelőhelyek egy részén terepi ellenőrzést, vagy össze-

tettebb kutatást is végeztünk.

A légirégészeti kutatás során felvételezett lelőhelyek projektünkhöz tartozó részét, valamint esetenként más lelőhelyeket is fotogrammetriai és térinformatikai feldolgozásnak⁶ vetettük alá. Az így született objektum-szintű lelőhely térképeket terepi térinformatika⁷ segítségével használhattuk a helyszíni ellenőrzések során. Ezzel pontosíthattuk és a régészeti jelenségekhez köthettük a felszíni és fém-detektoros leletgyűjtés eredményeit is.

A ripa Pannonica lelőhelyei

2011-ben Budapeستől D-re végeztünk felderítést a római határvédelmi rendszert kutatva. A kitűnő időjárási körülményeknek köszönhetően több helyszínről sikerült új információt szerezni.

Őcsény, Alisca: A római tábor a Pécsi Légirégészeti Téka kutatásai óta először mutatta meg magát a levegőből. Május és június folyamán is sikerült képeket készíteni az erőd *retentura* frontjának egy részéről. A képek kiegészítik a 2010-ben végzett geofizikai felmérés eredményeit.⁸ Az egy m-es felbontású magnetométeres méréshez képest a légi felvételek helyenként részletesebb adatokat nyújtanak, így az erőd falát, belső épületek falait, és a késő római korban kialakított, legyező alakú saroktornyot is pontosabban kirajzolják a növényzeti jelek (*2. kép*).

Baracs, Annamatia, vicus: A baracsi római táborhoz kapcsolódó táborfalu légi felvételezését évek óta végzi a Pécsi Légirégészeti Téka a határvédelmi rendszer kutatásához kapcsolódóan. A szisztematikus felderítésnek, valamint az ezt kiegészítő terepi munkáknak köszönhetően nagy területen váltak

¹ Central Europe Danube-Limes UNESCO WHS program 2009–2011, 1 CE 079 P4

² LiDOR (Limes Dacicus Orientalis) projekt

³ A PLT archívumának 1994–1996 között készült felvételein látható lelőhelyek – az akkori lehetőségek szerint – csupán közelítő pontossággal kerültek térképre. A 7669 felvételt tartalmazó gyűjtemény revízióját Kiss Szabó Eszter és Talabér Ildikó régészhallgatók végezték el. A munka következő lépéseként az 1997–2002 közötti anyag ellenőrzése, majd az állomány polygonális térképi meghatározása következik.

⁴ A fényképezéshez Nikon D50 digitális fényképezőgépet és AF-S DX NIKKOR 16-85mm f/3.5-5.6G ED VR objektívet használtunk, az adatrögzítést PDA (ArcPAD szoftverrel) és GPS segítségével, útvonaladatok tárolásával (tracklog) végeztük.

⁵ A repüléseknél az AEROGLOBE Kft. segédkezett. Pilótáink: Farkas Péter, Németh Tamás.

⁶ A feldolgozáshoz ERDAS IMAGINE és ESRI ArcGIS programokat használtunk.

⁷ A terepi ellenőrzés során a PDA-ra telepített ArcPAD szoftverben használhatjuk a korábban feldolgozott lelőhely adatokat, a helymeghatározást egy, a rendszerrel kommunikáló Garmin Mobile 10 GPS biztosítja.

⁸ LÓKI 2011.

ismertté – legalább alaprajzi szinten – a lelőhely maradványai. A korábbi vizsgálatokkal ellentétben⁹ eddig csupán egy kőépületet, számos – feltehetően – faszerkezetes épületet és gödörházat, gödröket, árkokat és utcákat sikerült azonosítani a felvételek és a terepi vizsgálat alapján (3. kép).¹⁰

Fadd, LVS 9-10: A település közelében fekvő római őrtornyok maradványai, árkaik és a mellettük futó *limes-út* többször volt már látható. 2011-ben azonban rendkívül plasztikusan, a korábbi eredményeket kiegészítve váltak láthatóvá árokszakaszok nyomai a gabonában (4. kép).

Feltételezett őrtornyok: A terepi kutatások alapján Dunaszekcső Bár felé eső határrészén, a löszfennsík tetején egy római lelőhely található. Katonai vonatkozásaira utalnak a területén talált *cohors VII Breucorum* segédcsoport bélyeges téglatöredékei, ugyanakkor a lelőhely *limes*hez kapcsolódását és funkcióját geofizikai vizsgálattal sem sikerült megnyugtatóan tisztázni. 2011-ben légi felvételen a korábbi eredményeket jobban szemléltető, szabályos négyzet alaprajzú falat rajzolt ki a gabona negatív anomáliája. Habár mérete és formája alapján egy késő római őrtornyot kerítő fal maradványa is lehetne,¹¹ mivel belsejében semmi nem utal építményre, rendeltetését csak ásítás tisztázhatja (5. kép).

Az M6 autópálya építéséhez kapcsolódóan került feltárára egy római útállomás Bátaszék térségében.¹² A lelőhely közelében, kukoricában sikerült megfigyelni egy rombikus elszíneződést. Mérete és formája alapján a jelenség illeszkedik a kutatásokból ismert római őrtornyotípushoz,¹³ a Lajvér-patak átkelőjéhez csatlakozva pedig stratégiai helyzete is elfogadható. Leletanyag hiányában ugyanakkor csak feltételezett őrtornyoként tarthatjuk számon (6. kép).

Limes-út: Az évek óta folyó szisztematikus kutatásnak köszönhetően hosszú szakaszait sikerült már felderíteni/újra azonosítani a *limes-útnak*.¹⁴ 2011-ben Ercsőtől É-ra egy rövidebb szakasza vált láthatóvá, míg Adonytól D-re több része feltűnt az egymással határos parcellákban. Mindkét esetben kalászos növények által vált láthatóvá az utat határoló árok pozitív anomáliája. Egy rövidebb szakaszt figyelhetünk meg Rácalmás térségében, valamint a lelőhelyekhez kapcsolódóan is feltűnt a római út nyoma.

Római lelőhelyek a Dunántúlon

Átrepülések során több római lelőhely került lecsévégre. A felvételek jelentőségét mutatja, hogy legtöbbször ismert helyszínek esetén is újdonságokkal szolgálhatnak amellet, hogy állapotuk felmérésére is lehetőség nyílik. 2011-ben ezek közül kettőt fontos kiemelni.

Alsóhetény, Süllyedtvár: A késő római belső erőd 2010. évi kutatási eredményeit¹⁵ követően, a kitűnő időjárási körülményeknek és a lelőhely nagy részét fedő kalászos növényeknek köszönhetően jelentős előrelépés történt (7. kép).

Az erődítés falait a művelt parcellák mindegyikén követni lehetett. A publikált összesítő rajzzal ellentétben,¹⁶ a képek tanúsága szerint egyenes oldalakkal építették az erődöt, ami a kitűzés módjára is utal. A falak olyan markánsan jelentkeznek a felvételeken, hogy képszegmentálási eljárással több helyen szinte automatikusan lehetett lehatárolni a falmagokat és az erősen törmelékeny részeket.

Az erőd falát É-i oldalon metsző vízfolyás partján egy, az oldaltornyoknál nagyobb méretű kerek torony részlete sejthető. Az É–Ny-i saroktoronyban látható a korábbi, legyező alakú torony falának külső íve is.

A maradványok előterében többnyire láthatóvá vált a védőárok nyoma is, mely – ezek alapján – az egész erődöt övezhette, a DK-i részeket ábrázoló képek alapján pedig felmerülhet helyenként a ketős árok egykori léte is.

Az erődön belül a korábbi kutatások során azonosított épületeken kívül más objektumok is láthatóvá váltak. Az ÉK-i sarokban található „VII. számú raktár”¹⁷ mellett egy másik, közepén pillérsorral rendelkező gazdasági épületet azonosíthatunk. Az ÉNy-i részen egy négyszögletes, belső osztás nélküli, tőle délre mintegy 100 m-re pedig egy több helyiséges épületet lehetett látni. A Ny-i erőd fal mellett a korábban „XI. számú gazdasági épület”¹⁸-ként meghatározott objektum további, É felé nyúló nyomai látszódtak, a DNy-i sarokban pedig egy nagy kiterjedésű, belsőudvaros épület rajzolódott ki (kb. 60×40 m). Ennek egy részén már folyt feltárás,¹⁹ a nagyrészt elpusztult épület *hypocaustum* rendszerrel ellátott részét kutatták, teljes kiterjedése azonban nem volt ismert. Jelenleg, képszegmentálással voltak pontos

síthatók a határai, sőt tőle É-ra is kirajzolódott egy szabályos, törmelékeny folt, melynek nyomai a levegőből nem voltak ilyen egyértelműek (8. kép). Az É–D-i folyású patak Ny-i partján egy többhelyiséges, *apszisos*, kb. 35×30 m kiterjedésű, valamint egy kisebb, fürdőre utaló maradványt is azonosíthatunk.

A korábbi kutatások alapján az erődöt Ny-ra fekvő, késő római épületekként azonosított²⁰ maradványokat is pontosíthatjuk légi felvételek alapján. A képeken egy nagy kiterjedésű villagazdaság nyoma rajzolódott ki. Elhelyezkedése, és az erőd közelsége alapján legközelebbi párhuzama Tokodon található,²¹ ahol 1979-ben szondázó ásítás is volt.²² Az alsóhetényi erőd és a villagazdaság kapcsolatára is csak további kutatás világíthat rá (9. kép).

Cserdi, Horgas-dűlő: 2008 óta többször rögzítettük a kalászos növényekben negatív anomáliaként jelentkező falakat és törmeléket a római villagazdaság területén. Az eltérő körülményeknek köszönhetően e három év felvételei részletekbe menő adathatárteret biztosítottak a lelőhely szerkezetéről, az erősen rabolt helyszínről származó csekély mennyiségű leletanyag mellett így elsősorban a roncsolásmentes kutatások anyagára támaszkodhatunk. A légirégészeti kutatásokra épülő vizsgálatok ugyanakkor módszertani kérdéseket is felvetettek.

A légi felvételek térképre illesztését a művelt terület formája, a lelőhely domboldalban elfoglalt helye, valamint a környéken nehezen fellelhető kapcsolópontok nehezítették. A transzformáció pontosságát – mely az azonosítható jelenségeken és tereptárgyakon keresztül ellenőrizve néhány m-es eltérést sejtetett – a további kutatást szem előtt tartva kiemelt fontosságúnak tartottuk. Ellenőrzésükre – amelyet már egy részletesebb terepmodell²³ is segített – 2011 folyamán nyílt lehetőség. Előzetes légi felderítést követően, a terület kezelőjével egyeztetve, az érő árpában felmérést végeztünk. A vizsgálathoz geodéziai pontosságú GPS-t használtunk, és kinematikus-relatív módszert alkalmaztunk. A korábban kitűzetett geodéziai alapontra felállított bázis állomás adatain alapulva a mozgó egységgel (rover) rövid idő, kb. 1,5–2 óra alatt bemérhettük a levegőből azonosított jelenségeket a gabonában (10. kép). A jelenségek abszolút pontosságát szubméteresként értékelhetjük,

hiszen a gabona által kirajzolt nyomokról, a bemért pont jelenséghez viszonyított helyzetéről és a valós régészeti jelenségek kapcsolatáról csak közvetett adatokkal rendelkezünk. A mérés amellet, hogy a régészeti jelenségeket a növényzet segítségével, nagy pontossággal rögzítette, lehetőséget teremtett a korábbi feldolgozás ellenőrzésére is. Ahogy az várható volt, a parcella formájából és a domborzatból adódó torzulások miatt korábban pontatlanul, 1–10 m-es eltéréssel kerültek feldolgozásra a jelenségek. Az eltérések egyenetlenségéből adódóan a terepi kontroll nagy segítséget jelentett mind a lelőhely kiterjedése, mind pedig szerkezetének pontosítása szempontjából. A vizsgálat gyorsan elvégezhető, eredményességéhez viszont elegendő előzetes információval kell rendelkezni a lelőhelyről.

A nagy pontosságú mérések mellett ezen a lelőhelyen is sikerrel alkalmaztuk képszegmentálási kísérleteinket. Kiemelendő, hogy ezzel a módszerrel nem az azonosított jelenségek automatikus kiegészítésére törekszünk, hanem a képben rejlő, de nem szembe-tűnő részletek kiemelésével, és a számunkra lényegtelen elemek homogenizálásával segítjük a feldolgozást. Szerencsés esetben a szegmentálás lehetőséget teremt a maradványok automatikus digitalizálására is, amellyel a lelőhely, vagy egyes objektumok kiterjedése, részletei jeleníthetők meg vektoros formában, elősegítve a régészeti értelmezést.

A villagazdaságról készült képeken a szegmentálás során a nehezen azonosítható részleteket sikerült kiemelni, ami az értelmezést, a struktúrák elkülönítését segítette. Habár csupán a látható fény tartományába eső adatokkal dolgoztunk, eredményeink arra utalnak, hogy a nagy felbontású hiperspektrális képalkotás a jövőben fontos szerepet játszhat a légirégészeti kutatások során (11. kép).

A lelőhelyen UAV technikát is alkalmaztunk.²⁴ A geodéziai felmérésnek és a képszegmentálásnak köszönhetően kellő információ állt rendelkezésre a látható maradványokról, a modellrepülő és hexakopter segítségével viszont egy más perspektívája is feltárult a látottaknak. Egyrészt videofelvételt, másrészt nagy felbontású, merőlegeshez közelítő légifotó mozaikot készítettünk a maradványokról. A lelőhely felett lebegni képes hexakopter lehetőséget teremtett sztereo párok fényképezésére is, így a térbeli ellenőrzésre is mód nyílt. Az árpában jelent-

⁹ CZAJLIK–BÖDŐCS–RUPNIK 2010, 88.

¹⁰ SZABÓ 2011a, 147–153.

¹¹ GRÓF–GRÓH 2006, 9–12., SOPRONI 1978, 63–66., 71.

¹² GELENCSEY–LARSSON–MAJERIK 2008, 17–18.

¹³ SZABÓ 2011b, 129–137.

¹⁴ LÓKI–SZABÓ 2011, 101–106.

¹⁵ SZABÓ 2012, 145.

¹⁶ TÓTH 2009, 46.

¹⁷ TÓTH 2009, 48.

¹⁸ TÓTH 2009, 49.

¹⁹ TÓTH 2009, 49.

²⁰ TÓTH 1987–88, 26.

²¹ SZABÓ 2011a, 158–162.

²² H. KELEMEN 2010.

²³ SOKKIA Set630RK típusú mérőállomással a lelőhelyről és szűkebb környezetéről 1-4 méter sűrűségű tereppont felvétel történt, mely a domborzatmodell alapját képezte.

²⁴ A technológiai és szakmai háttérrel Szalánczay Péter (www.deltahf.hu), Balogh András és Sándó Norbert (www.aeroart.hu) biztosította.

kező jelenségek dokumentációjával korábban nem azonosított részletek is napvilágra kerültek.

A lelőhelyről gyűjtött adatok ellenőrzésére, és állapotának, fázisainak vizsgálatára geofizikai vizsgálatot és szondázó ásatást tervezünk a jövőben.

Más korszakba tartozó régészeti lelőhelyek

A 2011. évi felderítések során fényképezett lelőhelyek közül néhányat érdemes külön is megemlíteni.

Őskori földváraink közül informatív felvételek készülhettek a részleges hótakarónak köszönhetően a **Pécs, jakabhegyi** erődítéstről, valamint a gabonajelek segítségével **Solt, Tételhegy** földvárának árkaival. Előrelépést jelent **Sárbogárd, Bolondvár** kutatásában, hogy a már korábban azonosított külsővár védművével,²⁵ a kapu helyénél az árok megszakítása is látható volt (12. kép).

A temetkezési helyek felderítésében is előrelépés történt. A kitűnő időjárási körülményeknek köszönhetően vált láthatóvá **Nagyberki, Szalacska** őskori halomsírmezéjének számos sírja. A korábbi eredményekhez képest²⁶ újdonságnak számít, hogy a – pozitív anomáliaként jelentkező – árokkal határolt halmok közül többnél megfigyelhető volt a négyzetes foltként jelentkező sírkamra is. Egyes részeken a halmok között feltételezhetően hamvasztásos sírok foltjait is rögzíthettük (13. kép). **Szakcs, Bonyhádi-dűlő**ben, az érő gabona rajzolta ki halványan egy nagy sírszámú soros temető nyomait. Korábbi tapasztalataink alapján²⁷ a lelőhelyet fejlődő gabonában érdemes lesz újra fényképezni, hogy pontosabban lehatárolható legyen.

Repüléseink során néhány Árpád-kori templomot is sikerült fényképezni Tolna megyében. A korábban azonosított **Dalmand, Petőfi utca** és **Dalmand, Felsőleperd-puszta** templomai kevésbé jelző növények (pl. napraforgó) által rajzolódta ki. Gabonában jelentkezett **Gyulaj, Pölöske (Forrási-dűlő)** temploma, melynél a korábbi felvételeihez képest²⁸ a sekrestye és a szentélyzáródás is sejthető volt. **Szakcs, Varnyási-dűlő** lelőhely részleteit a sűrűfény emelte ki a gabonában. A korábbi képekkel²⁹ ellentétben inkább a körítőfal és a település maradványait lehetett megfigyelni. Újdonságnak számí-

tott **Tamási, Szentmártoni-dűlő**³⁰ templomának légi felvétele. A lelőhely terepi azonosítása már korábban megtörtént, a légi felvételek alapján az épület szélessége vált meghatározhatóvá, valamint a kerítőfal és az Árpád-kori település egy része is láthatóvá vált (14. kép).

Általános tanulságok

A Pécsi Légirégészeti Téma 2011-ben aránylag kevés, mindössze 15 órát töltött légi felderítéssel. Ennek projekt-szervezési és pénzügyi okai voltak. A kitűzött célokat nagyrészt sikerült teljesíteni, ugyanakkor a kitűnő időjárási körülményeket érdemes lett volna jobban kihasználni.

A *ripa Pannonica* szisztematikus kutatása évről-évre újabb eredményeket hozott, s csak remélhetjük, hogy a Danube Limes program lezárásával nem szakad meg a továbbra is nagy reményekkel kecsegtető felderítés.

Fő feladatunk mellett az átrepülések során is fontos felvételek születtek, melyek közül számos kép már ismert helyszínekről árult el további adatokat.

Több esetben azonosíthattunk légirégészeti szempontból gyenge jelzőképességű növényzetben régészeti jelenségeket, amely egyrészt az időjárási viszonyokra, másrészt a terepi kutatással való együttműködésre vezethető vissza.

Máté Szabó

Aerial archaeological research in Hungary in 2011 (Brief report on the work of Pécs University – Pécs Aerial Archaeological Archives)

Keywords: aerial archaeology; Counties Baranya, Fejér and Tolna; Roman Age, ripa Pannonica, limes road

The background to our aerial archaeological research in 2011 was the research project on the study of the *ripa Pannonica*;¹¹ at the same time, we also had the opportunity to photograph other locations during our flights and we also continued our project investigating the eastern defence system of Dacia.² This work was complemented by the partial review and recataloguing of our archives³ and the advances made in the research of the Roman villa economies in the Pécs area.

We undertook some fifteen flight hours for aerial archaeological prospection. We used Cessna-150 and Cessna-172 planes during these flights, and thanks to our highly experienced pilots, we strove to utilise the time for making observations and recording them⁴ as fully as possible.⁵

We planned fewer flights for 2011 in our research project and we could therefore exploit the excellent conditions for observations to a limited extent only. We took photos of forty-one sites (Fig. 1). We undertook the photogrammetric and GIS analysis of the sites that were part of our own project and, in some cases, of additional sites.⁶ We used these feature-level site plans combined with GIS when checking the sites in the field.⁷

Sites of the ripa Pannonica

In 2011, we studied the Roman border defence system south of Budapest.

Ócsény, Alisca: We were able to observe the Roman fort from the air for the first time. The photos made of the *retentura* complement the results of the earlier geophysical surveys (Fig. 2).⁸

Baracs, Annamátia, vicus: In contrast to earlier aerial archaeological prospecting,⁹ we were only able to identify a single stone building alongside several probably timber-framed structures, sunken houses, pits, ditches and streets at this site (Fig. 3).¹⁰

Fadd, LVS 9-10: The remains of Roman watch-towers and of the *limes* road beside them were extremely clearly outlined in the wheat field (Fig. 4).

Assumed watch-towers: The exact relation between the site and the *limes* and the site's function could not be clarified either from the aerial photos or from the earlier geophysical survey (Fig. 5).

We noted a lozenge-shaped soil mark in the maize field near the Roman road station uncovered at Bátaszék.¹¹ While it conforms to the known Roman watch-tower types regarding its form and size,¹² no finds have yet been collected at this site (Fig. 6).

Limes road: Continuing the research on the *limes* road begun several years ago,¹³ we identified sections of this Roman road north of Ercsi, south of Adony and in the Rácalmás area in 2011.

Roman sites in Transdanubia

It seems instructive to highlight two of the sites identified during our flights.

Alsóhetény, Süllyedtvár: Major advances were made in the research of the late Roman inland fort following the aerial archaeological prospecting in 2010¹⁴ owing to the excellent weather conditions and the

²⁵ VISY 2003, 110. Otto Braasch felvétele

²⁶ CZALIK 2008, 98.

²⁷ SZABÓ 2012, 146–147.

²⁸ K. NÉMETH–SZABÓ 2010, 361–362.

²⁹ K. NÉMETH–SZABÓ 2007, 327–328.

³⁰ K. NÉMETH 2011, 161.

¹ The footnote texts can be found in the Hungarian study

cereals covering the greater part of the site (*Fig. 7*). In contrast to the site's published plan,¹⁵ the fort had straight sides. The traces of the walls could almost automatically be identified using the image segmentation procedure and we were also able to identify the ditch in front of them.

Part of a round tower that was larger than the side towers can be assumed on the bank of a watercourse along the northern side of the fort. We identified a smaller apsidal building with several rooms measuring *ca.* 35 m×30 m as well as remains indicating a possible bath-house to its south along the stream bank.

The outer curve of an earlier fan-shaped tower was noted in the north-western corner tower.

Another economic building was identified near Storehouse VII in the fort's north-eastern corner¹⁶ alongside a rectangular building without interior divisions in its north-western part and a building with several rooms to its south. Additional traces of Building XI became visible beside the fort's western wall,¹⁷ and the outlines of a large building with an inner courtyard measuring *ca.* 60 m×40 m were identified in the south-western corner or became visible after image segmentation. A part of this building has already been excavated (*Fig. 8*).¹⁸

The remains lying west of the fort¹⁹ can be interpreted as a villa. In view of its location and its proximity to the fort, its best parallel is Tokod,²⁰ where an excavation has been conducted (*Fig. 9*).²¹

Cserdi, Horgas-dűlő: In 2011, we had the opportunity to check the mapping accuracy of the aerial photos made since 2008, for which we used a GPS with geodesic accuracy with which we could record the features in the wheat field identified from the air during one and a half to two hours (*Fig. 10*). The features that were earlier processed inaccurately with 1–10 metres large differences could now be mapped with an accuracy of within a half metre,

In this case too, we were able to draw from our experiences with image segmentation and were thus able to identify smaller details that aided the interpretation of features that almost eluded identification (*Fig. 11*). We made a video of the remains using UAV²² as well as a high-resolution aerial photo mosaic.

Archaeological sites of other periods

In 2011, we made a series of informative photos of the hillforts and earthen forts at Pécs, Jakabhegy and Solt, Tételhegy. In the case of Sárbogárd, Bolondvár, the gap in the ditch marked the location of the entrance through the defences of the hillfort's "bailey" (*Fig. 12*).²³

In the case of the prehistoric tumulus cemetery of Nagyberki, Szalacska, one major finding compared to previous research²⁴ was the identification of the burial chambers in addition to the ditches enclosing the mounds and, in some cases, the documentation of the soil marks of cremation burials (*Fig. 13*).

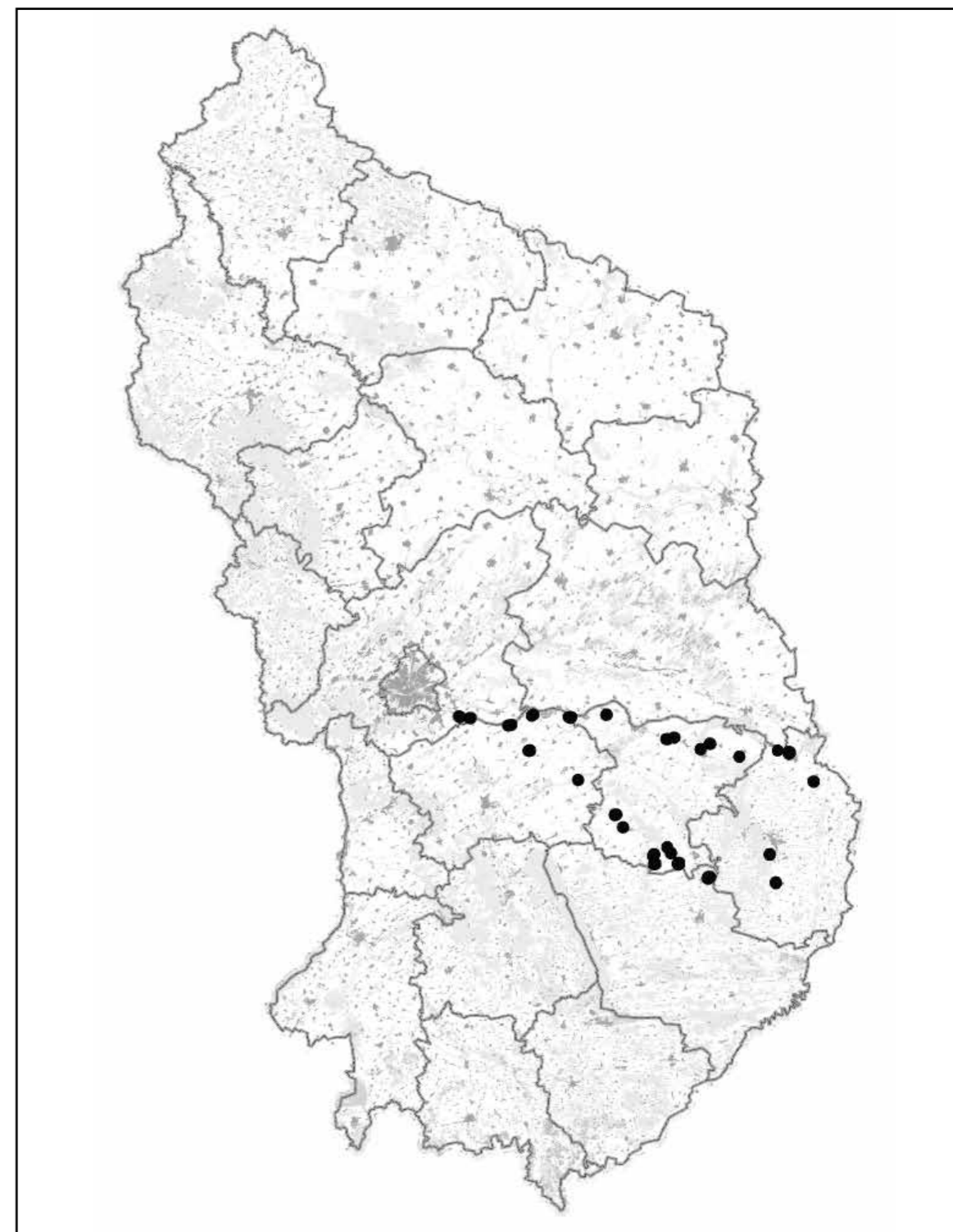
We photographed a large row-grave cemetery at Szakcs, Bonyhádi-dűlő.

From a methodological perspective, it was interesting that the medieval churches at Dalmand, Petőfi Street and Dalmand, Felsőleperd-puszta were outlined in less informative vegetation covers such as sunflowers. The crop mark of the church at Gyulaj, Pölöske (Forrási-dűlő) could be noted in a wheat field, and the sacristy and the ending of the sanctuary could also be made out. Smaller details of the site at Szakcs, Varnyasi-dűlő were highlighted by the low raking light in the wheat field. In contrast to earlier photos,²⁵ we could now observe the enclosing wall and the remains of the settlement. The aerial photo of the medieval church at Tamási, Szentmártoni-dűlő²⁶ was another novelty (*Fig. 14*).

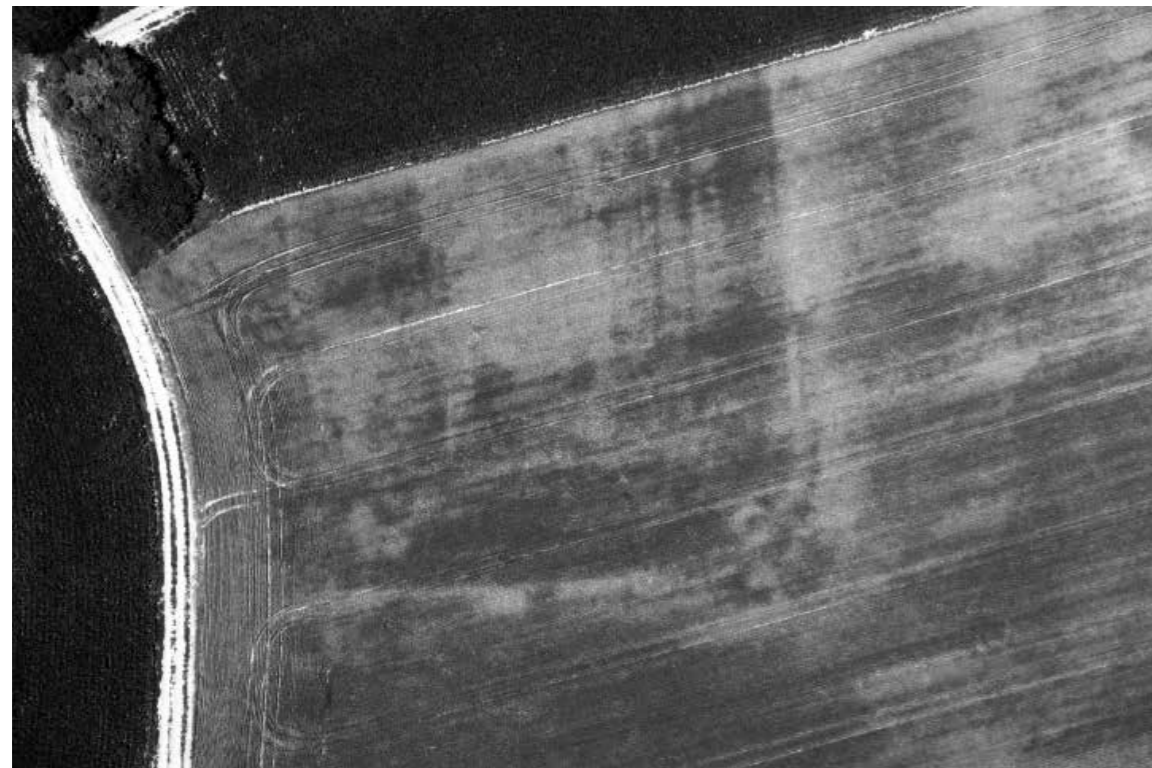
Irodalom • References

- CZAJLIK 2008 CZAJLIK, Z.: Aerial archaeology in the research of burial tumuli in Hungary. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2008, 95–107.
- CZAJLIK–BÖDŐCS–RUPNIK 2010 CZAJLIK Z.–BÖDŐCS A.–RUPNIK L.: Légi fényképezéses régészeti kutatások Magyarországon 2009-ben (Aerial photographic archeological investigations in Hungary in 2009). In: Kisfaludi Júlia (szerk.) *Régészeti kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigations in Hungary 2009*. Budapest 2010, 81–111.
- GELENCSÉR–LARSSON–MAJERIK 2008 GELENCSÉR Á.–LARSSON, N.–MAJERIK V.: Bátaszék–Kanizsai-dűlő/Lajvér. In: Kvassay J. (szerk.) *Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2008. évi feltárásairól. Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest 2010, 17–18.
- GRÓF–GRÓH 2006 GRÓF P.–GRÓH D.: Visegrád római emlékei. *Altum Castrum VI., Visegrád* 2006, 9–12.
- H. KELEMEN 2010 H. KELEMEN M.: Adatok egy új római objektumról Tokodon. In: Tari E.–Tóth E. (szerk.) *Laudator Temporis Acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára. Esztergom–Budapest 2010(2012)*, 69–93.
- K. NÉMETH 2011 K. NÉMETH A.: A középkori Tolna megye templomai. Pécs, 2011.
- K. NÉMETH–SZABÓ 2007 K. NÉMETH A.–SZABÓ M.: Újabb középkori templomok légi régészeti felfedezése a középkori Tolna megyében. *Műemlékvédelem* 2007/5, 323–330.
- K. NÉMETH–SZABÓ 2010 K. NÉMETH A.–SZABÓ M.: A légifotózás újabb eredményei a Tolna megyei középkori templomkutatásban (Luftbildarchäologische Forschung von neueren Kirchen in dem mittelalterlichen Komitat Tolna). *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 32 (2010) 357–370.
- LÓKI 2011 LÓKI R.: Geofizikai mérések a Ripa Pannonica lelőhelyein (Geophysical surveys of the sites of the Ripa Pannonica). In: Visy Zs.–Szabó M.–Priskin A.–Lóki R. (szerk.) *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között (The Danube Limes project archaeological research between 2008–2011)*, Pécs 2011, 113–121.
- LÓKI–SZABÓ 2011 LÓKI R.–SZABÓ M.: A limes-út (The limes road). In: Visy Zs.–Szabó M.–Priskin A.–Lóki R. (szerk.) *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között (The Danube Limes project archaeological research between 2008–2011)* Pécs 2011, 101–106.
- SOPRONI 1978 SOPRONI, S.: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Budapest, 1978.

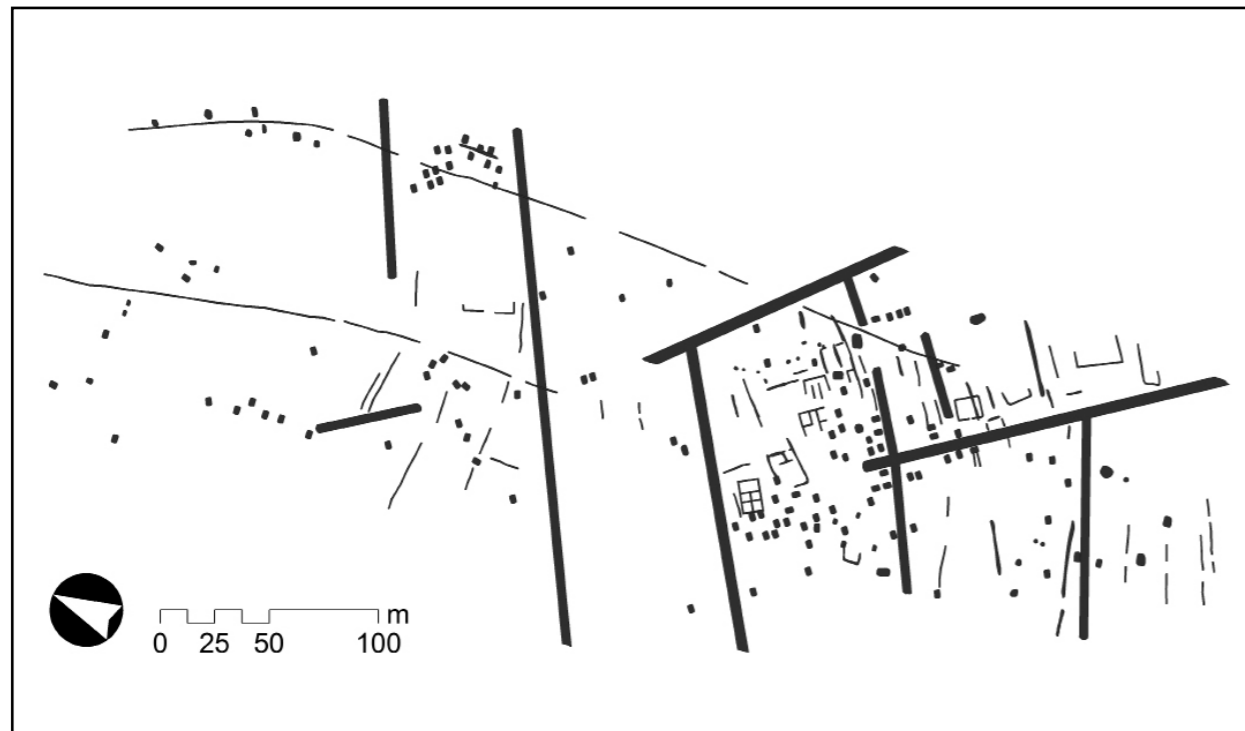
- SZABÓ 2011a SZABÓ M.: Régészeti kutatások a Ripa Pannonica polgári településein (Archaeological research on the civilian settlements of the Ripa Pannonica). In: Visy Zs.–Szabó M.–Priskin A.–Lóki R. (szerk.) A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között (The Danube Limes project archaeological research between 2008–2011) Pécs 2011, 147–162.
- SZABÓ 2011b SZABÓ M.: Eredmények a Ripa Pannonica őrtornyainak kutatásában (Results of the research on the watch towers of the Ripa Pannonica). In: Visy Zs.–Szabó M.–Priskin A.–Lóki R. (szerk.) A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között (The Danube Limes project archaeological research between 2008–2011) Pécs 2011, 129–138.
- SZABÓ 2012 SZABÓ M.: Légirégészeti kutatások Magyarországon 2010-ben (Aerial archeological investigations in Hungary in 2010). In: Kisfaludi Júlia (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Archaeological Investigations in Hungary 2010. Budapest 2012, 143–158.
- TÓTH 1987–88 TÓTH E.: Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. Archaeológiai Értesítő 114 (1987–88) 22–61.
- TÓTH 2009 TÓTH E.: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Dombóvár, 2009.
- VISY 2003 VISY Zs.: A pécsi légirégészeti műhely. Kutatások a ripa Pannonica mentén. In: Visy Zs. (szerk.) Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén. Pécs 2003, 107–122.

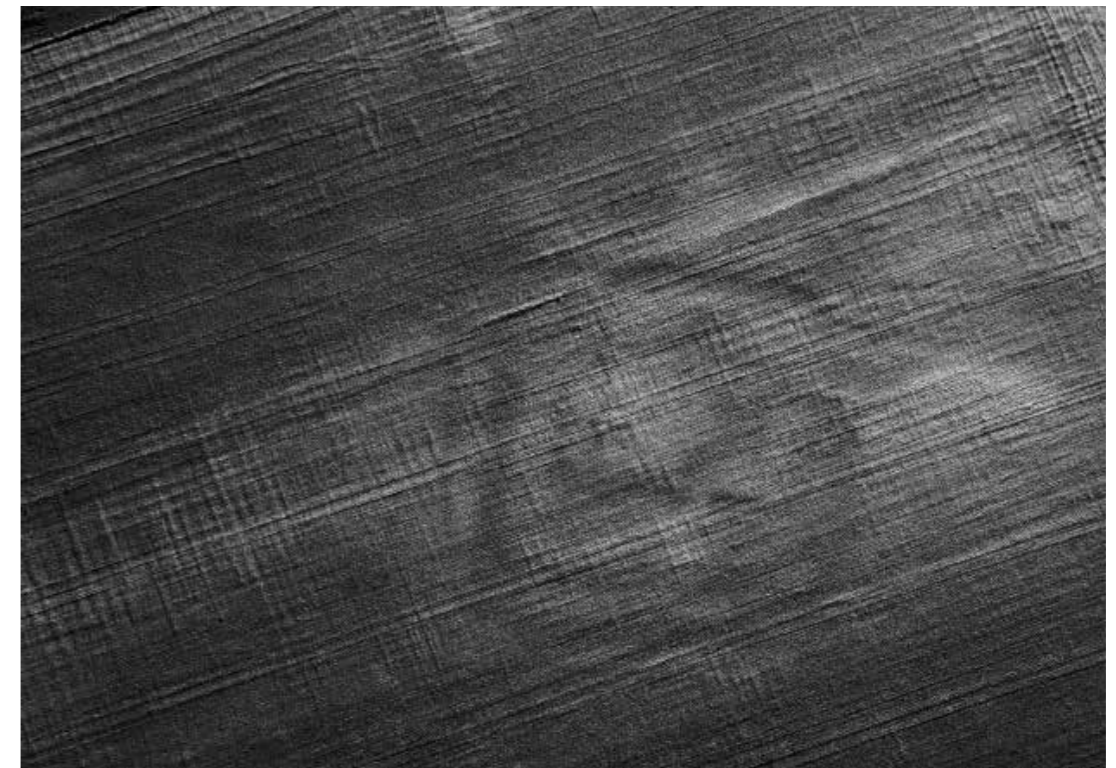
1. kép: A Pécsi Légirégészeti Téma 2011. évben fényképezett helyszíneinek áttekintő térképe
Fig. 1: Map of the locations photographed in 2011 for the Pécs Aerial Archaeological Archives

2. kép: Alisca (Ócsény) római tábor retentura frontjának részlete (PLT 39603)
 Fig. 2: Detail of the *retentura* of the Roman fort at Alisca (Ócsény) (PLT 39603)

3. kép: Annamatia (Baracs), római vicus. A szisztematikus légi felderítés során azonosított régészeti jelenségek légifotó-térképe
 Fig. 3: Annamatia (Baracs), Roman *vicus*. Aerial photo plan of the archaeological features identified during the systematic aerial archaeological prospection

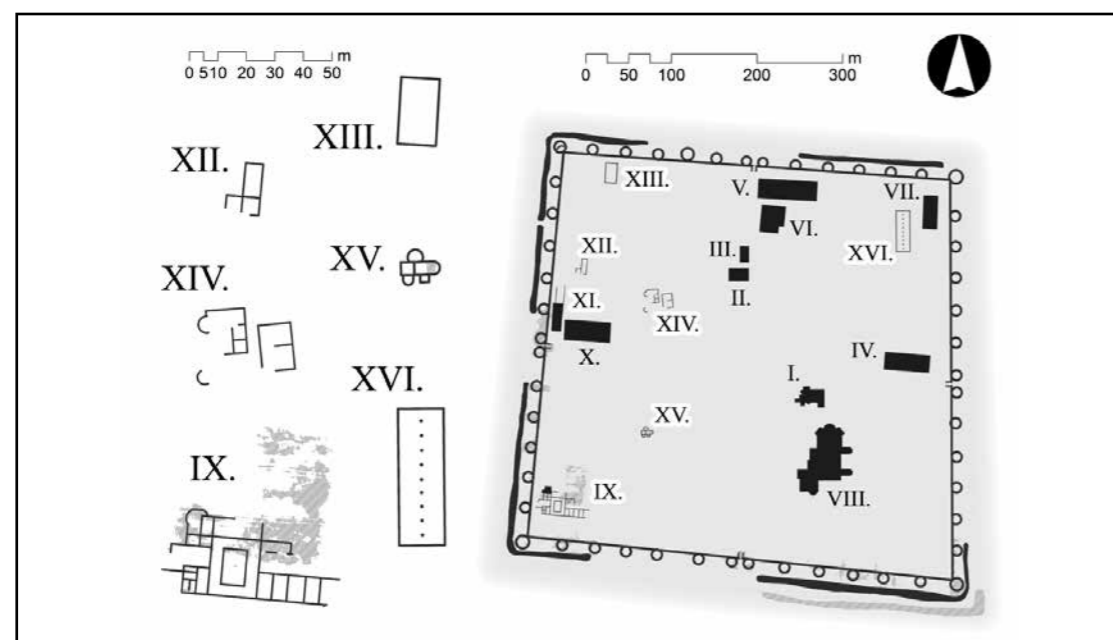
4. kép: LVS 10 őrtorony és a limes-út árkainak nyoma a levegőből (PLT 39010)
 Fig. 4: Traces of Watch-tower LVS 10 and the ditches of the *limes* road from the air (PLT 39010)

5. kép: A Bár feletti római lelőhelyen azonosított négyzetes falnyom (PLT 39496, részlet)
 Fig. 5: The rectangular wall remains of the Roman site above Bár (PLT 39496, részlet)

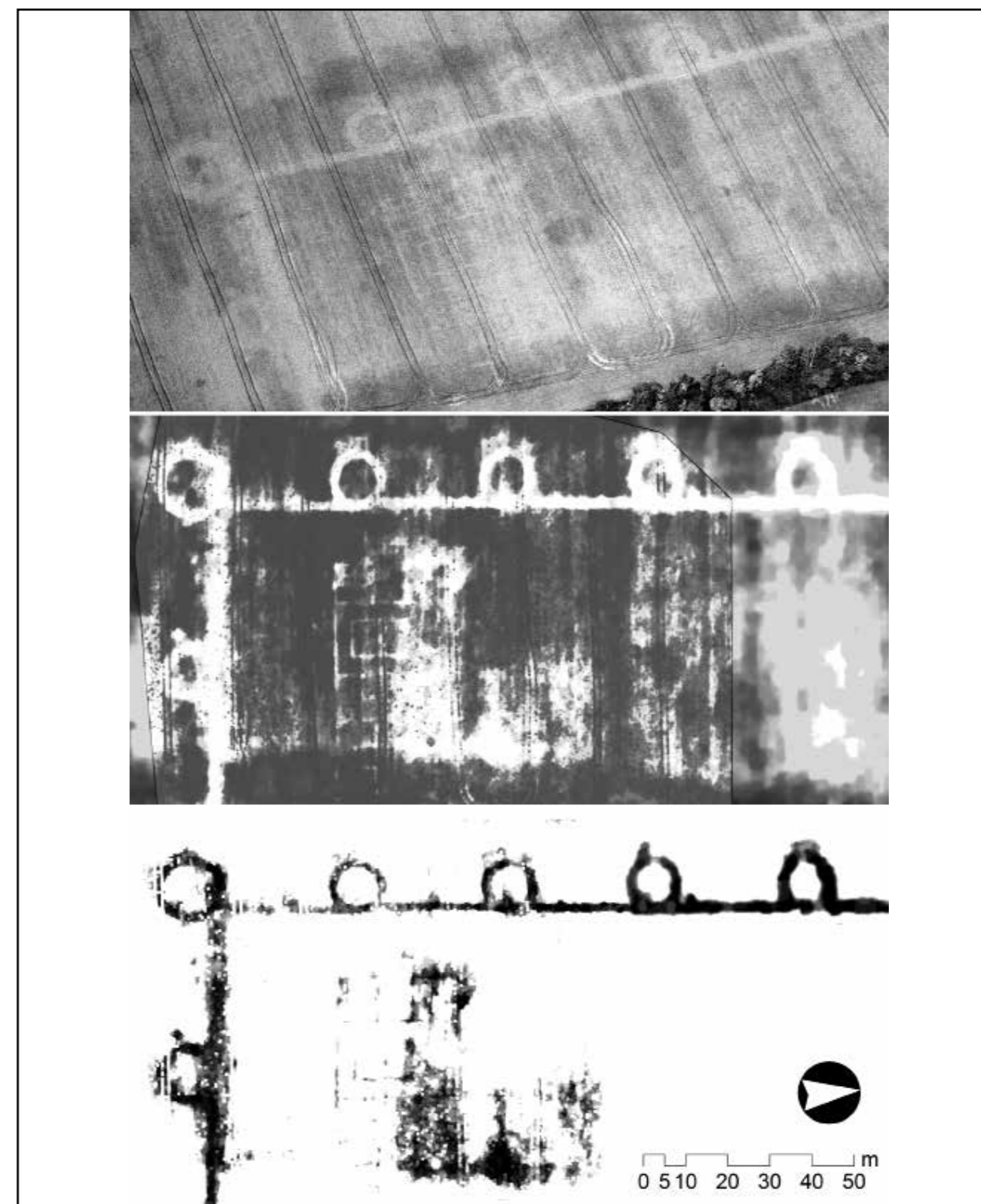

6. kép: Őrtoronyra utaló rombikus elszíneződés Bátaszék közelében (PLT 39487, részlet)
 Fig. 6: Lozenge-shaped soil mark suggesting a watch-tower near Bátaszék (PLT 39487, detail)

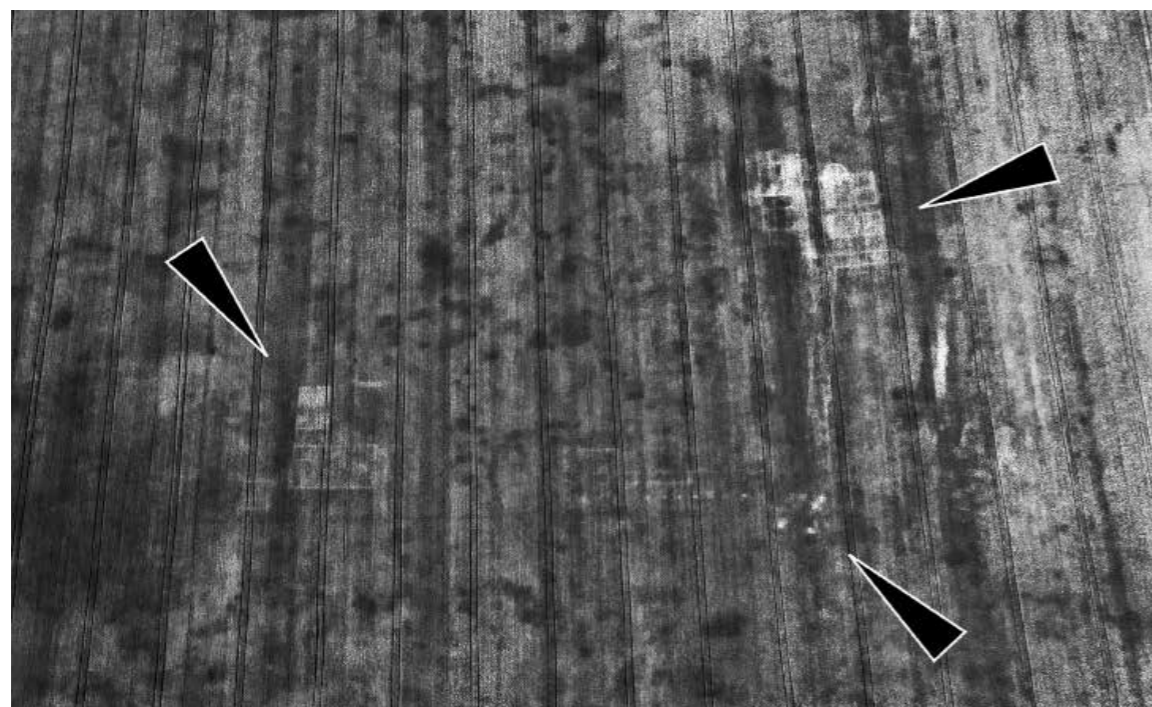
7. kép: Alsóhetény, Sülyedtvár összesítő rajza a kutatásokból ismert, és a légi felvételeken azonosított, vagy kiegészített (fehér keretes számok) épületek jelölésével. Az erődöt övező árkok egy része szintén a légirégészeti felderítés során vált ismertté.

Fig. 7: Plan of Alsóhetény, Sülyedtvár showing the buildings known from previous research, identified on aerial archaeological photos or complemented with new details. A part of the ditches enclosing the fort were also identified during aerial archaeological prospecting

8. kép: Az alsóhetényi késő római erőd DNy-i sarka légi felvételen (PLT 39363, részlet), a terület képszegmentálással tisztított, georeferált, mozaikolt részlete, valamint az ebből generált, régészeti objektumokra és törmelékes nyomokra utaló vektoros ábrája.

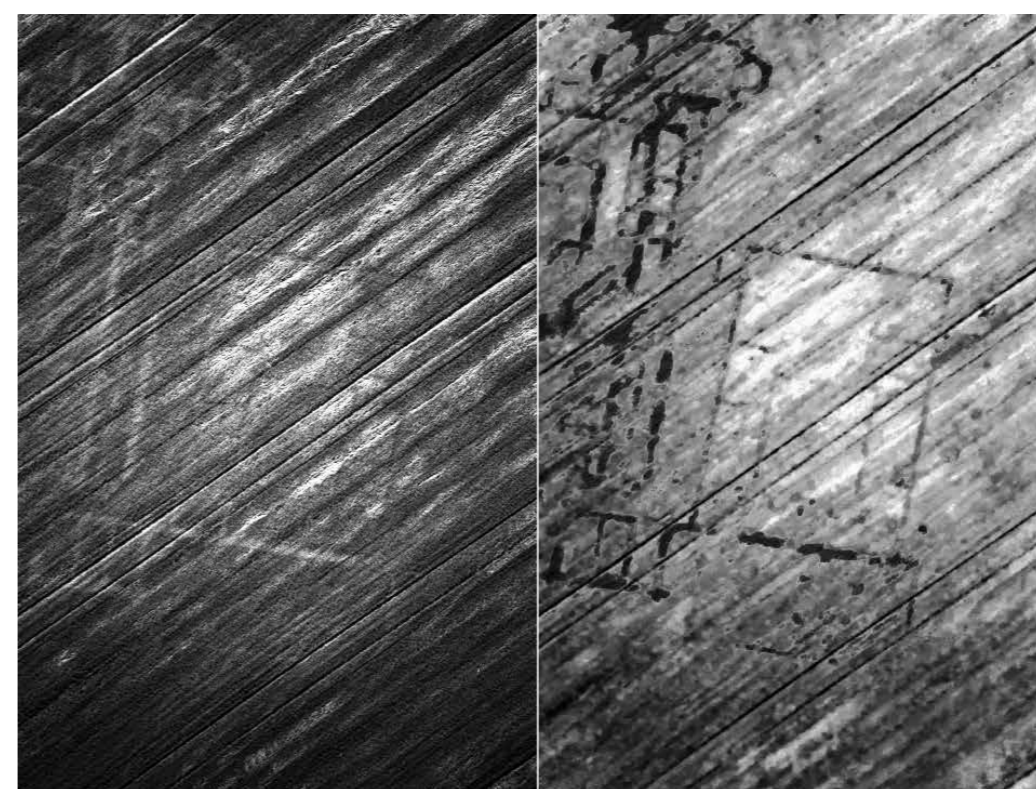
Fig. 8: South-western corner of the late Roman fort at Alsóhetény on an aerial photo (PLT 39363, detail), its image following segmentation, georeferencing and the preparation of a photo mosaic, and the vector image showing the archaeological features and debris traces generated from it

9. kép: Az alsóhetényi erdő közelében fekvő villagazdaság légi felvételen látható nyomai (PLT 39350)
 Fig. 9: Remains of the villa lying near the Alsóhetény fort on an aerial photo (PLT 39350)

10. kép: Légitérészeti módszerrel azonosított falnyomok geodéziai pontosságú bemérése a jelenségeket mutató növényben
 Fig. 10: Identification of wall remains detected by aerial archaeological prospection with geodesic accuracy in the vegetation with the cropmarks

11. kép: Eredeti légi felvételen, valamint a képszegmentálás után azonosítható jelenségek a cserdi lelőhelyen (PLT 31581)
 Fig. 11: Features on the original aerial photo and on an image after segmentation of the Cserdi site (PLT 31581)

12. kép: Sárbogárd, Bolondvár külső, kettős árkanak nyoma, jelölve a kapura utaló megszakadással (PLT 39150)
 Fig. 12: Traces of the outer double ditch at Sárbogárd, Bolondvár külső, and the gap indication the entrance (PLT 39150)

13. kép: Nagyberki, Szalacska néhány halomsírja. A kör alakú árokkal határolt temetkezéseken belüli elszíneződések sírkamrára, míg a halmok közti foltok hamvasztásos temetkezésekre utalnak (PLT 39309, részlet)

Fig. 13: Tumulus burials at Nagyberki, Szalacska. The burial is surrounded by a round ditch. The discolouration within the round ditch indicates a grave pit, while the patches between the mounds indicate cremations. (PLT 39309, detail)

14. kép: A Tamási közelében fotózott Árpád-kori templom Ny- felén kívül a levegőből látható volt a körítőfal, valamint a falu egy része is (PLT 39551)

Fig. 14: Apart from the western part of an Árpadian Age church, its surrounding wall and part of its village is also visible in the aerial photograph close to Tamási. (PLT 39551)

